

અમદાવાદ
પી રાધામંડળ બુક્કિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમંડળ
પરીજલ દેવીરાસ અમદાવાદે બાપ્થ

GHARATIYA VIDYA BHAVAN.

નિવેદન

સ્વ. હાજીમહમ્મદના અકાળ અવસાનથી ગૂજરાતને અસાધારણ ખોટ પડી છે, એ વાત સમજાવવાની હવે બાગ્યે જ જરૂર રહી છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ એટલું વ્યાપક અને સમર્થ હતું કે તેમની સ્મૃતિ સહજમાં અલોપ થાય, તો ગૂજરાતને શિર એકદરેડાનીનું કલંક કાપમ રહે.

પોતાની હયાતી દરમ્યાન તેમણે ઘણા મિત્રો સાથે પાક મોહખતનો સંબંધ આંધ્યો હતો. એ મોહખતની પવિત્ર છાત આ લખનારને પણ મળી હતી; અને તેની જ અસરથી ગ્રેસાદને આ દુર્ઘટકારે ઉપાસ્યું હતું.

પુસ્તકના ધધાના તદ્દન બિનઅનુભવીને લેખો પ્રાપ્ત કરવામાં, તે યાગવામાં, છપાવવામાં, ચિત્રોના બ્લૅક બનાવરાવવામાં,—અને એ બધાં ઉપરાંત નાણાંની સગવડ કરવામાં જે જે મુશ્કેલીઓ નડે છે તે બધી જ મારી આડે પશુ આવી પડેલી; પરંતુ મદૂમ હાજી-મહમ્મદ માટે ક્ષેત્ર અને માનની લાગણી ધરાવતા મિત્રો, વિદ્વાનો અને લેખકોનાં ઉત્તેજન અને સહાયથી મારી મુશ્કેલીઓ ધણે અંશે ઓછી થઈ ગઈ. આ પુસ્તક અંપૂર્ણરૂપમાં ગૂંજરાન સમક્ષ મૂકી સહાય છે તે માટે હું એ સર્વ સહાયકો અને મારા ચિત્રકાર મિત્રોનો આભારી છું.

મદૂમ હાજીમહમ્મદના પુત્ર ગુલામદુસેનની તો મને આ કાર્યમાં અસાધારણ સહાય મળી છે. મદૂમના જીવનને લગતા અંગત ફાટાબાંધો, પત્રો વગેરે અનેક વસ્તુઓ આ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરવા દેવા માટે, તથા ગ્રંથને લગતા ઘણાખરા કામકાજમાં તેમણે મને આપેલી મદદને માટે હું તેમનો બારે આભારી છું.

સ્વ. ‘કલાપી’ના અપ્રસિદ્ધ પત્રો આ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરવાની રજા આપવા માટે, જે સર્જન ઉપર એ પત્રો લખાયા છે તેમના પુત્રનો હું આભારી છું.

આ ગ્રંથના કાર્યમાં મારા જે જે અંગત મિત્રોની વગ અને સાધનેનો લાભ મને મળ્યો છે તે સર્વનો હું ઋણી છું.

‘સાહિત્ય’, ‘ચેતન’ તથા ‘નવચેતન’ માસિકના તંત્રીઓએ પણ મારા આ કાર્ય તરફ દિલસોજી બતાવીને જે સહાય આપી છે, તે પણ વિસરાય એમ નથી.

સાહિત્ય અને કળાને લગતી આ ગ્રંથની બધી જ વ્યવસ્થા મારા મિત્ર બચુમાર્ક રાવનની છે.

અ તુ ક મ

ખંડ ૧ લો : સ્મરણ

મહિમકાનો હાજી (કાવ્ય) ...	અરદેશર શરામજી ખખરદાર	૧૫
હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી (કાવ્ય)...	મૈથિલીશરણ ગુપ્ત	૧૬
સ્વર્ગસ્થ 'હાજી' વૃસિંહદાસ ભ. વિભાકર	૧
હાજીમહમ્મદનાં સ્મરણો “મસ્ત શકીર”	૫
હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી	ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ ખૂચ	૨૬
હમદીન હાજીમહમ્મદને (કાવ્ય) “જન્મ-લલિત”	૩૪
સ્વ. હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી	હિમ્મતલાલ ગણેશજી	૩૫
હૃદયેચ્છા પ્રભુદાસ	૪૧
હાજી-સાહિત્યકાર અને શકીર...	ગૌરીચંકર ગોવર્દનરામ જોષી	૪૨
સ્મરણધ્વનિ નરસિંહરાવ જોષી	૪૫
હાજીમહમ્મદ દેવલાલ માણેકલાલ મુનશી	૪૯
શેઠ હાજીમહમ્મદ જીગતરામ દવે	૫૩
કલાનો શહીદ-સ્વર્ગસ્થ 'હાજી'...	ચાંપશી વિકૃતદાસ ઉદેશી	૫૭
હાજીની કૃત્ય (કાવ્ય) “ધૂમકેતુ”	૬૨
મિ. હાજીમહમ્મદ “વિનોદકાન્ત”	૬૩
મહિમ હાજીમહમ્મદ ...	કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	૭૦

હાજીમહમ્મદનો લીલાવિસ્તાર...	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૭૩
જ્વલંત ભસ્મ (કાવ્ય) "અશેષ" ૮૨	
સાહિત્યનો ચઢીદ ...	રત્નસિંહ તુલસીદાસ કંકુર	૮૪
ખર્ચુ ખર્ચુ (કાવ્ય) "દીવાનો" ૯૦	
મહર્મ 'સલીમ'	અરજોરજી નવરોજી આપબખ્ષાર/	૯૧
ચોક હાજીમહમ્મદ અંભારખિયા, સિવજી પંડિત ગદરીનાથ ભટ્ટ		૯૬
સ્વર્ગસ્થ હાજીમહમ્મદ	જયમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૧૦૬
'વીસમીસદી'ના અધિપતિનો સ્વર્ગવાસ (કાવ્ય)...	"શપદા" ૧૦૮	
'સલીમ !' "નથાબાજ" ૧૦૯	
પરજોશવાસી હાજીમહમ્મદ અ. શિવજી વિઠ્ઠલ સીતારામ ગુજર		૧૧૧
રાજહંસ (કાવ્ય) ...	દેશજી પરમાર	૧૧૩
દીપક ...	બસુભાઈ રાવત	૧૫૧
વતૈમાનપત્રો	૧૫૪
દિલાસાપત્રો	૧૬૬
સ્વ. હાજીમહમ્મદના પત્રો	૧૭૬

ખંડ ૨ જો : સમારક

વસંત વિલાસ (કાવ્ય) ...	કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	૧૮૭
'દલાખી' ના પત્રો	૨૦૯
આશા (કાવ્ય)	નરસિંહરાવ બોગાનાથ	૨૩૨
પ્રજુતા બણી પદ્માતાપ ...	વિષ્ણુપ્રસાદ રજુછોડલાલ ત્રિવેદી	૨૩૪
દક્ષ-યજ્ઞ-ભંગ ...	ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામભેષી	૨૩૮
પ્રેમકુંજ ...	દાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૨૫૧
ગંગા (કાવ્ય)	દેશજી પરમાર	૨૬૧
પૂર્વસ્મરણ ...	બટુ લાલભાઈ હિમરવાળિયા	૨૬૯
કાલિદાસ અને ભવમૃતિનાં સાહિત્યમાં અન્વયકર અમૃતલાલ યૂસ		૨૭૧
વિલાપ ...	પ્રજુદાસ	૨૭૮

અંતિ નિરાશા (કાવ્ય)	સ્વ. ગિરિધર '૨૭૯
સારંગી છેડી !	" ધૂમકેતુ " ૨૮૦
સર્જનભૂનો એક પ્રશ્ન	" વિનોદકોન્ત " ૨૮૩
હરટંકાર (કાવ્ય)	" અંશોક " ૩૦૨
આશા	ખચુભાઈ રાવત ૩૦૩
ના લલો તલને (કાવ્ય)	બલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર ૩૦૬
મસ્તાની	" ધૂમકેતુ " ૩૦૭
એમર ખયામ	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી ૩૨૨
ચમુના	મસ્તરામ હરગોવિન્દ પંડ્યા ૩૩૨
જનવરની ભાપા જાણુવાનો એક અખતરો, રમણુભાઈ-મહીપતરામ	૩૫૫
પ્રાસ્તાવિક સોરઠા (કાવ્ય)	સ્વ. "દિલગીર" ૩૬૨
અનાદરેલ અતિથિ...	સ્વ. "સૌ. સુવર્ણા" ૩૬૩
સુખી રાજા	કેશવ ચંદારાણા ૩૬૭
તાજની વાર્તા	ગમનન વિશ્વનાથ પાઠક ૩૮૧
પાપ દૂર કરવાની દવા ૩૮૪
હું કેમ પરણ્યો " નારદ " ૩૮૫
" હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ? " (કાવ્ય)	કેશવ હ. શેઠ ૪૦૯
" નેનાકે નીરમે ભીંજત ટીકો " (કાવ્ય) કવિ ગંગ ૪૧૦
અદ્વૈત મંથન (કાવ્ય)	દેશગજી પરમાર ૪૧૧
સૌન્દર્યની શોધ	મનુભાઈ કલ્યાણુજી દેશાઈ ૪૧૨
પરિવર્તન	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ૪૧૪
આશાનો સન્દેશ (કાવ્ય)	સ્વ. ગિરિધર ૪૨૬
મીઠી મૂંઝવણ (કાવ્ય) "વિવિત્સુ" ૪૨૭
અતિ-પતિના ચોતરા	હરિપ્રસાદ પ્રજારામ દેસાઈ ૪૨૮
અમારા મિત્ર કનૈયાલાલ	ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા ૪૩૨
સોણાં (કાવ્ય)	દલપતરામ પ્રાણુશંકર પાઠક ૪૪૨
અહા	ઉમેદરામ વ્યાસ ૪૪૫

છેલ્લું ચિત્ર	“ ધૂમકેતુ ”	૪૪૭
પાગલ ચિતારો	હરખજી મૂળજી વ્યાસ	૪૫૫	
રોશની પરિપદ	ડાહ્યાલાલ હરગોવિન્દ જાની	૪૬૩	
એવો પ્રજનનું શું કસ્યાલું કર્યું ?	ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ	૪૭૯	
ગલનું ફૂલ...	“ અરોહ ”	૪૮૯
વસંત ખેલન (કાવ્ય)	હરિલાલ મૂળશંકર મૂળાણી	૪૯૮	
શીલાદિત્ય	ભગવાનલાલ ગિરિજાશંકર ભટ્ટ	૫૦૨	
હીણ તથા ચન્દ્રને (કાવ્ય)	રતિપતિરામ હિંદમશામ પંડ્યા	૫૧૫	
મારો વિશ્રામ	પ્રભુદાસ	૫૧૬
અનુતાપ...	ચતુરસેન શાસ્ત્રી	૫૧૭
નદરાજ	૫૨૫

ચિત્રો

હાજી ગયો !	રવિશંકર રાવળ મુખપૃષ્ઠ	
સ્વ. હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી	ફોટો	૧
‘હસતા હાજી’	ફોટો	૧૨
હાજીમહમ્મદના પિતાશ્રી: અલારખિયા શિવજી...	ફોટો	૨૬
હાજીમહમ્મદનાં માતૃશ્રી: રહેમતબાઈ...	ફોટો	૨૬
ત્રણ પેઢી	ફોટો	૩૪
હાજીમહમ્મદ ૧૯૦૨ માં: ‘ગુલશન’ ના તૃતીય તરીકે.	ફોટો	૫૩
હાજીમહમ્મદ: ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં	ફોટો	૬૨
હાજીમહમ્મદ: ઈ. સ. ૧૯૧૦માં, ૧૯૧૨માં, ૧૯૧૦માં.	ફોટો	૭૩
હાજીમહમ્મદ: પોતાની લાયબ્રેરીમાં (બેઠેલા)	ફોટો	૯૦

હાજીમહમ્મદ : ચિત્રો સ્તંભજવતાં	ફોટો	૧૦૬
હાજીમહમ્મદ : ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં	ફોટો	૧૧૩
રવિશંકર રાવળ : હાજીમહમ્મદ : હિમ્મતલાલ અંજારિયા.	ફોટો	૧૨૮
હાજીમહમ્મદ : ' વીસમી સદી 'ના તંત્રી તરીકે...	ફોટો	૧૨૮
હાજીમહમ્મદ : પોતાની લાયબ્રેરીમાં (હબ્બેલા) ...	ફોટો	૧૪૩
પેદર રોડપરનો બંગલો : ' વીસમી સદી ' આફ્રિકાનો		
દરવાજો : હાજીમહમ્મદ બેસતા તે અગાથી :		
હાજીમહમ્મદનો પલંગ : ખોળ મહોલ્લાતું મકાન.	ફોટો	૧૫૪
હાજીમહમ્મદનાં સંતાનો	ફોટો	૧૭૬
નટરાજ... .. મહાદેવ વિશ્વનાથ ધુરંધર		૧૮૭
આશા જી. એફ. વાંદ્સ		૨૩૩
ઝો ! રૂપદત્તે ચોગ્ય સામ્રાજી ! ... રવિશંકર રાવળ		૨૪૨
ઘેરી બંસરી વગાડે છે રવિશંકર રાવળ		૨૫૧
યુવાન તેની બાજુમાં આંટા મારતો હતો સુંદરરાવ ગોરક્ષકર		૨૬૪
મસ્તાનીતું લલિત સૌન્દર્ય ચોમેર પ્રકાશી રહે છે		
... .. ત્રિભુવન પટેલ અને રવિશંકર રાવળ		૩૧૫
તેં તારો એક કાન ઉઘો રાખ્યો છે અને એક નીચો રાખ્યો		
... .. છે તે શાથી ? ... રવિશંકર પંડિત		૩૫૮
બેગમ સુમતાજી મહાલ ફોટો		૩૮૨
જસમીન ટાવર (સુમન પુર્ણ) ફોટો		૩૮૩
તાજતું પ્રથમ દર્શન ફોટો		૩૮૬
તાજમાંની કબરો... .. ફોટો		૩૮૮
યમુનામાં પ્રતિબિંબિત તાજ ફોટો		૩૮૯
" નેનાકે નીરમે જીંજત ટીકો " ... શ્રીમાન પુરુષોત્તમ		૪૧૦
અદ્વૈત મંથન ડી. રામરાવ		૪૧૧
કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ડી. રામરાવ		૪૨૬
મીઠી મુંઝવણ પુલિન બિહારી દત્ત		૪૨૭

સાળુ-જરા અદ્ધર લઈ આવતી હતી	રવિશંકર પંડિત.	૪૫૦
એક તરણી ઢબી છે	રવિશંકર રાવળ	૪૫૬.
કાંઈ અવાજ ન કરવા રાણીએ મૂચના કરી.	રવિશંકર રાવળ	૪૮૭
વસંત ખેલન	દત્તાત્રેય જોગજેકર	૪૯૬
મુખગા મ્હેં ઢાંકીને ખોલી	રવિશંકર રાવળ	૫૦૬
સૂર્યમંદિરને દ્વારે સીલાદિત્ય...	અવનીન્દ્રનાથ ડાકુર	૫૧૨
બંગાલના કલા પ્રણેતા અવનીન્દ્રનાથ ડાકુર.	રવિશંકર રાવળ	૫૧૪

“જરસદે વને લેખ વાંઠળી,
રમરસુની ગીતા આલ સંખળી.”

ઈલ્લમમકાનો હાજ

—૩૪—

પ્રુખ કરી જો પ્રલ્લમની સોદાગરી હાજ ગયોઃ
બેઠેદર ગુજરાતની કરી ચાકરી હાજ ગયો !

પ્રુખ કરી૦

જ્યાં ભર્યાતાં આસમાને ઘોર કાળાં વાદળાં,
રંગ ત્યાં બેઠેલ કે કે ચીતરી હાજ ગયો !

પ્રુખ કરી૦

જ્યાં જમીને ગુચવાતાં ધૂળદગ ને ઝાંખરાં,
બાદસાહી બાગ ટુલનો ત્યાં કરી હાજ ગયો !

પ્રુખ કરી૦

ગુજરીનું ઈલ્લમકા પાદ કાપું દગ કરી,
એક હજારતની રકમી દિલ ધરી હાજ ગયો !

પ્રુખ કરી૦

ઓ મહોબ્બત ! નાહિમેદી ! ઓ જુવાની ગુલમરી !
તમ રૂબીની અમીરી આ હરી હાજ ગયો !

પ્રુખ કરી૦

ओ. अभीरीना सधुन पर त्यां दिग्गता छे दिदाः
अदि नृणाएयुं मेसी या सा वीथनी छाल गयो।

भुम करी०

रे। हवे गुजरात। रे, रे। ना पिछा-यो जयतीः
आसुना दशियाव ओवा के तरी छाल गयो।

भुम करी०

ना अदल धनाम जगनु, ओके करगानी दिसेः
के अभीरी के छारी भवनी छाल गयो।

भुम करी०

अरदेशर इरामछ अपरदार

हार्जीमुहम्मद अलारखिया शिवजी

एक तुम्हारे बट जाने से
निकल यहाँ दो दो बैठे
कला और सादित्वा आज हू।
जो-सा अपना सो बैठे ॥

और सीतवीसदी। हाय। वह
सो बैठी अपनेको ही
बैठ गई, सठ गई, क्या करे,
हम अबोध-से हो बैठे ॥

मैयिकीशरण गुप्त

અવ દાહમહમદ અલાખિયા શિવજી

નંબ ૧૩ ડિસેમ્બર ૧૯૭૮

અવસન ૨૧ જાન્યુઆરી ૧૯૨૧

સ્વર્ગસ્થ 'હાજી'*

‘હાજીને’ કાણ નથી ઓળખતું ? આખું બેક્ટર ગૂજરાત ઓળખે છે ! અને શા માટે ન ઓળખે ? ગૂજરાતમાં જાણીતાં થયેલાં સૌ જાણનામીઓ અને સૌ જાણકામીઓની હાજીમહમ્મદ જીવતી જાહેર-ખબર હતો. ગૂજરાતનાં રત્નો તેમજ કાયલાઓને હંડાં અધકારમાંથી ખેંચીને પ્રકાશમાં ‘મૂકવાનું’ અપૂર્વ માન ‘વીસમીસદી’ના માસેકનેજ છે. ‘વીસમીસદી’ ન હત, તો ઘણાંયે સાહિત્યમૂર્ખો આથમી ગયા હતા. અને ગૂજરાતની ચિત્રકલાનું શું ? સાહિત્યપરિષદે જેટલાં વર્ષોમાં ચિત્ર-કલા માટે નથી કર્યું, તેટલા મહિનાઓમાં ‘વીસમીસદી’એ કરી બતાવ્યું.

સ્વિશંકર રાવળ અને પુરુષોત્તમને કલાની દુનિયામાંથી હાજી-મહમ્મદે શોધી કહાડ્યા અને ‘વીસમી સદી’ એ ચિરંજીવ બનાવ્યા. કનૈયાલાલ મુનશીને ગૂજરાત સમક્ષ મથાવિધિ બક્ષત અને પ્રકટ કરનાર પણ હાજીમહમ્મદ જ. અંશંકર પંડ્યાનાં રનેડગીતોને ‘પાંખ આપનાર પણ ‘વીસમીસદી’-‘સમાલોચક’ નહિ. નર-સિંહરાવને સજીવન કરનાર પણ એ જ “ ઉમર ખાયાં ” નો રસકૂપ. પ્રદિસર કાન્તિલાલને આગ્રાની પ્રયોગશાળામાં પણ સાહિત્યનું નિરંતર સ્મરણ આપનાર અને તેના વિગાનને રસાત્મક બનાવનાર પણ આ જ રસાત્મા. કવિ ન્હાનાલાલને ભૂત અને ભવિષ્યની ઉડી બખોલોમાંથી સમજાવી પટાવીને બહાર ખોલાવનાર અને વર્તમાન પ્રવાહમાં ધક્કેલનાર ‘કવિ’ નો અંતરાત્મા છે ખરો જ, પણ એ અંતરાત્માનો પ્રેરક ધણે અંશે આ ચિત્ર-મહુમર. એક્ટ્રીની રંગભૂમિને મુગાઇ બહારની દુનિયા પાસે જાણીતી કરનાર અને મારી નાંચ નાટ્યકૃતિઓને

ફોટોગ્રાફમાં આગેહૂબ હનારી નાટ્યકલામાં નવીન રસ સિંચનાર
પણ એ સાહસિક તંત્રીજ. " તારપોર "ને મુદ્દમશદ્દર કરનાર પણ
એ જ યોગ્ય મહોશ્વાનો મહાનુભાવ.

ગૂજરાતના રસમંદિરનો આવો દિલોગ્તન પૂઝરી ગૂજરાતે
બીજે કોઈ જોયો નથી. એ રસધેત્રો ગિયારો રસની શોધમાં ને
શોધમાં જ ચાલ્યો ગયો. ' વીસમીસદી ' તેની મુદ્દર સ્વમમુદ્દિના
એક નાના ખંડનું જ પ્રતિષ્ઠિત હતું. તેની ભાવનાઓ તો જાણ્યાર
હતી. સને ૧૯૧૬માં મારી સાથે કલાકોના કલાકો બેસીને
' વીસમીસદી 'નાં સ્વપ્નાઓ તેણે રચ્યાં હતાં તે ઉપરથી કહી શકું
છું, કે તેની મુરદો ચોથે ભાગે પણ બર નથી આવી. એક સાઈ
માસિક કુતોડમંદીથી ચત્રાવવામાં આ રસમુદ્દા ધાંતમાં કેટલી જહેમન
હાવવી પડે છે તેનો ખરો ખ્યાલ હાલમુદ્દમદનું જીવન જણ્યા વિના
કદિ આવવાનો નથી. એ રસબીનો મજૂર " વીસમીસદી " પાછળ
કેટલી તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો તે તેના નિકટના જ્ઞેહીઓ જ
જાણે છે. યુરોપ અમેરિકાનાં સારામાં સારા ચિત્ર-માસિકોની બરો-
બરીમાં મુદ્દી શકાય એવું ' વીસમીસદી 'ને બનાવવાનું તેનું વન
અજાજ હતું. સારામાં સારા ગૂજરાતના લેખકો પામેથી લેખો મેળ-
વવામાં તેની હૃદયહારક મીઠાશ અને સમજવટ ઝોર હતા. એક
વાર તમારા ઉપર હાલએ નિશાન નાખું, થડી તમારી મગફર નહિ
કે તમે છટકી જઈ શકો. તમારે લાંબે હમેશના એ ધક્કા ખાઈને પણ
તમારી પામે સખાવશે. તમે આચેરન જશે તો તારથી તમને માદ
આપશે; વિષમ મારે વસ્તુ મેળવવાનું બહાનું કહાડશે, તો એ વિષમ
ઉપર દમજાજોધ સાદિલ તમારા હાથમાં આવીને પડે એવી એ
તગવીજ કરશે. મ્હારા પોતાના જ એ જાણવાજોવા અનુભવો કહી
દઉં. લોપડ બર્થોર્ડ ઉપર મારે લેખ લખવો એવો હાલમુદ્દમદ
સંકલ્પ થયો. મેં ઘણીયે આનાદાની કરી, અમરોર બનાવી, પણ તે
બધી તેની પામે ટકી શકે તેમ નહોતી. તેના છપાના અંદમાં

કોઇ રીતે મારે લેખ આપવો જ નોંધએ એ તેની પ્રતિજ્ઞા હતી. છેવટે મેં લોપડ જ્યોર્જનાં એવનચરિત્રની કેટલીક હકીકતો મારી પાસે નહિ હોવાનું બહાનું કહાડ્યું. ખીજે દિવસે લોપડ જ્યોર્જ વિષે ચોક્કસ યુસ્તકો મારે ત્યાં આવીને પડ્યાં ! હું મ્હાત થયો ! એવી જ રીતે ખીજ વાર આપડ સંબંધી રકેચ લખવાની મને ફરજ પાડી ! કોણ જાણે ક્યાંથી આપડ સંબંધી હું વાંચી ન શકું તેટલું સાહિત્ય મારે ઘેર એ ફેંકી ગયેલ !

જેમ 'વીસમીસદી'ને ગૂજરાત ઉપર ઉપકાર અથાગ છે, તેમ 'વીસમીસદી' અજાણતાં ગૂજરાતનું મુન્દેગાર પણ બન્યું છે. 'વીસમીસદી'એ ગુર્જર સાહિત્યની સુંદર કૃતિઓને જેમ ચિત્રોથી ઓર સુંદર કરી બતાવી, તેમ એ જ ચિત્રોના હીરાથી કેટલાક કવ્ય-રાની પણ ખોટી કિંમત અંકાવી. ગુર્જર સાહિત્યના ખોટા આંક ઘણા સમય થયાં અંકાય છે, પણ એ ખોટી આંકણીમાં 'વીસમીસદી'એ તો અવધિ કરી ! નિર્માલ્ય જોડકણાંઓ મોહક ચિત્રોનાં ચોક્કામાં કાવ્યકુંજો તરીકે શોભવા માંડ્યાં ! ટાણલી વાર્તાઓ રંગની પીછી વડે ચમત્કૃતિઓ તરીકે પૂજવા લાગી ! દયાને પાત્ર એવાં સાદાં માન-વીઓ દેવદેવીઓ જેવાં ચિત્રામણમાં પ્રકટી નીકળ્યાં ! ખાલ ખોળિયાની ખૂબમુસ્તીમાં આંતરતેજ બ્રહ્માઇ ગયાં ! ચિત્રસાહિત્યના ડાકડિમાકમાં રસસાહિત્ય ચિત્રવત્ થઇ ગયું ! લેખકોના ફોટોગ્રાફ જેવામાં વાંચકો લેખને વિસરી ગયા ! શોભાની ખાતર સંગીનતાનાં બલિદાન અપાયા !

પણ આ બધાં 'વીસમીસદી'ની પ્રવૃત્તિનાં પરોક્ષ પરિણામો હતાં. એ પરિણામો સામે સાવધાની રાખવા જોટલો અવકાશ એ ચિંતાગ્રસ્ત તંત્રીને ન હતો. 'વીસમીસદી'ને આકર્ષક બનાવવાની ઉપાધિ એટલી મોટી હતી કે એને સૌનો ઉપયોગ કરી લેવો પડતો. એ ઉદાર, ઉત્સાહપ્રેરક, ભલા ભાઇએ ગૂજરાતના સારા, નરસા સૌ લેખકોનું યથાશક્તિ આતિથ્ય કરીને જ પોતાની કૃતકૃત્યતા માની. એણે સૌને નિવાળ્યા; સૌની કદર કરી; સૌનો ઉપયોગ કર્યો. માત્ર એનો જ ઉપયોગ કોઇએ ન કર્યો. સાહિત્યમંદિરનો પૂજારી પોતે જ પ્રભુતાને ન પામ્યો. ગરીબીમાં 'વીસમીસદી' શરૂ કર્યું, અને તેને

ગરીબીમાં જ મૂકીને એ દિલાવર મુદ્દલિસ સ્વર્ગસ્થ થયો. ‘વીસમીસદી’ની ખાતર એનું થાકેલું શરીર ચિકિટ્સારિયામાં પલુ ન બેસે. એ તપ પાસે તો ખાદીધારી તપસ્વીઓએ પણ સ્થિર બૂકાવવું જોઈશે. અંગ ઉપર સાફ કપડું ન હોય તો ચાલે, પલુ યુરોપ-અમેરિકાનાં નવીનમાં નવીન અને મોંઘામાં મોંઘાં માસિકો-ત્રિમાસિકો વિના ન ચાલે, એ હાથ-મડમ્મદની સાહિલ્યમંદિત ! ખોળ મહોત્સાના મત્તેરિયામાંથી ઉગરવાને હવાફેર માટે ખર્ચો ન મળે, પણ દાયકા એશિયાટિક સોસાયટીને શરમાવે એવો મુસલમાન જાહોજલાલીનો પુસ્તકનંદાર પોતાનો કહેવ-વાવેલો એ મોજ/સોજ તો ‘ઉમર ખાયા’નો ઉપાસક સૂરી જ માણી શકે.

બેક્ટર ગૂજરાને હાથ જીવનાં તો તેની કદર ન કરી. ન સાહિલ્યપરિપેદે એ રત્નને પારખ્યું; ન સ્વરાજ્યસભા આ મહાન પ્રચારક-Propagandist નો ઉપયોગ કરી શકી; ન સાબરમતી આશ્રમને આ તપસ્વીને દેવે ઝગી રહેલા તનખાનાં દર્શન થયાં. એ નનખો છેવટે આપણે હોસવાઈ જવા દીધો. દીવેલની ખામીએ એ દીપક ફરી ગયો. દેહના દર્દ કરનાં એ દિલના દર્દથી આગરી હતો, અને તેને લીધે આખું ગૂજરાત આગરી છે. ગૂજરાત પ્રાયશ્ચિન ન કરે ત્યાં સુધી આગરી જ રહેશે. ‘વીસમીસદી’ જીવંત ન રહે ત્યાંસુધી એ પ્રાયશ્ચિન પૂરું ન જ થાય. એ રસમાગીના ખ્યારમાં ખ્યાર છોડને ગૂજરાત મરવા ન દે તો જ એના રસબીના રૂદને સાચી શાંતિ મળે.

નૃસિંહદાસ ભ. વિલાફર

હાજમહમ્મદનાં સ્મરણો

સ્વર્ગવાસી હાજમહમ્મદ અક્બારખિયા શિવજી-એમને માટે હું શું લખું? કોઈનો સગો મોટો બાઈ મરી જાય અને પછી તમે એને દહો કે 'અલ્યા, તારા બાઈનું જીવન આલેખી આપ.' એ શું સહેલથી બને એવું છે?

હાજમહમ્મદને ત્યાં, આખ્ય બાપામાં કહીએ તો, હું રાત ને દિવસ પડ્યો ને પાથર્યો રહેતો; એમની સાથે ને સાથે જરતો. એવાં કોઈ પણ નાટક કે સીનેમા નહિ હોય કે જ્યાં અમે સાથે નહિ ગયા હોઈએ. તારાપોરના સ્કૂલોમાં કે મહાન કુશળ કૅમેડિયન મિ. ઓગરાની હજૂરમાં, યુનિસિપાલ એકેટરી મિ. મસાનીની તહેનાતમાં કે જગવિખ્યાત બાપૂ જગદીશચન્દ્ર બોઝની પનાહમાં, સ્વર્ગસ્થ હાજમને પોતાના લેક્ટેનન્ટ કે 'એન્ડ-કો' તરીકે સાથેજ રાખતા. આટલા અંગત પરિચયમાં આવ્યા પછી હું શું લખું અને શું રહેવા દઉં, એ સ્પષ્ટતું નથી. તેમના સ્વભાવની, તેમના કાર્યની, તેમની શક્તિઓની જુદી જુદી દિશાઓ અને દક્ષાઓ વિચારીને વિદ્વાન લેખકોએ તેમનું જીવન આલેખ્યું હશે. હું તો ફક્ત તેમની સાથેના કેટલાક છટાછવામાં પ્રસંગો જેમ મનમાં આવતા જાય છે તેમ વાંચકો સન્મુખ રજૂ કરું છું.

પિછાન

ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના એપ્રિલમાં 'બામ્બે કૉનિકલ' ના નાઇટ સજ એડિટર મારા મિત્ર મિ. અબેલાલ દેસાઈએ મને 'ઇંગ્લિશ રિવ્યૂ' માં આવેલો રશિયાના મુખસિદ્ધ લેખક મૅક્સિમ ગૉર્કીના લખેલો એક નાનકડો સ્કેચ બતાવ્યો. તેમાં રશિયાના એક જૂના ખાન અને તેની માગૂકની દુહી પણ હૃદયપ્રાવક દલાણી હતી. આપણી

અસલી ભાટચારસુની વાર્તાઓની દષ્ટિ ઉપર એ વાર્તા લખાયેલી હતી. મિ. દેસાઈએ મને તેનો અનુવાદ કરવાનું કહ્યું. અનુવાદ-રૂપાંતર-થયું. મિ. દેસાઈને તે બહુ જ ગમ્યું અને તેમણે તે 'વીસમી-સદી' ના અધિપતિ મિ. હાઈમહમ્મદને આપવા મૂકના હરી. હાઈમહમ્મદ અને હું એક બીજાને ઓળખતા ન હતા. દરથી હું તેમને પિઠાનતો, પણ કદિ અંગન પરિચય થયો ન હતો. એપ્રિલ મહિનાની એક જયોરે હું જહીતો જહીતો બોગમહોલામા આવેલા તેમના મકાને ચઢ્યો. અંદર જઈ તેમને માટે પૃથ્વરજ હરી, તો તેઓ સાહેબ અગામીમા ખાટલાપર સૂતા સૂતા બહુ લહેરથી એક હિંદી લેખનું ભાષાંતર કરી રહ્યા હતાં. મેં તેમને મારો લેખ આપ્યો; મૂળ પણ આપ્યો અને થોડાં લાગે તો છાપવા વિનંતિ કરી. મેં માગણી કરી કે "લેખ હું પ્રથમ વાંચી જાઉં અને પછી આપ મૂળ સાથે સરખાવી જુઓ." હાઈમહમ્મદભાઈએ કહ્યું: "લેખો પારખવાની મારી રીત જૂની છે. હું જાતે જ પ્રથમ ગૂંજાની વાંચીશ, પછી મૂળ વાંચીશ. તમે તમારે લેખ અહીં મૂકના જાઓ."

ત્યાર પછી ત્રણ દિવસ બાદ 'હિન્દુસ્તાન' પત્રની ઓફિસમાં (જ્યાં હું રીપોર્ટર તરીકે કામ કરતો હતો ત્યાં) હાઈમહમ્મદ એકાએક શાળ બરતા મારી પામે આવ્યા અને મારી અજાણ્ય વચ્ચે મેં મારો લેખને ચિત્રો સાથે ટાઇપમા છપાયેલો જોયો! ખુશીપરથી મારો ખભો પકડી તેમણે મને હલો કરીને કહ્યું: "તમે ઘણું મારું લખી ચકો છો. તમારામાં આવેગ છે; રસુજનો દુયકો છે. તમારામાં શું છે તે હું જાણું છું. મને કાલે જરૂર મળજો. હું તમને કેટલીક ગામનો આપીશ."

બીજા દિવસે મને કેટલીક સામગ્રી પૂરી પાડી અને તે ઉપરથી સુખાઈના મોટર અકસ્માતો અને રત્નાની ધમાકપર લેખ લખવા જણાવ્યું. તે લેખ તેમને ઘણો ગમ્યો. "સામે પાર કેમ જવાય?" એ મથાળાવાળો લેખ 'વીસમી સદી'ના વાંચકોને યાદ દશેજ.

વીસમીસદી

‘ વીસમીસદી ’ જે દિવસે જહાર પડી હોય, માને છાપખા-
નામાંથી છપાઇ પૂડાં બંધાઇ કોટમાંથી યોગજાતીમાં ઘેર આવી
હોય તે જ દિવસે અચાનક સવારના પહોરમાં તમે છાં જઈ
થડો તો જે દેખાવ તમારી નજરે પડે તે તમે કદિ બૂલી ન શકો.
‘ સદી ’ના દગ ને દગ ચારે બાજુ પડ્યા હોય. ઘરમાં કિત્સાહ,
આનંદ, કોલાહલ, ધામધૂમ ચારે તરફ દેખાય. કેમ જાણે કુટુંબમાં
નવીન બાળકનો જન્મ થયો હોય ! ઘરના એકેએક માણસના હાથમાં
‘ સદી ’ માત્ર પડવાની. બજારની ચાહરીન-એક આંખે જરા શંગો,
સહેજ લંગડો, અને મગજનો જરા ચક્રમ-પોતાનું કામ બાજુએ
રાખી, કાણી મુઠીએ ત્રણ વખત સાજીથી હાથ ધોઈ, નવા માસિકનાં
ચિત્રો નીરખવા બહાર આવવાનોજ. બસે પછી રોડ ને બાઈ ખૂમ
મારે; પણ ‘ સદી ’ જોયા વિના તે કેમ ચાલે ? અંદરના ઓરડામાં
જાઓ તો અધિપતિ પોતે હમેશની પોતાની ‘ રૅકિંગ ચેર ’ પર બેસી
નવા બાળકને રમાડતા હોય તેમ ‘ સદી ’ તપાસના જોવામાં આવે.
એજ ઓરડામાં ખીજ એક ટેબલ આગળ હાથમહમદનો નાનકડો,
ચગરાક, લાડકવળો બેટો હાખી ‘ સદી ’ જોડે રમતો હોય અને
બાપાએ બહાર પાડેલી ‘ સદી ’ સાથે પોતાની બનાવટની બચુકલી
‘ સદી ’ સરખાવતો હોય ! (અધિપતિની મારફતે તેના નાનકડા એક-
સને પણ દર મહિને પોતાનું ખાસ માસિક બહાર પાડવાનો શોખ
હતો. બાપાએ અને બાઈઓએ આપેલી જૂની ચોપડીઓ અને
અંગ્રેજી માસિકોમાંથી પોતાને મનપસંદ ચિત્રો કાઢતી લઈ, હાખી
તેને એક કોરા પાનાંની ચોપડીમાં ચોટાડતો; બાઈના બાગમાં બાઈઓ
પાસે કાલાવાલા કરી ચિત્રો ચિતરાવી લેતો; અને પછી પૂડા ઉપર
નામ લખતો- ‘ વીસમીસદી. ’ આમ હાખીજની સદી તૈયાર થતી !)
બેટાની ચિત્રપસંદગી જોતાં તમને ખાતરી જ થાય કે બાપની કળાનો
વારસો તેને મળ્યો છે. નાનો હાખી ‘ વીસમીસદી ’ જોડે ન્યારે

રૂમતો હોય તે વખતે તમારી દૃષ્ટનાશ્રુજિનિ જરા તીવ્ર હોય તો તમને એવો જ બાસ થાય કે 'વીમમીમતી' એ કંઈ નિર્દય માસિક નહિ, પણ હોહમદમ્મના વડાલા બાગક હંખીજની નાનકડી ખેન હતી.

અધિપતિની આપદા

ઉપર તો આપણે 'વીસનીસદી'ના સ્વરૂપની વાતો કરી, પણ તે તૈયાર કરનાં અધિપતિને શી તકલીફ લેવી પડતી, શી શી આપદાઓ સહેવી પડતી, તે જાણવું પણ જરૂરું છે. લેખો અને કવિનાઓ દ્વારામાં દરેકજ યોગ્યથ આવનાં. વળી કોઈ કવિ કે કોઈ મનુષ્ય; કોઈ વાતોનવેશ કે કોઈ અભિમાનવેશ, કોઈ નાટકકાર કે કોઈ નવલકથાકાર, કોઈ અનુભવી દયમગાજ કે કોઈ વિગતો લેખક, કોઈ રસિક કે કોઈ દગાનું પૂતળું, ઝોળખાણુ લઈને કે વગર ઝોળખાણુ સાહિત્યના એ અનન્ય પૂજારી મમીપ આવ્યા જ કરના. આ લોકોના લેખો અને કવિનાઓ ઉપરાંત અધિપતિ પોતાના ખાસ રુનેલી સામરો અને પોતાને લા રાજદિવમ પદ્માપાયર્થા રહેતા કેટલાક ઉછરતા લેખકો પામે જે મનગમતા લેખો લખાવતા તે તો, જુદા જ, કોઈ નવીન કે ઇન્જિનાયા લેખકનો લેખ આવતો તો મિથ્યા ફરીફરીવાર તે વાંચતા. તેમાં આં ક્યાં ને ક્યાં ક્યાં ખૂબીઓ છે તેની નોંધ લેતા અને પોતે બાંધેલો મન ખરો છે કે નહિ તે જાણવું 'સદી'ની ઓગ્રિસમાં દરેકજ હાજર રહેનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી એ 'સંબંધે અભિપ્રાય લઈ લેના.

કેટલાક લેખો તો એવા આવના કે તે ક્યાં બાયામાં લખ્યા છે તેની ખબર પડે નહિ! પાંચ વર્ષ સુધી કટકે કટકે આપવામાં આવે તોયે ખૂટે નહિ એવાં 'મદાદાઓ' કોઈ મોટલી આપના! તો કોઈ, દાગળની બંને બાજુએ કપાટાજથ ગાળી પેન્સિલથી લખેલા નવલકથાઓ જેવા લાંબા લેખો મોકલના! સારા લેખોમાં પણ બાપા અને વિચારોની મોડવણીની એવી ગંભીર જૂલો માલુમ પડતી કે મિથ્યાને તે સારીપેઠે પોંચિશ કરવા પડતા.

મિયાંએ કહ્યું હોય કે કોઈ યુવક યુવતીને તારમૈત્રક કરતાં ચીત-
 ર્યાં, તો કોઈ નવીન ચિત્રકારે એકને ફાંગૂં અને બીજાને કાણું ચિતરી
 માર્યું હોય ! જે લખાણ અને ચિત્ર બન્ને સારાં હોય તો વખતે
 પ્રસાદ દાગા ધખ્ય નેવા આવે !

વળી ‘વીસમીસદી’ની આદિસ ખોખગલીમાં, છપામ કોટમાં,
 ને પૂઠાં લાયખસે તૈયાર થાય ! આ બધાંપર ધ્યાન રાખવા માટે
 મિયાંને ચારે તરફ દોડાદોડી કરવી પડતી. અધૂરામાં પૂરું એમની
 તબિયત અતિશય નાજૂક હતી. એવી તબિયતમાં પેદરશેડપરના
 આલીશાં ખંગલાની મોંઝમાં હુછરેલા એ ગર્ભગ્રીમંત યુવાનને મળૂ-
 રતી પેટે દોડધામ અને ધમાલ કરવી પડતી. નવા આવેલા સેમેા તો
 ધણે બાગે દ્રામમાં જ સુધારાના. ‘વીસમીસદી’ના ટેબલ પર
 બેસી અધિપતિનું કામ એજ કરે અને ફોટોગ્રાફરને લાં જાં હથ-
 રાણી પણ એજ કરે; બ્રૉકમેકરને લાં પણ પોતે જ દોડે અને દાગળ
 કે શાહીની ખરીદી પણ જતેજ કરી લાવે; કપોઝિટરના ટેબલ પર
 બેસી પુષ્ક પણ પોતે જ તપાસે અને પ્રેસમાં વખતે અધવચ મેંટર
 ખૂટતું હોય અને દાગળ વધી પડતો હોય તો લાં હિમાં હિમાંજ, કે
 કપોઝિટરના હથા રટૂલ ઉપર ચડી બેસી એકાદ નવા લેખને તર-
 જૂમેા પણ એજ કરી નાખે !

જર્નાલિસ્ટ

હાજમહમ્મદને સાક્ષર દહેવા કરતાં જર્નાલિસ્ટ-પત્રકાર-દહેવા
 વધુ ઠીક પડશે. ‘સાહિત્ય’ કરતાં પણ નવી ખખરો આપી કંઈ નવું
 Sensation કરવું, કોઈ મહાન વ્યક્તિ મુ’બાઈમાં આવી હોય તો
 તેનો પીછો પકડી ‘વીસમીસદી’માં તેને રજૂ કરી દેવી એ હાજ-
 મહમ્મદ બહુ સારી રીતે કરી જાણના. દાદાબાઈ નવરોજીને
 એલએલ. ડી.ની પદવી મળી તો ‘સદી’ માં એ મહાન યુઝર્ન દેશ-
 ભક્તનું જીવન અને ફોટોગ્રાફ આપવાજ જોઈએ. એક સવારે મિયાં
 અને તેમનો ફોટોગ્રાફર દોસ્ત દાદાને દર્શને પહોંચી જ ગયા હોય.

ફેરોઝશાહ મહેતા જાહેર પ્રજાની નગરમા આવ્યા હોય તો પકડો
મમાનીને ચાતો મુંબાઈના એ તાજ વગરના રાગના મહેલમા, તેમની
કાગળી પલ્લુ લખાય અને તેમના શ્વસનને લગતા, આગળ કદિ ન
પ્રક્ર યેવા ફેરોઝશાહ પલ્લુ 'સદી'માં પ્રકટ થાય અને ચાનના
પંચિન આપવિયાએ પંડિતમા આવે તાન આમ બની હતી
હાજ મિયા એ ગાડીમા હતા પંડિત હુર્નબાગેડ આગળ પ્રેસિ-
ડેન્સી એમેસિયેશનનું નવું મકાન મોઘતા હતા

“ પંડિત, શ મોઘા ડો ? ” મિયાએ ગાડીમાથી ઉતરી પાસે

આવી પૂછ્યું

“ પ્રેસિડેન્સી એમેસિયેશનનું મકાન બનાવશે ? ”

મકાન બનાવનામા આવ્યું પંડિતએ જોડિયા પ્રાંતોની મીઠી
ભાષામા ઉપમાર માલો

“ નહિ નહિ, એમ નહિ જાય તમારો ફેરો જોઈએ ”

મિયાએ કહ્યું

“ અરે, પલ્લુ સમય આ ડે ? ”

“ ગોઠવણ હું કરીશ ”

એ પછી અહાં મંગેલી કૉન્સેસની બેઠકમા માલવિયાજનો ફેરો
અને બીજું ચિત્ર બન્ને તૈયાર થઈ ગયા

મુંબાઈમા ખાસ કૉન્સેમની મેઈક મે તો મિયા તેમના આર્ટિસ્ટ,
ફેરોઝશાહ અને એકાદ લેખક સાથે લા હાજર હોયજ અને એ
મહિનાની ' મદી ' મા અંગ્રેજી મામિડોને બાજુએ મૂકે એવા એ
બનાવના સચિત્ર લખાણો અને ફેરોઝશાહ આવે !

૧૮૧૮ ની છઠી એપ્રિલનો દિવસ હતો મુંબાઈના લાખ્ખો
નાગરિકો ચોપાઈને દરિયે કાળા કાપડનો શોષ પાળવા ગયા હતા.
પ્લેહાડિસ આગળની મન્નિદમાથી એ વખતે મહાત્મા ગાંધીએ
હિંદુ મુસલમાન એમ્હિલીને સદેવ આપ્યો હતો અહા ! એ
અપૂર્વ પ્રસંગ ચિત્રોના ઉપમા ' સદી 'એ શુ શ્વસન નથી ગાખ્યો ?

‘ ઓમ્મે ફોનિકલ ના વીર તંત્રી એન્જમિન હોર્નિંગેનને હિંદ-
માંથી દેશપાર કરવામાં આવે કે એન્જ માસની ‘સદી’માં એ નિડર,
અને બોહોશ પત્રકારના અંગત જીવનના વિવિધ ફોટોગ્રાફો અને
સ્મરણો બહાર પ્રગળી જાય માટે પ્રકટ થાયજ. ચિમનલાલ સેતલ-
વડ કે મહામહાઅલી ઝીણા લોકોની નજરમાં ચડે કે તરત ‘સદી’માં
એ મશહૂર વ્યક્તિઓની ઝોળખ આપતા વિવિધ ફોટોગ્રાફો અને
જીવનપરિચય આવે જ.

સરલાદેવી ચૌધરાણી કે લાલા લજપતરાય મુંબાઈમાં આવે
કે તરત મિમાં એમની પાસે ‘પહોંચીજ’ ગયા હોય. જગદીશચન્દ્ર
બોઝની તો અમે પાછળજ પડ્યા હતા. એક દહાડો જપોરે એ મહાન
સાયન્ટિસ્ટને માંડમાંડે સમજાવી ફોસલાવી, સાયન્સ સિયામની બીજી
બાબતોમાં લગભગ બાળક જેવા એ નરને પટાવી રમાડી, દેવદારે
ફોટોગ્રાફર પાસે તેમના ફોટોગ્રાફ લેવડાવ્યા. સંધ્યાકાળે ફોટાઓ તૈયાર
થઈ ગયા. રાત્રે સાડા નવ વાગે અમે કોલાજે, એસ. આર. બ્રમ-
નજીને બંગલે એ સાયન્ટિસ્ટ પાસે પહોંચી ગયા. ફોટાઓ આટલા
જલદી તૈયાર થયેલા જોઈ જગદીશ બાબૂ તો હેમતાઈજ ગયા.
એક બાળકની આતુરતાથી પેકેટ હાથમાં લઈ લીધું. પણ ફોટાઓ
જેવા જાય છે સાં—

“ આફન ! આફત ! મારાં ચક્ષમાં ક્યાં ? બોશી બોશી, મેં
ક્યાંકે ચક્ષમાં ગુમાવી દીધાં ! ” જગદીશ બાબૂ ખૂબ મારી ઝોરડામાં
આમતેમ હાંફાઈફાંફા શોધ કરવા મંડ્યા. વિગ્નાનની અદ્ભુત શોધો
કરનાર એ વ્યક્તિ બે મિનિટ ચક્ષમાં ન મળવાથી મુંઝાઈ ગઈ. બ્રમનજીએ
નોકરોને શોધ કરવા દોડાવ્યા. એવામાં એક જટલર ફૂલનો મોટો
હાર લઈ આવ્યો. એ હાર પર ચક્ષમાં લટકતાં માફૂમ પડ્યાં. તે
ઝડપથી લઈ લઈ જગદીશ બાબૂએ ધારણ કર્યા અને ફોટાઓ
જેવા. તે જોઈ એ અત્યંત ખુશ થયા ને પોતાનાં પત્નીને ઉલટથી
ખતાવવા લાગ્યા.

જનાં સિરેટ તરીકેની હાજમહમ્મદની ખીજ એક શક્તિ એ હતી કે અમુક લેખકમાં ક્ષમ દિશાની શક્તિ છે તે એ બહુ અચ્છી રીતે સમજી શકના. ઘણીવાર નવા લેખકો પોતાનામાં ક્યા પ્રકારની શક્તિ છે તે જાણના પણ નથી હોતા. તેમની શક્તિની પ્રતીતિ હાજમહમ્મદ તેમને વારંવાર કરાવના.

વળી 'વીસમીસદી' માટે વિવિધ પ્રકારના લેખો લખાવવામાં તેમની આ શક્તિનો બહુ સરસ ઉપયોગ થતો. રલુજિતરામભાઈનો અવસાનલેખ તો કતુભાષી સુન્દરી જ બહુ અચ્છો લખી શકે, માટે એ એમને જ મોંપવો. ગોડર્ને રિવ્યૂ કે કોઈ અમેરિકન માસિકમાં જગદીશ બોઝની બોજો સંબંધ કે ખીજ અદ્ભુત બાબતો વિષે લેખો આંખો હોય તો દરે તાર આગ્રા, પ્રોફેસર કાન્તિલાલને; બમકમરી શૈલીમાં ગૂજરાતના નવજીવન ગ્રેરે તેવું લખાવવું હોય તો ઈરિરદર વિભાકરને હાથમાં લીધા જ છે; પ્રાચીન સંસ્કૃતિ માટે કોઈ લેખ જોઈએ તો રાશ્ત્રી દુર્ગાશંકરને ટેલિફોન આગળ આવવું જ પડે; ફારસી સાહિત્ય વિષે કંઈ હોય તો ચાલો કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ત્યાં; બંદિખ્યાખૂ કે રવીન્દ્રભાઈની કોઈ અત્યુત્તમ ન્હાની કથાનો ગૂજરાતને રસ અખાડવો હોય તો તે માટે ભગવાનલાલ ગિરિમશંકર રિઝવે થઈ જ ગયા હોય; નાટ્ય સમાલોચના લખવી હોય, મિસર, ભગદાદ, ચા લુઈસ્તાનની વાતો કે ઉર્દૂ કવિતાઓની બાની ગૂજરાતને અખાડવી હોય તો લહેરી અને રસિક રમણિક મહેતાને પડખે એ હસના હાજ અગ્રા જ હોય; 'વીસમીસદી'ના વાંચકોનાં દક્ષેષ્ઠ દાસ્તખી હુયવાવવાં હોય તો 'તંત્રીના બાઈ મંત્રી' ના દવાખાનામાં તેના પ્રિસ્કિપ્ચન અને પેટ્ટો પર રમૂજ કરના હાજમહમ્મદ પહોંચી જાય. એક બાજુ 'તંત્રીના બાઈ મંત્રી' પ્રિસ્કિપ્ચન લખના જાય અને ખીજ બાજુ 'મંગળની મુસાફરી' નો અહેવાલ લખાવના જાય. હસાહસ તો એટલી થાય કે દર્દીઓ પણ દર્દ બૂલી એ હસાહસમાં બાગ લે !

‘दसता हुआ’

અને હાઇમહમ્મદની એક ખીજ અજબ શક્તિની વાત કહું. 'વીસમીસદી' માંના લેખો અને વાર્તાઓ જે હિંદી કે મરાઠી પરથી અનુવાદ છે તેમાંના ઘણાખરા કંઈ પુસ્તકોમાંથી અનુવાદ કરેલા નથી, પણ મૂળ ઉત્પાદકને મ્હોડેથી સાંભળીને અનુવાદ કરેલા છે. વિશ્વંભરનાથ જજ્જન હાઇમહમ્મદની મંડળીમાં હિંદી વાર્તા મ્હોડેથી ચટ ચટ બોલતા જાય અને મિયાં તેનો પરખારો અનુવાદ ગૂજરાતીમાં ઝપાટાબધ લખતા જાય ! 'ધુધટવાલી' વગેરે કથાઓ આમ લખાયેલી. હરિશ્ચંદ્ર તાલચેરકર અમેરિકા જઈ આવ્યા. ત્યાંની નવીન સંસ્થાઓ અને બાળતોનો અહેવાલ 'વીસમીસદી' માં કેવી રીતે આવ્યો છે તે તમને ખબર છે ? મરાઠી માસિક માટે એક બાજૂ તાલચેરકર સાહેબ મ્હોડેથી બોલી મરાઠીમાં લેખ લખાવતા જાય, અને ખીજ બાજૂ હાઇમહમ્મદ 'સદી' માટે તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ સાથોસાથ જ સાંભળીને કરતા જાય !

આવી આવી તે કેટલીક બાળતો ટાંકું ? 'વીસમીસદી' માટે નવીનતા ઉત્પન્ન કરે તેવા લેખો માટે તે આકાશ પાનાળ એક કરવાને તૈયાર રહેના. અનેક જણ પાસેથી અનેક પ્રકારના લેખો કઢાવતા. તમને એક નવીન વાત કહું. મિયાંની વિનતિથી સાક્ષરવર્ચ નરસિંહરાવ 'હકાર' વગરની અચ્છી વાર્તા લખી શકે !

કલા

લેખ હાથમાં આવતાં જ હાઇમહમ્મદની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં તાળડતોળ તેને લગતાં ચિત્રો ખડાં થતાં. લેખ બહુ ખરચ કરવાથી દીપે એવો હોય તો પકડો ધુરંધર કે સુલરને. પૂઠાંપર મૂકવા માટે આંખે ઉડીને વળગે એવી મનોહર આર્ચ લલના કે રમણી જોઈતી હોય તો મુંબાઈના ગર્ભશ્રીમંત ચિત્રકાર શ્રીમાન પુરપોત્તમની જ પીછીથી. રમૂજ ચિત્રો કરવાં હોય, ઐતિહાસિક પાત્રો આલેખવાં હોય, આર્યાવર્તની જૂની બાવના તાજ કરવી હોય તો એ કામ રવિશંકર રાવલનું. ખીજાઓને સૂચના આપવી પડે, ડિઝાઇન બતા-

વધી પડે, કે સચોટ ખ્યાલ આપવો પડે, પણ રૂઢિબાંધ ઉપર તો એટલો લેખ જ પરબાર્યો મોકલવાનો; અને તે એને બરોબર ધનસાદ આપે. હાજમહમ્મદના ખ્યાલ પ્રમાણે પશ્ચિમનાં ચિત્રો દેશી દબમાં ઉતારવાં હોય તો તે હતાનેય કે ગોરક્ષકરથી જ થઈ શકે. સ્વર્ગસ્થ ચિત્રકાર પટેલને તથા તેમની પીછીમાથી નીકળતી એક જ જાતની પણ સૌન્દર્યવતી લલનાએને, અને સ્વર્ગસ્થ ચિત્રકાર માલીને પણ ન ભૂલવાં જોઈએ.

એક ચિત્ર મેળવનાં હાજમહમ્મદને કેટલી મહેનત લેવી પડતી તેનો ખ્યાલ આપવાને કદા એક જ દાખલો આપું. એક કવિતા આવી હતી. 'મે' અને 'મિયાંએ' બેગા મળીને તે લલકારી. પહેલી કડીમા બગીચાનું વર્ણન હતું. મિયાંએ બગીચાના ચિત્રોના પાંચ નમૂના પોતાના સંગ્રહમાંથી કાઢ્યા. સદ્બાએ એક નમૂનો અમને બન્નેને પસંદ પડ્યો. બીજી કડીમા એક ઠંકાણે 'મદબર નયના'—એવા શબ્દો હતા. મિયાંએ કહ્યું: "આપણી લાયબ્રેરીમાંથી તે જડે તેમ નથી."

"શું જડે તેમ નથી?"

"મદબર નયનાવાળી છેકરી."

કરી અમે પુસ્તકો ઉઘસાવવા માંડ્યાં. ચિત્રો પર ચિત્રો દેરથી નાખ્યા, ઇંગ્લાન્ડની આર્ટ સોસાયટીના કૅટલોગો જોયાં, પણ 'મદબર નયના' ન મળી.

"ચાલ, નવા મેંગેઝિનો આવ્યો હશે તેમા એ મળી આવશે." આટલું કહી મિયાંએ જપાટાગંધ કપડા પહેર્યા અને અમે બન્ને ઉપડ્યા. રાત્રીબાંધ દાવર પામેની થેંકર ઓન્ડ સન્સની દુકામા જઈ મિયા પાછા આવ્યા.

"મળી, આખર મળી." તેમણે હર્ષથી ઉદ્ગાર કહાડ્યો.

જોડે હું તો તેમના હાથમાં પ્રખ્યાત અમેરિકન ચિત્રકાર મિ. હૅરિસન ફિશરના ચિત્રવાળું એક મેંગેઝિન હતું. આખો આભેદૂખ 'મદબર નયનાં' હતી. થોડા જ દહાડા પછી ગોરક્ષકરે એજ ચિત્ર

પરથી 'મદભર નયનાં' વાળી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની મજગામિની ચેતરી દાઢી.

દ્રામમાં કે રસ્તે ચાલતાં કોઈ બાળક, કોઈ બાળા, કે કોઈ પુરુષના મ્હોડાપર કંઈ નવીન ધ્યાન ખેંચે તેવું હોય તો તે તરફ મિયાં લક્ષ્ય ખેંચતા. એક દહાડો ગિરગામ તરફ જતાં એક ધૂમટો કહાડેલી લેખાણીને જોઈ મિયાં મોટેથી ઉત્સાહમાં બૂમ પાડી ઉઠેલા: "જોઈ પેલી ધુંધટવાલી!"

: એક ચાલાક મેમણુ યુવાનને ઘણીજ ચપગતા અને ખૂબીથી દ્રામપર ફેદકો મારતાં જોઈ તેમણે કહ્યું હતું કે: "જોયું, કાંઈ આમ ફેદેલો!"

એક સાત વર્ષની અંગ્રેજ બાળા એક દહાડો દ્રામમાં અમારી સામે જ ખેડી હતી. દાળી આંખો, સોનેરી વાળ, અને ગુલાબી મ્હેરો હતો.

"ફફીર, શું દેખાય છે?" મિયાંએ પૂછ્યું.

"ક્યાં? કંઈ બાજૂ?" દ્રામની બહાર ડોકું કહાડી મેં ઉત્તર આપ્યો.

"બહાર નહિ; આપણી સામે આ બાળાની આંખમાં શું દેખાય છે?"

"નિર્દોષતા."

"ભાંડૂતી. આ ન્હોનાલાલની 'નરી સરલતા કોણ પૂજશે?'"

કેટલીકવાર કોઈ કવિતામાં એકાદ અઘ્યું ચિત્ર દેખાઈ આવતાં હાજમહમ્મદ એવા તો આવેશમાં આવી જતા કે એનો બાકીનો ભાગ સામાન્ય હોય તોપણ એ કાવ્યને માસિકમાં સ્થાન આપીદેતા. આથી એમ બન્યું હશે કે સામાન્ય જોડકણાં જેવી કવિતાઓ 'સદી'માં અહુ દાખલ થઈ હશે. છતાં પણ કવિ ન્હોનાલાલ, ખખરદાર, કાન્ત, કે નરસિંહરાવ જેવા ગૂંજરાતના સર્વમાન્ય કવિઓની કવિતાઓ મેળવવા પણ મિયાં હમેશા જ પ્રયત્નશાળી રહેતા.

દાયરો

હાજમહમ્મદનો ફોટો તો તમે જોયો છે ને? તેમાં તમને હડી હડી વિશાદ અને નિરાશાની છાયા દેખાશે. પણ બોબગલીની 'સદી'ની

ઑરિસમાં હાજરી આપનાર દરેક જણ તમને કહેશે કે મિયાં હમેશાં હસમુખા અને ખુશમિગ્નગી રહેતા. ત્યારે કોણાઓ ખોટા? નહિ. પૈસા સંબંધી મુશ્કેલીઓને લીધે, દેવની અવકૃપાથી, વારંવાર પાસાઓ લલટા 'જ' પડવાને લીધે, પાકેલી હાડીઓના લેબુદારોની ધમકીઓથી વાદળ હમેશાં ઝૂમઝૂમ રહેવાને લીધે હાજીમદમ્મદનું જિગર હમેશાં નિરાશાથી જ ભરેલું રહેતું. પેદરેડપરના આલીશાં, યંગલામાં શ્રીમંત માખાપને ધેરે અવનરેલ એ ખાનદાન કુટુંબના નખીરાએ સાહિલના ઘોખને ખાતર સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો હતો. ધારત તો બીજા ખોજા વેપારીઓના દીકરાઓની માફક હમરમાં આવતાં બાપની સાથે પૈસા કમાવાની ઘણીમાં જોડાઈ મિયાં માલેતુગર બન્યા હોત. 'સહીદ' તે આનું નામ.

પોતાની ખીજ આકતો વિસરાઈ જાય, પોતે આનંદમાં રહી શકે, તે માટે 'સહી'ની ઑરિસને-બહુ પોતાના ધરને-તેમણે એક કસબ જેવું જ બનાવી દીધું હતું. એને સ્વં વિશેષણ આપું? કેન્થ સંજો, ઑરિસત કે રહીલના વખતનું કોણિલાવસ, કે પેલા જહોન્સન, બર્દ અને ગોલ્ડમિથની કસબ કહું? અરેખ, ગૂજરાતમાં સપ્તશ પડના માણસો એકઠા થઈ શકે તેવું કોઈ પણ સ્થળ હોય તો તે 'સાહિત્ય-રસિકોનું મક્કા' - હાજીમદમ્મદનું ધરજ હતું. ત્યાં રોજ દાયરો જામેલો જ રહેતો. રોજ નવી નવી બક્તિઓ ત્યાં આવતી. જનજનનાં મગજોનું જલ્લે પ્રદર્શન થતું. મિયા ઘણીવાર મને કહેતા: "આ મગજોના નમૂનાઓના અભ્યાસથી જ હું આનંદમાં રહી શકું છું." આ દાયરો મારે ત્યાં ન જામતો હોત તો હું ક્યારનોયે દુઃખના બાર નીચે ક્યારાઈ છુદાઈ મરી ગયો હોત."

અલખત કોઈ કોઈ મગજો જરા ચક્રમ ત્યાં આવતાં, પણ કેટલાંકમા અસાધારણ શક્તિ માલૂમ પડતી જ. કોઈકે નૈસર્ગિક શક્તિ-ખોલવાની, લખવાની કે પછી ચિતરવાની-તમારામાં ન હોય તો તમે ત્યાં ટકી જ શકો નહિ.

હાજીમહમ્મદ પોતાના ટેબલપર બેઠાં બેઠાં કંઈક લખતા હોય, બે ચાર આવેલા નવી તૈયાર થતી 'સંદી' નિરખતા હોય, સાંધી ફેલાંગો ભરતા સુરવાળે, કોટ અને મધ્ય પ્રાંતોની ફેશનની ટોપીમાં સજ્જ થયેલા, મ્હોડામાં ડબલ પાનનો ફૂચો ચાવતા, હાથમાં ચૂનાવાળી કતરી-સોપારી સહ 'મદલર નયનાં' સાથે પંડિત વિશ્વભરનાથ જજન ચાલ્યા આવે.

“હાજીમહમ્મદ!” પંડિત, આવતાંવેત જૂમ જ મારે: “એક નવાં ગ્રંથ સુનાઉ.” હાજીમહમ્મદ કલમ પડતી મૂકે, ચોર-ડાના મધ્ય ભાગમાં મંડળી જામે અને જજન ઉર્દુમાં પોતાની વાર્તા કહી સંભળાવે. “ધુધટવાલી” વગેરે વાર્તાઓની શરૂઆત આમ જ થયેલી. કોઇ વખત યૂરપ, અમેરિકા, જાપાન વગેરે સ્થળે ફરી આવેલા હરિશ્ચંદ્ર તાલચેરકર આવે. ‘હિન્દીપંચ’માં ‘જલધરનાથ’ના ઉપનામથી લખનાર રાવ બહાદર તાલચેરકરના એ ચિરંજીવી. હરિશ્ચંદ્ર વાતો કરતાં કરતાં અમેરિકાના કોઇ શહેર, ઇંગ્લાંડના કોઇ હોટેલ, કે જાપાનના કોઇ બગીચામાં તમને ફેરવી લાવે.

હમેશના એ દાયરામાં કેટલીક વ્યક્તિઓ તો નિરંતર હાજર હોય જ. જાણે કોઇ મંદિરના પૂજારીઓ-હજ કરવા આવેલા હાજીઓ-દરબારના દરબારીઓ-નબ્વાખના હજૂરીઆઓ-અરે નહિરે!-નબ્વાખના દિલોગ્ગન દોસ્તો! તેઓમાં ‘શમદા,’ ‘મનહર,’ તમારો આ સેવક, ‘મુનુસાન’ અને સ્કૉલર્સ ચન્દ્રશંકર ખૂચનો સમાવેશ થાય છે. કવિયિત કવિયિત ‘હીવાના,’ ‘મિસ્ત્રીન’ કે ‘મધુકર’ પણ આવે.

કોઇ વખત અપ-ટુ-ડેટ પોશાકમાં સજ્જ થયેલા કદાવર સીના-ખાજ લાગતા મુનશી આગા હુશ બે ચાર દોસ્તો સાથે આવી ચડે. મુબ્બાહના સ્ટેજપર કદિ નિષ્ફળ ન ગયેલાં નાટકો લખનાર આગા હુશમાં સ્વમાનની લાગણી બહુ તીવ્ર હતી. તેઓ અનેક વખત કહેતા: “હાજીમહમ્મદ! સારે હિન્દોસ્તાનમેં નાટક લિખને-વાલે બસ દો જ આદમી હય. એક વો લાહોરવાલે બંરિસ્ટર ચક-

બાકી ઓર દુસરા મેં. ઓર એક “અગત્યકુમારી” લિખતેવાલા
વેા મુવથકર હરિનંદ ટ્રેનિકમે મેરા મુદ્દ હય.” બકે-મેંકોલેની
યાદ આપે તેવી બાનીમાં બોલનાર વિભાકર પૂરેપૂર્ણ અહોંજ ખીસે.
આજ્ઞા ઓરિસમાં કવિ ખુબરદાર દક્ષાકોના દક્ષાકો બેસી રહે. કોઈ
વાર સાધુચરિત પરિવારજી આવી રહે તે કોઈ વખત આવજી
ગોવિન્દજી એક સાથે આવેલા કાડિયાવાડી બકત અહોં બગતો
લલકારે ! અહોં જ હી. લક્ષ્મીદામે પહેલવહેલી બાટિયા સેંડો ચૂદ-
રમયની ઓગખામુ કરાવી હતી. અહોં જ એક મુસવખીન પ્રેકેસરે
ગારડી રામચંદ્રસાદના કેટલાક બેસો કરી બનાવ્યા હતા.

હાજીમહમ્મદના એ દોલમાં ધડિયાળ રહેતું જ નહિ. શું
ચાગે છે ? મળતા આવનાર લોકો પા અરધા દક્ષાકમાં તો જતા જ
નહિ. બે-ત્રણ-ચાર દક્ષાક તો રહેજો પસાર થઈ જાય. કેટલાક તો
સતારના અગિયાર વાગે આવેલા રાતના આડ વાગે ડોલના ડોલના
વિભાવ થતા. જાગે માહિલના મયખાનામાંથી મન્ન બહાર પડ્યા !

એક વાર દાદરપર જ હાજીમહમ્મદનો નાનો ચેકુમજી (બાગક)
હુખીય મને સામો મળ્યો.

“અરે ! આજ તુમ ખેડાન મોકે આવે. ગમ્મન ગાઇ. અખી
ચોડીમી હય.” તેણે ક્યું.

“પણ છે શું ?”

હાજીમહમ્મદના ખીજા હોકગુએ ખબર આપી કે “ઓસિયા
જોશી ! આવ્યા છે.

“હે ! હજી પાચ વાગ્યા છે. મને લાગ મળમે ?”

“પણ જ્યાં તો બાર વાગ્યાના બેડા છે.”

બાહી રહેલો રસ લેવા હું પણ અટ્ટહામ્ય કરના દાયરામાં
ધૂસ્યો. પુન્ય ક્ષયા હશે કે તે દાયરા સારે નક્કીએ મતના આડે વિખેરાયો.

એક વખત એક વ્યક્તિની આસપાસ માણુમે વિંટગાઇ સાં
કુંડાળું કરી બેઠાં હતાં. વાત શિરાજી ચાલતી હતી. સૌ એટલા

તો તક્ષીન હતાં કે પાછું વાળીને જોવાની પણ કોઈની ધ્વજા નહોતી થતી. અનેક રમૂજ દુયકાંઓથી સૌનાં મ્હોંપર હાંચ છવાઈ જતું હતું. એ વ્યક્તિ તે નૂરમહમ્મદ.

સખી દિલ

“વીસમીસદી” અને હાજમહમ્મદ એ બન્ને હમેશાં બીડમાં જ રહેવાને લીધે તેમની અંતર્ગત સ્થિતિ જાણનારા જૂજ આસામીઓ સિવાય બીજાઓને એ વિષે કંઈ કંઈ જાણે એ આવતા. કોઈ તેમના પર ધંધાની અનાવડતનો આરોપ મૂકતા, તો કોઈને લાગતું કે હાજમહમ્મદ અલગ ભેગું કરતા હશે; કોઈને લાગતું કે એ બરોબર વ્યવસ્થા નથી કરી શકતા તો કોઈ કહેતા કે એ હડાક હોઈને પોતાની જાત અને ધરના ખર્ચમાં બધા પૈસા વાપરી નાખે છે. પરંતુ મને લાગે છે કે તેમની મુશ્કેલીઓનું ખર્ચ કારણ દેવની અવકૃપા જ હતી. એ છતાં પણ સહાયતા અને ઉદારતા એમણે નહોતી છોડી. થોડાક દાખલા આપું:

તેમના એક લેખક જે બહુ ઉંચી જાતની દૂધી વાળાંઓ લખી શકે છે તે એક દિવસ બહુ જ બરાબ વેશમાં ‘વીસમીસદી’ ની મિજલસમાં આવ્યા. તેમના મ્હોડાપર નિરાચા અને ડુઝની ઢાયા પડી હતી અને પોતાના બરાબ પોપાકથી શરમાતા હોય, પણ મગફળીને લીધે ખોલી ન શકતા હોય એમ તેમને લાગતું હતું. એ વાત ગઈ. આડેક દિવસ પછી તે મિજલસમાં આવ્યા તો તેમના દિદાર કરી ગયેલા હતા! કાંકડા અપ-ટુ-ડેટ પોશાકમાં સજ્જ થયેલા તે ભાઈએ સ્ટાઇલમાં અંદર આવી અમને મૂકીને સલામ કરી. હાજમહમ્મદે તેમની સામે સતોપથી જોયું અને કટાક્ષમાં હસ્યા, પણ કંઈ ખોલ્યા નહિ. મને લાગ્યું આશ્ચર્ય, કે આ ભાઈના દિદાર કરી કેમ ગયા? કારણકે ભાઈસાહેબના ગળવામાં બાગ્યે જ ખણખણાટ જણાતો હતો! આ જગતસ્ત પરિવર્તનનું કારણ શોધતાં એ લેખક મહાશયે જ મારા દાનમાં જણાવી દીધું કે એ બધું ‘વીસમીસદી’ના

મિયામાહેમને જ આભારી હતું. તેમણે જ તેના હાથહવાથ વેંચને દરજીની દુકાને લઈ જઈ એ પોતાક ઝાંડર આપી તૈયાર કરાવી આપ્યો હતો.

“ શે!, આ શું ? ” હાજમહમ્મદને મેં પૂછ્યું.

“ બોલીશ મા. આપણને ખુદા આપી રહેશે. એની સ્થિતિ કદેડી હતી. ”

* * * * *

“ ખટ લેવા છે. કનાથી લઈશું ? ” એક વખત હાજમહમ્મદે મને પૂછ્યું.

“ ચાલોને ! મુંગાઈ રહેત મોહું છે. ગમે ત્યાંથી લઈશું. ” મેં કહ્યું.

એમણે દસ રૂપિયાની નોટ મળવામાં મૂકી. અમે ઉપડ્યા. કોઈઈ માફેટ આગળ પહોંચ્યા ત્યાં એક ચિત્રકાર મિત્ર મળ્યા, એટલે ખટવાળા બેઠારાની દુકાનમાં પેમતાં પેસતા જ પગધિયાપર ઉભા રહી ગયા. તરત જ એક કવિનાના ચિત્રમાં એક યુવતીને આટારીએ કેમ ઉભી રાખવી તે સંબંધે મિયાં મમજૂલી આપવા મંડી પડ્યા. ચિત્રકાર બાહોશ હતો, છતાં પણ પોતાના મનની અંદર કંપેશું મિત્ર આખેદળ ‘ સદી ’ માં ઉતરે તે માટે, હાજમહમ્મદે પાએક કલાક ત્યાં વિવેચન કર્યું. મારા મગજમાં તો ખટ જ ભરાયા હતા. મેં પડખે ઘડી કહ્યું : “ ખટ ! ”

“ એ થઈ રહેશે. બાપા, આ એક કામ તો પત્યું. ‘ સદી ’ નાં કામ અગત કામ કરતાં વધુ મહત્વના છે. ” જવાબ મળ્યો.

ત્યાંથી અમે બોરીજાંદર પહોંચ્યા. મારા મનમાં કે ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટની કોઈ દુકાનમાં જઈશું. એટલામાં બહારમાંથી આવેલા કેટલાક લેખક મિત્રો મળ્યા ! પરદેશથી આવેલા સગા ભાઈને જોના નેટલો આનંદ થાય નેટલો આનંદ હાજમહમ્મદને એ લેખકોને મળાનં થયો. કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને કરાચીથી કલકત્તા સુનીની વાતો એ લેખક ત્રગડીએ એમ્બાવર હોટેલની મામેની પુટપાથપર ઉભા

હાંની કરી નાખી. ઘડિયાળમાં નજર કરતાં છમાં દસ મિનિટ આવી.
જણાઈ. અધારામાં જોરો જોવાંતેવાં બૂટ ધાળડી દેશે એ ચિંતા
મારા મગજમાં હજી તો ઉદ્ભવે તે પહેલાં હાજમહમ્મદે મને એ
વિક્ટોરિયા બાંડે કરવાનું કહ્યું. બધું મંડળ ઉપડ્યું, ફાયલ આપેરા
હાકસ તરફ ! હાજમહમ્મદે પાંકીટમાંથી પેલી દસ રૂપિયાની નોટ
કહાડી મારા હાથમાં મૂકી ગાડીવાળાઓને પતાવી અમારા સૌ માટે
ટિકિટો લેવા આજ્ઞા કરી. અમે ખુશાલીથી સીનેમાં જોયો. લેખકો
હાજમહમ્મદનું સ્વાગત જોઈ તાજૂબ થઈ ગયા. ફક્ત હું જ જાણતો
હતો કે મિયાંએ પોતાની આખર સાચવવા બૂટનો ભોગ આપ્યો હતો.

હું ને હાજમહમ્મદ તાજૂતના વાઘોની માફક એક રવિવારે
અપોરે એ વાગે લીંડીબજારની જરીવાળાઓની ફકાને આથડતા
હતા. તાજૂતના વાઘ આ ઉપરથી કહું છું કે હાજમહમ્મદની સાથે
ચાલવું મને કંટાળાભરેલું લાગતું. કારણ, એ ચાલતા નહિ-હડતા જ.
એ ચાંસે, સારે આપણને એમ જ લાગે કે સાહિત્યના મૂર્ધમંડળમાં
એકે મહં જણે કે આવેશથી કરતો હોય !

હાજમહમ્મદને પાંકી લેવી હતી, પણ એ છઠ્ઠા પરિપૂર્ણ ન
થઈ, એટલે અમે ટ્રામમાં બેસી તાજમહાલ હોટેલ ગયા. એમ ના
ધારતા કે અમે તાજમહાલના આલીશાં રેસ્ટોરાંમાં ભેર કરવા ગયા
હતા ! એ હોટેલમાં બહીસર અને તારાપોરવાલા બુકસેલરના એ
સ્ટોલ છે. સાંનાં નવાં મેગેઝિનો જેવાં એ હાજમહમ્મદનો ધોમ
હતો. એક મેગેઝિનનો અમુક લેખ એમને સાં પસંદ પડ્યો. 'અસ,
'સદી' માં તે આવેલો જ જોઈએ. સાં ને સાં એ ખરીદાયું.

“તું આ લેખને ઇન્સાફ આપશે કે ?” તેમણે પૂછ્યું.

મેં મારી પાસે એ ચાર લેખો હોવાની સુરહેલી દર્શાવી. પાંચ
દહાડા પછી તો ‘સદી’ બહાર પડવાની હતી. તે પહેલાં લેખ
લખાઈ ચિત્રોના જ્ઞાંત નૈયાર થઈ છપાઈ જવો જોઈએ.

“હા, એક માણસ માગ ધ્યાનમાં છે.” આટલું કહી, હું વધુ

પૂંકું તે પહેલા તો તે હાથા ! હું પણ પાછળ હાંપતો હાંપતો દોડ્યો, પણ એટલામાં તો એક સ્ટેશનરની દુકાનમાં ધૂસી એ પાડી આવ્યા હતા ! હાથમાં એક ન્હાનું મરખું પકેટ હતું.

“ ભાઈ, આ શું ? ” મેં પૂછ્યું.

“ આ લેખ લખાવવા જેની પામે. આપણે જાહેર એ છીએ તેને જોડ આપવા માટે આ ‘ વૉલન્ટેરિયસ ઇન્ડિપેન્ડેન્ટ પેન ’ છે. ”

“ પણ એ અત્યારે ? ”

“ હા. આવી રીતે ઉનાવળથી મેં ઘણા લેખો લખાવ્યા છે. કંઈક તો દરેક કરવી જોઈએ ” પાવડી માટે લીધેલા પૈસા આમ બપોરામાં !

એક વખત માંજે અમે પાલવા બંદર ઉપર ફરતા હતા. છ વાગે અમારો વિચાર એક સીનેમામાં એક મુંદર ફિલ્મ જોવા જવાનો હતો. ફરતા ફરતા તાજામહાલ હાઉસમાં આવેલી બહીસરની સ્ટોલપર અમે ગયા, તો ત્યાં એક જાણીતા અમેરિકન ખાસિકનો નવો આવેલો અંક જોયો. અમારા બન્નેના ગળવામાંના પૈસા એકઠા કરી તે ખરીદી લેવાયું અને ત્યાં ને ત્યાંજ એક બેંચ પર બેસી, તેમાંના એક લેખનો તારણુ મોં થયો, હેડિંગો પણ થયા અને લેખ ગ્રેસ માટે તૈયાર થયો ! સીનેમા, મગ્ગન વગેરે મુલતવી રહ્યા. અમે ચાલતા ઘેર ગયા. રસ્તામાં પાનવાળાની દુકાને મને એક પાન ખવરાવ્યું અને કહ્યું : “ આજે તો. આઠસાથી ખુશ થા અને આપણી શરીરનો આનંદ લે. ”

એક દિવસ અમે ખોરે બેઠા હતા તેવામાં એક લેખક ગભરાયેલા અટ્ટગાયેલા મિથા પામે આવ્યા ને દાનમાં કંઈક વાત કરી. હાઝમદમ્મદ એને સાથે લઈને ક્યાંક ચાલ્યા ગયા. આઠેક દિવસ પછી મને ખબર પડી કે તેમને એક લખકર દર્દમાંથી બચાવવા માટે હાઝમદમ્મદે ડૉક્ટરની સમજા કરી આપી એનું સાડ રૂપિયાનું બિલ ભર્યું હતું !

તેમનું ફાટેલું ખમીસ જોઈ એકવાર અમે નિકટ સ્ટેનાર બે ચાર જણાએ તેમને નવું ખમીસ સિવડાવવા આગ્રહ કર્યો. તે માટે પૈસાની-

જોગવાઈ પણ થઈ ગઈ, પરંતુ જે દહાડે કાપડિયાને ત્યાં અમે જવાના હતા તે દહાડે અમને ખબર પડી કે એ પૈસાં તો 'સદી'ના ઉપયોગ માટે એ સારાં ચિત્રો ખરીદવામાં ખર્ચાઈ ગયા હતાં !

નવાં નાટકો સ્ટેજ પર આવે ત્યારે હાજીમહમ્મદ અને તેના અમુક મિત્રોએ તો તે જોવાં જ જોઈએ. અમુક પુસ્તક વાંચવાની કોઈ લેખક મિત્રની ઇચ્છા થઈ હોય તો ખીજે દિવસે તે તેને પહોંચવું થયું જ હોય. હાજીમહમ્મદના ખિસાપર શો ધા પડ્યો છે તે કોઈક જ જાણવું—અથવા જાણવા તસ્દી લેવું ! બહારગામના જાણીતા લેખકો આંવે ત્યારે ઉધરાણીવાળો કકળાટ કરતો જાય, હૂંડી બે ચાર દહાડા પછી ભરાય, પણ મહેમાનોના સ્વાગતમાં જરા પણ કચાશ રહે નહિ.

એમની ઉદારતા તો અપરંપાર હતી. કોઈક જ અધિપતિ એવો હશે કે જેને ત્યાં તેના લેખકો ધરનાં માણસો જેવા થઈ પડ્યા હોય. તેમની કસોટીમાંથી પસાર થયા પછી તેમનું ઘર, તેમની લાય-
ઘેરી, એ જાણે લેખકની જ મત્તા થઈ પડતાં; અને લેખકો પણ તેમનું ઘર જાણે પોતાનું જ હોય તેવી રીતે ત્યાં ધામો જમાવતા. રીસા-
યેલા લેખકને, જેમ કોઈ પોતાના નાના ભાઈ કે પુત્રને લાડ લડાવે તેમ હાજીમહમ્મદ મનાવી પટાવી લડાવી રીઝવતા અને કામે બેસારતા. કોઈ લેખકે બહુ સાફ કામ કર્યું હોય, કામ બહુ ક્યાં પછી થાકી ગયો હોય તો તેને હાજીમહમ્મદ સાથે ઓરએસ્ટ્રા ક્લાસમાં બેસીને સીનેમા કે નાટક જોવાનો હક મળ્યો જ છે. તેમને ઇંગ્લાંડની રીત મુજબ લેખકોની કદર કરવાની બહુ આકાંક્ષા હતી. તે ધણીવાર કહેતા કે મારે ગૂજરાતમાં બનાઈ શો, એચ. જી. વેલ્સ, કે જી. કે. એસ્ટર્ટન ઉત્પન્ન કરવા છે. પણ કર્મસંજોગ એવા કે “મિયાંના પાંઉમાં જૂતી” આવી જ નહિ. છતાં પણ ‘વીસમીસદી’ને શોભા-
વનાર લેખકોપર બની શકે તેટલો આભાર કરવાને તે હમેશાં યત્નશીલ રહેતા.

કોઈ લેખકને ‘ઇન્ડિપેન્ડેન્ટ પેન,’ કોઈને પુસ્તક, કોઈને ચસ્ત્રમાં,

મનનમની લાખડી કે ફોટોગ્રાફનો એ, કેઈને નાટક એકીમા તો કેઈને
ઘડાપાણી, એકને સ્વામીજી તો કેઈને મુઠ્ઠા બોટો વગેરે આપનામા
તેમનો ચાલુ ખર્ચ અવિગ્ન ધારે વજાજ કરતો આવી ઝીણી ઝીણી
મગેને લીધે તેમને બારે બીડમા રહેતુ પાતુ

ફીવમુડી

હાઈમદમ્મર અર્થેન્ય થયા તેની બે ત્રણ મહિના અગાઉ
એ નિમ્મ જોઈને હું એમને મળવા ગયો હતો આ દસ દિવસથી
તેમને મળી રહ્યો ન હતો તેથી મને જોઈને જ એમણે ખૂબ મારી
' હું ક્યા હતો ? '

“હું બાઈમા”

અને એ બના માણસ! આ ટવનનો ડ્રોપસીન પડવાનો હતો!

‘અને’ એ હું જોતો છો?

તને ખબર નથી? મને અમ્મમાન થયો હતો ગાડીમા થેર
લાવવો પડ્યો હતો”

‘ના, મને તો કેટલું ખબર નથી’

‘આન મધુ કહું

‘માટે નથી સાબાજી મચી ગયા એ ખુદનો ઉપકાર હું ખદ
મનાવ પાદ ન લાવવા જોઈએ’

પણ સાબાજી તો ખરો નવું જાણવાનું મગરો એ અમ્મમા-
નમાથી હું મે જાનતો રીખ્યો

એ પછી હાઈમદમ્મરે નીચે પ્રમાણે હાઈમન મ્હી

“કુનૈયાનાથ સુનદીની ઓફિસમાથી ‘કેનો વામ’ ની વાર્તાના
કાગળિયા લઈ અર્થજેટ ટ્રામજ મ્થન આગળ ટ્રામ પકડવા હું ઉભો
હતો એ ત્રણ ટ્રામો આવી પહોંચી હતી મારે તો થેર
જવાની કિતાવગ હતી એટલે એક ટ્રામને દોડી પકડવાનો વિચાર
જોઈ હું દોડવા માડું ત્યાં તો એક પોર્ટુગીઝ સાઈકલિસ્ટ એન્ટમ
રસી આવ્યો! સાઈકલ અને ગ્વાર જાળે માગ ઉપર પગા હું પડી

ગયો, કાગળિયાં વેરાઈ ગયાં. ઉભો થઈ પોશાક ઠીક કર્યો ત્યાં કોઈએ કાગળિયાં એકઠાં કરી-મને આપ્યાં. પાછો ટ્રામ માટે દોડવા જતો હતો એવામાં મને સંકર આવ્યાં. એક જાડા દક્ષિણીનો ડગલો પકડી ‘હું જાઉં છું’ એટલુંજ બોલી-શક્યો. જસ; પછી શું થયું તે મને યાદ નથી. આંખ ઉઘડી ત્યારે લોકોનું ટોળું આસપાસ એકઠું થયું હતું. એક પારસી ગૃહસ્થ અને દક્ષિણી ગૃહસ્થ સારવાર કરતા હતા; કોઈ કપાળે આપસ ફેરવી રહ્યું હતું; કોઈ હાથમાં પાણીનો પ્યાલો ધરી ઉભો હતો; કેટલાક પેલા પોર્ટુગીઝને ઠપકો આપતા હતા. લોકોએ તે પછી મને ઘેર પહોંચાડ્યો.”

“પણ તેમાં તમે નવું શું શીખ્યા ? અકસ્માતો તો ઘણા થાય છે!”

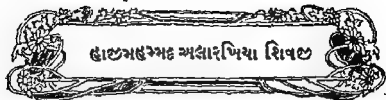
“સાંભળ; આજ સુધી હું એમજ ધારતો કે દુનિયા, આપણે પ્રત્યેકમંદ હોઈએ તોજ આપણને યાદે છે; એ બેકદર છે-બેદરકાર છે. પણ ના; આ અકસ્માતે મને શીખવ્યું કે પ્રભુની ક્યાનો ઝરો સાનવીઓમાં વહાળ કરે છે. ખીલું એ કે મોત સુખમય છે. હું બેભાન હતો ત્યારે મને લાગ્યું કે હું કેઈ નવીન પ્રદેશમાં ગયો છું અને અદ્ભુત શાંતિ ભોગવું છું!”

જસ; તેમના એ શબ્દો મેં છેલ્લાજ સાંભળ્યા.

હવે વધારે શું લખું ? તેમના સ્વભાવની-શક્તિની કંઈ દિશામાં તેમને લાઈ જાઉં ? અહીંજ હું વિરમું છું. ગૂંજરાતે તેમને માટે શું કૈયું ? દુનિયાએ બદલો ના આપ્યો, તો સાહિત્યના ઓ.શહીદ, ખુદા તને બદલો આપે ! આમીન.

“મસ્ત ફકીર”

હાજીમહમ્મદ અસારખિયા શિવજી

૧૯૧૭ ના નવેમ્બર માસની 'સદી'માં "તંત્રીના બાઇ મંત્રી" એક વિદ્વાન અભિપ્રાય પ્રકટ કરે છે કે "પરિપાખ્યાનમાં વાંચેલું કે જે સખસ આ ભવમાં આપવાન કરે તે આવના ભવમાં કાંતો સાત દીકરીનો બાપ થાય, નહિતો અધિપતિ થાય!" આ અભિપ્રાય બે કોઇ અધિપતિની પાયમાલી બેઠને બધાયો હોય તો એ હાજીમહમ્મદને જ બેઠને. ખરી વાત એ છે કે એ બેહદ રમૂજ લેખક મુ'બાઇમાં બહુ વખણાયેલા ડૉક્ટર છે અને અનેકવાર ગંબીરતાથી જ વિષયમાં હાજીમહમ્મદને તેણે ચેનાવ્યા હતા તેજ વાત એણે પાછી અહીં રમૂજ ટકોર રૂપે મૂકી હતી. હાજીમહમ્મદને બહુ ન્હાની ઉમરથીજ મંદાસિ રહેતો. પાછળથી ચિન્તા વધી એટલે ખાવાની રૂચિ જેતું એમણે કદિ અનુભવ્યું નહોતું. મોટે ભાગે તે 'સેનેટાજન' ઉપર રહેતા. ડૉક્ટરોનો અતિ આગ્રહ આરામ અને હવાફેર માટે હતો-અને એ બન્ને, છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં એમને માટે અપ્રાપ્ય થઇ પડ્યાં હતાં. આજે બધાં આદર્યા અધૂરા પડ્યાં છે, અને જહાદિર અને જુનેદાન આરામ એ બન્ને પ્રસક્ત થતાં, સહસા બોલાઇ જવાય કે:

‘માના નહિ તુજેહ જાના હય જરૂર;
બટકે દુએ દિલમેં બી હય ખટકા તેરા.’

વિધાતાનો અતિ વિચિત્ર તરંગ એ થયો કે આ જ પંક્તિઓ એમની કક્ષમે 'વીસમીસદી'ના આરંભલાગે પહેલે પાને લખી અને તે આજે જ્યારે એમના જીવનનું છેલ્લું પાનું પણ ઉધડી આમ અચાનક બધ પડ્યું ત્યારે બહુ શુદ્ધ રીતે સાર્થવતી બની!

હાજમહમ્મદના
પિતાશ્રી :
અલારખ્યા શિવજી

હાજમહમ્મદના
માતૃશ્રી :
રહેમતબાઈ

એમના જવાને હજુ મહિનો એક. પણ નથી થયો, એઓ ગયા એ વાત મનમાં હજુ સ્પષ્ટ રૂપે દોરાતી પણ નથી, હાં એઓ માટે નિશ્ચિતાર્થ શબ્દોમાં અને સુધટિત ભાવયુક્ત અભિપ્રાય દર્શાવતાં વાક્યોમાં કંઈ પણ મ્હારાથી કહી શકાય એમ લાગતું નથી. છતાં સવિસ્તર કહેવાનું કાક દિ' ઉપર રાખી ચોક્કસ ભાગ્યંતર્યું અને તેટલી બયસ્થા જાળવી અહીં કહેવા ધારું છું.

"ભારતજીવન" જે એક વખત ગૂજરાતની બહુ મારી સેવા બજાવતું હતું તેના જૂના અંકોમાં "ત્રિભક્તિ", ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, "બુદ્ધબુદ્ધ" વગેરેની આરંભકાળમાં લખેલી કૃતિઓ ભેળીભેળી હાજીમહમ્મદની એકાદ બે કૃતિઓ મેં જોઈ છે. "તાઝા બ તાઝા નઓ બ નઓ." એ આઘ પંક્તિઓ વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે કવિ તરીકે હાજીમહમ્મદમાં અર્થ અને શબ્દની સાદાઈ એજ વિશેષ ગુણ છે. સહુથી પહેલી પંક્તિઓ, જ્યારે ચોથા પાંચમા ધોરણથી સ્કુલ છોડી ત્યારે તેમના વર્ગના શિક્ષક (ફાઈ હાઈસ્કુલના શિષ્યવર્ગમાં ભવમિશ્રિત માન પ્રકટાવવામાં અને નેતરથી રડાવી, શીખવવામાં રીઝવનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થનાર) રા. દિક્ષિતને ઉદ્દેશીને લખી હતી. એમની કાવ્યકૃતિઓમાં સહુથી સરસ અને એમણે જાતનપૂર્વક સાચવી રાખેલી એવી એક જ છે; અને તે એામર ખુલામનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર. કવિ તરીકેના આ એમના જૂજ પ્રયાસો.

લેખક તરીકે 'રશીદા' અને 'ઈમાનનાં મોતી' નામનાં મનહર ભાષાન્તરો ઉપરાંત જુદાં જુદાં પત્રોમાં વાર્તાઓ (ધણીખરી ભાષાન્તરો) લખતા. જે હાજીમહમ્મદ માત્ર કવિ કે લેખકજ રહ્યા હોત તો કદાચ તેમનું નામ આજે ગૂજરાતમાં કેાઈ ન જાણતું હોત. તેમની સર્જકશક્તિ નહિ જોવી હતી. પરંતુ તેમની રસિકતા, કલાવાન પ્રત્યે મમતા અને કલાના પારખ તરીકેની નિપુણતા એ ત્રણ ગુણ સાથે અતિ મિલનસાર અને પરકાર્યલક્ષી સ્વભાવથી તેઓ ગૂજરાતના સાહિત્યપ્રેમીઓમાં અને કલારસિક મંડળમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. છેલ્લાં

કેટલાંક વર્ષે થયાં મુંબાઈમાં કલા વિષયક એવી જાડુ ચોડી પ્રવૃત્તિઓ હતી જેમાં એમનો હાથ ન હોય. મરાઠી 'માસિક' "મનોરંજન" ન્યારે આરંભશામાં હતું ત્યારે જલ્દી વાર તેમાં બહાર પાડવાના વિષયો, ચિત્રો વિગેરેની પસંદગી માટે હાજીમહમ્મદને પેદરોડપરને ખંગે મોકલ મળતું.

આ માસિકને સહાય કરવામાં સમય અને શક્તિ ખર્ચવામાં એમણે મણા નથી રાખી. મરાઠી "મનોરંજન," હિન્દી "સરસ્વતી" એક જૂજરાતી અને એક અંગ્રેજી, એમ ચાર માસિકો સાથે બેળરી, એક સિન્ડિકેટનાં હાથમાં ચૂકવાં, અને એ ચારેય એકજ વખતે ને એકજ રજે (માત્ર જુદી જુદી ભાષામાં) પ્રકટ થાય; તેમાંના લેખો અને લેખકો, ચિત્રો અને ચિત્રકારો સમસ્ત ભારતના હોય હોય અને સમગ્ર ભારતમાં પ્રસિદ્ધિ પામી શકે; એવી યોજના, જાતે દહાડે, ધડી પાર ઉતારવી, એ તેમની ઇચ્છા હતી. 'આથી 'મનોરંજન'ના ચાલક જાણે પોતે જ હોય એટલી કાળજીથી તેઓ તેમાં સહાય કરના અને જે શણે જૂજરાતી માસિકને પ્રકટ કરી શકાય તે લખુની, ઇષ્ટ સમાગમ માટે કોઈ જુએ એની ઉત્સુકતાથી રાહ જોવા લાગ્યા. ધધા વેપારની કે અન્ય કોઈ પ્રવૃત્તિમાં બાજુ બાપાર ગમે તેટલો હોય તોપણ અંતરમાં તેજ શણ સંબંધે વિચાર અબાહત આવ્યા જ કરે. કોઈ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય વાચતાં "મહારા માસિક માટે ઉપયોગી યશ કે કેમ?" એજ દષ્ટિ રાખે. અંગ્રેજીમાં કે જૂજરાતીમાં, સિંધીમાં કે ઉર્દૂમાં, મરાઠીમાં કે હિન્દીમાં, ગદ્ય કે પદ્ય, રમૂજ કે ગંભીર, જાહેરખબર કે ગદ્ય ગમે તે હોય, મણુ જો 'મહારા માસિક'ના કોઈપણ અંગના પોપણ કે જૂપાણુ માટે ઉપયોગી દેખાય કે તરત તેનો સંગ્રહ કરી ચૂકના, 'મહારા માસિક'ની એમને વર્ષો પહેલાં સમની લાગી રહી હતી, એટલે આ સંગ્રહ બહુજ વિચિત્રવિચિત્ર અને વિપુલ છે. ક્યાની મદદ વડેજ, કોઈપણ લેખકની મદદ વગર માત્ર Scissors and Paste

(કાતર અને ગુંદર)નું જર્નાલિઝમ ચલાવે તોયે મહિનાઓ સુધી 'સદી' આકર્ષકરીતે બહાર પડી શકે એટલો એ બંડાર હતો. વર્ષો સુધીની આ લગની દહાડે દહાડે વધવા લાગી હતી અને આની પાછવાડે ખરચાતાં સમય અને સાધનના પરિણામો ભેગી આકર્ષિક ગયું, બાન ભૂલી જવાય એવી ચિંતાભર્યું જીવન આવ્યું, પણ 'મહારા' માસિક નાં લાક્ષણમાં કંઈપણ ઉણપ ન આવી, અને બ્યારે બીજા-ઓએ ધાર્યું કે હવે આની વિપત્તિસ્થિતિમાં હાજમહમ્મદ 'સાહિત્યવેડા' છોડી દઈ ધંધેધાપે વળગશે, તેજ પળે હાજમહમ્મદે દર ક્ષિતિજ ઉપર રાહ જોતાં માસિકને પ્રત્યક્ષ પથે પધરાવવાનું સુમુહર્ત ધાર્યું.

'વીસમીસદી'એ ગૂજરાતીઓ માટે અને ગૂજરાતનાં સાહિત્ય માટે શું કર્યું છે એ વિષય મ્હારે માટે એટલા તો જુદા જુદા મુદ્દાઓથી ભરેલો છે કે એ સંબંધે અહિં હું કંઈપણ કહેવા ઇચ્છતો નથી. અહીં તો બીજી કેટલીક જાણવાજ્ઞેથી વાતો વિષેજ લખું છું. યુરપ અને અમેરિકાના વર્તમાન જર્નાલિઝમ સંબંધે હાજમહમ્મદને જેટલી માહિતી હતી તેટલી સુબાઈ તરફના બીજા એક બે હિન્દીઓને માંડ હશે. જો સમય અનુકૂળ હોત તો એમને હાથે શાં જાણનામી કાર્યો થયાં હોત એ પ્રશ્ન નિર્ધેક છે. પ્રથમ તો એમની કક્ષપતા એથી હતી કે ગમે તે લેખકોના ગમે તેવા લેખો ગમે ત્યારે આવે તેના ઉપર નિભાવ કરવા કરતાં 'વીસમીસદી'ને જ ખાસ સ્ટાફ રાખવો અને જેમ બને તેમ 'ફ્રી લાન્સ'ની કૃતિઓ આછી લેવા ઉપરાંત દર પખવાડીએ એકવાર આ સ્ટાફનો થોડો અંગ્રે 'પ્રોફેશનલ' અને થોડો અરે 'સોસાયલ' એવો મેળાવડો કરવો; બન્નાં 'આવતા અંક' માટેની સર્વે ચર્ચા ચાપ અને પરસ્પરના સમાગમથી ઉત્પન્ન થતા વાતોવરણમાં સહકોષ પોતાનો હિસ્સો આપે અને લે. પોતાની આ યોજનાઓ વિષે વાતો કરતાં એ એવા તો જોસથી જોલના કે ગૂજરાત અને ગૂજરાતીનો ઠોધ પણ

એમી એમના સ્વપ્ન સાચા પડે એમ અતઃકરણપૂર્વક ધ્યાન વિનાન
મહે પણ સોણા તે મોણાજ રહ્યા ' વસ્તુચિત્તિ વિકરાલ બની મોઢાસારી
બધે વધી, પણ આટપેપે અને બ્યોક્સ માટેના ક્રિક અને કેમિ
ક્રમે તો દશદશગણા હાજા ખાધા નાણાબીડ વધી અને છેવટે
કોમ્પુ એવું તો ગૂચવાયું કે તેમાંથી ઉદ્ધેવમાર્ગ અસંભવિત બન્યો
નાણાની બીડને લીધે ઘણીવાર કપોઝ કરેલા મેંગની ગેલીઓ ગ્રેસપર
નુકાવવાની ઝાપખાનાનાગા ના પાડી ઉડ્યા ' ચિત્રો છાપવામાં પણ
ઘણીવાર એમ થતું પહેલા અઠત્તુ ક્વગ ડિઝાઇન વિભાગના છપાયું
હતું, છેલ્લાનું કેલેન્ડરમાં છપાયું હતું બ્યારે કોઈવાર ' હિન્દુસ્થાન ' મા,
' લક્ષ્મી આર્ટ ' મા કે કોઈ બીજે કેટલે છપાતું લેખકો ઘણીવાર ધાર્મી
કળા મેડા થતા તેમની પૂઠે પડવામાં એ બહુ ચીરદ રાખતા એકવાર
મહારાથી સમયસર લખાણ પહોંચાડાય નહિ એટલામાં વાળી અડવાડિયુ
ગળ હોવાથી હું ખડાલે ગયો એને બીજે કે વીજે દહાડે મુંબાઈથી
હાઈમહમ્મ તારખ તાર ડોડના લાગ્યા જે વાન પત્રથી એટલા
જ રખતમાં અને ફૂં જેટલા ખરચે થઈ શકે તેને માટે આ ચીરદ
નેછ અવગત મ્હારે મુંબાઈ આવી પહોંચ્યા સિરાય મુઝા જ ન હતે!

પોતે ' અલીમ ' ના નામથી ' મોગલ રગમટેન, ' ' ગીશમહેલ, '
અને બીજી વાનાઓ લખતા સારનો એ પ્રસંગ માં આવે છે
બીજે કોઈ લેખ સમયસર ન આવવાથી કપોઝિંગ નમના બેઠા
તરત જ કપોઝિંગના ચૂન ઉપર મેસી ફાક્ટનપેનથી લખવા માડ્યું,
અને પાના બેલાખાથી ફાડી ફાડીને આપવા માડ્યા એમના પ્રણા
પર લખાણો આવી રીતેજ થયેલા મુદ્ર કે નવો લેખ વાચી, ચિત્રો
વગેરે માટે સ્થાન મુશ્કર કરવાનું કાર્ય દ્રામમાં થતું ' એમ્વાગ ' માંજ
વર્તમાન ' ના મમન નીચે, દ્રામની ગહ જોતા રસ્તામાં જ તેમણે
એક લેખ વાચી જવાનું અને મહે થોડાક સેકન્ડ મુદ્ર જોવાનું શરૂ
કર્યું એ દશ્યનું વર્ણન સાબળી એક ચિત્રકારે દત્તપનામાં અમાઝ
રેખાચિત્ર પણ કર્યું હતું બ્યારે ડૉ બેઠા મુંબાઈ આવ્યા ત્યારે

અંદ તૈયાર કરવામાં નવો અનુભવ-જો અનુભવને અમેરિકનો
managing a big gun કહે છે-તે-મળ્યો. વળી, મોટા માણસો
બહુ ન્હાની બાબતોને પણ બહુ મોટું રૂપ કેમ આપી દે છે તે પણ
અમે તે દહાડે સ્હમન્યા.

હાથમહમ્મદને ત્યાં સદાય ક્યેરી ભરેલી રહેતી. નવા આવ-
નારને ઘડીભર ઓળખાણ કરાવવી હોય તો:-પેલો કોઇ ખૂણામાં
જાણે કાંઈ જોતોજ નથી એમ ખેંચેલ છે. ઘડીકમાં તે કંઈક વાંચવામાં
મશગૂલ રહે છે. મોં ઉપરથી કાણુબર પણ ગંભીરાઈ ફર થતી નથી,
એ ‘ઇન્સાન.’ એ બહાર જોટલી ગંભીરાઈ રાખે છે એટલીજ હંડી
એની હાસ્યવૃત્તિ છે. એની Sense of Humour એટલી તો તીવ્ર
છે કે તમારામાં રહેલું સ્ફુર્તમ કદગાપણું પણ એ જોઇ શકે છે.
અને મનમાં ને મનમાં તે ઉપર યોડાં ટૂંકાં સચોટ વાંચોમાં અભિ-
પ્રાય આપી દે છે. કોઈક દહાડો તમે પરિચિત થશો ત્યારે તે સાંભળી
ખૂબ હસશો, અને તમને પોતાને એ કદગાપણું પહેલેથીજ કેમ ન
સૂઝ્યું એજ તમને અચંબો લાગશે. બાજુમાં, જુવાન ચહેરાનો, નાનુક
બાંધાનો, ભાવવાહી આંખોવાળો કાઠિયાવાડી, ઘોળો ફેટો બાંધી
‘ઇન્સાન’ સાથે વાતો કરે છે ને ઘોડી વારે કાગળ ઉપર પેન્સિલ
ચલાવે છે એ સ્વચંદ્ર. એના હાથે ક્યારનોયે ત્હમરો ચહેરો પાતા
ઉપર ઉતારી લીધો છે ! પ્રતિભાશળી કપાળવાળા ગૂંજરાતી યુવકો
અને સલજ્જ, માધુર્ય વર્ણવતી આંખોવાળી ગૂંજરાતી યુવતીઓનો
એ વિધાતા છે. કોઈ કોઈ વાર એ ‘અફલાતુન’ ને નામે પણ દેખા
દે છે; પણ તે તો માત્ર ‘ઇન્સાન,’ ‘ઓલિયા જોશી’ કે જાગીરદારના
હાસ્યમય લેખો હોય ત્યારેજ. પેલી સ્હામેની ખુરશી ઉપર છે તે
‘મસ્ત ફકીર.’ ‘રૂપિયાની આત્મકથા’ યાદ છે ? ‘બિલાડકુમારનું
ચરિત્ર’ એણે લખ્યું છે. સાદાં જીવનની સાદી ઘટનાઓને સાદાં જતાં
ચિત્રવિચિત્ર રંગ ભરેલાં વાંચોમાં વર્ણવી દેખાડવાની કલા એની પાસે
છે. દર ટેબલ પાસે, પાનથી મોં ભરી, આંખોમાં ઘેનઘેરો પ્રકાશ

રાખી, કંઈ ગમે તેમ ઘડી વાળેલાં પાનાંઓના સળ કંદારે છે તે પડિત વિશ્વંભરનાથ જગ્ગા. 'ધુંધવાલી', 'નિર્મોદી', એ એની કૃતિઓ. . . ધણાખરા સેખો આ દયેરીમાંજ તૈયાર થાય છે. ચિત્રો પશુ કોણવાર અહીંજ થાય છે. પેલો દક્ષિણી યુવક પીંછી હાથમાં લઈ અંગ્રેજી મેગેઝિનમાં નજર રાખી ચિત્ર બનાવે છે. તે ક્વર ડિઝાઇન કરે છે. આ વખતે પુરુષોત્તમનું ચિત્ર હજુ તૈયાર નથી એટલે-આ ચિત્રકાર 'નૅથ મેગેઝિન'ના ક્વર ઉપરની અસલ લલનાને ચૂરપીપ ખાડે અને ફોફને બદલે અહીંની સાડી અને ચોલીમાં સજ્જ કરે છે !

અહીંજ કોણવાર નરસિંહરાવ આવે છે. હાજમહમ્મદ તરફનો નિર્મળ ભાવ અને એમના કાર્યની ઉદાર કદર, એ બેથી હાજમહમ્મદને એમણે પ્રેમવશ કરી લીધા છે. અહીંજ 'ભણકાર'ને કેવા રૂપે-રંગે બહાર પાડ્યું એ વિષે રા. બલવંતરાય ઠાકોરે ચર્ચા કરી હતી; અહીંજ મ્હેં ન્હાનાલાલ કેવિને પહેલીવાર જોયા હતા; અહીંજ 'શાયદા' 'જય ભારતી' ગાઈ સાંભળાવે; ફિદાહુમેન-મનહર 'સ્વદેશમેવા'નો લેખક યાત રહી સાંભળ્યા કરે; જગત કાસ્મીરની મનમોહક કુદરત અને તેથી પણ મીઠા માણસોની વાતો કરે; 'મસ્ત ફકીર' કોણ નાની વાતને પણ Romantic રીતે વર્ણવે; કે 'ઇ-સાન' સાધારણ વાનચીનમાં પણ અધાંને પેટ પકડી હસાવે. . . .

આ બધું સ્વપ્નવત્ હતી ગયું ! આ મંડળ હાજમહમ્મદનાં વિશ્વ-નસાર સ્વભાવે બેઠું હતું હતું. ધણાઓને તો તેમણેજ પહેલો લેખ લખાવ્યો હતો. એક ન્હાનકડો લેખ પણ જેણે છાપવા આપ્યો હોય તેને એ હમેશા ઉત્તેજન આપના. એમની વિષમ સ્થિતિમાં પણ 'વીસમીમદી'ની માત્ર કોમિટીમે-ટરી પ્રેતોની સંખ્યા પણ ત્રણમેા ઉપરાંત થતી ! ગૂજરાતનાં પ્રતિષ્ઠિત ગણનાં માસિકો એકેય અપવાદ સિવાય આમા શુદ્ધચાંદને ન છાગે નેત્રી અનુદારતા દાખવે છે, -લેખ-કને પણ જે નક્ક નથી દઈ ચકનાં-જ્યારે હાજમહમ્મદે બાપ મરી જતાં દીકરા સાથે પણ નેત્રી જગવવા પાછું વાળી જોયું નથી. 'મ્હેને

કોઈ અનુદાર કહેશે ' એ વિચારજ એમને બહુ વસમો લાગતો, અને ખીજઓ કોઈવાર દૂકો જીવ દેખાડતા તે તેમને ઘણીવાર મનમાં સાધ્યા કરતું.

અતિ વિપમ સંયોગોમાં ઘણીવાર ગેરસમજીતીઓ થયા કરતી, પણ મ્હેં જે હાજમહમ્મદને જોયા છે-ગાદ રીતે પરિચિત થયાં છે-તે, હાજમહમ્મદ સાહસિક, સ્વમ જોનાર, મહત્વાકાંક્ષી, ઉદાર છે. ' વીસમીસદી ' એ એમના જીવનનું ધણે અંશે પ્રતિબિમ્બ છે. અનેકો પાસે ' દિલનો એકરાર ' કરાવનાર ' સદી ' ને પોતે એકરાર કરે તો પ્રત્યોત્તર આવા અનુમાની શકાય:

૧ પુરૂષમાં વખાણવોલાયક સદ-
ગુણ કયો ?

દેશ દાળની વિપમતાને ન ગણ-
કારી આગળ અને આગળ
ધપતું સાહસ.

૨ જાંદગીની ખરેખરી સફળતા
તમે શામાં માનો છો ?

ગમે તેવાં અસંભવિત સ્વપ્નોને
પણ પ્રલક્ષ કરવાના અયાગ
પ્રયાસમાં.

૩ તમારો પ્રિય વિનોદ કયો ?

સાહિત્ય અને કલાના ન્હાના
મ્હોટા સહુ સોખીનોનો સમા-
ગમ મેળવવો તે.

૪ તમારો પ્રિય લેખક કયો ?

જે કોઈ કંઈપણ વાત આકર્ષક
લખે કહી શકે તે.

૫ તમારો પ્રિય લેખ કયો ?

જેમાં ચમત્કારનો થોડો પણ
અંશ હોય તેવો કોઈપણ લેખ;
જહોરખખરથી માંડીને ઠંઠ તત્ત્વ-
વિવેચન સુધી.

૬ તમારો મુદ્રાલેખ શો છે ?

Live and Let live *

ચન્દ્રશે'કર અમૃતલાલ ખૂચ

* 'એતન'માંથી : લેખક અને વંત્રીની અનુમતિથી.

હમદીન હાજમહમ્મદને

-૧૪૩-

૧

સક્ષિત લાવડ્યના આગ્રહ ! સખે ! હાજમહમ્મદ !
નિગરના નાદુગર ! જોનાર તું હમ્મદાઈ બેહદ !
નયનની રસકલાના પાછગર હાજમહમ્મદ !
નઝરની ફોલસુદીમાં દાંખવી છે દિલ-મહોબ્બન !
ફલાખી સંગ, પુગ મુદ મહે દીકર, હાજમહમ્મદ !
પદસંન ચિત્રને, પુગ દારમી આંખે જ કુદરત !

૨

અજબ રસરંમ ઝીલ્યા છે સદા, હાજમહમ્મદ !
રસીલાં રસકીલાં ચિત્રે ઝૂલાયા છે ય હઝરત !
મત્રપના રિખબવાં હમદા દિલે, હાજમહમ્મદ !
બરી 'વીસમીસદી'માં દિલ્લમીની છે ય દોષન !
જગતના, હિન્દમાં, મુંબાઈમાં, હાજમહમ્મદ !
મદલાવી છે ય હો ! રસમુર્જરીને મુલ્યમનવત !

૩

વતન્તે ફૂલડા પૂછે : " ક્યાં હાજમહમ્મદ ? "
" કિદા ખૂંખમૂનીપર થાય એની ધન્ય મોખત ! "
અરુષોદય મયો આલેખતો, હાજમહમ્મદ !
દીદી દઈદિલીમાં છે સનમ મહમૂં સલામન !
અદેએ હિન્દના હમદીન તું હાજમહમ્મદ !
રમોઈ/વલ રંગમર પુગ રુડને તો હો અમરપદ !

મુંબાઈની મોસદ્દારિકાં }
દેવરી અમરાવત્યાઃ ૧૯૭૭ }

જન્મ-લલિત

અભાઈચીયાભાઈ શિવજીભાઈ માણેક

તેમના પિતા

તેમના પિતામહ

શિવજી મહામહા

ત્રણ પેઢી

હમદીન હાજમહમ્મદને

-૨૩૩-

૧

લલિત લાયણના આરાક ! સખે ! હાજમહમ્મદ !
જિગરના જાદુગર ! જોનાર તું હદમ્માં બેહદ !
નયનની રસકલાના વાજગર હાજમહમ્મદ !
નજરની ફોલસુફીમાં દાંખવી છે દિલ-મહોખ્ખન !
કલાપી સંગ, ઘુજ ગૃહ મ્હેં દીકલ, હાજમહમ્મદ !
પ્રદર્શન ચિત્રને, ઘુજ કારખી આખે જ કુદરત !

૨

અજાય રસરંગ ઝીલ્યા છે સદા, હાજમહમ્મદ !
રસીલા સર્વોલાં ચિત્રે મૂલાવ્યા છે ય હજરત !
મલખના મિતબયાં હમદા દિલે, હાજમહમ્મદ !
ભરી 'વીસમીસદી' આ દિલગીની છે મ દોલન !
જાગના, હિન્દમા, મુંબાઈમા, હાજમહમ્મદ !
મદલાવી છે ય દો ! રસગુર્જરીને ગુલચમનવત !

૩

વસન્તે ફૂલડા પૂછે : “ ક્યા હાજમહમ્મદ ? ”
“ કિદા ખૂંબમૂળીપર થાવ એની ધન્ય સોખત ! ”
અરુનોદય ગયો આલેખતો, હાજમહમ્મદ !
દીગ દદોઈવીમા છે રાનમ મહખૂંબ સલામત !
સદેશે હિન્દના હમદીન તું હાજમહમ્મદ !
એકદૈન્ય રંગમર ઘુજ કોઢને તો હો અમરપદ !

મુંબાઈની મોહાનવિહાં }
ચેત્રી સપ્તાહરથા ૧૯૭૭ }

જન્મ-લલિત

સ્વર્ગસ્થ

હાહમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી

ગૂજરાતના વાંચનશાળી વર્ગમાં 'વીસમીસદી'ના તંત્રી તરીકે સ્વ. હાહમહમ્મદનું નામ સારીરીતે જાણીતું થઇ ચૂક્યું છે. તેઓ એક સમૃદ્ધિવાન કુટુંબના નખીરા હતા. જુવાન ઉમ્મરમાંથી તેમને સાહિત્યવાંચન અને લેખનનો શોખ લાગ્યો હતો. સારાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો એ તેમનો એક ખાસ મનોભાવ હતો. એકના એક પુસ્તકની જુદી જુદી આવૃત્તિઓ એકઠી કરવામાં એ માત્ર આનંદ માનતા એટલું જ નહિ, પણ જુદા જુદા પ્રકાશકોની શી શી ખાસિયત છે તે સમજવા, તેપર વિચાર કરવા, તેમાંથી બને તેવા લાભ લેવા તેઓ હમેશાં હત્યુક રહેતા. ઓમર ખખ્ખામની, તેમની પાસે નહિ નહિ તોપણ સો-સવાસો જુદી જુદી આવૃત્તિની નકલો હતી. તેજ પ્રમાણે ઘણા વિખ્યાત લેખકોના મથોની સારી સારી આવૃત્તિઓ ભેગી કરવી એ તેમનો અત્યંત પ્રિય રાગ હતો.

સર એડ્વિન આર્નોલ્ડના 'પર્સ ઑફ ડેઇથ' નામક પુસ્તકનો તેમણે જુવાન ઉમ્મરમાં તરજૂઓ કર્યો હતો. એક મિત્રના અવસાનથી તેમનું હૃદય કવિતારૂપ શોકરુદન કરી રહ્યું હતું. વાર્તા-લેખનનો રસ લાગતાં 'નૂરજહાં' અને 'રશીદા' એવાં બે સ્વતંત્ર વાર્તાપુસ્તકો પણ તેમણે લખ્યાં હતાં. 'વીસમીસદી'માંના તેમના લેખ તો સારી રીતે જાણીતા જ છે. લેખનમાં આપેલો આ દ્રાણો ગૂજરાતી વાંચનરસિક જનને ઘડી આનંદ આવે તેવો છે.

સ્વર્ગસ્થ

હાહમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી

ગૂજરાતના વાંચનશૌખી વર્ગમાં 'વીસમીસદી'ના તંત્રી તરીકે સ્થ. હાહમહમ્મદનું નામ સારીરીતે જાણીતું થઇ ચૂક્યું છે. તેઓ એક સમૃદ્ધિવાન કુટુંબના નખીરા હતા. જુવાન ઉમ્મરમાંથી તેમને સાહિત્યવાંચન અને લેખનનો શૌખ લાગ્યો હતો. સારાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો એ તેમનો એક ખાસ મનોભાવ હતો. એકના એક પુસ્તકની જુદી જુદી આવૃત્તિઓ એકઠી કરવામાં એ માત્ર આનંદ માનતા એટલું જ નહિ, પણ જુદા જુદા પ્રકાશકોની શી શી ખાસિયત છે તે સમજવા, તેપર વિચાર કરવા, તેમાંથી બને તેવા લાભ લેવા તેઓ હમેશાં કિત્તુકે રહેતા. ઓમર અઆમની, તેમની પાસે નહિ નહિ તોપણ સો-સવાસો જુદી જુદી આવૃત્તિની નકલો હતી. તેજ પ્રમાણે ઘણા વિખ્યાત લેખકોના ગ્રંથોની સારી સારી આવૃત્તિઓ લેગી કરવી એ તેમનો અત્યંત પ્રિય રાગ હતો.

સર એડ્વિન આર્નોલ્ડના 'પર્સ ઓફ ઇઝ્ય' નામક પુસ્તકનો તેમણે જુવાન ઉમ્મરમાં તરજૂમો કર્યો હતો. એક મિત્રના અવસાનથી તેમનું હૃદય કવિતાશ્પ શોકરુદન કરી રહ્યું હતું. વાર્તા-લેખનનો રસ લાગતા 'નૂરજહાં' અને 'રશીદ' એવાં બે સ્વતંત્ર વાર્તાપુસ્તકો પણ તેમણે લખ્યાં હતા. 'વીસમીસદી'માંના તેમના લેખ તો સારી રીતે જાણીતા જ છે. લેખનમાં આપેલો આ ફાળો ગૂજરાતી વાંચનરસિક જનને ધીરે આનંદ આવે તેવો છે.

એક સાહિત્યકાર તરીકે દર્શન બજાવવાનું પ્રબુએ તેમને સોંપ્યું નહોતું, પરંતુ કળાના કદગદાન અને વાચનસૌખ્યના વધારનાર તરીકે, સાક્ષર અનાક્ષર વચ્ચેનો મહા ગર્વ પૂરવાનો પ્રયાસ કરનાર તરીકે, સાહિત્ય અને ચિત્રકળા વચ્ચે પડી ગયેલું અત્યંત કાપી નાખી બનતે નહતું નહતું વાવનાર તરીકે, પૃથ્વીગર્ભને વાર્તા, સુદર ચિત્રો અને સરેના લોભામણ્યા ખીતોથી આનંદ લેના કરવાનો અને તે દ્વારા તેવાને કંઈક હવે લેવાનો પ્રયત્ન કરવાનો એક મહા પ્રયામ કરનાર તરીકે પોતાની રજા અદા કરવાનું કામ તેમને મોપાયેલું હતું, એમ તેમના ઇવનપગથી જણાય છે અને તે કામ કરવામાં માત્ર સ્વાર્થ ત્યાગ જ નહિ, પણ આત્મબોગ પણ આપેલો છે, તે ગૂંજગાન નહિ જાણતું હોય તો હવે જાણુમે એવી ખાતરી છે

કળાની કદર ગૂંજરાનમાં બહુ જૂજ છે ગૂંજગાન નાણે ગમ્ય છે, પણ વ્યાપારી વૃત્તિમાં નફાતોગના વિચારથી ચૂંચવાઈ ગયેલું મગજ કળા-એકેશ્ય જનની કળા-માટે જગમગ્ય પણ સાહસ કરે તે પહેલાં નહીં ધણી આનામની કર્યા પી તેને ટેવ પડી ગઈ છે કાઈ કાઈ ધનાઢ્ય ગૂંજગાનીઓ પોતાના મગજાઓને ચિત્રોથી મોભાવે છે તો તેમાં નિવિર્મા કે બીજી એનદેશીય ચિત્રપ્રારોની કૃતિઓના કરતાં છનિ, છગડ કે બીજા વિદેશી ચિત્રપ્રારોની કૃતિઓનું પ્રમાણ વધારે દેખાય છે મામાન્ય વર્ગમાં તો ખજા માટે વિચાર કરવા જેવી પણ આર્થિક ચિંતિ રહી નથી આવા વખતમાં ચિત્રખજાને સાહિત્ય માથે મરોજ, પૃથ્વીગર્ભને તેની પ્રસાદી મથે તેવું પગલું લેવાનું માહસ કરવું એ તેવી જાનના સૌખ્ય માટે અલગ લિંગી ધગવનારથી જ યામ-તેજ સાહમ માટે લાગ કરવા તત્પરના ધગવનારથી જ યામ અ હાજમદમદે 'વીમગીમદી' હાગ એ માહસ ખેડ્યું, અને મજેગેની પ્રતિકૂળ સ્થિતિને લીધે તે સાહસ એ એ 'સાહમ' જ નીવડ્યું' છતાં પણ તેમણે દર નિઝયથી તેને સફળ કરવા પ્રયત્ન કર્યા હતા, અને જો પ્રબુનો આદેશ એટલો બધો જલદી ન આવ્યો

હોત તો ગૂજરાત જોઈ શકત કે સ્વ. હાજમહમ્મદ એક નવી જ શ્લેષ મેળવી, ગૂજરાતને એક નવું સત્ત્વ બતાવી શક્યા છે.

સ્વ. હાજમહમ્મદની ચિત્રકામની કદરચનાસી બહુ મુક્ત પ્રતિની હતી. ચિત્રકામની જ નહિ, પણ ચિત્રકારની તાકાત કેવી અને કેટલી છે એ પારખી કાઢવાની પણ તેમનામાં અનન્ય બુદ્ધિ હતી. તેમણે જે જે ચિત્રકારોનો હાથ પકડ્યો છે તે સાફ ને વધારે સાફ કામ કરતા વેળા છે, અને સારા ચિત્રકાર તરીકે નામ કાઢવા બાબતમાં બાગપદાગી થશે એવી આશા રાખી શકાય છે.

સ્વ. હાજમહમ્મદ ચિત્રકારને જ પારખી શકતા એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યના સ્વભાવની અને તેની શક્તિની કોટિની બહુ અચ્છી રીતે અને સત્વર પરીક્ષા કરી લેતા. અનુભૂતાં તેઓ કોઈપણ હેતરાયા હોય, કે વાગળી કરતાં વધારે કિંમત આંકવાની ભૂલ કરી હોય એવું બાગ્યેજ જોવામાં આવશે.

પરંતુ પરીક્ષા કરી શકતા તેથી, પારખતી જેવી સાક્ષી અને સ્વાર્થી દૃષ્ટિ થઈ જાય છે તેવી તેમની થવા પામી નહોતી. તેમની ઉદારતા-હૃદયના ખરૂં બાવથી અખંડ પ્રવાહે વહી રહેલી તેમની નિદારતા-એક હિંમત આદમી તરીકે તેમની મધુના કરાવે તેવી હતી. તે ઉદારતા અકિંચન વર્ગ તરફ જ હતી તેટલું જ નહિ, પણ સારી સ્થિતિના જન તરફ પણ તેમનું હૃદય અત્યુદાર ભાવે વલ્યા જ કરતું. કોઈને કાંઈપણ આપવા કરવામાં, મદદ કરવામાં, ઉપયોગી થવામાં, એઓએ કદિ સહેજ પણ વિચાર કર્યો હોય કે આચકો ખાધો હોય એમ તેમના સંબંધમાં આવેલી કોઈ પણ વ્યક્તિ કહી નહિ શકે એવું અમારું માનવું છે.

આ હૃદયઔદાર્ય દેવામાં જ દેખાતું હતું એમ નહોતું. મિત્રો અને અમિત્રોપર પણ તેમના મનની મોટાઈ એવી છાપ પાડનારી હતી કે તેમની પાસેથી કુદ્ર વિચાર કે કુદ્રિક બાવ કોઈએ હરગીઝ જાણ્યો નહિ હોય. અન્ય રીતે સમર્થ શક્તિ ધરાવનારા ઘણા બુદ્ધિ-

ગ્રામી પુરુષોમાં પણ આપણે 'જોઈ શકીએ છીએ કે પરનિંદા અને
મીઠી મનઃકલ્પણીવાર તે પુરુષોને 'મોટા બાળક' જ બનાવે છે.
સ્વ. હાજમહમ્મદની સાથેના લગભગ તેર ચૌદ વર્ષના અનુભવ પછી
પણ એવું યાદ નથી આવતું કે તેમણે કોઈવાર કોઈની નિંદામાં-
મનઃકલ્પરી નિંદામાં પણ-ગમ્મન ખાતર પણ ભાગ લીધો હોય.
તેમના મોટા મનમાં તેરી નાની વાત કદિ જ આવી શકતી નહિ.
અને જો કોઈ વાર, ખીજ તરફથી પોતાની જાનને બહુ દુઃખ થયું
હોય તેવા પ્રમંગલી વાત નીકળે તોપણ બહુ જ સમતોલપણથી
અને અલ્પાંત મનોનિમ્મલ-જો તેમના હૃદય દિલ્લો એક સ્વાભાવિક
ગુણ જ થઈ ગયેલો જણાતો હતો તે-થી તેને એવી નરમાશથી
સંકલી લેતા કે ખરા દિલ્લના સ્વાભાવિક ઔદાર્ય વિના તેવું કોઈથી
ન થઈ શકે એમ આપણને એકદમ લાગ્યા વિના રહે જ નહિ.

ગૃજરાનની મેવા કરવામાં તેમણે પોતાનાં સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો
છે એમ કહીએ તો પણ અત્યુક્તિનો ભય રહે એવું લાગતું નથી.
પોતાના પિતાનો અર્થકરી ધધો-વિસારે પડવા દીધો; પુસ્તકો
અને ચિત્રકળા તથા સાહિત્યના મોગ માગમ પડે તેવાં માસિકો અને
વાર્ષિકો વગેરેમાં પોતાની સમૃદ્ધિને વહેવા દીધી; ધધાઈ ખીજ સાથે
જગવા છતાં પણ બધો મદાર બાગીદારપર રહેવા દઈ પોતે પોતાની
મનમાની પ્રતિભા જ મશગૂલ રહ્યા; અને આખરે પરિપાક લાગ
આવ્યો જાણી 'વીસમીસદી' શરૂ કરી. પરંતુ કમબાગ્યે ધૂરોપના
વિચ્છેદને લીધે લાગણ વગેરે બધી સામગ્રીઓ અત્યંત મોટી થવા
લાગી. છતાં પણ દેશવવા માટે નિઃશ્વ જ રાખ્યો અને જો વધારે
આયુષ્ય મળ્યું હોત તો 'તો' કદાચ તે બધું દેશને પડી શકત; પરંતુ
સર્વ રીતનો ભોગ તેમને માટે નિર્માણ થયેલ હતો તે સ્થિતિ કાળ
ફેરવી શકે ?

માર્કસની નજરે 'વીસમીસદી' કદાચ સર્વોચ્ચ મોસિક
નહિ ગણાય. પરંતુ સદ્યગે માટે તે પ્રતિષ્ઠા હોય ધરવાનો વિચારજ

સ્વ. હાઝમદમ્બદને નહોતો. સ્વ. હાઝમદમ્બદની નજરે તો વિશાળ ગૂજરાતપર હતી. ગૂજરાતી ભાષાએને વાંચનનો શૈખ . વધારે કેમ લગાડવો, ચિત્રકળાની અસરે ગૂજરાતમાં દર નથી તે કેમ વધારવી, જુવાન ચિત્રકારેને કેમ આકર્ષવા, રસબરી વાર્તા, મીઠી મનક ભર્યા લખાણો અને લોભામણાં ગીતો સાથે ચિત્રોની યોજના કરી ગૂજરાતીએને આનંદ લેના કેમ કરવા, ઘેરઘેર, દુકાનેદુકાને અને રસ્તેચોંટે પ્રસરી રહે એવું સ્વરૂપ એક માસિકને કેમ આપવું, એવા એવા પિયાર જ સ્વ. હાઝમદમ્બદના મગજમાં તરવરી રહ્યા હતા. અને કોણ એમ નહિ કહે કે પોતાની મનકામના પૂરી કરવામાં તેઓ સારી રીતે સફળ થતા જતા હતા? રા. કનૈયાલાલ મુનશી, રા. 'ઓહ્યા જોશી,' રા. વિશ્વભરનાથ જર્જરને પોતાની સારી કૃતિ ઉત્પન્ન કરવામાં 'વીસમીસદી'એ કેવી મદદ કરી હશે? રા. રવિશંકર રાવળ, રા. ગોરક્ષકર, સ્વ. માલી, શ્રી પુરુષોત્તમદાસ, સ્વ. પટેલ વગેરે ચિત્રકારેને ગૂજરાતમાં 'વીસમીસદી'એ જ ઘણા જાણીતા કર્યા એમ કોણ નહિ સ્વીકારે? અને કેટલાક છુટક છુટક સારા સારા લેખો પણ કેટલા બધા 'વીસમીસદી'એ જ લખાવ્યા છે? અલગત, 'વીસમીસદી'માં કાંઈ કાંઈ ક્ષતિઓ દીકાકારેને લાગે છે જ; અને પ્રથમગૂજનની અતુચ્છ વૃત્તિએને પોપી, સત્તાથી લોકપ્રિયતા મેળવવાનો મોહ જે આધુનિક ગૂજરાતમાં નાટકો, નવલકથાઓ અને તેવી બીજી પ્રવૃત્તિઓને પણ લાગેલો જેવામાં આવે છે તે મોહથી 'વીસમીસદી' પણ કાંઈ વેગળી રહી શકી નહોતી, એમ કહેનારને ખોટા પાડી શકાય એવું નથી; તોપણ 'વીસમીસદી'ને ન્યાય આપવા ઇચ્છનારે એમ પણ કબૂલ કરવું પડશે જ કે જ્યારે-જ્યારે પ્રસંગ હોય, અતુકૂળતા હોય, ધારી મદદ મળી શકી હોય, સારે સારે પોતાની નેમ ઉઘી રાખવા માટે 'વીસમીસદી'એ હમેશાંજ તત્પરતા બતાવ્યા કરી છે. રા. નરસિંહરાવ, રા. ન્હાનાલાલ, રા. કાન્તિલાલ, રા. વિભાકર વગેરેના લેખો હમેશાંજ

માનસદિન સ્વીકારના ગ માસગ, રા ચંદ્રસક, ગ રંગિત-
 લીન પંડ્યા મ્વ રણજિતગમ, મ્વ ભોગીન્દ્રગવ, વગેરેને લખવા
 માટે વિનંતિઓ થતી, અને 'રૂડા પટેલ' ના લખનાર ગ મહીદાસ,
 ગ હરખજી મૂગજી, અને એવા બીજા ઘણા આશાજનક નવા
 લખનાગએને પણ મ્થાન મળતુ 'વીમમીસદી'ના વિષયોમા
 પણ કેટલુ વૈવિધ્ય નજરે પડતુ ? મહાપુરુષો અને મનાવોની તપ્રમાણ
 મારિતી અપાતી, નામાન્ય બાનતોની નવા અરૂપમા પણ મૂળ-
 ભરી પદ્ધતિએ ચર્ચા થતી અને દરેકદરેક અકમા કાષ કાષ તો
 જાણનાજેવુ આવ્યાજ કરતુ આવી આવી પ્રસાદી ગમૂ દરી, સર્વ
 ભાગ પોતે બ્હોરી લાઈ, મ્હો તે પોતાનાને માટે મ્મી જાઈ, આયુ-
 વ્ધના મધ્યકાગમા પહોચના પહોચના તો જ્ઞેઓ પ્રભુપર પહોચી
 ગયા, એ શ્રીયુગ હાજમહમ્મદને ગૂજરાત તરતમાજ બૂલી નય એ
 શુ જ્ઞેઓ નિગચાજનક છે ? ગૂજરાત-કમનસીમે લખવુ પડે છે,
 લખના રાગમાવુ પડે છે, પણ સત્ય હોઈ લખ્યા વિના રહી ચકાવું
 નથી-પોતાના પુનોની સમિતિઓ અને કૃતિઓ તમ્મ એકદર રહેલુ
 ગૂજરાત શુ કોઈ પણ કિન્નામા કદર કરના નહિજ શીખે ? નર્મદ,
 કલપત, નવનને તો ન ગણીએ, તોપણ ગ્રાવર્દનગમ, મણિનાથ,
 'કુમાપી,' રણજિતગમ, ગન્ગર, ભગવાનવાય મપતગમ, આગ્યા તો
 જોતે ગૂજરાત એકે અનાજે વખાણી મ્મુ છે તેવા-અને બહાર
 નહિ આવી શકેના એવા પણ કેટકેવા-હીરાઓ ગૂજરાતમા પાખ્યા
 છે, છતા તેની કિમ્મત થવના તો ન દરી, પણ મર્ચા પડી, તેમની
 કૃતિઓનો-તેમના ઉપકારોનો-લાભ લેતુ છતુ પણ શુ ગૂજરાત હજી
 કદર નહિ જ કડે ? બીજાએ ગૂજરાત માટે ઘણું કર્યું છે, પગતુ
 હાજમહમ્મદ તો ઘણુ કરવા ઉપનાન પોતાતુ બધુજ ગૂજરાતને
 માટે-ગૂજરાતને 'વીમમીસદી' જેવુ વાચન પૂર પાડવા માટે-
 હોતી દીધુ છે મ્વ હાજમહમ્મદની એવાઓ પ્રમાણમા ગમે તેવી
 ઉતરતી પકિતની ગણાય, તોપણ તેમનો મનોબાવ અને તેમનો

સ્વાર્થત્યાગ તો એવી પ્રતિનાં હતાં કે તેને માટે ગૂજરાતે વધારે નહિ તો હાજમહમ્મદે ગૂજરાત માટે કરેલું દેવું તો જરૂર વાળી આપવું જોઈએ. બીજી કાંઈ રીતે તે કરવાનું બની ન શકે તેવું લાગતું હોય તોપણ 'વીસમીસદી' માં જે જે લેખો અને ચિત્રો આવેલાં છે તે બધા ઉપરથી લેખકોએ અને ચિત્રકારોએ પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લેવો જોઈએ. 'વીસમીસદી' માંનાં સારાં લખાણો સચિત્ર સ્વરૂપે પ્રકટ કરવાં જોઈએ, અને દરેક ગૂજરાતીએ તેની અકંકેક પ્રતિ તો પોતાના ઘરમાં વસાવવી જ જોઈએ, જે આટલું ચે કરશે તોપણ ગૂજરાત પોતાનું દેવું પાછું વાળવાનું સદ્ભાગ્ય અને સુઅભિમાન મેળવી શકશે. પ્રભુ તેવી બુદ્ધિ ગૂજરાતને આપે !

હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા

હૃદયેચ્છા

પ્રભુ ! જરી વખત સાહિત્યની-કળાની વાડીમાંનું સુગંધી ગુલાબ ખરી પડ્યું !

મારી વાડી તે ગુલાબની અણુવિદ્યેલી કળીની સંધ્યામાં જ લીન થઈ ગઈ.

પ્રભુ ! ગુલાબ ગયું, પણ પરિમલ મેલી ગયું;

રત્ન ગયું, પણ જ્યોતિ મેલી ગયું;

સુસ્વર ગયો, પણ રણકાર મૂકી ગયો;

વિશ્રામ ગયો, પણ સ્મૃતિ મૂકી ગયો.

પ્રભુ ! નારું ગુલાબ ખીલવજે;

મારું રત્ન દીપવજે;

રણકાર મધુમય કરજે;

સ્મૃતિ નવ-પદ્મવિત કરજે.

મણુલસ

હાજી-સાહિત્યકાર અને ફકીર

બવિધ્યની પ્રગ્નની સ્મૃતિમાથી ખસી ન સકે એવું કાર્ય કરનારાઓ પોતેજ કરુણરસની કૃતિ છે. મેઘફળની કૃતિ જોઈ આજે કાલિદાસ માટે આંસુ ખેરનાર હજારો મનુષ્યો છે; શ્રીકૃષ્ણપિયરની માનસસૃષ્ટિમાં પોતાનું મન આબેહૂબ આલેખાયેલું જોઈ એની તરફ આરામ માટે ફરનાર હજારો હૃદયો છે. સમય જતા કિંમત ન થતે એવી પ્રગ્નપ્રીય સમૃદ્ધિ આવા પુરુષોમાંથી જન્મે છે.

પરંતુ જો કાલિદાસ હિંદુસ્તાનની પ્રગ્નપ્રીય સમૃદ્ધિ છે, તો હોજ કે વિક્રમ એવીજ બીજી સમૃદ્ધિ છે. નર્મદ ગૂજરાતી સાહિત્યનો એકજ વિરલ પુરુષ છે, એ વીરત્વની પિંજીન કરનાર કરસનદાસ જ એની સ્પર્ધા કરી શકે. સ્વર્ગસ્થ હાજી સાહિત્યકાર તો હતોજ, પણ તે સાથે તે સાહિત્યપોષક પણ હતો. તે નર્મદ પણ હતો અને કરસનદાસ પણ હતો. આખા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રથમજ બનાવ છે કે બ્યારે, સાહિત્યના યથાપર સર્વસ્થ હોમનાર સન્માસી પોતાના કાર્યવડે અનંત મનમાં વહેંચાઈ રહ્યો છે. એનો દેહ નાશ પામના એ પ્રગ્નપ્રીય સમૃદ્ધિ જન્મે છે; એનો દશવિશેષ માર્ગ અત્યારે પ્રગ્નનો ઇતિહાસ છે.

મૃત્યુ અનંત જીવનમાં જવાનું હાર છે, એ સ્વીકાર્યા પછી એ આલિયો અત્યારે જીવે છે એવો ક્યારે જીવતો હતો? અંલગત, અરસિક ગૂજરાતમાં એ રસિક પુરુષની દર્દર ન થઈ, પણ એણે પોતે તો રસજીવનનું એક પ્રકરણ પૂરું કરી બીજું પ્રકરણ ખોલવા જરૂરી તૈયારી કરી લીધી. બવિધ્યમાં એ રસયોગી, સાહિત્યના આલિયાનું

સંકુચિત ક્ષેત્ર ત્યાગી કોઈ વિરલ ઔલિયા રૂપે પાછો ફરતો હશે !

રાજા થવા જન્મેલો 'કલાપી' ગૂંજરાતી સાહિત્યમાં પોતાની ન જૂંસી શકાય તેવી સ્મૃતિ મૂકતો ગયો એ 'કાલોડો' અનંત સંસ્કારનો પ્રશ્ન રજૂ નથી કરતો ? વેપારી થવા જન્મેલો હાથ કોઈ અમમ્મ બસના પ્રવાહથી-રે ! કોઈ કરુણપ્રધાન જીવનસપ્તીના સહ-ચારથી-આ દિશામાં ખેંચાયો ! ત્યાંથી જીવન પૂરું થતામાં એ બે ત્રણ પગથિયાં વઢાવી ગયો. સાહિત્યમાં કામ કરનારો હાથ 'વીસમી સદી'નો કતારસિક નાંત્રી હતો; સાહિત્ય પાછળ મરનાર હાથ એક ક્રૂર હતો; અને હવે સાહિત્ય પાછળ મર્યા પછીનો હાથ રસયોગની દિશામાં બ્રહ્મનાદની પાછળ દોડતો કોઈ યોગી છે ! એ સમાજના વિચારરૂપે વહેંચાઈ રહ્યો છે, કલારૂપે પ્રસરી રહ્યો છે, કલ્પના રૂપે ચિતરાઈ રહ્યો છે. હાથનો આ અમર અક્ષરદેહ !

નર્મદ પ્રેમ અને શૌર્ય પાછળ ઝમૂંચ્યો, 'કલાપી' રનેહ પાછળ મૂર્યો, ગોવર્દનરામ સાહિત્ય પાછળ સન્ધ્યાસી થયો, પણ હાથ સાહિત્ય અને કલા પાછળ મર્યો. હાથ નર્મદ જેવો વીર નથી, 'કલાપી' જેવો કવિ નથી, ગોવર્દનરામ જેવો સાક્ષર નથી, પણ એ સૌના કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય-સન્ધ્યાસી છે. એની સરખામણી 'દેખક' તરીકે નથી કરવાની, 'મનુષ્ય' તરીકે કરવાની છે; અને એ ગણુનીએ એ વિદાસકર્મનાં બેચાર પગથિયાં વધુ ચડી ગયો છે.

હાથ પોતેજ સાહિત્ય છે; એટલા માટે એની કૃતિ સાહિત્ય હોઈ શકે નહિ. સાહિત્ય પછી એક પગથિયે તત્ત્વગાન ઉભું છે; વચ્ચે કર્મયોગ છે. કર્મયોગ, બધા જુદા જુદા માર્ગમાં તત્ત્વગાનના દારૂરૂપે પડેલો છે. હાથ કર્મયોગી હતો. એ બહુ 'લખી' નરમ્યો. પણ ઘણું 'કરી' શક્યો. મનુષ્ય ત્યાર પછીજ બચ્ચ તત્ત્વગાનના પ્રદેશમાં જઈ શકે છે. હાથની આ તૈયારી હતી, અને હવે તે એ પ્રદેશનોજ નિવાસી હશે.

હાથનું માનસશાસ્ત્ર એક વાન સિદ્ધ કરે છે: કર્મયોગી એ એક

જાતનું બલ છે; પ્રજામાંથી પ્રતિધ્વનિ કદાવવાની એનામાં તાકાત છે; અને યજ્ઞની આશા વિના કાર્ય કરનારો માણસ પ્રજાજીવન દેરવી શકે છે.

હાજીનો વ્યક્તિવિકાસ અદ્ભુત છે, અને એટલે દરજ્જે હાજી પોતેજ સાહિત્ય છે. એ સાહિત્ય પાછળ ક્ષીર બન્યો, છતાં એ ઉદાર ન મર્યો; એ કલા માટે રચલ રચલ બન્યો, છતાં એને ઘાટ ન મર્યો; સાહિત્ય પાછળ જીવન જામ છે એમ એ સમજ્યો, છતાં એ પાછો ન ફર્યો.

હાજી કલાવીર હતો, કારણકે એનામાં મુદર અને ઉદાર હૃદય હતું. જેમ કવિના તેમ કલાજન્મે છે. હાજી યક્ષીર હતો, કારણકે સાહિત્ય પાછળ એણે કદની પકેરી હતી. હાજી જીવનાં એ પોતે એક જાતનું બલ હતો, મૃત્યુ પછી એ પ્રજાજીવનનું ઐતિહાસિક સામર્થ્ય છે. કુદરત પોતેજ કૃતમ સાહિત્ય છે, માનવજીવનના વિકાસ-ક્રમમાં કુદરત જ સાહિત્યની ખોટ પૂરે છે. અને એટલા જ માટે હાજીનો ન્યાયાધીશ એની સાહિત્યકૃતિપરથી નહિ, પરંતુ એની માનવ-કૃતિપરથી ન્યાયની લીટી દોરશે.

જેમ પ્રજાજીવનમાં તેમ મનુષ્યના જીવનમાં પણ આ એક બયંકર પ્રશ્ન છે. એ પ્રશ્નપર જ મનુષ્યના સામર્થ્યનો અમર અંશ ટકે છે. નેપોલિયનના વખતમાં કોઈ શાંત ઝૂંપડીમાં મૃત્યુ પામેલો પણ નિષ્કલંક ખેડૂત વધારે યોગ્ય મનુષ્ય હતો કે નેપોલિયન ? એ પ્રશ્નનો કિતર ઇતિહાસ આપે છે કે 'નેપોલિયન'; અને તત્વ-જ્ઞાન આપે છે કે 'ખેડૂન !' કારણકે માનવજીવનનો આ સરવાળો છે : અપિ મ્યશક્તયા તપસિ પ્રયતંસે ।

ગૌરીશંકર ગોવર્દનરામ જ્ઞાપી

સ્મરણુવનિ

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને તથા હેમનાં પત્નીને કલિષ્ઠ આફ્રિકાથી આ દેશમાં આવ્યા સંબંધે મુંબાઈની 'ગુર્જરસભા' તરફથી ના. ૧૪ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૫ ને દિવસે શ્રી ત્રિભુવનદાસ મંગળદાસના બગીચામાં મેળાવડો બરવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં જવાને હું, મ્હારો સ્વ. પુત્ર નલિનકાન્ત તથા પુત્રી લલિતગિરી કોટ-માંથી ટ્રામમાં બેસી એતવાડીરોડના ટ્રામ સ્ટેશને જિતરીને બગીચા તરફ જતાં હતાં તે વખતે એ જ ટ્રામમાંથી જિતરેલા એક ડાચા, લાંબી ફલગો બરતા બોજનએ હમને પકડી પાડ્યા; નલિનકાન્ત જોડે હેને બોજનખાણુ હતું તેથી તેણે મ્હારી સાથે બોજનખાણુ કરાવ્યું: "આ મિ. હાઈમહમ્મદ અલ્લારખ્યા શિવજી." આ મ્હારો પ્રથમ પ્રસંગ. અત્યારે બોજનખાણુ કરાવનાર અને બોજનખાણુ ચનાર બંને પ્રભુના દરબારમાં છે; હું હજી અહિં છું. પણ અન્તે શાન્તિધામમાં મળીશું એ થકા હૃદયને અને શ્રવણને ટકાવી રાખે છે.

ઓમર ખયામની ફિઝ્જ જેરાહકૃત રચાયાતનો અનુપમ સંગ્રહ, જુદી જુદી પ્રસિદ્ધિઓનો, ચિત્રો સહિતનો, હાઈમહમ્મદને ધેર છે, તે જોવાની ઇચ્છા બહુ વખતથી હતી, અને નલિનકાન્તની મારફત તે પ્રસંગ સાધવાનું ક્યું હતું, તેટલામાં આમ અણુધાર્યું બોજનખાણુ થયું. તે વખતે હેમને ધેર જવાનો ઠરાવ કર્યો; તરત અમલમાં ના આવ્યો. પંદરેક દિવસ પછી પત્ર લખ્યો કે એ અકવાડિયાં સૂકી

નહિં આવી સકિયે. તે પ્રસંગ ના જ આવ્યો; મ્હારા પુત્ર જોડે જવાનું તો ના જ બન્યું. તેના અવસાન પછી કેટલીક મુદત પછી જઈ સમ્પે. સંચિદ ખરેખરો આકર્ષક હતો. જોતાં જે વધુ ક્વાક ગયા. આ પ્રસંગ પછી વખતોવખત હમારે જેને મળવાનું થતું હતું. “સ્મરણસંહિતા” લખાઈ; હાજમહમ્મદને વંચાવી. હેમને હેમા અમુક પ્રકારના ગુણ જણાયા. પુસ્તક પૂરા આકર્ષક રૂપમાં પ્રકટ કરવાની બધી યોજના-ચિત્રો, છપાઈ, બધાઈ, સર્વ લીગતો સહિત યોજના-હાજમહમ્મદની પ્રેરણાથી, સદાપતાથી અને હિતસાહથી થઈ અને પાર પડી. ચિત્રોને અંગે ખાસ મદદ હેમની હતી; ચિત્રકાર કને નમૂના દર્શાવવા, પસંદ કરવા, સુધારવા એ સર્વ બાબતમાં. એ અને હું એ જાણુની સહકૃતિ સતત હતી. ચિત્રો સંબંધે સમજૂતી પણ પુસ્તકને અંતે હાજમહમ્મદે લખી; બાપામા સંસ્કાર મ્હારે બહુ જ થોડા કરવા પડ્યા હતા.

આ પછી હમારે મળવાનું અનેકવાર થતું હતું. ‘વીસમીસદી’ની યોજના વિશે લાંબો વખત હમારે મસક્કન થતી; અને આખરે એ અપૂર્વ સાહસમાં હેમણે ઝંપલાવ્યું; વિજય મેળવ્યો; અને હવે?—એ ચિત્રવિશ્લેષન માટે આપણે શોધ કરવાનું જ રૂઢેશ?—પ્રભુની ઘટનામાં જોડી નજર નાંખી વ્યર્થ છે. તદસ્તુ.—આ માસિક માટે મ્હારી કનેથી લેખો મેળવવા માટે હાજમહમ્મદનો સતત આગ્રહી ટાકણીનો મારો એકસંબંધને લીધે કદા અણગમો બિપગ્નવતો ન્હોતો. મ્હારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જે પ્રવાહમાં તે સમયમાં ચાલુ હતી તેમાંથી કેટલીક ન્હોરો પોતાના ‘માસિક’માં જેથી લેવા માટે હેમની જાહેર જેવી સક્રિયતા દર્શાવતા. વખતોવખતે ન્હાના મ્હોટા કેટલાક લેખો મ્હેં આપ્યા અને હેમણે ગુણમંદી વૃત્તિથી તે વધારી લીધા. હેમણે મ્હારા સાહિત્યજીવનની ચાલુ પ્રવૃત્તિમાંથી મિત્રને દાવે શોધો લીધા. હાજમહમ્મદમાં એ એક અનુપમ કળા હતી; ગમે તેવા કનેથી પણ લેખ જેથી લેવા, અને તે પણ શોધ

પ્રમાણ્યા વિના. હેમની સંજ્ઞાનતા આ કામમાં સહાયજૂત થતી હતી. મ્હારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં મ્હને સમય કાઢવો કઠણ હમેશાં હોતો; છતાં મ્હારે પણ હાજમહમ્મદની લેખ માટેની માગણી આવતાં નકાર કહેતાં બહુ કઠણ પડતું; જો કે કેટલાક પ્રસંગોમાં તો મ્હારે ના કહેવી જ પડેલી. ‘વસન્ત’ માસિકને આ બાબતમાં અદેખાઈ કરવાનું કારણ હોય તો ‘વીસમીસદી’ની જ અદેખાઈ કરવા જેવું કોઈકોઈવાર થતું.

હાજમહમ્મદ એટલે ‘વીસમીસદી’ એમ જ યદ્ય-ગયું હતું. હેમનું ધર સોધનાર પૂછે કે ‘હાજમહમ્મદ’ ક્યાં રહે છે તો ધર જડતે વારલાગે, પણ ‘વીસમીસદી’ ઓફિસ એટલું કહેતાં તરત લોકો ધર ખતાવતા. એ ત્રણ દાદરા ચઢીને પ્હોંચવાના મકાનમાં જુદા જુદા પ્રકારની મૂર્તિઓનાં દર્શન થતાં; જીવનની હુઆવય સર્વ કક્ષાના પ્રતિનિધિ ત્યાં મળતા. જૈન આચાર્ય ધર્મવિજયસુરિના ઠાકા અને જમણા હાથરૂપ બનેલી મૂર્તિઓ વિદ્યાવિજયજી અને ઇન્દ્રવિજયજીનું પિઠાણ મ્હારે હાજમહમ્મદને ઘેર જ પ્રથમ થયું. ડૉ. રેસિડેન્ટરી અધિકારી મરણના ઝપાટામાં આવી ગયા ના હોત તો હેમની સુલાકાત પણ મ્હારે હાજમહમ્મદને ઘેર ચવાની હતી. શ. નહાતાલાલ દક્ષપતરામ દવિનો વિશેષ નિકટતાથી સમાગમનો એક પ્રસંગ મ્હને હાજમહમ્મદને ઘેર જ મળ્યો હતો; જે પ્રસંગે એ વિલક્ષણ વ્યક્તિના મનમાંના મ્હારે વિશેના કેટલાક ખોટા મહ બધા-મલા દાદી નાંખવાનું મુખાબ્ધ મ્હને મળ્યું હતું.

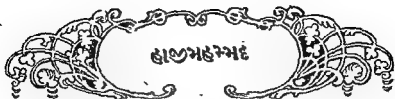
હાજમહમ્મદ જોડેતો મ્હારો દૂંદા સમયનો પરિચય મ્હને પ્રસંગોના બારને જબે લાંબા જેવો લાગે છે. જીવનનું માપ વર્ષોવડે નથી થતું, પ્રસંગોની તીવ્રતા, જગ, ધત્યાદિથી ચાપ છે. તે દૃષ્ટિથી જોતાં હાજમહમ્મદ વિશે મ્હને કોઈ જૂના મિત્ર જેવો જ ભાસ થયા કરે છે. એ સદા સ્નેહાળ, મન્દહસમુખી, મૂર્તિનું સ્મરણ નિરં-તર તાજૂં જ રહેવાતું. વાતચીતમાં વારંવાર “follow?” શબ્દથી કક્ષાસને શિક્ષણ આપનાર શિક્ષકના જેવી વાણીના મ્હારા દાનમાં

હજી પડયા પડયા કરે છે. એ મૂર્તિ, એ વાણી,—આ જીવનના સંકુચિત માપથી જોતા, અબેદ્ય અન્ધકારમા, સનાતન મૌનમા, વિલીન થઈ એ વિચાર મનમા આવતા, હૃદય એ વિચારનો બાર ઝીવવાને અસમર્થ થાય છે. પરંતુ એ અન્ધકારને જોદનાર એક અમૂલ્ય દીપિકા, એ મૌનમાથી દિવ્ય ધ્વનિ સંભળાવનાર એક વિરલ વાંદ, મૃદને શુંખગીતે આપનાર એક પરમ મિત્ર છે, તેની સહાયતાથી હૃદયનો બાર હલકો થાય છે.

વાંદરા,
પા. ૧૦ મી ભે: ૧૬૨૩ }

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

સદગત ભાઈ હાજીમહમ્મદની અને મારી ઝોળખાણ રા. ચૈત્ર-
શંકર પંડ્યાની મારફતે થઈ. તે વખતે એ 'સદી' કાઢવાનાં ધણાં
વર્ષોનાં સ્વમાને સિદ્ધ કરવા મથામણ કરી રહ્યા હતા, અને હું
ગૂજરાતીમાં વાર્તા લખવા જેવી દિલ્લુકમાઉં પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી કે કેમ
તે પ્રશ્ન ઉપર ગંભીર વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો. કલાના બધા પ્રદે-
શની તેની માહિતી, યોગ્યયોગ્ય શણગાર નક્કી કરવાનો વિવેક
અને કલાના વિકાસમાં તેની શ્રદ્ધા, આ ત્રણ વસ્તુ એનામાં એવી
હતી કે કોઈપણ સાહિત્યપ્રેમી એના તરફ આકર્ષાય એમ હતું; અને
તે પ્રમાણે હું પણ આકર્ષાયો. અને ત્યારથી શરૂ થયેલો અમારો
સહચાર તેના મૃત્યુથી જ તૂટ્યો.

તેનું ઘર સદાય કલાપ્રેમીઓને માટે ઉઘાડું હતું; અને હમેશાં,
કોઈ સાહિત્યકાર કે કલાકારની ઝોળખાણ કર્યા વિના, કે સાહિત્યના
કે કલાનાં કોઈ દૃષ્ટિબિન્દુ લઈ આવ્યા વિના મળનાર પાછો આવતો
નહિ. આવે પ્રસંગે હાજીમહમ્મદ વાતચીતમાં ભાગ ઝોળો જ લેતા.
તે પોતે તો માત્ર સાંભળી જ રહેતા; અને વાર્તાલાપનો અગ્નિ મંદ
પડતાં, લાકડાં ખોસી આપી તેને સતેજ કરતા. આ શુભોદી તે
બધાને લોકપ્રિય થઈ પડતા.

અમેરિકન છાપાંઓની જાહેરખબરીઆ પદ્ધતિમાં તે પાવરધા
હતા. તેમનો પ્રથમ હેતુ મનરંજન હતો. તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ સદાય
વાચકનું હતું; અને વાચકદંડ સાચી રીઝશે, સાચી આકર્ષાશે, તેનું જ્ઞાન
વગરમહેનતે તેનામાં પેદા થતું. આ દૃષ્ટિબિન્દુ નજર આગળ રાખતું,
એ લાગે છે એનું સહેલ દામ નથી, દારણુકે કલાવિદ્યાલેનું પોતાની

કૃતિઓ વિષેનું જગજહેર અભિમાન ધવાય નહિ તેમ તેમની પાસેથી વાચકનું મનરંજન થાય એવું કામ લેવું, એ કામ વિરલ તંત્રી જ કરી શકે છે. હાજમહમ્મદમાં આ વિરલતા હતી.

‘વીસમીસદી’ના વિધાનાના અનેકવિધ સંસ્મરણોના સમૂહોમાં એક જ મૂર્તિની રૂપરેખા નજરે ચડે છે. અને તે દલાદેવીના બંદીજનની.

એ બંદીજન કસાની પ્રશંસામાં મગૂલ રહેતો; પ્રશંસા સાર્થક કરવાના દલિબિન્દુઓ સદાય જોયા કરેતો; ક્યા શુણેને કેમ ગોડવાથી સ્તુતિ સદારણુ લેખાગે તેનું મનન કરેતો; અને ઉપામકોને કેમ ગોડવાથી દેવીનું ગૌરવ વધશે તેની નિરંતર ચિન્તા રાખતો.

‘સદી’ના અંકોની માફા એ દેશના યશોમાનથી પરિપૂર્ણ એક સ્તોત્ર છે. તેમાં દલા કરના ક્યા પારખવાના પાડો છે. તેનો તંત્રી ક્યા-કાર કરનાં ક્યાને જગવિખ્યાત કરનાર બકનની પછી ધારતો.

તે કસાનો બકન હતો. સંગીત, નાટક, અભિનય, નાચ, કવિતા, વાનાં, ચિત્ર ને શિક્ષક્યા,—એ બધાં સ્વરૂપોને એ પૂજતો; અને બક્તિભાવમા જ લીન બની રહી દલિ પશુ સમાલોચક થઈ જતો નહિ કે યત્રા માગતો નહિ. હિન્દમાં—ગુજરાતમા કલાનો યોગ્ય વધે, કલાકારોની દિમન અંદાપ, દલામથના પ્રમરે,—આ જ તેનો શ્રવન-આદેશ હતો. દરેક પક્ષિના કવિ ને નાટકકાર, કલાકાર ને કહાખાજ, ચિત્રકાર ને સિદ્ધી,—બધાને માટે તેને મોઢ હતો; બધાને તે કલ્પે જતો. ગ્રીક ક્યાવિદ્યામકોના સંદર્ભઆલેખન કે હિન્દી ક્યાવિદ્યા-મકોની આધ્યાત્મિકતા તરફ તેનો પ્રપાન નહોતો; નહોતો પ્રપાન રા. ન્હાનાવાલની મોઢક સમજાવ તરફ કે રા. નરસિંહરાવની ભાવ-પ્રાધાન્ય સરવનાપર. જ્યા કલાનાં દર્શન થતાં ત્યા તે પ્રપાન કરતો.

પશુ એની ખરી ખૂબી તો આ વૈવિધ્ય ગોડવામાં હતી. આનો લેખ આ ચિત્ર સાથે જાગે, આ વિવધપર આ જ લખી શકશે ને આ જ ચિત્ર દરશે, આ અંકમાં આ જ પ્રકારનું બક્ષિત જોઈએ, ને આવે પ્રસંગે તો આનું જ શ્રવનચરિત્ર આવવું જોઈએ—

આ વિવેકબુદ્ધિ મેં જેવી હાજમદમ્મદમાં જોઈ છે એવી કાષ્ઠનામાં જોઈ નથી. અને આ જ ગુણ એ 'સદી'ની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય છે. તેમાં અનેક કલાકારની વિવિધ પ્રકારની મહેનતને પરિણામે માત્ર એક સંગ્રહસ્થાન ઉભું થતું નહિ, પણ તંત્રીની બુદ્ધિને પ્રતાપે એક ભવ્ય ને સુંદર રચના રચાઈ જતી. અને આ રચના રચવામાં વખત કે પૈસાના વ્યયનો તેને હિસાબ નહોતો; પોતાની કે કુટુંબની તબિયત કે શાતાની પરવા નહોતી. તે કલાધેષો હતો; અને તે ધેસલામાંજ મક્ક રહેવામાં આનંદ લેતો.

આવા પ્રકારની રચના રચવામાં તે જળશૈ કલાવિધાયક હતો. મહિનાઓ પહેલાં-પ્રસંગ પેદા થાય તે પહેલાં-તે અનેકરંગી વ્યૂહો રચવાના વિચારો કર્યા જતો; અને તેને માટે તૈયારી કરવામાં કાંઈ પણ મથા રાખતો નહિ. મહિને મહિને 'સદી'ના અંકો વાંચનારને નવાઈ જણાતી. દરેક અંક વસ્તુ, શણગાર ને રસ એ ત્રણેના એકી-કરણથી ઉદભવતું મોહક ને અણમોહું કલાવિધાન બની રહેતું.

વિલાયતનાં ચોપાનિયાં જોઈ 'સદી'ને ઉતારી પાડનાર મને ધણા મળ્યા છે; પણ હવે પાછળથી થઈ રહેલા અધિકારપરથી દીવાની કિંમત તેમને થઈ હશે એમ મને ખાત્રી છે. સાધનને અભાવે તે પાશ્ચાત્ય દેશના માસિકોથી ઉતરતું લાગતું; પણ જેને આ દેશની સ્થિતિનું બાન હતું તે બધા સમજતા કે એમાં કેટલી મહેનત, લાગ ને કલા સમાયાં છે. 'સદી' એ માત્ર ચોપાનિયું નહોતું; તેના તંત્રીની કલામક્તિ એમાં આલેખાતી. દેહમાં પ્રાણ રહ્યો ત્યાં મુખી હાજમદમ્મદનો એ ભક્તિભાવ ડગ્યો નહિ, તેની કિંમત આસરી ગઈ નહિ, તેનો જીવનઆદેશ અસ્પષ્ટ થયો નહિ. જે કલાદેવીના ગુણગાન કરવામાં તેણે પૈસો, ઉમર ને આશા જવા દીધાં, જેના ઉપાસકોને એકા કરી પ્રોત્સાહવામાં તેણે જીવનનું સાચું માન્યું, તે મદદેવીના ગાન કરતાં કરતાં, તેનાં ચરણમાં જ તેણે દેહ છોડ્યો !

આપણે ત્યાં હજુ કલાની કિંમત નથી. લેખક એક દાવલાંખોરો

ગણાન છે, ચિત્રકાર જરા ઘેલો મનાય છે, સંગીતનો ઉસ્તાદ અસ્પર્શ્ય
 સેખાય છે. લોકોને બાન નથી કે એમની મહેનત વડે જ ઉત્પત્તિમાં
 રમ આવે છે; અને જેમ તેમની એવાની કિંમત થશે તેમ દલા
 ઉચા પ્રકારની થશે અને દેશનું જીવન ઉચા પ્રકારનું બનશે. આ
 મમયમા દેશકાલની પરિસ્થિતિ એવી છે કે લાગવૃત્તિને સકારણુ એટ
 માનવામાં આવે છે, અને જેમ બને તેમ સાદાઈ ને તિતિકામા જ
 માણુમાઈનો મમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે આવે વખતે, દલાની
 પાડગ જીવન અર્પવાનું દેખીતી રીતે અયોગ્ય લાગતું કામ કરનાર
 માણુમની કદર જોઈએ એવી ન થાય એમ પણ બને. પણ એક
 ચાલુ પરિસ્થિતિને ઉપયોગી દૃષ્ટિબિન્દુ સદાને માટે દલી સકે નહિ.
 આખરે મનુષ્યસ્વભાવની સનાતન જરૂરિયાતોનું બાન આબ્યા વિના
 રહેશે નહિ; અને મનુષ્યના હૃદયમા રહેલા રસને પોષણ ને ખીસવટ
 જોઈશે જ. જ્યારે તે સમય આવશે, જ્યારે પ્રતાપી બનેશે મૂળરાત્રનો
 જીવનપ્રવાહ ઉભરાઓ સમ્પાદી શાન્ત ને સર્વવ્યાપી બની મર્વાને
 ખીલશે, ત્યારે અધિકારમા રહીને પાણુ પ્રકાશના આજા કિરણોની
 કિંમત આકનાર ને નિગલામાં પણ આશાને એકનારે વગાડનાર હોઈ.
 મદન્મના સ્મરણો ને દલાન અનેક કલાકારને પ્રેર્યા વિના રહેને નહિ.

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

શ્રીગજમદરમદ પ સ ૧૯૦૨મા ગુવર્ણન' આસિફના ત ત્રી તરોફ

શ્રેષ્ઠ હાજમહમ્મદ

‘વીસમીસદી’ તેમણે શરૂ કરી ત્યારે થોડા મહિના તેમની સાથે કામ કરવાની તક મળે મળી.

તેઓ જે વરસથી ‘વીસમીસદી’ ને પોતાના મનમાં ને મનમાં સેવતા આવ્યા હતા. સફરમાં પોતા એ વિચાર તેમની અંદર બેઠો વહેતો પેદા થયેલો. તેને માટે નવારીઓ પણ તેમણે ધ્યાનમાં લેવાની હતી.

‘વીસમીસદી’ની કલ્પનાના મૂળમાં તેમની એવી ઇચ્છા હતી કે ‘કળા’ ને ધરોધર પહોંચાડી કરવી. ‘કળા’ કરનાં ‘રસિકતા’ કહેવાથી તેમનો ખરો બાવ બહુન થાય છે.

રસિકતાની તેમની ખ્યાલાતથી બીજાઓની ખ્યાલાત જુદી દેખાઈ શકે છે. મારી પોતાની જે જુદી હતી. પણ જે વસ્તુને જેઓ પોતા કળા કે રસિકતા સમજતા તે પ્રત્યેક ઘરમાં પહોંચાડવાનો તેમનો મનોરથ હતો.

ઈંગ્લાંડનાં અને અમેરિકાનાં કેટલાંક માસિકપત્રો નરક બહુ વખતથી તેમનું ધ્યાન ખેંચાઈ રહ્યું. એ માસિકો નવરાસના વખતનો ઉપયોગ કરવા સારૂ હતાં છે. તેમાં વાર્તાઓ અને આકર્ષક માહિતી-વાળા લેખો આવે છે અને નામીયા ચિત્રારાઓનાં ચુંદર ચિત્રો તેમાં છાપવામાં આવે છે. શ્રેષ્ઠ હાજમહમ્મદને સમગ્ર કંઈ તેમનાં ધ્યેયને માટે આવું એક માસિક ખરૂં સાધન થઈ પડ્યો.

‘વીસમીસદી’ના ધ્યેય વિષે મારે તેમની જોડે ઘણીવાર વાતચીત થયેલી. પ્રજાના કામના વખતમાંથી એક કાલુ પણ લેવાને એ તાણ ન હતા. પ્રજાની દુરસદને વખતે તેને કળાનો રસ લેતી કરી દેવા તેઓ આગ્રહ હતા. તેમની માન્યતા એ હતી કે એવી

જાનના વાચનમાં પ્રજા પોતાની દુરસદ રોકે તો તેમાં કંઈ તુકસાન નથી. મને અને ઘણાંને લાગતું કે ‘વીસમીસદી’ તો એ લોકોને રસિક તો જનાર છે, પણ લોકોની રસિકતાને તો એ હલકી પણ જનારી રહ્યા છે. હાજમદમ્મદ ચોડ કહેના કે મારે લોકોના ઉપદેશક જાનીને તેમને ગીખામણુ આપવી નથી. લોકોને જે વસ્તુ ગમે છે તે તો એ ગમે તે ઇલાજ કરીને મેળવે જ છે. હું તેમને તેમની મનગમતી ચીજ મર્યાદિત રૂપમાં કેમ ન આપું ?

‘વીસમીસદી’ શરૂ થઈ અને હું તેમની સાથે રહેવા લાગ્યો ત્યારે મને શો હાજમદમ્મદની દર્તનપરાવજનાની યોડીવણી ખબર પડી.

‘વીસમીસદી’ નો પ્રથમ તો માત્ર ખ્યાલ જ તેમનો પોતાનો હતો, કારણકે તે તો તેમના મગજમાં જ ઉડ્યો હતો; પણ તેનાં બધા સાધનો તો હવામાં જ હતાં. તેમણે અનેક વર્ષ આ સાધનો ભેગા કરવામાં ખંતપૂર્વક ગાળ્યાં. વિદ્યામતી માસિકોનો એક મોટો મંત્રહ તેમને ત્યાં મેં જોયો હતો. ચોરજાળરના અગાન મુસલમાનોને ત્યાં લોખંડના કે ચામડાના દુકાઓની હારમાં સાહિત્યનાં ઉમદા ઉમદા રત્નો પણ રજાનાં હોય છે. તેવાં બહુ ખંતથી એ વીણી લેતા ને સંઘરતા. આ ઉપરાંત ‘વીસમીસદી’ માટેનું ખર્ચ માધન તો તેમણે લેખકમંડળની મિત્રાચારી કરીને સિદ્ધ કર્યું હતું. સાહિત્ય-આકાશના નરસિંહરાવ જેવા પહેલા વર્ષના તારાઓથી માડીને સાવ નવા ઉગી નીકળતા તારાઓ સુધીના અનેક જણને મેં તેમને ત્યાં આવનાજતા જોયા છે. હાજમદમ્મદ એ બધાની માથે સારીપેટે સારાસારી રાખતા. કેવળ શબ્દો પૂરતી જ એ સારાસારી ન હતી; એ તેમની ખાસીઅત હતી. દરેકને એક કે બીજી રીતે ઉપયોગી થઈ પડવાની હાજમદમ્મદની નિત્યવૃત્તિ હતી. સાહિત્યના પણ રસિક જનોને અસપરસ હાથ જોડી આપનાર સાંકળ રૂપ થતા પણ હાજમદમ્મદને મેં જોયા છે. સાક્ષરોની જોડે તેમને સાક્ષરી નાતો રહેતો. એ તેમની જોડે તેમની કૃતિઓ સંબધી

ચર્યામાં ઉતરતા. પણ આ સિવાય તેમની સાથે ખરો નાતો તો હાજમહમ્મદ એક બીજી રીતે બાંધી લેતા. તેમની દુન્યવી મુશ્કેલીઓમાં કંઈક ને કંઈક માર્ગ દારી આપવાને તેઓ ચીવટથી મથતા ને એ રીતે ઘણાને ઉપકારતજે લેતા. કોઈને તેઓ મુ'બાઇ જેવા શહેરમાં લાયક ધર શોધી આપતા, કોઈને બાળાન્તર કરવા કંઈક કામ શોધી આપતા, કોઈ ચિતારા મિત્રનાં ચિત્રો ખપાવી આપના, તો પુસ્તકો છપાવવા ઇચ્છતા કોઈ સાક્ષર મિત્રને તેઓ છાપખાનું, કાગળ ને ચિત્રકાર મેળવી આપતા.

‘વીસમીસદી’ને માટે જરૂરી મુખ્ય સાધનો તો આ પ્રમાણે તેમણે સંધરેલાં હતાં. પણ તેને માટે લડાઈની સરખાતના એ કંઈય વરસમાં નાણાં જોઈતાં હતાં તે તો એક જે ધનિકોના ધરમાં જ હતાં. હાજમહમ્મદને ખાતરી હતી કે જે વસ્તુ તેમના મનમાં હતી તેને રૂપરંગ આપી શકાય તો લોકો તો તેનો રાજી થઈને સ્વીકાર કરી લેવાના. આ અદ્વાને બજે તેમણે નાણાં મેળવ્યાં, અને ‘વીસમીસદી’ ગૂજરાતને તેમણે દેખાડી.

શેઠ હાજમહમ્મદની તાંદુરસ્તી હમેશાં સારી ન રહેતી. કંઈક ને કંઈક શરીરઆદ તો હોય જ. છતાં કામ કરવાની ધમશ તેમનામાં મેં જોઈ એવી બહુ ઓછાની અંદર મેં જોઈ છે. દિવસનો ધણો ભાગ તેઓ કામ-ગાડીમાં જ ગાળતા. કંઈક લખવા વાંચવાનું હોય તે એ વખતે જ કરી લે. ઘણી સંધ્યાવેળાએ થાકીને લોથ થયેલા તેઓ ઘેર આવેલા મને સાંભરે છે. પણ તેની તકરાર કરવાને તેમને બાગ્યે જ કુરસદ હતી. મન તો કામમાં જ રમી રહ્યું હોય. અમુક બાઇ પાસેથી લેખ મેળવવો છે, અમુક જણનો ફોટો મેળવવો છે, અમુક પ્રેસમાંથી ચિત્રના બ્લૉક લાવવા છે, અમુક માણસને આટલા પૈસા આપવા છે, અમુક મિત્ર માંદા હોવાથી જોવા જવું છે, અમુક શેઠ જાપાન જાય છે તેમને વળાવવા જવું છે, અમુક ઠેકાણે તવાં અમેરિકન છાપાં આવ્યાં છે તે જોઈ આવવું છે, અમુક ઠેકાણે ચિત્રોનું પ્રદર્શન

છે તે જોવા જવું છે, અમુક દેકારો ઉમર ખૂંધામની નવી આવૃત્તિ આવી છે તે જોવી છે, અમુક શરીરનાં દર્શન કરવા જવું છે, આમાં ધરનાં ખીજાં કામો હોય તે તો હું હમેશાં નથી. આવાં અનેક કામો મનમાં હોવાં હોય ત્યાં તંદુરસ્તી બિચારી ક્યાં માધુ' ઉચું કરે? બહુ કરે તો એક મિશ્તરનો ઘૂંટડો મૂંગા મૂંગા ગળે ઉતારીને પાછા કામમાં ફૂળી જાય !

હાજીમહમ્મદમાં જે ચીજ હતી, અને જે ચીજ વિરલ છે ને બધામાં નથી હોતી તે એ હતી કે જેટલા દિલથી તે પોતાના સ્વાર્થનાં કાર્ય કરતા, તેટલું જ તન દબાવે પરોપકારનાં કામ પણ તેઓ કરતા. ખરું કહું તો સ્વાર્થ ને પરોપકારને તેઓ જુદાં કરીને જાણતા જ ન હતા. પરોપકારમાં જ સ્વાર્થ રહેલો છે એ સંત્ય તેમને બરાબર સમજાઇ ગયું હતું.

હાજીમહમ્મદની સાહિત્યક્ષેત્રની કાચીદીં પિયે હું અહીં નહિ લખું. તેમને લખાણમાં તેમ જ ચિત્રકામમાં મુંઢરતા બહુ ગમતી. તેમને કળાની ઠીક કદર હતી. તેમના દીવાનખાનામાં કળાના ભુમદા નમૂનાઓ તેમણે રાખ્યા હતા. તેમની અભિરચિ realistic કળા પ્રશ્ન વધારે નમતી હતી. આ અભિરચિ જે વધારે ઉચા દરજ્જાની હોત તો તેમણે 'વીસમીસદી'માં આપણને એકવીસમી સદીનાં દર્શન કરાવ્યાં હોત, એટલી શક્તિ અને તેમની અંદર દેખાઇ હતી.

આ માટે એક વાતના ઉલ્લેખ વગર અધૂરી રહેશે. ઉમર ખૂંધામના હાજીમહમ્મદનારે ચાહનારા હતા. અંગ્રેજી ભાષામાં જેટલી ઉમર ખૂંધામની આવૃત્તિઓ નીકળી હશે તે બધીનો લગભગ તેમણે સંગ્રહ કર્યો છે. તે સંગ્રહને માટે તેમને યોગ્ય અભિમાન હતું. ઉમર ખૂંધામના રસિકજનોનું તેમનું ઘર એક યાત્રાધામ બન્યું હતું. મુખમાં ચંપને કે સંકટોમાં ચંપને હાજીમહમ્મદ જે જે પ્રવૃત્તિઓ આનાં દિન ચહેરે મલાવતા તે બધીમા આ પુરાણા શાયર ઉમર ખૂંધામની ખુમારી હું રૂપક બાજતો.

કલાનો રાહીદ-સ્વર્ગસ્થ 'હાથ'

કલા અને સાહિત્ય જેના જીવનનાં ત્રણ હતાં, સૌન્દર્યપૂર્ણ જેનો સાત્ત્વિક ધર્મ હતો, રસિકતા જેની જીંદગીના હૃદયસરપ હતી તે સ્વર્ગસ્થ 'હાથ'ને તેના મૃત્યુ પછી લગભગ આજે એક વરસે માફ કરતાં પણ આખો રોડકનાં આંધુઓથી ભીની થાય છે અને નયનોની એ ભીનાશ હૃદયને પણ રોડહલીતું બનાવી આ શાંતી દુનિયામાં રોડ વિના ખીજું કંઈજ અમર નથી એ વાતનું બાન કરાવે છે.

'વીસમી સદી'થી કયો ગૂંજરાતી સાહિત્ય વાંચનાર અબળુઓ છે? સાહિત્યના મનહર ગુસ્થનમાં, ગુસ્થુલોના મસ્ત સંગીત વચ્ચે, પવનની મધુરી લહરીઓ વચ્ચે, ખુશખોદાર ગુલોના ગુલાબી સમ્રાટ વચ્ચે, લીલાં છમ જેવાં વૃક્ષોની મનોહર છાયામાં, કલાવંત કુશળતાથી ગોઠવેલા મનરોહક કપાસઓ વચ્ચે પોતાના 'સદી' રૂપી નિર્દોષ બાળકને મહાસતું અને કલ્લોસતું જોવું, એ સ્વર્ગસ્થ બાઈ હાથ-મહમ્મદની જીંદગીનો મોઢામાં મોઢો અને મોઢામાં મોઢો મનોરથ હતો. અશ્વોસ, કે કુદરતે તે અધરોજ રહેવા દીધો !

એ 'સદી'ના સંપાદક, અને પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દઈ ભયંકર જીવનકલહ વચ્ચે તેને ચાર વર્ષ જીવાડનાર ભાઈ હાથમહમ્મદે કલાના અવતાર રૂપે વ્યાપારી હુદિવાળા ગૂંજરાત અને ગૂંજરાતીઓને પોતાની રસવતી કલારૂપી મીઠી મોરલી સુણાવી ન સુણાવી કે પ્રભુએ તેમને તેડાવી લીધા ! શું એવા સૌન્દર્યપૂર્ણ, રસિક, કલાવંત અને રોડહલીના આત્માને પ્રભુ બેહિસ્તમાં ન રાખી દુનિયામાં રાખે ? નહિ-નહિન.

એ મોરલીના મીઠા મુરો બાવિ-દિશામાં બળી જઈ હતી પૂરા શમ્યા નથી; એ ગાનના માધુર્યરસની બીનાશ કર્યુંપટપરથી હતી સ્ફાપ નથી; એ પ્રેમપૂરિત કંઠની હલકરૂપી લહરીઓની ગતિ હતી પૂરેપૂરી વિરામી નથી. મને લાગે છે કે એ મૂર, એ ગાન, અને એ હલક કાળેકરી શમશે, પણ તેની અસર તો ચિરસ્થાયી જ રહેવાની. સાહિત્યરસિકોના દૈકામાં અને કલાપૂજકોના મનમન્દિરમાં એ સંગીત તો અમરજ છે.

છંદગી ક્ષણિક છે; અમર તો માત્ર તેની બાવનાઓજ છે. એ બાવનાઓ જોટલી ફૂંળી, જોટલી પવિત્ર અને જોટલી રેનેહવતી તેટલું તેનું મૂલ્ય વધારે.

હા! મને યાદ આવે છે, કે હીવાળીનેા સમય નિકટ આવતા બાધ હોજમહમ્મદ 'સદી'ના હીપોતસવી અંક કાઢવામાં બાધા-પીધાની દરકાર ક્યાં વગર દિનરાત મશગૂલ રહેતા. અહીં કલકત્તામાં મારી દેખરેખ હેઠળ તૈયાર થતાં ચિત્રો મોકલવામાં જરા વિલંબ થતો કે તરતજ તાર આવતો. હતો તો 'સદી'ના હીવાળી અંક બધાથો ન હોય તેટલામાં તેની એક નકલ બધાવી Advance Copy તરીકે મોકલતાં એ બાધ મને રેનેહથી લખતા કે: "બાધ આપશી! હીવાળી અંક માટેની તમારી ઉલ્લેખ બહલ હું શું આપું? કંઈ આપી શકું એમ નહિ. એક Advance Copy મોકલું છું તે સ્વીકારશો."

રે! એ રોહ, એ હૃદય, એ ઉદ્ધાસ, એ માનસિક આનંદ કેમ બૂલાય? ઉપલી લીટીઓ પત્રમાં લખતી વખતે એ બાધને બાગ્યેજ ખ્યાલ હશે કે મારી નજીવી જોતી એ ઉલ્લેખ કંઈ અલુધાર્થું પરિણામ નથી આપ્યું; પણ તેની પોતાની હદ બદારની હતી, મહેનત અને ચિંતાએ અતિ તે બાધનો જીવંતીધો! કલાની પેદીપર, સાહિત્યની પ્રતિમા મનમુખ એ બાધ 'શહીદ' થયા!

- મને 'બરાબર ધ્યાનમાં છે કે એ બાધ સાધેની મારી પ્રથમ

મુલાકાત સને ૧૯૧૯ના જૂન માસમાં થઈ હતી. પરસ્પર ઓળખાણ થયા બાદ મેં તેમણે ઉઠાવેલા 'સદી'ના સાહસની બ્યારે પ્રશંસા કરવા માંડી ત્યારે તેઓએ કહ્યું: "બાઈ! આ 'સદી' એ મારાં બે બચ્ચાંઓને કેળવણી આપવો નેટલું પણ મારી પાસે રહેવા દીધું નથી! સાહિત્યસેવા માટે હું ચોતે રજીર થવા તૈયાર છું, પણ મારાં બાળકોની આ દશાં મને સાહે છે. ખેર! ખુદાએ જે ધાર્યું હશે તે થશે."

પછી વાન આગળ ચાલતાં તેઓએ ઘણા ઉત્સાહમાં આવી બાઈ કહ્યું: "ગયા નવેમ્બરના દીવાળી અંકમાં પ્રકટ થયેલી રા. 'મહાપાનિષત'ની 'ગોવાલણી'વાળી વાર્તા તમને કેવી લાગે છે? જે મારી પાસે ધન હોત તો એ દૂધી વાનાં લખવા બદલ હું તે બાઈને એકસો રૂપીઆ આપત."

હું તે મુદ્દતમાં મુંબાઈ એક માસ રહ્યો તેટલામાં પાંચ ૭ વખત તેમની પાસે ગયો હઉંશ. તેમનો 'ફ્રેન્ડ્સ ઇમ' સાહિત્ય-રસિકાં માટેજ હતો. ત્યાં ગમે તો સાહિત્યસેવીને આવીને બેસવાની, વાંચવાની, લખવાની કે આનંદથી વાતો કરવાની છૂટ હતી. હાજી-મહમ્મદ ઘરમાં હાજર-હોય કે ન હોય, પણ સાહિત્યરસિકો માટે તો તે 'ઇમ' સદા ખુલ્લોજ. ચારે તરફ પુસ્તકોથી બરપૂર અભેરાઇઓ, વચ્ચે ટેબલપર જાતજાતનાં સચિત્ર અમેરિકન અને અંગ્રેજી માસિકો, દિવાલપર શૂંગાર, વીર અને કશ્ચરસના પ્રસંગો દાખવતાં તેમજ કુદરતી દેખાવોનાં જુદા જુદાં હૃદયસ્પર્શી ચિત્રો, એ સૌ તે ઓરડાની પૂંજ હતાં. જ્ઞાન અને આનંદ, કલા અને ઉદાસ આ ઓરડામાં તમે બ્યારે જાઓ ત્યારે તમને મળ્યા ઘર ન રહે.

આ એક માસમા અમારી વચ્ચે સ્નેહ બંધાઈ ગયો. ફલકતે આવ્યા પછી પાછા તે બાઈના પત્રો નિયમિત આવતા. તેમાં મારાપર 'સદી'ને લગતા વ્યવહારિક કાગળોમાં જે સ્નેહ વિના બીજું કાંઈ નહિ!

૪રી અમારી બીજી મુલાકાત ૧૯૨૦ના જુલાઈમાં થઈ. આ વખતે બ્યારે હું તેમને મળવા ગયો ત્યારે મને દરથી જોતાંજ તે

ભાઈ આગળ આવી બેગી પડ્યા અને અનહદ એહથી “ કેમ ? કશું તો હો ને ? ” એ દૂકા પ્રશ્ન પૂચ્યો.

મેં એણે કે આ વૉં ગયા વૉં છતાં તેમનું સગીં ધણું નમણું થઈ ગયું હતું, ચહેરાપર એક જનની શિસ્ત આવી હતી, આ ઉત્સાહ તો એનો એક ઉમ્મર ખુલામના ચિત્રો આપતાં તેઓ બોલ્યા “ આ મોગ ચિત્રોના શ્રી કનઝ બ્રૉન્ક એનેગી ‘ મોન્ડ ’ સાથે કનખ્તે બનાવડાવના છે ઉમ્મર ખુલામની આશ્ચર્યોત્સાહની યુગોપમા ૧૨૭ જાતની આશ્ચર્યોત્સાહ જહાજ પડી છે તે સર્વ કરતાં નધાવે આશ્ચર્ય આશ્ચર્ય મારે મહાજ પાડી છે ને ને, ચિત્રોને સભાગતે, એ માગે જીવ છે ’

અશ્વમેસ ! એ મોગ ચિત્રોમાંથી એકેય ચિત્રનો ખ્યાલ તૈયાર થાય તે પહેલાંજ આ આમાજ ફનિયાને છોડી હાજીમદમદ ચાલી નીકળ્યાં. ઉમ્મર ખુલામની કનઝ ચિત્રોની સર્વશ્રેષ્ઠ ૧૨૮મી જાતની નવી આશ્ચર્ય એક હિંદીવાનને હાથે નીકળવાની હતી તે ન નીકળી. મરજી ખુલામી.

મગ્ન પડેના એક મામ અગાડના પત્રમાં તેઓએ લખ્યું હતું “ ભાઈ ! તખિયત હવે છેકલ વધી છે અહીં ‘ મદી ’ ના કામની હાનહવાથી થઈ ગઈ છે ખરું કરે તે ખરું. ”

‘ સદી ને નિલાવના ચયેનું નેવું બગપાર્શ્વ મ્વાની કૂં ચિતાએ એ કનઝસિમ્ને આ શની જહામાંથી ગ્વાનો કંગી દીધો આ અશ્વમેસ જહાજીનું ખૂમખૂમ ખ્યાલ હતું ન હતું થઈ ગયું. અશ્વમેસ ! કે સાહિત્યના એ શિશ્નિયાને યોડા વધુ વૉં ખુમએ જહામાં ગ્હેવા ન દીધો.

આજ ‘ હાજી ’ આ ફનિયામાં નથી માએ માએ નવા દશાસ અને ચેતનથી જહાર પાતું ‘ મદી ’ હવે દેખા દેતું બંધ પડ્યું છે; પણ ‘ હાજી ’ ના કામને, તેના ચહીદખણને યાદ કરીશ્ચને સાહિત્ય-પ્રેમીઓ વખતેવખતે એ અશ્વમેસ-દુઓ દપમવે છે, કલાના પૂજારી દપારે હાય હમ મિમત્તલી દખ્ખાર્પિ અશ્વમેસ કંગી ગ્લા છે. ”

હાહ ! હાહ ! બેહિસ્તમાં તારાં અણુમૂલ સુખોની વચ્ચે તું
આ ધરતીપર વસનાર અને તને ખરા નિગરથી યાદ કરનાર એક
અદના દોસ્તાને સંભારજો. મારા જીવનની સ્મૃતિરૂપ ‘હાહ !’ હું
હજી પશુ કોઈકાઈવાર તારા હાજોનું બંડલ કાઢી, ઘડીબર તે
સામું જોઈ રહી, હૈયું ભરાઈ આવતાં આંખોમાંથી બે આંસૂ વહાવી
તેને બીજું હું. તું કલાનો અવતાર હતો, સાહિત્યનો ચિરાગ હતો.
તું સાહિત્ય માટે મર્યો, કલાપર “ લાહીદ ” થયો, તો મુઠ્ઠા તને દરી
ન્યારે આ જહાંમાં મોકલશે ત્યારે મારી ખાત્રી છે કે કલાના અવતાર
રૂપેજ મોકલશે. તારા આત્માને બેહિસ્તમાં પરમ શાન્તિ હો !

* * *

અંજલિ

-હરિગીત-

સાહિત્યદેવી ! રસપ્રભુ ! આપુંજ શું અતે ગમ્યું ?
સંસારનું મુઠ્ઠું હૃદયને વાતાવરણ શું નવ ગમ્યું ?
સાહિત્યદેવી ખેરવે છે આંસુકાં જો તો જરા,
પુજ સ્વર્ગ છોડી આવ અહીં, એ હૃદયને નિવારી જા.
નિઃશ્વાસ નાખી મ્હાન વદને - ચિત્રદેવી ટળવજે,
“ રે ! એ પ્રભુ-એ સ્વામી વિષ્ણુ મુજ દીનતાહુખ ક્યમ ટળે ? ”
મક્કા સમું પુજ ધર હવું સાહિત્યના પૂજારીને;
રે ! આજ તો રડવું રહ્યું પુજ હૃદયને સંભારીને.

ચાંપરી વિકૃલદાસ ઉદ્દેશી

હાજીની કૃત્ય

સંગીત કાણ છે ?

કે મૂર્છના લગાવે ?

નવરંગી કાણ ચિત્રે

ગૂંજરાતને ઝૂંવાવે ?

કે મૂર્છના લગાવે ? ... સંગીત

વેગનને જગાડી

રસયોગી દેહ છોડે;

શ્વસતિધુ કાણ ખેડી

ગૂંજરાતને ઝૂંવાવે ?

કે મૂર્છના લગાવે ? ... સંગીત

કે ના દલા પિછાને !

મન્દિર ના ઉઘાડે !

શુધતાન કાણ ગાડી

ગૂંજરાત ત્યા નવાવે ?

કે મૂર્છના લગાવે ? ... સંગીત

સૌન્દર્યનો મુસાદિર

સાહિત્યની સમાના

આજે ઉડાવી તંબુ

ગૂંજરાતને ઝૂંવાવે ?

કે મૂર્છના લગાવે ? ... સંગીત

આવે ખરે સિતારે

દર્દી દિલે પિયારે;

હાજી બલો રણેરે

ગૂંજરાતને ક્યાથી લાવે ?

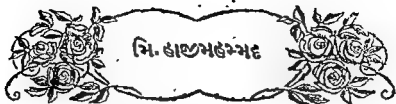
કે મૂર્છના લગાવે ? ... સંગીત

“ધૂમકે!”

“ચાહે બોલો થા ન બોલો”-એ જગદના સૂરમાં

હાજીમહમ્મદ: ઇ. સ. ૧૯૦૩માં

મિ. હાજીમહમ્મદ

મૃત્યુની સંસ્થા સ્થાપવા માટે અને ' પાકાં પાન ' સ્ત્રીપુરુષોને તેમની ઇચ્છાનુસાર કે ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે વિધાતા પાસે ગમે તે સાચો અને પ્રતીતિજનક બચાવ હોય, પરંતુ અણુપૂર્વક આશાઅભિલાષવાળાં યુવકયુવતીઓના અકાળ પ્રાણહરણના વિષયમાં તો તેની નિરંકુશ તરંગવૃત્તિનું જ સામ્રાજ્ય ચાલતું લાગે છે. આ શ્રિયાદ જ્ઞાનદષ્ટિએ સ્વાર્થો અને સંકુચિત મનથી પ્રેરાયેલી લાગે જ. સંઘર્ષ તે દષ્ટિ ખીલવીએ ત્યારે આ હકીકત પણ છૂપી રહી શકતી નથી કે, એક બાબત એમ અણુખીલી માનવકળીઓને ચૂંટતાં ને ચપટીમાં ચોળી નાખતાં દૈવને દયા નથી, તેમ બીજી બાબત એ, તેના જ અકાળ નિયમે એવા છે કે જેને પ્રભાવે પોતાના ભોગ થયેલાં ઓની ખાલી જગ્યા વખત વહેવા સાથે તે અણુધારીરીતે પૂરી દે છે; અથવા તો, સંસારના આકર્ષણો તરફ આપણું ધ્યાન એવી કુનેહથી વાળી લે છે કે આપણે માની લીધેલી હાનિ ધીરે ધીરે વિસારે પડવા લાગે છે. ને છેવટ છેક જ ભૂલાય છે.

હતાં, ધા તાજે ને ઊંડો હોય ત્યારે તો મનુષ્યનું હૃદય તે હૃદય જ છે. શ્રીકૃષ્ણશ્રીથી કે સ્વર્ગમાં પુનર્મિલનની ધર્મોએ આપેલી આશાથી મગ્નતું આત્માસન બાજ્યે જ સખળ નીવડે છે. ખાસ કરીને, તજ ગયેલ યુવક જને જો દૂર સમયમાં પણ પ્રગ્નના છવનપર કાંઈક સુદૃઢ કે વિચારવાયોગ્ય અસર કરી હોય તો તેની જી-દગી દૂંકી કરવા માટે વિધિને દોષિત માનવામાં. સ્વાર્થનો અંશ નથી જણાતો. સહાર્ય કરનારની ન્હાની સંખ્યાપર પણ કવખતે કાપ પડે એ સ્વેદનું મોહનું નથી, અને સ્વેદ જ વિશ્વવિદ્યાતા જેવી મહાશક્તિને પણ

વળતોવળત પોતાની કૃતતા ને વિચિત્રતા અજમાવવાનું મન થઈ આવે છે તે ઘટના વિષે વિચાર કરતા આપણને પામર મનુષ્યોને પણ માત્રર્થ સ્મિત દરવાની શક્તિ યાદ છે !

છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં આપણા પ્રાન્તે હિપરાહિપર જે યુવાન માહિત્ય-મેવડો ખોલા તેમના જીવન ને જીવનકાર્ય વિષે વિચારના આ વિચારો સ્ફુરે છે. મૌઢી પહેલા રણજિતરામ ગવા, પત્રી ભોગીન્દ્રરાવ, પછી 'મહાધાનિક,' ને હવે હાજમદમ્મદ. પહેલા ત્રણેને યોગ્ય ડમરણના જાતિ અર્થવાનું કર્તવ્ય હાજમદમ્મદે બજાવ્યું; તેમને પોતાને માટે તે બાતવવાનું આપણે માથે મ્યું છે.

સામાન્ય જનોથી જુદા પડી આવે તેવા વિશિષ્ટ ગુણો ને શક્તિઓ ધગવનાર નગનારીઓના વ્યક્તિત્વ ને આદિચ્ચનો પ્રભાવ લખાણો વગેરે સાધનો દ્વારા ઘણો વિશાળ હોઈ શકે, પણ તેટલો હોડો હોઈ શકતો નથી. ફિરોઝશા, દિગ્ગજ કે ગાંધીની જોડે કામ કરનાર ને જીવન ગાળનાર મનુષ્યો નેટલી સંપૂર્ણતાથી તેમના સન્દેશ ઝીલી શકે તેટલી સંપૂર્ણતાથી ત્રાહિત જનો કે બાવિ પ્રગ્ન ઝીંસે તે સંભવનું નથી. તેમના લેખો ને હપાયેલા બાવણોની અમર શતી હોય તેટલી જ યાદ પ્રત્યક્ષ બાવની આ વિચક્ષણતાને ધ્યાનમાં રાખીને 'વીસમીમદી'ના સદગત તંત્રીનું જીવન અવસોષીએ તો આ મત્ત સદગજ જણાઈ આવે છે કે, તે માસિકના 'અબ્સુદ્ધ' માટે કાંઈ પણ કરવાનું તેમણે બાહી રાખ્યું નહોતું છતાં, તે માસિક દ્વારા જ તેમને જાણનાર ને મ્હમજવાનો ચલન કરનાર મનુષ્યોને તેમના અંશવ, સદ્ગુણો, કાર્યશક્તિ અને કાર્યદીનિતું વચાવોઅ બાન થવું મુશ્કેલ છે. અને તેથી, જેઓને તેમના નિકટ સમાગમમાં આવવાની તક મળી હોય તેમણે તે અપૂર્વ ગૂજરાતીની પિઝાન અપગિયિત જનોને દગવવી એ તેમનો ધર્મ છે. છેલ્લા બે મવાએ વર્ષના સ્વાતુબવને આધારે એ ધર્મ વચાશક્તિ બજાવવો એ આ લેખનો હિદેશ છે.

દેશાની પેડે વ્યક્તિત્વની શ્રેષ્ઠતા પણ વ્યક્તિત્વને સંતાડવામાં છે.

પોતાના ભવ્ય પ્રતાપથી આંછ નાખનાર મુરૂપ તમારી પૂજ્યતા પામી શકશે, પ્રેમ નહિ. પોતાની મદત્તાને બૂલ્કરી કે ઢંઢાવા દેવી એ લેનો સ્વભાવ જ નથી; કુદરત લેની આડે આવે છે. પણ હાહમદમદ જેવા પુરૂષો આંગળા વગર આકર્ષી શકે છે. પોતાની જાતને વિસરીને તે સ્હામાના હૃદયમાં રમણ કરી રહેના, એ જ લેમની સર્વપ્રિયતાનું સ્વરૂપ છે. સર્વ સહૃદય જનોને તેઓ પ્રિય હતા, તેમ સર્વ જનો-તેમના વિરોધીઓ સુહા-તેમને પ્રિય હતાં. છોતરાગમયક્રોધઃ એ ગાહ્યુ શુણ્ય જેટલે. અંશે સંભારીઓમાં ક્યયિત જ જેવામાં આવે છે તેટલે મ્હોટે અંશે તેમનામાં હતો. આ ક્યન એક સચોટ દહાન્તથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. મિસિસ ઝીણાની છબિઓ 'વીસમીસદી'માં આપવામાં આવી તે વખતે પારસી સમાજના અમુક વિભાગે તે માસિકના સંપાદક વિશે ધણાં કડવાં ને સૌજન્યરહિત વચનો વાપરેલાં. આ વાત મ્હેં જાણી ત્યારે તેવી વર્તણૂક માટે મ્હેં સદગત સમક્ષ નાપસંદગી ને દિલગીરી દેખાડી. પણ તેમણે કહ્યું: "ના, એ સવાસને ખીજ રીતે જોવાનો છે. તે લોકો આમ કરે તે કુદરતી છે. They are quite right તેમના આજ સુધીના વિચારોને આધારે જ એ તો આપણે માટે મન બાંધવાના ને?" હું આશ્ચર્યચુક્લી આંખે આ સાંભળી રહ્યો. "કેમ? તમને આમાં નવાઈ લાગે છે?" તેમણે પૂછ્યું; પછી ઉમેર્યું: "આ રીતે વિચારીએ નહિ તો દુનિયામાં રહેવાય નહિ, બાઈ!"

આવી વિરલ ઉદારતા જોડે સંપૂર્ણ નિરબિમાનવૃત્તિ સંકળા-યેલી હતી. લેખનશૈલીનો તેમ રીતબાતનો ડૉળદમામ તેમને સ્હેજ પણ સચિદ્ર નહોતો. તેમની જોડે વાત કરતાં તમને વહેમ પણ ન આવી શકે કે તેમનામાં કેઈ વિશિષ્ટ ચક્રિત હશે, કેઈ પણ પ્રકારની પ્રતિભા હશે; અને છતાં તેમના એ નિર્દોષ જાદુમંત્રથી છટા થયા પછી તમને લાગવા માંડે કે તેમના વ્યવહારજ્ઞાન, નિરીક્ષણ-શક્તિ ને અનુભવ સામાન્ય ક્રાંતિનાં નથી જ.

તે પુસ્તકપાંડિત હતા તેથી વધુ સંસારપાંડિત હતા. પુસ્તકોનાં ગુપ્ત ને એકપક્ષી પાંડિત્ય તરફનો અણગમો તેમણે દદિ છાનો રાખ્યો નથી. નવા શેખરોને તો વારંવાર એ નવાં પુસ્તકજ્ઞાનના અણગમો નિર્દેશના અને મનુષ્યજીવનની અપાર વિવિધતા ને રસપૂર્ણતા પિંગળવાની સાહિત્યકારને પણ કેટલી મોટી અગત્ય છે તે સમજાવતા. જે પ્રાન્તના સાહિત્યકારો જીવન સાથેનો પોતાનો સંબંધ ચિથિત કે નહિવત્ કરી નાખે તે પ્રાન્ત ચિરંજીવ કે અદૃશ્યનુપયોગી સાહિત્ય ન સરજી શકે એ લેખની દૃઢ માન્યતા હતી. સમકાલીન જગતના પદાર્થ જ્ઞાન માટે સમકાલીન સાહિત્ય જોડે સંસર્ગમાં રહેવાની પરમ આવશ્યકતા ગૂજરાતીમાં તો તેમણેજ પૂરેપૂરી પ્રીતી હતી, અને આ આખનમાં ગૂજરાતી દલિઓ ને વિદ્વાનોની નિષ્કારણ એકાગ્ર ભાવે એ વખતોવખત દિલગીરી દેખાડતા.

સાક્ષરો સાથે તેમને આખ અનેકગીને મનબિન્નતા હતી છતાં એકે એક સાક્ષર ને દલિએ ઓછામાં ઓછી એક વખત તો 'ધીસમીસદી'માં દર્શન દીધાંજ છે; એ હાજીમદમદની સર્વશ્રાદિના ને સંપૂર્ણ પશ્ચાન્નિવૃત્તિનાં ચિન્ન છે.

“ કંઈ કંઈ વિદ્વાનમંડલિને

સાંકળતી તે અભિમાંસજ દતો. ”

પરન્તુ, ગાદ મૈત્રી છતાં 'પ્રેમના પદ્મ' તેમની મૂલમલ્લી આખે બાજે જ રહ્યાં. આપણા શુદ્ધ શુદ્ધ વિદ્વાનો ને વિચારનેતાઓની ગુણવત્તા તેમ અપૂર્ણતા-પૂરી શકાય તેવી અપૂર્ણતા, કાચ્ય કે કુદરતી અપૂર્ણતાપર નિરર્થક બાર મૂકવો એ તેમનો સ્વભાવજ નરોતો-ના પળ તેઓ અબ્યામક હતા. કોઈ પ્રતિપાશાળી દલિ, 'ધૂતી' સાપુરદીરોની એમતમા પોતાનો ધણેખણ વખત ગાળે એ લેની સંસ્પ્રદિનાને અને દલિની વિશાવતાને ધનિકર છે એમ તેમને જાગતું. એક નિર્માળ્ય એપડીના લખનારે અમુક સુવિખ્યાત નામરને જેનો ઉપોદયાન લખવાનું હતું, ત્યારે તે નામરે એકદમ સંધી ના પાડી દેવાને જરૂર

પોતાની રીત પ્રમાણે કેટલી જાગજાગ વાતોથી ; ને દુનિયાદારીના
ડહાપણથી તે પીડા પતાવી ત્હેનો પણ એમણે એકવાર ઉત્કેષ્ય કર્યો
હતો; અને ટીકા તરીકે ઉમેર્યું હતું કે એવી રીત મદલ કરવાથી
પેલા નિર્માલ્ય-અને જરાક મોખાત્ર બુદ્ધિવાળા-વખનારને તો પોતાની
ખોડતું બાન કદિ પણ થવાનો સંભવ નથી.

વિચારનેતાઓ ને કવિઓનાં વિસિષ્ટ લક્ષણો ને ગુણવત્તા વિષે
પણ એ ઘણીવાર પોતાના અનુભવો કહેતા. તેઓમાંના કેટલાક પ્રત્યે
તેમનો અસીમ અનુરાગ હતો. “ Marvellous man ! એવો
માણસ કે આપણે જાણે-આમ પૂછએ ! And then; what
vitality ! એની vitality ઘણી જ છે; જાણે આપણામાં યાત
કરતાં કરતાં નહું જોર આરે; અને power of conversation
થી એવી જ wonderful ! ”—આ હુઘારો મિ. અરદેશર ખખ-
રદાર વિષે તેમણે એક વાર કહાડેલા. નરસિંહરાવ વિષે: “ એમની
જોડે વાતો કરીએ ત્યારે we are educated every moment.
કાંઈ ને કાંઈ સીખવાનું મળી આવે. અને વળી frank-hearted
man. ” વાત આગળ ચાલી અને થોડા પ્રસંગ નિકળતાં મહે
નરસિંહરાવના કહેતીરૂપ અનકાપણા વિષે ઉત્કેષ્ય કરીને તે બાબત
તેમનો અનુભવ પૂછ્યો. “ હા, લોકોને એ aloof લાગે છે, ” તેમણે
કહ્યું: “ કારણ કે he doesn't push himself તેનામાં એ
power નથી. ” ‘ ગૂજરાતી ’ ના તંત્રીને એ લગભગ પૂજ્યશક્તિથી
નિહાળતા એમ કહીએ તો ખોટું નથી. “ Ideal journalist !
ગૂજરાતમાં આજે એની જોડી નથી. જ્યારે જુઓ ત્યારે તેની
આસપાસ ‘ નાઇટીન્થ મેંચરી, ’ ‘ નેશન, ’ ‘ ફાઈ નાઇટ્સિ, ’ એ...
તે...પોલાં જ હોય. And he religiously studies them
all. અને યાત્રી લખવા માંડે છે. લખાણમાં પણ એવી સીચી-
સીચીને facts ભરે છે કે એક બોલ નકામો ન જાય. ” સમાન-
શીલં વ્યક્તિને સુવ્યમ્ ! જુદા જુદા પ્રકારના વિચારો ને આધુ-

નિક બાવનાઓ સાથે સંપર્કમાં રહેવાનો જે બેઠક દ્વારા મિ. હાઇ-
મદમ્બદને હતો તે ઉપર કદાચ પ્રમાણે સારે અંશે રા. દેસાઈમાં પણ છે.

આહુત અને પ્રખ્યાત લેખકો સાથે તેઓ નિરંતર સ્નેહસંબંધ
જાળવતા, તેમ નવીન અને અજ્ઞાન લેખકો સાથે પણ અસાધારણ
સમભાવથી વર્તતા. તરણવર્ગથી અબજાના કરવું તે, સમકાલીન
ગૂર્જરાને સદ્ભાષ્યે, તેમના સાહિત્યધર્મનું આવશ્યક અંગ નહોતું.
તેમનો વિશાળ અને આત્મા તરણવર્ગથી પાવન થતો અને તેને ય
પાવન કરતો. સ્વસ્થનીના અગણિત નવબક્તો તેમનેજ હાથે પ્રથમ
દીક્ષા પામ્યા છે. જે કાંઈ પદ્યં પુષ્પં ફલં તૈયં તેઓ ખરા દિલથી
લાવે તે હાઇમદમ્બદને સર્વદા પ્રિય હતું. પ્રૌઢ વયે પણ નિત્યપ્રકૃષ્ટ
રહેતા તેમના યૌવનને લીધે મનનું આવું વલણ શક્ય અને સહજ
હતું. છતાં, યુવકોના તેઓ ત્રિવેક્રરૂપિન પૂજક હતા એમ તો નહિ જ.
માનવસ્વભાવનો સર્વગ્રાહી ને સત્યરોધક અભ્યાસ કરવો એ
તેમની જીવનબાવના હતી; અને તેથી યુવાનોના વિચારની ને કાર્યની
સીમાઓ તે સ્પષ્ટજતા; પરંતુ તે સીમાઓપર વધુપડતો ખાર
તેમણે કદિય મૂક્યો નથી. તે વિષે કદિ આજ્ઞ મૂકીને કરતા, અને
જાણીતું કાર્ય શિક્ષકોના શિક્ષક 'અનુભવ' પર છોડતા. આ કારખાથી,
યુવાનોના ઉત્સાહ બળી કાવાશબરી કે સાદરી ને સ્વાર્થી રીકાઓ,
બીજા હાલકા તંત્રીઓની જેમ, તેમણે નથી કરી. ઉત્સાહનાં પૂરને
યથાશક્તિ મુમાર્ગે વાળ્યા તેઓ મથતા. તેને રાણી રાખવાની કે
નીચતાના બગબગના અમિથી મોત્તરની મૂખાંધ તેમને હાથે અશક્ય
હતી. આડંબરી ઉદાપજના ઝેરી મૈનથી યુવાનના આત્માને ચૂંમવા-
વવા ચલ કરવો એ પ્રયત્નોર છે. આ મદામત્ય તેમણે પૂરોઈ પ્રીત્યું
હતું અને નિત્યજીવનમા જીવી દેખાડ્યું હતું. મનની મીઠાશ આખ
વર્તનમાં ઉતરતી તેથી જ, મદાગ ન મીઠાગેલા લેખ તેઓ પાઠ
આપતા ત્યારે મદને ઓછુ ન આવતું. તેમ લેખના લખનાર રહે
કેટલાક સંપાદકો પીઠ પતાવતા દોષ તેમ વર્તે છે. નિ. હાઇમદ-

અમદ નિરન્તર ઘટતો ખુલાસો કરતા, કારણો સમજાવતા અને ભવિષ્ય માટે ઉપયોગી સૂચનાઓ પણ કરતા. આ કારણથી કેટલીકવાર એમ પણ લાગતું કે 'બીજા તંત્રીઓને હાથે આપણા લેખ છપાવવા તે કરતાં મિ. હાશમહમ્મદને હાથે પાછા લેવામાં વધારે માન છે. 'પાચવું સાફે આજુ ગુણીને, હીનને ના ફળનું.'"

આજે રવિવાર છે. તેમના અંવસાનને પરાબર એ અઠવાડીયાં થયાં. તે જીવતા હોત તો આ ટહાડ પડતે સ્વધારે પણ હું મહારા શિવાજી પ્રમાણે તેમને ત્યાં ગયો હોત; કલાકો સુધી કં કં વાતો કરી હોત; નવાં જ્ઞાન, નવા અનુભવ, નવી માહિતીને નવી જામિઓ હૃદય-મનમાં ભરીને ઘેર આવત; પળે પળે યુદ્ધશક્તિના વિકાસ અનુભવત.....

તે દિવસો ગયા; હવે તો તેનાં સ્મરણો જ રહ્યાં. સહમાને અજાણ્યતાં જ ઉન્નત કરનાર તેમનો શાન્ત ને નિર્મળ પ્રભાવ, તેમની ભાવભરી વાણી, તેમની અગાધ સ્મૃતિ ને અખંડ માયા, આ સર્વ હવે રનેહીઓની દષ્ટનામાં જ જીવશે; જીવીને તેમનાં બાકી રહેલાં જીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં આશા અને પ્રેરણા પૂરશે; ને કદિક નિવૃત્તિને સમે, કોઇ પ્રસંગ કે પ્રેમબોલ સાંભરી આવતાં આંખ બીની કરશે.*

૧ : ૨ : ૨૧.

“વિનોદકાન્ત”

મહાત્મા હાજીમહમ્મદ

હાજીમહમ્મદે 'લીમીમદી' પ્રસિદ્ધ કરી તેની પૂન વર્ગીય થયા તે બાબતનું એઓ મનન કર્યા મરતાજ હતા એમના ઉંમર ખાયામના પુસ્તકાનો સંગ્રહ એના ગ નગસિદ્ધગવ દીનેગીઆ મહને લેમને ધેર 'લીમીમદી' હયાતીમા આપના પહેલા ચારપચ વર્ષપર લઈ ગયેના અને તે રખતે એ ઉંમર ખાયામના પુસ્તક ડેની જુદી જુદી પ્રતો બનાવતા જાય અને લાન્ડનના Strand કે London Magazine જેવું ચોપાનીક ગૂંજગતીમા પ્રસિદ્ધ કરવાની પોતાની અત મરણપૂર્વક ઇચ્છાની હોસથી વાતો કરતા જાય, એ માહસ કેમ પાર પાડવું ત્હેને મારે મનાહ પૂછના જાય, આગના પગપર કરી જાતનું ચિત્ર મૂકાનનું તેની વિનાયતથી design કરાવી મગાવેલી અને તે બાબત પોતે જે કાગળપત્રનો વ્યવહાર ચલાવેલો તે પણ બતાવતા જાય તે વખતેજ મહને એ બાબતની ખાત્રી થઈ હતી એમ તો એ કે આ માણસનું જીવન આજ વિષયમા એવું જોતજોત થઈ ગયું છે કે મોડુંવહેવું પણ પોતે-ગમે તેવો ભોગ આપવો પડશે તોપણ-એવું એક ચોપાનીક કાહ્યા વગર રહેશે નહિ, અને બીજી એ કે ઉંમર ખાયામના જુદી જુદી પ્રતોમા હયા થેના દેવી વિદેશી ચિત્રમોના ચિત્રો જોઈ ચિત્રમોના સળવે પોતે એટલો ગ્સ નેતા થયા હતા કે ગૂંજરાનીમા અત્યાર સુધી નહિ પ્રસિદ્ધ થયેલું એવું ચિત્રમય ચોપાનીક પોતે પ્રખટ કરશે બીજી એકમે બાબત વિશે માછક સન્દેહ રહેતો હતો અને તે પણ તે વખતે લેમને કહી મબગાવેલો એમ તો એ કે લેમને લેમગી મુગદ નગ લાવવા જેવા જોઈએ તેવા ચિત્રમો ગૂંજરાનમાથી નહિ મળે, અને તેમકે

માટે પણ મુશ્કેલી નહોતી; ખીજ એ કે નાણાંની વ્યવસ્થા અને નાણાંનું
જોર પૂરતાં હશે તો જ લડમને ફત્તેહ મળશે. પરંતુ એમની હોંસની
લાગણીએ તે વખત પણ એમના પર એટલો કાબૂ મેળવ્યો હતો કે
એવી એવી મુશ્કેલીઓની ગણના કરવી હોમને પાલવે તેમ ન હતું.
બંને બાબતમાં મહારા સદેહ લગભગ ખોટા પડ્યા. દારણ એમને
ચિત્રકાર પણ મળ્યા અને લેખકો પણ મળ્યા. બંન્ને પોતાને જરૂર પડતી
ગદ્ય તેમ તેમ ચિત્રકારો અને લેખકો મેળવતા ગયા. કોલમ્બસે જેમ
અમેરિકા શોધી કાઢ્યું તેમ પોતે ચિત્રકારો તથા લેખકોને શોધી
કાઢતા ગયા. કેટલાએક લેખકો તો અધારામાં પડી રહ્યા હતા-અને
પડી રહ્યા હોત-હોમને એમની અચૂક પ્રેરણાશક્તિએ બહાર પ્રકા-
શમાં ખેંચી કાઢ્યા. નાણાં સંબંધે જોકે વાચકવર્ગનો ટેકો ધાર્યા
કરતાં થણો વધારે મળ્યો, જેટલી મોટી કોષ પણ જૂનરાતી માંસિ-
કના ઘરાકની સંખ્યા નહિ તેટલી મોટી એમના ઘરાકની સંખ્યા-
અને તે પણ લવાજમ હોંસે હોંસે આપે તેવી-થઈ, તોપણ લડાઈને
લીધે હુલ્મવેલી મોઢવારી તથા મુશ્કેલીઓને લીધે ખરચનો ખાડો
હોંડાં ને હોંડો યતોજ ગયો. એ ખાડો પૂરવાને એમણે ઘણી મુક્તિ-
પ્રયુક્તિ અજમાવી, પરંતુ કેટલાંયે અનિવાર્ય કારણોને લીધે એ
બધુંયે વ્યર્થ ગયું. જે માસિક વહેલું બંધ કર્યું હોત તો ખોટ ઓછી
આવત, પરંતુ એમનો સાહસિક સ્વભાવ, “હું હાર્યો છું-હું
ખાઈ પડ્યો છું” એ વાત કબૂલ કરે એવો ન હતો. અને તેથી
ધંસ્તુસ્થિતિ કેવી બપોર થઈ ગઈ છે તે બાબતની પૂરેપૂરી ખબર હોવા
છતાં પણ “માહોમ” કરી પરમેશ્વર પર આધાર રાખી એ ઝંપલાવ્યા
ગયા; અને તેના અનિષ્ટ પરિણામથી આજે કોણ અનુભવ્યું છે ?

એમનો મુદ્દાલેખ Thorough હતો. એટલે માસિકના વિષય
સંબંધે જે કામ હાથમાં લે તેની દરેક બાજુ સંપૂર્ણરીતે શોધા-
વવાનોજ પ્રયાસ એમણે કરેલો હોય. લેખ, ચિત્ર તથા ફોટો, છપામણી
વગેરે બાબત પહેલેથીજ મનમાં ગોઠવી રાખી હોય, લેખક પણ નક્કી

યદ્યપ્યે હોય, અને પછી તે લેખકની તાકાત નહિ કે હાલમહમ્મદ આવીને હુમા રહે અને ગમે તેવાં જ્ઞાના જતાવે. તેને હસાવી; રમાડી, પોતાની મુશ્કેલીઓ માટે દયાની લાગણી ઉત્પન્ન કરી, તેની પામેથી હા કહેવડાવે ત્યારેજ ખમે. અને તે કામ પણ કઠાવવાનું હોય ઘણી દુઃખી મુદ્દતે. છતાં એમના હાથને જય હતો, એટલે કોઈપણ લેખક જરાપણ મન કચવાળ્યા વગર એમનું કામ કરી આપતો.

હુનીઆનો તડકોઝાંચડો જોયેલો અને અનુભવેલો હોવાથી હુનીઆફાગીની વાતોનો પણ એમની પામે બંડાર હતો; અને મળવા આવે ને દુરસા હોય તો કલાકેક બેઠી બહુ જાણવાજોવી વાતોની માહિતી આપી જતા. એમના મગાવહાયા તથા મિત્રો દર દેશદર ઈરાન, ચીન, જાપાન, આફ્રિકા વગેરે પ્રદેશોમાં ફરતા હોવાથી તેમની પામેથી પણ તેમને ઘણું જાણવાનું મળતું, અને વખતો-વખત તે વાતોમાથી પણ રમૂજ મેળવતા.

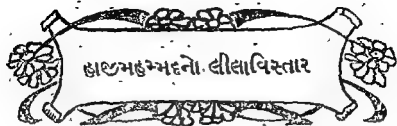
એમના અવસાનની ખબર એકાએક ન્યૂસપેપરમાં વાચતાં માનવામાં પણ આવી નહિ, કારણ એમને માટે કોઈપણ રીતના મંદવાડનો સમાચાર મળેલા નહિ. અને અવમાન થયું પણ દુઃખ-તમા ને લગભગ એકાએક.

એમના અવસાનથી એમના મિત્રમંડળને તો ન પૂરી પડાય એવી ખોટ ગણ છેજ, પરંતુ આપણા સાહિત્યે પણ એક હમંગી, નવું હૃદયનો, હોસીલો, સાહસિક પરંતુ સાચો પૂજક ખોલો છે; અને હાવનગત તો એની વગા લે એવો કોઈ બીજો પૂજક દરિ-મર્યાદામાં નજરે પડતો નથી.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

હાજમદમદ
 ધ સ ૧૮૧૨મા હ સ ૧૮૧૦મા
 ધ સ ૧૮૧૦મા

દુનિયા મ્હારા મૃત્યુને રહે, મ્હારા દુઃખને રહે, મ્હારી લાચારીને રહે, એના જેવું શીજીં એકેય દુઃખ મ્હારે માટે હોઈ શકે નહિ.

“ખિચારો બહુ ભલો હતો,...સાહિત્યના નાદમાં મુશ્કેલી થઈ ગયો હતો,...કુટુંબને દયાળનક સ્થિતિમાં મૂક્યું...” છતાં દિ દયાના હૃદયોરો કહાડવામાં દુનિયાને રસ પડે છે. એ પણ આ નિર્માત્ર દુનિયાનું દુનિયાના સિંહો તરફનું છપું વૈર તમ કરવાનો એક પેય છે. ‘ખિચારી’ દુનિયાનો આખી જિંદગીપર્યંત અપકાર પામેલા શરીરપર લેના મૃત્યુ બાદ પણ ચાલુ રહેતો એ એક ત્રાસજ છે.

હાલમહમ્મદના મરણની નોંધ લખવી, એ મ્હારે મન એના ઉપર જિંદગી દરમિયાન થયેલા અપકારની પાદપૂર્તિ કરવાનું કામ છે. એના મનની મોજ ખાતર એણે, આર્થિક તથા કૌટુંબિક અનિવાર્ય અગવડો છતાં, જે જે કર્યું અને કર્યું, વિચાર્યું અને આલેખ્યું એ સર્વે તો એ મસ્ત શરીરની ‘લીલા’ હતી. એને લોકો શું સ્મરજે?

જગત ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાનું મુદ્દસ્ત છે, જ્યાં વધારેમાં વધારે શક્તિવાળાના જ નસીબમાં આગળ વધી ધા ખમવાનું લખાયેલું હોય છે. સાધન અને સંજોગનાં લેખાં ગણવાનું જીવનાથી સદનજ થઈ શકતું નથી તેવા શક્તિશાળીઓ નિરંતર મુદ્દમાં ધસે છે ને આડાઅવળા ધા છાતીપર ઝીલે છે; અને બુદ્ધિવાદની દુનિયા એના ‘અવ્યવહારપણા’ માટે છપું દાસ્ય કરે છે તથા લાગણીની દાસીઓ એના જખમોમાંથી વહેતા લોહી માટે આંસ પાડે છે. માત્ર કોઈ વિરલ ચંદન તે યોદ્ધાને ઇન્સાફ આપે છે, કે જે ચંદ લેના દરેક ધાને

મર્દાનગીતું પ્રમાણપત્ર અને તેના રક્તપ્રવાહને શક્તિમંદાનો ઝરો કહી એના મરણને ખેદનો નહિ પણ અદ્વિતીય હૃત્સવનો પ્રસંગ બતાવે છે. દુનિયાના ખેદ, સદાતુશ્વતિ અને પ્રશંસા તો બુઝો! જીવના માણસના મુદ્દને જોવાની પણ જાહેમને 'કુરસદ' નહોતી; અને અણધારીરીતે જોવાની તક મળી તદ્દારે એ ચોદાના હાથમાંથી દુકડા થયેલી તલવાર બદલી આપવા જોટલી પણ જાહેમને દરકાર નહોતી, તથા બેશુમાર તીરાથી વીધાઈ બેબાન હાલનમાં પડેલા ચોદાના મુખમાં આમળા પાણી નાખવા જોટલી પણ જાહેમના હૃદયમાં ઉદારતા નહોતી, તેવાઓ પણ તે ચોદાના મરણ બાદ તેના શુશ્રૂઘાન કરી એને બિચારો બાપડો કહી જરા વધારે અપમાન પહોંચાડવાની તક લેવા ચૂકતા નથી !

નહિ; મ્હારાથી તે ગુન્હો નહિ થઈ શકે. હાજીમહમ્મદ જોવા મસ્ત રહીર કે જાહેને માટે જીવવા કરતાં મરવું વધારે સહેલું હતું એટલું જ નહિ પણ વધારે ધટ હતું, પણ જે પોતાનાં અને-પોતાના પ્રણયપાત્રને-પોતાના 'શાખ'ના વિષયને-એટવાની તાલાવેલીને લીધે મરવાનો ખ્યાલ પણ લાવી શકતો નહોતો, અને સધળા સંકટો, ઉપાધિઓ, અપમાનો, ખીમારીઓ, વગર, ફરિયાદો-સહન કરવામાં મજાહ માનતો હતો તેને 'રોવો' એ તેની મસ્તી અને ફજીરીતું અપમાન કરવા બરાબર છે.

'વીસમીસદી' માટે મ્હને બહુ માન નથી, પણ તે છતાં 'વીસમી-સદી'ના જન્મદાતાને તો હું મસ્ત ફજીર તરીકે ઉંડા માનની નજરથી જોયા સિવાય રહી શકતો નથી. એક પુસ્તક કે એક પત્રમાં પ્રકટ થતાં લેખોના બાવ કે શૈલિપરથી કાંઈ 'મનુષ્ય'ની ખરી કિંમત આટી શકાય નહિ; જે કે હું બાહ્ય હું કે આજે બહુધા લેખોપરથી લેખકની કિંમત આંકવાની પ્રથા સર્વવ્યાપક થઈ પડી છે. પ્રસિદ્ધ કરવાં માટે લખાતા વિચારો સમાજના શાખ, સંસ્કૃતિ, આર્થિક ત્રિતિ, રાજકીય સ્થિતિ હતાદિ અનેકનેક સંબંધોને-વળણતાં કે અજાણતાં-અનુસરે છે. શરૂઆત અંતુક રૂપમાં કરી પગખર થયા પછી

જુદું જ સ્વરૂપ ધારણ કરવાની પ્રસિદ્ધકારની ગુપ્ત ધારણા પણ, એની બહાર પડેલી કૃતિઓ પરથી, એના હૃદયનું અને શક્તિનું માપ કહાડવા તત્પર થયેલા અવલોકનકારે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ છે. વળી એક ખરો વિચારક કે તત્ત્વવેત્તા તો સ્વભાવતઃ જ એવો લેખક હોય છે કે એના લેખો, એ પોતે હોય તે કરતાં લેને જુદી જ ખાસીઅતવાળો, જુદા જ શૌખવાળો, જુદા જ વિચારવાળો અને જુદી જ શક્તિવાળો બતાવે! ત્યાં જ તેની અમૂલ્ય 'કલા' છે.

અહીં 'કલા' શબ્દ, ચિત્રકારો જે અર્થમાં વાપરે છે તે અર્થમાં હું વાપરતો નથી. છંદગીની દુઃખમય ઘટનાઓને સહ-અને અચિદ્ આનન્દદાયક-બનાવી લેવાની શક્તિને હું 'કલા' કહું છું * છાંછ-

* લોહા કલા એટલે લાક્ષિત્ય, મનને અલગલક્ષિયાં કરે તે તત્ત્વ માને છે. તે અર્થપર લક્ષ આપનાર જોઈ શકશે કે મૂળે એક ચીજ ખરબચડી કે ધ્યાન ને જોડે એવી હતી, પણ કલાવિદ્યા લાચનો રપરી ધયા બાંધ જ એવી થઈ હતી. ત્યારે આધ્યાત્મિક ભાષામાં હું કલા એને કહું છું કે દુનિયાના ખરબચડા, અપ્રિય લાગે તેવા, કિલ્લ કલ્લયક બનાવો અને ચીજોને સહ અને આનન્દદાયક બનાવનાર શક્તિ તે કલા છે. જડેમાં કોમળ એવી દયાને બાળુએ મૂઠી વધારેમાં વધારે ખૂનોજ કરવાં પડે છે એવા યુગને 'સદગુણ' બનાવવો એ 'કલા' છે. પુરુષની પરતંત્રતામાં સીએ જઈ, યુવાનીને લગાવવી, અને એ રીતે સમાજને નિરંતર ચાલુ રાખનારા કુદરતના યજ્ઞમાં હોમાઈ, એને 'લગ્ન' કહી ધર્મની છાપ એ દિવાપર મારવી એ 'કલા' છે. સમાજની ગાડી બરાબર ચાલે એટલા માટે એક મર્ચ મનુષ્યને ઈશ્વરનો અંશ બનાવવો અને એને સઘળા કાય-શથી મુક્ત રાખવો, તથા જે કલેડો ખૂનો કરે-કરાવે લેને દેશરક્ષા કે પ્રભુ-પરનો ઉપદાર કરાવવો એ એક 'કલા' છે. કૃષ્ણ દલાનો બંડાર હતો-આદર્શ હતો; તેથી એને મોરમુકુટ પહેરાવવામાં આવે છે! પ્રાચીન હિન્દમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અમુક ખાસ કલા માટે પૂજતાં અને એવી બ્યક્તિઓની સ્વાભાવિક શક્તિઓ ઉપરથી દલાનો શાસ્ત્રો યોગવામાં અને સીખવવામાં આવતાં. સઘળાં ધર્મશાસ્ત્રો 'કલા' ના અદિતીય નમૂના છે. છંદગીની નિષ્કુરતાને અને અનિયમિતતાને લાગણીના રંગથી અને જુદીની પીછાવટે અવસ્થિત અને મુંદર દેખાડવાનાની કલા સર્વત્રેષ છે.

મહામટે કવિતા, ચિત્ર કે લેખની ભાવનામાં કે ભાષામાં 'કલા' સારી
 બનાવી હતી એ કાંઈ મ્હારો લેખની તારીફનો મુદ્દો નથી. પણ
 લખી શક્તા, કવી શક્તા, વિચારી શક્તા મનુષ્યોને લખવા, કવવા
 અને વિચાર કરવા નોનરી તેઓના સરમાળપણા કે. અભિમાની
 પ્રકૃતિને હરાવી લેખની પામેથી લેખો, કાવ્યો અને ચિત્રો ઉત્પન્ન
 કરાવવામાં તો લેખણે અવશ્ય 'કલા' વાપરી હતી. Fine artsના
 શૌખ વગરના શુદ્ધ ગૂજરાતી સમાજને, પોતાના આદર્શનું ખૂન
 કરીને પણ, Fine artsનો શૌખ લગાડવામાં તો લેખણે જરૂર
 'કલા' વાપરી હતી. ઓમર ખુયામ જેવા 'મિસ્ટિક'ના પરમ
 પ્રેમી હોવા છતાં આધુનિક ગૂજરાતનાં ભાવશૂન્ય અને શક્તિશૂન્ય
 જોડકણાઓને પણ 'સહન' કરી લેને સુંદર છાપ અને સુંદર ચિત્રના
 બબકાથી 'વીસમીસદી'ને યોગ્ય બનાવવાનો એનો પ્રયાસ પણ
 એ 'કલા'નું જ સ્પૃહીકરણ હતું. શ્રીમંતાધ્યા જન્મવા છતાં નિર્ધ-
 નાવસ્થા સજ્જ બનાવી લેવામાં સતત પ્રયત્નનો શરાખ કામે લગાડ-
 વામાં પણ જરૂર લેખણે હાંથી 'કલા' વાપરી હતી. સાધુઓ,
 જોગીઓ, શ્દ્ધારો, પડિતો, વિચારકો અને કવિઓની મેહશિલ પોતાના
 બાહ્યતી દયાપાત્ર મકાનમાં ભરી શકવામાં અને -સઘળી પ્રકૃતિઓનું
 પોતાતરફ ખેંચાણ કરવામાં તથા એટલું બધું ખેંચાણ કરી શકવા
 છતાં પોતાના દુઃખની વાતને ખુશી ન થવા દેવાના લેખના પ્રયત્નમાં
 તો વળી લેખી 'કલા' ધણી જ શ્લેષમંદ થઈ હતી. અને કુદુખની
 તથા પોતાની બીમારી, દેવાદાર સ્થિતિ, લેણુદારોની નિર્દયતા, લેખકો,
 પ્રિન્ટરો અને ચિત્રકારો તરફથી મળતી નિરાશાઓ અને કંટાળાઓ,
 કોઈ કોઈ વખતે કાલના રોટલાના સાસા હોવા છતાં 'વીસમીસદી'ના
 કોઈ અનિવાર્ય બિલ ચૂકાવવા માટે થતી પ્રયત્નિ, -આ સર્વ વચ્ચે
 હસતું મોં, મીઠું વચન, પ્રસંગોપાત થતો મજાકનો ટકોરો અને
 વચ્ચે વચ્ચે નીકળના નત્વચાનના હાથારો, -આ તો લેખી 'કલા'ની
 અવધિ જ હતી.

અને હીક જ થયું કે એ 'દલા' ખુલ્લી પડે અને તેથી તેની મજાદ દોળાઈ જાય તે પહેલાં તે દલાવિદ સૂચી હજી કરવા ઉપડી ગયો. એની છેલ્લી હદની મુસોલીઓ અને દુઃખો આ તુલ્ય દુનિયા સ્થૂલ રૂપમાં જોવા પામે, અને એને બિચારો, બાપટો દહી 'દાઝ્યા ઉપર ડામ' દેવામાં પ્રતેદમંદ થાય તે પહેલાં જ તે બહાદુર નર પોતાના હાસ્યને આખાદ જળવી, તે હાસ્યને પોતાની સાથે જ લઈ મકાર દુનિયાને છોડી મક્કાની હજો ઉપડી ગયો, એ એની 'દલા' પણ મ્હને એને માટે બહુ માન ઉપજાવે છે.

એક શરિયાદ વારંવાર સંભળાય છે કે હિંદમાં આજે મહા-કવિ, મહાગાની, મહાન લેખક, મહાન શોધક, મહાપુરુષ જન્મશે જ જોવામાં આવે છે. શરિયાદ ખરી છે; પણ તેનું કારણ કેણુ બિચારે છે? કેઈ પણ બાબતમાં હુમ્મી ટોચે ચઢવું એ તહેરે જ શક્ય છે કે જહેરે એક વ્યક્તિમાં તે બાબતનો ખાસ શોખ હોય અને તે શોખ પાર પાડવાનાં પૂરતાંથી વધુ સાધનો હોય. તેવી વ્યક્તિ અહો-નિશ પોતાના પ્રિય વિષયની ધૂનમાં જ દોય છે-અને એવી ધૂન હોય તો જ મહાન સંતાન સ્ખલવું શક્ય છે, અન્યથા નહિજ-અને એ ધૂનને લીધે તેનાથી વ્યવહાર તરફ ધ્યાન આપી શકાતું જ નથી. પોતાના શોખના સ્થૂલીકરણમાં કામ લાગે એવા એક આદ આનાની કિંમતના પુસ્તકના તે પાંચ રૂપિયા આપી બેસે છે; એક રૂપિયા રોજના માણસને તે પચાસ રૂપિયા આપી બેસે છે; પચાસ રૂપિયાની કિંમતના ચિત્રના તે પાંચસો રૂપિયા કરાવી દે છે! વ્યવહારકુશળને આ ઉદાઉપણું કે મૂર્ખતા જ લાગે; પણ એક વિષયની ધૂન લાગેલાને 'હું વધારે આપું છું કે ઓછું' એવો વિચાર થવાનો પણ અવકાશ હોતો નથી. અને એટલી તલ્લીનતા જ-એવી ઘેરઘાજ-હમ્ય કાટિના સંનનકાર્યમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એને બુદ્ધિવાદ, વ્યાપારવાદ, Utilitarianism શીખવનાર દુનિયામાં કેઈ પાક્યોજ નથી. અને જો તે એ વાદ શીખી શકે તો તે મહાપુરુષ નહિ.

દરેક સૃષ્ટિ, દરેક મહાપુરુષ, દરેક મન, હૃદય, ખગ્યાગ અને બેદરકાર હોય છે. એ પ્રકૃતિનો વિષય છે. જૂને મરતી હાથનમા પશુ તે મોઢી કિંમતે ખરીનાર જ રહે છે. વગી એને ખીચડો એકડો ક્યાં વગર પશુ ચાવતું નથી. શુદ્ધિશાળી માણુમને જે ચીજે નકામી વાગે તેવી પશુ અનેક ચીજો તે કુદૃઢ્ય ખાતગજ ખગીદે, સંગ્રહે અને એમાથી કંઈક સુગંધકાર્યનો કાઠ મેળવવાની જાગી ગયો. તેથી પશુ લેવું જીવન માની ન શકાય તેટલું ખગ્યાગ અને છે.*

સૃષ્ટિ, વિચારક, શોધક, અદ્ભુત કાર્ય નિષ્ક્રમવાના પ્રત્યેક મહા-પુરુષ આ પ્રમાણે લેના સંજોગો અને સાધનો હજી આવવાનજ વધુ દોડનાગો હોય છે, અને તેથી તે આભાવિકરીતે એક કાચના વાસણ જેવો હોય છે, અકષાયુષી અને ખુવારી તથા દર્દને યોગ્ય જ હોય છે. એવું વાસણ બદલ જાતનથી જાળવવું પડે. એની આનંધાન, 'વાસણ' નો ન્દેખને 'સાંખ' રોય એવા પ્રેમીઓનું એક ટોશુ હયાતી ધગવતું હોય અને તે ટોશુ તેને દીચાતું, પાતું, બાગતું અટકાવવા બેપગે રહેતું હોય-એને માટે પોતાના પ્રાણ પશુ કુખાન કરવા તત્પર હોય-તો જ એ 'કાચનું વામણ' વાળો વખન 'ટપ્પી' ગ્રંથે અને સમાજને માટે અનાધારણ, ચિરંજીવી મદાન સુગંધકાર્ય નિષ્ક્રમી રહે

* હિન્દી સાહિત્યના પિતા વરીકે વજ્રના દરિય દ્રુ નામના આધુનિક સાહિત્યશાસ્ત્રીએ પોતાની વસિલોપાનિત લાખો રૂપિયાની મિશ્કત સાહિત્ય પાઠજ જ હડાવી દીધી હતી. પોને રસિક તેમ જ હસાર દના દેર પ્રેમી પણ એવા જ હતા. એમનામા મન્દી અને ચક્રમપલ્લ, સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમ અને પૂન આર પ્રકારના હતા કાંઈ એક નવી જાવનાનો યોગ, મુદર બાવવાનો એક જલેવ, કે બાલાસાહિત્યવાની એક દડી જાતારી હારે તો બોજાવાળની પહે લેને ચુપચાપ જલિસ આપી દેતા ! આખરે ચાંચરે દાહ દસામા નાબા હતા ! આવી જલિરે પોતાનાર આજે કાજુ મળે ! એના ખર્ચની વાત પણ કોજુ માને !

અને એટલા જ માટે પ્રાચીન આર્યસમાજરચનામાં બ્રાહ્મણ-વર્ણને કોઈપણ ધર્મો ન કરવો પડે, અને ઇતિર ત્રણે વર્ણ બ્રાહ્મણની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં તથા હેનું બહુમાન કરવામાં હોના ઉપર ઉપકાર નહિ પણ પોતા માટે પુણ્યપ્રાપ્તિ કરે છે એમ માને, એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. એ 'કલા'ને પ્રતાપે જ પ્રાચીન હિંદમાં અસાધારણ તત્ત્વવેત્તા, અસાધારણ કવિવર, અસાધારણ શોધક આદિ અસાધારણ મહાપુરુષો પાકી શક્યા હતા.

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં એવી 'કલા' કામમાં લેવામાં નથી આવી; પરંતુ ત્યાંના શ્રીમંતો ધણેભાગે સુશિક્ષિત હોઈ, તેમજ એક નહિ તો બીજા 'શાખ' ધરાવતા હોઈ, ત્યાંના લેખકો, ચિત્રકારો, ખત-કારો અને વિવિધ સજ્જનકાર્ય કરનારાઓને તે શ્રીમંતો પૈકીના કોઈ નહિ ને કોઈ તરફથી પણ હેમના 'શાખ' ખાતર સારું ઉત્તેજન મળતું રહે છે અને તેથી તેઓ પોતાનું કામ ચાલુ રાખી શકે છે.

આધુનિક હિંદમાં પૂર્વની પુદ્ગલની-સ્વકલ્યાણની-બાવના રહી નથી, તેમ જ પાશ્ચાત્ય શ્રીમંતો જેવો કોઈ પણ બાબતનો ખાસ 'શાખ' અને તબજન્ય ઉદારતા પણ આવી નથી, તેથી અહીં મહાપુરુષો પાકી શકતા નથી; અને જે થોડા પાકે છે તે અકાળે, પોતાનું જ્ઞાન કાલીકૂલી રૂંધે આપનાર થઈ પડે તેવી સ્થિતિમાં આવ્યા પહેલાં, સ્ત્રીમળાઈ જાય છે કે નાશ પામે છે.

જહેની સ્મશાનક્રિયામાં લાખ્ખો માણસો એકઠા થયાં હતાં, જહેના ગુણુગાન બગીચ કરોડ હિન્દીઓ વર્ષો સુધી ગાતાં ધરાયા ન હતા એવા લોકમાન્ય તિલક કહ્યાં ગુજરી ગયા? એક વીશીમાં ! એમની કિંમત હિન્દીઓ બણુતા હતા એમ, એમની કરોડો મુખે થતી તારીફપરથી કોઈ કહેતું હોય તો હું કહીશ કે તે માત્ર 'પક-વાદ' કે અગ્નાનના છે. મહેલોના સહેરમા, બરહા એક એક શ્રીમંત પાસે સંખ્યાબંધ માળા અને બંગલા છે, ત્યાં એક પણ શ્રીમંત જો લોકમાન્યની કિંમત ખરેખર સ્ક્રમણ જ સમીો હોય તો હેમને માટે

એક એકાંત મકાન, એ નોકર, એક કારકુન, એક મોટર, એક રમેજી
ટેલિફોન, એટલી સ્ત્રીઓની સગવડ હમેશને માટે હતી આખા વિન
રહો ન હોત. એવા રાજદારી નેતાને હજારો મુલાકાતો તદ્દન
ખાનગીરીતે લેવી પડતી હોય, ઘણા કામો ટુંક મુદતમાં ઉકેલવા
પડનાં હોય, વૃદ્ધાવસ્થા અને બીમારીની મધ્યમાં કામ કરવા લાપક
સ્થિતિ જાળવવા માટે અનેક ખામ સગવડો કરવી જરૂરની હોય,
તે છતાં એક જાહેર ખાણવણીમાં જમવા અને રહેવાનું કરવું પડે
એજ હિન્દની લાયકાત માપવાને પૂરતું છે. સ્વરાજ્ય આદ્યોત્ત
ખાનર વિસ્તારત જવા જેવા કામ માટે પણ કોઈ કરોડપતિ યોગ્ય
હજાર રૂપિયા ગૂંપચૂંપ ઘેર આપી ન જાય, અને માનપત્રો નિમિત્તે
હજાર-પાંચમોની રકમો અહીંતહીંથી 'ગુજરાત' સીતે એકઠી કરવા જતે
જવાની ફરજ પડે, એ હિન્દી શ્રીમતોને માનનીયું' જોવાડાવવાનું
કામ નહિ તો બીજું શું? આ હિન્દને સ્વરાજ્ય જોઈએ છે! આ
હિન્દને મહાપુરુષો પ્રકટાવવા છે !

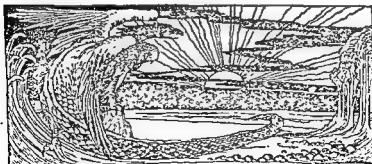
નાભીથી હોયે જહેનું જાન જમી શક્યું જ નથી, એવા હિન્દીઓ
વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારના મહાપુરુષો ન જ પાછી શકે એ આભાવિક
છે. અને જૂલોથૂકે કોઈ મહાપુરુષ અહીં જન્મ લે તો તહેજે જલ્દી
પોતાનું મરણ નિષ્ખવવું એજ ત્હેની મહત્તાને અભિગુહ રાખવાનો
એકનો એક માર્ગ છે. આધુનિક હિન્દના મુખ માવા એ મ્હારે મંન
મ્હોટામાં મ્હોટો મુન્હો-મ્હોટામાં મ્હોટો, બળિયાર-છે.

એક ઠાકોરજી કે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને પાંચબીમાં બેસાડી
સંખ્યાબધ માણસો એ પાંચબી ઉપાડે છે-રે ! પાંચબી ઉપાડવાના
'લ્લાવા' માટે મ્હોટી 'શી' આપે છે-અને બીજાં સેંકડો સ્ત્રી
પુરુષો પાંચબીની પાળ, પાંચબીમાના દેવના મુખમુખ ગાનાં ચાલ-
વામાં 'હ્યાણ' માને છે. આ રિવાજ ઘડનાર નિહાનેજ દત્તા.
મહત્તાવાળી દરેક સ્ત્રીજને-રે ! ત્હેના પાંચબાને-ત્હેના પ્રતિનિધિને-
પણ પૂજવાની વૃત્તિ પ્રેરીને એમજે સાધારણને લોને અતાધાગજને શક્ય

બનાવવા અને ટકાવવા કષ્ટચું હતું, પણ આજે પરત-ત્ર અને નિર્માણ બનેલા હિન્દમાં 'સાપ ગયા અને લીસોટા રહી ગયા' છે. મહત્તા ભૂત્રાધ ગઈ છે અને તુચ્છતા કે આડંબર પૂજાય છે. જીવંતી મહત્તાને રીખાવવામાં અને બહુ તો લેતી 'દયા ખાવામાં' મજાદ, સેવામાં આવે છે, અને એ મહત્તાના મૃત્યુ બાદ લેના 'નામ-રૂપ'ને -ઓળાને-અસાર પદાર્થને-પાલખીએ બેસાડી પૂજવામાં આવે છે અને ગીતનો વિષય બનાવવામાં આવે છે !

એકાદ હાજમહમ્મદ જેવાની નિષ્ફળતા કે મૃત્યુ એ કાંઈ ખેદનો વિષય ન હોઈ શકે; પણ જ્યાં મહત્તાનું જીવન શક્ય નથી એવા હિન્દની હયાતી તો ખરેખર ખેદનો વિષય છે.

વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ

જવલંત ભસ્મ

- તોલક -

૧

એક નેન હતું—સસધેન હતું,
જગતું વિષ અમૃત થઈ ઝરતું;
દુનિયા ભૂલતો
એક દેહ ડાળો:

નર્થો એ—

બનિયું બસ ભસ્મ જવલંત.

૨

એક હૈર હતું—સસવૃર હતું,
સધળા સ્થલકાવ વિગે - ઉડતું;
જ મ કંટક નો
એક શ્વ તપ્પો:

નર્થો એ—

બનિયું બસ ભસ્મ જવલંત.

૩

એક ચિત્ત હતું—ગસવિત્ત હતું,
દુઃખતા દુઃ નિર્ધનના હતું;
જગરંદ તળો
એક પ્રાણ દહ્યો:

નર્થો એ—

બનિયું જમ ભજ્જ જવલંત.

૪

એક ધીન હતું—રસગીત હતું,
જન વીરંગતી જડતા છતતું;
રસકોણ સમે
એક બોલ ભમ્યો:

નર્થો એ—

બનિયું બસ ભસ્મ જવલંત.

૫

એક દસ્ય હતું—રસવૃત્ય હતું,
લહરીભર રાસલીલા ઝીલતું;
ભવપાર જતો
એક આત્મ રમ્યો:

નર્થો એ—

બનિયું બસ ભસ્મ જવલંત.

૬

એક આત્મનર્તુ રસરૂપ હતું,
વિભુ વિશ્વતણું પ્રતિબિમ્બ હતું;
રસજ્યોત થતો
એક ઝં નમ્યો:

નર્થો એ—

બનિયું બસ ભસ્મ જવલંત.

“અશોક”

સ્વર્ગવાસી ગ્લૅડસ્ટનને માટે લખતા તેના પગ્મ ભક્ત લૉર્ડ મેર્થોએ કહ્યું છે તેમ મનુષ્યની શક્તિ અને ચાગ્રિયની કિમ્મત તેના જીવનકાળમા બાગ્યેજ ચાય છે. ગૂજરાતે સ્વર્ગમ્મ હાજમહમ્મદની કળાનો સ્નાહ ચાખ્યો છે, તેની તંત્રી તરીકેની યોજનાશક્તિ અને લેખક તરીકેની મીઠાશનો ત્હારો લીધો છે, છતાં તેના જીવનકાળમા તેની કદર નથી કરી. ગૂજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાય તો આ રમણજી ખંટેખર તો કપ્રદજ ચાય.

હાજમહમ્મદ વ્યાપારી થઇને કદાચ લાખો રૂપિયા મેળવી શક્યા હોત-એમના મહબાગી વ્યાપારીએ લક્ષાધિપતિ છે એ ખરા-પણુ એ વ્યાપારી થવા જનમ્યાજ નહોતા. થોડો વખત વ્યાપારમા પડ્યા હતા ત્યારે પણ કોટમા ઑકિસને કામે જતા ચિત્રકાઝેના ઘર દૂરના કે પ્રખ્યાત પુસ્તકો વેચનારાઓની દુકાને રસ અને કળાના પુસ્તકો ગોથના ફરતા. વ્યાપારની લાઇન એમને કંટાળાબરી લાગી અને હેવટે છોડવી પડી. આથી હાજમહમ્મદની અધોગતિ થઇ કે એમ શક્તિ ગુર્જર સાહિત્ય અને કળાનો ઉદ્ધાર કરવામા ચોખ્ખા એમ ઉન્નતિ થઇ તેનો નિર્ણય કરવો પડે તેમ નથી. કળાનો એમને શાહતો અને તેમાજ જીવવું કે મરવું એ એમના આત્માની મદદે નહોતી. ગેમાજ મોજ અને એમાજ મુખ હતું. એક સાયરે દીકાં કુતું છે કે:

યહ દઈં મર અયસા હય, જજ મર જય તો જય;

ઉદ/તકા નજા અયસા હય, જજ મર જય તો જય.

હાજમહમ્મદના નાજમમા તો એ દક્ષિન સમ્બજ નિવડી છે.

સહગત હાજીમહમ્મદનો જન્મ એક સાહિત્યપ્રેમી વ્યાપારી કુટુંબમાં થયો હતો. એમના પિતાશ્રી પ્રતિષ્ઠિત—અને તે વખતના પ્રમાણમાં ધનવાન—વ્યાપારી હતા. વ્યાપારનો એમનાપર બોલે છતાં એ સાહિત્યપ્રેમી પણ હતા. પોતે સારું વાંચતા અને પ્રસંગોપાત્ સાહિત્યપ્રેમીઓનો એમને ત્યાં અખાડો જામતો. “ રશીદા ” નામે રૂઢાની ઇસ્મની વાર્તા એમને બહુ પ્રિય હતી. સ્વર્ગસ્થ હાજીમહમ્મદે એ પુસ્તકનું ગૂજરાતી ભાષાંતર કરી તે પોતાના પિતાશ્રીને અર્પણ કરી પિતૃઋણ અદા કર્યું છે. હાજીમહમ્મદને પણ સાહિત્યનો શોખ બાળપણથીજ હતો. એમના અનેક મિત્રો પોતે સ્વર્ગસ્થના પેદરેડના બંગલામાં જતા અને ત્યાં જ સાહિત્ય અને કળાની ચર્ચા કરતા, તેનું વર્ણન હજી પણ પ્રેમપૂર્વક કરે છે. સ્વર્ગસ્થ નાનજીઆણી અને શરીર સાહેબમહમ્મદની પેઠે હાજીમહમ્મદને પણ ઈરાનના સૂફી કવિઓની શીસ્સૂફી અને મસ્તી પર બહુ મોહ હતો. તેમાંયે ઉમ્મ ખયામના તો એ પૂજારીજ હતા. જો એ જીવ્યા હોત તો ઉમ્મ ખયામના અનુવાદનો અને એ શીસ્સૂફીની અંતર્ગત કળાનો અપૂર્વ હકાવો ગૂજરાતને થોડા વખતમાંજ મળ્યો હોત.

સહગત હાજીમહમ્મદ ઘણીવાર પોતાના અંગ મિત્રો પાસે પોતાની સ્વર્ગસ્થ પ્રથમ પત્નીના સાહિત્યશોખનું વર્ણન રસપૂર્વક કરતા. એમના કહેવા પ્રમાણે એમનાં પત્ની ઉર્દૂ ધણું સારું જાણતી અને ઉર્દૂ કાવ્યોનો સારો ગૂજરાતી અનુવાદ પણ કરી શકતાં. હાજીમહમ્મદ પોતાને પ્રિય હોય તે ઉર્દૂ કવિતાઓ પોતે વાંચતા અને પત્નીને વંચાવતા. આ કવિતાઓનું સુંદર કાવ્યમય ભાષાંતર એમનાં પત્ની કરતાં. ઉમ્મ ખયામની અપ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી રૂબાઇઆતોની અર્પણપત્રિકા પોતાનાં સ્વર્ગસ્થ પત્નીનેજ આપવાનો એમનો સંકલ્પ હતો. રૂબાઇઆતોમાંજ એ અર્પણપત્રિકા લખાઇ છે. સાહિત્ય અને કળા પરત્વે પતિપત્નીમાં ચર્ચા થાય, કાવ્ય અને સંગીતની પ્રેમમય ધૂનમાં પતિપત્ની એક સાથે રમી રહે એ પ્રસંગો અનેક છે.

એમણે ગુર્જર સાહિત્યને 'ધમાનના મોતી' અને ધમાનનું મમર્થન કરે એવા 'રશીદા' અને 'મહેરુનિસા'ના પુસ્તકો લેટ ક્યાં છે, ઉત્ત્ર ખયામની રૂબાઈઅતો અધસિદ્ધ છે. એમણે 'ગુલશન' નામે એક ક્રોમી માસિકપત્રની પણ શરૂઆત કરી તે એક વર્ષ ચલાવ્યું હતું. તેમા મહાત્મા શેખ સાદીના અપ્રતીમ નીતિગ્રંથ 'ગુલિમ્તા'નું પોતે ભાષાતર કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તે સિવાય મુબા-હના દૈનિક અને માસિક પત્રોમા પ્રમજાપાત્ર એમની લખેલી વાર્તાઓ અને લેખો પ્રકટ થયા હતા. 'વીમમીમદી'મા 'સલીમ'ના નામે 'તાજમહેલના બાગમા એક ગન,' 'દિવારામ,' 'શરિફ મહેલ,' 'મોગલ ગમમહેલના ભેદબરમો,' વગેરે અનેક ગમમય અનુવાદો પણ એમનીજ પમદગી અને શક્તિના પરિણામ હતા. વ્યાપારી ગૂજરાતમા-આવડ અને જાનકના દારિયા બગમર તપાસનારા ગૂ-ગાનીઓમા-આગ રૂપિયાના લવાજમવાળા એક માસિકપત્રના ચાર હજાર માહકો થાય એ તેના તત્ત્રીની બાહોશી અને યોગનાશક્તિનું પશ્ચિામ નથી એમ ક્રોમી દેશે? લેખો પસદ કરવાની અને તે વખાવવાની 'વીમમીમદી'ના સપાદકની રક્તિ અપૂર્ણ હતી. સાક્ષરોના નામે આવે તે લેખોજ છાપવા એ સિદ્ધાંતને ફેરવી હાજમહમ્મદ ઘણે ભાગે પોતેજ લેખો પસદ કરતા અને તેને મોઝ ન્યાય આપી શકે એવા લખનારને હાથે તે લખાવના. આમ કરતાં એમને અનેક સાહિત્યો એકઠા કરવા પડતા. આને પરિણામે લોકોને મારે એક જુગેજ લખનાર વર્ગ હત્યન્ન થયો અને 'વીમમીમદી'મા મપાદનથી ગૂજરાતને સ્પષ્ટ જણાવુ કે લોકો હોસથી વાચે-લોકોને ગમે જનરે અને તેમને માહિત્યના ગમ તન્ન આકર્ષે-એવા લેખો લખનારા છે ખગ. એમની પમદગીમા લોકરુચિનો વિચાર અવશ્ય થતો, પણ 'વીમમીમદી'ના લેખો જન વિનાશ હતા એમ તો ક્રોમી પણ નહિ દેહેવાય

સદગન પોતે પીછી લઈ ચિત્ર નહોતા કરતા, પણ ચિત્રકળાની તેમની પિંગળ અવજન હતી ચિત્રને અમજનામા-તેની યોગના

કરવામાં-એમની શક્તિ કંઈક ઓરજ હતી. ચિત્રકારો એમની પુસ્તકશાળામાં રસપૂર્વક જતા, ત્યાં અનેક નવી વસ્તુઓ જોતા અને શીખતા. સ્વ. હાજમહમ્મદે ચિત્રકારોને પ્રસન્નમાં લાવવા એક લેખ-માળા શરૂ કરી કરી હતી એ વાત જણાતી છે. એ લેખમાળાથીજ અનેક ઉગતા કળાકારો પોતાને-પોતાની શક્તિને-ઓળખતા થયા હતા અને પ્રજા તેમની કૃતિને જોવા અને પારખવા જેટલી સહન-જણી થઈ હતી. 'ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા'ના ૧૯૨૦ના નાના-લના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં રા. ધુરંધરના ઉત્તમ ખ્યામનાં ચિત્રો રા. હાજમહમ્મદનાજ પરિચયનું પરિણામ છે એમ ચિત્રકારે પોતેજ મુ'બાઈના ગવર્નર પાસે કચ્છ કર્યું હતું. સ્વ. હાજમહમ્મદ એ ચિત્રો તૈયાર કરાવવા દલાકોના દલાકો રા. ધુરંધરની પાસે બેસતા અને એમણેજ રા. ધુરંધરને ધરાની સંસાર, સાહિત્ય અને કળાની વિશેષ ઓળખાણ કરાવી હતી. એ ચિત્રોની ઈક્ષિન્દ્રમાં અદીહનર રૂપિયાની કિંમત અંકાઈ હતી, પણ મુ'બાઈના ઉદાર ગૃહસ્થ સંર કૃત્ત્રમાઈ કરીમભાઈએ સાહિત્યના એ નમૂના આ દેશમાંજ રહે એ હેતુથી ઉપરોક્ત ચિત્રો પોતેજ ખરીદી લીધાં હતાં.

હાજમહમ્મદની ઇશ્વરમાં અટલ આસ્થા હતી. અનેક મુસ્કેલીઓથી ભરેલા એમના જીવનમાં એ એકજ આશા હતી. બાપારમાં ન શબ્દો તો ધરોની દલાલી કરી. તેમાં થોડા વખતમાં ધણે સારા લાભ થયો પણ સાહિત્યના પૂજારીને તે વાત ન ગમી. એમનાં બે ધર હતાં. તે વેચાઈ ગયાં. આ સંજોગોની વચ્ચે એમણે 'વીસમીસદી'ની શરૂઆત કરી. 'વીસમીસદી'ની શરૂઆત સ્વર્ગસ્થે દીર્ઘદષ્ટિથી કરી હતી. પોતાની ધારણા પ્રમાણે ગૂંજરાતી વાંચનારાઓમાં ચાર હજાર જેટલા ગ્રાહકો હાજમહમ્મદ મેળવી શક્યા; પણ યૂરોપના વિગ્રહને લીધે સાધનોના ભાવ અસાધારણ વધી ગયા, એટલે તેમાં અર્ધની દષ્ટિથી એમને રૂપેહ મળી નહિ. આ રીતે સ્વ. હાજમહમ્મદનું જીવન સતત પંદર વરસ સુધી મુસ્કેલીઓથી ભરેલું જ રહ્યું. એ કદાચ

યોડા વધારે વખત છઠ્ઠા દેલ તો સન્નેગો સુધરે એવી આશા હતી, પણ તે વખત એમને માટે નિર્માણ થયો નહોતો. એમના બાળ્યમાં સુરકેલીઓ સાથે સુદ દરવાનુજ સગમથેડુ હતું. અને સુદ દરતા કંગાળ એ વીર પુરુષના હવનની હતી અધૂરી મૂકાઈ.

ફ.ખ અને ચિંતાથી એમનો સગા અબાવ વિગેર ઘરાગે હતો અને એમનો આત્મા શ્રદ્ધાગુ થઈ એમને પ્રિય ઇશનના તત્ત્વજ્ઞાન નગ્ન-સાહિત્ય અને દગા તગર-ચિંગેર દર્શો હતો. એમની માથે ૧૦ નાનઓ અને પાંચે એમનાગઓને ઉપગેહન કથનની પ્રતીતિ થઈ હતી.

એક ધૂંગેશિયન માઈ પામે એમણે પોતાનું બવિધ્ય જોવડાઈ હતું. એ બાઈના દેવે પ્રમાણે એમનું હવન સુરકેલીનંદુન મહે એ નિર્માણ હતું માન કોંગેશિને વખતે તેમને ગને ક્ષાથી પણ મદાય મગગે એમ એનું કથન હતું. અને હાજમદમ્મદના કહેવા પ્રમાણે એમ અનેકવાર મન્યુ હતું ધાન્ધવાદમાં તો એમની અટક થઈ હતી.

“ એ દિન પણ વહી જામે ” એ હાજમદમ્મદના હવનનું લક્ષ્યમ્મ હતું પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન કરતા ઘણીવાર નીચેની વાત પોતે અસપૂર્વક કહેતા-કોઈ ગામમાં એક શરીર કોઈ સ્ત્રીને જોતાજ ‘ ક્યો ન ગિર ગઈ ’ એમ જોયતો લોકો તેને જાનો અર્થ પૂછતા, પણ તે કોઈને કહેતો નહોતો. એ વખત એવું બન્યું કે કોઈ ધનવાનની પગમાંથી આવેલી પુત્રવંદુ ખારીએ ઉભી હતી અને ત્યાં શરીરે ‘ ક્યો ન ગિર ગઈ નો પોકાઈ ક્યો તે પ્રતુ બાઈએ જવાબ આપ્યો ‘ ચન ગઈ મો ચન ગઈ ’ શરીર ત્યાંથી આસ્યો ગયો, તે ગામ પણ છોડી ગયો. તે બાઈને તેના સખધીઓએ જ્યારે સધળી હાજીકત પૂરી ત્યાં તેણે ખુનામો ક્યો કે “ શીર વિધાનાની કથમને કહેતો હતો કે હું નિષ્પાષ અને નીતિવાન છતાં આમ શરીર અવસ્થામાં શા માટે ? હે વિધાનાની કથમ ! તું પડી કેમ નહિ ગઈ ? હું તે વાક્યનો મર્મ સ્હમજી અને તેને કહ્યું કે તું જાણો દેલ તો શોક કરવો થોડો નથી, એ કથમ ચાલી તે ચાલી. ”

સદ્ગતનો સ્વભાવ માયાળુ અને મીઠનસાર હતો. પોતાના ગમે તેવા ખરાબ વખતમાં પણ કેઈના ઉપકારનો બદલો વાળવા હમેશાં એ તત્પર રહેતા. ક્યાં પર ભાત કરતાં-કોઈ ચિત્રની ખામીઓ અને ખૂણાઓની ચર્ચામાં-એમને એક પ્રકારની મોજ લાગતી હતી.

બલે એમ કહેવાનું હોય કે હાજમહમ્મદ ચિત્રોના મોહમાં કેટલાક નીરસ લેખો સજાગાર્યા; બલે એમ કહેવામાં આવે કે હાજમહમ્મદે યોગ્ય ન હોય એવા કેટલાક લેખોને સ્થાન આપ્યું, કે 'વીસમીસદી' માત્ર અનુવાદોજ પ્રસિદ્ધ કરતું; હો તે હો, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે 'વીસમીસદી' પ્રતિ વિદ્વાનો પણ આકર્ષાતા, સાધારણજનો તે હોંશથી વાંચતા, રસિકજનો તે નિહાળવાની ઇચ્છા કરતા, અને આજે પણ એટલું તો મનાય છે કે 'વીસમીસદી'નું સ્થાન ખાલી છે. આટલી વાત માન્ય હોય તો સદ્ગતના જીવનનો ઉદ્દેશ સફળ થયો છે.

રત્નસિંહ લુલસીલાસ ઠંકુર

ખર્ચું ખર્ચું

('ભૂનું રે યયું દેવળ ભૂનું રે યયું' એ ભજનના દાગમાં)

ન ખીલ્યું કે ખર્ચું પૂરું ન ખીલ્યું કે ખર્ચું;
 માયા ગુર્જરી ઉવાને^૧ કુલકું^૨ ન ખીલ્યું કે ખર્ચું.
 ભણી પુષ્પકોણ પાણી, બાગ બીજ વાચું ને ઉઠ્યું;
 ભારતભૂમિની સ્વર્ગવાડીએ^૩ પાદીબન ધર્મ્યું:—માયા०

ડાળીડાળીપર કુસુમ નિહાળી માળી હૃદય ઈર્ષ્ય;
 મનદર વિધિએ મનમદ^૪ હરના ધર્મ્યું તે દર્મ્યું:—માયા० .

રૂપ^૫બર્ચું, રમ^૬-રંગ^૭બર્ચું, માધુર્ય^૮—મુવામ^૯ બર્ચું;
 મુગનગુચ્છ^{૧૦} તે સમીર મપાટ^{૧૧}છટ્ટા પૃથ્વી સર્મ્યું:—માયા०

ગયુ ગયુ, ચાઇ રમ્યું, ગ્યું ને નેત્રે નીર ઉભર્ચું;
 ગ્લો દિવાના હજૂ દિવાનો,^{૧૨} ઉધાર^{૧૩} તે કુષર્ચું.^{૧૪}—માયા०
 દિવાનો

હાજયહમદ: પોતાની લાયબ્રેરીમાં

મહૂમ 'સલીમ'

મારા મહૂમ મિત્ર 'સલીમ' ને પ્યારા પનોતા નામથી હું મારા જવાન રનેહી હાજમહમ્મદ અક્બારખિયા શિવજીને ખાતગીમાં બોલાવતો અને જાહેર પ્રજા સાથે જોગખાવતો હતો. તે રનેહીના અકાળ મરણના સમાચાર સોમવાર તા. ૨૪ મી જાન્યુઆરીની રાત્રે જ્યારે મેં પ્રથમ જાણ્યા ત્યારે તે માનવાને પહેલાં તો મને બહુ આનાકાની લાગી. તેમની સાથેનો મારો સંબંધ એ દાહેકા ઉપરની મુદતનો હતો. તેમના મિત્રો અને સગાંઓ વચ્ચે એ સંબંધ જાણીતો હતો, અને તેથી મને એ દુઃખદાયક સમાચાર જણાવવાની તેઓ-માંથી કોઈ પથુ એક તક લેત એમ હું ધારતો હતો. પણ મારા મિત્રના નહિ ધારેલા-નહિ વકી રાખેલા-મરણના પ્રથમ આંચકાથી સધળાં સગાંઓ અને મિત્રો એટલાં તો ગમ અને દિલગીરીથી દબાઈ ગયેલાં હોવાં જોઈએ કે એ બાબને છેલ્લું નમન કરવાની તક મારા જેવા તેમના એક અદના મિત્રને આપવાનું તેઓ તે પ્રસંગે બૂલી ગયા અને મારા મિત્રના મુખનાં છેલ્લાં દર્શન કરવાને, તેમની આગળ હોમો રહી તેમના રૂઢ ઉપર દરદ પડવાને, અને તેમના આત્માની શાંતિ માટે અગ્રાહ-ઓ-તઆક્ષાની દરગાહમાં બંદગી ગુજારવાને હું કમનસીબે રહી ગયો! પણ જે તક મને બાઈ 'સલીમ'ના મરણને દિવસે ન મળી તે તક મેં બીજી રીતે લીધી. એક પત્રકાર તરીકે મેં મારા "હિન્દી પંચ ગાં મારા મહૂમ મિત્રને ઘટવું માન આપવા માટે તા. ૩૦ મી જાન્યુઆરીના અંકમાં મારા અંતઃકરણનો ઉબરો ખાલી કરી દીધો અને તેમ કરી મેં કંઈક સતોષ માન્યા.

મહૂમ બાઈ 'સલીમ' સાથેનો મારો સંબંધ એ દાહેકા ઉપરનો હતો. તેમને જાહેરમાં લેખ લખવાનો સંખ લગાડવાની તેમજ

તેમના સાહિત્યના શૈખને ઘટીરીતે વાગવાની પહેલવહેલી તક મને
 લગભગ વીસ બાવીસ વરસની વાતપર મળી હતી, અને તેવી
 તક મળવા માટે હું મારા મર્દૂમ મિત્ર ડૉક્ટર ઇસ્માઇલ જાનમહ
 અમનો આભારી હતો. બ્યારે ડૉક્ટર ઇસ્માઇલે બાઇ હાજમહમ્મદ
 સાથે મારી ઝોળખાણ કરાવી ત્યારે એ બાઇને હજી મૂઠો ફૂટતી
 હતી અને છોકરવન વયમાંથી તેઓ તુરનનાજ બહાર નીકળેલા હતા.
 પણ એટલી નાની ઉંમર છતાં એ બાઇ પોતાના ખખા ઉપર એવું
 મસ્તક લઇને ફરતા અને લાગ્યા હતા કે જે એક પુખ્ત વયના દુનિ-
 ચાદાર જવાનને શોભા આપે એવું હતું. પ્રથમ વાનચીનમાંજ અમે
 બંને જણે ઘાડી મિત્રાચારીમાં જોડવાને સરખાયેલા હોઇએ એમ
 મને લાગ્યું હતું. પ્રથમના દિવસોમાં જે મુલાકાત અકવાડિયે,
 પખવાડિયે કે મહિને એકવાર થતી હતી તે, જેમ જેમ વખત વહેતો
 ગયો તેમ તેમ, અકવાડિયામાં ચાર વખત થવા લાગી. તે દરમ્યાન
 બાઇ હાજમહમ્મદનો લખાણો કરવાનો શૈખ પણ વધતો ચાલ્યો.
 પૂર્વના સાહિત્ય અને ઇસ્લામી ઐનિહાસિક બનાવો વિષે વાંચવા
 અને ચર્ચા કરવાની વક્ષણ બહુ તીવ્ર રૂપમાં એ બાઇએ દેખાડવા
 માંડી, અને તેને ઘટવું ઉત્તેજન આપવાની અને ખીસવવાની જેમ
 જેમ મારી તરફથી તેમને તક મળતી ગઇ તેમ તેમ તેમનો શૈખ
 બહુ વધતો ગયો. ઘણાક રવિવારો મેં અને 'સવીમે' ઇસ્લામી ઇતિ-
 હાસને લગતું સાહિત્ય વાચવામાં અને વાદવિવાદ કરવામાં ગાળ્યા
 હતા; અને તે વેળા એક બીજની સંગનમાં અમારા દવાકો કેમ
 વીતી જતા તે અમને જણાવું નહિ. ઘણીવાર મારા ચોપાટી સી ફેસ
 ઉપરના મકાનમાં કે એ બાઇના પેદરોડ ઉપરના બંગલામાં અમે સાથે
 મળી એકબીજ સાથે જુદી જુદી બાજતોની નોંધ સરખાવતા. એ
 બાઇની કેટલીક ટીકા મને બહુ ઉપયોગી થઇ પડતી, અને તેમના
 મુખમાંથી કેટલીક તો એવી સૂચનાઓ બહાર પડતી કે તે ઉપર અમલ
 કરવાને મને બહુ સતોષ અને આનંદ પ્રાપ્ત થતો.

રમૂછ લેખો લખવાની શક્તિ એ બાઈને ઝાઝી હતી નહિ, પણ તે લેખો વાંચીને તેપર દીકા દરવાની તેમની શુદ્ધિ બહુ ચાત્રાક હતી. અમારી રવિવારની મુલાકાતો દરમ્યાન મારા 'હિન્દી પંચ'માં શી શી ખામીઓ કે ખૂબીઓ માલુમ પડી છે તે વિશે બ્યારે હું એ બાઈને પૂછતો ત્યારે મને એમની દીકા અને મત સાંભળવાની કાંઈ અજામ મોજ પડતી અને એર જ સતોષ મેં આનન્દ થતો. મને રાત્રી દરવાના કુખડો કે મારી તારીશ સાંભળવા કરતાં મારી ખામીઓ જાણવાને હું વધારે કુતુહલ છું, એ મારો વિચાર બાઈ 'સલીમ'ના મન ઉપર મેં અમારી મિત્રાચારીના પહેલા દિવસોથી જ મજબૂત હસાનેલો હોવાથી બ્યારે પણ મને એમની સાથની વાત-ચીતનો પ્રસંગ થતો ત્યારે તે ખૂબીઓને બદલે ખામીઓનું વર્ણન પ્રથમ સડસડાટ દરી જતા; અને કેટલીકવાર મારી તરફનો ખુલાસો સાંભળીને પોતાની દીકા અને મનમાં ફેરફાર કરવાને ચૂકતા નહિ. જેમ એમની દીકાનો રેલો ચાલતો તેમ એમના કેટલાંક લખાણો અને વિચારો સુધારવાના; સંબંધમાં મારી તરફથી પણ કશીજ પાછી પાની દરવામાં આવતી નહિ. હું મારો મન બહુ બડબડિયે મ્હોડે બેઠકક આપી દેવામાં કુદાજ હોવાથી તેમ જ તે આપતી વેળા નિર્દોષ રમૂજનો સાચે સાચે ઉપયોગ કરવાની મને ટેવ હોવાથી એ બાઈની લંગાર નરમ ચામડીને વધારે સખત બનાવવાને અને દીકાનાં બાણ હસતે મુખે ખમવા એ એક જાહેર પત્રકારનું સદુથી પહેલું ઠામ છે એ વાત તેમના મગજ ઉપર મજબૂતીથી હસાવવાને હું બહુ વહેલો જ બાગ્યશાળી થયો હતો. એમના લેખો નપાસી તેમાં કેટલાક સુધારા મેં શા માટે કર્યા છે તે વિષેનો મારો ખુલાસો એ બાઈ બહુ ધીરજ અને સહનશીલતાથી સાંભળતા અને બીજાવાર પોતાનાં લખાણોમાં સુધારો દેખાડવાને ચૂકતા નહિ.

મારા 'હિન્દી પંચ'માં દર અઠવાડિયે રમૂછ હમે ચતાં 'ન્યૂનિસિપલ નોટ્સ'ના અગ્રણ લખાણની એ બાઈ મારે પ્રશંસા

કરતા અને તે 'નોર્સ'ને સમજાવે ચિત્રોથી સજ્જાગવાની મારી
અદના કોમેશથી ટેલીફોન તેઓ બહુ સાનદાચર્ય પામી પોતે પણ
પોતાની વાર્તાઓને તેવી જ રીતે સજ્જાગવાને બામ્બાગી થાય તે
માટે બહુ આત્મદેખાના 'સુબધ સમાચાર'ના એક ચિત્રોથી બગ્પૂર
દીવાળી અક માટે બાધ 'મીમ'ને 'ઓગિન્ટવ ઓન્યુઅન'ના
૧૮૧૫ના વૉલ્યુમમાંથી 'ગ્લપ્તાલ્ફી વડુ' - A Rajputana
Bride-ની વાર્તા લખવાની મે સૂચના આપી તે એ બાધએ
૪૮ હપ્તી લીધી અને 'ગસમાગા' તથા 'ટાંડ ગાગ્થાન'ના
પાના હપ્તનાવીને કેટલાં નવે ગમ તેમા હમેરી અમન વાર્તાને
બહુ મારી રીતે ઇન્માફ આપ્યો મારી આગળ જ્યારે તેઓએ
તેના પાના હાજર મીધા ત્યારે મને તે એલી પસદ આવી કે તેને
ચિત્રોથી સજ્જાગવાને મે વિચાર દર્શાવ્યો અને તેને લગતી આશરે
અર્ધો હજાર કલ્પનાઓ તેઓ મારી આગળ મે ૧૮૧૫ના તે દરમિયાન
મે ૮૫૦ કરી આપી આ ચિત્રો જોઈને એમને પોતાના બચિખના
પુસ્તકોને ચિત્રોથી સજ્જાગવાને કૌણ લાગ્યો મારી માયની સુદા
કોન દરમિયાન, હું મારા 'આર્ટિસ્ટ' પાને મારા 'હિન્દી પત્ર' માટે
જે જે અમુક ચિત્રો દોગવતો તે તેઓ બહુ બારીગથી જોના અને
પોતાના કામ માટે તેનો બચિખમા હપ્તોગ મગવાને વિચાર મગતા
જે વિચાર તેઓએ 'વીસમીસદી'ની પાત્ર વર્ણની ટૂંક હયાતીમા
બહુ ફેલેદમદી સાથે અમયમા મેલેવો મે જોવો

'વીસમીસદી'નો આરબ બાધ 'મીમ' ક્રમ મીધો તે હું
સાગીપેડે જાણુ છું તેના બહાગના અરની કિશાલન તેઓ પ્રથમ
મિ ધુગ્ધ પાને કરાવીને મને દેખાડવા લાયા અને તે નિનાયન
છપાવવા મેમ્લી આપી તે દરમિયાન મહિનાઓ નીકળી ગયા તે
લામા લડાઈ બગી અને યાવવાના મગમ અને બીજા છાપખાનાની
સામગ્રીઓના ભાવ હદયહાર વધતા ચાલ્યા તે જતા સ કાગલમાઈ
કરીમના જેવા પ્રગતી અગવણીમા ભાગ આપનાગ મોના નખાણુ

નાર અને મદદગારની બધી મદદથી તેઓ પોતાનું કામ ફત્તેહમંદીથી આગળ ચલાવી શકશે એવો તેમને ભરસો હતો. છાપાકળાને લગતા દરેક પ્રકારના સામાનના ભાવની અતિશય મોઢવારી એ ભાધના સાહસની બહુ આડે આવશે એવો બધાં પ્રયત્નથી જ ખતાવ્યો હતો અને તેથી બહુ સંભાળથી અને સાવચેતીથી દરેક બાબતના ખરચના સંબંધમાં ખાલાં બરવાનો હું દરેક મળતી તકે એમને આચલ કરતો રહ્યો હતો. દિલ્લીની સાથ મેં જોયું છે કે તેઓએ એક પહેલી પંક્તિનું માસિક પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન જરા ખાટવા છતાં તેને લગતું સાહસ માથે ઉઠાવવામાં પોતાનાં આંગળાં બહુ સજ્જડ રીતે દઢાડ્યાં હતાં, અને મને બધું છે કે તેના ગમ અને ચિંતામાંજ એ ભાધની છેલ્લી માંદગીએ જીવલેણ રૂપ લીધેલું હોતું જોઈએ.

પણ 'વીસમીસદી'ને એક પહેલી પંક્તિનું માસિક બનાવવાની મારા મૂર્ખ મિત્રની મહેનત, ઉલટ, ટાંગણ અને ખંત અથાગ હતાં. તે વિષે, હું ધારું છું કે બે મત પડશે નહિ. ગૂંજરાની સાહિત્યના સાક્ષરો અને શૌખીનોનું જે મંડળ તેઓ પોતાના માસિકને માટે બેઠું હતી સમ્પાદિતા, અને તે મંડળમાં આવેલા કેટલાક નામચીન ગૃહસ્થો પાસેથી ખાસ લેખો લખાવી લેવામાં અને તે પ્રકટ કરવામાં જે ખાડોશી, આલાછી અને ઉલટ તેઓ દેખાડતા તે કેટલીકવાર મને પણ વિસ્મય પમાડનારી થઈ પડી હતી. વળી તે લેખકોનાં લખાણોને ચિત્રોથી શોભાવવા માટે જુદાજુદા ચિત્રકારોને ઘેર ધક્કા ખાવા, તેના ફોટોઝિકા ખર્ચાદ બનાવવા અને તે બનાવનારાઓને ત્યાં દર-રોજ દાદરો ચઢવા ઉતરવા, એ કામ લાઈ 'સલીમ' જેવા ખડતલ, મહેનતુ અને નિઃશંક પત્રકાર જ કરી શકે. ચિત્રો કદાવવાનો અને છાપખાનાના કામનો મને બહુ લાખો-ચાર દાહેકા ઉપરનો-અનુભવ છે, અને તેમાં શી શી સુશીળતા અને વિદ્યા આવી નહે છે તેની હું બહુ જ કડવી અજમાયશ મેળવી ચૂક્યો છું. તે ઉપરથી મારા મૂર્ખ મિત્રે શી શી સુશીળતા વેઠી હશે, કેવી કેવી

નાકમેદી અને નિગળા ભોગરી હશે, કેના કેના ધડેવા-પાડા ખાધા હશે, તેની હું દરેક કરી ચકુ હું તે બધી દેખાતી અને દલ-દેસરીમા મારા મનુષ્ય મિત્રે પોતાની જિંદગીના છેલ્લા પાંચ વરસનો ભોગ આપીને તે દેખી દરવામા કેટલોક ઢિંગ્નો આપ્યો છે એવી માગ મનમા જે ક'પના ઉભી થાય તો પત્રકારના મનુષ્યમા એવું કામ કરનારઓનું મનુષ્ય તે કદાચજ ખોળી ધાગશે.

બાર્ડ 'મલીમ' સાચની માગી મુલાકાતો એમની જિંદગીના પાઠવા ઘોડા દિવસોમા બહુ કમી થઈ ગઈ હતી હું આપોની નવ-ગાઈને લીધે મારી ઓફિસ છોડીને માગ અવગી ધરમા માડ કામ કરવા એગે અને એઓ બાર્ડ ગમે ત્યાગે મારી ઓફિસમા ગહડી આવના વગબગ બધે પડ્યા તેમા 'વીમમીસ'ના રજામરેવા કામની ખટપટ અને તેને પહેાચી વગવાની જગલે બહુ ભાગ બજાવ્યો. જ્યારે જ્યારે ચોપાગી તરફ એમને કામમર આવતું પડતું ત્યારે ત્યારે તેઓ મારે ત્યા ડોકિયુ કરવાને ચૂકના નહિ, પણ તેમની મુલાકાતો બહુ હિડતી મુનાકાતો થઈ ગઈ તે દરમ્યાન 'વીમમી-મદી'ની નાણા મંબધી હાનન વિરે મને એ બાર્ડ સાથ વારવાર વાન થતી અને તે વેળા, જે મોટા ખરચ તે પાડા તેઓ કરતા તે આખ મીચીને નહિ કરવા, પણ બહુ સલામથી ગણતરી કરીને અને ગજલુ તપામીને કરવાની સૂચનાઓ હું એમના મગજપર હમાવ-વવાને ચૂકતો નહિ 'વીમમીમદી' જેવા પહેલી પમિતના ચોપાનિ-યાને પ્રવર્તાવવાનો શો ખર્ચ થાય-થપાણો મજત મગે, લખનાગ-ઓની સેવા માટે કામ ખગ્યરા ન પડે અને તેઓ ઉત્પાદક મિત્રભાવે કામ ક્યે જાય છતા તે પાડા પૈસાનો કેલો ખો કરવો પડતો હોવો જોઈએ-તે છાપખાનાના કામ માથના માગ લાગા સખધ અને અનુનવ ઉપચી હું સારી પેડે સમજી ચકુ તેમ હોવાથી પોતાના સાહર્મમા ચાહોગ કરીને ઝપવાવવા કરતા સલામથી અકેદ ખગતું બરવામા કેટલી સનામની છે તે સમજવી ખગ્યની લગામ

લગાર તાણી પકડવાની મારી મર્દૂમ 'સલીમ'ને મજબૂત બધા-
મણ હતી. મને જાણવાનાં બહુ ખેદ થાય. છે કે એ બકામણ
નેહતી અસર નીપજવવાને દારગર લાગેલી માત્રમ પડી નથી, કેમકે
તેમનાં અકાલ મરણ બાદ 'વીસમીસદી'ને આજ રાખવાને અને
તેઓએ તેને માટે મુદરર કરેલા ઉચ્ચ માપ (સ્ટેન્ડર્ડ) ઉપર તેને
આજ રાખવા માટેનો ખરચનો બોલ્ને માથે ઉપાડી લેવાને તેઓએ
પોતાની આસપાસ ઉભા કરેલા લખનારાઓનાં મોઝાં મિત્રમંડળમાંથી
કોઈની પણ હિંમત આપી નથી; અને મારા મર્દૂમ મિત્રના મરણ
સાથ 'વીસમીસદી' પણ પોતાના માથાપરના કરજના બોળ તથા
કથકાઈને મરણ પામ્યું છે.

કામધંધામાં બાઈ 'સલીમ' રજેહમંદ કન્યા ન હતા. તેઓના
પિતા અને દાદા વેપારી હતા, અને તેમને પગલે આપી વેપારના
કામમાં ઝોકાલ્યા છતાં તેઓને બહુ જ દ્રંદ મુદતમાં તે છોડી દેવું
પડ્યું હતું. તેમનું કુદરતી વલણ સાહિત્ય તરફ હતું અને સાહિત્યના
મેદાનમાં જ તેઓએ પોતાનું નસીબ અજમાવવાને પોતાની
નિંદગ્ગીનાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષ માત્રમાં લાંબાં. તેઓએ મેટ્રિક સુધીની
શાળાની કેળવણી લીધી હતી. તેટલી કેળવણી છતાં સાહિત્યના પોતાના
શોખને ખીલવવા અને નવી નવી અંતિહાસિક-અને ખાસ કરીને
ઈસ્લામી અંતિહાસિક-આખતો જાણવા અને તેને લગતું છૂંકું છૂંકું
સાહિત્ય એકઠું કરવાને તેઓ થોડા વિલટમંદ ન હતા. જો તેઓએ
યૂનિવર્સિટીની ઉચ્ચ કેળવણી લીધી હોત તો મારી ખાતરી છે કે તેઓ
પોતાના સાહિત્યના શોખને વધારે ઉચે લઈ જઈ શક્યા હોત, અને
'વીસમીસદી'માં કંઈકે ઓર જ ઝમક અને રંગ આણવાને શક્તિ-
વાન થયા હોત.

તેઓ ઓમર ખાયામના અજબ પૂજારી હતા. ઓમરની
રૂપાઈયાતનો ફિટ્ઝજિસલ્ડે કરેલો અંગ્રેજી તરજુમો તેમને મહોડે
હતો અને તે તરજુમા ઉપરથી ગૂંજરાતી બાષામાં એ રૂપાઈયાતોને

ઈન્સાઈ આપવાની તેઓએ કાગોથ કરી હતી. પોતે ગૂજરાતીમાં રચેલી એ કવિના અનેકવાર તેઓએ भारी સાથે વાંચી હતી અને એકવાર ‘હિંદી ગ્રાંથિક’માં તેઓએ તે વિશે લખેલા લેખ માટે મેં મારા આર્ટિકલ પાસે ચિત્રો પણ દર્શાવી આપ્યાં હતાં. તેઓ સાથે અને ઘણીવાર હાસ્યવિનોદ થતો ત્યારે સંખન ચીમકીતો ચમચમાટ લગાવવાનાં કામમાં લગાર નરમ રહેવા માટે ઓમરની રૂબાઈમાંની છત્રી-સમી રૂબાઈ અને મસ્કરીમાં લલકારતા:—

“For in the Market-place, one Dusk of Day,
I watch'd the Potter thumping his wet Clay:
And with its all obliterated Tongue,
It murmur'd—"Gently, Brother, gently, pray!"

મારો મિત્ર ‘અલીમ’ સદાની શાંતિમાં સૂતો છે. એક મિત્ર તરીકેના તેની સાથેના મારા સમાગમના દિવસોની પવિત્ર યાદમાં આ લેખ લખનાં એક પવિત્ર શરણ અદા કરતો હું પેલાને માનું છું અને તે તેની પવિત્ર યાદગીરીને અર્પણ કરતાં તેનાં રૂઢ કૃપર હું એકવાર ફરીથી હજારાનહજાર દરદ પહોં છું!

બરબોરશ નવરોશ આપઅખત્યાર

શ્રેષ્ઠ હાજીમહમ્મદ અસારખિયા શિવજી

ગૂજરાતી બાપાની પ્રસિદ્ધ માસિકપત્રિકા 'વીસમીસદી'ના ઉત્સાહી સંચાલક અને સંપાદક મિ. હાજીમહમ્મદ અસારખિયા શિવજીનો સ્વર્ગવાસ શકત ૪૩ વર્ષની વયે ગઈ તા. ૨૨ મી જાન્યુઆરીને દિવસે ધનુર્વાદી માત્ર ૩૬ કલાક પીડિત રહેવાને લીધે થઈ ગયો.

એમના વડવા કુચના રાજનગર ભૂજના રહેવાશી હતા. ત્યાંથી પહેલવહેલા એમના પ્રપિતામહ શ્રેષ્ઠ માણિક મૂસાણી ઈ. સ. ૧૮૩૫માં નેપાલ અર્થે મુંબાઈમાં આવીને વસ્યા. શ્રેષ્ઠ હાજીમહમ્મદનો જન્મ મુંબાઈમાં ઈ. સ. ૧૮૭૮ ના દિવસે અરની ૧૩ મી તારીખે થયો હતો.

ઘેર ઘોડો સમય ગૂજરાતી બાપાનો અભ્યાસ કર્યા પછી હાજીમહમ્મદ ફોર્ટ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા અને ત્યાં અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. દશ વર્ષની ન્હાની વયથીજ એમને વર્તમાનપત્રો વગેરે વાંચવાનો શોખ લાગ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૫ થી એમણે અંગ્રેજી, હિંદી અને મરાઠીના પણ અભ્યાસ કરવો શરૂ કર્યો અને તે દહાડાથી તેમની સાહિત્યસેવાનો પણ પાયો નાખ્યો. તેમણે ગૂજરાતી માસિકપત્રોમાં લેખો અને ન્હાની ન્હાની વાર્તાઓ લખવી શરૂ કરી. જે વર્ષ પછી તે દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રોમાં પણ લખવા લાગ્યા. હિંદીમાં તેમણે ગોસ્વામી તુલસીદાસ, કુપ્પીર, ગંગ આદિ કવિઓનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ ઘણા સૌખ્યથી કર્યો હતો અને 'પ્રવીણસાગર'નું તો વારંવાર પાઠપણ કરીને

તેમથી ઘણું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં તેમણે પહેલું પુસ્તક 'સ્નેહી વિગ્દ પચદશી' હિન્દીમાં પ્રકટ થયું. આ પુસ્તક એક મિત્રના ન્હાના ભાઈના અક્ષરે રચેલા. અવસાનપર લખાયું હતું. એ વર્ષ પછી તેમણે સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક સર એડવિન આર્નોલ્ડ દ્વારા 'પર્લ્સ ઓફ ફ્રેન્ચિઝ' નામક પુસ્તકનું ગૂજરાતી ભાષાનુદાર કરી તે 'ઈમાનના મોતી' ના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું. આ પુસ્તક જોડે છે તે ગદ્યમાં, પરંતુ તેમણે તેમણે પોતાના રચેલા કેટલાયે ટોટા ડામડામ મૂકેલા છે, અને એથી એ પુસ્તકની અતો-ગત્વનામાં કેઈ ઝોરજ વધારો થયો છે. ઈ સ ૧૮૯૮માં તેમણે એક ગૂજરાતી માસિક દહાડવાની ઈન્ડા કરી, પણ એ પ્રયત્ન એ વખતે સફળ ન થયો. ત્યાર પછી ઈ મ ૧૯૦૧ માં તેમણે સુમધમાતોને માટે 'સુદાન' નામનું એક સચિત્ર માસિકપત્ર દહાડવું શરૂ કર્યું અને તેનું વાર્ષિક લવાજમ ૪૬૫ એકજ રૂપિયે રાખ્યું. એ પત્ર એટલે ૧૨મ આશુ અને પછી ખોટને લીધે બંધ પડી ગયું.

ઈ સ ૧૯૦૩ માં લૉર્ડ કર્ઝનનો દરબાર બરાણા તે સમયે તેમણે અનિદામિક તથા જીવન-અબધી આગે ૧૦૦ સચિત્ર લેખ આપ્યા ઈ મ ૧૯૦૪ માં તેમણે જૂજગતીમાં 'મટેગ્નિમા' નામનું નાટક લખ્યું, અને ઈ સ ૧૯૦૮ માં 'ગ્રીસ' નામનું એક નવનકથા લખી. આ નવનકથા 'આત્મચિંતા' ઉપર લખાયેલી છે અને નવનકથાની ડોટિમાં એ તદ્દન જુદીજ દગની છે એ મિત્રામ બીન કેટનારે લેખો અને વાર્તાઓ તે વારવાર ગૂજગતી પત્રોમાં લખના રહેતા.

માસિકપત્રિકા દહાડવાનો વિચાર તે એમના મનમાં ધોળાયા દરતોજ હતો, પણ ખોટના કાયથી તેમની હિમ્મત ચાલતી ન હતી. ઈ. સ ૧૯૧૪ માં સુબાઈના પ્રસિદ્ધ સૈફ મુરદાસનામને આ દામમાં તેમને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને અર્થિક મદદ પણ કરી. આખરે તેજ વર્ષના જૂલ મહિનામાં કેકેતેરેલન લેવાઈ ગયું અને પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શુરધર પામે તૈયાર કરાવેલું 'ટાઈટલ ડિઝાઇન'

પણ વિલાપતમાં હાવવામાં આવ્યું. પરંતુ યુરોપીય મહાયુદ્ધને લીધે
 પાછી એ કામમાં દીલ પડી. છેવટે ઈ. સ. ૧૯૧૬ નાં એપ્રિલ માસમાં
 ‘વીસમીસદી’ પ્રસિદ્ધ થઈ. તે એટલી હોંશથી કે એપ્રિલનો અંદ
 માર્ચમાં કાઢવામાં આવ્યો! હવે હાથમાઈ આહકો અને જાહેરખબરો
 મેળવવાની શોધમાં પડ્યા. પ્રથમ તો લોકોએ તેમને ધુતારા સમજીને
 તેમનો વિશ્વાસ ન કર્યો. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે પહેલો અંદજ ૧૯૧૧
 લક્ષ્યાવવાને ખાતર આવો કાઢવામાં આવ્યો છે; બધા અંદો કંઈ
 ચોડાજ આવો નીકળવાના છે? તોપણ આડ આનાની એકને
 હિસાબે કેટલીયે છુટક નકલો વેચાઈ ગઈ. સરખાતના અંદની સ્ટોકમાં
 તૂટ પડી અને માગણી વધતી રહી. આહકોની સંખ્યા પણ વધતીજ
 આવી. કેટલાયે મિત્રોએ આહકો લાવી આપવાનાં વચન આપ્યાં અને
 આ વચન તેમણે એટલી હદ સુધી પાળ્યાં કે ધાર્યા કરતાં પણ
 આહકોની સંખ્યા વધી ગઈ. આમ છતાં પણ હમેશાં એકાદ અડ-
 ચણ તો સામે હોયજ. કામ ચાલુજ કાણ હતું; ડગલે ને પગલે
 મુશ્કેલીઓ હતી; પણ એમને તો ખરેખરી લગતી લાગી હતી.
 તેથી તેમને તો એ મુશ્કેલીઓમાં પણ મનોરંજકતા જણાતી. પહેલાં
 વાર્ષિક મૂલ્ય છ રૂપિયા રાખ્યું હતું, પરંતુ ૧૯૧૮ નાં એપ્રિલથી નવ
 રૂપિયા કરવામાં આવ્યા. પત્રિકા પ્રસિદ્ધ થયા પછી છ મહિને
 સુબાઈના ક્લેક્ટરે તેની પ્રતો લાંડનના મ્યુઝિયમ માટે અને ઈડિયા
 ઓરિસના પુસ્તકાલયો માટે મોકલવાનું કહેવડાવ્યું. પહેલો અંદ
 પ્રકટ થયો ત્યારેજ રેલ્વે સ્ટેશનોપર વિવિધ ચોપાનિયાં ને પુસ્તકો
 વેચનારી વહીવટ કંપનીને લખવામાં આવ્યું હતું કે ‘વીસમીસદી’ની
 પણ ચોડીક પ્રતો વેચવા માટે તમે તમારા રેલ્વે સ્ટેશનના સ્ટોલ
 પર રાખો. પણ એમણે જવાબ આપ્યો કે ‘દેશી બાપામાં નીકળતાં
 પુસ્તકો, ચોપાનિયાં વગેરે અમે વેચવા માટે નથી રાખતા.’ આડ માસ
 પછી એ કંપનીએ પોતેજ કાગળ લખ્યો કે ‘અમે આપના પત્રની
 છુટક નકલો અમારી દુકાનો-સ્ટોલ-પર વેચવા માટે રાખવા

ધ્રુવીએ ધીએ' તે દહાડાથી 'વીસમીસદી'ના અંત એ કંપનીની દુકાનોપર સારી સંખ્યામાં રહેવા લાગ્યા ગયે વર્ષ આ વખતે-ઈ સ. ૧૯૦૦ ના એપ્રિલ-એ મા—જ્યાંએ અગ્રે સુબાઈમાં હતા ત્યારે હાઉનાર્ડએ ગ્રાહકોની સંખ્યા અમને લગભગ ૪૦૦૦ ની ખતાવી હતી અને કલુ હતુ કે આજદિન સુધીની ખોટની રકમ રૂ. ૩૫૦૦૦ સુધી પહોંચી છે. ગૂજરાતી પત્રસમાજમાં લેખકોને લેખ લખવા માટે પુનઃગર-મહેનતાણુ—આપવાનો આન નથી, છતાં હાઉમહમ્મદની પરિખાના કેટલાયે લેખકોને મહેનતાણું મળતુ એ મિવાય હાઉનાર્ડ હિદી, ઉદુ અને બંગાળીમાંથી પણ ખૂબ લેખો લેતા અને તે બધાને ઉત્તમ ચિત્રોથી શણગારી વાચકો સમય મૂકના કવિ વિહારીની 'અતસર્વ' અને શિવનદનમિહના 'દેશદર્શન' નામક પુસ્તકોનો પ્રસેક ભાગ પણ તેમાં ચિત્રો સાથે છાપરામાં આવ્યો છે.

'વીસમીસદી'ના જાહેરખપરો પણ નવા અવગપનીજ આવતી, અને તેને માટે ખુબ મપાદક ધણો પશ્ચિમ લેના લેખકોએ બેરો-મગ ખ્યાલ કરીને વિષયો પણ હાઉનાર્ડ પોતેજ ચૂંટતા અને ત્રણ ત્રણ મહિનાના વિષયોની યાદી આગળથી ધડીને તૈયાર રાખતા જેમ નખાવનામાં ને ચિત્રો દોગવવામાં પણ તેમને ખૂબ મહેનત લેવી પડતી અને તે જાતે લેખકો અને ચિત્રકારોને તેમના કામમાં હરેક પ્રમાણની મદદ આપતા હાઉનાર્ડનો મન એવો હતો કે ઉત્તમ ચિત્રો વિના નાગમાં સારો લેખ પણ શુષ્ક અને નીરસ થઈ પડે છે, અને તેનો પ્રનાવ તદ્દન નટ નહિ, તોપણ ઓછો તો જરૂર થઈ જાય છે વળી તેમની એ પણ માન્યતા હતી કે સર્વ ધર્મો, પંથો અને જાતિ-ઉપજાતિને પોતાની દૃષ્ટિ સામે ગણીને અને તેમને સારી પેઠે સમજાવે કામ કમારે માણસ જ મપાદનનું કામ સારી રીતે કરી શકે એ કહેના કે દરેક અકમા નહિનહિ તોપણ ત્રીજા ભાગની સામગ્રી તો એવી હોવીજ જોઈએ કે જે ગમે તે રચિના માણસનું મન-જન કરી દે અને તેને ગ્રાહક થવા લાગ્યાવે આ લખનારને

તેમણે એકવાર કહ્યું હતું કે: “ધણા સંપાદકો પોતાના પત્રોમાં પોતાની પસંદગીના ગંભીર વિષયો ભરી દે છે. તેઓ આ વાતનું ધ્યાન નથી રાખતા કે જે વિષયો તેમને પોતાને રુચિર છે તે બીજા કોઈના લોકોને કેટલી હદ સુધી રુચિર થઈ પડશે. છેવટે પરિણામ એ આવે છે કે ગ્રાહકોની સંખ્યામાં ધીમે ધીમે ઘટાડો થતો જાય છે અને અંતે પત્ર બંધ કરવું પડે છે. જે વિષયો લોકો પોતે પસંદ કરે છે, અથવા જે પ્રકારના લેખોની લોકોને જરૂર છે તેવાજ વિષયો ‘વીસમીસદી’માં આપવામાં આવે છે. એ વાંચતાંજ વાચકોનું મન તેપર ચોંટી છે. આવું કર્યા વિના જનસમૂહાવને આપણે આપણી તરફ નથી ખેંચી શકવાના. લોકોને અનુકૂળ બનાવવા હોય તો શુદ્ધ અને નીરસ વિષયો ભરવા ન જોઈએ, લેખો તથા પત્રની રૂબ આકર્ષક હોવી જોઈએ અને સુખ્ય ઉદ્દેશ એ હોવો જોઈએ કે મનરંજનની સાથેસાથ જ્ઞાનવૃદ્ધિ થાય. કોરા, લૂખા ઉપદેશો લોકોને પસંદ નથી જ પડવાના. લોકો અત્યંત મહેનત પછી ચાહીને જરા આરામ મેળવવા માટે વાંચવાને પત્ર હાથમ લે, ત્યારે તેમને શું મળે? નીરસ ઉપદેશોનો બંડાર! લોકોને આ કંટાળો ઉપજાવે છે. આથીજ જ્ઞાનવૃદ્ધિને માટે આપવાના દરેક લેખને સારીપેઠે મનોરંજક બનાવીને સંપાદકે તે લોકો સમક્ષ મૂકવો જોઈએ. આપણા સ્મારનવર્ષમાં નીરસ રીતે લખેલા ગંભીર વિષયો વાચનારો તો મૂળ શોધવા જશે તોયે કોઈ નહિ મળે! ધણા લોકો તો એમજ કહે છે કે અમને એપાનિયાં વાચવાની પુરસદ જ નથી! વળી કેટલાક એવા છે કે જે ગાંઠના પૈસા ખર્ચ્યા વિના અહીંતહીંથી માગીતાગીને વાચી લે છે. આવા લોકો સાથે તો એવી યુક્તિ વાપરવી જોઈએ કે જેથી તે લલચાઈને પૈસા ખરચે ને ગ્રાહક બની જાય; અને પરિણામે પત્રકારોની ગ્રાહકોના તોટાની પ્રતિષ્ઠા બંધ થઈ જાય અને લોકોને જ્ઞાન મળે. આવા લોકોની ગાંઠથી પૈસા છોડાવવાને માટે ખૂબ મનોરંજક અને ચિત્તાકર્ષક સાધનો તૈયાર કરવાની જરૂર છે. આ કારણથીજ ‘વીસમીસદી’ના કવરપેજ

પર તથા અંદર આકર્ષક ચિત્રો સારી સંખ્યામાં રાખવામાં આવે છે, કે જેથી કેાઈ દરથી જુએ તોપણ એ હાથમાં લઈને આમ-તેમ ફેરવી જોવાનું તેને મન થાય; અને પાનાં ફેરવનાંજ વાંચવાનું મન થઈ જાય ! સાહિત્ય અને લલિતકલા તરફ સામાન્ય જનસમા-જની રુચિ વાળવાને માટે આ કિટરગાર્દનની ઢબજ સરસ છે. આનું પરિણામ એટલે મુઘી આનું છે કે એક જગ્યાએ તો પંદર વીસ રૂપિયાનો પમાર મેળવનારા ચાર પાંચ જણાઓએ પોતાનું નાનું સરખું મંડળ બનાવીને પણ 'વીસમીસદી' મંગાવતું શરૂ કર્યું છે ! મુખ્યાધ્યી કચ્છાણ, વાંદરા અને બીજાં આસપાસનાં રૂઝનો મુઘીની લોકલ ટ્રેનોમાં તો કેટલાકે 'વીસમીસદી' વડે પોતાનો રોજગાર શરૂ કર્યો ! તે એવી રીતે કે એ લોકો રોજનું એક આનો બાકું લઈને 'વીસમીસદી' લોકોને બાડે વાંચવા આપે. આ બધા ઉપરથી સમ-જાશે કે મનોરંજનના સાધનો અંદર પુષ્કળ હોય તો તે પર પૈસા ખર્ચ કરતાં ગરીબોનો શુભ પણ અચક્ષતો નથી. આવી મોટી પત્રિકામાં એકાદ બે વાર બે કરતાં વધારે ગંભીર લેખ આપવામાં આવ્યા કે લોકોએ તે ન વાંચી ! મેં એ અનુભવ પણ કરી જોયો છે. આથીજ જો લોકોની જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવી હોય તો ગંભીર લેખો પણ પહેલાં તો મનોરંજક સાધનોમાં એવી આકર્ષકરીતે વીંટાળીને લોકો સમક્ષ મૂકવા જોઈએ કે લોકો તે અચક્ષમા વિના હોંસથી વાંચે અને જ્ઞાન મેળવે. આમ લોકોને એકવાર લેખો વાંચતા કરી દીધા પછી તેમાં ધીમે ધીમે મુધારો કરી તેમને મૂળ ઢબના લેખોપર લાવી સકાય. "

તેમની લોકપ્રિય પત્રિકાના સંપાદન-કાર્યે સંબંધી જે પ્રશ્ન મેં પૂછ્યા હતા તેનો હુજબાઈએ આપેલો ઉત્તર ઉપર લખેા જણાવ્યો છે. તેમણે સાહિત્ય અને લલિતકલાની પાછળ પુષ્કળ ધનનો વ્યય કર્યો છે. પ્રસિદ્ધ ફારસી શાયર ઉમર ખય્યામની રૂબાઈપાતોનું તો જાણું એમને વ્યસનજ પડી ગયું હતું ! આ પુસ્તકની સસ્તામાં સસ્તી આવૃત્તિથી માંડીને તે ઠઠ મોટામાં મોટી-બહુમૂલ્ય-આવૃત્તિઓ પણ

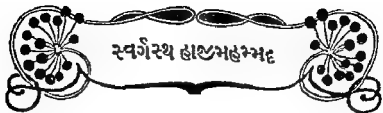
તેમના પુસ્તકાલયમાં હતી. અને ચિત્રોની વાત તો પૂછોજ ના! ૧૮ વર્ષના પરિશ્રમ પછી તેમણે રૂબાઈપાતોનો અનુવાદ જુદી જુદી ત્રણ રીતે કર્યો હતો અને મિ. ધુરંધર પાસે ફારસી સ્ટાઇલમાં તેને માટે સોળ ચિત્રો પણ તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. એ ચિત્રો લોકોને બહુજ પસંદ પડ્યાં હતાં અને સર ફ્રાન્સિસ બાઈએ એ રૂ. ૩૦૦૦માં ખરીદી લીધાં હતાં. 'વીસમીસદી'નો જે આદર્શ હતો તેની સાથે હિન્દી બાપા બલુનારી આલમ સદમન હો કે ન હો, પરંતુ ગૂજરાત પ્રાંતના લેખકો, ચિત્રકારો અને બીજા લલિતકલાપ્રેમીઓને તો એથી મોટું પ્રેરણાદન મળ્યુંજ.

હાજીબાઈ સ્વભાવે એટલા તો સીધા, સાદા અને મીઠાનસાર હતા કે એમની પાસે ગયા એટલે પછી ઉઠવાનું મનજ ન થાય. દરેક વિદ્યારેમીને માટે એમનાં દાર સદાય ખુલ્લાં હતાં. મુંબાઈમાં એવો કોઈકજ વિદ્યાર્થીસની હશે કે જે એમને નહિ આજખતો હોય. પોતાના માસિકની હિન્દી અને અરબી આવૃત્તિ કાઢવાનો પણ તેમનો ધરાઈો હતો. એ વિષયમાં એમણે થોડો પ્રયત્ન પણ આદર્યો હતો, પરંતુ તે એમ ને એમજ રહ્યો.

એમનું મિત્રમંડળ બહુ બહોળું હતું અને તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, અંગ્રેજ-ગણા હતા. 'વીસમીસદી'ની ૩૬૦ ઉપરાંત નકલો તો મિત્રોનેજ મળત મોકલાતી હતી ! એ બહુ ઉદાર અને પરાપકારી હતા. રૈદ્ય મારતાં તો એમને આવડતુંજ નહિ. ધાર્મિક પક્ષપાત એમનામાં જરાપણ ન હતો.

એમના અવસાનથી ગૂજરાત પ્રાંતને તો ભારે ખોટ ગઈજ છે, પરંતુ હિંદી ભાષા બલુનારાઓને પણ મોટું યુક્તાન થયું છે. મુંબાઈ બહાર રહેનારા તેમના સાહિત્યવિશાસી મિત્રોને તો તેમના વિના મુંબાઈ, એ દીવા વગરના ઘર જેવું થઈ પડ્યું છે !*

પંડિત બદરીનાથ લાહ

સ્વર્ગસ્થ હાજીમહમ્મદ

ગૂજરાતને નવાં આદર્શ આપનારા, નવીન ગૂજરાતની બાવનાઓને પોષનારા એક પછી એક ચાલ્યા જાય છે. થોડા જ વખત ઉપર રણજિતરામ મયા; અને હવે હાજીમહમ્મદ મયા. રણજિતરામના શ્રવણનું મૂળ કર્તવ્ય બાવનાઓ જુદે જુદે દેશોએ વેરવાનું અને વાવવાનું હતું, કે જે બાવનાઓ અત્યારે મેં દેડો દિશાઓમાં જગી નીકળે છે. હાજીમહમ્મદે 'વીસમીસદી' દ્વારા ગૂજરાતની નવી બાવનાઓને ખીસવવાનું કામ બહુ સારી રીતે કર્યું હતું. રણજિતરામ જેમ માણસોને પારખી શકતા-જેમના હૃદયમાં ગૂજરાતની સેવાને માટે ઉત્સાહ હોય તેમને શોધી દાઢતા-તેમ હાજીમહમ્મદ પણ કરતા. એ જન્મે જણુ આવાં બાધો અને બહેનોને શોધી દાઢી તેમનાં અંતરમાં છુપાયેલી શક્તિઓ બહાર લાવવાની મહેનત કરતા. આ બાધો અને બહેનોને પણ કેટલીકવાર ખજાર ન હતી કે તેમનામાં આવી શક્તિ હશે; પણ જમીનની અંદર રહેલું પાણી જેમ વિદ્વાન બુદ્ધિશાળી પોતાની શક્તિના બળે શોધી શકે છે તેમ આ આત્માઓના બુદ્ધિશાસ્ત્રીઓ અંતર્ગત રહેલા શ્રવણના ઝરાને શોધી દાઢતા અને તે ઝરા બહાર આવી દુનિયાને ઈશ્વરુષ કરે તે માટે મહેનત કરતા. રણજિતરામ પામે નહોતું તેવું એક સાધન હાજીમહમ્મદ પામે હતું; અને તે 'વીસમીસદી.' જ્યાં તેમણે લેખક લેખો કે તેઓ તેમની પાછળ પડી તેની પામે 'વીસમીસદી' માટે લેખ લખાવના અને આવી રીતે લેખકોની અંદરની શક્તિને બહાર દાઢી ગૂજરાતનાં સાહિત્ય અને જનસમાજને નવી બાવનાઓ અને એનોથી અલંકૃત કરના.

હાજીમહમ્મદનો પુસ્તકો ઉપરનો પ્રેમ અજબ હતો. ત્યારે એ આપણને માર્ગ પુસ્તક બનાવે ત્યારે જે રીતે તે કથાઓમાંથી બહાર દાઢે, તેને હાથમાં લે અને તેનાં પાનાં ફેરવે તે જણે માર્ગ પ્રિયમ

સાહ્યમદ્ભદ્ર : ચિત્રો રહમનવત્

પોતાની, બહાલીનાં વસ્ત્રા હાથમાં લેતો હોય એમ લાગતું. પુસ્તકોમાં પણ એમર ખજાનાનાં પુસ્તકો ઉપર એમને સૌથી વિશેષ ગ્રેમ હતો. એની એકસો ને દસ કરતાં પણ વધારે જુદીજુદી આશુતિઓ એમની પાસે હતી. તે કવિનાં કામ માટે એમણે મોટે ખર્ચ ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, જે ‘દાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ના ‘ક્રિસ્ટમસ’ના અંકમાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. માસિકની છપામળી અને તેના લખેા માટે એમની ભાવના બહુજ હોયી હતી. સૌથી હોયી પદ્ધતિ પર ચાલનાં અગ્રેજી માસિકો તેઓ નમૂના તરીકે લેતા અને તેથી કોઈ પણ રીતે આપણું માસિકો નીચાં ઉતરે એ એમને પસંદ પડતું ન હતું. આ દાર્શનિક માટે ગમે તેટલો ખર્ચ થાય અને ગમે તેટલી મહેનત પડે તો પણ તે ડગતા નહિ. પ્રખ્યાત સાયન્ટિસ્ટ ડૉ. જગદીશચન્દ્ર બોસ્નાં ચિત્રો આપવા માટે તેમણે આજ પ્રમાણે પુષ્કળ મહેનત અને પૈસાનો વ્યય કર્યો હતો.

પોતાના માસિકના લેખો માટે આવી રીતે હોયી ભાવના રાખવાનું એક પરિણામ કેટલીકવાર વિચિત્ર આવતું. પોતાના ઉમંગકાથી ઘણા લોકોને તેઓ લેખો લખવાનું કહેતા અને જ્યારે આ લેખો તેમના ઉપર આવતા ત્યારે ઘણીવાર તે પ્રસિદ્ધ કરતાં તેઓ અચકાતા. આથી કેટલીએકવાર તેઓ અણુધાર્યં કોઈ કોઈ મિત્રને ખોટું લગાડતા. કહેવાનો ભાવાર્થ એ કે આટલું છતાં એમની પોતાની ભાવના ખરી હોય કે ખોટી, પણ તેનેજ બરાબર ધ્યેય રાખી કામ કરતા; પછી આમ કરવાથી બલે તેમના મિત્રને ખોટું લાગે કે ખીલ કોઈ રીતે તુકશાન થાય.

આવી છલાછલ પ્રવૃત્તિવાળો, હોયી ભાવનાઓવાળો, સેવાના મંત્રવાળો, સ્વાર્થ વગરનો આત્મા આ સંસાર આટલી નાની ઉમરે છોડી ગયો તે ચૂનરાતતું કમનસીબ. બાકી તે આત્માને પ્રભુએ તો વધારે હોયું કર્તવ્ય માટે જ બોલાવી લીધો હતો.

જયમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

‘વીસમી સદી’ના અધિપતિનો સ્વર્ગવાસ

-મુસદ્દા-

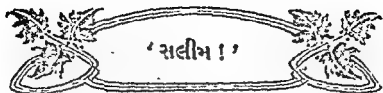
કલમ મારી ચરચરે છે બાહુમા પણ ખળ નથી,
મારા હૃદયની આગ જ્યેવો હાથ ! દાવાનળ નથી;
ઉર્મિઓ નિસ્તેજ થઇ છે, શબ્દમાં પરિખળ નથી,
હું ઉભો રહું ક્યાં જાઉં? બાકી રહેલું સ્થળ નથી;
આરે તરફ તોફાન છે, રે ! છે ખરી વાવાઝી,
જેયું ઉગે એ, હાથ ! ત્યાં આકાશથી વિજળી પડી.

પોષક ખરો સાહિત્યનો, સાહિત્યનો ભડાર એ,
નવીન જ્યોતિના નિરંતર ખોલનારો ફાર એ;
દેવ સમ કરતો હતો નિજ મુખથી હુઆર એ,
ક્યાં ગયો મારી હૃદયપર શોકની તત્વાર એ ?
ઉદાન એ ઉજડી ગયો, આવ્યો નહિ વિકાસમા,
પૃથ્વીનો એ અંદમા આસ્થો ગયો આકાશમાં.

સાહિત્યના ત્યાં સેવકો આવી રમણ કરતા હતા,
એ ખળનેથી અમોલાં રત્ન નીકળતાં હતાં;
અમૃત તેણી સરિતા હતી, પી લેખકો પળના હતાં,
એકજ હતો એ આશરો જ્યાં સાધનો મળતા હતાં;
વરસાદની આંખે ઝડી આવેલ આત્મે મિત્રની,
સાહિત્યદેવી સાથમા દેવી રહે છે ચિત્રની.

તત્વારથી પણ તેજ વહેતી આસૂઓની ધાર છે,
એ આસૂઓથી ચોતરફ લાગી રહી અંગાર છે;
હા ! એ ગયો નિજ હાથથી સાહિત્યનો શબુગાર છે,
તેથી ‘સદી’ આ આજથી વ્યાપી રહ્યો અધાર છે:
ધર્મના એ બાપ મુજ ! તું તો ગયો પરલોકમાં,
આજથી ‘શાયદા’ હવે રહેશે સદાયે શોકમાં.

“શાયદા”

‘સલીમ !’

નૂરજહાંનો “સલીમ” ?— જહાંગીર !

અને મુકે મોરની કથાનો “સલીમ” ?— હાજમદમદ !

બન્ને પૂરા આશક હતા. સનમના ગુલામ હતા. એકે, માગકના ખાવિંદનું ખૂન પીધું, ખુદની કરવા નૂરજહાંને ! રનેહીના રનેહીનું રક્ત રેડી દુઃખી નિગરખર મોલખત કરનાર રનેહદિવાનો તે જહાંગીર !

પણ, યારને દૂંદતી, નિરાશ અને મુશ્કિસ સનમને ખુદનું રક્ત રેડી-ગતન દઈ-આત્મા અર્પી-ધડીતર ખુશ કરનાર ઑલીઓ-મુર-શિદ-તે હાજમદમદ !

જહાંગીર મોજબો હતો-ઉડાડ હતો; નયાબાબ દોસ્તોની મોખતમાં એ વખત ગુમાવતો; ગમ જૂલાવવા શરાબ પીતો.

કલાપૂર્ણ કિતાબોનો સંગ્રહ કરવો એ ‘વીસમીસદીના’ ‘સલીમની’ મોજ ! કોઈપણ કિસ્મતે દિલપસંદ પુસ્તક ખરીદવું એ એનું ઉડાડપણું. એની મેહશિલમાં મેસતા સૌ યારોને હવે નશો કેણું કરાવશે ? સાફી જતાં કેણું અખાડશે અંગૂરી શરાબની મિઠી લગ્ન ? નશાબાબોનું વર ગયું; નશો ઉતરી ગયો. હવે તો મમીના જ જામ પીવા રહ્યા !

અને એ ઓમર ખયામના શીલમુખ ચેલાઓ ઘણીવાર પૂકાર્યું :

“આવ્યા અહિં આ આલમે શું કામ નહિ તે જાણીએ,
એમરજ મરજ નીર સમ વહીએ, કહી, નહિ જાણીએ.”

એમ જ બન્યું. એ ‘આલમે અહિં આવ્યો’ ત્યારે દૌલતનો દોસ્ત હતો. સમય બાદ દૌલત જ દગો દીધો. યારી કરી નહાસી ગઈ. ગાદે સૂતો મુશ્કીસીની, એ સ્ટેજ આરામ કરવા !

એ પછીની જિન્દગી ‘એમરજી મરજી નીર સમ વહી ગઈ.’
 શાખ અને ધધાને સમભાવે ખૂંટ કરવા સાહિત્યસેવા સ્વીકારી.
 ધધો નારાજ થયો; કિંમત વધારી પોતાની. જિગરે સ્વીકારેલી
 ગુલામગીરીના બંધનમાંથી છૂટવું ચૂકેલ પડ્યું. તગદીરનો તમાશો !!!
 ‘મોગલ રંગમહેલના બેદબરમો’ લખનાર ‘સલીમ’નું જીવન પણ
 બેદબરમોથી ભરપૂર !

બેવશ આશક્તના પારની આ દ્રશી દહાણી !.....

“ કબરમાં જ્યાં હમે જાશું ફૂલો ત્યાં આવશે દેવા !

મગર આ જિન્દગીમાં તો બની બાકાં સદા દેવા ! ”

વશાદાર આશક્તની બેવશ સનમ ! હવે આવી શુભો વેરવા તું
 કબર ? ઝમીંમાં મુર્દુ ગયું ત્યારે ખૂંટ્યાં ત્હારાં ચશ્મો ? રહનથી
 શો શાયદો ?

શોક કરતી સનમ ! ચણાવીશ નહિ હવે તાજ યાદગીરીનો.
 એ સ્નેહયોગીની કબર ?

“ નશાખાજ ”

પરલોકવાસી હાજમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી

હાજમહમ્મદભાઈનો અને મારો પરિચય આજામાં આજા દશબાર વર્ષનો તો હશેજ. 'મનોરંજન'ના ઉત્પાદક અને ચાલક પ. વા. શ્રીયુત કાશીનાથપંત મિત્ર અને હાજમહમ્મદને અત્યંત સ્નેહ હતો. ઉભય પોતપોતાની માતૃભાષાની ઉન્નતિ માટે તન, મન અને ધનથી કાર્ય કરનારા હતા; માતૃભાષાને ઉન્નતિ-પર્યંતમા ઉત્તુગ શિખર ઉપર લાવી ત્યાં તેનું ભવ્ય, સુંદર મંદિર સ્થાપિત થયેલું જોવાની આકાંક્ષા અહોરાત્ર ઉભયને હતી. ઉભય સૌન્દર્યના અકૃત્રિમ ભક્ત અને વાડમયોપાસક હતા અને તેથી તે ઉભયમાં પરસ્પર અત્યંત સ્નેહ થાય તેમા નવીનતા નથી. કાશીનાથપંત પાસે હાજમહમ્મદ વારં-વાર આવતા. વાડમયની અને ચિત્રાદિ લલિતકલાની તે ઉભયમાં વિપુલ ચર્ચા થતી. કાશીનાથપંત અને પોતાના કનિષ્ઠ ગ્રંથુ પ્રમાણે માનતા હોવાથી તેમણે આવા નિઃસીમ સારસ્વત સાથે મારો પરિચય કરાવી આપ્યો. તેજ દિવસથી અમારો ઉભયનો સ્નેહસંબંધ વૃદ્ધિ-ગત થતો ગયો. શ્રીયુત મિત્ર પ્રમાણેજ સુપ્રસિદ્ધ 'નવયુગ' માસિકના સંસ્થાપક પ. વા. ડી. કાશીનાથને પણ હાજમહમ્મદભાઈ સાથે મારો પરિચય હતો. મહારાષ્ટ્ર નાટ્યાળયણ પ. વા. ગડકરી પણ તેમના મિત્ર હોઈ તેને પણ હાજમહમ્મદભાઈ માટે અત્યંત આદર હતો.

હાજમહમ્મદભાઈની દ્રષ્ટિ આંકુચિત નહોતી. તેમનું અંતઃકરણ બહુ ઉદાર અને ઉદાત્ત હતું. વ્યાપક બહુચુતતા એ તેમના સર્વ ગુણોમાં મહાન ગુણ હતો. તેમની સાથે એક ઘડી પણ સંભાવણની મજે તો તેથી મનુષ્ય એટલી બધી નવી માહિતી મેળવે કે જેથી

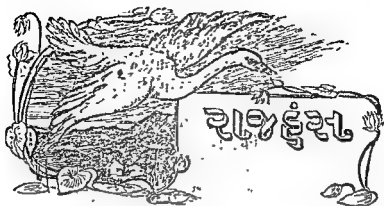
તે તાન્નેમાન્ને થઈ જાય ! અને તેથી બં દુ તેમની સાથેના સબા-
પણા માટે જુઓશુન રહેતો. અને તેઓની લેખક તરીકેની વિશેષ
માહિતી નથી, પરંતુ તેમના જેવો કર્તવ્યદક્ષ, નિરવસ, કાર્યક્ષમ અને
અવિચાલ કાર્ય કરતો તંત્રી કેમ પણ બાપાના શ્રેષ્ઠ માસિકને બૂન-
લાવક થયો હોત, એ નિઃશંક છે. હાજમદમદમાઈના મૃત્યુથી
કેવળ ગૂંજગતી બાપાનેજ નહિ, કિંતુ મમય હિંદની બાપા અને
કસાને ભયંકર હાનિ થઈ પડી છે અને એ હાનિ તુલના પૂર્ણ કરવાના
ચિન્હો દેખાનાં પવ નથી !

વિહુલ સીતારામ ગુર્જર

સાબરમતી: ૪ સ ૧૯૧૪ મા

[આ કાવ્ય સ્વ. હાજમહમ્મદ વિષે લખાયું છે. એમાં આવતાં અન્ય પાત્રો પણ સ્વર્ગસ્થના નિકટ સંબંધમાં આવેલા સ્નેહીઓનાં જ રૂપક છે, અને પ્રસંગો ધણાખરા ખરા બનેલા છે. —સંપાદક]

ખંડ-૧ લો

(આત્મગીત ગાતાં તત્ત્વો પ્રવેશે ■)

તત્ત્વોઃ

(ખંડ દ્વિગીત)

“સૃષ્ટિનાં તત્ત્વો અમ્હે
આત્મસત્ત્વો ઝીલિયે;
તે થપી અળગાં થયે
વિયોગ દુઃખમાં ડૂબિયે. ૧

“જવ ઝુંવાત્મા સાધતો
પાક બ્રહ્મસમાધિનો;
શેઠ અમ્હને દારગો
પ્રગટેછ મર્મ ઉપાધિનો. ૨

“જાતના ’ વિકાસનો,
આત્મના ઉદ્ધારનો;
ધર્મ અમ સત્તા તણી
ચિત્તે મદદ રૂમતો રહ્યો. ૩

“સાધનાં વસિયે સદા
વિશ્વના આવાસનાં;
મે તણી ય પ્રધાનતા
પ્રત્યેક આત્મવ્યક્તિનાં. ૪

“આત્મ પાછો સાંપડ્યે
આવનાં આનન્દનાં;
હિતિ વિશે મન્યે
સૌ માણસાંજ અનન્તનાં. ૫

“એકમાથી અનેકને
ઝીલવાં ભૂઈ જુદા;
પંથનાં સંભાળીને
ઝીલાવવાં સૌ એકનાં. ૬

“એક સગે એકને
મુગ્ધને વહતાં ઉચે;
સરખાં સહુનાં જૂથને
સંગાથનાં ધરિયે પથે. ૭

“અવનવાં ઉપગવનાં
દર્મયોગે રાચિયે;
તોણ માનવજાતના
તો કચિત્ સૌ યે કાચિયે. ૮

“બુદ્ધિસૂનાં આકાં,
પક્ષીઓ ને પશુગણો,
માનતાં અમ્હને; નહિ
વિવેકવંતાં માનવો.” ૯

“મા ન વી ક લ્યા છુ માં
ખૂબ હોમે ખેલિયે;
બ્રહ્મસંગીતે મદા
સન્દેશ સુન્દર. બેળિયે.” ૧૦

(વાલીમાંના મંદિર-બાણે રાજહંસ વિદાય લે છે)

રાજહંસ:

(હૃતવિશંખિત)

“કમલપુંજ ! શું શન્ય થઈ ગયા ?
જલતરંગ ! શું સ્તબ્ધ બની રહ્યા ?
વિહગજન ! ઝરે કમ્હમ અશુભો ?
રહન થીદ મધુરે તરુવરે ? ૧૧

“અધિક પ્રેમવતી સુતરૌવરે
પ્રતિદિને રમતો તમ સંગમા;
પરમ ઉજ્જવલ હર્ષભર્યે ઉરે
પ્રતિદક્ષે શરતો રસગંગમાં. ૧૨

“મુગ મુકોમલ રનેહની બાવના:
‘સગલ સુંદર સ્વર્ગીય સેવના’
તમે અધૂરો અહીં થઈ જાઉં છું,
મનમડી અતિ એથી મુંઝાઉં છું. ૧૩

“ ઢરતે વસનાં પણ સર્વદા
સખન ધા જગના સહિયા ઘણા,
પ્રિયીના જડવાદો જ શ્રવણ !
મુજ દિસે વલુભાગો જોધી કાંઠા ૧૪

“ મમલ આ મવતે સહુથી ઝંખો,
પપ તહમે તજન ન જનમ મતિ;
પ્રિય જધા અનિદોસદોણા દીમો,
કમિ આમગ મમગ, શી મતિ ! ૧૫

“ પણ હવે મુખસપ વતી વમી
મગવરે સહુ સાથજ ગોબળે,
નુજ તુનાતુ પ્રેમન આત્મની
પ મ વાનિલ્લ શાન્તિ મુકાવળે ૧૬

“ ત્યં જતા તહમને દિનકુ ૨૩,
પ્રિયજનો ! પણ આજ જનુ પડે,
અદર્શ ખીનમને રમની કોડા,
વડુ વળી મુમરોગની લીના ૧૭

“ મદયરી વનના મુખદુખની !
કનકોગ્લની પ્રિય પૂનળી !
નસિ મુન્દર મુખ મુનાતુ !
નવ દોઢ લમ મપદ આલે ૧૮

“ મમમયી પનિબલ લપસિની,
મખમની પ્રનિમા પ્રિય યોગિની,
કરણ ચોનન સદમન હસિળી,
હલ્યમતિ પવિત્ર પધારી દો ! ૧૯

“ કુલુસે લના મુજ આત્મજ !
જનનજ્યોતજ ! એજ મુખન— ૨૦

(રાજહંસનો સુદમ દેહ હડે છે; વરવો તેને વિટળાઈ વળે છે.)

રાજહંસ:

(અનુહત્)

“ સખીરી ગુર્જરી સાર જીકું આતમચોમમાં;
અધૂરું પૂરવા સાર જન્મું ભારતભોમમાં. ” ૨૧

(પૃચ્છીને)

“ કહે આકન્દ શા કાળે ? આત્માધારી ! પધારજે;
દ્વભવી છે-ક્ષમા દેજે; પૃથ્વી ! પ્રેમપ્રણામ છે. ” ૨૨

(પૃચ્છી શાન્ત પડે છે; સુદમ દેહ હડે છે;

ખીલ વરવો પાછળ દોડે છે.)

(જલને)

“ રસાણુના પિતા ! છાના ! પૃથ્વીની મૃદતા રૂપ !
સિધાવો સાથમાં પ્રાણ, આત્મોદ્ધારે વહો જલ ! ” ૨૩

(જલદેવ નીચે સરે છે; સુદમદેહ અદ્ધર મ્હડે છે.)

(વાયુને)

“ સુદમદેહી જગત્રાણુ ! નિસાસા નહિ ચૂકશો;
જીવેલી ઉન્નતિદાજ ચૈતન્યે જગને રસો. ” ૨૪

(વાયુદેવ અટકે છે; સુદમદેહ વધુ જાય હડે છે.)

(તેજને)

“ મહાસત્તા તણા વંશ ! આત્માનંદ ! પ્રકાશ ઓ !
સદાયે પૂજશે હુંસ અંશ આપ પ્રસાદનો. ” ૨૫

(તેજદેવ ઉતરે છે; સુદમદેહ ઉપર નય છે.)

(આશરાને)

“ સર્વઆપી નિરાકારે ! તું આદિજ હમેશ હું;
અહો અદૈત આકાશ ! આત્માનાય નયું નયું. ” ૨૬

(આશરા અદૈશ થાય છે; સુદમદેહ હરી નય છે.)

(ભડો વનપોષટ કવરે છે; તરફો તો નીચે પડે છે.)

વનપોષટ:

(લલિત)

“ વિહટ વાયુઓ ! શ્વાસ શેં બરો ?
વિશદ તેજ ઓ ! ઝાંખ શેં ધરો ?
જલધરો અહો ! અશુ કાં ઝરો ?
પૃથિવી ને અહો ! સ્તબ્ધ કાં ફરો ? ” ૨૭

“ જર્મીનનાં પડો ને જલાશયો !
પ્રખર કંપથી આમ શું મૂંઝે ?
પવનજાસરી બધે શું પડી ?
તિમિરની ઝડી ગાદી થી ચઢી ? ” ૨૮

“ મુજ ઉરે બધી વાસના મરી,
મુજ મને નથી ચેતના જરી;
સ્વજનહીણું ને શુદ્ધ સ્વપ્ન હું
કેવન વીતવું ખીણપહાણું શું ! ” ૨૯

“ મગનમાં ગયો રાજદસલો,
દિવસ ગાળવો આજ દોલલો;
તમવણે મૂકે એક આશરો,
મણ સદુ તહમે શોક આદરો. ” ૩૦

ભડો: (રવન)

(ખંડ લલિત)

“આ સમે હુખી વનાં
ઝોખી દેવાં સી રહે;
પામવા આશાસનો

મ આ મમા આવી નહો.” ૩૧

વનપોષઃ

(લલિત)

“ સરવરે રૂડો શો વિરાજતો !
નિરખતાં ઉરે પ્રાણ નાચતો;
વિવિધ સૌરભો રમ્ય સૂંધતો,
સુમનમાળા ફે નિત્ય ગૂંચતો. ૩૨

“ રસ લોભોતરી ખૂળ પોષતો,
અપલ મોતીડાં એ ઉછાળતો;
કુસુમનાં મધુ સ્વાદુ સંઘડી
પીરસતો બધાં છાળડી ભરી. ૩૩

“ ધવલ પક્ષને ફે પસારતાં
ઉપર આગળે દ્રષ્ટિ નાખતો;
દિલ વિશાળથી પ્હોળી પાંખમાં
બગ સમાલતો ટાઢ તાપમાં. ૩૪

“ કનકચંચુનાં ફિરણો વડે
નવલરંગનાં બિમ્બ પાડતો;
કમળકુંખનાં લલ મધુષ્ણો
નભવિહારમાં દૂર વેરતો. ૩૫

સરિતકાંઠડે રેતને પટે
ક્ષણિક દર્શને દ્રષ્ટિએ ચ્હડયો;
કમળપાંદડે કાલકાદવે
સગડતો ધણે દૂર દેખિયો. ૩૬

“ નજર નાખતાં એ સરોવરે
પોંગળતો દીઠો સાન્ધ્ય તેજમાં;
અરપી અંજલિ ધ્રુજતે કરે
પડતી તે ઝોલી અર્ધ હેતમાં. ૩૭

“ જીવન દિવ્યના આત્મ ઉજળા,
ક્રુદ્ધમ ધડીક્રમા આવી ઊડતા ?
વરસ પીતતા ઐશ્ય સાધતા
ક્રુદ્ધમ રથેલો તણા સાથ વહેતા ?” ૩૮

તત્ત્વો (પ્રકાશ)

(ખડકદર્શિત)

“ સુદ્રમતા લાધ્યા પછી
સ્વૂલથી શાને રમે ?
પ્રેમને પીધા પછી
તુ રપને શાને રહે ?” ૩૯

“ આત્મને અનુરૂપ ને,
દેહ તેવા બાધિયે;
બાજના સૌન્દર્યને
મિથ્યા દેદા ના શોચિયે” ૪૦

“ જમ છે તે જમને
મિત્ર જો આપિયે,
તે તણી કુસમતે
વિકાસપથે ગમિયે” ૪૧

“ જમ છે ને જીવ તે
બાવનાઓ ચતવા;
નબ્ય સક્રિતઓ વતે
જળના બધીને જીતવા” ૪૨

વનપોષ

(અનુક્રમ)

“ મૃદિને ગાન ને ગન્યા, છોડી દૂર્યો છુરે નહિ;
કથા એ પર્ણીરાગની, ચાલિત આપો શકે નથી.” ૪૩

“ હહે સદિતણાં તત્તો, હુંસના સહુ સાથીઓ;
મહેને અપો મધુદી કો, એમહની રસસ્મૃતિઓ. ૪૪

“ ગયાંના ગુણ ગાધને દૂકું જ્યન ગુનવું;
સ્મૃતિના નીર પાધને સૂકું જ્યન જવવું.” ૪૫

દરબો:

(ખંડ હરિગીત)

“શોહં જહેનો તું કરે
આત્મ તે રડિયે અમહે;
દુઃખગીતા તો ખરે
આપે દિલાઓ દુઃખને. ૪૬

“જન્મથી મૂલાવિયો
હુંસમે મુખસંગમાં;
હેતથી દૂલાવિયો
ઉછરગમર ઉતસંગમાં. ૪૭

“પ્રાણનાં પિપ્પથી
પ્રુખ્ય શો હિછેરિયો;
દુનવી જડ વિપથી
સૌન્દર્યપથમાં ગ્રેરિયો. ૪૮

“દૂબવીને કો દિને
હુંસને પજવ્યો નથી;
તેજની રસજ્યોતિને
અરપી અમહે હસવ્યો સહી. ૪૯

“રૂચતી ગાટી મને
એમને ઝાઝી નહિ;
ના કદાચિત દર્શને
પૃથ્વી નજી જતી નથી. ૫૦

“હોય તે સ્વેચ્છાવતી
રેતમાંહે ચાલતો;
કે. કદાપિ કીચથી
નિજ પાદ નાખી ખૂંચતો. ૫૧

“આત્મશ્રદ્ધાથી વહે:
‘એ વડે વિકાસ છે;
પોષણું પડે વગે,
જન્મે અને અદ્વર વહેડે.’ ૫૨

“શોકમાં સૌ જૂરતાં
ત્યારથી ચિંતાભર્યાં;
‘વેળ ના જલુ સંગમાં
સૌન્દર્યનો સાથી હવાં. ૫૩

“હા જુગે બુધાવ ના
જૂનો છતિદાસ તે;
નિમળા આકાશમાં
ઈ સ્વપ્ન સાં સૌ દસ્ય જો.” ૫૪

(તત્ત્વો અદ્વૈત વાચ છે)

ખંડ ૨ જો

પહેલું દશ્યઃ જન્મ

(ઉપનતિ)

માયાદેવી એવે પડે પધારી
જાદુગર નાવડે હા અલખ્યે;
સ્વપ્ના સમી વિસ્તરી ઘટિ સારી,
કીધી વળી તન્મય મોહમુખ. ૫૫

લીલી હળી રમ્ય વનસ્પતિ ને
પક્ષી પ્રભાતે ગીત કે' કરતાં;
ઘાડી ઝીણી ઝાકળ વર્ષતી તે
જૂમિ પરે દેવઅમી સ્વતાં. ૫૬

આકાશ પૃથ્વી નવયોગ પામી
રેલાવતાં રાસ તણી ઝડીને !
કે સ્વર્ગનું સુન્દરું જૂથ નાહી
બેતાં હસ્યું શું રમણે ઝહીને ! ૫૭

છંટાછ આછી વનકેડીઓ ને
જુલેથી ટપ્કે જળસીકરે કે';
ધાસે પડમાં ધુમ્મસબિન્દુઓ તે
ઝીણું જડમાં મખમલ મોતીઓ કે'. ૫૮

ફોલો ઝુલતાં ભરી અર્ધનિદ્રા,
નેણું હવાડી હસતી દલિકા;
વાયું વહે લે મધુરા પરામ,
ઘેરા ધણેરા પસરે સુરાસ. ૫૯

પાસે નદી ન્હાની મધુર બેતી,
લાગી જળે જેમ જ ઊભરાતી !
ભાસે ન સહામે લગીરે કિનારો;
વચ્ચે બળાયે બહુ બેટ હારો. ૬૦

કે સિંહનાદે વન ગાજતું, કે
નિઃશબ્દ શાન્તિ વધુ ગાદ વ્યાપે;
કે સ્વામણી કેંપલને ટહુકે
સન્દેશ છૂટે સુ અનન્તતાને. ૬૧

ઝાખી દીંએ રી જળકુદીઓ
ડોહી ધીંએ પાણીપરે તગતી,
એવે ઉડી સારસ જોડલીઓ
આવે સર્ગિતા સરસી સરતી ૬૨

આછા ઉગસે દિયની સીમાઓ
ધીરે વડું બન્યું ચતી જતીની,
પૂર્વે ઉભા ઉજળવણ તેજ્યજો,
સૌન્દર્યશોભા ધગતી પ્રકૃતિ ૬૩

નીરે કરી નાચ સહસ્ર ગિર્ણો
જુદા નના રંગ જમાવતા તંદા,
રૂદી ગુણા અચન જમપણી
આનન્દના ખેન જમાવના જંદા ૬૪

એવે ઝર્ખો કોમન તેજપુજા !
જન્મ્યો મહીં સુન્દર રાજહસા !
પાખો પસારી તરનાજા તુર્ત
તત્ત્વો કને તે મગ્તો સુરત્ય ૬૫

બીજી દૃશ્ય શૈશવ

(વસવતિવશ) *

આકાંક્ષમા પરમ મગલ તેજ પીએ,
વાત્રુ નિમે ૫૩૫૩ નિજ તેજપિછ,
ઝીણા અનેક ઉડના જલ્હનિન્દુ ઝીલે,
બોલાવતો કોંડન ઠાજ સુ બાનમગ્ધ ૬૬

કપ્પારેક તો કમળના કરી હોડલા ને
નાચે ધીંમું સરવરે જળને રૂંદે એ,

કપ્પારેક તો નિંદરતાં લધું પોયણાને
ઊઠાડતો મધુર શીતળ આસથી એ. ૬૭

ને પખોળાલ કદિ માતપિતા વિહાણું
જાએ સુખે ન, રડતું નિજ વૃક્ષમાળે;
તોડી કુર્ચો કમળપાન રચી બિછાનું,
ગળા પરે જૂલવી ચાંચવડે સુવાડે. ૬૮

ને કોઇને તરસ જૂખ લગીર વ્યાપે,
લાવે મોઢાં ફળ અને રસપાંખ પોળે;
જગી જતું કેસુમ કો બહુ સૂર્યતાપે,
પક્ષે ધરી કમળપત્રચો વાયુ ઢાળે. ૬૯

ભેળાં કરી વિવિધ સુંદર પખોળાસો
માધુર્યનાં સરસ સુદ્રમ સુમીત ગાતો;
નિઃસર્ગનાં નિરખતો રસમિશ્રણેને,
સૌન્દર્યરમ્ભર દર્શન દાખતો તે. ૭૦

નહાવાજતાં ચોંતલ ક્રમલ ચન્દ્રિકામાં,
સંગે શરે લહરીઓની પરપરાઓ;
જાએ મહડે કિરણમાળથી ચન્દ્રમામાં,
વાતો દહે ગગનની સખી તારલીઓ. ૭૧

જાએ વસન્ત નિજ પિચ્છ સમારતો ને
ખેરી જૂનાં અવનવાં અતિ શ્વેત ધારે;
વીણી રસાળ વળો વિરલ મોતીઓને
વહાલા ઉરો સમીપ દૂર થઈ પધારે. ૭૨

શીખાડતો સરસ વાણી સુડા શુકોને,
ખીલાવતો સદૃશ બાલ કલાધારોને;
મન્દિરવાડો શરતો કુલમાળ ગૂંચે,
ઊડી દળે મધુર ગુર્જરી દેવી દડે. ૭૩

ત્રીભુવં દશયઃ વૈવન

ખંડ સિખરિણિ)

હન્તા એ મધ્યાન્ને તરુવરગણો, ધૂણી તપતાં,
અને વેલીટ-દો અમહરણ દાજે વિરમતાં;
કુસુમસિન્ધુ ખેળે દરમતાં. ૭૪

પ્રવાસી દેવાં શાં પગ જીવનપથે અટકતાં !
બધા પક્ષીયુઓ અરધ ઉધમાં શાન્ત રામતાં;
નીરસ થઇ સાયુજ્ય ભૂલતાં ! ૭૫

બમી-ભૂ ને તાપે પવન લહરો ખૂબ બળતી,
અધીરી દોડીને શીતળ બનવા હાય પળતી;
તરત તડકે ત્રોય બળતી. ૭૬

મીઠાં કેવા મૂળે કરકર દોરેજ જીવડા !
ફળો, પાનો, ડાળો રસવિહીન મુઠાં ખરી જતા,
સરવર સૂંકી ઉજળડ થતાં. ૭૭

નિઃસર્ગે સૌન્દર્યો વધુ વખત હાવાં ન ઉગરો ?
મધુરાં સૌ દશ્યો કુદરતઘટી આશમી જરો ?
જીવન રસહીણા જ વહરો ? ૭૮

તૃપાથી પીડાતો સરવર ગમે ખિન્ન બનતો,
ભીંની રેની તીરે દીન વદનથી હૃંસ દળતો;
દમગકુમળો આત્મ રડતો. ૭૯

નળે ભોળે જાણે વિદ્ય નવ આશ્રય ઉપજે,
અહો ! એ આશાએ વિવિધ ભૂમિકાઓ ઉર રચે;
રસ નિરખવા અદર રહડે. ૮૦

હરે એ વિચારે: “અરર રસ શું આ હડી જતા ?
અનેરા આદર્શો મરુબૂમિમહી સ્વપ્ન સરખા ?
હૃદય-જગમાં ના જમવવાં ? ૮૧

“નહિ શાને પૂરે નયન મુખ કોનાં ભભકતાં ?
નહિ કાં આનન્દે દિલસુમન કોનાં ય ખીલતાં ?
મધુર ગીતડે ના મસકતાં ? ૮૨

“રહે આવું સુઝું—ધિક ધિક યશે જન્મ મમ તો,
રહે આવું સુઝું—કદિય ન રહે હૃદય જીવતો.
જનની કુખને કે લગવતો. ૮૩

“ન કિન્તુ સંગે કે મધુર સર્ખોરી રમ્ય હૃદયે;”
કરી બહીલાયુ મ્હેં નયન ઢળતો ‘કિસ્મત !’ કહે;
વિધિની ગતિને અંતર લહે. ૮૪

પધારી ત્હાં દ્વરે ક્ષિતિજપરની તારક્ષી સમી,
તરંતી શી હૃંસી ચરમચુરખીને હસવતી !
અપક્ષ નયનોને નચવતી ! ૮૫

જોડ્યો હવે ટાલી શ્દશ્દ કરી પાંખ વીંઝતો,
અને એને પક્ષે તરલ નિજ તે પક્ષ વીંટતો;
સરસ મુખડે અંચુ શૂંમતો. ૮૬

ચોથું દશ્ય: રસદર્શન

(મંદાકાંત)

સપ્ના મુકેલા સરવરતટે રેત પહાણે કરીને
પોટે નહાનું રસયુગલ એ પ્રેમમત્રેા સ્મરીને;
સૌન્દર્યોનાં મનહર ગીકાં દર્શનો દે ઝીલનું,
ચૂંચી ચિત્રો મધુર શમણે તેજાયા બરનું. ૮૭

એવે ફૂગી સરવરમહી નીંગેની સેર ઝીણી,
છૂગી ઠડી દિશદિશવિશે વાયુની 'લ્હેર ધીખી;
ખખીટાળા સમ્મ તડકે વૃમડાળે પોંડાતા,
ઊડ્યા સૌથે સગવરતટે હુંસના છાપડામા, ૮૮

ખાણી કેવ્યા ત્હમ સહુ યથા વૃક્ષ ને વેચી લીયા,
કુંજે કુંજે સંરસ રંગ ને ફૂવના ગાય ખીલ્યા,
સધ્યાકાળે રસિક દિવના રમ્ય ત્હા ગસ જામે,
મિટ્ટા દુહૌકા સતન વહતા સિંમનના ના વિગમે ૮૯

દેશે દેશે નર્વીન દિશમા ઊડતો રાજહસ,
લાવે રોપા વિધવિધ તથા પુષ્પના અમૃતાંશ,
વ્હેચે હેતે મધુર ઉર-આદર્શના એ પગન,
ભાવે ઝીને વિહમ જમ-મધુર્વના એ પ્રસાદ. ૯૦

ત્હા તો દીડો અવગ પોંચતો બાવનાકુંજમાનો,
ભીની આખે વિગ્ય ગસ-આદર્શને પૂજતો કો,
ન્હાના ફૂળા અનુપમ ઝીણા આત્મના પિન્ન વાગો,
નાચતો શો મધુર ગરવો ' બાવજાલો દયાનો. ૯૧

ચાત્ર અમુ, ફગર્ગો મધુરી, સૌમ્ય ને સુદમ દદિ,
જાણે જોતો અવગ નવલી બન્ધ આદર્શદદિ,
શ્વામો-જવામે રસિક જગને રમ્ય ચેતન્યરગ,
સખ્તે સખ્તે અપરિમિત સૌન્દર્યના કાવ્યમગ ૯૨

ચાએ પીછું શર્ડો યગદતું એકલા એ દલાપી,
દેખ્યો હુંસે નિજ અવનથ ઊડતો ધી છટાધી,
સુકતા ગને ગજતગજથી શોભતું જોષ પિન્ન,
પદી ગગન ચક્રિન નજરે શો બને મંત્રમુગ્ધ. ૯૩

રવિશંકર રાવળ હાજમદમદ • હિમ્મતવાલ અભરિયા

હાજમદમદ : 'વીસમી સદી'ના તંત્રી તરીકે, ટેબલ આગળ.

“શાનું ? ક્યાંથી ?” રસભર હૃદયે એમ એ પ્રશ્ન પૂછે,
ઉન્નત આંસ પ્રિય પિછ વતે લોચને એક લહે;
“એકાદ્રી આ નૌરવ નભમાં નહાનું મૂલે ગરડ,
પાંખે ખેંચું પવન લહરે, ઝીલિયે જન્મ ફલ. ૯૪

“એ તો મ્હારે અધિક પ્રિય ને છે કલાનો સખા એ,
જેથી લાગ્યો સુખમ પિછ આ દર્શને તુજ કાજે.”
“એના વિના સરસ સર ના શોભશે;” હંસ મૂંઢેતો,
“મ્હારી કુંજે ખચિત સહસા એમને લાવજે, હો !” ૯૫

બેળા બેસી કુદરત કને કશ્પનાઓ જગાવે,
હૈયાં ખોલી દરજીરસના કામગા રાપ વાવે;
બન્ને બન્યા વિગદ પ્રણયી પ્રાણની પ્રેરણાના,
બન્ને બેઠા અડગ દિલથી ગુર્જરીની પંખમાં. ૯૬

પાંચમું દશ્યઃ પ્રવાસ

(શાર્દૂલવિહિત)

ચાક ચન્દ્ર વિહીન સ્થામ રજની થેલી બની ધૂમતી,
આઠારો મ્હડોં મેઘવાદળ ઝડી નક્ષત્રને છૂપતી;
પૃથ્વી અંતરમર્મ બેઠી ઉરની ઉન્હી વરાળે બળે,
દુઃખી જગતજનો વને ગિરિખોળે છાના નિઃસાસા વહે. ૯૭

આથે ઘોર વિશાળ જંગલવિશે શા ધુમ્રગોટા હડે ?
આખી સૃષ્ટિ મુંઝાધ મૂર્ગો ચમને બેભાન ઊડી બુડે;
પીતાં રક્ત બમે પિગાય ભુત ને પ્રેતાતણી મઠળા,
નાચે ફૂદોં મલિન પાશવમદે ઝીસે લવંતા વળી. ૯૮

હાં સ્થાનક છોડો ઘૂડ નીકળી સિંહારને ' પાડતાં,
ટોળાં ચીજરોનાં કુકર્કશ સ્વરે અન્વેદન્ય પૂકારતાં;
પ્રસો તો જમદત યાં દૂર ચક્રી ખીલામણાં દીસતાં,
મૃત્યુલોચન યા ખરે સળગના દીમે નભે તારલા !

દેવીમન્દિરમાંથી હુંસ ધસતો અધારમાં જીડિયો,
નાના નિર્જન મુદ્દમ પંથ ભમતો તે સાહસે ઝૂકિયો;
આડાં જંગલગાડ, પહાડશિખરો, કાંટાની વાડો નડે,
અંગે જીરડા પડે, સિર કુટે, ખાવા ન પીવા જડે. ૧૦૧

એથી આગળ આવીયાં અવનવાં સંસારિયાંનાં પૂરો,
જેમાં વળસમાં હોમાં મનુજનાં ભાલાં રૂપે સૌ હોગે;
અધારે અટવાઇ હુંસ વચમાં અંગે ધવાઈ પડે,
પાંખો અર્ધ નવી કપાયલ લઇ વાટે જવાં હુપડે. ૧૦૨

માગે થાક ચહાયે કડિન હહડે ખૂમિપરે જીનરે,
ચાલીને રથુરેન ને કોંચ વિશે વિશેષ આગે ધમે;
કંઠાંહી કાદવમાંલ પામ ખૂંચતો પાંખો વડે ખેંચતો,
કંઠાંહી કામ કદાચ રેતકગલે દંકામથી કાદનો. ૧૦૩

ત્હારે તે નિજ દેહ સ્વચ્છ કરતાં સ્ત્રી બાવ સંભારતો,
અશ્રુ સારો હ્રદાસ સ્થિર નયને વાડી દિમે લાવતો;
ચિત્તે તેજ મધુર ધેર્ય ધરવા હુંસી રમરે સદ્ગતા,
નામી મસ્તક ચક્ષુ ગુર્જરી ગુણી ધ્યાને ધરે મર્મયા. ૧૦૪

હુંસી વેગથી પ્રાણપાંખ વિંઝતી અંકે ગહે હુંસને,
મેાતી ક્ષીર સુધા ઝરે મુખચક્રી ચન્નુતણા ચુખને;
રોહે પિચ્છ સમારતી બૂંલવતી સૌ કુન્વલી દંશને,
આનન્દે ઝૂંવતી પ્રણો રૂઝવતી સંગીતની સંગતે. ૧૦૫

એવે ગુર્જરી ત્હાં અલક્ષ્ય ઉતરી નેહે લગ્યાં લોચને,
કંઠે અર્પી મુમાળ એક સુહવે એ યુગ્મસૌભાગ્યને;
નેસર્ગિક વિવિધ રંગ પ્રગટી સૌન્દર્યવંતી કંલ,
પૂરે મંગળ ભાવિ ચિત્ર રચતા કુકુમના સાધિયા. ૧૦૫

દાળાં વાદળ ચીરતો ગગનનાં નક્ષત્ર મુખી પૂરે,
હાથે એકલ પંથ દૂર ફરતો સંસારથી વેગળે;
અંધારૂં ઉતરી નવી ભૂગિવિશે એ હંસ તો લયગે,
દીર્ઘદષ્ટિ ભરે અનન્ત લહરે એ ક્ષીરને તાલરે. ૧૦૬

છઠું દશ્યઃ આત્માર્પણ

(ઉપનતિ)

જનવલ્લભવંતી પ્રગટી મુમૂર્તિ,
ફેલાવતી ઉજ્જવલ ક્ષીરદોસિ;
સ્વર્ગીય લાવણ્યવિશે નહાતી,
મુદિ નવી અદ્ભુત શી સુહાતી ! ૧૦૭

દૈયાં સરીખાં રસિયાં મુસરતો,
દીપે પ્રભાએ જાહન દિવ્ય રત્નો;
દૈવી અને સુદ્રમ મુનત્વ રંગો,
સોભાવતાં સ્નેહલ સત્ત્વ અંગો. ૧૦૮

સ્વેચ્છાર્યો એ સુન્દર ક્ષીર અગ્નિ,
હોળાળતાં ક્રીડન કાજ જલ્દી;
નાના પ્રકારે નવલી દળાનાં,
ગૂથી મુચિત્રો મહુ સંકળાતા. ૧૦૯

આવસ્થા રાત્રિ સ્વપ્ન ગ્રીષ્મ , શર્દ, ૧૧૦
 નિદ્રા નઃ ચિંતા નહિ દુઃખ દર્દ;
 આનન્દહિમિની પરપરાઓ,
 નાચી ઉડતી બ્રહ્મ અપ્સરાઓ !

એ નૃપિયાં સર્ગોન એક સૌમ્ય
 મૂળે મળી રમ્ય સદા રચાય;
 આન્દોલનો સૌ સ્થિતિમાં વહતાં,
 અનન્તતામાંજ વિલીન ચાતાં. ૧૧૧

કેરી રહી શાશ્વત શ્રવેન કુંજો,
 તાજ હમેશાં જહોં પુષ્પગુચ્છો;
 અનેક રંગી ફળ જે ખરે તે
 અશ્વિનમહા કામળ મેળીં ચાયે. ૧૧૨

એ માગરે હસન્તુયો મુખોથી
 બેળાં ચરે ફેનિશરૂપ મેળી;
 જૂલે ક્રમે શુભ તરંગદારો,
 છટે હનરો શુભ તેજ ધારો. ૧૧૩

કીરે દર્શ રૂપદર્શ રાજહંમ
 ધૂએ ધણા ધા રજ દંથ પંક,
 ચંદ્રુ જરી નિર્ભગ ધીર પીને,
 મેળી ચણી મુદ્દમ સ્વરૂપ શ્રુતે. ૧૧૪

એગાગતાં સૌ નિજ સ્વંસ અરો,
 દષ્ટી ઉદયાં દયનરંગી અગો;
 પાડી મુખે કામલ તેજઆના,
 બોલે ઉડી રંગ પ્રદાયનાતા. ૧૧૫

છેલ્લે કલાપીમથ દીપમાળા,
પૂરી કરી શીતલ આત્મજવાળા;
કે ગુર્જરી તુર્ત તહીં પધારી,
અંધે ધરી લીધજ વાહી માંહી. ૧૧૬

ખંડ ૩ જો

(મીચાયેલ નયને વનપોપટ ચાકંદ કરે છે)

વનપોપટ:

(લલિત)

કરચકી સર્યો હિરહીરસો ।
વિરલ ના મળે દેવવીરસો ।
વનવિશે રહ્યો વાસ માહરો,
અંતરણ્યો ધણે દૂર એ ઝરો. ૧૧૭

તરસ જૂખની ખૂબ વેદના,
રજગતો ખમી વન્યવેપમા;
તદપિ વાડીમાં તૂર્ત લાવિયો,
ફળફૂલો તણો દીધ કડિયો. ૧૧૮

વરસતે વને જેમ વાંસળી
અમરજીની ગોંતા આજ સાંભળી;
હૃદયલાગણી ધૈર્ય ના ધરે,
ગર્ભીર આત્મનુ ગીત આદરે. ૧૧૯

જગત હાસશે આ પ્રલાપને,
વગસશે વળી કેષ યાપને;
હૃદયનાં અને આત્મજાંધને,
કરુણ શોકને છોડું જગલે. ૧૨૦

કદિક સહીને કાઠ પખીઓ
મમ મગે ભવે શોકસંગીઓ;
ચલુથી, પૂજ્ય ને ઉર પવિત્રને,
અરપમે ખરાં અશુ એક બે. ૧૨૧

વિનતિ એક છે હું સ સાથીઓ!
પ્રિયનું સ્પૃહાળ્યાં, ત્યાં મ્હને લીઓ;
હી નહિ યકું-દું અશક્ત હું.
પ્રિય જાતાં હવે હું અપંગ હું. ૧૨૨

(નવન ઉપાસી જુએ છે)

કદમ સદુ ગયાં મૂળને મ્હને ?
વિધન આવનાં હું સદર્શને; ૧૨૩

(બેસાન બનતો ગાય છે)

(મલિનગી)

પ્રિય હૃદયની વિદાય રે !
એક કુટુંબ ન, '
નિહત સંગધ ન,
પણ આત્મન તાર ઘવાય રે;
કુરુનંગીન નવ સદાય રે;
પ્રિય હૃદયની વિદાય રે ! ૧૨૪

હસામે મન્દિર,
વમર એ રસગીર,
સ્વ્ય સરખાવા પાવ રે;
નદમદીય અખંડ દોડાય રે;
પ્રિય હૃદયની વિદાય રે ! ૧૨૫

સ્મિતચમકાર સરે,
સ્વરભણકાર ઝરે,
સૂતકાર સુખદ બરાય રે;
સદ્ગત સ્મરી ન શકાય રે:
પ્રિય હૃદયની વિદાય રે! ૧૨૬

(ઉચ્ચથી જાલગરૂં ઉતરે છે)

ખાલગરૂં:

(તોટક)

બળતો રસદીપક એક બંડે,
પગથી નવ પંચનાં છેક સૂંડે;
પણુ છવનતારક !
ચેતનસ્થાવક !
આ ગુજ તેજ રૂઢયાં ન ઉડે. ૧૨૭

રસમન્દિર દર્શન કાજ બતે,
મમ પિચ્છ તણા રસરંગ વતે
પરખ્યો દિક્ષદ્રાવક !
અંતરકારક !
ત્રેમો સખા દિન કેંક પછે, ૧૨૮

ગૃહઆંગણથી મળવા નીકળું,
જ્યાં મારગમાંલ જરીક વળું;
ગુજ ત્હાં રસનાયક !
ગુર્જરપૂજક !
રૂપ અનંત સમીપ પાંચું. ૧૨૯

પુજા ઉત્તમ ધ્યેયનુ ધ્યાન ધરૂં,
પુજા 'અતિમ દર્શનકાળ' દેડ;
પછી વત્સલપાવક !

અમૃતસારક !

પદ્યમહી અજનાશુ' વર. ૧૩૦
(ગીત્ત્વનિ સુણી જમકે છે, આમતેમ જુએ છે)

વનપોષક:

સદ્ગન મ્મગી 'ન' રટાય રે:
પ્રિય હૃદયની વિદાય રે !
(મૃગુદ્ધ વનપોષકને પીઠપર લઈ જરે છે.)

(ડોળાં હેતેઃ હથાધર એવે પ્રવેશે છે)

હસાધર:

(જુજ'ગી)

મુણે વાડીના પડીએ વેય વહેા !
અહો જનના સ્નેહભીના મનુજે !
ત્વજ પદ્યમગાથીએ દેવઅંક
ગયો છે સખા ગજવી વીગ હંસ. ૧૩૧
ક્યાદેવી એ ! બાપત હંધું વિરામ્યું,
હઠી મુર્જરી ? બાપ પ્રેમાગ આપ્યું;
દિવાસા ગયા, આવિયા દુઃખદંડ,
ગયો છે સખા ગજવી વીગ હંસ. ૧૩૨
સજ વાડી, મન્દિર ને હંસી, બાલ;
ત્વજ ક્ષીરના પાન ને મોનીમાગ;
મુગી મ્નેદસંબાગજાએ અનન્ત,
ગયો છે સખા ગજવી વીગ હંસ. ૧૩૩

જડે ના હવે ખોળતાં જંગલોને,
 મળે ના હવે શોધતાં સૌ ખીણોને;
 જશે આવશે વર્ષમાંહે વસંત,
 ગયો છે સખા રાજવી વીર હંસ. ૧૩૪

હડી આવળે હંસનાં પ્રેમીઓ સૌ,
 કરી દ્યો હજી સ્થૂલનાં દર્શનો સૌ;
 જતાં વાસી વહાલો વધુ મૃદુ-ખંડ,
 ગયો છે સખા રાજવી વીર હંસ. ૧૩૫

(આપડિયાં ખાતો હડે છે.)

(વાઘીને મંદિર-ખાસણે ગુર્જરીખાતાને ખાળે રાજહંસનો મૃતદેહ
 સૂતો છે; કલાદેવી અને હંસખાલિકા વગેરે દર્શાવત કરે છે.)

ગુર્જરી:

શન્ય થાય-શન્ય થાય:
 નયન કેઈ નૃત્ય જાય, હૃદયનું સુખાગ્ય જાય;
 પ્રાણનું અખંડ પૂર ઝાંસરી અદૃશ્ય થાય:
 શન્ય થાય ૧૩૬

હંસખાલિકા:

(વિયોગિની મત)

પ્રિય તાત ! ન કેમ બિદતા ?
 નિજ કં બાલકસાદ જૂલતા ?
 અથવા તમ મુગ્ધ આ મુતા
 રમતે છેતરવા જ વાછતા ? ૧૩૭

પ્રિય બાપુ ! લગીર જગળે,
 મધુઈ હાસ્ય જરી જગાવળે;
 નહિતો અતિ ચંદ્ર દીકરી,
 ખમશે કેમ કઠોર મસ્કરી ? ૧૩૮

ક્રયા:

(મરાઠી સાખી)

કૃષ્ણભૂમિની કુદરત સગે મધુવનમાં હું કીડતી,
મુગધશ્યાહને તાજે તેજે ચંદ્રામૃતકણુ વીણતી;
તે આર્યપ્રભને અરપતી:
પ્રિય હૃંસ હવે ન મળે. ૧૩૯

હિન્દી કુરુબોને સદને ને રસશ્વને હું ઝગમગતી,
સમય સરતાં સૌએ ઠાઠી-હિન્દ મહાર નીકળતી;
ઠા લક્ષના ના સંધરતી:
પ્રિય હૃંસ હવે ન મળે. ૧૪૦

હંસશાલિકા:

મુજ માન હશે ન વા હશે,
વિધિના પુખ્ત સમી અગમ્ય છે;
તદપિ તમ એક દરેને
હમણુ ઠારો રહી અબોય રૂ. ૧૪૧

અપરાધ દેવાય ને થયો,
રોસ ના હોય દર્દિ સિમ્તુ પર;
પસમે તમ તાપ મૌનનો
કુમળું દાગળું વધુ જળે. ૧૪૨

ક્રયા:

બીખારણ સમ દીન વદનથી હાર હાર બટકની,
મહેલાં દેવાને ઠા દિ' દેખી લેશ ન ગમતી;
પાછી થાણી વિરેય વસી:
પ્રિય હૃંમ હવે ન મળે. ૧૪૩

હુંસખાલિકા:

અનિ હર્ષભરી હૃદયેરના.
 ગણુના અથ ન ચિત્તમ્લાનના
 કદિકે ક્ષણુ ના દુઃખાવતા-
 સહના શે' સ્વરની કઝેણુના ! ૧૮૪

અળગી ન ધડીક મૂકતા-
 જગમા આજ અનાથ છાંડતા !
 લણુ ખાલ રહે ન ઊવના
 નિજ માથાપ ભવે ભરી જતા. ૧૮૫

કલા:

‘ગુર્જરદેવીના આ ગુણિયક્ષ હું’મ અહિં આમંત્રી,
 આજે એહ કલાધર ધારી તોડી ગયો પ્રીતતંત્રી;
 થઈ અક્ષતણે રસસંગી:
 પ્રિય હુંસ હવે ન મળે. ૧૮૬

ગુર્જરી:

શન્ય થાય-શન્ય થાય:
 બાલ્યનુ માધુર્ય જાય, સૌન્દર્યનું કૌમાર્ય જાય;
 તદ્દ માત કૈરી વાટય અદ્રશ્ય શુ વિચ્છિન્ન થાય:
 શન્ય થાય ૦ ૧૮૭

હુંસખાલિકા:

દિવમે કર્યા વિટાળતા,
 યથને યે દિલથી દબાવતા;
 નવવા રસ પ્રસ્થચિત્રના
 અગ્નીને મુજને રિગાવતા. ૧૮૮

વિચરી કહિં દર દેશમાં
રમીંહું પુસ્તક કે બનાવના;
મરુરી કહિ આર્પણોમના
વનઉધાન ફરી રમાડતા. ૧૪૯

રસયુક્ત નવીન નેહથી
મનહારી મુકથા મુખાવના;
બૂન ભાવિ ય વર્તમાનની
મહતી સૌ વિબૂતિ ખિલાવના. ૧૫૦

કંપા:

વિધવિધ રંગી વસ્ત્ર રચી આ દેહ અવકૂન કીધી,
ઉત્તન ઉરની રમનિર્ઝરની અંતરમંત્રી દીધી;
મુજ દાગ ફળીરી લીધી:
પ્રિય હંસ હવે ન મળે. ૧૫૧

મુજ રમાપનસિદ્ધિના તપમાં ખમિયાં જંગમદુઃખ,
ધર્મનીર! રણને લનાયે ગોપ્યો તે રસદૂપ;
ગણ છવેલી તૂટેભૂખ:
પ્રિય હંસ! હવે ન મળે. ૧૫૨

હંસમાલિકા:

ખજુ આજ બહુ હુંસાયવું
હૃદયે દૃઢ નવું જગાવું
સિંગદત્ર જનાં પિતાનણું,
મમ ખીલું મન સૌ મનાવવું. ૧૫૩

અતિ અંચલ આપ દેહમાં
પ્રનરી એ સરદીની મિથના ?
મુવિગમજ મુદ્ધ કલિમાં
બમતી કેમ અમાપ મન્યના ? ૧૫૪

કલા:

મુજ પૂજન સામગ્રી સાટે ભૂથો વૈભવભોગ,
ઉજ્જડ જડ મરુ અંદર પ્રાધી લીલીછમ કે ભોમ;
કરો આત્મ સ્વજનનો હેતુ:
પ્રિય હૃંસ ! હવે ન મળે. ૧૫૫

હંસબાલિકા:

પ્રિય બાપુ ! ગયા જ શું ગયા ?
કુંવરી પાછળ છોડીને ગયા ?
પ્રકૃતિ નિયમે થતું સદા-
શિશુને એ નહિ ન્યાય-કરતા. ૧૫૬

તથુ કાલ તણી ત્રિપુટીના
હૈવ કે જન્મી 'પિતાશ' પામશે;
મમ માટ હવે ભવિષ્યમા
દરો ના એક પિતા પધારશે: ૧૫૭

રમપખોં : દયા થ દાખશે,
કદિ કોઈ ચણુ નાખોં પાળશે;
પણ વત્સલ ચક્ષુયુગ્મના
પૃથિવીમા મળતા નથી પિતા. ૧૫૮

કલા:

ત્યજી જવી ગમશે ના મુજને ગરવી ગુર્જરભૂમિ,
અમ અમરોને તાજ રહેલી દુઃખદ ભૂતની સ્મૃતિ;
હર રટશે એ સ્મૃતિ:
પ્રિય હૃંસ ! હવે ન મળે. ૧૫૯

એકલ મુજ કલાધર કેવો એહસખા વિણુ દટજો !
 મુજ મન્દિરિયું પ્રાણુવિહોણા શબ સમ સનું રવડે;
 મમ અંતરઆત્મ રડે:
 પ્રિય હુંસ ! હવે ન મળે. ૧૬૦

ગુર્જરી:

ગન્ય થાય—શન્ય થાય:
 સદનનું સ્વરાન્ય જાય, પ્રણયનું દારુણ્ય જાય;
 આનન્દનું ચિદાત્મ રૂપ અનન્નશું વિલીન થાય:
 શન્ય થાય. ૧૬૧

હુંસખાલિકા:

નવ સત્ય દર્શ્યું અદ્ભુત મુઝે,
 જીવંતું ના જરૂરોં હવે રચે;
 નવ પામર દાગગીધને
 દપરે ગોળ મરી જાવું ઘટે. ૧૬૨

મુજ હાથ કુપાય દારમો
 દુઃખના અન્તતથો અદો ! રસો;
 ધિક્ક ! જન્મ જાદોયણી લોધો
 પર્ણ આ કાપ કદા નર્ણ ન તો. ૧૬૩

કલા:

આરક સમ મુજ મુકટે ફરકે ફેરેરી તુજ પિન્હ,
 પ્રિય કલાધર મૂઝે પાંખે મુજ અદ્યુપતિમિંબ;
 જો ! રમ્ય રમજળની બમ્મ !
 પ્રિય હુંસ ! હવે ન મળે. ૧૬૪

હાજમહમ્મદ : પોતાની લાયબ્રેરીમાં

હંસબાલિકા:

પ્રિય પંખોંજનો ! પ્રણામ છે,
ધરતી હા ! ખસતી જણાવ છે;
વધુ દૂર જતી ન, તાતજી !
પ્રિય પુત્રી આવ આ સિધાવતી.

૧૬૫

(હંસબાલિકાનો સુદમ દેહ હરે છે.)

શુર્જરી:

શન્ય શાય-શન્ય શાય:
સૃષ્ટિનો સંખંધ જાય, રમરણનો મુગંધ જાય;
જીવનનો રસાત્મરસ જાતો અલક્ષ્ય શાય:

શન્ય શાય૦ ૧૬૬

(એવે હંસી, કલાધર, પાંખપર વનપોપટ વહતો ખાલગરદ,
મંયૂરજન્દ, સારસજોડલાં, કુંજડીઓની માળ આદિ
ઊડતાં ઉતરે છે; હસન-નમન કરી દૂર જાય છે.)

(કેળને કામળ સ્તંભે રથેલી, કૃષ્ણમાળાથી શણગારેલી રાખવાહિનીમાં
જાળહંસનો રમૂલ દેહ પોટયો છે; ઉપર જલબિન્દુવાળાં ચિસાળ કમળપાનનું
હફન ઢાંક્યું છે; તે ઉપર મુગંધી ફૂલો વેરેલાં છે; કેળને ચાંસલે દમળમાં
પ્રફુલ્લ પુષ્પો ઝૂંપે છે; એ ચેતનવંતી પાલખી એની ચેળે અદ્ધર ચાલે
છે. પાછળ શુર્જરીમાળા, કલાધેવી, હંસી, કલાધર, પાંખપર વનપોપટ
વહતો ખાલગરદ, મંયૂરજન્દ, સારસજોડલાં, કુંજડીઓની માળ, વગેરેનું
ઢાંકણ સરખસ નીકળે છે. પંચ રાજહંસને વેલવટ્ટો ફૂલે વધાવે છે; વટ્ટો
ડાળીઓ નમાવી નમન દે છે. હંસી આકંદ કરે છે. કલાધર રોડગીત
ચાલે છે; રસપંખીઓ તે ઝીંપે છે.)

કલાધર:

(ચત્રવ)

મૂક્યો ભરેલ મેળો,
કોને મળ્યો ન છેલ્લો;
આજે અરે ! અકેલો
ચાલે અકાલ હંસલ !

પંખીઓ: ચાલે અકાલ હંસલ ! ૧૬૭

હંસી:

(સીતાજીના મહિનાનો દાળ)

આજે જામ હંમરાજન છાના મહેને છેતરી;
મહારૂ ખાલી જીવનઆમન તરી પડે તરફડી. ૧૬૮

કલાધર:

મેલી દિલે નિસાસો,
મેલીલીરોનો ચારો;
છોડી સત્તા અવામો
ચાલે અકાલ હંસલ !

પંખીઓ: ચાલે અકાલ હંસલ ! ૧૬૯

હંસી:

ધેરુ મુદર અંતરસ્મિત ઝરી જલુ લેખને;
એતુ પ્રેમન આત્મનગીત રહડે રોમરોમને. ૧૭૦

કલાધર:

ફુનિયે બામ્બો દૂભેલો,
ભૂખીયડે ખૂંચેલો;
તહેયે અડગ હોયેલો
ચાલે અકાલ હંસલ !

પંખીઓ: ચાલે અકાલ હંસલ ! ૧૭૧

હુંગી:

કૂડા કેવા જગનના લોક દયા ન પીછાનતા !
કદાથી પખીજનોના થોક મોણા આત્મહોમનાં ?

૧૭૨

કયાધર:

દુઃખદર્શનો દિલામો,
વિશ્વામ ને વિસામો;
રમપખીમાં મચેલો
આલે અદાવ હુંસલ !

પખીઓ: આલે અદાવ હુંસલ !

૧૭૩

હુંગી:

મ્હાકે દેદ બમે અધાર મીચે રમદીવડો;
મખી નાય જતાં નોધાર ડોડે નવ છવડો

૧૭૪

કયાધર:

જમી બુદ્ધ અસૂરો,
દૂકો કરી કુનારો,
સદ્બાઅનો સિનારો
આલે અદાવ હુંમલ !

પખીઓ: આલે અદાવ હુંસલ !

૧૭૫

હુંગી:

સાથે થિવ ગુનાનો દાગ મૂલી પિતૃમાયરે;
અરો વાલકો ગસના જીએ યે યી અનરે.

૧૭૬

કયાધર:

સાંન્દર્ભ દુઃક ચેરો,
રસરગ થિવ મેવો,
પાંડી નજી ચિનારો
આલે અદાવ હુંસલ !

પખીઓ: આલે અદાવ હુંસલ !

૧૭૭

હુંસી:

વ્હાણાં વોળાવતાં સ્વજન ગળી પડે ભાતડી,
દેવઅતિથિ કેરાં દર્શન પામે રસઆંખડી.

૧૭૮

કલાધર:

જૂઠ્ઠાં જાગે દમાભો,

ટોંગી બધી ધમાલો;

જૂલી ભસો રહીરો

ચાલે અઠાવ હુંમવ !

ખંખીઓ:

ચાલે અઠાવ હુંસવ !

૧૭૯

(સરોઠ શે રાજહંસના સ્પૃશ્વ દેહને પૃથિવીને હૃદયે પધરાવે છે;
રસપંખીઓ કઠળાણ કરતાં આલ્સાલ્સ બેસી ભવ છે, શુભંરીમાતા ને કલા-
દેવી અંતરધુન ઘાય છે; પામે વનપેશપદ વહતો આલગરડ ને કલાધર
મૂર્છામાં પડે છે.)

(મેલી દિશાઓ લઈ સંધ્યા વેડે છે ને કાળયેરા પરછાવા પાડે છે;
આશમગાહની આસપાસ ગંધીર ગાન્તિ વેરાય છે; વનધરાઓ નિઃશબ્દ ને
રિધર બેસી છે; શિખમ લયંકર મૂનકાર સમસમે છે; શુદ્ધિ પામતો કલાધર
શોક કરે છે)

કલાધર:

(ખંડ હરિખીલ)

પૃથ્વીના અધાર શો

શોકકેરો બંધડો;

આવતો શું યેરવા

આનંદની મહારી કલા !

૧૮૦

ચિત્તને નીરવ વને

શી ભયંકરતા ભમે !

આત્મપંથીને રણે

કંદમ કાકિની ગંધ દમે !

૧૮૧

જાગતિના જીવને
ઊપડે યુગની કુધા ?
લોચને દેખાય કે
કે દરજ્જા હૃદયે મુઠ્ઠના ? ૧૮૨

દેહને દેશનાવતું
સ્થાન દીસે કષ્ટનું;
યાદ આવે ભોમમાં
પથરાવિયો છે હું સ'લાં ! ૧૮૩

બૂલવાના દર્દથી
સાંભળાંનું સોગણું;
દિલ્લગીના અંતની
હું આ દશા કેમે ખગું ? ૧૮૪

(બાલગદ્ગ સચેતન નય છે)

જન્મવું ને ચાહવું
વિરહરોગે ખૂરવું;
દુઃખ તાજું ને નવું
પ્રેમીજનોથી પામવું. ૧૮૫

બાલગદ્ગ:

નામરૂપી સૃષ્ટિએ
જા દલાભર જીવવું;
પ્રેમના તીખા તપે
ઊડું જડત્વ ઊડાડવું. ૧૮૬

સ્નેહીએને ખોખને
નય એતન લાવવું;
ખાખ એની ચોળીને
આ ખલ્લને ખિલાવવું. ૧૮૭

એમનાં દયાણુનાં
સ્વપ્ન સાચાં પાડવાં;
સ્નેહના દર્તન્યમાં
સ્નેહીજનોને ભાગવાં. ૧૮૮

મોહના સંતાપમાં
આ જ સાચી સાધનાઃ

ક્રિષ્ણભાર

ને પડે રૂપ હંસનું
આરામગાહે જાગવું. ૧૮૯

આત્મ તહારો વિસ્તર્યો
પ્રાણમાં લાગે મ્હને;
તું વમે હમ્મેય તો
આદર્શના રસદર્શને. ૧૯૦

ને મ્હને મેલી મયો...
ચિત્તને બ્રમણ મ્હડે;
દિવ્ય તહારાં દર્શનો !
અધી બધી યે ઊતરે. ૧૯૧

ગુર્જરીને માંડવે
ઝાલડી ફરશે કલા;
તે સમે મુજ આસૂંએ
હૃદયું હશે જ ગુલામ 'લાં ! ૧૯૨

ફલ ને કે પાંદડી
ખૂન ખીલી શણશે;
આખરે સૌ યે ખરી
આરામગાહે રાજશે. ૧૯૩

(વંદન કરી કલાધર ને આવમરૂંક લીધી બલ છે બાતમરૂંકની સુખી માંગે
 .દીની પાપ યતા વનપોષ્ટ તંદાજ પડી રહે છે સચેત મતા લવે છે)

વનપોષ્ટ:

(લલિત)

વિચન...આવના...હું સદનને .

કરૂંકી હો હું-કાગ-
 અગણ સોહોનું છે કાગ
 ખબર ના કરી-ખોળના ખરે ,
 હૃદયઆશનો બાર આ ને

૧૪૮

કરણ દસ્ય આ કથસ્નાનનું
 મુજ વણ વટી કાણ લાલિયું /
 રથના ધરે નની ખૂન તાજગી,
 કથર લાગતી આ જ હું મની

૧૮૫

પરમ પૂજ્ય એ માર્દોમા મળે,
 મુમત કેમ તે માન્ય માનમે /
 મરણ મુકિત ને આત્મ શુદ્ધમે ?
 સજનનું જરી શાન ના નહને

૧૮૬

જગત ભગતું-હું સ તો નુએ,
 મધુર રૂપમા ના હવે મળે,
 સ્મિત નચાવતો કે દિ'બાગવો
 જીવનઝાગમા ના જરી ગલો

૧૮૭

જઈશ જગલે પ્રાણ મૃત
 કરણ ચિત્તના ભાવ બીજવ
 હૃદયદર્દના વન્ય કીરને,
 અવગણી જશે બાધવો વને

૧૮૮

ગિરિજાશ વિને યોગી ગો બને,
રહોય ધાર્મીને ત્હારી શ્રુતિને;
પ્રથમ હેગનાં વન્ય પિન્હની,
જગૌંકી ઝીલ્કે છેલ્લી અંબલિ.

૧૮૮

(આસામનાદે પાંખ વીંઝી પીઠાં ખેરી વનગોપટ, છેલ્લી નવર
લ'ખાવનો ૮૮૨; ઝાંખું દમસ્તાન મુતમરમાં વિલીન થાય છે.)

ગોકુલ આદર્શ: ૧૯૭૭

દેશબંધ પ્રમાણ

૨૦ દેશબંધ પ્રમાણ

દીપક

મ્હારા ઓરડાને અંધારે ખૂણે બેસી એકાગ્રચિત્તે હું કુલગૂંથણી કરતો. દરિયાકિનારા પરની રેતીમાં ન્હાનાં ધર બાંધવામાં કે ધરની પરસાળમાં પાનાંના મ્હેલો બનાવવામાં બાળકો જેમ તલ્લીન થઈ જાય છે, તેમ હું એ ગૂંથણીમાં જતો જતો; અને પોતાની કલ્પનાની એ મુદ્દિ તૈયાર થવા પછી બાળકો એ જોઈ જેમ રાગે, તેમજ હર્ષ-પ્રકુશ હલ્યે હું મ્હારી કુલગૂંથણી જોઈ રાગતો.

એકદા, અંધારા એ મ્હારા ઓરડામાં મ્હારા કુલની સુવાસે આકર્ષાઈ ન્હાની જાળી વાટે એક પતંગિયું “ભરરર ભરરર” કરતું દાખલ થયું.

મધમાખો ને ભમરાઓને જેમ ફૂલ બહુ ગમે છે એમ પતંગિયાંઓને થે ગમે છે. પણ ભમરા ને મધમાખો તો મધનાં લોભી હોય છે; નિર્દોષ પતંગિયાંને એનો કંઈ સ્વાર્થ નથી હોતો. એમને તો ફક્ત ફક્ત સાથે રમવાનું જ બહુ ગમે.

રોજ સંજવારે હું ફૂલ વીણી લાવતો ને રોજ એ પતંગિયું રમવા આવતું.

એક દહાડો એણે મ્હને પૂછ્યું: “ત્હમે રોજ રોજ તે આ કોને કાળે કુલ ગૂંથો છો?”

“માનાને ચરણે ધરવા.” મ્હે કહ્યું.

“પણ આમ અંધારે બેસો છો તેના કરતા બહાર અજવાળે આવી ગૂંથો તો?”

“હાં તો ભમરા ને મધમાખો હેરાન કરે.”

“તો ત્હમે દીપકને અજવાળે ગૂંથો.”

“ પણ દીપક ક્યાંથી લાવું? હું અકિંચન છું. ”

“ કંઈ નહિ; મ્હારી ભણુમાં માનાના મંદિરમાં એક મ્હોટા દીપક છે. ત્હમે એને અજવાળે કુલ ગૂંચવા આવશો? ”

“ ના, રે ના; દૂર તે કેણુ આવે? અહીં અધારે ગૂંચેલાં કુલોથી ચે માતા પ્રસન્ન થાય છે. ”

“ પણ એકવાર આવી તો જુઓ. શા એની જ્યોતના ઝળહળાટ ને શા એના સુવાસ! એ દીપકના પ્રકાશ ને એનું મુગન્ધી તેજ બળનાં નીકળના સુવાસ તો કેાઈ અસૌકિંજ, કંઈ અસંખ્ય પતંગો ભણુભણાટ કરે છે, એની આસપાસ. એના પ્રકાશ ને સુવાસ ને ને અનુભવે છે તે મરનજ બની જાય છે. ” ખૂબ પ્રશંસા કરી અતે એ બોધ્યું: “ ચાલોને, ત્હમે પણ ત્યાં. એના સુવાસે મત બની એના પ્રકાશમાં કુલ ગૂંચજો. ”

“ ના, રે ના; એટલે દૂર તે કેણુ આવે? ”

“ દૂર આવવાથી અચકાઓ છો? બેસજો મ્હારી પાંખ પર. આજ સ્હાંજે આપણે જાઈશું, હોં? ”

“ ભરરર! ભરરર! ” સ્હાંજ પડી ને અવાજ સંભળાયો.

પતંગિયું જાળી વાટે દાખવ થયું ને બોધ્યું: “ ચાલો. ”

પતંગની પાંખે ચઢી હું દીપક દેને ગયો.

શું કહું? એના પ્રકાશે મ્હારી આખો ભરી દીધી. એના સુવાસે મૂગજને મત બનાવી મૂક્યું. કંઈક પતંગો એની આસપાસ ભણુભણાટ કરી રહ્યા હતા. હું તો મુગ્ધ જ બની ગયો!

“ કેમ? ” પાછાં વળતાં પતંગે કહ્યું: “ સ્હવારે અહીં કુલ ગૂંચવા આવશો ને? ”

ઉમળકાભેર મ્હે હા કહી.

~

બીજે દ્વારે ખરોટિયે કુવડાળી બરી ડુંદીપકને અજનાળે કુવઘૂંચણી
કરવા જવા તૈયાર થયો, એકવાર્માં પનંગિયું આપ્યું.

“દીપક તો હોલવાઈ ગયો !” દક્રગતે સ્વરે બોલ્યું.

“હું !!!” મ્હારા હાથમાંનાં સવળા કુવ વેગઈ ગયાં.

૬

હજીયે મ્હારા ઝોરડાને અધારે ખૂળે એ દીપકના પ્રકાશ ને ગુલાસને
સંભારતો ડુંદીપઘૂંચણી દક્ર દક્ર.

બચુભાઈ રાવલ

વર્તમાનપત્રો

સ્વ. હાજમહમ્મદ અ. શિવજી

‘વીસમીસદી’ માસિકના રચયિતા સ્વ. હાજમહમ્મદ શિવજીના તા. ૨૩ મી જાન્યુઆરીને દિવસે મુંબાઈમાં ૪૦ વર્ષની બરજીવાન વયે ચયેલા અક્ષાળ અને ખેદકારક સ્વર્ગવામની નોંધ લેતાં અત્યંત દિલગીરી થાય છે. ‘વીસમીસદી’નું નામ સૌને જાણીતું છે, અને તેથી સ્વ. હાજમહમ્મદનું નામ પણ સારી ખ્યાલિ. પામેલું છે. નમૂનેદાર સચિત્ર માસિક-તે પણ સૌથી એક માસિક-ગૂજરાતી ભાષામાં શરૂ કરીને એમણે એમનું નામ અમર કરેલું છે. એ માસિકનાં ચિત્રો હિંદમાંની ખીજ ગમે તે ભાષાના ગમે તે સચિત્ર ચોપાનીઆને લગભગ તેવાં સુંદર અને આકર્ષક હોય છે. આ કાંઈ જ્ઞેનીતેથી સાહિત્યએવા નથી. પરંતુ સ્વ. હાજમહમ્મદ એવા પત્રના અધિપતિ હોવા ઉપરાંત સારા વિદ્વાન, કવિ અને મહાલેખક હતા. ધંધે વેપારી હોવા છતાં નાનપણથી તેમને ગૂજરાતી ભાષા માટે પ્રેમ હતો. હાલમાં તો પારસીઓ અને મુસલમાનો ગુદ્દ ગૂજરાતી લખવાનો ઉમંગ ધરાવે છે; પરંતુ તેમણે જ્યારે લખવાનું શરૂ કર્યું હતું ત્યારે ઘણે ભાગે અગુદ્દ લખાણ જ્ઞેવામાં આવતું. ખેાળ કામમાં જાહેરા હોવા છતાં તેમનો ગૂજરાતી ભાષા માટેનો પ્રેમ સૌએ અનુકરણ કરવા જોવો હતો; અને તેમની એ બાપાબક્ષિતને લીધે તેઓ સારા લેખક અને કવિ થવા પામ્યા હતા. ‘હમાનનાં મોતી’

અને 'રસીદ' નામની નવવસ્તુઓ તથા ખીજી છટક કવિનાઓ અને છટક લેખો તેમજે લખ્યા છે. હાલ કેટલાક વર્ષથી તે ઉમર અધ્યામનું ગૂંજરાની બાપાતર દરવામા રેહ્યા હતા અને તેની સચિત ગૂંજ-ગતી આદૃતિ બહાર પાડવાનો તેમનો વિચાર 'વીસમીસદી'ના છે'વા અક ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ઉમર અધ્યામની કૃતિઓનો સારો સમય તેમની ખાનગી લાવગેરીમા છે. તે જોતા તેમનું આ કાર્ય સદા થતુ હોત. પરંતુ માણસ ધારે છે કાંઈ ને ઇશ્વર કરે છે કાંઈ. આપણે આશા રાખીશું કે સ્વર્ગસ્થના કુટુંબીઓ એ કામ માથે લે અને વિશેષમા 'વીસમીસદી'ને ચાલુ ગએ અર્ગમ્થ પોનાનુ કર્તે ય બળવી ગયા છે; તે કન-યપથે ચાલવાની તેમની પણ ફરજ છે. છેવટે સ્વર્ગસ્થના કુટુંબ પ્રત્યે અંત કરણપૂર્વકની દિવ્યમોજી દર્શાવી પ્રાર્થાએ છીએ કે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા મર્મિના આત્માને ચિર-કાળની શાંતિ આપો. તથાગુ'

—'સાહિત્ય', ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૧.

સ્વ. હાલમહમ્મદ શિવજી

કુરાન કહે છે કે 'સસાગીઓ બસે પૂછે મગના કેટલી દોલત મૂકી ગયો, પણ કિશ્નાઓ તો પૂછે એણે કેટલા મુકત્યો આગળ મોકલ્યા?' મિ શિવજીના મુકત્યોની સંપૂર્ણ યાદી કરી આપવી એ મુશ્કેલ છે, એમના અકાળ અવસાનથી ઉધરતા ગૂંજરાતને પડેલી ખોટાનું સંપૂર્ણ ભાન થતુ એ પણ મુશ્કેલ છે. બુદ્ધિ અને સ્નાતમના વિકાસના જે પડઘાઓ દ્યોદિશ રેલી રહ્યા છે, જે પડઘાઓ ગૂંજરાત તેમજ હિન્દના ભાવિનુ ઉજમાળુ સચન કરી રહ્યા છે એ વિકાસમા મિ. શિવજીએ કેટલો અગત્યનો શોખ આપ્યો એ તો ભવિષ્યનો ગુર્જર ઇતિહાસકાર અથવા તો મનુષ્યકૃત્યોનો હિસાબ ગણના કરિશ્તો સંપૂર્ણ રીતે કહી શકશે. અન્દને લાગે છે કે એ વિકાસમા મિ. શિવજીનું મ્થાન, આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ જે કળા અને

ઉત્તમ સાહિત્યમાં પરિણમે છે ત્હેને ઘડાના ગૂંજરાતમાં પ્રેરી, પોપવામાં છે. બંધિયનો ગુર્જર ઇતિહાસકાર આની સર્ગ નોધ લેશે ન.

અત્યારે પણ ‘સદી’ જેવું સચિત્ર માસિક ચલાવવું એ ‘સાહસ’ ન ગણાય છે, તો આજથી છએક વર્ષપર અનેક વિંટબણાએ! સદી એ ઉપાડી લઈ ગૂંજરાતની ચિત્રકળા અને સાહિત્યને આ સાધન અર્પવા માટે આપણે-દરેક ગૂંજરાતીએ-મિ. શિવજીનો આભાર માનવો જોઈએ. પાછળથી વધી પડેલા અનેક પ્રતિકળા સંજોગોમાં પણ પત્રની શ્રોત્રિયતા અને ઉપયોગિતા જાળવી રાખવા માટે આદરેલા એમના વીર પ્રયત્નો એક કળાપ્રેમી અને સાચા સાહિત્ય-ભક્ત તથા દેશભક્તનું બાન આપણને કરાવે છે. (ધિરિસ્તાએ અચૂક એની નોધ લીધી હશે.) આ મર્વ મુશ્કેલીઓ કંથવા કરતાં અનુભવથી દર્શિત છે.

આશા છે કે મિ. શિવજીના અવસાનથી પડેલી ખોટ પૂરવા કુદરત કોઈ સાહિત્યભક્તને પ્રેરે.

પ્રભુ એ સદગતના અમર આત્માને શાંતિ બક્ષો.

—‘ચેતન’, જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૧.

૨૫. હાજમહમ્મદ અલારખીઆ

‘વીસમીસદી’ના સ્થાપક અને તન્ત્રી રા. ગા. હાજમહમ્મદ અલારખીઆના અકાળ અવસાનથી ગૂંજરાતને બારે ખોટ પડી છે. મહંમે ‘વીસમીસદી’ સ્થાપીને ગૂંજરાતી પત્રોમાં એક નવીન દિશાજ ઉઘાડી હતી. એ પત્રનું કાર્ય એ ઘણી મમનાથી, ઉત્સાહથી અને તન્મયતાથી કરના હતા. એને ષષ્ઠિમંત્ર એ જાતિનાં પત્રોની દારમાં મૂકવાનો એમનો સતત પ્રવાસ હતો, અને આપણી પશ્ચિમિનીના પ્રમાણમાં એમણે એ કામમાં ફતેહ પણ મેળવી હતી. સાહિત્ય અને ચિત્રકળા માટે એમને ડહા હૃદયની પ્રીતિ હતી,

અને એ પ્રીતિ 'વીસમીસદી' દ્વારા મૂર્તિમત કરવા જતા એમણે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું.

*

*

*

*

એમનું અવસાન થતા 'વીસમીસદી'એ પણ દેહ છોડ્યો છે ઉભયની ખોટ ગૂજરાત ભૂલી ચકશે નહિ

—'વસન્ત', વૈશાખ, ૧૯૭૭.

શ્રીયુત હાજમહમ્મદનું દુઃખદ મરણ

ગૂજરાતી સાહિત્યના ઉપાસક, ગુર્જર પ્રજાને ક્ષાની ભોક્તા બનાવવાનો સતત પ્રયત્ન કરનાર, હિંદીના શાતા, શ્વિજ ભાષાના ભક્ત, 'વીસમીસદી'ના સપાદક કવિહૃદય સાક્ષર હાજમહમ્મદના મગણની નોંધ લેતા અમને તીવ્ર દુઃખ થાય છે અને સ્વર્ગસ્થ સાથેનો ગાઢ પરિચય તે દુઃખને તીવ્રતર કરે છે શ્રીયુત હાજમહમ્મદનો જન્મ એક શ્રીમાન કુટુંબમાં થયો હતો અને માલકાળ પછીનો ભાગ શ્રીમ-તાઈમાજ ગયો હતો નહાનપણથીજ તહેમને વિદ્યાનો વ્યાસ ગ હતો અને મુયોમ્મ શિક્ષકોએ એ સૌખ પોલીને બલવત્તર કર્યો હતો. અંગ્રેજ ભાષાપર એમનો જેવો અનુરાગ હતો તેવોજ અનુરાગ હિંદી, શ્વિજ અને ફારસી ભાષાના સાહિત્ય પ્રતિ હતો મિ નગરકરે એમને ખ્યામના કામની ચ લગાડી હતી અને આ સાહિત્ય-રસિક ગૃહસ્થે પોતાની ખાનગી લાયબ્રેરીમાં એ કવિની ઉમાધ્યાતની જુદી જુદી આણતિઓનો ધણો મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો એમની વાચનની અભિરુચિ જળ્પરી હતી ને લલિતકલાનો સૌખ પણ તેવોજ હતો, અને તે પોષવામાજ તેમનું આયુષ્ય ગયું એમ કહે-વામાં અતિશયોક્તિ નથી તેઓએ ગુર્જર પ્રજાને સાહિત્યની સૌખીન કરવા, લલિતકલાની ભોક્તા બનાવવા, હિંદી પ્રતિનુ માસિક કહાડ-વાનું સાહસ ખેડ્યું વિદ્યા કંઈક અપૂર્વ બળથી પોતાની તરફ તેના

આચક્રને ખેંચે છે. જાતે વેપારી હોવા છતાં તેઓ સાહિત્યની ખુમારીમાં એવા તો મસ્ત બન્યા હતા કે કલાપીના સમ્બોધા સાહિત્યને માટે તો કહી સકાય કે,

“ સખી તારે માટે જીવીશ નથી હું આ જગતમાં. ”

પરંતુ સાહિત્ય પાછળ પોતાનો સર્વસ્વ ભોગ આપી

“ શીખ્યો આ ફેરે તો સહજું વિધિની આ રગતમાં. ”

એમજ બન્યું.

પોતાના માસિકને સર્વાંગ સુંદર બનાવવા પાછળ તન, મન અને ધનથી એ મગ્યા રહેતા હતા.....આમ સાંસારિક, આર્થિક અને દૌરુણિક વિઠંબનાઓને વડાવી તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરતા હતા. અને જ્યાં આશાના અરણ્યનો હૃદય થવાની આશા હતી તેટલામાં તો દયાહીન ઠાળે તેમને ઝડપી લીધા !

સ્વર્ગસ્થને ઠાળ્યેનો અગ્નિ શોષ્ય હતો. તેઓ સ્વભાવે હિંદાર અને નિરભિમાની હોવાથી સર્વને માટે તેમના દરવાજા ખુલ્લા હતા. શીર્ષત કે ગરીબ, સાક્ષર કે સામાન્ય સાહિત્યબક્ષને એ સગાન આદરથી મળતા અને તેમની સાથે બળતા હતા. તેઓ નવા લેખકોને સાહિત્ય પ્રતિ આકર્ષતા હતા. પુસ્તકો પાછળ એમને ભારે ખર્ચ થતો હતો; અને એમનું મક્કન તો સાહિત્યની ચર્ચા કરનાર દક્ષિણ કે સાહિત્યકુપામકોનું મક્કા હતું.

તેમણે ‘નૃગ્નહા’, ‘કુમાનનાં મોતી’, ‘રશ્મિદા’ વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં છે; પરંતુ ‘વીસમીસદા’ દ્વારા તેમના પ્રયત્નથી તેમનું નામ મગ્દૂર રહેશે. તેમણે એામર ખામ્યામની રૂબાઈવાનનું બાવોતર કરી મૂકેલું છે, પણ તે હજી પ્રસિદ્ધ થયું નથી.

એમના મરણથી ગૃન્જરાની સાહિત્યે એક પરમ બક્ષ ગુમાયો છે અને તેની ખોટ હાવ તુરંત તો પૂગાય તેમ નથી. એમના આયુષ્ય પ્રતિ ખેતનાં—

In small proportion we just beauty see,
And in a small measure, life may perfect be.

એ લીટીએ યાદ આવે છે. અમે તેમના કુટુંબને આશ્વાસન
ધુન્ડીએ છીએ અને પરમાત્મા તેમના આત્માને શાંતિ આપે એમ
પ્રાર્થાએ છીએ.

—‘હિંદુસ્તાન’

કલાનો અવતારી -

કલાના અવતારો આપણા ગૂંજરાનમાં મળે તો થોડાજ છે.
આમ છતાં તેમાં ય પ્રતિવર્ષ ઘટાડો દતો જાય છે, એ જાણી જરૂર
ખેદ થયા વિના નથી રહેતો. અત્યાગ્રુ' સારું હિંદી વાનાવરણ કેવળ
રાજકીય ભાવનાથી ભરપૂર છે, તીવ્ર પ્રતિષેધ અને પ્રગલ્ભ અસહકાર-
રતી પ્રેરણાઓ ચારે પાસ પથરાયેલી છે. આવે સમયે કલાની વાન
કરવી, -અને તેમાયે ઉપયોગી કલાને વિસરી કેવળ લલિતકળાની વાત
કરવી-તે ધણાકને મન અતુચિત લાગશે; ધણાક તેને ફક્ત પડ્યા
બરાબર ગણશે. પરંતુ અમે તે સહુ ભયો વા આશ્લેષો સહન કરી
લઈ એટલું તો ચોક્કસ જણાવીશું કે લલિતકલાને એકનિષ્ઠાથી
અને અનન્ય પરિશ્રમ વડે તથા જાતિભોગ આપી ખીલવવાની પરમ
ઉદાર દૃષ્ટિથી જે કોઈ પણ સજ્જનને પોતાના તન, મન અને ધન
સદા સર્વદા તન્મય બની ખર્ચ્યા હોય-અરે હોઆ હોય-તો, તે
કાર્ય કરનારને જરૂર ધન્યવાદજ મળવો જોઈએ. બધેકે તે આ ક્ષાત્રી
હુનિયા છોડી જાય તે કાળે તેને માટે લાગણીના જે આમ જરૂર
ગૂંજરાતે સારવા જ જોઈએ.

‘વીસમીસદી’ના સકળે કલાસુંગાર, શ્રીયુત હાજમહમ્મદે
આપણી સમક્ષ ધરવામા દેશી દેવાઈ રાખી ન હતી; એટલુજ નહિ,
પણ એમના જેવા પૂરા સાહિત્યરસિક મળવા પણ ભવિષ્યનાં કેટલોક
વર્ષોને માટે અમને તો દુર્લભ જણાય છે.

એ દહેતા કે હું યાદવવંશી છું. અને આ રીતે પરમ પ્રેમા-
સ્પદ દેવાના અજ્ઞ અવતારી શ્રીકૃષ્ણના તે લાડીવા હતા-તેમના
તે વંશજ હતા એમ દલીલ શકાય. આથી સ્વાભાવિકરીતેજ તેમના
હલનચલનમા, તેમની વાણીમા, તેમના માયાણુ વર્તનમા, તેમની
રસિક કુલગૂથણીમા, સર્વજન અમને કથાનાજ દર્શન થતા. કદીય
તેમણે કોઇને દુઃખ-યા નથી સાહિત્યની મર્મ સ્ફુલ્લો અને રસિકોના
મર્મ વાડાઓની વચમા તે સૌ મણિગણોને એકજ જોડી રાખનાર
સ્વર હોય તેમ રહેતા તેમણે 'સલીમ' નામક તખલ્લુસ તેમના
સારા ય આરિચ્છને ઉકેલતુ, અને તે પછુ તેના ઉમદા અવસ્થાજ

મુશુ એ આત્માને તેના પવિત્ર સાન્નિધ્યમા શાંતિ આપી રહે
એજ અતિમ પ્રાર્થના કરી વિરમીએ છીએ.

—‘હિંદુસ્તાન’

ભાઈ “સલીમ”ને છેલ્લી સલામ !

ભાઈ “સલીમ”, તને છેલ્લી સલામ !

આ શબ્દો ઉચ્ચારતા માત્ર દિવ્ય ચીરાય છે અને મારી આખમા
પાણી ભરાઈ આવે છે !

ત્યારે લગભગ બાવીસ વરમની વાત ઉપર ભાઈ હાજીમહમ્મદ
અધારખિયા શિવજી માથે મારા મર્મ બધા મિત્ર ડોકટર ઈસ્મા-
ઈન જાનમહમ્મદ અને પહેલ-સહેલી ઝોગખાણુ કરાવી, ત્યારે જે
અઢાગ-વીસ વરસના મગરુ નિર્દોષ જુવાનને મે મારી આગળ બેઠેલો
જોયો હતો તે જુવાન સાથે અને જે દાહેકાની ગાદી નિવાર્યારી
બાઝશે અને તે મારી સાથે એકજ નજરે જાહેર સવાતોને ખેતા
શાખશે અને સાહિત્યની સેવા સરખા મન અને દિવ્યથી જાગવતો
રહેશે એવી મને સ્વપ્ને પણ વંચી નહતી “સલીમ”—જે પ્યાગ
પનોના નામથી માત્ર મિત્ર હાજીમહમ્મદને તેમના જાહેર હાખાણે ના

હુંસી:

દૂડાં કેવાં જગતનાં લોક દલા ન પીઝાનતાં !

દુઝાંથી પખીજનોનાં ચોટ સોણાં આત્મડોમનાં ?

૧૭૨

કલાધર:

દુઃખદર્શનો દિલાસો,

વિશ્વાસ ને વિસામો;

રસપખીમાં મચેલો

ચાલે અઠાણ હુંસલ !

પખીઓ:

ચાલે અઠાણ હુંસલ !

૧૭૩

હુંસી:

મ્હારે દેહ જામે અંધાર મીંચે રસદીવડો;

મૂકી નાથ જતાં નોંધાર ઊડે નવ છવડોડે

૧૭૪

કલાધર:

ભગી મનુ અસરો,

દૂઠો ઠરી હિતારો,

સદ્બાગ્યનો સિતારો

ચાલે અઠાણ હુંસલ !

પખીઓ:

ચાલે અઠાણ હુંસલ !

૧૭૫

હુંસી:

સાથે પ્રિય મુનાનો દાળ મૂતી પિતૃસાથરે;

મ્હારો લાડદોડો રસબાળ છખી એની ચીતરે.

૧૭૬

કલાધર:

સૌન્દર્ય ધરક ચેલો,

રસરંગ ચિત્ર થેલો;

પીછી તજ ચિતારો

ચાલે અઠાણ હુંસલ !

પખીઓ:

ચાલે અઠાણ હુંસલ !

૧૭૭

હુંસી:

વ્હાણાં વેળાવનાં સ્વજન ગળી પડે ભતડી,
દેવઅતિથિ કેરાં દર્શન પામે રસઆખડી. ૧૭૮

કલાધર:

બૂઠ્ઠા બગે , દમાભો,
દોંગી બધી ધમાભો;
બૂલી ભેલો રૂકીરો
ચાલે અઠાવ હુંસલ !

પખીઓ:

ચાલે અઠાવ હુંસલ !

૧૭૯

(સયોદ્યે એ રાજદંસના સૂક્ષ્મ દેહને પૃથ્વીને હૃદયે પધરાવે છે;
રસપંખીઓ કઠણાણુ કરતાં આનંદગાન બૂલી જાય છે; ગુર્જરીમાતા ને કલા-
દેવી અંતરધાન ચાય છે; પાંખે બનપોષ્ટ વહતો જાણજરડ ને કલાધર
મૂર્ચ્છામાં પડે છે.)

(મેલી દિશાઓ લઈ સંધ્યા ઠરે છે ને કાળવેણ પડછાયા પાડે છે;
આરામગાહની આસપાસ ગંભીર શાન્તિ વેશાય છે; વનધરાઓ નિઃશબ્દ ને
રિધર બની છે; યોગમ ભયંકર ગૂનગર સમસમે છે; શુદ્ધિ પામતો કલાધર
ચોદે હરે છે)

કલાધર:

(ખંડ હરિજીવ)
પૃથ્વીના અધાર શી
શોકોરો ભાયડો;
આવતો શું યેરના
આનંદની મ્હારી કલા ! ૧૮૦
ચિત્તને નીરવ વને
શી ભયંકરના ભમે !
આત્મપંથીને રજી
કૃદ્ધમ શક્તિની શંકા દમે ! ૧૮૧

નમસ્કૃતિના જીવને
બિધે યુગની ક્ષુધા ?
લોચને દેખાય કે
કે કર્ણ હૃદયે મુઝૈના ? ૧૮૨

દેહને દરનાવતું
સ્થાન દીસે કશનું;
યાદ આવે ભોમમા
પધરાવિયો છે હંસ'લા ! ૧૮૩

ભૂલવાના દર્દથી
સાંભર્યાનું સોગવું;
દિલ્લગીના અંતની
હું આ દશા ક્રમે ખમું ? ૧૮૪

(ખાલગરડ સચેદન નય છે)

જન્મવું ને ચાહવું
વિરહરોગે શૂરવું;
દુઃખ તાલવું ને નવું
ત્રેમીજનોથી પામવું. ૧૮૫

ખાલગરડ:

નામરૂપી સૃષ્ટિએ
જ કલાભર જીવવું;
ત્રેમના તીખા તપે
જાડું જડત્વ જોડાડવું. ૧૮૬

સ્નેહીઓને ખોધને
નવ્ય ચેતન લાવવું;
ખાખ એની ચોળીને
આ ખલકને ખિલાવવું. ૧૮૭

એમનાં	કલ્યાણનાં .	
સ્વપ્ન સાચાં	પાડવાં;	
સ્નેહના	કર્તવ્યમાં	
સ્નેહીજનોને	લાગવાં.	૧૮૮
મેહના	સંતાપમાં	
આ જ સાચી	સાધના:	

ક્રમ ધર:

ને પુણે રૂપ હું સર્તું	
આરામગાહે	જાગતું.
	૧૮૯

આત્મ તહારે	વિસ્તર્યો	
ગ્રાણીમાં	લાગે	મહેને;
હું વચે	હમ્મેશ	તો
આદર્શના	રસદર્શને.	૧૯૦

ને મહેને	મેલી	મયો...
ચિત્તને	જમણા	સ્હડે;
દિવ્ય	તહારાં	દર્શનો !
આધી	બધી	ચે બીતરે.
		૧૯૧

ગુર્જરીને	માંડવે	
છાંચડી	કરશે	કલા;
તે સમે	મુજ	આંસૂએ
બિચું	હરો	જ ગુલાબ 'લા !
		૧૯૨

ફલ ને	કે	પાંદડી
ખૂબ	ખીલી	શાલશે;
આખરે	સૌ	ચે ખરી
આરામગાહે	રાજશે.	૧૯૩

(વંદન કરી કલાધર ને બાલગરૂડ લીધી નય છે બાલગરૂડની મુઠ્ઠાંકાળે
દીલી પાંખ થતાં વનપોપટ ત્હાંજ પડી રહે છે. સચેત થતાં લાવે છે.)

વનપોપટ:

(લલિત)

વિધન...આવતાં...હું સદર્શને....

ફડફડી ઉઠે ઉર-દાળતું,
રમરણ રનેહોંનું છેદ કારમું;
ખબર ના કરી-ખોળનાં ખર્ગો,
હૃદયઆશનો ભાર આ ભર્ગો. ૧૮૪

કરણ દસ્ય આ કથસ્તાનનું;
મુજ વણુ વહી કેણુ લાવિયું?
સ્થળ ધરે નવી ખૂબ તાજગી,
કપર લાગતી આ જ હું સની. ૧૮૫

પરમ પૂરુષ એ માટીમાં મળે,
મુમન કેમ તે માન્યું માનશે?
મરણ મુક્તિ ને આત્મ શું હશે?
રજનનું જરી માન ના મહને. ૧૮૬

જગત જગતું-હું સ તો મુએ,
મધુર રૂપમા ના હવે મળે;
સ્મિત નયાવતો કે દિ' બાળવો
હૈવનઝાળમા ના જરી રહો. ૧૮૭

જમ્મશ જંગલે પ્રાણુ ગૂરવા,
કરણ ચિત્રના ભાવ ભીંજવા;
હૃદયદર્દના વન્ય કીરને,
અવગણી જશે બાધવો વને. ૧૮૮

ગિરિજા વિગે યોગી શો બને,
રહીશ ધારીને ત્હારી મૂર્તિને;
પ્રથમ હુંગના વન્ય પિંડની,
જર્ગેક ઝીવજો શ્રેષ્ઠી અંજલિ.

૧૯૮

(આરામગાહે પાંખ વાંચી પીછાં ડેરી જનથોપક ઉભી નમર
લખાવતો ઠડે છે; જાણું જગત્તાન સનકારમાં વિલીન થાય છે.)

શોકુલ અક્ષરો: ૧૯૭૭

દશગણ પરમાર

શ્રી. દશગણ પરમાર

દીપક

મહાગ ઝોરડાને અધારે ખૂણે એમી એકાચચિત્તે હું કુલગૂથણી કરતો. દગિયાદિનારા પરની ગેતીમા ન્હાના ધગ બાધરામા કે વરની પરમાગમા પાનાના મ્હેલો બનાવવામા બાગકો જેમ તલ્લીન થઈ જાય છે, તેમ હું એ ગૂથણીમા બની જતો; અને પોતાની ક'પનાની એ સ્થિતિ તૈયાર થયા પછી બાગમે એ જોઈ જેમ ગયે, તેમજ હવે-પ્રદુલ્લ હૃદયે હું મ્હારી કુલગૂથણી જોઈ રાચતો.

એકદા, અધારા એ મ્હારા ઝોરડામા મ્હારા કુલની સુવાસે આકર્ષાઈ ન્હાની જળી વાટે એક પનગિયુ “ભરર ભરર” કરતું દાખલ થયું.

મધમાખો ને ભમગઝોને જેમ ફૂલ જલુ ગમે છે એમ પત-ગિયાઝોને ચે ગમે છે પણ ભમરા ને મધમાખો તો મધના લોભી હોય છે, નિર્દોષ પતગિયાને ઝોરા કઈ સ્વાર્થ નથી હોતા એમને તો ફક્ત ફૂલો સાથે રમવાનું જ જલુ ગમે.

રોજ રહેવારે હું ફૂલ વીણી લાવતો ને રોજ એ પનગિયુ રમવા આવતું.

એક દહાડો એણે મ્હને પૂછ્યું “ત્હમે રોજ રોજ તે આ દેાને દાજે કુલ ગૂચો છો ?”

“માનાને ચરણે ધરવા” મ્હે કહ્યું

“પણ આમ અધાટે બેમો છો તેના કરતા મહાગ અજવાળે આવી ગૂચો તો ?”

“લા તો ભમરા ને મધમાખો હેરાન કરે.”

“તો ત્હમે દીપકને અજવાળે ગૂચો”

“ પણ દીપક ક્યાંથી લાવું? હું અકિંચન છું. ”

“ કંઈ નહિ; મ્હારી બથમાં માનાના મંદિરમાં એક મ્હોટા દીપક છે. ત્હમે એને અજવાળે કુલ ગૂંચવા આવશે? ”

“ ના, રે ના; દૂર તે કેણુ આવે? અહીં અધારે ગૂંચેલાં ફોંટાથી ચે માના પ્રસન્ન થાય છે. ”

“ પણ એકવાર આવી તો જુઓ. શા એની જ્યોતના ઝળહળાટ ને શા એના સુવાસ ! એ દીપકના પ્રકાશ ને એનું સુગન્ધી તેજ બળનાં નીકળના સુવાસ તો કોઈ અસૌકિંચ. કંઈ અસંખ્ય પતંગો બહુબહુટ કરે છે, એની આસપાસ. એના પ્રકાશ ને સુવાસ ને ને અનુભવે છે તે મસ્તજ બની જાય છે. ” ખૂબ પ્રથંસા કરી અંતે એ બોલ્યું: “ ચાલોને, ત્હમે પણ લા. એના સુવાસે મત્ત બની એના પ્રકાશમાં કુલ ગૂંચજો. ”

“ ના, રે ના; એટલે દૂર તે કેણુ આવે? ”

“ દૂર આવવાથી અવધાઓ છો? બેસજો મ્હારી પાંખ પર. આજ સ્હાંજે આપણે જઈશું, હોં? ”

* *

*

“ ભરરર! ભરરર! ” સ્હાંજ પડી ને અવાજ સંભળાયો.

પતંગિયું જાણી વાટે દાખલ થયું ને બોલ્યું: “ ચાલો. ”

પતંગની પાંખે ચઢી હું દીપક કને ગયો.

શું કહું? એના પ્રકાશે મ્હારી આંખો ભરી દીધી. એના સુવાસે મગજને મત્ત બનાવી મૂક્યું. કંઈક પતંગો એની આસપાસ બહુબહુટ કરી રહ્યા હતા. હું તો સુખ જ બની ગયો !

“ કેમ? ” પાંખ વળનાં પતંગે કહ્યું: “ સ્વવારે અહીં કુલ ગૂંચવા આવશે ને? ”

ઉમંગકાબેર મ્હે હા કરી.

* *

*

ખીન્ને દહાડે પ્હરોડિયે ટુલકાલી ભરી હું દીપકને અજવાળે ટુલગૂંથણી
કરવા જવા તૈયાર થયો, એટલામાં પતગિયું આન્યું.

"દીપક તો હોયવાઈ ગયો !" કંકળતે સ્વરે બોલ્યું.

"હે'!!" મ્હારા હાથમાંના સઘળાં ટુલ વેરાઈ ગયાં.

હજીયે મ્હારા ઓરડાને અધારે ખૂણે એ દીપકના પ્રકાશ ને નુવાસને
સંભારતો હું ટુલગૂંથણી કરું છું.

બચુભાઈ રાવત

વર્તમાનપત્રો

સ્વ. હાજમહમ્મદ અ. શિવજી

‘વીમમીસદી’ માસિકના સ્થાપનાર સ્વ. હાજમહમ્મદ શિવ-
જીના તા. ૨૩ મી જાન્યુઆરીને દિવસે મુંબાઈમાં ૪૦ વર્ષની ભર-
જીવાન વયે થયેલા અકાગ અને ખેદકારક સ્વર્ગવામની નોંધ લેતાં
અત્યંત દિલગીરી થાય છે. ‘વીમમીસદી’નું નામ સૌને જાણીતું
છે, અને તેથી સ્વ. હાજમહમ્મદનું નામ પણ સારી ખ્યાતિ પામેલું
છે. નમ્રોદાર સચિત્ર માસિક-તે પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ માસિક-ગૂજરાતી
બાપાના ચર હરીને એમણે એમનું નામ અમર કરેલું છે. એ
માસિકના ચિત્રો દિલ્હીમાંની બીજી ગમે તે લાપાના ગમે તે સચિત્ર
ચોપાનીઆને લખાવે તેના મુંદર અને આકર્ષક હોય છે. આ કાંઈ
જેવીતેવી માહિત્યમેવા નથી. પરંતુ સ્વ. હાજમહમ્મદ એવા પત્રના
અધિપતિ હોવા ઉપરાંત સાગ્ર વિદ્વાન, કવિ અને મહાસેખક હતા.
ધર્મે વેપારી હોવા છતાં નાનપણથી તેમને ગૂજરાતી બાપા માટે
પ્રેમ હતો. હાલમાં તો પારસીઓ અને મુમલમાનો શુદ્ધ ગૂજરાતી
લખવાનો ઉમંગ ધરાવે છે; પરંતુ તેમણે બ્યારે લખવાનું ચર કર્યું
હતું ત્યારે ઘણે ભાગે અશુદ્ધ વખાણ જોવામાં આવતું. જોગ્ય ટોમમાં
જાન્યેલા હોવા છતાં તેમનો ગૂજરાતી બાપા માટેનો પ્રેમ સૌએ
અનુકરણ કરવા જોવો હતો; અને તેમની એ બાપામહિતને લીધે
તેઓ સારા સેખક અને કવિ થવા પામ્યા હતા. ‘કમાનના મોતી’

પેદરોડપરનો જ ગલો 'વીસમીસદી ઓફિસનો દરવાજો
 હાજમહમ્મદ બેસતા તે અગાથી
 હાજમહમ્મદનો સૂનો પલમ ખોળ મહોલ્લામાનું મકાન

અને 'રશીદા' નામની નવલકથાઓ તથા બીજી છૂટક કવિતાઓ અને છૂટક લેખો તેમણે લખ્યા છે. હાલ કેટલાક વર્ષથી તે ઉમર ખુશ્યામનું ગૂંજરાની બાપાતર કરવામા રોકાયા હતા અને તેની સચિત્ર ગૂંજ-ગોતી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો તેમનો વિચાર 'વીસમીસદી'ના છેલ્લા અંક ઉપરથી જણાઇ આવે છે. ઉમર ખુશ્યામની કૃતિઓનો સાચો સંગ્રહ તેમની ખાનગી લાયબ્રેરીમા છે. તે જોતાં તેમનું આ કાર્ય સરળ થયું હોત. પરંતુ માણસ ધારે છે કાંઈ ને ઇશ્વર કરે છે કાંઈ. આપણે આશા રાખીશું કે સ્વર્ગસ્થના કુટુંબીઓ એ કામ માથે લે અને વિશેષમા 'વીસમીસદી'ને ચાલુ રાખે. સ્વર્ગસ્થ પોતાનું કર્તવ્ય ખળવી ગયા છે; તે કર્તવ્યપથે ચાલવાની તેમની પણ કરજ છે. છેવટે સ્વર્ગસ્થના કુટુંબ પ્રત્યે અંતઃકરણપૂર્વકની દિલમોજી દર્શાવી પ્રાર્થાએ છીએ કે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા મહામના આત્માને ચિર-કાળની શાંતિ આપે. તથાસ્તુ'

—'સાહિત્ય', ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૧.

૨૯. હાજમહમ્મદ શિવજી

કુરાન કહે છે કે 'સંસારીઓ ભલે પૂછે મરનાર કેટલી દોસન મૂકી ગયો, પણ ફિરિસ્તાઓ તો પૂછશે એણે કેટલા સુકૃત્યો આગળ મોકળા ?' મિ. શિવજીના સુકૃત્યોની સંપૂર્ણ યાદી કરી આપરી એ સુરકેસ છે, એમના અકાળ અવમાનથી ઉધરતા ગૂંજરાતને પડેલી ખોટાનું સંપૂર્ણ ભાન થવું એ પણ સુરકેસ છે. બુદ્ધિ અને વ્યવસ્થાના વિકાસના જે પદ્ધતિઓ દશેદિશ રેલી રહ્યા છે, જે પડધાઓ ગૂંજરાત તેમજ હિન્દના ભાવિનું ઉજ્જમાળુ મૂચન કરી રહ્યા છે એ વિકાસમા મિ. શિવજીએ કેટલો અગત્યનો શોખ આપ્યો એ તો ભવિષ્યનો ગુર્જર ઇતિહાસકાર અથવા તો મનુષ્યકૃત્યોનો હિસાબ રાખનાર શિરિસ્તો સંપૂર્ણ રીતે કહી શકશે. અમ્હને લાગે છે કે એ વિકાસમાં મિ. શિવજીનું સ્થાન, આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ જે કળા અને

ઉત્તમ સાહિત્યમાં પશ્ચિમે છે તેને ઘડાતા ગૂંજગનમાં પ્રેરી, પોતામાં છે. ભવિષ્યનો ગૂંજર ઇતિહાસકાર આની સગરે તોષ લેશે જ.

આત્માને પણ 'મદી' જેવું સચિત્ર માસિક ચલાવતું એ 'સાહસ' જ ગણાય છે, તો આજથી છએક વર્ષપર અનેક વિટળણાઓ સહી એ ઉપાડી લઈ ગૂંજગનની ચિત્રમા અને સાહિત્યને આ સાધન અર્ધવા માટે આપણે દરેક ગૂંજગતીએ-મિ શિવજીને! આભાર માનવો જોઈએ પાળાથી વધી પડેલા અને પ્રતિક્ષા સન્ન-ગેમા પણ પત્રની તોમચિપતા અને ઉપયોગિતા જાળવી રાખવા માટે આજેના એમના વીર પ્રયત્નો એ કળારેખી અને સાચા સાહિત્ય-ભક્ત તથા દેશભક્તો બાન આપણને કરાવે છે (ફિન્શિંગે અચૂક એની તોષ લીધી હશે) આ મારે મુશ્કેલીઓ ક'પવા ક'ગતા અનુભવવી હકિત છે

આશા છે કે મિ શિવજીના અવસાનથી પડેલી ખોટ પૂરવા કુદરત મારું સાહિત્યભક્તને પ્રેરે

પ્રભુ એ સદગતના અમર આત્માને જ્ઞાનિ મશે

—'ચેતન', બાન્સુઆરી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૧.

૨૫. હાજીમહમ્મદ અસારખીઆ

'વીસમીસદી'ના આપક અને તન્ની ગ રા હાજીમહમ્મદ અનાગખિયાના અકાળ અવસાનથી ગૂંજગતને બારે જોડ પડી છે મદીએ 'વીસમીસદી' સ્થાપીને ગૂંજગતી પત્રોમાં એક નવીન દિશા જ ઉઠાડી હતી એ પત્રનું માર્ગ એ ઘણી મમતાથી, જત્તાદથી અને તન્મયતાથી કરતા હતા એને પશ્ચિમના એ જાતિના પત્રોની હાગમાં મૂકવાનો એમનો સતત પ્રયામ હતો, અને આપણી પશ્ચિમી જાતિના પ્રમાણમાં એમણે એ કામમાં ફોરેક પણ મેળવી હતી સાહિત્ય અને ચિત્રમા માટે એમને ડાહ્યા હૃદયની પ્રીતિ હતી,

અને એ પ્રીતિ 'વીસમીસદી' દ્વારા મૂર્તિમંત કરવા જતાં એમણે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું.

* * * *

એમનું અવસાન ચતાં 'વીસમીસદી'એ પણ દેહ છોડ્યો છે. ઉભયની ખોટ ગૂંજરાત ભૂલી શકશે નહિ.

—'વસન્ત', વૈશાખ, ૧૯૭૭.

શ્રીયુત હાજમહમ્મદનું દુઃખદ મરણ

ગૂંજરાતી સાહિત્યના ઉપાસક, ગુર્જર પ્રજાને ક્યાતી ભોક્તા બનાવવાનો સતત પ્રયત્ન કરનાર, હિંદીના માતા, હિન્દી ભાષાના ભક્ત, 'વીસમીસદી'ના સંપાદક કવિહૃદય સાક્ષર હાજમહમ્મદના મરણની નોંધ લેતા અમને તીવ્ર દુઃખ થાય છે અને સ્વર્ગસ્થ સાથેનો ગાઢ પરિચય તે દુઃખને તીવ્રતર કરે છે. શ્રીયુત હાજમહમ્મદનો જન્મ એક શ્રીમાન કુટુંબમાં થયો હતો અને બાલ્યકાળ પછીનો ભાગ શ્રીમંતાધિભાજ ગયો હતો. ન્હાનપણથીજ તહેમને વિદ્યાનો વ્યાસ ગ હતો અને સુયોગ્ય શિક્ષકોએ એ શૌખ પોષીને બલવત્તર કર્યો હતો. અંગ્રેજી ભાષાપર એમનો જેવો અનુરાગ હતો તેવોજ અનુરાગ હિંદી, હિન્દી અને ફારસી ભાષાના સાહિત્ય પ્રતિ હતો. મિ. નગરકરે એામર ખ્યામના કાવ્યનીં ચટ લગાડી હતી અને આ સાહિત્ય-રસિક ગૃહસ્થે પોતાની ખાનગી લાયબ્રેરીમાં એ કવિની રચનાઓની જુદી જુદી આવૃત્તિઓનો ઘણો મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો. એમની વાચનની અભિરુચિ જળરી હતી ને લલિતકળાનો શૌખ પણ તેવોજ હતો; અને તે પોષવામાજ તેમનું આયુષ્ય ગયું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. તેઓએ ગુર્જર પ્રજાને સાહિત્યની શૌખીન કરવા, લલિતકળાની ભોક્તા બનાવવા, હૃત્તમ પ્રતિનુ માસિક કલાડવાનું સાહસ ખેડ્યું. વિદ્યા કંઈક અપૂર્વ બળથી પોતાની તરફ તેના

આશકોને ખેંચે છે. જાતે વેપારી હોવા છતાં તેઓ સાહિત્યની ખુમારીમાં એવા તો મસ્ત બન્યા હતા કે કંઠાપીના શબ્દોમાં સાહિત્યને મારે તો કહી શકાય કે,

“ સખી તારે મારે જીવીશ નહીં હું આ જગતમાં. ”

પરંતુ માહિત્ય પાછળ પોતાનો સર્વસ્વ ભોગ આપી

“ શીખ્યો આ ફેરે તો સહસ્રં વિધિની આ રગતમાં. ”

એમજ બન્યું.

પોતાના આસિકને સર્વાંગ સુંદર બનાવવા પાછળ તન, મન અને ધનથી એ મન્યા રહેતા હતા.....આમ સાંસારિક, આર્થિક અને કૌટુંબિક ચિટ્બનાઓને વઘાવી તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરતા હતા. અને જ્યાં આશાના અરણ્યનો ઉદય થવાની આશા હતી તેટલામાં તો દયાહીન ઠાણે તેમને ઝડપી લીધા !

અર્ગરથને કાચોનો અન્ધો શોખ હતો. તેઓ સ્વભાવે ઉદાર અને નિરબિમાની હોવાથી સર્વને મારે તેમના દરવાજા ખુલ્લા હતા. શ્રીમંત કે ગરીબ, સાક્ષર કે સામાન્ય સાહિત્યબક્તને એ સમાન આદરથી મળતા અને તેમની સાથે બળતા હતા. તેઓ નવા લેખકોને સાહિત્ય પ્રતિ આકર્ષતા હતા. પુસ્તકો પાછળ એમને ભાર ખર્ચ થતો હતો; અને એમનું મક્કન તો સાહિત્યની ચર્ચા કરનાર ક્ષત્ર્ય કે સાહિત્યહવાસકોનું મક્કા હતું. •

તેમણે ‘નૂરજહા’, ‘ઇમાનનાં મોતી’, ‘રસીદા’ વગેરે પુસ્તકો લખ્યા છે; પરંતુ ‘વીરભીસદી’ દ્વારા તેમના પ્રયત્નથી તેમનું નામ મથફર રહેશે. તેમણે જોગર ખખ્યામની રૂબાઈવાતનું ભાષાતર કરી મૂકેલું છે, પણ તે હજી પ્રસિદ્ધ થયું નથી.

એમના મરણથી ગૂંજરાળી સાહિત્યે એક પરમ ભક્ત ગુમાવ્યો છે અને તેની ખોટ હાથ ધરત તો યૂગ્ય તેમ નથી. એમના આયુષ્ય પ્રતિ જેનાં—

In small proportion we just beauty see,
And in a small measure, life may perfect be.

એ લીટીઓ યાદ આવે છે. અમે તેમના કુટુંબને આશ્વાસન
ધ્વજીએ છીએ અને પરમાત્મા તેમના આત્માને શાંતિ આપે એમ
પ્રાર્થાએ છીએ.

—‘હિંદુસ્તાન’

કલાનો અવતારી

કલાના અવતારો આપણા ગૂજરાતમાં મૂળે તો થોડાજ છે.
આમ છતાં તેમાં પ્રતિવર્ષ ઘટાડો થતો જાય છે, એ જાણી જરૂર
પેદ થયા વિના નથી રહેતો. અત્યાગ્રુ સાં હિંદી વાનાવરણ કેવળ
રાજકીય ભાવનાથી ભરપૂર છે, તીવ્ર પ્રતિબેધ અને પ્રયત્ન અસહકાર-
ની પ્રેરણાઓ આરે પાસ પથરાયેલી છે. આવે સમયે કલાની વાન
કરવી,—અને તેમાં ઉપયોગી કલાને વિસરી કેવળ લલિતકલાની વાત
કરવી—તે ઘણાકને મન અનુચિત લાગશે; ઘણાક તેને ફક્ત પડ્યા
બરાબર ગણશે. પરંતુ અમે તે સહુ બંધો વા આશ્વેષો સહન કરી
લઈ એટલું તો ચોક્કસ જણાવીશું કે લલિતકલાને એકનિષ્ઠાથી
અને અનન્ય પરિશ્રમ વડે તથા જાતિભોગ આપી ખીલવવાની પરમ
હદાર દૃષ્ટિથી જે કોઈ પણ સંજ્ઞાને પોતાના તન, મન અને ધન
મદદ સર્વદા તન્મય બની ખર્ચ્યા હોય—અરે હોમ્યા હોમ—તો તે
કાર્ય કરનારને જરૂર ધન્યવાદજ મળવો જોઈએ. બરડે તે આ ક્ષત્રી
દુનિયા છોડી જાય તે કાળે તેને ગાટે લાગણીના જે આસ્ર જરૂર
ગૂજરાતે સારવા જ જોઈએ.

‘વીસમીસદી’ના સકળે કલાવૃત્તગાર, શ્રીયુત હાજીમહમ્મદે
આપણી સમક્ષ ધરવામાં કશી કચાશ રાખી ન હતી; એટલુંજ નહિ,
પણ એમના જેવા પૂરા સાહિત્યરસિક મળવા પણ બિવિખના કેટલાક
વર્ષોને માટે અમને તો દુર્લભ જણાય છે.

એ દહેતા કે હું યાદવવંશી છું. અને આ રીતે પરમ પ્રેમા-
સ્પદ દક્ષના અજબ અવતારી શ્રીકૃષ્ણના તે લાડીલા દત્તા-તેમના
તે વંશજ દત્તા એમ દહીં શકાય. આથી સ્વાભાવિકરીતે જ તેમના
હલનયનમાં, તેમની વાણીમાં, તેમના માયાળુ વર્તનમાં, તેમની
ગસિકા કુલગૂંચણીમાં, સર્વત્ર અમને દક્ષનાં જ દર્શન થતા. દહીં ય
તેમણે કોઈને દુભવ્યા નથી. માહિત્યની સર્વ સુવેદો અને ગમિકોના
નર્વ વાડાઓની વચ્ચે તે સૌ મણિગણને એકત્ર લેતી ગાખનાર
મુઠ્ઠા હોય તેમ રહેતા. તેમણે ‘સલીમ’ નામક તખ્ત નુસ ‘તેમના
મારા ય આશિષને ઉકેલું, અને તે પણ તેના ઉમદા અપમા જ.

પ્રભુ એ આત્માને તેના પવિત્ર સાનિધ્યમાં લાગે આપી રહે
એ જ અંતિમ પ્રાર્થના કરી વિરમીએ છીએ.

—‘હિન્દુસ્તાન’

ભાઈ “સલીમ”ને છેલ્લી સલામ !

ભાઈ “સલીમ”, તને છેલ્લી સલામ !

આ શબ્દો ઉચ્ચારતા માત્ર દિલ ચીરાય છે અને મારી આખમાં
પાણી ભરાઈ આવે છે !

ભારે લગભગ બાવીસ વરસની વાત ક્યારે ભાઈ હાજીમદમદ
અમાગખિયા શિવજી સાથે મારાં મહંમ બધા મિત્ર ડામરો કુમા-
ધવ જનમદમદ મને પહેલવહેલી જોળખાણ કરાવી, ત્યારે જે
અદાર-વીસ વરસના મજાફ નિર્દોષ જુવાનને મેં મારી આગળ બેઠેલો
જોયો દત્તા તે જુવાન સાથે મને જે દહેશની જાગી મિનાચારી
બાકશે અને તે મારી સાથે એક જ નજરે જાહેર મગધોન લેતા
શીખરે અને સાહિલની મેવા સરખાં મન અને દિવધી બનવનો
રહેશે એવી મને સ્વપ્ને પણ વકી નહતી. “મલીમ” — જે ધ્યાગ
પોતાના નામથી મારા મિત્ર હાજીમદમદને તેમના જાહેર વખાણના

સંબંધમાં પ્રજા વચ્ચે હું સદા ઓળખાવતો રહ્યો હતો; જે નામથી એ ભાઈને મારી આખી ઑરિસ ઓળખતી હતી અને મારાં ખેશ કુટુંબીઓ સર્વે ઓળખનાં હતાં, તે “સલીમ” — ના નામે સાહિત્યના મેદાનમાં મારા મહાન મિત્રે પોતા માટે જે કીર્તિ ગદ્ય ઓગણીસમી સદીની આખરથી અને વીસમી સદીની શરૂઆતથી સંપાદન કરવા માંડી હતી, તે માટે મને જેમ મગરૂરી ઉપજતી હતી, તેમ એવો એક સાહિત્યનો શૌખીન મુસ્લીમ જુવાન મિત્ર ધરાવવા માટે મને થોડો આનન્દ-થોડો સંતોષ — ન હતો. હું અને એ ભાઈ ધણી વાર દક્ષાકો સુધી ચોપાટી રી ફેસના મારા મકાનમાં કે પેદરરોડ ઉપરના તેના બંગલામાં સાહિત્યના શૌખમાં લીન થતા અને ધણી બાબતમાં એક બીજાની રાહબરી કરવાને ઉત્સુક રહેતા હતા. પૂર્વના સાહિત્યનો એ ભાઈને શૌખ હોવાથી તે તરફ તેને વાળવા અને તેની સેવા તે સાહિત્યને લગતાં લખાણોમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી રીતે મેળવવાને મેં મારી અદના શક્તિ પ્રમાણે તેની રાહબરી કરી હતી, અને મને અત્યંત સંતોષ અને આનન્દ થતો હતો કે કોઈ પણ પળે એ ભાઈ તેવી સેવા બજાવવાને તૈયાર ને તૈયાર જ — રહેતા.

‘વીસમીસદી’ જેવું અનુષ્ઠાન માસિક પ્રવર્તાવવાની એ ભાઈની હક્ક અને ઉમંગ વિશેષ હતાં. લડાઈના જેવા વખતમાં — છાપા-કળાની બધી જાતની સામગ્રીઓની બારે મોઢવારી અને દુકાળના વખતમાં — એ ભાઈએ જ્યારે એ સાહસમાં ઝંપલાવ્યું ત્યારે તેને ખીલવવા અને રક્તેહમંદ ઉતારવાની તેની અથાગ મહેનત અને ઝહેમત મને સાનંદાશ્ચર્ય પમાડતી હતી. એ માસિકની રક્તેહ જેમ જેમ વધતી ગઈ, જેમ જેમ તે પ્રજા વચ્ચે વધુ ને વધુ પ્યાડું અને માનીતું થતું ગયું, તેમ તેમ ભાઈ “સલીમ”ની તે પાછળની તનતોડ અને મનતોડ મહેનત વધતી જ જતી મેં જોઈ હતી. અને અફસોસ, કે તે જ અથાગ મહેનત અને ઝહેમતે તેની જિંદગીની દોરીને બર-જવાન વયમાં દાખી નાંખી છે !

ત્યારે મેં મારા એ મિત્રના અક્ષણ મરણના દુઃખદાયક સમાચાર ગયા સોમવારની રાતે સાંભળ્યા ત્યારે મારી અચરતી અને દિલ્લગીરીનો પાર રહ્યો નહિ. અચરતી એટલા માટે કે તેના જેવો ગણક જવાન એટલો જલ્દી જન્મદૂતને ખાસે થઈ પડશે એવી મેં સ્વપ્ને પણ વધી રાખેલી નહિ ! પણ જે શિરસ્તાઓનો ખાસે હોય છે-જેને દેવતાઓ ચાહે છે-તે બરજવાનીમાં જ આ શાની દુનિયા તણ તે મીનોષ જલ્દાનમાં ચાલ્યા જાય છે. અને બાઈ "સલીમ"ના સંબંધમાં પણ તેમ જ બન્યું છે ! અશ્ચર્ય !

એ બાઈને છેલ્લી સલામ કરનાં તેના રૂકને જિન્નનમાં સદાની શાંતિ મળે એવી બંદગી ગુલરી હબરો હબર દુરૂદ પઢવા સિવાય હું ખાફી બદો બીલું વધારે તે શું કરી શકું ?! (બ. ન. આ.)

—‘હિન્દીપંચ’, ૩૦ મી-જાન્યુઆરી, ૧૯૨૧.

શ્રીયુત હાજમહમ્મદ અલ્લારખિયા શિવજી

‘વીસમીસદી’ નામના સચિત્ર, સુંદર અને અત્યંત લોકપ્રિય ગૂંજરાતી માસિકના સાહસિક અને દીર્ઘોદ્યોગી સંપાદક તથા માસિક શ્રીયુત હાજમહમ્મદ અલ્લારખિયા શિવજી ગયા જાન્યુઆરી માસમાં આઠ દિવસના તાવના પરિણામે અવસાન થઈ ગયું.

એ જાતે ખોળા મુસલમાન હતા અને એમનો જન્મ એક વ્યાપારીને ઘેર થયો હતો. પરંતુ એમનું ધર્મધ્યાન વેપાર તરફ ન પડતાં વાઙ્મય પ્રતિ હતું. એમણે બહુ શિક્ષણ મેળવ્યું ન હતું, છતાં એમનું વાચન અતિ વિશાળ હતું અને અંગ્રેજી, મરાઠી, ગૂંજરાતી, હિન્દી, બંગાલી, સિંધી, પર્શિયન અને હિંદી ભાષાઓના સંદર્ભે નામાંકિત મેથો એમની નજર તમે થઈ પસાર થઈ ગયા હતા. દાવ્ય અને લલિતકલાના તો એ બોક્ષા જ હતા; અને એથી એમનું ન્હાતું સરખું દીવાનખાતું બધે શલિતકલાતું એક ન્હાનકડું પ્રદર્શન

જ હોય એમ લાગતું. લલિતકલાનું એક સુંદર માસિક કહાડતું અને પાશ્ચાત્ય દેશના જેવાં વિપુલ સાધનો અહીં ન મળી શકતાં હોવા છતાં ભાંના માસિકો કરતાં પોતાનું માસિક વધુ રમણીય કરી બતાવવું, એ તેમની વર્ષો પહેલાંની મહત્વાકાંક્ષા હતી. એ મહત્વાકાંક્ષા એમણે ૭ વર્ષ પૂર્વે ‘વીસમીસદી’ નામક સચિત્ર ગૂજરાતી માસિક કહાડીને અને તે મૃત્યુશય્યાપર પડતા સુધી ચલાવીને સિદ્ધ કરી બતાવી. એમણે એ માસિક અત્યંત લોકપ્રિય થઈ પડ્યું હતું અને ચિત્રકલાની દૃષ્ટિએ પણ તે હિન્દુસ્તાન આખામાં એક નમૂનાદાર માસિક હતું એમ કહેવામા જરાપણ હરકત નથી.

આ માસિક દ્વારા પ્રીયુત હાજમહમ્મદે અનેક કવિઓ, લેખકો અને ચિત્રકારોને બહાર આણી ગૂજરાતી સાહિત્યમંદિરની શોભા વધારી છે. પોતાના માસિકની પ્રગતિ માટે તેમણે લીધેલા ‘શ્રમ વિશે’ એટલું જ કહેવું બસ થશે કે એમણે પોતાના તન, મન અને ધન એ ત્રણેય એમા હોમ્યા હતા. ‘વીસમીસદી’ ને આંક વધુ સુંદર કેમ નીકળે એ ધ્યાનમા અહોરાત્ર મચ્યા ગ્રહેતા હોવાથી એ ખટપટમા તે પોતાની પ્રકૃતિ તરફ જરા પણ ધ્યાન આપી શકતા ન હતા. આ કમ આજ છ વર્ષથી અબ્બાહત આસ્થે આવતો હતો. અને ધનની તો વાત સરખી પણ કરશે ના. આ માસિકમાથી એમણે શું મેળવ્યું? કરજનો ભયંકર બોળે. ‘વીસમીસદી’ ને સપ્તાખે આહકો હતા, તોપણ તેનું ખર્ચ—છપામણી, કાગળ અને ચિત્રો વગેરેનું—એટલું તો બહોળું હતું કે એમને દર વર્ષે પોતાની માફના હજારો રૂપિયા એમા ઉમેરવા પડતા. આટલું છતાં પણ એમનો નિશ્ચય જરા પણ ડગ્યો નહિ. આ વ્યવસાયમાથી શાયદો મેળવવાની ઇચ્છા એમણે કદિ જ કરી નહોતી. ચાર છ વર્ષની ઉપજ અને ખર્ચના છેડા પોતે સરખા કરી શકે તો પણ ધણું, એમ એ ઇચ્છતા.

‘મનોરંજન’ પર તેમનો અત્યંત પ્રેમ હતો અને તે ‘મનોરંજન’ના એક જૂના સ્નેહી અને હિતચિંતક હતા. ‘વીસમીસદી’

કહાડવા પહેલા 'ગૂજરાતી મનોરંજન' કહાડવાની કલ્પના અનેક દિવસો સુધી તેમના મનમાં ઘોળાયા કરેલી. 'મનોરંજન'ને ચિત્રો વગેરેની બાબતમાં તેમણે થોડી ઘણી મદદ કરેલી છે અને આવી કોઈપણ પ્રકારની સલાહ અગર મદદ 'મનોરંજન' માટે આપવાને તે સદા આનંદપૂર્વક તૈયાર જ રહેતા. 'મનોરંજન'ના પહેલો દીવાળીનો આંક કહાડવામાં જ કેટલાક મિત્રોએ ૫. વા. કાશીનાથપંત મિત્રને પ્રેરતસાદન આપી અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરી છે તેમાંના હાજીમદમ્મદ પણ એક હતા. તે પોતે લેખક અને કવિ હતા. પોતે ચિત્રકાર નહોતા, પણ ચિત્રકલાખિત હતા. અને ચિત્રકારોને એમની તરફથી મૂલ્યના અને સામગ્રીની અલ્પત મદદ મળતી. 'વીસમીસદી'ના સંપાદનનું સંપાદન કામ તે જાતે જ કરતા અને એમાં જ એમનો સંપાદન વખત પ્રસાર થતો.

એમનો સ્વભાવ અલ્પત પ્રેમાળ, મળતાવડો અને નિરભિમાની હતો. મૃત્યુ સમયે એમનું વય આશરે ઝોગણચાલીશજ વર્ષનું હતું. એમના અવસાનથી ગુર્જર સાહિત્યને અને એકંદર રીતે મહારાષ્ટ્રના નિયતકાલિક વાક્યમને જગરી હાનિ પહોંચી છે. સેંકડો ગુર્જર સાહિત્યભક્તો એમના મિત્રો હતા. તેઓ 'વીસમીસદી' કરી ચાલુ કરી પોતાના મિત્રનું સ્મારક કરે એવી અમારી વિનંતિ છે.

—'મનોરંજન' (મરાઠી), માર્ચ, ૧૯૨૧.

પ્રસિદ્ધ હિન્દી લેખક શ્રી ૦ ચતુરચેન શાસ્ત્રી પોતાના 'અન્ત-સ્તવ' નામક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં નીચેના ઉદ્ગાર કહાડે છે:

"મેરી યદ રચના વિધતા દે. હાજીમદમ્મદે સાથ એક તોરમે મેને પ્રસિદ્ધ બ્યાદ કર દિયા થા. યદ આદમી ગુજરાતી સાહિત્યમન્દિરકા મરનાના પૂજરી થા—ઝાર 'વીસમી સદી' નામક

* જન્મતિથિ પ્રમાણે ખરૂં ૧૯ ૪૩ વર્ષનું હતું.

પ્રખ્યાત પત્રિકાકા સંપાદક થા. સખસે પ્રથમ ઉત્તીકી દૃષ્ટિએ વહ રચના ચઢી. ઉસને પાગલકી તરહ ઇસે લાડ ક્રિયા-મૈન બી અપને પરાયેકી પરવા ન કર ઉત્તીસે ઇસકા ખ્યાલ કર દિયા ! ખ્યાલ હોતે હોતે હી તો વહ મર ગયા !!!

... ...એક એક પંક્તિપર ચિત્ર બનાતેકી ઉસને તૈયારિયા હી થી. એક ચિત્રકાર 'રૂપ' પર કુછ ચિત્ર બના કર લાયા બી થા-પર વે ઉસે પસન્દ ન આયે. ઉસને કહા-‘લેખક જો કુછ કહ નહિ સકતા હૈ-ચિત્રકાર ઉત્તી કમીકો પૂરી કરતા હૈ. ઉત્તમ ચિત્રકાર વહી હૈ.’... ...

વહ એકાએક મર ગયા. સાહિત્યકે ભાગ્ય ફૂટ ગયે. અબ ઇમિ રચનાકો કયા અલંકાર મલસર હોગા?... ...

ઉસ રચનામે કુછ અબાવ રહ ગયે. કુછ નયે નિબન્ધ બઢાતે ચે ઔર કુછકો સશોધન કરના થા. પર હાજમુહમ્મદકે મરને પર છ બૈઠ ગયા--કિતની બાર ચેટા હી, પર ન નયા સિખ સંકા-ન પિછલોકો સુધાર સકા. તબિયાત હાજિર હી નહિ હુઈ.....”

ચતુરસેન શાસ્ત્રી

દિલાસાપત્રો

ગોંડલ, ૨૬-૧-૨૧-

... ...આવાવાનો લે મોટો વડવો લડીને-લડના લડના-
 મુખ પડ્યો છે તે ગાટે મને શુ થાય છે એ સમ્મોખા કહેવા
 અમમર્થ હુ. ગૃહ/રાત્રી બાપાના અધકામન ગમનામધુનો એવો
 એમ તાર્યો જ્યારે અન્ન પામે ત્યારે આરાના અજવાળા કેટલા
 અજાણા જાય ? એના જેવો મળે મુશ્કેલ છે, કાશ્વકે એવા નર-
 વીર વિગ્ધ છે. મોખરે આવતો, નવયુગ દોગ્તો, પ્રયત્ન જોડો આજ
 હડી પડ્યો !... ...ભૂમિના બૂકે પો કગતા બાધતો આ ભૂકપ
 વડુ બધર છે. સ્ત્રી વિનાયને ફરી અજાતા થોડી વાર લાગે છે,
 જગત ધરેનુ નગ બાધતા થોડો વખત લાગે છે, પણ માનસિક
 ઇચ્છિના મુન્દર આન્દોષનો અને પ્રદર્શનો ઉપજવતા યુગો જોઈએ
 છે. સૌ મુહોની મહદયનાઓ મળીને એ એક
 મૂર્તિ બની હતી; એ પૂનિત મૂર્તિમાથી સૌ મનુષ્યો રસ પીતા-તેજ
 ઝીવતા. ત્વગ્નિ મનિથી ધસમસતું જગ એ જરૂર અમાનક બંધ
 પડ્યું ! એની દાસ મજાના મેં જ્યાં જ જોઈ નથી; એની વિશ્વસ-
 નીયતા કોઈ અનૌદિક હતી; એની ગસિકના નિરાળી હતી; એની
 અનુકમ્પા અનેરી હતી ક્યાક હેન મને, ક્યાક માયા મને, દયા મને,
 અગ્રે, ક્યાક વસવનાં મને, પણ એ બધા માથે તો હાથમહમદના
 હૃદયમાજ હોય.

— 'એક સ્નેહી'

૫૩, ટેવિસ્ટોલ્ક સ્કેવેર, લંડન.

૩૧મી માર્ચ, ૧૯૨૧.

... ...આપણા સાહિત્યના સૂક્ષ્મ વનમાં એક જ એ હતા કે જેમની ઉંડી રસિકતા માટે, હંચા સાહિત્યપ્રેમ માટે અને બાહોશ ક્રિયાશક્તિ માટે મને અનહદ માન, આદર અને સત્કાર હતાં. ગૂજરાત આજે એમના વિના સૂકું-ચૂનું-નિર્માલ્ય છે. તેને સર્ગર્થ માયું ઉંચું રખાવનાર, સારા હિંદુસ્તાનના જર્નાલિઝમને ગૂજરાતની એ અવ-શ્યનીય પ્રસાદી આગળ નીચું જોડાવનાર આજે ગૂજરાતને ત્યજી ગયા છે. એ ખોટ કેમ પૂરી પડશે ? કોણ પૂરી પાડશે ?

‘ વીસમીસદી ’ ઉપર મને અનેક આશા હતી, અને એક દિવસ તે દ્વારા આખા ગૂજરાતના સાહિત્ય અને કલાનું વાતાવરણ બદલાઈ જશે-કોઈ અનન્ય હંચી ભૂમિકામાં ચાલ્યું જશે-એમ હું સ્વપ્નાં કરતો હતો. કારણ, હું નહોતો સમજતો કે ચિત્રિત વાર્તા અને લેખોના સંગ્રહની પછવાડે ગૂજરાતમાં એક નવો સ્પિરિટ-એક નવી શક્તિ-ધડાતી હતી ? સ્વર્ગસ્થને હું સાક્ષરોથી પણ વધારે ગણતો તે શા માટે ? એટલા જ માટે કે ‘ સદી ’ના સુવર્ણપાનાંની પછવાડે તેઓ શાત, નિઃશબ્દ રીતે, પણ ધણી જ દડતાથી અને અપરિમેય દેશભક્તિની લાગણીથી એક નવું ગૂજરાત ધડતા હતા. એવું ગૂજરાત કે જેમાં કલ્પના નિર્બંધ ખીલવા શક્તિમાન થઈ હોય, કલાનો રસ જીવનના અજેઅંગમાં ઓળંગેલ થઈ જીવનને ઉજ્જવલ અને ઉન્નત કરી રહ્યો હોય અને જેમાં હંચા સાહિત્ય માટેનો પ્રેમ વિશાળ અને લગભગ સર્વગામી થયો હોય.

રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા

ગોકુલપુરા, આમા.

૧-૨-૨૧.

ઠાણે 'શ્રી વ્યંકટેશ્વર સમાચાર'માં હાજીબાઈના શરીર
છોડવાના સમાચાર વાંચીને માફ દિલ સળગી ઉઠ્યું. ગઈ સાલ
ત્યારે હું અને બાબુ ગૈયિલિશરણ ગુપ્ત મુંબાઈ આવ્યા હતા
ત્યારે શ્રી નાયુરામજી પ્રેમીજીએ હાજીબાઈ સાથે અમારો પરિચય
કરાવ્યો હતો; અને એ પહેલી જ મુલાકાતમાં અમારા દિલ પર
એમની ઉદારતા, સહૃદયતા અને સહાનુભૂતિપરાયણતાની છાપ
પડી ગઈ હતી. હજુ થોડા જ દહાડા પહેલાં હાજીબાઈએ મને
'વીસમીસદી'ના કેટલાક અંક અને મારા ફોટોગ્રાફની એ નકલ
મોકલી હતી; અને મેં ઉત્તર લખ્યો હતો કે બની શકશે તો નાગ-
પુર કોંગ્રેસમાં થઈને હું મુંબાઈ આવી જઈશ. ખેંદની વાત છે કે
હું અમુક કારણોને લીધે ન નાગપુર જઈ શક્યો કે ન મુંબાઈ
જઈ શક્યો; અને આજે જોઈું છું તો હાજીબાઈને મળવું હવે
અસંભવિત થઈ પડ્યું છે! અમારી પહેલી મુલાકાત, એ આખરની
મુલાકાત જ થઈ! આ ઘટના હૃદયને સળગાવી મૂકનારી છે, પણ
સાથે સાથે તે સંસારની નશ્વરતા તરફ મનને બલાકારે દોરે છે.

જ્યારે જ્યારે હાજીબાઈની મધુર પ્રેમમૂર્તિ યાદ આવે છે...
... ..ત્યારે ત્યારે લાગી આવે છે કે મુંબાઈમાંથી અમારો
એક મોટો ટેકો ભાગી પડ્યો. જ્યાં મારા પોતાના જ ચિત્રમાં ક્ષોભનું પૂર
ઉબરાય છે ત્યાં હું તમને ક્યા શબ્દોમાં સાન્વના આપું તે નથી
સમજી શકતો. હાજીબાઈનું જીવન એક મધુર રાગિણીના સૂર જેવું
હતું. ઠાણની ગતિને લીધે એ સૂર પૂરો ન થઈ શક્યો અને એને
સામગળનારા અને એમાંથી આનન્દ પ્રાપ્ત કરનારાઓની મનની
મનમાં જ રહી ગઈ....

શુભાક્ષી, દુઃખાર્તે હૃદય

ખઠરીનાથ ભટ્ટ

અનસૂયા, વાયા સિનોર.

તા ૨૮-૧-૨૨.

બાઈ હાજીમહમ્મદ જે દિવસે ગૂજરાતને દુર્ભાગે આ જગત ત્યજી પરમાન્માના માનિધ્યમા ગયા તે દિવસે ગૂજરાતી સાહિત્યનો એક ઝાકતો સિતારો ગૂજરાતી સાહિત્યના આસમાનમાથી ખર્ચો, એ સમગ્ર ગૂજરાતે સ્વીકાર્યું ગૂજરાતના સાહિત્યગસિક નરનારીઓએ એ દિવસે આસૂઓ સાર્યા, સાહિત્યમા તીવ્ર રસ ન હોવાના સ્ત્રી પુરુષોએ પણ બાઈ હાજીમહમ્મદના અન્માનથી એક હડો નિસામો નાખ્યો, અને એમના પરિચયમા આવેલા અનેક મિત્રોને તો એમજ થયું કે જાણે પોતાનો સહોદર તેજ દિવસે તેમને ત્યજી ન ગયો હોય ! અને આ લાગણીનું કારણ ? બાઈ હાજીમહમ્મદનું અદ્વિતીય સૌજન્ય ! સ્વર્ગસ્થના દૂક પરિચયમા આવનાર કોણ એવો ગૂજરાતી હશે કે જેના જીવનપર એ નિષ્ઠાવસ, સદાયે હસના અને આનંદી જીવે હડી છાપ ન પાડી હોય ? મને હજુ યે તે સાજ સામરે છે કે જ્યાં ગૂજરાતના પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર બાઈ મુન્શીએ કેહમા મને એ સમાચાર કહ્યા બાઈ મુન્શી ગમે તેની કટોકટીની વેળાએ પણ પોતાના મુખપર ખિન્નતા આવના દેતા નથી બારે કેસ ગુમાવના છતાં યે એમને કદિ હતાશ થયેલા જાણ્યા નથી જ્યારે પણ મને ત્યારે મેં હસતા જ હોવાના ! પરંતુ તે સાજે મેં એમને દરથી ખિન્ન રહેને ધીમા ધીમા હીડતા જોયા, અને મને તો એમજે કોઈ બારે કેસ ગુમાવ્યો ન હોય એમ થયું ! પરંતુ એમજે ધીમેથી હૃદયની હડી લાગણી સાથે મને હાજીમહમ્મદના મૃત્યુના સમાચાર કહ્યા અને મોં હડો ચીરો પડ્યો બાઈ મુન્શીનું હૃદય ધ્રુવી રહ્યું હતું, મુન્શી અદરથી રોષ ગળા છતાં ! મને પણ સખ્ત આરાત થયો અને મુખજો હમો છટા પડ્યા ' કોણ ન રૂએ ? મુન્શીના હૃદયમા હું તે સાજે ગૂજરાતનું હૃદય પ્રતિબિંબિત થયું જોતો હતો

બાઈ હાજીમહમ્મદે ગૂજરાતના સાહિત્યમા એક નવો સરદે ખોલ્યો એમ કહેવું ખોટું નથી રૂ સાક્ષરો માટે-અને એમના

સાક્ષરી લખાણોથી ઉભરાના-અનેક માસિકો હતા; પરંતુ આમવર્તને માટે, આમને રસ પડે એવી હોય એમની દૃષ્ટિથી લખાયેલા લેખો-વાળું, નિત્ર બિન વાનીઓ પિચ્છતું મામિક ગૂજરાતને ખોતે બેટ ધગવાનું ગૌરવ તો હાજમદમ્મદ માટે જ નિર્માણ હતું. 'વીમશી-નદી'નો પ્રથમ અંક બહાર પડ્યો અને ગૂજરાત ભેદી ગયું. ગૂજરાતની સાહિત્યને અનનવી રીતે યશમાગવાની, ગૂજરાતની ચિત્ર-કલાને ખીલવવાની ગૂજરાતની શક્તિનું માપ એ દિને નીકળ્યું અને હાજમદમ્મદ નામ ધેરધેર ગવાયું. ગૂજરાતના નગ્નારીઓના હૃદય એમણે જોતજોતામાં છૂટ્યા. જેમને કદિ સાહિત્યનો યોગ્ય નહિ એવા, ગૂજરાતના આચાર્યદેવ જી પુરોહિ 'વીમશીનદી' પ્રતિ આશ્ચર્યતા, એ જ બાધ હાજમદમ્મદનો પ્રનાવ. આજે પણ એ પ્રભાવનો પડેલો આપણે જા નથી અનુનનતા?

બાધ હાજમદમ્મદ એટલે માહસ, બાધ હાજમદમ્મદ એટલે ઉત્સાહ અને પ્રનાવ, બાધ હાજમદમ્મદ એટલે નિખાનસના, રસિકના અને પ્રેમ-સૌજન્યની છવનીમગતી મુનિજ. એ રસિકના, એ ઉત્સાહ અને એ સાહસ એમના માસિકના પાનેપાનેથી નીતરના-જગ્યા અને ગૂજરાત એને ઝીંતવું. બાધ હાજમદમ્મદ ગૂજરાતી માસિક સાહિત્ય શુ અને કેવું હોવું જોઈએ અને કેવું થઈ શકે એ માટે માર્ગદર્શકની ગરજ સારી. અને એ માહસિક વૃત્તિ અને ઉત્સાહને લીધે એકઠોની ખોટ ખમવા છતાં એક વીગે ચોદાને વાજે એવી રીતે સાહિત્યક્ષેત્રમાં એ મરસ મુધી ધૂમના રણા, એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાની પાઠગ ગૂજરાતમાં એ સાહસવૃત્તિ મૂખા ગયા.

બાધ હાજમદમ્મદની ખત અને કાગળ પણ જોર જ. લેખો મેજવનાનો એનો પ્રવાસ વિરવ હતો બજામનાને પોતાના મધુ બાપણ અને હસતા વદનથી એ આજી દેતા અને સહેજે લેખ માટે વચન મેજવી લેતા. વર્તમાનપત્રકાગની આ કાધ જેવીતેવી ઉપ-યોગી ખાસિયત નથી. મને હજી પણ જગતર સાબરે છે કે અમૃત-

સરની મહાસભા પૂરી થઈ હજી તો મહાસભાના યાત્રાળુઓ ઘેર પશુ નહોતા પહોંચ્યા, ત્યાં તો મારી પાસે અમૃતસર અને અમૃત-સરની મહાસભાની હકીકતની એમના તરફથી ઉધરાણી આવી ! હું એ માટે તૈયાર જ નહોતો. પરંતુ એમની ખુબી તો એ જ હતી કે એમણે એ લેખ માટે ચિત્રો મેળવી બ્લોકો એ પહેલાં તૈયાર રાખ્યા હતા ! આ સાહસ આજે ગુજરાતમાં ક્યાં છે ? અને એથી જ બાઈ હાજીમહમ્મદનું સ્થાન તો ખોલી જ લાગે છે !

જ્યારે પ્રો. કાન્તિલાલ ઇંગ્લાંડ જવા ઉપડવાના હતા ત્યારે એમના માનમાં એમને સફળ સફર ઇચ્છવા અપાયેલી સ્નેહીઓની પાર્ટીમાં એ બાઈ છેલ્લા મળ્યા ! અનેક મિત્રોને એક ટેબલથી બીજા પર જઈ મળતા અને તેમની સાથે વાતો કરતા સદાના તે હસતા, આનંદી ચહેરાવાળા બાઈ હાજીમહમ્મદને નિહાળનારને કોને તે દિવસે એ કલ્પનાયે થઈ હશે કે કૂર કાળ ટૂંક સમયમાં જ એમને કડપી લેશે ? ગુજરાત હજી તો સ્વ. લોગીન્દ્રરાવ અને રણજિત-ભાઈનાં શોકજનક અવસાનના ઘા ઝીલી ઉઠ્યું નહોતું ત્યાં એને લલાટે આ બીજો ઘા લખાયો હતો ! હાજીમહમ્મદ ચાલતા થયા અને ગુજરાત માટે એ પુરતી આપત્તિ ન હોય તેમ એમનું બહાલું ખાળક “વીસમીસદી” પશુ કાળના પડદા પાછળ અદૃશ્ય થયું ! ગુજરાતની એ ખોટ જેવી તેવી નથી. કોઈ સાહસિક, હાજીમહમ્મદનું એ સાહસ ઉપાડનાર ગુજરાતને ઉદરે હજી નથી જન્મ્યો શું ? બાકી સ્વ. હાજીમહમ્મદનું ઉજ્જવળ સ્મારક તો એ એકજ હોઈ શકે કે એમની એ સ્મૃતિ “વીસમીસદી” સદા એ હવતું રખાય અને પોપાય ! હાજીમહમ્મદને ચાહનારા અનેક સ્નેહીઓમાંથી કોઈ એ મિત્રધર્મનું ત્રણ ફૂલ તૈયાર ન થાય ? ઇશ્વર એમના આત્માને તો શાંતિ જ આપો.

સ્નેહાધીન

રંગીલ મ. કાપડીઆના જયસ્વદેશ

હાઈકોર્ટની સામે, મદ્રાસ.

તા. ૨૨-૧-૨૨.

... ..વીતવાનું તે વીતી ગયું છે; તે માટે શોક કરવો નહિ. હાતમ દિલ્લના, રસિક કલાવિલાસી હાજી, મારા સ્નેહી હાજી, ગૂજરાતના હૃદયમાં હજી જીવતા જ છે. દોઢ વર્ષ ઉપર તમારે ત્યાં મેં ત્રણ ચાર વખત ત્રણ ત્રણ કલાક એમની મીઠી સોજતમાં ગાળ્યા હતા અને સાહિત્યને લગતો અપૂર્વ આનંદ ભોગવ્યો હતો; તે વેળાએ મેં નહોતું ધાર્યું કે એ સ્નેહી આટલા જલ્દી અમારી નજર આગળથી ગુમ થશે. મળતું ધારવું ન્યાઈ હતું.... ..

અમરદેશર કું. ખુબરદારના આશીર્વાદ.

અમદાવાદ, તા. ૧-૨-૨૧.

ભાઈ હાજીમહમ્મદભાઈના સ્વર્ગવાસ થવાના માહિતી સમાચાર જાણી શરીરધર્મીનુંસાર અતિ ખેદ થાય છે. ભાઈ હાજીમહમ્મદ મહારા એક જૂના મિત્ર હતા. તેઓ મહારા પ્રેસમાં આવતા; ‘ભારત જીવન’ માસિક બેઠ સંપાદ આપના. ધણી વર્ષ પર્યંત એ ભાઈએ સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યા પછી જ ‘વીસમીસદી’ પ્રકટ કર્યું. તેમાં તેમણે તન, મન અને ધન ઉપરાંત પોતાની સર્વ શક્તિનો ભોગ આપી દીધો છે. અરે! છેવટે એ જ એવામાં-એ મહાપરમા-એ ભાઈએ ખલિદાન આપ્યું છે. ‘વીસમી સદી’ પૂરેપૂર ગુર્જર સાહિત્યનું નાક હતું. ધણા સાહિત્યમેવાની મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરે છે, પણ વખત, વધુ અને ચિત્તનો ભોગ આપી દેશમેવા કરવા કોઈ આગળ ધસતું નથી...ત્યારે ભાઈ હાજીમહમ્મદે જગરો ભોગ આપી પોતાનો શ્રાવ્ય, હૃત્સાહ પ્રકટ કર્યો....તેમનું અકાળ મરણ એ જ ગુર્જર પ્રજાને દારી ધા કરી રહ્યું છે. ...

મેવક

હાલાભાઈ રામચન્દ્ર મહેતા

... ..સ્વર્ગસ્થની સાથે મારો ખાસ બાલ વ્યવહાર ઘણો ઘોડો હતો; પરંતુ અમારો મનોવ્યવહાર ઘણો નિકટનો હતો, એ તેઓ જાણના. હવે તો માત્ર પ્રભુ જ જાણનારો રહ્યો. સ્વર્ગસ્થને હું તો ગૂંજરાતના ઐક્ય માટે મહા સમર્થ મથન કરનાર માનતો- માનું છું; અને તેવા એક મિત્ર માટે હું બહુ ગર્વિષ્ટ હતો.
હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંગરથિયા

લેડી નૉર્થકોટ હિંડુ ઑફિસ.
ચીંચ પોસ્ટલી, તા. ૨૯-૧-૨૧.

મહંમ બાઈની સાથે મારે સાહિત્ય વિષયક અચાગ મહોબત હતી; તે તેને લીધે, તેમના અકાળ અવસાનથી તમને પોતાને જ નહિ પણ આખા મુંબાઈ અને ગૂંજરાતી આલમને તેમના ચિત્ર-રસિક કવિહૃદયની અત્યારે જે ખોટ પડી છે તે પૂરાય તેવી નથી તે માટે, અત્યંત દિલગીરી થાય છે. 'વીસમીસદી' તેમનાં સ્મરણથી ચિરંજીવ છે. ખુદ તેમના આત્માને અમર શાંતિ અર્પો એ બંદગી છે. આપ સર્વના શોકમા બાગ લઉં છું. તેમનું નામ તેમનાં હજારો કામથી અમર છે.

દુવાગીર
'લલિત' ના સલામ

ખંભાત,
૨૭ મી જાન્યુ-૧૯૨૧.
... ..'હિન્દુસ્તાન' દ્વારા...અમારા અતિ પ્રિય માસિક 'વીસમીસદી'ના સંપાદક શ્રીચુત હાજમહમ્મદબાઈના અકાળ અવસાનના સમાચાર જાણી ઘણો દિલગીર થયો છું.....આપના કૌતુખિયક જીવનમાં તેઓની ખોટ ઘણીજ આધાતજનક ગણાયપરંતુ તેથી ય વિશેષ ખોટ તો બિચારી ગુર્જર બાપાને પડી છે. કારણકે તેણે

તેનો એક પરગ બહાન મુખાઓ છે. સ્વ. બાઈ રણગિતરામે ગુર્જર સાહિત્યના જે જે અંગોની સેવા બજાવવા માટે બાપાનકતોને મુશ્કેલી દેતી વિનિદિ કરી હતી તે અંગોમાના કળા અને લાલિત્યને માટે અર્ચન્યે ધાર્યું કર્યું છે; અને દલુ પણ ને કાળે એમના જીવન ઉપર આમ અચાનક પડેલો ન નાખ્યો હોત તો જરૂર તેઓ ધાર્યું ઉમદામાં ઉમદા દાર્પ કમત, એટલી તો આગ લદ્યને તેમનામાં થકા હતી.....બાઈ, હું તો, 'વીસમીસદી' નો એક માદક છું એટલે લદ્ય કહી જાઉં ને આવડ્યું તે પસંદી નાખ્યું છે.....ઉપરે સ્વર્ગસ્થના પવિત્ર આત્માને પ્રભુ શાન્તિ આપે, એ લદ્યની પરમ કૃષ્ણ સદિન વિરમું છું.

આપનો
વાડીલાલ એ. શાહ

કરાવ

ભાવનગર, માધ શુ. ૧: ૧૯૭૭.

“સ્વ. શ્રી હાહમદમદ અવાગમિયા શિવજીના અકાળ મૃત્યુના દુઃખદ સમાચાર આ મહાને ઘણી જ દિવગીરી સાથે સાબળ્યા છે. એ બાઈએ ગૂંજગતી બાપામાં ‘વીસમીસદી’ જેવું અપૂર્વ માસિકપત્ર દારી ઘણા ગૂંજગતી ગ્લોને પ્રકાશમાં આપ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ ગૂંજગતી બાપાના રમસાહિત્યના યુગને પુનર્જન્મ આપ્યો છે. વળી, એ બાઈની આ સંસ્થા પ્રત્યે તેમજ ખીજ કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓ પ્રત્યે પણ સદાનુભૂતિ હતી. ગુર્જરીના આવા એક સાચા પુત્રના અવસાનથી પડેલી ખોટ પુરાતી ઘણી મુશ્કેલી છે. પ્રભુ મરનાર બાઈના રસિક આત્માને ચિર શાન્તિ આપે!”

વ્યવસ્થાપક મંડળ,

શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થી લવન.

ઠરાવ

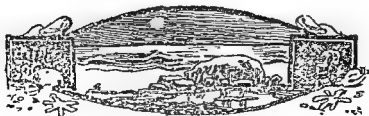
મુંબાર્ધ, ૮: ફેબ્રુઆરી: ૧૯૨૧.

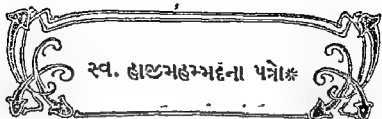
“આ ખાતાની કારોબારી મંડળીના માજી સભાસદ શેઠ હાજી-મહમ્મદ અમ્લારખિયા શિવજીના દુઃખદાવક મરણની, કારોબારી મંડળી અત્યંત દિલગીરી સાથે નોંધ લે છે. એ સાહેબ મજકુર ખાતા સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા, તેમજ સેક્રેટરી તથા ખજાનચી તરીકે, અને ખાસ કરીને ડાયમંડ જ્યુવિલીને ટાંકણે ધણી સારી સેવા બજાવી હતી. એવણના કુટુંબને ગમેલી ખોટ તથા લાગેલી ગમગીનીમાં કારોબારી મંડળી ભાગ લે છે તથા અંતઃકરણની દિલસોજી દર્શાવે છે.”

હુમેન અ. ફાઝલખાં

ઓ. સેક્રેટરી,

ધી મૂળજીભાર્ધ જીવરાજ ખોળ
જનરલ રીડિંગ રૂમ એન્ડ લાયબ્રેરી.

જોન મહોવા.
તા. ૧૭, ઑક, ૧૮.

બાઈશ્રી.....બાઈ,

જાત, મી. ગુલામહુસેનની તબિયત નાહી સંબંધી હજી એવી જ નળણી છે. દરરોજ ઘટતી બધ છે. હાલમાં તે ૩૫-૪૦ ઉપર આવી છે. તાવના ઝેરે heat ઉપર અસર કરી છે. એ બધ નહિ ત્યાં સુધી દરેક પળે બધ છે. એ કારણે હું એનો રૂમ મૂકી શકતો નથી. ઘરમાં કામકાજ માટે નોકરચાકર નથી. તેમજ 'વીસમીસદી'ના કામકાજ માટેના એક ગુલામહુસેનની ઑફિસમાં જેસનાર ફ્લાઈ દેશ ગયા છે તે આવી નથી. નેત્રમણિ પરમ દિવસ જ આવી છે. એટલે, બધી આ મુઝવણીમાં તમને એકલા હાથે જે બને તે કરો છું. અંક હથેરકપાથી તૈયાર થઈ ગયો છે. આજે નમૂનાની પ્રત તમને ખીકુ છું.

ખીજી, એક વસ્તુ ઉપર તમારું ધ્યાન ખેંચીશ. "....."ની અને આપણી કાર્યપદ્ધતિ બૂઝી છે. ગવર્નમેન્ટ રીપોર્ટમાં એની ૧૫૦૦ પ્રત છપાય છે, કરી છાપેલ છે. "....."ગ્રેસના દરતરમાં..... આખે જોઈ આવી તો ૧૩૦૦ પ્રત છેલ્લા અંકની છપાયવી નોંધેલી છે, તેમાં પણ અમુક પ્રતો એના ઘરમાં બચતી હશે. એટલે ઘણું તો ૮૦૦ થી ૯૦૦ આલકો actual હોવા જોઈએ. હવે એ

* આમાના પહેલા જે પત્રો એક સ્નેહી ઉપરના અને છેલ્લા એક મિત્ર ઉપરનો છે પહેલા બન્ને પત્રો પ્રકટ કરવાની પરવાનગી આપવા માટે એ સ્નેહીનો અને ત્રીજો પત્ર પ્રકટ કરવાની પરવાનગી આપવા માટે સ્વ. ના પુત્રનો આમાર માનીએ છીએ.

—સપ્તાહક

હાજમહમ્મદના સતાનો
 ગુલામહુમેન ફરખશિર
 રહીમતુલ્લા મહેરનિસા હખીબ

બાઈ દંઈ જોઈ જીવોડ મનેત દરના નથી. એના તંત્રીઓ અતિ બાહોશ બે જમ્ છે. તે છતાં આદક ન વધવાનું દારખું શું? માફ માનવું છે કે પ્રગતિ અમુક જનતવું રચિકર વાચન જોઈએ છે. પણ તે borrowed હોય કે ગમે તેવું, તેની તેને દરકાર મુદ્દવ નથી. યોગ્ય ૧૦૦ થી ૨૦૦ સાક્ષર વર્ગનાઓ જ દરકાર રાખી આ આમાંથી લીધું ને પેટું પેલામાંથી લીધું ગણે છે; જેઓ પોતે કદિ દોષિયાં ખર્ચાં વાંચના નથી. આ મારે ઉપરપટ્ટિયો અભિપ્રાય નથી, પણ મજબૂત અનુભવ છે એમ માનશે. તમે અમુક સાક્ષર-મંડળમાં જોસો ઉડો, અને તે લોક આજે ઓલાનું ને કાલે પેલાનું બંગાળી, મરાઠી કે હિંદી સાહિત્ય વાંચી તે ઉપરથી પકડી પાડી કહે કે આ આમાંથી છે, તો તેની દરકાર આદકવર્ગના જનસમાજ સાથે નથી જ સરખાવવાની. એ મન ઉપર હું લાખા વિચાર અને ચામૂ મનન પછી જ આવ્યો છું. રાજ્યાનમાં તો હું પણ બધું original અને સ્વતંત્ર આવે એ જ વિચારનો હતો. પણ બાઈજી, તમારે ત્યાંના સાહિત્યમાં તેવા લેખક જ ક્યા છે? જે લોક 'છે' તરીકે ગણાય છે, તેઓ પણ ખરેખર તો 'નથી જ'. નથી તેમનું વાચન, મનન, કે અધ્યયન. તેવામાં એ લોકને આગરે રહેના પત્તો ન ખાય. દુનિયાના વિખ્યાન Strand Magazine ના પહેલા પાચ વર્ગોની શ્રાધ્ધિ જોશે તો તેમાં રશિયન, ફ્રેન્ચ અને જર્મન લેખેના બાપાનરો જ બરેલા છે! Borrow થી ખેડીવાનું નથી. સાક્ષરોના કહેવા પ્રમાણે ચાલતા નિહાલ કરે તેમ નથી. પારસીઓએ પોતાનું સાહિત્ય આવી જ રીતે વધાર્યું છે અને આજથી ૧૦૦ વર્ષપર દૈનિક દારી બેઠા; જ્યારે હિંદુ હાથે સવારનું દૈનિક હજી નીકળ્યું નથી.

Review of Reviews ની લગભગ બધી કાષ્ઠ મારી પામે છે. હું ૧૨ વર્ષનો હતો ત્યારથી એના અકો મ્હોડે થઈ ગયા છે. મારા લગ્ન બહાર નથી. એનો આશય જૂદો છે. Review of Reviews જેવું એક જુદું જ ઉત્તમ માસિક લગાઈ પછી કાગળ

સસ્તા થતાં કાદવાનો વિચાર મનમાં દરરોજ દૃઢ થતો જાય છે. તે હાલ જાહેર કરનાં ગાડામાં ખપાય તેથી હું ચાંત ફરૂં છું. એ જ Review of Reviews ની ૬૫ પરજ ઑસ્ટ્રેલિયન Life પત્ર છે; અને અમેરિકન Review of Reviews તેથી ચટતા પ્રકારનું છે. બધાના અંકો મોજૂદ છે. તે માટેની દિશા જ જુદી છે.

ખીનું, જે વખતે દીવાળીનો આવતો અંક મેં લખ્યો સારે મારી પામે મારા ઑસિસ્ટન્ટ ન હતા. મારે આવશે તે ખબર ન હતી. બ્લૉકમેકર ભરૂઆ કામપર નથી આવતા. ચાકુબ પોતે લખીને રીતે ખિમાર છે અને એની દીકરી એ જ તાવમાં ગુજરી ગઈ. એટલે તરત બ્લૉક કોણ બનાવશે તે વિચારવાનું હતું. ચિતારા-ઓમાં મિ. ધુરંધર કે મુશ્કર મુંબાઈમાં નથી. પુરુષોત્તમ હાલમાં ખિમાર છે. રજા ગોરક્ષકર અને દત્તાત્રય. તેમના હાથે decoration જેવું બને, પણ life કે animation દેખાડવા જેવું ન બને. હવે, ચિતારા વિના, બ્લૉકમેકર વિના અને ન સરનાં બ્લૉક બનાવવા પડે તો તે Times માથી બનાવી શકાય, એટલે કમલ ભાવ પડે; તે જેમ બને તેમ જોઈ ખર્ચાય તેથી, તેમજ લેખકો રોગચાળાને લીધે વેરવિખેર થઈ ગયા છે તેમને લખવા જેટલો સમય નથી રહ્યો; એ બધું તેમજ છાપખાનામાં બે કંપોઝિટર “સાંજ” મા છે તેના હાથે તરત કામ શરૂ થઈ શકે માટે હાજર તે હથિયાર એ ઉદ્દેશથી લોકોને જોનાં મનરંજન થાય અને વાંચના મન બહેલાય, બંને સાક્ષર જોઈએ તે કહે; એ બધું વિચારી દીવાળી અંકની ચૂંટના કરી છે. તમને કામગામ મેં છૂટ આપી હતી કે તમારી તરફના જે પણ લેખ મળશે તે હું દીવાળી અંકમાં દાખલ કરીશ. હવે દીવાળી તા. ૩૭ના છે. આજે ૧૭મી થઈ. હજી મારી આગળ તમારી તરફના માફક નથી. માટે વગતી ટપાલે મને તેમ કરે. હરખજી માર્સર ૮ દિવસમાં “શાહજાદો ખુશ” મોકલનાર હતા તેને આજે ૧૬ દિવસ થયા. એ આધારે અહીં

ગણતરી ઉઘી વળે છે. અને એ કામ કરનાર જ સમજી શકે કે તે માંદગી, પૈસાની તાણ અને માણસો નહિ, કંપોઝિટર, ડ્રૉકમેકર ન મળે, એ બધું મગજપર રાખી કામ કરવું. અંક મોડો થવાથી નવા V. P. કે જાહેરખબરનાં બિલ આવી નથી શક્યાં એટલે સુક્ષ્મતાની અને કાગળવાળાઓને લખી આપેલી હુંડીઓની મુદત પૂરી થઈ જઈ બરાઈ નથી, કે પરમ દિવસ તેઓએ વધીત્રની નોટિસ, દબાણ અને બધા ઉપાયો શરૂ કર્યા છે. ગઈ પરમ દિવસે હુખીબને તાવ દેખાયો. આખી રાત એ ચિંતામાં ગઈ. બિચારો એક માણસ શું કરે? બધાં odds ની સામે લડવું. હું દયા ખાવા નથી કહેતો, પણ અશક્તપણા માટે વિચારવા કહું છું. આવી હાલતમાં પણ બધું કર્યો જઈ છું. તમારા જેવા અતિ સ્નેહાળ ખરા જિજ્ઞાસુ માહનારાઓની અનેક રીતની સહાય જેથી મદદ માફક આવી, પણ એ પણમાં તે તકતો સાધી આપે છે. જોકે ૩ ઠેકાણે સાધુ ને ૧૩ ઠેકાણે તૂટે, એમ ચાલે છે. બાકી, તમે હમેશા બધી મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરી ideals પર જાઓ અને તેમા પણ વ્યવહારપણાના પરિણામને દર વખતે જોતા જાઓ. તમારા એક કાર્ડમા “.....”ની જાહેરખબરની બેહદ અસર તમારાપર થયેલી તમે જાણવી, તે વખતે મને લાગી આવ્યા વગર રહ્યું નહિ, કે બાઈ..... જેવા મુંબાઈથી દૂર થતા, જુદી મંડળીમા ભેળાતા તરત જુદા વિચારથી ઘેરાઈ જાય છે. જાહેરખબરોની study મેં કરી છે, પારકાઓની વાંચી છે, મારી પણ મેં લખી છે. હું સોમંદિર કહીશ કે એ જાહેરખબરથી મારીપર તો કંઈ અંક ફેલેદમંદ કે આકર્ષક હોવાની અસર ન થઈ. કારણ, વાચો સાકળિયુ. અંદર બધી solid ચીજો છે. અસુક સાક્ષરને જ ગમે, પણ masses માટે તદ્દન રફ! Pros and cons તેમજ deduct કરી પછી જ મેં આ વિચારો બાધ્યા છે. તમને સ્હેજ પણ હપકો આવવા કે માહું લગાડવા નહિ, પણ મારા મનમાં શું છે, અને હું પોતાને તો છેવરતો નથી, એ જાણવા

પ્રત્યેકપ્રત્યુ મધુ છુ હુ બાળ્યે જ કોઈનુ મન દુઃખાય તેવી રીતે બોલુ કે લખું છુ હજી એ ધોગણ મારા સ્વભાવમા નથી-અને કદાચ આવશે પણ નહિ. Financial મુશ્કવણ ન હતે તો હું આજે દરેક વસ્તુ મહાન કરતે. તમે મારી home life ની difficulties તો પૂરી જાણો છો. દહારો કે ગળ એક પગ ચેન નથી હજી ચાલુ છે. વધતા ન સહી સમય તેવા, લાગણી દુઃખાઈ માણુમ ગારો બને કે suicide કરે તેવા તો દરરોજ મનાવ બને છે ઇશ્વરને અમુક સમય છવાંતુ હશે તેથી તેવુ પગિણુમ નથી આણુતો, એ મારી માન્યતા બંધાઈ છે હું બીજી પગે શુ ઇશ્વરનુ નિર્માણ છે તે નથી જાણુતો. છંદગીમા હજી સુધી ગમે ચિતા મગની હું નથી કાઢી... ..

મે "જંતરી જનલુશી" માટે ના પાડી જ નથી. "ગુનાખ બુનલુખ" અને પ્રજુદામના લેખ છુગત તે સાથે પોસ્ટ કરશે. ચિત્રો માટે વાગ લગાડના ના અમમર વગેરેની વસ્તુઓ તમારે જે મોખ્ખવી હોય તે તરત મોખ્ખરશે હાય તો આપ્તુ જ મર્વને સનામ

એકાધીન

હાજમકમ્મ અ શિવજીના સલામ

ખોળ મહોત્વા

તા ૧૨, નરે ૨૦

બા શ્રી... .. બાઈ,

આપના સર્પ પત્રો મળ્યા તમે ગયા તે પછી તરતજ મને કેળમા ફોલો. શાઉન્ટન પામે એ બાઈમિકનનો અકસ્માત થયો. તેના પગિણુમે નમમગ પા કના- હુ આપર બેશુદ્ધ હતો વ્યાગુ ગહતારીઓની સહાયથી શુદ્ધિમા આ યો ઉમનાના ચૂરેચૂરા અને શરીરનો ખુગે. એ સ્થિતિમા ઘેર આવી ખાપ્લો લીવો અસ મા હજી એ વા ઝગરો નથી મનમપની ચાલછે આજથી વીન દિવસ ચયા Mrs હાજમકમ્મ મહુ મેકાલ છે અને કાય વગેરે બે તથ

ચીજીની હાજરીથી આ બધું છે એટલે તથાજે અનેક રાતોના ઉગ્ગ-
ગરા થાય છે. આ સ્થિતિમાં પોસ્ટની હડતાલે અપવાસ-રૌઝ રખાવ્યા
છે. જે એક બે વી. પી. નાં નાણાં દરરોજ ઘેર આવે ને કામ
ચલાવું તે એક મહિના સુધી તો વી. પી. ની બારી જ બંધ ! એ
તો આવવાની વાત. નવાં વી. પી. સ્વીકારતાએ ન હતા. આજ
દસ દિવસથી લે છે. પણ તે દરરોજ ૫ થી ૧૦. આ સ્થિતિમાં અંક
ચહેલા અને તેમાં ઈશ્વરે કાં જવાડયા, કેમ જવાડયા, શા માટે
જવાડયા તે સમજવું નથી. દરિદ્ર અવસ્થા સૌથી નીચી ને છેલ્લી
અવસ્થા છે. મારા માટે ઈશ્વરે તે સૌથી પહેલી ને હવે નિર્માણ
કરી દેખાય છે. જેવી તેની મરજી. સતત સર્વ ક્લાકે કામ કરતાં
પણ રોજ નસીબ ન થાય, સતોષ જે હાલતમાં હોઈએ તેમાં
રાખતાંએ ઈશ્વર સચુરી ન ધરે ને નીચે જ ઉતાર્યા કરે તે માટે
શું સમજવું ? કંઈ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉડો અભ્યાસ કરાવી દુનિયાપરથી
મન ઉઠાડી લેવાના વખત વિચેન તો ન હોય ? તમે લખશો, જ્યારે
ઉધરાણી કંઈકું ત્યારે આવાજ વર્ણનો આવે છે. પ્રસંગે પણ તમારી
વાત ખરી પાડે છે, એટલે એનો પણ મારી પામે ઉત્તર નથી. દસમી
ડિસેમ્બર સુધી તમારું બનવું બધું જિનારી નાખીશ, એવી ઈશ્વર
આગળ ઉમેદ છે.

દીવાળી અંક વહેલો કરવા છેલ્લો ઑગસ્ટ અંક કાઢી, તે પછી
સપ્ટેમ્બર ન લેતાં, ઑક્ટોબર દીવાળી અંક તરીકે કાઢી તેની પછી
દસ દિવસમાં સપ્ટેમ્બર અંક કાઢવાની ગોડવણ હતી. ટાઇપમા મંદર
ચિત્ર બેઝાંક સાથે તૈયાર રાખી હતી. ત્યાં 'સાંજવર્તમાન'ની પ્રેસ
ગાઠા બગડી. બાર દિવસ સમારતાં થયા. દીવાળીથી બે જ દિવસ
આગળ સમારકામ પૂર્ણ થયું. બીજા દિવસે મશિનમંને વધુ પગાર
માટે હડતાલ નાખી. એણે દિવસે સમજાવી લાખ્યા ને આજથી
છાપવું શરૂ છે. આખો અંક છાપનાં ૧૫ દિવસ થશે. એટલે મારી
સ્થિતિ તેની તે જ. હવે એમાં કોનો વાંક ? મને લાગે છે કે કુદરત

આડી છે, અથવા તેની મરજી કતોહ અપાવવાની નથી. નિર્ધન સ્થિતિમાં, માંગીતાંગી, દાવાવાલા સમજાવટથી કામ કરી ચલાવતાં પણ આમ ચાલ તેનું ખીલું શું નામ ?

તમારા શરીર સમાચાર લખશો. દયાકર હડતાલ ચાલુ છે. તમારો પત્ર ગઈ કાલે ને ચિત્રનું પેકેટ આજે ચાન્સથી જ મળ્યા છે. ચિત્રો રજિસ્ટર વગર મોકલતા ના. ૧૮ મી ઑક્ટોબરે U. Rayએ રેવેરેન્સિસ ડીડી છે, જે હજી મળી નથી. તારો ક્યાં પણ પત્તો નથી. હડતાલની આ હાડમારી છે. દીવાળી અઠ બધા અઠાથી-લગણા સુધીના-superior જરો એમ લાગે છે. પછી તો જે બને તે. હાજમહમ્મદ અ. શિવજીના સલામ

તા. ૧૧, જાન્યુ. ૧૯૨૧

મહેરબાન બાઈશ્રી... ... બાઈ જોગ:

જાત, આ પત્ર હું બિજાનામાંથી લખું છું. એક મહિનાથી વધુ વખત થયાં હું મહેરિયામાં છું. આ આડમો કુમલો છે. ધનની અસર મનપર અને મનની અસર તન પર થઈ ટકી રાક્ષાની શક્તિ નહ થાય જો તેના એ પ્રતાપ છે. અત્રે મોઘવારી, છાપાકળાના સામાનથી કરી, નોકરચાકર, ગાડીભાડાં, ધરખરચ વગેરેની છે. એકવાર ગુકસાનમા હૂંખ્યા પછી, વધતા ગુકસાન સાથે જીવવું એ ઈશ્વર શીખાવીને જીવાડે તે સિવાય બનવું અશક્ય છે; અને હાલ સુધી તો તેમ ઈશ્વર કરતો આવ્યો છે.

હાલમાં એક નવીન પ્રવૃત્તિ આદરી છે. રૂ. ૨૦૦) બમેા બેટ કરનારને લાઈફ મેમ્બર-માહક-ગણવા. એમ કરી જે સદાપના ચાલ તેથી નિભાવવા સાથસાથે ચલ કરવો. પણ તે માટે જે રીતેના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ તે મારાથી થતા નથી, ચાલ તેમ નથી; એટલે જ્યાંસુધી મિત્રવર્ગ એ માટે ચલ ન કરે ત્યાં સુધી એમાં વિરોધ સંજના ન આવે. જૂન, વૃત્તવાહ, ઑગસ્ટ અઠા એક દિવસ ડોક્ટર

મિત્રે લગભગ એવા ૧૫ લાખકે ગ્રાહકો કરી આપ્યા તેના પરિણામે નીકળ્યા. આશા છે કે તમારી તરફ એ માટે ચલ કરશે તેમ કરતા આ પત્ર તેના ગૃહસ્થને દેખાડવો પડે તો બતાવશે. દર મહિને દર અકપર વિવેચનપૂર એક પત્ર તમારી તરફથી મળતા મને તે સહાયક અને આનંદદાયક થશે 'લુકે જનાના' વાળુ ચિત્ર Times Press એ ખર્ચાકે છપાઈમા તૈયાર કર્યું છે

તમારી અગત પ્રતિષ્ઠા અને તો વાઝે કરશે હાલ તો એજ હાજમહમ્મદ અ. શિવજીના સલામ

મને છે ત્યાંથી, મો જાહની દીવાર

કામી દિલ હો મનિષ્ય અડધું, ના હો મનિષ્ય મેયાર
તો પાડી મો તિલાંત્રિ મિત્રી, પડે વધી ના દિવસ

મને છે ત્યાંથી
મો જાહની દીવાર

તેજ મનાર ન હો મને જ, ફલકેલર દ-મદાર,
દોષ નો ના મનમંદાર, કીલો મો પડાર

ધન મેળવનાર નો મહિમ્મત મને મનાર,
તેજ પાડી મને મનમંદાર, ના મને મને પડાર.

મનમંદાર = પ્રતિષ્ઠા, દિવસ પો દાર,
મનમંદાર

“... .. એની કબર પર એ સ્મરિતરસિયોએ ફૂલ વેચી ઠ”

1916-1917-1918-1919

1918

{ 1918-1919 }

1916-1917-1918-1919

સુખમંથ

સદ્ગત હાજમહમ્મદ અલારખિયા શિવજીના નામથી ન્હાના મોટા સૌ કોઇ જાણીતા છે. આબાને આધારે મોતિયા મોગરાની વેલ જાણી થાય, તેવી રીતે 'વીસમીસદી' એમને આધારે જાબી થઈ હતી, એમનાથી પોપણ પામી હતી, એમને જ લીધે સજીવન રહી હતી અને એમના અકાળ મરણની સાથે મરણ પામી છે. સદ્ગત એક સારા લેખક હતા; વર્તમાન સાહિત્ય અને કલાની કદર કરનારા હતા; જૂની ચિત્રકળાના મુંદર નમૂનાના સંધરનાર હતા. 'વીસમીસદી' એની સાક્ષી પૂરે છે. પરંતુ થોડા જ જાણીતા હશે કે એએ અપ્રસિદ્ધ ઉત્તમ સાહિત્યને પ્રકાશમાં લાવવાનો પણ રસ ધરાવતા હતા. એમણે મને મરતા પહેલા એક જૂનું રસમય કાવ્ય એમના લોકપ્રિય માસિક માટે શૈલી આપવા કહ્યું હતું. તેની યાદગિરીમાં આ ન્હાનું કાવ્ય હું અહીં આપું છું.

વસંતવિલાસ ચમક ચમક થતી ચાદરણીના જેવું કાવ્ય છે. એ નરસિંહ મહેતાના સમયની જૂની ગૂંજરાતીમાં રચાયેલું છે. કવિની બાની અત્યંત મધુર અને ભાવભરી છે. કુજજવળ શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર તેના માધુર્ય અને રસનું પોપણ કરે છે. શૈલી સંસ્કારી

છે. પદ્યબદ્ધ માત્રાત્મક આવૃત્ત સંધિનો બનેલો છે. રસિક કર્તાઈ નામ નથી મળતું એટલો મનને અસંતોષ રહે છે.

આ સુંદર કાવ્યમાં નવયૌવન સ્ત્રીપુરુષ આલંબન છે. તેમની સ્થાયી રતિ ઋતુરાજના ઉદીપનથી ભબુકી જાડે છે. ફાણુન માસનો વિહાર એમાં વર્ણવાય છે, તેથી પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં એ ફાણુ એવે નામે ઓળખાય છે. મૂળે વસંતઋતુના મૃગારાત્મક ફાણુનો જૈન મુનિઓએ ગમે તે ઋતુને સ્વીકારી ઉપશમના બોધ પરત્વે વિનિયોગ કરેલો જ્ઞેવામાં આવે છે.^૧

પ્રમત્ત કાવ્ય અમદાવાદમાંથી મળી આવેલી એક પ્રતને આધારે પૂર્વે 'ગૂજરાત શાળાપત્ર' માં મેં છપાવ્યું હતું. એ પ્રત મુંવાળા બેળવાળી લૂગડા ઉપર ઓળિયારૂં આગરે ચોરાઈ તક્તીમાં ઊતારેલ છે. પ્રત્યેક તક્તીમાં પહેલા એક ગૂજરાતી અને પછી કેટલાક સંસ્કૃતપ્રાકૃત છંદો આપેલા છે; અને તે ઊતારાની નીચે પ્રસંગને લગતું જ્યપૂરી રૂબરૂ^૨ ચિત્ર કાઢેલું છે. શ્લોક ધોળા ભોંય રાખી લાલ, કાળી અને જૂરી શાહીથી સુંદર બ્રાહ્મણી મરોડમાં લખ્યા છે; તથા કરમજી રંગની ભોંય કરી ક્યમિન મોનેરી શાહીથી પણ ઊતાર્યા છે. લાલ, કાળી અને જૂરી શાહીના લખાણ મુલાચ્છ છે. પરંતુ મોનેરી શાહીને ધસારા લાગ્યો છે; તેને લીધે એનું લખાણ ગ્રાખું પડી ગયું છે. આજથી ચારસેં પાંચસેં વરસ ઉપર લોકોનો વેશ કેવો હતો, તેઓ કેવા વૈભવથી જીવન ગાળતા હતા, એ સંબંધી માહિતી ચિત્રો

૧ જુઓ પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ: ૧ પ્રથમો ભાગ: ૧ સિરિયુલિમહાફાણુ ।

૨ આ ચિત્રો જોવાની વદ અમને સા. શ્રી કેશવલાલભાઈએ આપી હતી. તે જોતાં અમે તેને જ્યપૂરી મૈત્રિનાં ચિત્રો ન કહેતાં સ્થાનિક સૈદ્ધિનાં ચિત્રો માનીએ છીએ. તેમાં ચિત્રકારની રેખા વેચવડી અને લાવણાદી જણાય છે. રંગરચના તથા આકૃતિવિધાન સ્વતંત્ર અને સ્વંકલ્પિત છે. ચિત્રકારની સૃષ્ટિ typical forms તરીકે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

—સંપાદક

હીં પૂરી પાડે છે. આરંભની છએક તક્તી નાચ પામી છે. ઓળિ-
યાને છેડે નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—શુભં મયતુ લેગ્યક પાઠકયોઃ ।
શ્રી ગૂર્જર શ્રીમાલધંસે સાદ શ્રી દેપાલસુત સાદ શ્રી ચન્દ્રપાલ
આત્મપટનાયં । શ્રીમન્નૃપવિક્રમાકં સમયાતીત સંવત ૧૫૦૮
યર્થે મદામાદ્ય ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૫ ગુરો અચેદ શ્રી ગૂર્જરધરિ
ઝયાં મદારાજાધિરાજસ્ય પાતસાદ શ્રી અદિમદસાદ^૧ કુત-
વદીનસ્ય વિજયરાજ્યે શ્રીમદદદમ્મદાવાદ ધાન્તુસ્થાને આચાર્ય
રત્નાગરેણલિખિતોઽયં વસંતવિલાસઃ । છ । છ ।

ઉપર દેહલી પ્રત ખંડિત હતી અને કેટલેક સ્થળે અશુદ્ધ પણ
હતી, તે કારણથી રેકન કૌશેનના સરકારી સંપ્રદ^૨માથી વસંત-
વિલાસની હાથપ્રત મેં પાછળથી મેળવી. આ પ્રત પોથી રૂપે છે.
એના કુલ પત્ર ૮ છે. દરેક પૃથ્થા ૧૧ લીંટી અને દરેક લીંટીમાં
૪૮ અક્ષર છે. પ્રતનો મરોડ જૈન છે. લખાણ જેવું સુવાચ્ય છે તેવું
શુદ્ધ નથી. અંથમાન ૨૨૫ શ્લોક મેળેલ છે. ગીતાવાંસાલ હાથપ્રતમા
આપી નથી. આરંભે ઓં નમો વિઘ્નચહ્લીકુઠારાયઃ । શ્રીગુણેશાય
નમઃ । અને છેડે इति श्री वसंतविलासः समाप्तः । છે.

ઓળિયામા અને પોથીમા ગૂંજગતી છદ લગભગ સમાન છે;
પરંતુ સંસ્કૃતપ્રાકૃત છંદોના ગીતાગમા બહુ કમીનસ્તીપણું છે અને ફેર
પણુ છે. બંને પ્રતમા મળી આવતા ગૂંજગતી છદ અહીં સમજા છે.

મંજળાઅરણ્ય

પહિલું સરસર્તિ અરવીસું રવીસું વસંતવિલાસ.

વીળ ધરડ કરિ દાહિળ વાહળ હંસલુ જાસ. ૧

દાહિળ (સં. દક્ષિણ)—જમણા. જામુ-જેનો. વીળ ધરડ—જે
સરસ્વતી જમણા હાથમા વીણા ધારણ કરેછે; અને જેનું વાહન મનોહર
હંમ છે. વીણા અને હંસ પદથી કળા અને મજ્જાબદ્ધનો ખોધ થાય છે.

૧ બહુ યઈ જણાય છે મહિમદસાદ લેખકે. જુઓ સારમાળા. ૨ હાલ
એ સંપ્રદ 'ડા લાંડા'કર રીસર્ય હન્સિચૂટ ને હવાલે કરવામાં આવ્યો છે.

વસંતનો સમારંભ

પહુ તીય તિડળી હિવ રતિ વરતિ; પહુતી વસંત.

દહ દિસિ પસરડ પારિમલ, નિરમલ ધ્યા નમ અંત. ૨

પહુ (સં. પ્રમ)-સ્વામી. તીય (સં. સ્ત્રી)-સ્ત્રી, પત્ની.
તિડળી (સં. ધ્રિગુણ)-ત્રણગણી. દિય-હવે, હમણાં. ઘરતિ-વર્તે
છે, થાય છે. પહુતી-આવી પહોંચી છે. નમઅંત-આદાશના પ્રદેશ.
પહુ તીય ૦-હવે યનિ પત્નીની પ્રીતિ ત્રણગણી પ્રવર્તે છે; કેમકે વસંત
ઋતુ આવી પહોંચી છે. દશે દિશામાં સુવાસ પમરે છે. આદાશના
ભાગ પણ નિર્મળ થયા છે.

સીત ગિઝં હિમવંતિ, વસંતિ લિડ અવતાર.

અલિ મકરંદિ મુરિઆ, કહુરિઆ સવિ સંહકાર. ૩

સીત (સં. શીત)-ટાડ. મુરિઆ (પ્રા. મુર; મ. મરક-
સૂ, મરકા)-આનંદ પામ્યા. કહુરિઆ (સં. વૈરકિત)-મેઝા.
સવિ-બધા. સહકાર-આખા. સીત ગિઝં ૦-ટાડ હિમાયય સિધાવી
છે; અર્થાત્ ટાડ ગઈ છે. અલિ મકરંદિ ૦-બધા આખા મેઝા છે.
તેના મેરના મકરંદથી બમગઓ ખુશખુશ થયા છે.

મયણ તણા ગુણ ગહગહ્યા. મહમહ્યા મહુ મહકાર.

ત્રિમુર્તિ જયજયકાર પુકારડ પિક અપારિ. ૪

મયણ (મં. મદન)-કામદેવ. ગુણ-ધનુપની પશુછ. કામ-
દેવના ધનુપની પશુછ ભમરાની છે. તે ભમરાના ગુંગરવને અહીં
ધનુપનો ટંકારવ કહ્યો છે. મહુ (સં. મધૂક)-મહૂકા. મહકાર-
મહમહાટથી. પિક-કેવલ.

પદ્મિની પરિમલ વહિકડ લહિકડ મલયસમીર.

મયણ જિહાં પરિપંથી, પંથી ધાડ અધીર. ૫

પદ્મિની-કમળનો છોડ; પરિમલ-સુવાસ. લહિકડ-લહેરાય
છે. મલયસમીર-મધ્યામ્યનો પવન; દક્ષિણ પવન. પરિપંથી-

શુ. મયળ જિહાં-કામદેવ દુશ્મન થઈ પ્રવાસીને નડે છે; તેથી તેઓ બાવરા થઈ બાગે છે.

માનિની જન મન શોભન 'શોભન વાઝલા વાઝ.

નિધુવન કેલિ પાપી કાપી અંગિ સુહાઈ. ૬

માનિની-માન લેઈ બેઠેલી સી. શોભન-શોભ બપભવનારા; આકુળબાકુળ બનાવી માન મૂકાવનારા. શોભન-મુંદર; મનોહર. વાઝલા-વાયુ. નિધુવનકેલિ-સમાગમમુખ.

મુનિ જનનાં મન મેદઈ છેદઈ માનિની માન.

કાપી મનિ આનંદઈ કંદઈ પથિક પરાળ. ૭

કંદઈ (સં. કન્દ ૧ આત્મ.)-ખંડાઈ બપ છે. મુનિ જનનાં-વસંત નેત્ર મુનિઓના પલ્લ મન લેદે છે અને માનવતીના માન મૂકાવે છે. કંદઈ પથિક-પ્રવાસીઓનો શુભ ખંડાઈ બપ છે.

વસંત વિહાર

વનિ વિરચ્યાં કદલીહર દીહર મંડપ માલ;

તલીઆ તોરણ સુંદર ચંદરવા છિ વિશાલ. ૮

કદલીહર (સં. કદલીગૃહ)-કેળની ઘટાના માડવાઓ. વિરચ્યાં-રચ્યા છે. દીહર (પ્રા.)-દીર્ઘ. મંડપમાલ-પટમંડપ અથવા વેલના મંડપની હાર. તલીઆતોરણ-તરિયાતોરણ; વરક ચડાવેલા થોયાના ત્રિકોણોના તોરણ. વનિ-ધરના બગીચાઓમા.

खेलन वावि सुखाली, जाली गूख विश्राम.

मृगमदपूरि कपूरहि पूरिहि जल अभिराम. ९

खेलन-જળક્રીડા કરવાને. વાવિ (સં. વાપી)-હાવા ઊતરવાને ચારે બાજુએ પગથિયા બાધેલાં હોય એવો કુંડ. જાલી ગૂઝ જાળીવાળા ઝરૂમા. વિશ્રામ-એસવાને માટે. મૃગમદ-કસ્તૂરી. મૃગ-

મદપૂરિ-જાળદીડાના કુંડનું પાણી કેસરીજાળથી અને 'કપૂરજાળથી સુરાસિન બનાવે છે. કપૂરહિં પૂરિહિં-કપૂરને પૂરે.

રંગભૂમિ સજ કરી શરી કુંકુમ ઘોલ
સોવનસાંકલ સાંધી વાંધી ચંપકદોલ. ૧૦

રંગભૂમિ-વિહારનું સ્થાન. સજ કરી-સજ કરાવીને. કુંકુમ-ઘોલ-કેસરનું પાણી; કેસરજાળ. શરી-સીંચીને; ઊંટીને. સોવન-સાંકલ-સોનાની સાંકળો. ચંપકદોલ-ચંપાનાં ફૂલનો દીદિણો. ધ્વજપતાકાથી શણગારી, કેસર ઊંટણાં ઊંટી, મેનાની સાંકળે ફૂલના દીદિણે હોંચવાની અહીં તૈયારી વર્ણવી છે.

તિહાં વિલસઈ સવિ કામુક જામક હૃદયચિ રંગિ
કામુ જિસ્યા અલવેસર વેસ રચઈ વર અંગિ. ૧૧

વિલસઈ-ખેલે છે. કામુક જામક-પ્રેમી જોડાં; પ્રેમી યુગલ. હૃદયચિ રંગિ-અંતરના બિભંજથી. કામુ જિસ્યા-કામદેવના જેવા.

અભિનવ પિરિ શિળગારી નારી રમઈ વિસેસિ
ચંદનભરી કચોલી ચોલી મંડન રેસિ. ૧૨

પિરિ-તરેહથી. શિળગારી-શણગાર સજેલી. કચોલી-ન્હાવું કચોલું. મંડન-હાડમાડ; બબડો; શણગાર. રેસિ-ખાટે. ચંદનભરી હાડમાડ સાઈ સ્ત્રીઓએ ચોળીઓ પહેરી છે, તે ગોરા સ્નાનના બરાવને લીધે ચંદનભરેલી કચોલી મમાન ચોભે છે.

નવ યૌવન અમિરામ તિ રામતિ કરંઈ સુરાંગિ
સ્વાર્ગિ જિસ્યાં મુર માસુર રામુ રમઈ વર અંગિ. ૧૩

નવ યૌવન અમિરામ-નવાં જોખનને લીધે મનોહર. તિ-તે (સ્ત્રી પુરુષ.) રામતિ-અન; દીડા. જિસ્યાં-જેવાં. મુર માસુર-દેદીપ્યમાન દેવ અને દેવાગના.

જયરાણિ રોધઈ તીવન, જીવન તપું સુશન.

વાસભવનિ તિહાં વિલસઈ જલજઈ અલિબલ આન. ૧૪

જયરાણિ—જય પરાજયના યુદ્ધમાં; હારજીતની યાજમાં.
તીવન—શીબન; સ્ત્રી. રોધઈ—રૂધે છે; આવરે છે. જીવન—પ્રાણજીવન;
પ્રાણપ્રિય પતિ. સુશન—સુંદર શરીર. વાસભવનિ—કીડાગૃહમાં. વિલ-
સઈ—ખેલે છે; કીડા કરે છે. જલજઈ—કમળમાં. અલિબલ—અમર.
આન (સં. અન્ય)—અવર; અન્ય.

વનપર્ણન.

કામુક જન મન જીવન તી વન નગર સુરંગુ

રાજુ કરઈ અમંગિહિં રંગિહિં રાઝ અનંગુ. ૧૫

જીવન—જીવાડનારો; શ્વાસપ્રાણ બહારો. તી—તે. સુરંગુ—રંગીલો;
રસિક. રાજુ—રાજ્ય. અમંગિહિં—અપ્રતિહત; અંતરાય વગર. રાઝ—
રાખ. અનંગુ (સં. અનંગ)—કામદેવ.

અલિ જન વસઈ અનંત વસંત નિહાં પરવાનુ.

તરુબર વાસનિકેતન કેતન કિશલસંતાન. ૧૬

જન—પ્રજાજન; દેવતા. વાસનિકેતન—કીડાગૃહ. કેતન—કેતુ;
ધન. કિશલસંતાન—કૂંપળો(કિશલય)નો જથ્થો. અહીં ભમરામા
પ્રજાજનનો, વસંતમા પ્રધાનનો, વૃક્ષમા કીડાગૃહનો અને કૂંપળોમા
નહાનકડી રાત્રી ધન્યઓનો આરોપ છે.

ચંદન વન અવગાહી નાહી સરવર નીરિ

મંદ-સુરામિ-દિમ-લક્ષણ દક્ષિણ વાઈ સમીર. ૧૭

અવગાહો—પેસીને. મંદ-સુરામિ-દિમ લક્ષણ—ધીમે, મડમડ
થતો અને શીતળ, એવા ગુણવાળો. અહીં દક્ષિણ વાયુમાં રનાનાનુક્ષિત
દક્ષિણપશ્ચિમ વિલાસી નામકના વ્યવહારનો સમારોપ છે.

વનિ વિરચઈ શ્રી નંદન ચંદન ચંદસુ મીત.

રતિ પ્રીતિ સ્યું સોદઈ, મોદઈ ત્રિભુવન ચીત. ૧૮

શ્રી-શોભા; ખુશી. મીત-મિત્ર. વનિ વિરચઈ-ચંદ્રનો મિત્ર, અર્થાત્ ચંદ્ર સરખું બિજળું ચંદન વૃક્ષ, વનમાં નંદનવનની ખુશી પ્રગટાવે છે; એટલે કે બિજળાં ચંદન વૃક્ષને લીધે નંદનવન સરખાં વન દીધે છે. રતિ પ્રીતિ સ્યું-ત્રણે ભુવનનાં પ્રાણીનાં મન નિલાસની ધ્વજા (રતિ) યુક્ત તથા પ્રીતિયુક્ત શોભે છે, તથા મોહમાં ડૂબે છે.

ગરુડ મદન મહીપતિ દીપતિ સહિણુ ન જાઈ.

કરઈ નવી નવી જુગતિ; જુગતિ પ્રતાપ ન માઈ. ૧૯

ગરુડ (સં. ગુરુ)-મોટા. મદન-મહાદેવ. દીપતિ (સં. દીપ્તિ)-તેજને લીધે; પ્રતાપે ધરીને. સહિણુ ન જાઈ-સહો જતો નથી; સહેવાતો નથી. જુગતિ-(૧) યુક્તિ; તદ્બીર. (૨) જગતમાં.

કુસુમ તણું કરિ ધણહ રે; ગુણ હ રે ભમરમાલ.

લલ.લાઘવિ નવિ ચૂકઈ; મૂકઈ સર સુકુમાલ. ૨૦

કુસુમ-ફૂલ. ધણહ-ધનુષ્ય. કરિ-હાથમાં. ગુણ-પણ. લલ (સં. લલ્ય)-નિશાનં. લાઘવ-આલાહી. સર સુકુમાલ-સુકોમળ ફૂલ રૂપી આશુ હ તથા રે પાદપૂરક છે.

મયણજિ વયણનિરોપઈ લોપઈ કોઈ ન આણ.

માનિની જન મન હાકઈ; તાકઈ કિશલકૃપાણ. ૨૧

મયણજિ વયણનિરોપયો-કુમ્ભદેવના ખુદના મુખસંદેશથી. નિરોપ-સંદેશો. હાકઈ-પોતાને વશ પતારે છે. કિશલકૃપાણ-નવી ફૂંપણે રૂપી તરવારો.

ઈમ દેસ્તી રિદ્ધિ કામની કામિની કિનરકંઠિ

નેહગહેલી માનિની માનની મૂકઈ ગંઠિ. ૨૨

કિનરકંઠિ-કિનરોના જેવા મધુર સાદવાળી. કિનરો ઉપદેવ છે. તેઓ ગાયનવિધામાં બહુ કુશળ કહેવાય છે; અને તેમનો કંઠ બહુ મધુર મનાય છે. નેહગહેલી-બહાલધેલી. ગંઠિ-ગાંઠ; આંટી.

“કોફલિ આંબુલાટાલી આલી ! કરડ નિનાદ.”

“કામ તણુ કરિ આયસુ’ આ ઇસુ પાડઈ સાદ.” ૨૩

આલી-સખી. નિનાદ-અવાજ; ઘોંઘાટ; કલબલાટ. કરિ-કર; પાળ. આયસુ (સં. આદેશ)-હુકમ, આજ્ઞા. ઇસુ-એવો. એક સખી બીજી સખીને કહે છે, કે જો ની બહેન! આંબાની કાળીએ આ કાપલ સોરબકોર કરે છે. તેને બીજી ઉત્તર વાળે છે, કે એ અર્થ વગરનો સોરબકોર નથી કરતી. એ તો એવો સાદ પાડે છે કે માન મૂકી કામદેવની આજ્ઞાને તાળે યા.

જં મણુ થિર ન પયોહર, મોહરચુ મગ માર.

માન રચુ કિસ્યા કારાણે ? તારુણ દીહ વિચ્યારિ. ૨૪

જં મણુ-કહે, જો. પયોહર-પયોધર; સ્તન. મોહર-આખા-મેર. માન રચુ-માન કરે છે; વં રીસાય છે. તારુણ (સં. તારુણ્ય)-જવાની. દીહ વિચ્યારિ-એચાર દિવસ.

નાહુ નિશિ છઈ ગામટિ, સામટિ મય વય જાણિ.

મયણ મહા મહ ન સહી અ સહી ! અસુ હણઈ વાણિ. ૨૫

નાહુ-નાથ. નિશિ-નાકી; નિશ્ચય. ગામટિ-ગામડ; અરસિક. સામટિ-સંપૂર્ણપણે; છેકાછેક. મય (સં. મૃગ)-પશુ. વય (સં. વયસ્)-પંખી. અસુ-પ્રાણ. નાચિકા સખીને કહે છે, કે હે સખી ! મહા બળવાન કામદેવ અસહિષ્ણુ બની બાણવડે પ્રાણ હણે છે; અને નાથ તો જેને વૃંદેવળ પશુ કે પંખી કહે એવા ખરેખર અરસિક છે !

ઈણ પારિ કોફલિ કૂજઈ; પૂંજઈ જુવતિ મજોર.

વિધુર વિયોગિની ધૂંજઈ. કૂંજઈ મયણ કિશોર. ૨૬

ઈળ પરિ-એની પેરે; એ પ્રભાણે. કૂંજઈ-ટોકે છે; ટોકા કરે છે. પૂંજઈ (સં. પુજા દગથો) -વધે છે; પ્રદીપ્ત થાય છે. જુવતિ મળોર-જોખનવંતી સ્ત્રીઓના મનોરથ. વિધુર-લાયાર. કૂંજઈ (સં. કુજ્ ૧ ૫૨.)-દિવસારી કરે છે; દિવસિવાટ કરે છે; ખિલે છે. મયળ ફિશોર-ખાજેરા કામ.

વિળસઈ, જિમ જિમ વિહસઈ, સહસઈ માનિની માન,
યૌવન મદિહિં ઉદંપ તી દંપતી થાઈ જુ વાનિ. ૨૭
વિળસઈ-નાથ પામે છે. વિહસઈ-હસે છે. સહસઈ-સહસા.
યૌવન મદિહિં-તે (તો) દંપતી શરીરે (વાનિ) જોખનના મધ્ય
મસ્ત (ઉદંપ-સં. ઉદર્પ ઉદામ દર્પયુક્ત) બને છે.

જે કિમ ઈમ ગતિ ચાલઈ, સાલઈ વિરહિણી અંગ.
ચાલઈ વિરહકરાલી ચાલી તે વહુ મંગ. ૨૮
ઈમ-હાથી. વિરહકરાલી-વિજોગથી ભયંકર દશા જેની
થઈ છે તે. કેમ જાણે હાથી હાથથી મ્હાસતી ગતિએ ચાલતાં હોય
તેમ સંજોગી દંપતી જે ચાલે છે, તે વિજોગી સ્ત્રીને અંગે સાક્ષે
છે; અને તે વિજોગથી બેહાલ બનેલી બાળાને બહુ બહુ પ્રકારે
(મંગ) બાળે છે.

ધૂમઈ મધુપ સકેસર કેસર મુકુલ અસંખ;
ચાલતઈ રતિપતિ સૂરઈ પૂરઈ સુમટ કિ શંખ. ૨૯
ધૂમઈ (સં. યુજ્ઞ) -ગુંજારવ કરે છે. મધુપ-ભમરા. સકે-
સર-રેસાયુક્ત. કેસર-ઓવસરીનાં ફૂલ. મુકુલ-કળીઓ. અસંખ-
અસંખ્યાત; અનેક. ચાલતઈ-ચાલતા હતા; પ્રયાણ કરતાં. રતિ-
પતિ-કામદેવ. સૂર-શરે. ચાલતઈ રતિપતિ સરઈ-સંસ્કૃત સતિ-
સત્તમી. પૂરઈ-પૂરે છે; વગાડે છે. કિ-અં; જાણે. અહીં બોલમ-
રીની કળીમા ચંપની અને ભમરાના ગુંજારવમાં કામદેવના સુમટના
ચંપનાદની સંબાવના કરી છે.

વડલવિલૂપલા મહુઅર વહુ અ રચઈ જાણકાર;

મયણર હૃદાણંદણ વંદણ કરઈ કઈ વાર. ૩૦

વડલવિલૂપલા-બોલસરી(વકુલ)ને વળૂંધેલા. અ-પાદ-
પૂરક. મયણર વંદણ-કામદેવની સ્તુતિ (વંદણ, સં. વન્દના).
હૃદાણંદણ-હૃદયને આનંદ ઊપજાવનારી. કઈ ચાર-કેટલો વખત;
ચિરકાળ. મહુઅર-મધુકર; ભમરા. જાણકાર-ધ્વનિ; ગુંગરવ.

ચાંપુલા તરુઅરની કલી નીકલી સોવનવાન.

માર્ગુ માર હદીપક દીપક જોઅ સમાન. ૩૧

ચાંપુલા તરુઅરની-ચંપાના ઝાડની; સોવનવાન (સં. સુ-
વર્ણવર્ણ)-બોનેરી રંગની. માર્ગુ-વટેમાર્ગુ. માર હદીપક-કામોદી-
પદ. જોઅ-જીવ. અહીં ચંપાની કળીમાં કામ-જાગા પ્રગટાવનાર
દીવાની બ્યોતનો ઉપચાર છે.

કામિની વાંધઈ તરકસ તરકસ પાડલ ફૂલ.

માંહિ રચ્યાં ફિ રે કેસર કે શરનિકર સમૂલ. ૩૨

તરકસ-(૧) ત્રાંમું, તિરકસ; (૨) ભાથો. રચ્યાં-(૧) સરખાં
છે; (૨) ગોડવીને ભર્યા છે. શરનિકર-આશુનો બધો. સમૂલ-
(૧) મૂળ સહિત; (૨) સમૂલન એટલે વિનાય કરનાર, મૂળ દાડનારા.
અહીં પાડળ ફૂલમાં ભાથામાં અને રેસામાં તીગ્નો ઉપચાર કર્યો છે.

આંધુલે માંજર લાગી; જાગી મધુકરમાલ.

મૂકઈ હિઈ કે વિરહિઅ વિરહિ અ ધૂમવિરાલ. ૩૩

હિઈ-હૃદયથી. વિરહિઅ-વિન્નેગી ઓપુરો. વિરહિ-વિન્નેગને
હીધે. ધૂમવિરાલ-ધૂમાડો. અહીં આજાના મેર ઉપર ભમતા ભમ-
રાઓ વિશે વિન્નેગીના બગના હૃદયના ધૂમાડાની સંભાવના કરી છે.

ફેમૂ કલી અતિ ચાંકુડી આંકુડી મયણચી જાણિ

વિરહિનીનાં રૂંધ કાલિજ કાલિજ કાઢઈ તાણિ. ૩૪

કેસૂકલી-કેસુડાની કળી; ખાખરાના ફૂલની કળી. આંકુડી-
આંકડી, અંકડી. મયળચી-કામદેવની. જાણિ-અણે. ફૂંજ કાલિ
જ-આ બા કાણે, તલ્લેણ. કાલિજ-કાળજા. કેસુડાના ફૂલમાં અહીં
વિન્નેગીનાં કાળજાં ખેંચી કાઢવાની અંકડીની સંભાવના કરી છે.

વીર સુમટ કુસુમાયુધ. આયુધ સાલ અશોક.

કિશલ જિસ્યાં અસિ, શ્વકઈં શ્વકઈં વિરાહિણી લોક. ૩૫

કુસુમાયુધ-ફૂલ (કુસુમ) જેનાં આયુધ છે તે કામદેવ.
સાલ (સં. શલ્ય)-ખાણ; તીર. અશોક-આસોપાક્રમ. કિશલ
-ફૂલ. જિસ્યાં અસિ-તરવાર જેવાં. શ્વકઈં શ્વકઈં-જેના
અગ્રધારે અગ્રકે છે; બાકે છે.

પથિક ભયંકર કેતુ કિ કેતકીદલ સુકુમાર,

વિરહિઅ હિઅઅ વિદારણ દારુણ કરવતધાર. ૩૬

કેતુ-(કામદેવની) ધન. કેતકી-કેવડો. વિરહિઅ-
હિઅઅ-વિદારણ-વિન્નેગીના કદ્યને વહેરનાર. અહીં કેવડાના પત્ર
વિશે કામદેવની ધનની અને વિન્નેગીના કદ્યને વહેરનાર કરવતની
સંભાવના કરી છે.

વિરહિણીવર્ણન

ઈમ દેહી વન સંપડ કંપડ વિરહિણી સાય.

આંસૂઝ નયણ નિશાં ભરડ, સાંમરડ જિમ નાય. ૩૭

સંપડ (સં. સંપદ્)-સમૃદ્ધિ; શોખા. નિશાં-નક્ષી; જરૂર.
વિરહિ કરાલી ચાલી ફાલી ચોલી ચંગ.

વિપય ગિણડ ત્રિણ તોલડ વોલડ તે વહુ મંગ. ૩૮

કરાલી-શૂંડી દશા પામેલી. ફાલી-સાડી. ચંગ-મુંદર.
વિપય-સુખભોગના પદાર્થ. ત્રિણ તોલડ-તરણા જરાજર. વહુ મંગ-
બહુ બહુ પ્રકારે.

વિરહિણીવચન

રહિ, રહિ. તોરી, જો, અલી કોડલી ! સ્યૂં વહુ વાસિ ?

નાહુ અજી નવિ આવડ. માવડ મું ન વિલાસ. ૩૯

રહિ-રહે; ચૂપ રહે. તોરી-તોરથી ભરેલી. સ્યૂં-શું. વાસિ-
ટોકા કરે છે; ટોકે છે. નાહુ-નાથ. મું-મને.

ઊર વરિ હાર તે ભાર મું. સહરિ ! શૃંગાર અંગાર.

ચીંત હરડ નવિ ચંદન. ચંદ નહિ મનોહાર. ૪૦

વરિ (સં. ઉપરિ)-ઉપર. મું-મને. સહરિ-હે સખી. ચિંત
ચિંતા. મનોહાર-મનને હરનારો; રમણીય.

સલિ ! દીદ દૂલ અનીઠઝં. દીઠઝં ગમડ ન ચીર.

મોજન આજ ઝહીઠઝં. મીઠઝં સદહ ન નીર. ૪૧

દીદ દૂલ-દિવસની પીડા. અનીઠઝં-નીડૂં નથી; ખૂટાડ્યું
ખૂટૂં નથી. ઘીઠઝં ન ગમડ-દીડૂં ગમતું નથી. ઝહીઠઝં-(સં.
અપશિષ્ટ)-પડ્યું રહ્યું; એમ ને એમ રહ્યું. મીઠઝં-મીઠું. સદહ
(સં. સ્વદૂ)-સ્વાદ લાગે છે; બહુવે છે.

સખીવચન

સકલ કલા તું નિશાકર ! શા કરં સહરિ સંતાપ ?

અવલા મ મારિ કલંકી ! શંકી હુવડ પાપુ. ૪૨

સકલ કલા નિશાકર-કળાએ પૂર્ણ ચંદ્ર. શા કરં-શા માટે
કરે છે. શંકી-ડરીને. હુવડ પાપુ-પાપ લાગે.

મમરલા ! છાંદિ ન પાલલ ? શાંલલ ધ્યાં અહ્ય સહર.

ચાંદુલા ! સહર સંતાપણ ! આપણ તાં નહિ વહર. ૪૩

પાલલ-કેડા; કેડ. શાંલલ-અશક્ત; દુર્બળ. સહર (સં.
સદ્વરી)-સહિયર. ચાંદુલા સહર-સખીને બાળનાર ચંદ્ર !
આપણે તો કાંઈ વેર નથી. તેમ છતાં તું કેમ બાળ્યા કરે છે ?

વિરહિણીની અધીરાઇ

વહિનૂ રહિ નહિ મનમય મન મયતુ મુદ્દ અરાતિ;

અંગ અનોપમ શોષદ્; પોષદ્ વદરણિ રાતિ. ૪૪

વહિનૂ-હે બહેનો. મનમય (સં. મન્મય)-કામદેવ. મુદ્દ-મારો. અરાતિ-ધનુ. વદરણિ-વેરણુ. રાતિ પોષદ્-રાતને પુષ્ટિ આપે છે; રાતની કુશલ છે.

કાહિ સહિ! મુક્ત પ્રિય વાતહી. રાતહી કિમહિ ન જાઈ.

દોહિલુ મકરકેતન. ચેત નહી મુક્ત ઠાઈ. ૪૫

પ્રિય વાતહી-હાથ મંબધી વાત. કિમહિ-કેમ. દોહિલુ-કપોત; કુશલ. મકરકેતન (સં.)-કામદેવ. ચેત (સં. ચેતસ્)-ચિત્ત. ઠાઈ-ઠેકાણે. ચેત નહી-માત્ર ચિત્ત ઠેકાણે નથી; અર્થાત્ બગે છે; બાકુળ છે.

શુભ શકુન

સત્તી! મુક્ત ફરકદ્ જાંઘહી; તાંઘહી વિલગદ્ આજ.

દૂત સવે દવં વામીસું, પામીસું પ્રિય તણું રાંજું. ૪૬

જાંઘહી-જાંઘ. તાંઘહી-પગ. વિલગદ્-એકબીજા સાથે બીડાય છે. સવે-સર્વે. દવં-હવે.

વિરહ સહુ તે ભાગલુ કાગલુ કરલલ પેલિ. ૪

વાયસનાં ગુણ વરણદ્ અરણ દ્ તાજિ વિશેલિ. ૪૭

ભાગલુ-ભાગ્યો. કરલલ-(સ્વામીના) હાથનો. પેલિ-બેઠે. વરણદ્-વખાણે છે. અરણ (સં. અરણ્ય)-જંગલ. તાજિ-દાગે છે. વિશેલિ (સં. વિશેષ)-ખસ્ટ કરીને.

ધન ધન વાયસ! તું સર. મું સરવસ તું દેસુ.

મોજાનિ કૂર કરાં વલુ. આંવલુ જરહુ લહેસુ. ૪૮

तूं सर-तारे। स्वर. मूं-मने., देसु-र(तूं) आभीश, बलु
(सं. घर ?)-छुंहर (?). करां-हं छं छं; हं राधूं छं. जरहु-
(सं. जरठ)-पाइं; जरेवूं. लहेसु-(तूं) लहीश; तूं पाभीश.

देसु कपूरची वासि रे; वासि रे सर एउ.

सोवन चांच निरुपम, रूपम पांखुडी वेउ. ४९

देसु-(हं) आभीश. वासि-धुशयो. वासि-(तूं) वाश. एउ-
आ. सोवन-सोनानी. रूपम (सं. रौप्यमय)-इपानी. पांखुडी-
पाप. देसु कपूरची०-ओ तारा भात (कूर)ने हं अरासने। ५४ हेछिश.

प्रियसभाभम

शकुन विचारि संभाविआ आविआ तिहां वालंभ.

निशि भरि निज प्रिय निरखी हरखी दिड परिरंभ. ५०

शकुन विचारि संभाविआ-शुकनना आवथी 'आवशे'
ओम टेवेया. वालभ (सं. बलभ)-प्रियतम. निशि भरि-भर-
पूर निश्चयथी; पूरी भातरी थता. परिरंभ-आलिंगन.

रंगि रमइ अति हरपी सरसी निज भरतारि.

दीसइ ते गयगमणी नमणी कुचयुगभारि. ५१

भरतारि सरसी-स्वामी साथे. गयगमणी-हाथी (गय,
सं. गज)ना जेवी आववाणी. युग-जोड.

कामिनी नाहुलां जीं सुख, तीं सुख कहण न जाइ.

पापी अनइ प्रिय संगम अंग मनोहर थाइ. ५२

कामिनी नाहुलां-पतिपत्नीना. जीं सुख-जे सुखो. तीं-ते.
सुप्त-सहेलाथी; सहेलभा. कहण न जाइ-कहा नय नहि; कहे-
वाय नहि, कही सकाय नहि.

खूप भर्पा शिर केतकि मेत किया शिणगार.

मिलिआ मंदन सारी नारी स्थूं भरतार. ५३

કેતકિ-કેવડે. સેત (સં. શ્વેત)-ધોળો. શૂપ મર્યાં-કેવડે ભરેલો. ખૂંપ માથે ધારણ કર્યો છે અને ધોળો શણગાર સભ્યો છે. મંદન-આભૂષણ. મર્યા-ભર્યો; ભરેલો. કિયા-કર્યો. મિલિમા-મળ્યો.

રાસુ રમડ અવલા વનિ, લાવનિમય જસુ રંગ.

સહજ સલીલ મદાલસ આ લસઈ તીહ અંગ. ૫૪

લાવનિમય-લાવણ્યમય; સદૃશો; સુંદર. સહજ સલીલ-સ્વાભાવિક રીતે જ લીલાયુક્ત. મદાલસ-મદની ખુમારીથી કંઈક જડ અનેશાં. તીહ-તે સ્ત્રીનાં. -

સ્ત્રીના રૂપનું વર્ણન

વીણિ મળું કિ મુજંગમ, જંગમ મદન કૃપાળ.

કરિ કુસુમાયુધ પ્રગટી મૃગુટી ધણહ સમાન. ૫૫

વીણિ-વેણી. મદનકૃપાળ-કામદેવની તરવાર. જંગમ-આપોઆપ હાલતી ચાલતી. કરિ કુસુમાયુધ-કામદેવના હાથમાં. ધણહ-ધનુષ.

કાનિ કિ શ્વકડ વીજનુ ? વીજનુ ચંદ કિ માલિ ?

ગલ્લ હસઈ સકલંક હ મયંકહ વિંવ વિશાલ. ૫૬

શ્વકડ-કામકારો. ગલ્લ-ગાલ. કિ-ચં. કાનનાં કુંડળમાં વીજળીનો અને કપાળની ટીલડીની આડમાં ખીજના ચંદ્રનો ઉપચાર અહીં કર્યો છે. સ્ત્રીના સ્વચ્છ કપોલ કલંકયુક્ત ચંદ્રના મોટા બિંબને હસે છે. અહીં ગાલની ઉજ્જવળ કાંતિ વિશે અધિક્ષેપના હાસ્યની સંભાવના છે.

મુલ આગલિ તૂં મલિન રે નલિન રે ! જઈ જલિ ગાહિ.

દંતહ વીજ દિશ્વાહિ મ, દાહિમ જિત સુલમાહિ ! ૫૭

નલિન-કમળ. ગાહિ (સં. અવગાહ)-ખડી મર. દંતહ-દાંતને. જિત-અતાપલ; પરાભવ પામેલું. સુલમાહિ (સં. સુષમા)-કાત વડે.

નીલમણિ કુંડલ કાનિ હ વાનિ હસઈ હરિઆલ.

પંચમ આલવઈ કંઠઈ, કંઠઈ મુક્તામાલ. ૫૮

નીલમણિ-લીલમ; પાનાં. હરિઆલ-હરિયાળી. પંચમ-પંચમ સ્વર. આલવઈ (સં. આલવ્) -ઉચ્ચારે છે. નીલમણિ-અહીં કુંડળમાં જડેલા પાનાની લીલાચનો હરિયાળીથી વ્યતિરેક વર્ણવ્યો છે. પંચમ આલવઈ-અહીં સ્ત્રીના સ્વરમાં કોવલના પંચમ સ્વરનો અધ્યાસ છે.

સીમંત સીંદુરિ યુરિઝ પૂરિઝ મોતી સુરંગ.

રાખડી જડી માણિકિ જાણિ કિ ફણિમણિ ચંગુ. ૫૯

સીમંત-સેધો. યુરિઝ (સં. મરિત) -ભરેલો. રાખડી-માથાનું ગ્લજડિત ધરેલું. માણિકિ જડી-મણિકના જડાયવાળી. જાણિ કિ-બલે કે. ફણિમણિ-નાગના માથાનો મણિ. ચગુ-મુંદર.

મમહિ કિ મનમથ ધણહિ અ; ગુણ હિ અઢઈ વર હાર;

વાળ કઢાવલા સોહઈ; મોહઈ સયલ સંસાર. ૬૦

મમહિ (સં. મ્મ) -બધા; બમર. ધણહિ (સં. ધનુસ્) -હાથ ધડુપ, દામડી. ગુણ-પણુ કઢાવલા-કટાક્ષ. સયલ (સં. સકલ) -બધો. અ-પાદપૂરક.

પલ્લવ પેશલ પાણિ કિ જાણિ કુસુમ સુકુમાલ.

સરલ તરલ મુજદંઢ કિ દંઢ કમલિની નાલ. ૬૧

પલ્લવ-કૂંપળ. પેશલ-મુંદર. કુસુમ-ફૂલ. સુકુમાલ (મં. સુકુમાર) -સુકોમળ. સરલ-સીધા. તરલ-હાલતા. કમલિની-કમળનો છોડ. નાલદંઢ-કમળનો દાડો. અહીં પૂર્વાર્ધમાં હાથેગીત અને ઉત્તરાર્ધમાં હાથપૂ વર્ણન છે. હાથેગી રંગમાં કૂંપળ માથે અને કામળામાં ફૂલ સાથે સરખાવી છે.

હરિણ હરાવડ જોતી. મોતીનાં ચિર જાલ.

રંગિ નિરુપમ અઘર જિ; અઘર જિસ્વાં પરવાલ. ૬૨

નિરુપમ-ઉપમા રહિત; અદ્વિતીય. જિ-નક્કી. પરવાલ-પરવાળાં. તે જ્વેનાં હરણુને હરાવે છે, અર્થાત્ તેની દષ્ટિ હરણુની દષ્ટિથી ચડિયાતી છે. જાલ-ઝૂંચેલી લટકે. રંગિ નિરુપમ-તેના ઓડ લાક્ષણ્યમાં ઉપમા વગરના છે. એટલે ઓડને પરવાળાંની ઉપમા આપી શકાતી નથી. હ્રસ્વદ્-એમ કહેવું પડે છે કે પરવાળાં ઓડ જ્વેનાં છે.

તિલકુસુમોપમ નાક રે. લાંક રે લીંજડ મૂઠિ.

કિશલય કોમલ પાણિ રે જાણિ રે ચોલ મજીઠ. ૬૩

તિલકુસુમોપમ-તિલના ફૂલ સરખું. લાંક-કે. લીંજડ મૂઠિ-મૂઠીમાં સેવાય છે. કિશલય-ફળ. ચોલ મજીઠ-ચોક્કસ દેશની મજીઠ જ્વેના રાતા; લાલચોળ.

વાહુલતા અતિ કોમલ કમલ મૃણાલ સમાન.

જીંપડ કટિ પંચાનન. આનન નહિ ઉપમાન. ૬૪

વાહુલતા-વેલ સરખા હાથ. કમલ મૃણાલ-કમળો દાંડો. જીંપડ-છતે છે; હરાવે છે. પંચાનન-સિંહ. આનન-મુખ. જીંપડ કટિ-સિંહની કટિ કરતા પથ્થુ તેની કટિ પાતળી છે. તેના મુખને કદાની ઉપમા અપાય એમ નથી.

કુચ વિદુ અમીકલસા; પણિ યાપણિ તળી અનંગ.

સીંદુર રાક્ષણહાર રે હારુ રે ધવલ શુભંગ. ૬૫

અમીકલસા-અમૃતથી ભરેલા કલશે. પણિ (સં. પુનર્)-વળી. સીંદુર-તેઓનો. રાક્ષણહાર-રક્ષક; રક્ષણ કરનાર. ધવલ શુભંગ-કાંચળીને લીધે ધોળા જણાતો નાગ.

નમણ ન કરડં પયોધર યોધ રતિહ સંગ્રામિ;

કંચુક ત્યજડં સંનાહુ રે નાહુ રે મહામઢ પામિ. ૬૬

નમણ ન કરડ-નમતા નથી, નમી જતા નથી. રતિહ-કીડાના
કંચુક સંનાહુ-કાંચળી રૂપી બપ્તર (સંનાહુ, સં. સંનાહ).

ઉન્નત કુચ કિ હિમશિખરી. શિખરિ તેહ પૈઠ
હાર નીશરણ; માંહિ રે નાહુ રે શીલતુ દીઠ. ૬૭

ઉન્નત (સં.)-ઊંચા. હિમશિખરી-હિમાચળ. તેહ શિ-
ખરિ-તેનાં શિખરોમાં. પૈઠ (સં. પ્રથિટ)-પેઠું છે. હાર નીશ-
રણ-હાર રૂપી ઝરણુ.

રૂપમઈ વિધિ તાં ઘડી જાંઘડી, ઉપમ ન જાઈ.

કરિ કંકણ, પાઈ નેઝર, કેઝર વાહડીઆંઈ. ૬૮

રૂપમઈ (સં. રૂપમયો)-રૂપાળી. વિધિ-બ્રહ્મા. ઉપમ-
ઉપમા. જાઈ (પ્રા. જાણ)-જેની. નેઝર-નેપુર. કેઝર (સં.
કેયૂર)-કડા. વાહડીઆંઈ-હાથોમાં.

વિલાસ વર્ણન

અલવિહિં લોચન મીચઈ, હીંચઈ હીંદોલિ એકિ.

એકિ હણઈ પ્રિય કમલિ રે, રમલિ કરઈ જલિ એકિ. ૬૯

અલવિહિં-અમથાં (?). રમલિ-રમન.

એકિ રે દિઈ વાલી તાલી છંદિહિં રાસ.

એક દિઈ ઉપાલંભ રે વાલંભરિ સવિલાસ. ૭૦

છંદિહિં રાસ-રાસના છંદમાં; રાસના ગીતમાં. ઉપાલંભ-
હાથે. વાલંભરિ-પ્રિયતમને.

મુરકલઈં મુખ મચકોડઈ, મોડઈ લલવલ અંગ,

વાનિ સુવર્ણ વસોડઈ, લોડઈ નિતુ નવરંગ. ૭૧

મુરકલઈં-મરકટલા સાથે; સ્થિત હાથે ધરીને. લલવલ-
લલચલ જતું; અત્યંત મૃદુ. વાનિ-ટરીટરી ધાતિએ. લોડઈ-(સં.
લુટ્ટ)-ખેલે છે.

અ-ધોક્ષિત

કંટક સંકટિ એવડઈ કેવડઈ પડસી મુંગુ
છપલપણઈ ગુણ માણઈ; જાણઈ પરિમલુ ચંગુ. ૭૨

કંટક સંકટિ-કાટા વાગવાના સંકટ સાથે, કાટા ભોક્ષવાનું
૬૫ બેરીને. મુંગુ-ભમરો છપલપણઈ-રસિકતાથી માણઈ-માણે
છે, ઉપભોગ કરે છે.

પાડલ કલી છડ કુંઅલી; તું અલિઅલ ! મ ધંધોલિ.

તું ગુણવેદ તે સાચડ કાચડ મહી મ વિરોલિ. ૭૩

અલિઅલ-હે અમર ગુણવેદ-મુશ્કળનાર, ખુબી પ્રીતનાર;
ગસિક વિરોલિ મ-વધોત મા.

વડલસરી મદ મીંમલુ રૂં મલુ મણિ અલિ રાહુ.

સંપતિ વિણ સુકુમાલ તી માલતી વીસરી આજુ. ૭૪

મીંમલુ (સ વિહ્વલ)-મરન સંપતિ (સ સંપત્તિ)-
(કૂચતી) સમૃદ્ધિ સુકુમાલ-મુકુમાલ તી-તે આજુ-આજ.

પાલઈ નેહુ પુરાણ ન; જાણુ ન મલુ સાલિ ! મુંગુ.

અલગ યિકડ ગુણ વિમણઈ દમણઈ લિઈ રસ રંગિ. ૭૫

નેહુ પુરાણ-જૂની પ્રીતિ દમણ-કેદ કૃપ.

વાલિ વિલસિવા વિવરણિ મૈંવર નિહાલઈ માગુ

આવરિઆ રૂંણિ ણીગુણ ણીગુણ સ્યું સુક્ષ્મ કાગુ. ૭૬

આતો અર્થ બધ બેસતો નથી

કેસુ ગરવ મ તું ઘરિ મું શરિ મમર ચરૂડ,

(માલતી વિરહ વહુ વહઈ) હું હંવડ મળી પડૂડ. ૭૭

મૂ શરિ-મારા શિરે, મારે માથે હે કેસુ ! મારે માથે ભમરો
બેડો, હવે મારા વિશે એ પેડો એમ કરી વૂ કૃપા મા. એ હવુ
માલતીને બહુ ક્રોધ્યા કરે છે

સાચિ ! અલિ ચરણ ન ચાંપઈ ચાંપઈ; લિહ નવિ ગંધ.

રૂઢઈ દોહગ લાગઈ આગઈ ઇસુ નિવંધુ. ૭૮

અલિ ચાંપઈ ચરણ ન ચાંપઈ-ભરે. ચંપાના ફૂલમાં પગ મૂકતો નથી. રૂઢઈ દોહગ લાગઈ-એ રૂઢા ફૂલને દુર્ભાગ્ય લાગુ થાય છે; એ રૂઢા ફૂલનું દુર્ભાગ્ય છે. આગઈ ઇસુ-અર્થ અસ્પષ્ટ.

નિતુ નિતુ ચરીઅઈ મરુહ; મરુહ ગંધ કુરંગિ.

ભમર ! ભમી ભમી રીણ હ લીણહ તસ રસ રંગી. ૭૯

ચરીઅઈ-ખવાય છે; ખાવામાં આવે છે. મરુહ-મરુવો. કુરંગિ-એળચીતો છેડ. રીણ (સં. અરણ્ય)-જંગલ. હ-એ. લીણહ-લેવો.-હે ભમરા ! મરુવો તો તું નિત્ય ખાય છે. કુરંગી એટલે એળચીતી ખુશબો તેનાથી બહુ ચડિયાતી છે. આખા જંગલમાં ભમીને પણ તારે રંગ ભેર તેનો એ રસ લેવો થટે છે.

ભમર ભમંતહ ગુણ કરઈ અગર જ કોરીહ જોઈ

અજી અ તીણઈ વિરંસઈ વંસ વિનાસઈ સોઈ. ૮૦

અર્થ બેસતો નથી.

મૂરખ ! મેમ સુહાતી જાતિ ગઈ મ ચીંતિ.

વિહસી અલિ ! નવમાલી વાલીઈ માંદિ પ્રીતિ. ૮૧

મેમસુહાતી-સ્નેહસંવૃણી. જાતિ-જાઈ; અબેલી. વિહસી-ખીલી છે. વાલીઈ-બાળેરી (નવમાલિકા) સાથે.

एकि थडि....बडल विउ लता; नवि भेउ.

ભમર ! વિચારિ કિશાં....પામર ! વિલાસિ સ્યૂં વેહ ૮૨

બડલ-બોલસરી. મેહ-મેદ. કિશાં-શા માટે; થં. સ્યૂં-સાથે.

મકરાંદિ માતી પશિની પશિની જિમ નવ નેદિ

અવસરિ લેવુ રસુ મૂકઈ ચૂકઈ મમર ન દેહ. ૮૩

ઉપરાંત અસ્પષ્ટ છે.

ભમર? પલાસ કરાં વલા; આંવલા આંવલી છાંદિ.

કુચફલિ ફલિત કિ તરુણી કરણી સિંહ રતિ માંડિ. ૮૪

પલાસ-આખરાના ફૂલ; કેમ્પાં. કરાં વલા-અથા ગણીને તથા
૨. કરણી-એક ફૂલગ્રાહક ફૂલ.

દમનહ ગુણિ મદમાતડ રાતડ રુપિહિ મુંગુ

કુંદ કુસુમ રમાડઈ છાંદઈ ચાંપુલા સંગ. ૮૫

દમન-કુંદનો છે. રુપિહિ રાતડ-પ્રુઅમુરતીથી મોઢ પામેલો.
ચાંપુલાસંગ-અંખાની એખા.

ઈંણ પરિ નિતુ મિય રંજવડ મંજુવડણ ઈંણ ઠાઈ.

ધન ધન તે ગુણવંત, વસંતવિલાસ જે ગાઈ. ૮૬

ઈંણ પરિ-એ પ્રમાણે. રંજવડ-રીઝે છે. મંજુવડણ-જેનાં
અપુર વચન છે તે. ઈંણ ઠાઈ-આ ઠેકાણે; અર્થાત્ આ પૃથ્વી ઉપર.

કેશવલાલ હર્ષદશય ધ્રુવ

‘કલાપી’ના પત્રો

લાહી, તા. ૧-૨૧-૧ બુધવાર

બહાલા હૃદયનાનંદ,

તમે આપેલું પુસ્તક અને શુભ ઈન્દ્રિયા મળ્યા. “Sair” એ શબ્દ મને લખી “વિવેક” બતાવ્યો એ... ...કેટલું કર્યું ?

હવે તારીખ વાંચી તમને અચંબો નહિ લાગે. “આપ મુને પિછું હજી ગાંધી દુનિયા” એ સાચું હોય તો “આપ જન્મે છે સારે જ દુનિયા જન્મે છે” એ સૂત્ર પણ સાચું હોવું જોઈએ. વળી “જગત્ ભ્રમ છે” એ શા માટે સાચું ન હોય ? એમ હોય તોપણ આ મહારી દુનિયા મહારી સાથે જ જન્મી છે એ બમને લીધે સાચું છે, મહારી માયા મેં જ હતપન્ન કરી છે.

ગયાં વર્ષોમા તું મહારો ગ્લો એવો જ આવતામા રહેજો.

સુખી રહેજો.

તારો મુરસિંહ

લાહી, તા. ૧-૩-૬૩

રેનેહી... ..,

પત્ર મળ્યું. વાંચી આનંદ થયો.

રાજ્ય સાંપાવાનું મોડું થયું તેની કાંઈ પણ લાગણી મહારા હૃદયમા છે જ નહિ. એ કાંઈ બહુ જરૂરની બાબત નથી; અથવા જરૂર છે તોપણ તેની મને દરકાર નથી. મને સત્તાનો લોભ નથી. સત્તા એ સુખ નથી પણ દુઃખ છે.... ...સાદીમા ને આશીર્વાદમા હાથો

ગધેડાનો તશવન છે તો હાથી ડાણુ છે અને ગધેડો ડાણુ છે? આપણે કાંઈ જરાજર તરબુતો કરવો નથી, પણ એના વિચારોમાં આપણા વિચારો બેગવી દાવ્યો કરવાનાં છે. માટે અહીં આવો ત્યારે સાદી અને આશીઝ બન્ને લાવશો... ..

અત્ર કુલ્લ, તત્રાસ્તુ. In haste.

લિ૦ શુભચિંતક
સુરસિંહના રામરામ

હાડી, તા. ૪-૩-૯૩

સ્નેહી,

તમાઈ તા. ૨ નું પત્ર મળ્યું. વાંચી આનંદ થયો. ‘હાથી મળ અને પાછી દિલગીરી’ વાંચવા મને મી. બીમને ઠણું હતું, અને તે ચોપડી એમણે મને વાંચવા આપી હતી, પણ વાંચ્યા બાદ એ પુસ્તક મને પ્રેમમય લાગ્યું તેથી ખાનગી લાઇબ્રેરી માટે મગાવ્યું. નવલકથા વાંચવાથી તમે લખોછો તે જ સ્થિતી થાય છે પણ હવે નરમ, હુનિયાદારીના કપાટામાં બેદરકાર અને વિરક્ત-સાત્વિક-ચાય છે. અને તે જ અદાગ હૃદયના સત્ત્વ હોવાથી આવાં પ્રેમમય નવલ-પુસ્તકોનો રસ તેમ જુઝ સાકરની મારફત મળી જાય છે. અદાઈ હૃદય જ દરેકનું બન્યું છે અને તે રસ જ પ્રેમ છે. પ્રેમ એ પ્રહાડનું જીવન છે. મને “ટ્રેજીડી”-દરેક વાંચવાનો શોખ છે. હું સોમવારે થોધે જાઉં. સાથે “કોમીયો બુલિયટ” અને “ઓયેસો” તેમજ પીન્ક ઇંગ્રેજ ગુજરાતી કેટલાક પુસ્તકો લેઈ જઈશ. તમે દેહો છો તે પુસ્તકો આપણે મગસું ત્યાર બાદ મગાવશું.

“વિલામત જવાનો વિચાર સારો છે” એ બેદરકાર વામ્મ બોલું છે પણ “કુતમ” છે—“કુતમ” રાખ તો જરાજર છે.

લિ૦ શુભચિંતક
સુર સ્નેહી

6187,
no. 93-523.

ឡើង មក ក្នុង
បរិវេណនៃ រាជ

ស្ថាន យ៉ាង ឆាប់ រហ័ស

ក្នុង បរិវេណនៃ រាជ

ឡើង មក ក្នុង

បរិវេណនៃ រាជ

ឡើង មក ក្នុង

បរិវេណនៃ រាជ

ឡើង មក ក្នុង

បរិវេណនៃ រាជ

માનવી બાં છે. મને!

એના મનમાં રહેલા પાપો

જોઈને મને એ બચાવ દુઃખ

પડે? રડતો રહ્યો, રડતો રહ્યો,

રડતો રહ્યો, રડતો રહ્યો—

બચાવ રડતો!! બચાવ રડતો

રડતો મને રડતો રડતો રડતો

પણ તમારો હાથે, મને મને

મને મને "મને" મને "રડતો" મને

મને મને તમારો મને મને

તે રડતો મને પાપો રડતો

મને મને રડતો મને મને

મને મને મને મને-મને

મને-મને મને મને

ત્યાં પણ તે! બાકારો
જિંદગી બાકારો સંભળો.

કુલપનો સહો અમણી

દેખી રૂં રહે તે-અર

અહીં. જાણો મહાન

અને પ્રસન્નતાને શિદિત

કદાચ - ધૂન અર!

અરે! જાણો નાં પણ એ

સંપત્તિ? સમજાવો નાં

વાત અને પરિણામો નાં

અરે! જાણો અરણી

તે જાણો.

લાડી, તા. ૧૨-૮-૮૩

બહાલો,

પત્ર મળ્યું. શું મ્હારું પો. કા. નથી મળ્યું? તાર નથી મળ્યો? એવું કેમ બને? મળ્યાં હોય તો પછી નકામું રૂદન શામાટે? બ્હાલા, રાત્રીને મિત્રની તલબ કાં તો હોતી નથી, અને હોય છે તો મ્હારા જોવા કોઈકે જ ભાગ્યાપાણીને સુમિત્ર મળી આવે છે. તમે લાડીના ઠાકોરને નથી ચાહતા પણ મુરસિંહને ચાહોછો. મુરસિંહના ગુણને પણ નથી ચાહતા કેમકે એક મહાત્મા લખે છે કે "ન જ્ઞેએ પ્રીતિ રૂપ, ગુણુ, ધનને-નજર લાગી એક પલકમાં, હૃદય ગળી બન્યાં દાસ, રટન 'તું-તું'." એવા મુરસિંહ તને ઘણા મળશે પણ મુરસિંહને.....ઘણા નહિ મળે.

હવે તુંતેમાં જ મળવું થશે એવી ઉમેદથી કાંઈ લખતો નથી.

કામળ લખી લખી થાકી ગયોહું.

લિ. તારો જ મુરસિંહ

લાડી, તા. ૧૨-૧૦-૮૩

સ્નેહી રાજશ્રુતિ,

તું તો ગયો. મ્હારો પ્રેમ તને કાંઈક cold લાગ્યો હોય-તો-ક્ષમા કરજો અને એવી દૃષ્ટના કરીશ નહિ. પ્રેમમા કાંઈક ઉછળતું દેખાય છે, પણ તે આખરે થાકી જાય છે અથવા ચક્રવર્તી કરે છે, પણ મૈત્રિ જરા શિથિલ લાગેછે પણ તે વિશેષ દ્રઢ છે. મ્હારો તારા તરફનો પ્રેમ બદલાયો છે એમ મને લાગેછે. ઉદ્બ્રમ્લપણું જતું જાય છે અને માત્ર શાંત ગુભ ઇચ્છા રહેછે. તોપણ મ્હારી વિનંતિ સ્વીકારી મને ક્ષમા કરજો.

હાલ એજ

તારો-મુર

લાઈ, તા. ૨૮-૧-૯૪

બહાલા હૃદય,

“ Ay! many flowering islands lie
In the waters of wide Agony.
Ay, man must reap the things they sow,
So, O man! hold thee on in courage of soul
Through the stormy shades of thy worldly way;
And the billows of cloud that around thee roll
Shall sleep in the light of a wondrous day,
Where hell and heaven shall leave thee free
To the universe of destiny.

Be it joy or sorrow,
The path of its departure still is free;
Man's yesterdy may ne'er be like his morrow;
Naught may endure but Mutability.
There is redress where there is wrong;
The past is Death's, the future is thy own.

—Shelley

બહાલા, તારા શા વિચારો! “વાવશે તે લણશે” એ સૂત્ર પ્રમાણે તેં સાફ જ વાતું છે તો સાફ જ લણીશ. સુખ શું? દુઃખ શું? એ તો એક દૃષ્ટના છે. એ જ શ્રેણીએ જીવંતમાં દરેક કાર્યમાં જય મેળવનારને સુખી કહ્યો નથી પણ એણે વાસ્તવિક વિચાર્યું કે “Happier they their happiness who knew.” જગત દુખી છે કેમકે વર્તમાનનું સુખ તે સમજી શકતું નથી. ગયું તે મીઠું લાગે છે. તને તારી ન્હાની નીચાળના દિવસો ગમના? હવે ગમે છે અને ગયું તેમાં સુખ હતું એમ ધારે છે. તને આ નીચાળના દિવસો નથી ગમના પણ તે પણ આડ વર્ષ પછી મીઠા લાગશે. તારું આ

વર્ષ નકામું ગયું નથી. તને કાંઈક એવું મળ્યું છે કે જે મળ્યાની જરૂર હતી-તે દુઃખ. કેમકે કવિઓ અને મહાપુરુષો માટે તે જ મહાત્મા લખે છે કે “They learn in suffering what they teach in song.” શીખ્યા વિના શીખાવાતું નથી. તમારે દુનિયાને કાંઈ શીખાડવાતું કામ કરવું જોઈએ-એ જ સૌનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ-તો તમારે શીખવું પણ જોઈએ. દુઃખ વિના શીખાતું નથી. તમારે માથે જે છાડો આપ્યો એ ખરેખરે મ્હોટું દુઃખ છે પણ દુનિયામાં એવા પ્રસંગો ઘણા મળી આવે છે. તેમાં આપણો ઉપાય નથી તો દુઃખ બોગવવું નિર્ણય છે. જે કામ કરવું એ હોંશયી અને મ્હોટી આશા રાખીને કરવું.આ વર્ષ તો શું પણ કોઈ વખતે એક ક્ષણ પણ “બળાપા”માં કાઢવાની નથી-એ કામ ઉઘોગીને માટે નથી.તોપણ આવેલ છાડો જૂઝવે જાણુ મુશ્કેલ પડશે પણ તમારી જ શીખામણ તમે યાદ લાવો-” મુશ્કેલીની સામે થવામાં જ મ્હોટાઈ છે.”

પુસ્તકો માટે નિશતે ગોઠવણ કરશો-ઉતાવળ નથી.

અત્ર કૃશક. તત્તરણ.

સ્નેહાધીન મુરસિંહ

લાડી, તા. ૧૫-૩-૬૪

બહાસા,

અરેરે ! તું મને તેનું તે જ કહી શામાટે દુખી કરે છે ? મ્હારાથી તે તો નહિ બને. “ન્યાય” દુનિયામાં નથી તો મ્હારે ઘેર ક્યાથી હોય. હું દેવ નહિ થઈ શકું-માણસ છું તે માણસ જ રહીશ. તું કે કોઈ કે મૂર્તિમાન “ન્યાય” પણ મને તે બાબતમાં ફેરવી શકશે નહિ.

... ..

કાયદા તો હજી વાંચતો નથી. મુંબાઈથી થોડા જરૂરના પુસ્તકો લેતો આવીશ. પેપર્સમાં ડેલીગેઝિટ, પત્રિકા, ગુજરાતી અને ફેસરે

હિંદ વાયુ'હું. જરૂરના સવાસો જ વાયુ' હુ-જેવા કે "સંસ્કારના
નાણા સંબંધી મુજવણુ" "પાર્યામેન્ટના ફેરાર" વિં હમણ
વધારે ઉઘોગી હુ. મ્હાગ વર્ડ્સમર્થનો અભ્યાસ મેં કેવી રીતે થ
કર્ધો છે તે જોજો. એ મિલાય "એડવાયર્સ આફ ટેલીમેન્સ" એ
નામનુ પ્રિન્ટિંગ નાવેય વાયુ' હું. ઇનિહામ તો નથી વાચતો.
જાધુ થગે—કાપદા વચાશે—ઇતિહાસ થોડો ઘણો જોવાશે—કવિના
બહુજો પણુ—અરે? તાર ને કહેવું માની હલ્લ ચીગમે નહિ—પ્રેમ
તોયમે નહિ પંજી તે દુગમ્મ કહેવાય, અન્યાય કહેવાય, કૂગતા કહે-
વાય કે ગમે તે કહેવાય તુ મને એટલુ તો માફ કરજો.

તામે જ મુરે

લાળી, તા ૨૪-૬-૫૬

બહાસા,

તારો કાગળ પહોચ્યો "Gipsy Child" એ મથાગાને
બંદાયે મે તો "સમુદ્રથી છંટાવું બાલક" આવું મથાગું કર્યું છે.
વાદી કે એવા રખડતા લોકના બચ્ચા કમળા કોઈ દિવસ બાલક મેં
તો કર્યું છે.

"Memorial Verses" વાંચી. એ કવિનો મસ સર્વ
જગાએ મળ્યો જ છે તેમા શુ કહેવું? ઘણી સાગી છે, બધે એમમે
તો તેનુ કાર્ષક કરીય લાખી કવિના લખતી તેમા કેવલણી ઘણી દોતી
જોઇએ એક નસનો પ્રવાહ ટકતી ગળતો. એ વાણું મહેનતનુ કામ
છે તમ્મ વાગ છે ઘણુ વાયુ અને પંજી તે બની શકે. મરફત
બહુવુ ઘણુ અગત્યનુ છે. તે પાઠગ પણુ થોડા માસ મહેનત લેવી
જોશે. "વીરમ" એટલે શુ? શ્રમાગ નહિ, પણ "પ્રેમરમ"
એટલે શુ? પહેના મસમા બળિ બક્ષિથી ફૂ જવા યત્ન કરે છે,
બીજામા બક્ષિ બક્ષિથી—કે બ્રહ્મથી—એમ કરવી પ્રિય ગમે છે—
કાગળ કે પહેવામા પ્રાધાન્ય બાવના કોધની છે બીજામા કોમળતાની.

વીગમા અસુક સ્થાને સ્વાર્થપરાયણ પ્રેમ ગહે છે અને તે ક્યાર
 આરે તો ઉત્તમ પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એ બધું ખરૂં-વીગમા-
 શૌર્યમા ઉમદા સ્વભાવ અને સર્વસ્વ ત્યાગ સુધી માણસ નિંદર ગહે
 છે તોપણ હુનિયાના સુધારા સાથે વીરસની પડતી અને પ્રેમસની
 ચડતી થવી જોઈએ વીરસ સદન કરવું સમજતો નથી, વીગ હૃદય
 ઉદ્ધત અને કોઈ કાળે મિત્રનું પણ એક જરા ક્રોધ આવતા માથું
 કાપના તૈયાર થાય, પ્રેમી હૃદય માથું કપાના સુધી પ્રવતુ જ રહે
 ગાંડિન ધનુષ્યનો તિગ્રમ એ કાળે કરનાર ધર્મનું શિરઝેદ કરવા
 અર્જુન તૈયાર થયો ત્યારે ધર્મ માથું ધર્યું વટ, ટેક બને હૃદયમા
 છે અર્જુનની ટેક એવી હતી કે ગાંડિવને અપશબ્દ કહેનારનું માથું
 કાપવું ધર્મના મનમા એવો મખન પ્રેમ હતો કે પોતાના બાઈની
 ટેક ન બાળે માટે મરના તૈયાર થયો અર્જુનથી ધર્મનું માથું ન
 કપાયું અને ટેક વૂઠી, ધર્મની ટેક અડગ ગહી પહેલો ગસ ઉતાવળીયો
 અને બીજો ધીરો છે જગતમા વીરના તત્ત્વો વધવાથી કશો લાભ
 નથી, પ્રેમના તત્ત્વો વધવાથી લાભ જ છે. હજુ જગતમા વીરસની
 જડર છે પણ તે એછી થતી જવાની મહાભારત યુદ્ધ ન થયું હોત
 તો લાભ હતો પણ કાલિદાસ ન થયો હોત તો ગુપ્તશાન હતું વીગ
 લખરો એ મહારાથી બને કે નહિ એની મને બહુ મોહાઈ શકા છે
 તે રસ મેં હજુ જોયો નથી-વાચ્યો નથી-સાક્ષાત દર્શન તો ક્યાથી
 જ થાય ? પણ પ્રેમસ તો હુ હમેશ અનુભવ છું તેથી તે લખતું
 મહેલુ પડે, નિત્યના પરિચયથી ઉર્જારો પણ તેના જ આવે પ્રેમમા
 છૂપો વીર-અને તેજ ખરો વીર, ખરૂં શૌર્ય છે-રહે જ છે હનુમાનના
 બધા કારોમા તેણે જે પોતાનું હૃદય ચીરી તેમા રામની મૂર્તિ બતાવી
 એ ઉત્તમ છે આ કાર્ય પ્રેમનું જ પરિણામ છે પણ તેમા " પ્રેમ
 શૌર્ય " નથી ? " ૧૩ નાગો બચાબાને ૧૫રી લાન મહારો ડે "
 આ વાક્ય તપાસો મત પ્રેમીના સ્મરણાર્થે બધું છોડવા તૈયાર થયેનું
 હૃદય નપુસક શૌર્યહીન કેમ હોય ? આ રડતા હૃદયમા હુનિયાને માત
 કરનાર કેવી પ્રબલ શક્તિ છે ? એ જ ખરો વીરસ ડે-ખરૂં શૌર્ય છે

રૂમણીની તબીબત ઘણી સારી છે-માત્ર મુંઝાં ચપા કરે છે. વર્ષાદ ૭ દિવસ થયો છે. વાવણી થઈ રહેવા આવી છે-પૃથ્વી લીલી થતી જાય છે.વાંચું છું તો એ જ વર્ડ્સવર્થ. કાલે સવારમાં મોનગઢ ગયો હતો અને સાંજે પાછો આવ્યો-નવા પ્રાંતના સાહેબ... ..ને મળવા. કાંઈ જરૂરી વાતચીત થઈ નથી-કરી નથી. માણસ હીક લાગે છે-છોકરો છે, કાઠીયાવાડી હવા લાગી નથી.રમન-ફિફ્ટ એક દિવસમાં ચરૂ કરીશ. એજ-મુર

લાડી, તા. ૨૧-૭-૬૪

બહાદુર દેવપાનંદ,

હું તને બૂધી ગયો એવી એવી કલ્પનાઓ સામાટે કરતો હતો? તારી કલ્પનાઓ જૂદી છે એ સાબિત કરવાની કશી જરૂર નથી. હું તને શું લખું? તું આવો કુખી તે સામાટે રહેતો હશે? દુનિયામાં કુખી થવું એ તને જૂથ નથી લાગતી? મને નો એવું લાગે છે કે જગતમાં કુખ દુઃખનાં તરવો વૃદ્ધા કરે છે તેમાંથી જેને જ જોઈએ તેને તે મળી રહે છે, દુઃખ કે સુખનો નિર્માયેલો કોઈ કાય છે જ નહિ. તું બલે છે તેમાં દુઃખ છે? તારી કઈ એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં તને દુઃખ લાગે છે?... ..તરફથી તને સતોષ નથી? તે તો નથી જ-એ હું જાણું છું-તું જાણે છે, એ કાંઈ નવી વાત નથી. તેના ઉપાય કરવો, એક કરવો બીજો કરવો-અતિ કાંઈ રક્ષ ન આવે તો બી હીક છે. પણ ચલ ક્યાં વિના નિરાશ થવું એ કોઈને બાજતું નથી. વળી “નિરાશ” થવું એ તો ક્યારે પણ હોવું જ જોઈએ નહિ. નિશ્ચલતા સાથે નિરાશા આવવી જ જોઈએ એ કાંઈ જરૂરનો નિયમ નથી. એક જૂની વાનખર વિચાર કરી કરી કુખી થવું એ તે શું કહેવાય? એક વાન આવે એટલે તેને અમુક વખત વિચાર માટે આવવો, તેમાંથી કાઢક તારી લેવું, તે પ્રમાણે

વર્તવું અને અંત પછી ગમે તે થાય. એક દાખલો લે. હું તને મળવા એક માઇલથી ચાલતો આવ્યો. તું મને ન મળ્યો. મ્હારે નિરાશ શા માટે થવું? ન જ થવું કેમકે હું આવ્યો અને ચાલ્યો તેનું નિશ્ચિત પરિણામ તો મ્હારા પગ દુખે તે છે-મળવું એ નહિ. “મળવું” એ તો કેટલીક ખીજ બાળતાનું-આ બાળત સાથે-પરિણામ છે. ચલ કર, આશા ગમ અને ફલ ન મળ્યું તેથી નિરાશ ના થા કેમકે “ચલ કરવું” એટલી જ ખીના “ફલપ્રાપ્તિ” માટે બસ નથી. ફલપ્રાપ્તિમા તો કેટલાક ખીજ યોગ પણ હોવા જોઈએ-તે ઈશ્વરાધીન છે. તારી બાળતમા તો આમાનું કશું નથી. ફનિયામાં હજી પડ્યો નથી. ક્યા મોટા હેતુ માટે તેં ચલ કર્યું છે? શી ફલ-હીનતા આવી? હવામા મ્હોલો બાધવાની તને ક્યાથી ટેવ પડી? ન્હાનાને મ્હોલું કરી દેવું એ મ્હને “વીરસ”નું મહાત્મ્ય સમ-ન્વનનારને લાગ્નિ છે? સમજવું બધું અને કરવું દાષ નહિ એ શું? પગી તો... ...મુરસિહની જ દારમા ગણાશે તો મુરસિંહ કઈ મૂતિના દર્શન કરી તેને મહાન ગણી તેને પગલે ચાલવાનું શીખશે? ક્યા તો આટલું જ. આટલું પણ તારે માટે ઘણું છે.

તારો જ મુર

બહાલા ભાઈ,

તારો દાગળ મળ્યો. આટલો બધો શુભ્સો શા માટે?

પહેલી.....ની વાન કરૂં પછી તારી વાન લખું. હવે મને લાગે છે કે આપણામા માગ કેટલાક દોષોનો લીધે કે એક વખત તમને સૂચના આપ્યા છતાં તમારી અધીરાઈને લીધે ધીમે ધીમે દિવ બગડતા જાય છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે આપણે ત્રણ એકબીજાના દાગળો આનંદથી વહેવા વહેવા ઉતારાડતા અને હવે દરરોજ પણ એ જોગબીતા અંદરો નોઈ અંદરે વગી શો કુંવાડો પડવાનો એવો દિવસ શોગો પડે છે. આનું દારણ શું. આનું દારણ

હદની ઉપરથી જવું અતિ નજીક આવી જવું. માણસમાં અને દરેક વસ્તુમાં મને તો એ ગુણ હાથ્યા છે-એવું અને ધક્કો મારવો. અમુક હદ સુધી પ્રેમ ખેંચતો હશે અને પછી ધક્કો મારતો હશે ?

“ મિટ સૌ પેદા થયું પ્રેમસદિમાં
હાથમાંથી મિટનમ યનાં હડી જવા.”

નહિતો આમ ચામાટે યાવ ? આપણા અને ખાસ.....અને મહારા સંબંધને શું પાથો છે ? હૃદય-સાહિત્ય-બસ. રાજ્ય નહિ અને રાજ્યની ખટખટ નહિ. મારો દારભારી ફલાશે યાવ તો બસ હાહીતું પાણી પીવું નહિ એવા મનસજવું વામ્ય બોલાવ એ ક્યા હૃદયની કે ક્યા સાહિત્યની હદ આવી ?.....વળી વગર પૂછેલી સલાહની કીમત શું ? કદાચ હું દુઃખમાં આવી પડીશ તો કૃષિન્સરના ધોરણ માફક મને પડવા દો. હું મહારી મેલે નીકળીશ, નહિ નીકળી શકું તો મદદ માગીશ અને માગું ત્યારે ટેકા દેલો તો તેની કીમત થશે. ગોંડલ ઠાકેર સાહેબની આ સંબંધે બહુ વખાણ ન્હી રીન છે-અને એ રીત તે રાખે છે એટલે શું તેને મિત્ર જ નહિ હોય ? અહોહો કેવું સુખ હવું ? તે બધું ખોયું અને હવે ઇશ્વર જાણે પાંધું ક્યારે મગરો ? મને માકું લાગ્યું નથી, હું દુખી નથી પણ તમારાં દુઃખથી ખેદ યાવ છે. હવે હું દુઃખી હમણ એવું તો કદિ કલ્પશો. પણ નહિ. મહારા સીધા રસ્તાઓમા મને બહુ આનંદ મળે છે. તમે પણ એવા વિશ્વાસથી રહો તો દુઃખજ નથી.હાલ એજ

કદાચ આ પત્રથી તને વધારે દુઃખ થશે પણ હું તો વધારે સુખ માટેજ માતું છું.

તારો મુર

લાડી, તા. ૨૯-૭-૯૫

હાહા,

“અરે અસરાર આ હૃદયે ખતા તુજ માફ કીધી છે;
હવે તોજા સદા કરજે,” ખુદા માફી તને બક્ષે.”

દગાની શરિયાતમાં આ બે લીટી ઉમેરી છે-તે કહડો તું તને
લગાડને હું મને લગાડી શકીશ. તું દુખી છે-હું પૂરો સુખી છું. હું
હવે દુખી નહિ જ ચલાનો. મહાઈ હૃદય બહુ બદલાઈ ગયું છે. પણ
યાદ રાખજો દોસ્ત બે હાથ જોડી માફ માગવાનો વખત અગાડી
આવવાનો છે. તારા કાગળો વાચી હું હસું છું-અરે બોળા માણસ
જરા અટક અને વિચાર.....
હમણાં બસ બધાને માફ લગાડવું એજ ધંધો મેં લીધો છે અને
તેમાં મને તો બહુ આનંદ આવે છે કેમકે આખરે શું થશે તે હું
જાણું છું અને તમારી બધાંની હથપાવલ અને ઉછાળા સાત રહી
જોયા કંઈ છું.

માટે હાલ સૌ બસે ફેદો આપણારામ તદ્દન સાત છે. તમારી
ઉતાવળ ઉપર આ શાંતિ કેવો જ્ય મેળવે છે તે અગાડી દેખારો.

હાથ લાજું હુંકં કાઢજ નહિ.

એજ મુર

લાડાઈમા ગીતા સમજનાર અબ્દુલ યવુ એ કેવું મુસ્કેલ છે
તે આ પહેલી જ વખત તું દેખી શકશે.

લાડી, તા. ૨૪-૧-૯૬

હાહા લાઈ,

તાઈ લાજું પત્ર વાચી-ઓહો ! ઘણા પત્રો ઘણાના વાચ્યા-
સુસાદરીમાં મિસ.ના પત્રો જેવું મીઠું દુનિયામાં કાંઈ જ ન હતું
પણ તે પણ આ તારા પત્ર જેવું નહિ-પત્રથી-કાંઈ પણ પત્રથી મને
એટલી લાગણી નથી થઈ તેમ કાંઈ પણ દાવની એટલી લીટીમાંથી

મને એટલું જ્ઞાન નથી મળ્યું. ફરીફરીને વાંચ્યો, તે પત્ર રાખી મૂકત
પણ “મર્મદારક બચ્ચ” રાખવી એ કાં તો નગજાઈ છે કે માર્ગ
દુઃખ વહેરવા જેવું છે વળી મને તો એવી જગર પણ નથી તેથી
શાડી નાખ્યો, હમણાં જ શાડી નાખ્યો. કેંક વિચાર આવે છે. “મૈત્રિ
તૂટે છે” “તૂટી શકે છે” એ માન્યતા હડી ગઈ. “જૂનાએ જૂંસાએ
પ્રણય નહિ એ સ્વાર્થ સ્વપના” એ બહુ સાચું છે. તારો મારામાં
કેવો સ્વાર્થ ન હતો—નથી તેમજ મારો તારામાં હતો નહિ અને
નથી એ તારા આ કામને સાબીત કરી આપ્યું છે. પણ આ શું
થયું? તને શું થયું? જૂદા પડી જવાનું—મનમાં તો તાંબાવેલી છતાં
જૂદા પડી જવાનું ખરેખર કાંઈ જ કારણ સમજાતું નથી. હમણાં વળી
એ સ્થિતિમાંથી એકદમ આવી લાગણી ઉછળી આવવાનું કારણ
સમજાતું નથી. તને ત્યારે છાપેલાં કાવ્યો મગશે ત્યારે તું આ વાંચીશ

“જન્મ ને જીવના કૃત્યો, છે આકસ્મિક સૌ અરે;

પાસા ફેંકે જનો સર્વે, જા દેવો હરિ હાય છે.”

એવા શું આપણે પાસા ફેંક્યા કે જોનો દા આવો દેવાશે?
મણિ કહે છે તેમ બે ને બે ચાર થવા જોઈએ તેને બંદો ફિરમતે
“હલકના આકાશ” ત્રણ કરી દીધા. કરી દીધા તેમ સાચું પણ
આખરે તો બે ને બે ચાર જ. હીક છે હમણાં તો બંદો ત્રણ હો—
જેમ ત્રણ પણ કારણ વિના થયા છે તેમ ચાર પણ પોતાની મેળે જ થશે.

કાવ્યો ભાવનગરમાં છાપવા આપ્યાં હતાં પણ તેમાં એટલી
બૂલો આવવા લાગી કે આખરે એ બંધ કરી નિર્ણયસાગરમાં આવવા
હવ દર્શો. ક્યારે તૈયાર થશે તે તો કહેવાય નહિ પણ માત્ર દોઢ
માસથી તો શું વધારે વખત જોઈશે? કાવ્યો ગ્રંથાં આવશે માત્ર એક
“બીડી અને બીડીનો પીનાર” એ ગિવાય. તને ઘણી નકલો મોકલીશ.

ફરીથી તારો મુ—

લાહી, તા. ૨૦-૪-૯૬

કૃપાળુ..... ,

“કૃપાળુ” નહિ તો બીજું શું ? ચામાટે કૃપા વિના આ બધું હોય ?

“વીધાયેલું હૃદય” બહુ સારું છે. આ પત્ર પછી એ ફરીથી વાચ્યું. બહુ થઈ. પણ કેના તરફથી થઈ ? મ્હારે ઘણું કહેવાનું છે પણ કેને કહેવું ?... ..નો તો કાગળ હતો ! “Sir” એ સંબોધનથી હતો. તેનું તો કાંઈ નહિ. મ્હારી કવિતાઓ છપાઈ હોય તો વેચાતી મોકલવા લખે છે. પણ તે તો માત્ર મિત્રમંડળ માટે છપાવાની છે એટલે મેં લખ્યું છે કે તમે તે સ્વીકારો તો હું છપાતાં મોકલી આપીશ એ પ્રસંગ લઈ લખે છે “I had the manuscript copies of all the poems kindly sent to me by *once* a very dear friend of mine Surs nhji who happened to be Thakore of—” આમા કેટલું સત્ય છે ? પહેલું પત્ર જે ગોધામાં મળ્યું હતું જેમા સહી કરનાર “An admirer” હતું. તે કોનું “Admirer” હતું ? મુરસિંહજીનું “Thakore of—”નું નહિ. મુરસિંહજીએ એવું શુ કંઈ કે નથી તેને “*once* a very dear friend” લખવું પડ્યું અને તે જ્યારે રાજકોટ ગયો હતો ત્યારે મ્હો સરખું પણ બતાવ્યું નહિ કે કોઈ મેળામા મુરસિંહ સલામ કીધી ત્યારે તેનો પણ સ્વીકાર ન થયો ? હશે ! “Thakore of—” ની તેની Thakoreshipમાં કાંઈ ભૂલ થાય કે ગમે તે થાય તેમા “Sursinhji” ના ‘Admirer’ને શું હતું ? એ admiration જે તે કાકીરની કાર્ય-કુશલતાથી હૃદયવ્યું હોય તો તે રાજકાર્યની ભૂલથી જતું રહે એ વાજબી છે પણ સાહિત્ય અને હૃદયથી હૃત્પન્ન થયેલું admiration રાજકાર્યની કુશલતાની ખામીથી કેમ જાય ? એક માણસ એકમાં સારો અને તે ગુણને લીધે મેત્રિ થઈ, મૈત્રિ થયા પછી મૈત્રિ કરનાર

તરફ તો તે કોઈ દિવસ બેવશ થયો નથી અને જે મુશ્કેલી લીધે મૈત્રિ થઈ તે મુશ્કેલી પણ ગયો નથી તો પછી મૈત્રિ કેમ જાય અને તે “વીધાએલું હૃદય” કેમ કરી શકે? એકમાં જેટલો સારો છે તેટલો જ બધામાં સારો છે એવી આશા રાખી નિરાશા મેળવી મૈત્રિ છોડનારને શું કહી શકાય? કેટલાંક કાર્યો એવાં conflicting હોય છે કે એકમાં જે સારો હોય છે તે બીજામાં સારો નીવડી નથી શકતો. Conflicting ન હોય તો પણ તેમ ઘણી વખત બને છે. અલબત્ત એકમાં જે એટલોબધો સારો લાગ્યો તે બીજામાં તદ્દન નકારો થયો. એ બેદની વાત છે પણ તેથી તે ત્યજી દેવાને પાત્ર નથી થતો. ખરું જીવંત તો એ બેદ પણ અમુક વખતે શું સારું જોવા જોઈએ..... ને હું ચાહું છું કેમકે તે મને ચાહે છે પણ.....અમુક હુએ કે ગમે તેવો કાર્ય-ભારી રાખે તેમાં.....ને હું ત્યજી શા માટે દેઉં?.....ની વખત જતા મેળે આંખ ઉપડશે અને તેને ચોખ્ખા લાગે તે કરશે. પણ મને જે માણસ ખરાબ લાગ્યો તે જ સારો હશે તો? અથવા સારો થઈ ગયો હશે તો? પણ ગમે તેમ હો, ગમે તેમ થાઓ પણ એવી બાબતોથી હું.....ને છોડી દેઉં એ તો કોઈ રીતે વાજબી નથી જ. “વશાઈ ના મળે જ્યાં ત્યાં” એ ખરું છે પણ એ બોલ કહેતા જે માણસ સખનારના મનમાં છે તેને માટે તો એ શરિયાત સાચી નથી-- માત્ર દુઃખી દરવા અને છોકરમનથી ઘડી કાઢેલી છે. “બેવશાઈ”ની કાંઈ વ્યાખ્યા તો હશે જ. તે B. A. LL. B. કેમ ન વીચારી શકે અને તે વ્યાખ્યા ઘડી કાઢ્યા પછી તે જોને માટે તે શબ્દ વપરાયો છે તેને લાગુ પડી શકે છે કે નહિ તે પણ કેમ ન વીચારી શકે? બાકી Pessimist તો “બેવશ” ગમે તેને કહી શકે અને કહે તેના ઉપાય નહિ તેને માટે પેટ શું બાગવું? છૂક હાડી શોધનાર ભક્તે શોધે પણ તેથી કોઈના પર વગર વિચાર્યે આરોપ મૂકી તેમ દરયું એ જાણવું નથી. જરા હજી વધારે વીચારો-આપણી જ અને સખનારની પણ-સીએને આપણે ચાલીએ છીએ-શામાટે ?

તેઓ આપણને ચાહે છે-માટે જ. બીજી ક્ષત્રી તેઓ ચલાવતા
 થાય છે ? આપણા શીખતા તેઓ ભાગી થઈ શકે તેવી છે ? તે જ
 પ્રમાણે..... મુરસિહને ચાહતો પછી તે કાકાર તરીકે બંધે “૬”
 નીચે તેમા તેના પ્રેમને શો બાધ આવ્યો ? આધુ શામાટે જવું ?
 પોતાની સ્ત્રી માટે જ જૂદો કામદો અને એક મિત્ર માટે જૂદો કામદો !
 “ગૃહીણી” જેને કહીએ તે તે છે ? બાવકોને ઉછેરતા આવડે છે ?
 સ્વે-સરની “કેવલણી” પ્રમાણે કે કઈ ચીયરી પ્રમાણે માનકોને
 ઉછેરે છે ? એમાત્ર કાઈ નથી હતા અને એકબીજાને ચા ? છે
 શામાટે ચાહે છે ? કારણકે અને એક બીજાને ચાહે છે. તો મુરસિહ
 ક્યારે.....ને ન ચાહતો હતો ? પોતાની સ્ત્રી માટે તે ગદિયો ફો
 કે તેને કેવલણી બરાબર ન મળી હતી મુરસિહને રાજ્ય કાવવાની
 મથુ કેવલણી મળી હતી ? એમના વડુ હવે શામાટે શીખતા નથી ?
 જવાબ તૈયાર જ છે કે “આજસુ છે” ત્યારે એ “આગતુ”
 થવાનો પ્રેમમા મુરસિહને નામાટે હક ન મળે ? એક સ્થાને કમા
 અને બીજો સ્થાને શામાટે નહિ ? પણ આ બધું કોને ક ? ?
 અરેરે ! સવામ સગખી પણ ન લીધી ? બના ગૈરિને સમથે આપેલું
 present પણ માણુ વાળતું ? મ્હારે પણ તે પુત્રક પાંચ મોકલવું
 હતું પણ તે અરેરે ન બની શક્ય Weakness ! Weakness !
 બસ તે weakness માટે જ તેનો ત્યાગ ! કોની પામે પ્રિયાદ
 કર ? હવે એ લપ મૂકી તમારા જવાબો લખી નાખુ

ગઝલ સાંઝ છે પણ “નીધાયેલા દંદમ” જેવું મને નથી
 લાગતું. હમણા હું ફિલોસોફી વાચતો નથી પણ એમર્સન વાચવા
 વીચાર છે હાલ તો વર્ડ્સવર્થનું જીવું વોલ્ટુમ વાયુધુ. મનુષ્યની
 પહેલી ચોપડી પૂરી કરી છે.

ગણો તો એજ સુ-

એક વખત મારા કારણો... પામે મૂકવા બહુ મન થાય છે.
 તે મને ચાહે છે અને હું તેને ચાહું છું છતાં કમનસીમે આ ગિથિતિ

છે. તેનું શું કરવું તે સમજતું નથી. આ સાથેના કાગળ અને મને તો કાંઈ લાગ્યું હતું તેના ઉભરા ઘણા નીકળ્યા છે પણ તેમાંના એ લખી મોકલું છું તે પણ.....મોકલશે.

મુ—

લાડી, તા. ૧૦-૬-૯૬

બહાદુર.....,

પત્ર મળ્યું. ખરેખર આપણે બધા આ આખી દુનિયા-વાણીના બગદ છે, કરવું પણ આખરે ત્યાં ને ત્યાં જ. ખીજે ક્યાં જઈએ? એવા સખત લાકડાથી બેડાયા છીએ કે તે તૂટી જ શકે તેમ નથી.ને માટે પણ તમારું કહેવું બરાબર છે. પણ હવે એ મના મળ્યાનો સમય ક્યારે આવે?

કાચો મણિમાઈને મોકલી દીધાં છે. હજુ મુધી એક વિચાર મ્હારા મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો તેને વિશેષ સતેજ કરવામાં જટિલનું એક પ્રશ્ન “પ્રીતિ વધે? નાનિ વધે?” બહુ કામ લાગ્યું. તે જ વિચારને જને પત્રથી પૂરો છનસાઈ આપવા “હૃદય ત્રિપુટિ”માં મેં ધત્ત કર્યું છે. અને એકને ચાહતાં છતાં ખીજને ચાહતાં શું વિશેષ આવવા જોઈએ વિં ત્રિપુટિની જ લાગણીવાળાં ખીજ” કાચો ન્હાનાં ન્હાનાં લખાયા છે. તે જ માત્ર આ પ્રસંગે મોકલેલ છે અને તે જ તમને મગશે. તે બ્યારે કુરમદ હોય ત્યારે વાચશો અને તેને માટે શું અભિપ્રાય તે લખશો. ખીજ” કાચોની નક્ક કરાવતાં બહુ વખત જાય તેમ અને તે લખનાર દારકુન હરજીવન સિદ્ધ રવા કરે છે તેથી તે તો આપણે મળશું ત્યારે વાંચશું. નોંટ- જુદો હું સાથે લેતો આવીશ.

હાત્ર વિશેષ કશું લખવાનું નથી.

વર્ષાદ આવવાના પરિવાલ્યુ કરે છે.

એજ હતો તે જ મુ—

લાહી, તા. ૧૮-૯-૯૬

પ્રિય.....,

હમણાં જ એમર્સનનું એક પ્રકરણ પૂરું કરી બેઠો છું. માર્ટિના આવી ગયો છે—ચાર પુસ્તક છે. જોઉં છું અને વાંચવાનું મન થાય છે પણ એમર્સન હાલ તો છોડાય તેમ નથી. તે વાચતા વાચતા મને કેન જાણે શું એ થાય છે ?

પેલી ઇઝરાયેલની અને હૈદરની વાત વળી આજે મનમાં આવી છે. ઇઝરાયેલની વાત કરતા હૈદરની વાત વધારે સારીરીતે ગોઠવી શકાય તેવી મને લાગે છે. તે વાત જ કવિતાના રૂપમાં મૂકનાનો વિચાર થાય છે.

હાલ એક નવો વિષય લખવાની ગોઠવણમાં છું. “ ગોઠેલ હમીરજી ” નું એક કાવ્ય બનાવવા વિચાર છે. જો એ વાત બગબર ગોઠવી શકાય તો વસ્તુ બહુ સારું છે.

અબ્બાસ કેવો આવે છે ? આવતી રજામાં અહીં આવશે ?

સ્નેહાધીન મુરસિંહ

લાહી, તા. ૩-૧-૯૭

બહાલા હાઈ,

તારૂં પત્ર મળ્યું.

વળી મ્હારા હૃદયમાં કાઈ ફેરફાર દેખાય છે તે પણ ખરું છે. મ્હારી ઓપ્ટિમિઝમની વાતોમાં કાઈ છત્તુ બહુ હડી પેસિમિઝમ બરાનું જાય છે. અને બહુ સમયથી લાગી આવ્યું છે કે દરેક માણસ મિત્ર વિનાનો જ છે. દરેક માણસની વાત તો ઈશ્વર જાણે પણ મ્હારે માટે તો તેમ જ છે. હાલના મ્હારા કાવ્યો વાચ્યો તો તેમાં પણ કાંઈ બહુ મોટો ફેરફાર લાગશે. એક ટુંક આજે મોકલુ છું. એજ.

તારો મુ—

લાહી, તા. ૪-૭-૯૭

પ્રિય ભાઈ,

પત્ર મળ્યું.

.....વિં મોટલી કમીસ. મહારા અગાડીના કાબ્યો-મહારે કહેવું
જોઈએ કે-“ જોડાખાઓઆ” તરીકે વંચાયા નથી. ન જ વચાયા-
નવખમા જે વિચાર ન હોય તે ક્યાથી કાઢપણુ ધવારા રિના
જાનમ પામે ? પણુ એ કાબ્યો તેમ વચાયા હોત તો લાગત કે
“ ભજાએલીને ” એ કાઢ નવિન જ હૃદય માટેનો વિધાપ છે.

૮મ્મો વિં મળી ગયા હજે. મિ ઝેશીને મલામ

એહાધીન મુરસિંહ

લાહી, તા ૨-૧-૯૮

પ્રિય.....,

પત્ર મળ્યું.....

હમીરજી માટે જે કહે છે તે જરાનર છે ત્રીજ સર્ગમા શરૂ
થતા વર્ણનો મહુ મિથિય લાગે છે પણુ તેમા એ જ્યાથી અભિમન્યુ
માખન થાય છે ત્યાથી મસ શરી શરૂ થતો હોય એમ મને લાગે છે.

ગુનાખસિહ સરસ્વતીચંદ્રના પહેલા ભાગ જેવું તો નથી જ
અને એનોની વાચ્યા પછી તો માગે જ છે કે ઇંગ્રેજ પુસ્તકનું બધ
આમા આવી શક્યુ નથી. અને જતા મણિમાધને જે એક વાન બધે
કહેવાની છે તે આમા પણુ કહેવાઈ છે અને તે નવવકયામા એવી
મારીરીતે આવી છે કે બધુ બંડુ સુદર અને બલ્ય લાગે છે.

દાય અહીં જાટિય આળ્યા છે. આજે જવાના છે.

તમાગે મુ-

રાજકવિ 'કલાપી'

આશા

(લાવણ્યમયી)

×એકલ તારા એએ ઝાંખે, અંબુલિ એકલ તાર;
અનન્ત દિગ્મંડળમાં વ્યાપ્યું શેષ બધું અંધાર;
ભાર જગદુખનો ઉરમાં; ૧

×વૌરસના Hope (આશા) નામના પ્રખ્યાત ચિત્ર કંપર હારોલ્ડ બેગબી (Harold Begbie)એ રચેલા નીચેના અંગ્રેજી ॥ બ્યૂટી અલુનાદ.

"One star, one string, and all the rest
Darkness and everlasting space,
Save that she shelters in her breast
The travail of race.

Borne thro' the cold and soundless deep
With ruin riding down the air
She bows, too heavenly to weep,
Too human to despair.

And ever on her lonely string
Expects the music from above,
Some faint confirming whispering
Of fatherhood and love.

One star, one string, and thro' the drift
Of ocean sad with human cries
She waits the hand of God to lift
The bandage from her eyes."

—Harold Begbie

દામદામ-રમારક-મથે]

આશા

[ચિત્રકાર: જી.એલ.વોલ્સ

હર હાંડો એ બાર વહંતી, પલાણીને ભૂગોળ,
દીનવદન દેવી જ નમાવી જો! જેહી જ અમોલ,
મૂઠ તન્ત્રી ધરો કરમાં. ૨

નીરવ ગ્રામ્યાલીન કુહરમા ઘસડાતી અસહાય,
એમ પથેથી વિનાશ જિતરે જગસંહારક ત્હાંય,
સહન તે કરતી કેવી! ૩

શીર્ષ નમાવ્યું, પણ નવ રડતી, દિવ્ય બળે દહ ટેક,
તદપિ નિરાગાવશ નવ યાતી માનવગુણ ધરો એક
રહી સ્થિર ભાવે દેવી. ૪

અને સતત કરતી જ પ્રતીક્ષા ગીતધ્વનિની દૂર—
અંતરિક્ષથી આવી વહેશે એકલ તારે ગૂઢ,
એક આશ્વાસન ધરતી; ૫

વતસલતા ને પ્રેમતણી કંઈ પ્રતીતિ દેતા ગૂઢ
મન્દ રવો વહેશે કંઈ જાખા—એમ વાગ્જના ઉર
ધારો તન્ત્રી સ્થિર કરતી. ૬

એકલ તારા, એકલ તન્ત્રી;—અનન્ત યુગ વહ્યો જન્ય,
યુગયુગમાં આકન્દ મતુજના કરુણરવે ભોંભરાય,—
વાટય ત્હા દેવી જોતી; ૭

વાટય જોતો અદ્વાબર જેહી,—પ્રભુનો પ્રેમલ હાથ
દેવો નયનના બન્ધ ખસેડી, દેશે મુખ-આસ્વાદ,
પ્રગટશે પ્રેમલ જયોતિ! ૮

પ્રભુતા ભણી પશ્ચાતાપ

“બેટા, મોજાં બહુ ઉછળે છે; બહુ દૂર જા માં. એ છીપો-લીઓમા ત્હને શું મળે છે?”

“હે—આઈ—ઓ...” દોડતું દોડતું બાળક મા પામે આવ્યું.

x

x

x

મ્હારો ઇતિહાસ વિચિત્ર છે. એ પૃથ્વીને ત્ય-ત્યે બહુ સમય વીત્યો નથી. પ્રજાનો ન્યાય એવો થયો છે કે મ્હારે મંગળ અને પૃથ્વી ઉપર અદૃશ્ય સત્ત્વ તરીકે પમાનાપ કરવા ભટકવું. સમુદ્ર ઉપર કે ખીણોમાં, પર્વતો કે ચહેરોમાં અશ્વત્થામા જેમ અણુદીક્રો રખકું છું. અન્તરનો તાપ સહન ન થનાં કોઈક વખત કુલની પાદડી ઉપર બેસું છું તો પાંખડીઓ જાણે બળી જાય છે! મ્હારા ધસારાથી પાદડાં પરનાં જગબિન્દુ ખરી પડે છે. ચક્ષુના ક્ષાપને અવનિ હતી; મ્હારા ક્ષાપને પણ છે. મ્હારે છે તે યજ્ઞ જાણુતો હતો; હું તે નથી જાણુતો. આ બાળક અને ત્હેની માતા જોઈ મ્હારો આત્મા કંઈક ઉદ્ધામે છે, છતાં અન્તરમાં ક્રૂરનો હાથ છે. સામે સમુદ્રની અનન્તતા કાગની અનન્તતા સમી પડી છે. સમુદ્રનાં મોજાં ઉછળી ઉછળી છીપો-લીઓ જેવા મનુષ્યના બાબની મસ્કરી કરે છે. પર્વત પાછળથી કોઈ દેવી બાળકે રમનમાં કુલ ભરેલી ચાંદાની રક્ષાળી ફેંટી હોય તેમ ચંદ્ર જામ્યો અને ઊગતાં વેંત રક્ષાળીથી ખરી પડી કુલ, કુલ—બધા પૃથ્વી પર વેરાઈ ગયાં;—કદાં તો સમુદ્રના અનન્ત હડાણ સુધી ઉતરી પડ્યાં. એવે જ સમુદ્રમાં વેગળે ઘૂંઘૂં...કરતો અવાજ થયો ને મ્હને થયું કે વાયુપૂર્ણ દડાને એ દેવી બાળકે પર્વતની પાછળથી ઠેસ મારી કે શું? કદપનાને થયું કે હમણાં એ શ્વેત દડો સમુદ્ર પર પડશે પણ ચન્દ્રદેવની કદપના ત્હાંજ અટકી.

હાં; ચન્દ્ર ઊગતાં પેલી સ્ત્રી તળેટી પર આવેલી પોતાની. ઝૂંપ-ડીમાંથી બાળકને ઘડીમાં આગળ દોડાવતી, ઘડીમાં માતાની પદ્મલીઓ ગણતી, એસી પડતા તે બાળકને “ઝટ ચાલ્ય, બાપુ!” એમ કહેતી, સ્વેત વસ્ત્રથી જાણે ચન્દ્રમાંથી હમણું ઉતરી હોય એમ દીસતી, સમુદ્ર તરફ આવી. કિનારા પર એક ન્હાનો રેતીનો ઢગલો કરી બાળકે પોતાની માતાને તે ઉપર બેસાડી, તે પોતે પાણી તરફ આમથી તેમ બેળામાં છીપેલીઓ ભરવા દોડવા લાગ્યો. એ આ સમય.

બાળક બોલ્યું: “હે’ બા, આ શું? છીપેલીઓ? તું બારણે ફૂલ મૂકે છે, ને આ જો; એ ન મૂકાય?”

“એને, એટા, સ્વસ્તિક રચવા કહે છે.”

“તે શાના થાય?”

“ફૂલનાય થાય ને કંકુનાય થાય.”

“કેવાં હોય?”

“એ સ્વસ્તિક લાલ હોય.”

“તે બા, તું એવાં લાલ છસ્તિ કેમ નથી કરતી?”

“આપણાથી ના થાય. બીજા લોક કરે.”

“બા, જો બા; તું બેસતી કેમ નથી? આપણા બે વગર બીજા લોક છે? ત્યારે આપણે એટલા કેમ?”

વિજળીના ચમકારે દૃષ્ટિ કેંદ્રમાં આઠાસ ઉપર ચઢી આવતાં વાદળ નજરે પડે તેમ માતાના હૃદયમાં ચીરો પડતાં જૂનાકાળ ખડો થયો.

—“પ્રિય અનન્ત! પ્રિય શુંકામ યથો? જો તું પરણેલો જ હોતો તો યોગીઓનાં દર્શને આ પર્વતોમાં ક્યાં આવી ચડ્યો? આઓ તો હમારા ઝૂંપડા રહામી ઝૂંપડી ક્યાં બાંધી?”

પ્રિય અનન્ત! આટલેથી પત્યું હોત તો પર્વત પાછળના મ્હારા યોગીપુરને લજવાનો વારો ન આવત. મ્હારી વેણી મૂંચવા ક્યાંહીથી એ તું બોરસસ્વીના કૂલ શુંકામ રોજ લાવતો? એક વખત તેં શું કામ કહ્યું: ‘પ્રેતા, પ્રેતા! લાવ ત્હારી લટોમાં હું કૂલ મૂંચુ?’ સાંભરે છે અનન્ત? મ્હારા કેયને ચૂમી ત્હારા પાપનો માર્ગ ત્હેં મોકળો કર્યો. હવે નહિ કહું. પણ પર્વતને ને સમુદ્રને સાંલગી પેલી ગુફામાં હવે હું નથી જતી. મ્હો પહોળું દરી ત્હારા અને મ્હારા પાપની એ સાક્ષી પૂરે છે. ત્હાં જ આપણે...—આ બાગકના ઓ પિતા અનન્ત! ‘પિતા યદ્યગ’ એ પાપની પ્રત્યક્ષ ઘોષણા ત્હારા હૃદયમાં યદ્ય.

પાપની ઘોષણા થતાં હું મ્હારે મન ઉતરી મઘ. તું મ્હારે મન કતરી ગયો. ત્હારા હૃદયમાં પણ રનેદના તાર છેલ્લેક્ષા રણુકાર કરી તૂટી ગયા!

તેં સમુદ્રમાં ઝંપલાવ્યું અને તે જ ગુરા આગળ પાપના છેલ્લા રમરણાવશેષ ત્હને મ્હારાં સગાંએ બાંધ્યો. પછી—

યોગીપુરનો અદેશ છે કે માતાઓને પૂજવી. હું પાપી હતી પણ માતા બનાવવા સમય વાર્ય જોઈ રહ્યો હતો. પણ યરમની મારી—પાપની યરમની મારી—યોગીપુરથી છૂટી પડી પર્વતની આ બાજુ ઝૂંપડી બાંધી રહું છું. યોગીપુરમાં મ્હને સમય યદ્ય છે કે મ્હારા કેપતાં કોઈએ શલુગાર ન સજવા, કોઈએ ગાવું નહિ અને કોઈએ મ્હને કૂલ ન આપવાં. જાતે કૂલ વીણી લાવી પથ્થાપાપની એક આદતિ તરીકે આંગણે કૂલનો સ્વસ્તિક રચું છું કે એટલા તો પ્રજુતાના બલુકાર વાગે. પાપ ક્યેં પથ્થાપાપ, એ પ્રજુતા તરફ ખમલાં માંડવાં—”

x

x

x

માતાના આત્માએ મ્હારા આત્માને સદેશ મોકલી દીધા, ને મ્હારા હૃદયમાં પણ બૂનકાગ જાઓ. તે અનન્ત—તે પાપી—તે હું જ.

હાય, હું જ ! બિચારી પ્રજા નેષ શક્તી નથી કે તે પાપાત્મા
અનન્ત હેની પદરજ ચૂમે છે. અદૃશ્ય હું જાણે આંસુમાં આગળી
ગયો; અને ધીમે ધીમે મ્હારી આગળ પાછળ તેજ વ્યાપતું ગયું.

x

x

x

ચન્દ્ર માથે આવ્યો.

“ બા તારા માથામા આ ફૂલ ગા ? આ તેજ તેજ શાનું
જણાય છે ? ”

“ બેટા ! તને પાખો કેવી ? ”

x

x

x

આગળ બાળક અને પાછળ પ્રજા—અને હેના કેશમા તેજ-
બળો મોતી ગૂંથતો હું ફિરણને રસ્તે રસ્તે ઉડ્યા. બાળક ફિરિસ્તો
ચન્દ્રમા થઇને અમને ક્યાક લઇ ગયો.

x

x

x

સમુદ્ર હવે શાન્ત થઇ ગયો હશે. દગલા ઉપરની છીપેલીઓ
રખડના પ્રવાસી માટે પડી હશે. ગુફામા હજુ ચે કોક વખત ‘પ્રજા !
પ્રજા !’ શબ્દ સંભળાતો હશે ! અને યોગીપુત્રના વાસીઓ કોક વખત
સમુદ્રના પડ્યા જોડે ‘અનન્ત !’ ઓ અનન્ત !’ એમ સાંભળના હશે.

વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી

દક્ષ-યજ્ઞ-ભંગ

સ્વલ્પ:

હિમાલયનો મુંદર ગુપ્ત નૈઋત્તિક રમ્ય પ્રદેશ, મનહર ઝાણાંઓ, મનોરમ શીલાઓ; ને એક હિમ્ય પ્રદેશ પર શંકરનું ન્હાનું મુંદર સ્થાન.

સમય: સૂર્યોદય

શંકર: સતી! સૂર્યોદયની આછી ગુલાબી પીછી હિમાલયના ગુપ્ત પ્રદેશ પર ફરે છે; નિર્ભય હૃદયમાં ઝેદનું અંકૂર ફૂટતું હોય તેમ. મમય બદ્ધ આનંદનો છે. સૃષ્ટિ બલ્ય નહિ, પણ સુંદર બની છે; અને તેથી એના ચંડા ધીમા પવનમા પત્નીઓ દ્વંધવ દરે છે.

સતી: અને આ બાબતુ માનસ સરોવરનું મુંદર જલ સૂર્યના દિગ્વિધી શોભી રજી છે. ભગવન્ દીવાકર! નમસ્તે!

શંકર: નંદી દાસે દા સમાચાર લાવ્યો?

સતી: મ્હારી બધી બહેનો અંદ્રબનમાથી પિનાછને ત્યાં યજ્ઞમાં જવા રવાના થઈ છે. ઋષિ કસ્યપ પણ જવાના હશે. હવે હું એક મ્હી. ત્હમે હા દેહો કે તમ્મ નંદી સાથે રવાના થવું છે.

શંકર: ત્હમને ખતર છે નાં? આવકાર વિનાના પિનાના ગૃહ દરનાં બંદીગૃહ વધારે સાફ છે. સ્વમાન ભજરો; અને થોડ્ય સત્કારમાં-ત્હમારા પોતાના અનેક જન્મસિદ્ધ હક્કમાં-જે આડે આવે ત્હેના પર બધંદર સ્વરૂપથી ધમો! હું રુદ્ર છું: બીજાને રુદન કરાવું છું ને મ્હારું પોતાનું દરુષુમય ધ્યાન રુદન એ મ્હારે પોતાને શ્વાધીન

છે. મહારી એક માન્યતા છે કે દરેક મનુષ્યને એવું રૂઢન સ્વાધીન-
હોવું જોઈએ.

સતી: ત્હમારા શૌર્યના પ્રદિબિન્દુથી સ્વમાનની લાગણી હું
ન સમજી શકું એવું નથી, પરંતુ પિતાના ગૃહનાં તે વળી આમંત્રણ
શાં? માતા પીરસે સારે આગ્રહ શો? પરમપ્રિય! ગૃહનાં કેટલાક
પ્રશ્નના સંબંધમાં મનુષ્ય સ્વમાનનો ત્યાગ કરે એમાં જ એવું શૌર્ય છે!

શંકર: સતી! એક વાત સમજવા જેવી છે. પિતાનું આમં-
ત્રણ એટલા માટે જ આવે છે કે એ આમંત્રણથી શ્વસુરગૃહમાંના
અધા સ્વમાન જાળવી આવવું હોય તો આવી શકે. ત્હમારે જવું જ
હોય તો હું આડે નહિ આવું. પરંતુ જે અનંત સમયના ગુપ્ત સાકે-
તિક હેતુથી આપણું જીવન અખંડ બન્યું છે ત્હેના વિકાસક્રમમાં
ત્હમે પણ અર્ધ બાગીદાર હોવાથી કહું છું કે સ્વમાન અને શૌર્ય
વિના જીવન નથી. ત્હમારું સ્વમાન ન જળવાવાને લીધે મહારા પોતાના
બલ્ય રૂઢપદને લાંછન ન લાગે તેટલા માટે, અને કૈલાસાધિપતિની સ્ત્રી
સામાન્ય સ્ત્રી સ્વરૂપે આવી અને કાષ્ઠપણુ અસામાન્ય શૌર્ય દર્શાવ્યા વિના
સ્વમાન ખંડિત કરાવી ચાલી ગઈ, એમ દેવસભામાં કાષ્ઠપણુ વખત
કાષ્ઠ ન કહી શકે તેટલા માટે, રે સતી! ત્હમારા સ્ત્રીત્વને યોગ્ય સ્વરૂપે
રહેજો! યાદ રાખજો કે કૈલાસના બલ્ય નૈસર્ગિક સ્વરૂપને દક્ષની કાષ્ઠ
બેઠથી શણગારવાનું બાકી રહેતું નથી. રત્ન અને જવાહીર, હીરા
અને માણિક, ઇન્દ્રમણિ અને પન્ના જેને કિંમતી હોય ત્હેની પાસે
જ રહેવા દેજો! લક્ષ્મી રાખજો કે માનસ સેરાવરનો અધિપતિ
આગ્રિચતુર્લોક લાંછન એક ઘડી પણ સહન કરવા જન્મ્યો નથી.

સતી: આપના બલ્ય સ્વરૂપને, મહારા સ્ત્રીત્વને અને કૈલાસની
પવિત્રતાને અખંડ એ જ સ્વરૂપે પુનઃ પિતાના ગૃહમાં સ્થાપવા હું
બહુ. હું સમજું છું કે કૈલાસનો નરેશ આજે દક્ષના યજ્ઞમાં પોતાના
પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાની પ્રિય સ્ત્રીને મોકલે છે. પિતાના યજ્ઞમાં જતાં
આનંદ થાય છે, પરંતુ સાથે જ ત્હમારી દીધેલી આટલી જવાબ-
દારી અને જોખમદારી હૃદયને સાવચેત અને સર્જી બનાવે છે.

પદ માટે નથી. નંદી ! દુશ્મનો યજ્ઞપ્રદેશ કેવો ? કોણ કોણ આવ્યા હતા ?

નંદી: યજ્ઞપ્રદેશ બહુ રમ્ય. (મનમાં) સ્નેહસંદિ હૃતપત્ર નહિ કરું તો એનું સ્વરાજ ને સ્વમાનની સંદિમાં રમતું મન કહેવાતી દેવભૂમિ સર્વસ્વનો નાશ કરશે. અપરાધીને શિક્ષા હોવી જોઈએ, પણ યોગ્ય. (પ્રકાશ) કાશ્યપનંદિની સર્વ હાજર હતી. પારિજાતની પુષ્પ માલા ધારણ કરેલ, ઐશ્વર્યની અધિષ્ઠાત્રી સમી ઈંદ્રપત્ની; નીલમ-માણેક-મૌક્તિક મુકુટ ધારણ કરેલ, સમૃદ્ધિની પ્રતિમા શી કુબેર-પત્ની; તેજસ્વી રથમાં સૂર્યપત્ની; સરસ્વતી, સાવિત્રી અને અન્ય મધુર દેવગિનાઓ.

શંકર: અને તું કહે છે તેમ તે સર્વ યોગ્ય વૈભવમાં ?

નંદી: હા દેવ !

શંકર: અને એક રુદ્રપદની સમ્રાજી વૈભવ વિના ?

નંદી: દેવ ! એમ નહિ. એ પણ પોતાના યોગ્ય સ્વરૂપમાં.

શંકર: બીજારીના ? નંદી ! ત્યારે એ કહેવું હતું ? આ !

ઈંદ્રપદથી મોઢું બીજારીપદ ! ત્હને ખબર છે ના, ઈંદ્ર દેવરાદ ખરો, પરંતુ એનો સ્વતંત્ર અધિકાર, એની સ્વરાજ્યમર્યાદા, એ નહિ. હું જગતની હય સ્થિતિનો સ્વામી ! કૈાસની દૂંઝી મર્યાદાનો પણ સ્વતંત્ર અધિપતિ ! નંદી, દેવી ક્યા છે ?

નંદી: (મનમાં) હવે ? આ પરમબ્રહ્મ ! (બોલેથી) બીજે ક્યા ?

સ્વર્ગમાં રુદ્રપદનું સામર્થ્ય સ્થાપન કરવા.

શંકર: તું રુદ્રપદ પામે હજો છે એમ ધારી જવામ કે !

નંદી: રુદ્રના પરમ કલ્યાણમય સ્વરૂપની સમક્ષ કહું -હું કે દેવી હવે નથી !

શંકર: હે ? દેવી નથી ? નથી ? જોલ જોવ, તું શું કહે છે ? દેવી નથી ? ક્યા નથી ?

નંદી: પ્રિય દેવ ! રુદ્રપદનો ત્યાગ યજ્ઞમંડપમાં જોઈ દેવીએ દેહત્યાગ કર્યો.

શંકર: આ ! રુદ્રપદને યોગ્ય સમ્રાજી !

૬૫૮૫૬૩૫૬-
 ૨૫૧૨૩-૩૫

જો. ૧. ૨૫૬૬૬૬૬૬ સામ્રાજી

{ ચિત્રકાર
 રવિરા ૬૨ રાવજી

શાંકરઃ હવે નંદીને લઈ ખુદીથી પ્રયાણ કરો.

(સર્તા જાય છે)

શાંકરઃ (સ્વતઃ) બ્યારે બ્યારે દેવોએ બરમપર તિરસ્કારના દ્રષ્ટિ કરી છે અને સર્પના બધાનક સ્વરૂપથી ગ્લાનિ પામી તેઓ દૂર ખસ્યા છે, ત્યારે ત્યારે કૈલાસના અધિપતિને યોગ્ય સ્વમાન સાચવી રુદ્રપદમાંથી હમેશાં આ ચન્દ્રો નીકળ્યા છેઃ “ત્હમારા ઇન્દ્રિય દંભ કરતા શાંકરનું આ બીવણુ રુદ્રપદ વધારે બળકર નથી.” એ બીવણુ સ્વરૂપમાં ચન્દ્રની આછી જ્યોત્સ્ના છે; ગંગાનો નિર્ભય પ્રવાહ છે.” ઓ! જગત સમસ્તમાં મ્હને માત્ર અવધૂત સ્વરૂપ પ્રિય છે! સાફ જગત વખાણકારથી શયતાન જેવા સ્વરૂપને ઠાંકવા કરતાં નમ્ર રહ્યું હતું! ઓ પ્રિય નઆવસ્થા!

(આમતેમ કરે છે)

નમન ડાણું કરે છે; સતી જાય છે, પણ રુદ્રપદને લાંછન લગાડવા! મ્હને રત્નનો મોહ નથી. કુબેરના સુવર્ણના ઢગડા આખા રહો! પરંતુ નમ્ર રુદ્રપદ પર તિરસ્કારની એક પણ દ્રષ્ટિ—અને પછી,—રે! તે ભલે વગ્ન હોય કે અગ્નિ, ચમ હોય કે ઇંદ્ર, સાક્ષાત્ બ્રહ્મા હોય કે વિષ્ણુ,—અને એની મારી સમૃદ્ધિમય શ્રદ્ધિ માત્ર બરમના રૂપમાં મ્હારા શરીર પર શોભી રહેશે! સ્વમાન! સ્વધર્મ! રુદ્રપદનો પરમ વૈભવ!

• ઇંદ્રનો ઐશ્વર્યનો વિવાસ? અમરગવતીનું ઐશ્વર્ય? દેવગર્ભનું પદ? અગ્નિનું હૃદય પગકબ? ચમનું બળકર ગ્રહરૂપ? ઓ! કૈલાસ મુગમાથી હમેડી નાખવાના મ્હારા નત્ય મામર્યના શપથથી હટ્ટપુ કે મ્હાગ રુદ્રપદને. લાંછન લાગે, સ્વમાન ખંડિત થાય, મ્હારી સદૃશ સ્વતંત્રતા જાય, ત્યારે મારા વિશ્વના દેવો બધે ચૂકી પડેરી મ્હારી સામે ઝૂમ્યા કરે! મમસ્ત દેવમત્રામાં રુદ્રપદનું સત્ય મામર્ય જળવાવતું જ જોઈએ. ઇંદ્રનો ઐશ્વર્યપૂર્ણ સુકુટ આખા રહો, પરંતુ એ સુકુટ રુદ્રપદમાં નમન કરે. મ્હારો પ્રિય કૈલાસ! એમાં એથી વધારે પ્રિય મ્હારી સ્વતંત્રતા! મર્વથી વધારે પ્રિય મ્હારું સ્વમાન!

મહારા પર વચ્ચ નથી. હું નમ્ર છું, પરંતુ એ નમ્રતા સામ-
ર્થ્યનું આશ્રયણ છે; નહિ કે દુષણ. જે મહારા જન્મસિદ્ધ હક છે,
બ્યાં રહેવાનો ધર્મચરનિર્ણય આદેશ છે, ત્યાં-તે પ્રિય કૈલાસભૂમિમાં-
સમ્રાટ્થી, દેવરાટ્થી કે વિષ્ણુથી પણ પદ ન મૂકાય. એ મૂકાય ત્યારે
સમસ્ત રુદ્રપદનું સામર્થ્ય પછડાય; નાશ પામે; ન રહે. અસ્તિત્વથી
જાય, પરંતુ ખીજ કોઈ સ્વરૂપે તો એનાથી ન જ રહેવાય. રુદ્રપદ
રુદ્ર માટે અથવા ન રહેવા માટે. મહારા સ્વમાનનો હક એજ મહારા
પરમ વૈભવ ! સ્વમાન રહે અથવા જીવન સર્વસ્વ જાય. પ્રિય સ્વમાન !
રુદ્રપદનો પરમ ધર્મ ! (ધીમે પગલે જાય છે: નંદી પ્રવેશ કરે છે.)

નંદી: કહેવું શી રીતે ? એનામાં તત્ત્વજ્ઞાન છે, પણ તે, રુદ્ર-
પદ સાચવતાં મૃત્યુ આવે તો મૃત્યુ જીવનનો વિકાસક્રમ છે એટલું
જાણવા પૂરતું ! એ જ એનો મુખ્ય આદર્શ, પછી ખીજું બધું. કૈલા-
સની સીમાતું ઉત્તરધન ન સહી શકે એ શુ પ્રિય જીવનસખીનું અપમાન
સહશે ?—મૃત્યુ સહશે ? પરંતુ કહેવું શી રીતે ? હું શી રીતે કહું કે
સંતી ભરમ થયાં ? (વિચાર કરે છે)

અરે ! કૈલાસના અધીશ્વરનું નમ્ર સ્વરૂપ દ્વિતી ઐશ્વર્યથી વધારે
પ્રકાશે છે. એનામા ગરીબી છે, પરંતુ સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલી; હરીશ-
પ્તા ન પહેલી ગકતા ખીજાએ આપેલી નહિ. એને સ્વતંત્રતા પ્રિય
છે, પરંતુ સ્વપ્રભાવથી મેળવેલી; ખીજાની નબળાઈથી જન્મેલી નહિ.
એનામા ક્રોધ છે, પરંતુ સામર્થ્યના આવિર્ભાવનો. એનામાં સ્વમાન
છે, પરંતુ નમ્રતાભરી ઉદારતા સાથે. અરે ! એનામાં શું નથી ?
આ સતીનો વિરહ એક ન હોય તો પછી શું નથી ? પરંતુ કહું શી
રીતે ? હજી પછી ઉજું રહેવાશે ? એને સ્નેહની મૂર્છા આવશે કે
રુદ્રપદનું સ્વાભિમાન ? (શંકર પ્રવેશ કરે છે)

શંકર: (નંદીને જોતાં) ઓહો ! તરતજ ? કૈલાસના રમ્ય
સ્થળ કરતાં હિમાલયનો કોઈ પ્રદેશ વધારે રમ્ય નથી જ. રુદ્ર કૈલા-
સનું સ્વરાજ સાચવે અથવા અસ્તિત્વમાં જ ન રહે; વચક્ષો માર્ગ આ

નંદી: (મનમાં) ઓ પરમાત્મન! આને સ્નેહની મૂર્તિ ન આવી. સ્વમાનનો-અર્ચક રુદ્રપદનો-અભિલાષ જન્મ્યો.

શંકર: નંદી! કૈલાસની સર્વ સેના તૈયાર થાય! રુદ્રપદને યશતિલક કરનાર હૃદયપુત્રીનું સ્મરણ એવા જ બીજા યશકર્મથી ચિરંજીવ થશે! નંદી! રુદ્રનો શબ્દ એ જ આગા.

નંદી: દેવ, ક્ષમા! દક્ષપ્રજાપતિએ—

શંકર: મહારા સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત કરેલું મહાઈ પદ ધિક્કાર્યું?

નંદી: હા દેવ. અને એ સહન ન થવાથી દેવી ભસ્મ થયાં.

શંકર: ઓ! સારા જગતના સમ્રાટ અને સ્વર્ગનો દેવરાજ ત્રયથી ધ્રુવ સૈન્ય તૈયાર કરે; દેશ માટે લડે; સમૃદ્ધિ માટે લડે. માત્ર શંકરપદ માટે લડનાર એક હું! (જાય છે)

x

x

x

(શંકર યજ્ઞ સમીપ આવે છે; કૌલાડથી દેવો ક્રિયા થાય છે. અગ્નિ ધૂળે છે; વાયુ નાસે છે.)

શંકર: નંદી! કોણ છે એ રુદ્રપદનો તિરસ્કાર કરનાર? કોણ?

અગ્નિ: (ધીમેથી) વાયુદેવ! યજ્ઞમાં આવતાં અવાયું!

વાયુ: (ધીમેથી) ચૂપ!

શંકર: દેવરાજ ક્યા છે? ક્યાં છે વૃદ્ધ બ્રહ્મા? રુદ્રપદના સામર્થ્યની એ સનાતન ઇતિહાસકારને ખબર નથી? રુદ્રપદનો જન્મ અસાધારણ પરમાણુઓમાંથી છે એ શું એને જાણ નથી? ત્યાં છે દેવરાજ? એને ખબર નથી કે શંકર રાજા નથી, કારણ કે એને રાજાનું સામર્થ્ય જોઈએ છીએ; નામ નહિ? કેમ, ઓ રુદ્રપદને ધિક્કારનાર વીરપુરુષો! ત્વમારા મહેરા પર અદાલત, અયોગ્ય ગમરાટ કેમ છટે છે? (બધા ચૂપ રહે છે)

દક્ષ: મિથ્યાભિમાનનો પ્રતિગુણ પર્વતમાંથી જ આવે, દેવ-સમામાંથી નહિ.

શંકર: રુદ્ર અને મિથ્યાભિમાન?

દક્ષ: શબ્દમા જ મામર્થ્ય રાખવું છે? કૈલાસ પર વાસ, નમ્ર વેષ, વાહન બેવકુફ બલદ, વૈભવ - સ્મશાનભૂમિ અને છેવટ, બપુદર મર્પનો અવધાર! દેદ્રપદનો આદી રીતે યશમા અધિકાર? પગાકમ મનુષ્યોને સહારનાવું, ડહાપણ દાનવને વરદાન દેવાનું, અભિમાન માત્ર સંજોગીનું; રાજ્ય માત્ર હંગરનું; અને છતાં દક્ષ પ્રજા-પતિના યશમા મિથ્યા ભાગ? શાંદર દક્ષનો જમાનું એટલી જ એની પ્રસિદ્ધિ એના સમસ્ત જીવનનો એટલો જ જવજત ઇતિહાસ! એની પ્રજા સમક્ષ શૌર્ય દર્શાવવાનું આટલું જ નિર્માલ્ય સાધન. છતાં એનું દેદ્રપદ અને એ પદને દક્ષ પ્રજાપતિના યશમા સ્થાન? જો! મિથ્યા-ભિમાન ને મૂર્ખતાનો કેવો બપુદર અને વિચિત્ર યોગ!

શાંદર સાબળી લે- પહેલું અને છેલ્લું. શબ્દમા સામર્થ્ય છે કે અજેઅગમા, એ ખુદ બ્રહ્માને પૂજી જો! કૈલાસ પર વાસ એટલા માટે કે હંચી ભૂમિ પગથી, કોણ કૈલાસપર નમ્ર ફરે છે એ ખબર પડે! નમ્ર વેષ, કાગળ કે પ્રજાને ઢાકવા પછી જ શરીર ઢાકવું છે! ત્દમાગ વસ્ત્રાવકાગ્ધી સફૂં બનેવા દાનવ શરીરની પેડે પ્રજાને ભૂી હમેશના હમેશ વેષ બદલાવવા નથી. અને રાજની વૈભવભૂમિ તો સ્મશાન જ હોય ત્યાં જ ખબર પડે કે કેના મૃદનો આધાર ગયો છે, કેના મૃદનો સ્તંભ પડ્યો છે, કોણ ગ્તાનિબર્યા જીવનથી ખરી જશરીઆતમા છે! સત્રાપદ સિંહાસન પર ત્દમને સુનારક હો! અમારું સત્રાપદ સિંહાસનમા નથી, ગરીબના આશાન્યા દિશમા છે! અને હવે,—જો હાજર ગેવા દેવો! દેદ્રપદનો આ બપુદર સહ પ સાબળો. (દેવો કમ્પે છે)

હું અગ્રાનનો ગેનાગ, બમ્મ ધાગ્યુ કમ્પાગ, નમ્ર અને બપુ-દર નેદ્ર! ફુટો! ત્દમાગ મુંદર મિતની પાછળ ફેટલી ખૂી આખો મુરકે છે? ત્દમાગ દેવાળુપેમા ઝાનનો કેવો બપુદર સ્પર્શ છે? જો! નમ્ર મમ્મ પામે આ બપુદર નેદ્રપદના સ્પર્શ મળે કદું હું કે તમાના સિમિત દંબ કમ્પા ન્દાડ આ નમ્ર પદ મને વધારે

ત્હાલું છે ! ઓ ! આખું જગત એક વખત નમ્ર બને; પછી કાઇ કરવાપાણું રહેતું નથી ! નમ્ર હું, પણ પ્રજામાં કોઇને નમ્ર જોયો ? નમ્ર હું, પણ સ્ત્રીઓમાં શંકરની પ્રતિષ્ઠા જોઇ ? ઓ ! ત્હારા નમ્ર સ્વરૂપમાં સ્ત્રીઓને જોટલી થયે છે તેટલી ત્હમાગ દંભથી ઢાકેલા સ્વરૂપમાં નથી ! ત્હમાગમાં વરદાન દેવાની હદારતા નથી; તે આખ્યા પછી પાળવાની સત્યતા નથી; તેની પાછળ મુદ્દ કરવાનું સાહસ અને શક્તિ નથી. ત્હમારો ચંદ્ર જેવો હજીજો વેપ અને મનમથ જેવી સુદગતા ! ઓ ! બ્રહ્માએ મૌનદર્શન ગયતાનને જ આપ્યું છે !

દક્ષ : હવે ત્હારું મિથ્યા સામર્થ્ય જવા દે.

શંકર : રોડપદને તું શુ લાછન લગાડી રાક્યો ? સમજ, કે ત્હાગ જેવા અસંખ્ય હોય તોપણ કૈવામની નિર્મળ મર્યાદા સાચવવા, અવમાનને જાળવી રાખવા,--અરે ! ત્હમારી લગ્નમથી આ ગરીરને તુંગારવા શંકર મર્વન તૈયાર છે ! જેમૂલ જવાદિગ ત્હમાગ મુદ્દ પર બસે રહે; મ્હને એની ભરમ જ પ્રિય છે ! ત્હમારો યજ્ઞ બસે યાય; એમાં આદિતિ ત્હારે ત્હમારી જ દેવી છે ! શંકરના પદ પર લાછન ? ઓ ! છવન સર્વસ્વ !

દક્ષ : શંકર ! હજી પણ સમજ. ત્હાં રોડપદનું મિથ્યાભિમાન મહી રોડપદ સાચવવા યોગ્ય વિવેક રાખતા શીખી લે.

શંકર : ત્હારા સર્વ સામર્થ્યના સપથ લઇને કહું છું કે ત્હારા મિથ્યાભિમાનમાં જ ત્હારું મૃત્યુ છે. અરે ! હું શંકર ત્હને અગાન-મય અવસ્થામાં મૃત્યુ પામવા દઉં એના કરતા વિશેષ લાછન મ્હને કયું ?

દક્ષ : વીર્યવાન શબ્દોમાં નિર્મળતા છપાની દેવાનું તો, ઓ શંકર, ત્હારામાં જ બલ છે !

શંકર : દંભ અને તે પાછળ મૃત્યુ પામવા જોટલો અધિકાર ! ત્હાગ સજ્જન જેવા વેપમાં અને મિથ્યા વિવેકમાં, સ્વતંત્રતા અને અનુચ્ચનો જન્મસિદ્ધ હક્ક કળથી લઈ લેવાની બયદર મુક્તિ છે. દરેક દેવ ભણે છે કે રોડપદનો યોગ્ય અધિકાર લોપ થાય છે. એને રાખ્યા

વ્યક્ત કરવાનું માત્ર અસાધારણ બલ કોઈનામાં નથી. દક્ષના યશમાં કુદરતના અનેક નિયમોનો ભંગ થાય છે, એ દેવેવાની કોઈનામાં તાકાત નથી. દેવોનું શબ્દમય જીવન એમના શુભ જીવનથી વિરુદ્ધ છે. અધિકાર ન બંધ એટલા માટે બધા બીરૂ બન્યા છે !

પરંતુ આ બધું દર જીવનવ્યવહાર હવે વધારે વખત ચાલે એ થોડું નથી. અગ્નિ અને યમ, સૂર્ય અને ચંદ્ર, હિંદ અને વરુણ, બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓ ! તુમારા વસ્ત્રાવધાર સહિત દે વસ્ત્ર વિના, તુમારા અભિમાનના કે જીવનરક્ષણાએ જેમ નહસાય તેમ નહામો ! આજે આખું જગત રુદ્રપદનું અતિ ભયંકર સ્વરૂપ બોલા તૈયાર બને ! દંભી જીવનનો અને સુશિક્ષિત દંભનો, એ પરમપ્રિય વીરભદ્ર, સંહાર કર ! કોઈ બચે નહિ; દંભ ક્યાંય રહે નહિ; સજ્જાત કોઈ દુભાય નહિ ! દક્ષ અને એનો આ યજ્ઞ ! વીરભદ્ર ! મવૈત્ર ભયંકર ! સંહાર એ જ રુદ્રપદની છેલ્લી આજ્ઞા !

અગ્નિઃ વરુણ ! યમ ! ચંદ્ર ! નહામો નહામે

સૂર્યઃ શા માટે ? ઉભા રહો. વીરભદ્રમાં તાકાત નથી કે સૂર્યની ઉભા સહન કરે.

ઈન્દ્રઃ સૂર્યદેવ ! એ મિથ્યાઅભિમાન જવા દો ! દક્ષની ખેડી ગેહમા તણાવાનું તુમારું સામર્થ્ય રુદ્રના આ ભયંકર સ્વરૂપ-મામે ધડી નહિ ટકે ! દોડો—નહામો !

સૂર્યઃ અને તું એ ઋષિઓ અને બ્રાહ્મણો મામે યમે ?

ઈન્દ્રઃ ઓ સૂર્ય ! સાક્ષાત યમને એ પરાક્રમ પૂછી બે, ઋષિઓ ને બ્રાહ્મણો એના તાલન નિર્દોષ જીવન પર દક્ષે મૂકેલું ક્યાંક મહન કરે ત્યારે શું રુદ્રનું સામર્થ્ય તેમના કોઈને પણ હમા કરશે ? તુમે તુમારા બધા પ્રકાશ સહિત દક્ષના અધિકારના આજ્ઞા માટે નહામો ! અથવા આ વીરભદ્રનું હિય ભયંકર સ્વરૂપ જુઓ !

(સર્વે નામે છેઃ બ્રહ્મા પ્રવેશ કરે છે)

બ્રહ્મા: (સ્વતઃ) સમય એવો આવ્યો કે નીતિ અને ન્યાય કરતાં મનુષ્યને અને દેવને અધિકાર વધારે પ્રિય લાગ્યો. વૈભવ અને વિલાસ, અધિકાર અને હિંમત, લક્ષ્મી અને યૌવન, -દેવગણ અને ઋષિમૂનિ સર્વને આ સ્થિતિ પ્રિય બની. દક્ષનો અધિકાર, એનો દાનવ જેવો વિલાસ, એનું વિવેકહીન યૌવન; અને તદ્દન નિઃસ્વાર્થ, નિર્દોષ શંકર સ્વરૂપ રુદ્રના નમ્ર પણ અતિ ભવ્ય અને પૂજનીય સ્વરૂપનો તિરસ્કાર ! એ હિંમત સામે દૂરતા વીરભદ્રને રુદ્ર વિના કોણ આજ્ઞા કરે ? દેવોની સભામાં અપ્સરા નાચે છે ત્યારે નિર્ભય સંગીતનો અનુભવ કરતા હોય તેમ પોતાની મહત્તામાં સર્વે રહે છે; પણ પાછળથી બેવકુફની જેમ, મૂર્ખોની પેઠે, -અરે, અતિ દુષ્ટ માનવની પેઠે, -એના સ્વરૂપને વેચાતું લેવા સર્વ વૈભવ આપવા તૈયાર થાય છે ! જેના નમ્ર સ્વરૂપમાં વિકારની છાયા માત્ર નથી એ રુદ્ર શું આ સહન કરે ? આવા દેવ સર્વ દક્ષ-યજ્ઞમાં અધિકારી અને રુદ્ર નહિ ? એ ! દક્ષની ભયંકર ભૂલ, અને એનું આ ભયંકર પરિણામ !

(રુદ્ર સમીપ જાય છે: રુદ્રનો સ્વર સંભળાય છે.)

વીરભદ્ર ! દક્ષનું માયું હડાવી દે ! આજે બહે જગતપરથી શપ્તનીયતનું સ્વરૂપ ઝોણું થયું ! (અદ્દહાસ્મ કરીને) આ હા હા હા શરવીર દેવો દોડયા જાય છે ! અને આ ઋષિમૂનિનાં સંતાનો ! એક આંગળી માત્રથી થમને અટકાવી દેનાર રુદ્રના સામર્થ્યની આજે સંપૂર્ણ ખાતરી થશે ! સમય કેટલો વિચિત્ર ! વેસ્યા જેવી સ્ત્રીઓ પામે ગધેડાની પેઠે જૂઠું એ બધા રાજાઓ, અને હું મહારા નમ્ર સ્વરૂપમાં પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ, માત્ર શંકર ! સ્ત્રીઓની પેઠે વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરે એ અધિકારી, અને હું મહારાજ ભવ્ય સામર્થ્ય છતાં અનધિકારી ! ધિક્કાર છે હિમાલયના પ્રદેશને લાછન લગાડનાર આ સખાને, એમાં ભાગ લેનાર શબ્દ અને સામર્થ્ય વિનાના નયનસક દેવ-રાજાઓને, એ સર્વ મંડળને યજ્ઞસભા દહેનાર વિદ્વાન દહેવડાવના ઋષિ-મુનિઓને ! ધિક્કાર છે આ સર્વ વ્યવસ્થાને ! અને આ સર્વનું પરિણામ શું છે ? જનમંડળમાં અને પૃથિવીના નૃપમંડળમાં અત્યાચાર

હેલો છે ? મનુષ્યનું ગુપ્ત જીવન ક્યાં ? એનું શબ્દજીવન મુંદર અને એનું વ્યાવહારિક જીવન અધમ ! વેશ્યાવિહાર એ સાધારણ ચાલ; શિક્ષિત દંભ એ વિવેક; નપુંસકતા એ મનુષ્યને સ્ત્રીથી જૂદો પાનારો ધર્મ; વિપવસોલુપના એ નૃપતિનું લક્ષણ ! ઓ ! આ સર્વ ભયંકર દાનેવના રાજ્ય સામે મ્હારો એક જ વીરબદ્ધ બસ છે ! દેવોની આવી ગેરવ્યવસ્થાનો પ્રતિધ્વનિ માનવકુલમાં સંભળાય છે. નૃપતિ-મંડળમાં, વ્યંટગને ઘડીબર બહાદૂર દહેવાનું મન થાય એવા શરવીરા છે ! ઓ ! ઘેટાંનું સંન્ય વડનો સિંહાર કરવા ભય એવી જગતની વ્યવસ્થા છે ! (બીજી તરફથી બ્રહ્મા પ્રવેશ કરે છે)

બ્રહ્મા : પરમ પ્રિય દયાણુસ્વરૂપ ! ત્રીનિતો માર્ગ આજે મુશ્કેલી ભૂલી જવાય છે ! કુચ્છીખવનાનો દોષ શંકરના અદ્ભુત સામર્થ્યમાં ? ધોવનનો વેગ મમર્થ યોગીમાં ? અદ્ભુત સામર્થ્યની માથે મુંદર કદા-રતાની એક આદર્શ મૂર્તિ એ જ શંકર ! જગતની આ માન્યતા પર મનુષ્યનું મદાન ચેતન્ય છે. પ્રિય ! દયાણુસ્વરૂપ ! હામને વશ કરનાર આજે દોષને વશ થાય છે.

શંકર : બ્રહ્મદેવ કુરુ ! પિતા ! આ અન્યાય સદન થતો નથી; એ સદન કરવો એના જેવું બીજું કોણ હજી નથી. મ્હારા જ સ્વરાજમાં, ઓ બ્રહ્મદેવ, હું બિખારી ? અનધિકારી ? સારા ત્રિલોકના મમર્થ પુત્રો રણાંગનમાં આવે, દાસ છંદ દેવસેન્ય લઈ આવે, અરે, ખુદ વિષ્ણુ બસે આવે, પરંતુ ન્યાયની ખાતર આ સર કોણ દ્વિસ મૂંઝું નથી અને મૂંઝવાનું નથી. અન્યાય સદન કરવા મુને જ ન્યાય જ નથી. મ્હારું સામર્થ્ય આ ત્રિલોકની સખામાં હજીય થતું જ નોંધએ ન્યાયની ખાતર મરતું એ જ મ્હારો પરમ આદર્શ છે !

બ્રહ્મા : શંકર ! પ્રિય ! ત્હારું સામર્થ્ય કામામાં છે, દોષમાં નહિ. ત્હારું ચંદ્રની ધીન જ્યોત્સ્ના જેવું નિર્મળ દયાણુ સ્વરૂપ જો દેવમમદમાં અમય વચન, આશા અને આનંદ નહિ પ્રેરે તો પછી વિષમાં દયાણુનો નિયમ ક્યાં રહેશે ? અજ્ઞાનાવસ્થામાં મૃત્યુ-અરે,

પોતાના અધિકારની પાછળ રણમાં પડવાની અશક્તિ;—ઓ પ્રિય
કલ્યાણ સ્વરૂપ ! દક્ષના જીવનમાં આ ચિરસ્થાયી સંસ્કારો રહી ગય
છે. ક્ષમા: દયા: જ્ઞાન.

શંકર: ક્ષમા કરવી છે, પણ દક્ષ જાણે કે શંકરમાં સામર્થ્ય
છે ત્યાર પછી. દયા રાખવી છે, પણ કૂરતા કેવી હોય એનું દક્ષને
જ્ઞાન કરાવ્યા પછી. દેવો જે કરે છે તેનું માનવકુલમાં અનુકરણ
થાય છે. પૃથ્વીપર અત્યારે દાનવની સત્તા જાગી છે. અન્યાય પર—
અધમ સૂત્રો પર—અરે! માત્ર શબ્દની માયા પર—અત્યારે પૃથ્વીના સર્વ
રાજામહારાજા, બેવકુલમા બેવકુલ પુરૂષ પણ કરતાં ધ્રુજે એવા સ્વચંદી
પાશવ કૃત્યો કરે છે. અસુક દબથી રહી શકે તે માટે મહેલમાં રહી
હજારો ઝૂંપડીઓ નબી શકે તેટલું ખર્ચ રાખે છે. એને જગતના
ધેટાંઓ અત્યારે વડ કહે છે! ઓ બ્રહ્મદેવ! ચોખ્ખું કહ્યું છું કે સારા
વિશ્વના બવહારમા અત્યારે એક ધર્મ યુક્તિ પ્રવેશ કરી રહી છે!
વિશ્વ એ પોણા, બોટો ને બોટો જોણા બની રહ્યું છે! કાં વિશ્વ નહિ
અને કાં શંકર નહિ! ત્રીજો માર્ગ ત્વમારા જેવા શબ્દનિપુણ પંડિ-
તોને આખા હો! ધીરભદ્ર! નરસિંહ! ઉડાવી દે વિશ્વસમસ્તના—

બ્રહ્મા: શંકર! ઓ શંકર! ક્ષમા: દયા: જ્ઞાન.

શંકર: ક્ષમા કેના પર? બ્યારે હજારો ગરીબો બૂખથી મરી
રહ્યા છે ત્યારે દુષ્ટની પેઠે પોતાના વિશ્વાસમાં ખસ રહેનાર આ
રાજાઓ પર? ત્વમને એમના મ્હેર પર મોહ હોય તો બસે! દયા?
અને તે ધેટાની પેઠે આ ગરીબોને શરી રહેંસી ન ખાવવા માટે?

બ્રહ્મા: સ્વેચ્છા બચકર સ્વરૂપને નમન કરી, એની કલ્યાણમય
સંજ્ઞા પરના—અરે! એ ઐશ્વર્યયુક્ત યોગ્ય પદ પરના—જનસમૂહના
વિશ્વાસનો ઇતિહાસ સ્મૃતિમા લાવવા કહ્યું છું.

શંકર: દેવોને હું ક્ષમા કરું છું: દુનિયાની દયા ખાઉં છું:
દક્ષને જ્ઞાન આપું છું. પરંતુ તે સર્વ કરનાં પહેલા જગતની હાવની
બચકર પરિસ્થિતિ પર વિચાર કરવા કહ્યું છું. સ્વેચ્છા ક્રોધ શમે છે

તે પુનઃ પ્રજ્વલિત થવા માટે. દંભી અને વિવેકી શબ્દોમાં કોઈ દક્ષ
 મહાર્જી સ્વમાન જાળવે એ મહારે નથી જોઈતું. હું તો મહારા સામર્થ્યથી
 સર્વને સ્વમાન જાળવવાની ધરજ પાડી ચકું; અને એ જ મહાર્જી ધ્યેય.
 વીરભદ્ર ! પ્રિય ! જસ. રુદ્રને એનું રુદન આધીન છે. બ્રહ્મદેવ મહાર્જી
 એ સ્વરાજ્ય-મહારી સ્વમાનની એ મર્યાદા-વિષ્ણુ, ઈદ્રિ, કે યમ, ત્રિલોક
 કે ચૌદશેકની સહાયથી પણ ઉત્કંઠવા યત્ન ન કરે ત્યાં સુધી હું
 શંકર છું ! પછી રુદ્ર ! શંકરના જીવનમાં જે જ શબ્દો છે:-અને
 ખરો ઇતિહાસ એમ જ યાચ:-સ્વરાજ્ય-સ્વમાન-અથવા મૃત્યુ !
 બ્રહ્મદેવ ! કહેજો સહુને, કે વચ્ચે કોઈ નહિ, અથવા હું કે તે નહિ !
 મહારો પરમ વૈભવ, મહારી સ્વાધીનતા ! વસ્ત્ર લગોટી, પણ અસંખ્ય
 આભૂષણોના ચીરા સાધી બનાવેલી ! રહેવાને સ્મશાન, પરંતુ ત્યાંથી
 પછી બીજા સ્મશાનમાં જવાનું નહિ ! આભૂષણમા નમ્રાવસ્થા,
 ગૃહવૈભવમા અસંખ્ય વિરોધી સત્ત્વો; અને કૈલાસનો નૈસર્ગિક રમ્ય
 પ્રદેશ એ મહારું સ્વનંત્ર આંગણું ! મહારી સ્થિતિ મને આખા
 રહો. એ તરફ પ્રતિપાત કરી બ્યર્થ પરાધીન થવામાં લાભ નથી.
 મહારો બિખારીનો તહમારા ધનાઢ્ય દેવો પ્રતિ આ સંદેશો છે : ✓
 એ આજ્ઞા પણ છે !

ગારીશંકર ગોવર્દનરામ જોષી

સામગ્રી-
૧૫૧-૪૪

પેલી બસરી વગાડે છે

પિત્તર

પ્રેમકુંજ*

અંક : ૨
પ્રવેશ બીજો.

સ્થલ: સહઅધારા કાલ: પ્રભાતનું આલસુદર્ત

(ઉંડા કુંજોમાં ધાસવેલોના કુવારા ઉછાળતો સહઅધારાનો ધોધ જાળતો પડે છે, ને ફિરલુની રેખ જેવાં ચમકતાં જલફોરાંઓ અદ્ધર ઊડે છે. પહોંડનો અન્દમા, પૃથ્વીને મુખ ભેડ સમારવા ઠાળેના આઠાશી દેવ-ફર્પેલુ સમો, મંવાકારામાં લટકે છે. આથે, જોમતીના જલપગથારમાં આજી શામળી વાદળછાયા ડબીને પ્રેમવતીના નીરને મેલું કરે છે. નીચે ઉંડાણમાં જલકાંઠે બિસીને રસેશ સહઅધારાને પડવી નિહાળે છે, સાંભળે છે, તેમની છંટાલી ઝીણી ઝૂંબે સત્કારે છે અને નહો પૃથ્વીના નાનિકમળ-માંથી, કે દુનિયાની દિરાદિશમાંથી રહન આવણું હોય એવી વિશાદમરી બંસી, વચ્ચે વચ્ચે 'અહાલેક'નું ગીત ગાતો ગાતો વગાડે છે)

રમેશ: પ્રભો ! તુજ હારમા ઉભી જગાઓ મહેં અહાલેક !
(ઘેરી બંસરી વગાડે છે)
જગનના ચોટની વચ્ચે જગાઓ મહેં અહાલેક !
(રડવી કાવલ વળી બંસીમાં બોલાવે છે)

નથી લીધી પ્રભો ! દિશા, નથી ઓટી દેતી;
નથી ઘુઝ પાપ છું ત્હેવો જગાએ મ્હેં અદાલેક !

(ઉતરતી ઓળો પથેયો પોધારે એમ
‘ પિયુ પિયુ પિયુ ’ જંસરીમાં પોધારે છે.)

કમંડળ માહરૂં ખાલી, બર્ચું ઘુઝ અક્ષય પાત્ર;
દીડી ભંડારમાં દીક્ષા, જગાએ મ્હેં અદાલેક !

(કદન કરતી જંસરી વાગ્યાંજ કરે છે. પ્રેમોદિવાને ધારે ને પ્રેમકું-
જની કુંજોમાં એ કદનનો જંસીરહોયજ આજતો ડાલે છે. સવેશ પોષા
ખેડુતો ખસે દલ્તાળી ધરી ઉપરકાંઠે ઉભી પતાજનજને ઉંડાણપારે
નિહાળી રહે છે.)

એક ખેડુતઃ આ જોગી થયા વગરના
જોગીનું જોગગીન તો જો !

રમેશઃ ઘટા ઘેરી પડી નબની, ન મુજ નમનો બેઠે;
અથણુ તે બેઠશે ત્હારાં ? જગાએ મ્હેં અદાલેક !

(વાનો વાધુ થંબી નથ છે, બાળે સાંભળવા ઉભે જમવના છવનનું
કદન, કુદરતનાં મદાચહો થે બલે થંબ્યાંસાસે છે; એવી ગીત ને જંસીની
થા બમે છે. સદસપાસના જલની ને જલપર થંદ્રની થંદ્રિલની સદસ
ધાસઓ વરસ્યાં કરે છે.)

• પ્રસાદના અન્દનેજમાં સદસપાસના જલપોષ નિરખવા નીહલેલાં
કુમાર ને કુમારી પધારે છે; ને બન્ને આશ્વર્થમુજ્જ અનિચિત જડવનુ ઉમે છે.)

વિરાજે છેનું દિલ દરિયાવ, અર્થિ અદ્ભુત યજમાન !

અણુ શું તો અમીક્ષુ છે, જગાએ મ્હેં અદાલેક !

કુમારીઃ શાં આ દેવાદૃટ રદન

નિરન્નરના કદ્દોવના ગરૂરાજનાં ?

કુમારઃ પ્રત્યેક મનુષ્યાત્મામાં વમેથા

ઉડા કુંડા રદનનો

આ તો છે કુરુબરો,

મારી થે પ્રેમકુંજનો બાળે પોધાર.

રમેશઃ ઘડાવી પાવડી જગનાથ ! પ્રવૃત્તિ ફેરી;
રહી તે પર જીવન ધપતાં, જગાઓ મ્હેં અહાલેક !
(ત્રેમકુંજની દિશાઓમાંથી ચોસ સંભળાય છે. સહસ્રધારાનાં
જલ એલાવતી ધૂનામાં પાકતી અન્તરિક્ષમાં આપમે છે.)

રતનઃ ત્રેમકુંજનું ખીજું જીવનધન
હાય ! આજે ઢોળાઈ જાય છે.

(ધસાઓમાંથી રતન સહસ્રધારાને ઠડિ ઉતરે છે,
ને પાલવને પંખે રસેશને આશ્વાસન ઢોળે છે)

રસેશઃ નહિ દાંઈ મળે તોયે, મળ્યું દર્શનનું દાન;
મળી-સળગી મીટેમીદ, ને જગાઓ મ્હેં અહાલેક !

કુમારીઃ આ શી ગામડિયાંની લીલાઓ ?
રમેશ બંસી રડાવે છે,
ને રતન વાયુ ઢોળે છે;
રૂપાળા શોભે છે રથામ ને રાધા.
જાણે મનામણે પધાર્યાં
રસબીના વૃષભાનડુલારીજી.
ક્યાથી આવડે ગામડાની ગોરીને
નગરનું એ નાગરિકત્વ ?

કુમારઃ જગતશોભના મી શોભતી,
મુન્દરીસંધ વચ્ચે સૌન્દર્યમૂર્તિ શી,
દયિનકલાની પરમ પુત્રી શકુન્તલા
દિશા નગરની હતી નગરદમ્યા ?
રૂપેયો ખણુખણે એરી,
રાજ્યવલ્લભી સગીબડી, ખણુખણતી મા.
મયુરા નગરીની હવેલીઓમા હતી કુબજ;
ને ગોકુળ વૃન્દાવનની કુંજોમા
પ્રદુલ્લતી ગોપિકાઓની કુવલેલીઓ.

વાડીથી વન ઝોળાં ન ઉતરે;
 ને ઝોળી ન ઉતરે એમ
 પુરકુમારિકાઝોથી વનકુમારિકાએ.
 સરિતાના સૌન્દર્યરૂપથી ન વધે
 પાળખાંધ્યાં સરોવર કે સ્ફટિકકુડો.

કુમારી: તો પરણે ને કે વનકુમારિકાને ?—
 કુંજકલ્પોલતી કે આજની શકુન્તલાને ?

કુમાર: રાજકુમારીને વનગોપનાં વેણુબાણુ વાગ્યાં
 તો ડખેય તે રાજકુમારને
 કે વનગોપીનાં સૌન્દર્ય ડખે.

(બંધીમાં રૂદન બાંધે છે)

અમૃતનના વિપાદયોગ જેવી વિરાગ છે
 રમેશના રસસાગરમાં યે
 હાડી હણુપ ને ખિનતા.
 જગતમાં “હિ” રહેતો અસન્તોષ.
 આશાવાદીની આત્મગુણઝોમાં યે
 સન્તાપેલાં છે શોક ને નિરાશા;
 ને કે ધન્ય થયે હમરાય છે એ
 પાતાળગંગાનાં પાણી સમોવડાં.
 આનન્દ ને વિલાસથી ઘણુગારાયેલા
 જગત્સ્હેલોમાંનું દારમું રૂદન,
 ઉત્સાહ ને હમગના અમૃત પાનાર
 દવિનાના હરમાના જ્વાલામુખી,
 હાસ્યને પડખે વસેલો વિપાદ,
 સંન્યસ્તમાં રહેલી ભીપણુ વિશ્વનિરાશા:
 પ્રાણલુપ્ત પરમ પ્રજ્ઞાનન્દમાં,
 ‘મદ્રજ્ઞપા દિ કેવલમ્’ માં,

ઉંડા જલમાં ઉગતી શેવાળ શા,
 રાજમહેલોમાં ઉડતી તમિસ્રા શા,
 નિરન્તરના ક્ષપાયેલા ત્રોત્સાહનના ઝોટઃ
 કદિ અનુભવ્યાં છે રાજકુમારી ! એ સૌ ?
 વૈભવના સોહાગી ફુલમાંડવડે યે
 તિમિરવનની રેખાઓ તરવરે છે.
 જગતમાના અધક્ષર સમોવડો
 નિરાશાવાદે ખોદો નથી.
 માર્તંડરાજના ઉલટે છે મહારશ્મિ
 સૃષ્ટિની દિશદિશને અજવાળતાં,
 ત્હો યે ઉભી છે વણઅજવાળાયેલી
 આત્મની ઉડેરી અન્ધારગુફાઓ.
 આજે ઉભરાયછે એ
 રસેશના હરસરોવરમાંથી,
 કવિની ઠીકીઓમાથી,
 અંસીના વીંધવીંધમાથી
 ઉડી રહ્યા છે રદનદોરમ દોરતા
 આત્મનઅન્ધકારના એ કુવારા
 ત્રેમકુંજના મહાવનની ઘટાઓ ભરીભરીને.

રસેશઃ ઉંડી ઝોળી રહી અધુરી, જરી તલ બાંધ્યું—

કુમારઃ મહારી પણ ઝોગળી જાય છે
 અન્તરની દૂંડી દિવાલો આજે;
 પીંગળી પડે છે મહારા યે આજ
 દૃષ્ટિમર્યાદાના દુર્ગમગરા.
 સરોવરપાળો વટતા
 જલપૂર ઉલટે પૃથ્વીભરમાં,
 એવાં છલકાઈ ઉછળે છે

આત્મનસરોવરનાં મહાનીર
લોકસંઘના પૃથ્વીપગયારમા,
પ્રગ્નકૃત્યાણુના મહાચોક્કમાં.
પ્રગ્નસંઘની નાડી સંઘાથે
ધડકવાને ધપે છે
મહારી નાડીઓમાંનાં ઋધિરૂપર;
ઉલ્લટે છે આત્મા વસતીમા વહવા.

(ઝરણુને કઠિથી ઉતરી રસેસા પાસે જાય છે)

રમેશ: જડયું જીવનનું જીવન મહાર, જંગાળો મહે અહાસેક!
જડયું જીવનનું જીવન મહાર—
જડયું જીવનનું જીવન—
જીવનનું જીવન—

(ધૂનમાં ને ધૂનમાં વ્યવસ્થામાં જતી રહાયે જાય છે. પ્રભાતસ્નાને
પધારેલો લોકસંઘટકરીઓની ધારેધારે લબી લેડું ધૂનામા નિવાળે છે)

રેતન: (કુમારને) એ તો લોકસમાધિ લાધી છે.

કુમાર: જગતના પથગમ્યરોને ભાગ્યે
લખ્યાં છે રડવાનાં લોકસંમિલને કાળ.
મહારાજ કુમાર સિદ્ધાર્થ રડયા હતા,
કવિકુલજનક વાળીકિશની ચે
દ્રવી હતી દિલની વાદળીઓ.
આકાશકુદાર જગદુદ્ધાગેના તો
રોમરોમમાથી નિર્જરી જાય છે
આત્માના ઝરણું જગતમાં વહવા.
વ્યથિજીવનનાં સરોવર
ભગી જાય છે નિરન્નરના
સમવિજીવનના સબગ મહાસાગરમા.
પ્રવૃત્તે છે એમ કાઠિ કુવરે

વિશ્વહિતચિન્તકોનાં વિશ્વપ્રેમનાં વૃક્ષ.

રસેશને ચે ઉભરો મહાચો છે આજ

જગતદુઃખોનો, વિશ્વપ્રેમનો, સમદૃષ્ટવનનો.

રસેશ: જગતના ચોકની વચ્ચે, જગાચો મહે અહાલેક !
પ્રભો ! ઘુજ દારમાં ઉભી, જગાચો મહે અહાલેક !
જગાચો મહે અહાલેક—
જગાચો મહે અહાલેક—

રતન: દિલની દાઝના દાખેલા આ ઉભરા—

કુમાર: જગતદુઃખોના દાવાનજની આ મહાજવાળા.

(પંચપાત્રમાં આસાપુરીના ચરણામૃત
લઈને સોહાગ ઉતાવળે પમથે આવે છે)

રસેશ: આભમાંથી આ રજની ઉતરે છે
હોસવાય છે—ઓ ! હોસવાય છે
દિનના દિનમણિનો પ્રકાશ,
પ્રભુની પરમ જ્યોતિ.

સોહાગ: (પ્રેમોરિયાની ગોમતીના કમલથી આસાપુરીના ચરણામૃતનું
રસેશને સન્માર્જન કરતી કરતી)
જો રસેશ ! આભના આંગણમાંથી
રજની ઉતરે છે કે ઉપા ?

(રસેશની ચોક્કસમાધિ ઉતરે છે)

આજ તો સૌનાઅદિન ઉગરો
પ્રેમકુંજનો ને પ્રેમોરિયાનો.
જો ! રજની આયમે છે જગતમાંથી.

રસેશ: (જગી ચોગમ નિહાળીને)
હા ! ઉપા ઉગે છે પ્રેમકુંજે.
હું આચો ત્યારે રાત્રી હતી;
અત્યારે તો છે ઉપાના દદય અહીં.

પધારે છે પ્રબુના પૂર
ઝેમોરિયાના ઝેમનીરમા.

કુમાર: રસેશ્વરજી ! કુદરતના હૈયા સાથે
ધડકતી ન યાય

મુજ આત્માની યે નાડીઓ ?
ત્રિશ્વહૈયા સાથે માનવહૈયાનો સંવાદ—

રસેશ્વર: રાજકુમાર ! ત્હમને તો ધરે
પ્રજાહૈયાની સાથે રાજહૈયાનો ધખકાર.
કવિને શોભે કુદરતની સાથે એકતાન,
સાધુને શોભે અનન્તની સાથે એકતાન,
રાજાને શોભે પ્રજાની સાથે એકતાન.

કુમાર: તો મન લઉં છું પ્રજાજન સમક્ષ
કે પ્રજાહૈયા સાથે રાજહૈયાનો
જીવનધખકાર જોગવવા .
પરણીસ કું પ્રજાની કે પુત્રી,
પૃથ્વીપટમાની મનુષી કે સ્ત્રીના.

રસેશ્વર: અમે તો પ્રકૃતિમાતના સંતાન;
એ ધાવણથી જ જીવીશું.
સન્તોને સચ્ચિદાનન્દ છે.
દેવવશું પુરપુરમા પરમાનન્દના પૂર,
જીવજીવના જીવનના ઉરલાસ.

કુમાર: (સોહાગને) કુમારને સન્માર્જન ન કરો ?
એમની યે નહિ ઉતારો
શોકસમાધિની કન્યા ?

(ઝેમમન્દિરનાં પદ્મવેણી આસાપુરીનાં વરણામૃતનું સો-
દામ રાજકુમારને સન્માર્જન કરે છે. કુમાર મજા લઈ, ભણે
ભણે દોષ તેમ અન્તર્યંત્ર ઉધડેલા જેવો ધાય છે. ૧।
આશ્ચર્યને નિદાજનો દોષ એમ સોહાગને નિદાગી રહે છે)

કુમારી: હાઈ! સોહાગને ન પરણે તું?
 વડિસોએ તો ત્હને મોંખા છે ને
 વધૂપરીક્ષાના સ્વયંવર?
 કંઈકંઈ જાદૂ જાણે છે
 ત્રેમકુંજની એ જાદૂગારી.
 પૂતળા શો અનુચર કા ?
 આત્મા ખોયો કે શું ?
 હૂંખ્યો એ દિલના મહાસાગરમાં ?

(વાદળાં વેરાય છે; ગોમતીનાં નિર્મળાં જળ ઉજ્જવળા
 યાય છે; ઉપાના પાલવમાંથી જન્મતૂના હેલા સમા સૂર્ય-
 નારાયણ પ્રગટે છે; સહસ્રધારાની ઉડતી નિરાઓ ઉપર
 કિરણો પડતાં ધન્દ્રધનુષ્યની દેવરંગાવલિ ડગી રહે છે.)

રસેશ: (પાછો આનન્દોર્જિમા ડોકતો)
 આનન્દ છે સન્તો ! પરમાનન્દ.
 કોઈકોઈ વેળાએ તો—
 પ્રારબ્ધની કો ધન્ય પળે તો
 સહુના શ્રવણોએ સામળવા જોઈએ
 હુનિયાના દુઃખોના પોકાર,
 પૃથ્વીનાં સન્તાનોની રુદનચીમો,
 દિલ્લિધિમાંથી અનિલઆપ્ત્યા આર્તનાદ.
 બાકી તો વિરાજે છે મહાવરેણ્ય,
 પ્રકાશ સરિખડો પરમાનન્દ જ
 પરમહંસની આ બ્રહ્માડકુંજે
 એક જ અનસ્ત અખંડાનન્દ.

(મોરલી વગાડે છે, મોરને જોવાયે છે, નીરને નયાયે છે,
 કુસુમની મહામરની ડોલે છે. ને એ જરનીના મહા-
 મોજ ઉપર ત્રેમકુંજવાસીઓના આત્માઓ ડોલે છે.)

બોલો, બોલો સહુ સન્તો
પરબ્રહ્મના એ પરમાનન્દનું ગીત,
અખંડાનન્દનું ગમવો એ એકતાન.
વિરાજે સદાનન્દની છોળ ઉપર,
ને મ્હાલો એમ મનમોહક સન્તો
પરબ્રહ્મના મહાસાગરમાં.

આજે તો સાઈ જમલ સુન્દર લાગે છે.

(રસોય ગવરાવે છે ને સહુ પરમાનન્દનું ગીત ગાય છે)

અહો ! આયમે આગપપાળ, અગોઅંગ ફેરાં કુટે;

આધે આધે અનન્તની પાળ, પ્રભુની પ્રભા ઉમટે.

ને ! સકારાયે વિશ્વ કાર, કંઈ કોટિ કિરણ સચિતા પ્રગટે

કંઈ તિમિર હમે, કંઈ જગ-વિશ્વસે,

ને ! સાગર ગભીરા ગગન તટે.

ખલે ક્ષિતિજનું પોપચું ભાઈ ! ધીમે રહી ને ઉધડે;

નેને ! બ્રહ્માંડની કીકી માંહી અમીનું કિરણ ચઢે,

ઓ ! ટાટે ગેળની શુદ્ધે, મંહી ને વરૂપૂર ઉછળે વહાલા !

કંઈ અગળ રસે આ દિલ હલમે,

ને ! પરબ્રહ્મના અજવાળાં.

અહો ! આયમે જગઅન્ધકાર, આનન્દક્રવારા કુટે;

આધે-આધે બ્રહ્માંડની પાર બ્રહ્માનન્દ ને ! પ્રગટે

આધે-આધેજ આત્મામોહાર પરમાનન્દ ને ! હલટે,

(એકલી એકથી દસલી દેવળા ઐમેરિયામણીથી

આવી આરાની કેશીએ ચઢે છે; ચઢતાં સૂર્યને પૂજે છે.)

સાચી સમજણ

ગંગા

એક આત્મકથા

-દ્રુતલિખિત-

૧

તરુવરો, નદોઓ, વનપ્રાણીઓ !
દહિન ચિત્તવતાં પુરવાસોઓ !
હૃદયના પ્રણયી હર મુઘની
કપરો આત્મકથા મુણને સહી.

૨

નગરમાં પ્રિય બાલક તોડો જે
દુઃખથી મૂળો યઈ બમતી જતી;
જેવનનો પટ તે નિજ ફેડોને
હૃદયની સહુ વાત વદી ગઈ !

૩

શિસિરના અતિ થીતલ સ્થાનરે,
ગિરિતલે શિખરે ફરતાં દૂરે;
અરધ નગન દયા મહોં નારો કે,
નિરખો બેઠલ ટકરો હેપર.

૪

નજીકથી 'અહો ગંગો ! કહો યા ?
નગરમાં ક્યમતું દોસતી નથી ?'-
વચન એમ વદી ન રહ્યું તહો,
ખખણટ જ બાઈ હસી પડી !

૫

તરત એ નિજ બાલક ચૂખીને
મમ સમીપ ફરી દોસતી રહી;
પહોં અચાનક આંખ બોંબલોને
ગંગાગંગા સ્વરથી વદતી રહી:

૬

“જયપણે દીન માતપિતા તણી
દોઢરો એકનો એકનું હું હતી;
મુજ પિતા દરેકનું વને જતા,
પ્રતિ ગૃહે ફરો કાદ ન વેચના.

૭

“વળો મહને નિન તેડો જમાડોને
મળુરોએ મુજ માન જતી હતી;
નિજ ખજે કરો ઝોળો ઉવાડોને
દિન ગયે ન ધરે વજતી હતી.

૮

“પરમ શુદ્ધ ચરિત્રની માવડી,
જગતની નજરે હસકી હતી.
દુઃખદ એક અસત્ય કલંકથી
કદિકે તે ઝગકી રડતી હતી.

૯

“પછી અચાનક આસૂં સુકોવવા
નિંદરમાં મુજને ધવડાવતી;
હૃદય શીટો જતું અઠસાવવા
કુમળી છાતીથી ખૂબ દબાવતી.

૧૦

“વરસ સાત પિયે મમ માવડી
દિલ તણુ દરે ગુજરી મધ;
નિરખતી પછો માતની વાટકી
મુજ પિતા સહ જંગમમાં જઈ.

૧૧

“અસુદુઃખે દિન એમ કંઈ જતા
વગસ તેરનો સત્વર હું થઈ;
જનક સાથ સહાયક કે થતા
નજર કૂર વિધિનો ફરી ગઈ.

૧૨

“જનકને કુમળે દુઃખતે દિલે
મરણ માતતણું બહુ સાક્ષરું;
સ્વગતને સ્મરતા વદને વહોલે
કંઈ ચિત્ત સમાજપ્રતિ થતું.

૧૩

“પઝો બપોરે કો જવરની પોંડા
પ્રિય પિતાનો પથારી પરે ચઢી;
ત્યજી દઈ મુજ બાલિશ સૌ કોંડા
શિકરને ૫૬કે દિન ગાળતી.

૧૪

“બચત તે ધન ઔપધમા ગયું,
તદપિ તાત તને સુખ ના થયું;
ધરમહીં સહુ અન્ન ખૂટી જતા
જૂંપમરે અમ જીવન ગાળતા.

૧૫

“કવચિત નિંદરમા બકતા પિતાઃ
'હૃદયની પ્રિય શાન્તિ ઉડી જતા
બની ગયોછું અશાન્ત દિને! થયા
થઈશ શાન્ત-અરે! પશુ ઈર્ષી ક્યા?”

૧૬

“‘અહોજ છું’ ત્યમ ઉત્તર આપતા
મુખસમીપ મ્હને કરથી ગ્રહે;
નયન આસૂવતી છલકાવતા
સુખદ બંધનથી છુટવા ન દે.

૧૭

“કરુણ કારમોં એવોં દશા મહોં
જનક માત કને મળવા ગયા;
કરમની કથની ન પૂરી અહી,
દિન નવા નવ દુઃખ દઈ જતા.

૧૮

“નિરખીને મધુ ધૈવન ખીસતું
બમર કેં મુજ પાછળ શુંજતા;
મન પવિત્ર મુનીતિ ન ભૂલતું
દલિલ દોષક તેથી જ ઉખતા.”

૧૯

“રસિક એક હતો પ્રણયી બહો,
વખત કેંક થયા હૃદયે વસ્ત્રો;
અધિક દુઃખ ખમી મુખ ઝખતા
પગલાંને ધર ભાધો અમે રલાં.”

૨૦

“તનમને ધનથી જગલોહનાં
દરદ-દુઃખ તણી ચ કરી દવા.
જગતમેવ વિશે જ રચ્યાંપચ્યાં
વરસ એક અમ્હે મુખમાં વચ્યાં.”

૨૧

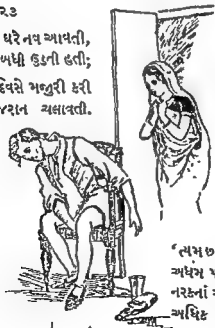
“સમય એમ જતાં થઈ મુખણી,
હૃદયઐક્યથી ગલિવતી બની;
પ્રતિનિધિરૂપ બાલઅતિથિનાં
અમ ધરે પ્રકટયાં અજવાગિયાં.”

૨૨

“પ્રભુપોએ અમ લગે મુણી બખ્યા,
અધિક વેરભર્યા ઉઠણી પડયા;
શીલવતા મુજ સુંદર સ્વામીનું
મન હર્ષુ નીચ દારે પોવા તણું.”

૨૩

“પઠો કમાણું ધરે નવ આવતી,
વ્યસનમાં જ બધી ઉડતી હતી;
જયમ ત્યમે દિવસે મળુરી કરી
ગૃહતણું મુજરાન ચલાવતી.”

૨૪

“તમ છતાં મુજને મુખી દેખતાં
અધમ પાશવ દિલ બળી જતાં;
નરકનાં અધિકારો જ પાપીઆં
અધિક દુષ્ટ કઠોર ચતાં ગયાં.”

૨૫

“પરણવા પુટડી નવ સુન્દરી
પ્રિય પતિદિલને લલચાવિયું;
વિવિધ કૂર ઘણીક કળા દરી
ઘરતણે સુખ સૌ વણસાડિયું.

૨૬

“ત્યજું ગયા મુજને પનિ એમ એ,
નવગૃહિણીં ઘડી દૂર દેશમાં;
જગનનો મમ પ્રાણ હૂંડી જતે
વિકલ ચિત્તનું ચક્ર તૂટી મયુ.

૨૭

“રમરણ જૂત તણાં કહુ જગનાં
વિતકે માદ યયાં પ્રિય, માનનાં;
અનુપકારો સમાજ સહી સહી
જગતની બસ વેરી બની રહી.

૨૮

“તદપિ બાલક શ્રવં બચાવવા
ઘરઘરે દુકડા બોખતી હતી;
પણ સમાજ દિલે લવલેસ હા!
વિધિ દોષેલ દયા જ જતી રહી.

૨૯

“જગજનો નિરખી હસતાં, તથા
બદુકટોળીં ઘણી જ કનેડળી;
વિધમ સૌ સહનાં ઉરવેદના,
અનુજ લોક મૂંડી વનમાં વસી.

૩૦

“ કદિક બેસી રહું નદિદાંડે,
કદિક આડયડે મહડી બેસતી;
કદિક ખીણુ નીચે સૂંછ ઇંપડે,
ગિરિમહી પડયા બહુ પાડતી.

૩૧

“ કદિક પાયરતી તરખાંદડાં,
કદિક વેરતી જંગલી ફૂલડાં;
કદિક આલતી ચંચલ શુવડાં,
કદિક ઝીલતી આઠળખિન્દુડાં.

૩૨

“ કદિક બહીકભરી ફેર નહાસતી,
નદિમહી પડી પાણી ઉડાડતી;
પનતણાં ઝરણા શળફલથી
તરસ ભૂખ કંઈક મટાડતી.

૩૩

“ કદિક વૃક્ષથી વીંછો ટીંગાડતી,
મરપ પાછળ જોરથી દોડતી;
કદિક વાધનું બચ્ચું લઇ જતી,
કદિક સિંહ શુશામહી બાધતી.

૩૪

“ હુઝ ન કોઇ કને કદિ યે કલ્લે,
ત્યમ ન શુદ્ધિ હતી વન શુ કલ્લે;
કુદરતે રહ્યો આજ સમાજને
ઊંવન બે બસ અપેણુ હું કરું ! ”

૩૫

અરણ આમ વિરામ વિના વેદી
ગરીબ ગંગો અહીં અટકી પડી;
તરણ તારકમંડળ બગતું
ગંગાની રાજ્ય વધુ પમથું જાણું.

૩૬

પૂવક "ધૂ ધૂ" કરી ગમગાવતું,
નિમિર ગાઢ દિવા ય ભૂલાવતું;
પવન ધોર હુકાન મચાવતો
સતત નેસમથો ટુંકતો હતો.

૩૭

જટિલ જગમના મુનદારમા
વિહગ વેગથી પાખ વિંચાવના;
પાપને દૂર આમ્ય મમાણુમા
ખોપણુ જૂનણુ બાંધા મના.

૩૮

ધડો પડી મુજ દષ્ટિ કરી ઉઘી
લગીંગ બાપ વિગે પૂછવા જઈ;
નહિ જ કાંઈ ! કણેક ગિરિમહી
'જગત'-મા-તણી ચીસ પડી રહી !

૩૯

દગલ તીવ બપોર ચીમ એ
અવણુમા વહતો ઝટ દુ હાથો;
દુઃખદુઃખેલ અને ધૂનતે દિલે
કુરનેયો સમાજ બણી વચ્ચે.

પૂર્વ-સ્મરણ

સુન્દરીઓનું સંગીત અને સ્નેહીઓની આકાંક્ષા જન્મી છે ત્યાં એક ફલકુંજ છે. કહેવાય છે કે પૃથ્વીના શુદ્ધ આત્માઓ મોક્ષપદ પામી ત્યાં અવનરે છે, ને જગતવાસીઓ કાળે કંઈ કંઈ સૌન્દર્યો પાડે છે.

ત્યાં એક બકુવની છાયા હેઠળ હરિયાળી કુંજમા, દુનિયાના યુવાનો કાળ આગાના પાસ પાડતા બે આત્માઓ બેઠા હતા. થોડીક વારે એકે કહ્યું:

“ જોયો આ પાસ ? જગતમા આપણે હતા ત્યારે આપણે બે આવો જ પામ અનુભવ્યો હતો. યાદ છે ત્યને ? ”

“ હા પ્રથમ ત્યને મ્હે ‘ સુમન ’ કહી સંબોધ્યો, ત્યારે ને ? ”

“ ને મ્હે ત્યને ‘ સુધા ’ કહી બોલાવી...પણ બકુ જ સાંભરે છે ત્યને ? પેલો મધ્યાહ્નનો વખત; જ્યારે નગચી દ્વર-સુદ્ધરના પેલા બંગલાની બારીઓથી હું મધ્યાહ્નના હંડાણ નીરખતો હતો ને ત્યુ આવી, ને ત્યે પૂછ્યું: ‘ શુ વિચાર કરે છે સુમન ? ’ ”

“ હા. ત્યારે ત્યું કંઈ ન બોલ્યો ને રોઈ પડ્યો. ”

“ ત્યારે ત્યને લાગ્યું કે ત્યારી જુદી માનિને લીધે જગતથી હું બહીર્વં છું; ખર ને ? ”

“ પણ થોડાક વખત પછી જેવા ગામ-
ડાના આગકોને વાઢામા તું ચિખરતો હતો
ને હું ત્હારી કને બેઠી હતી; ને ત્હારું મુખ
જોઈ ગેહતી. પછી તો ત્હને યાદ છે ને ? ”

“ જેવા તાડના ઝૂંઢમાથી અસ્ત પામતા
સૂર્ય સાથે મ્હને સરખાવી તું રોઈ પડી ”

“ ને ત્હે પૂછ્યું
હવે કે ‘ સુધા ’ તું
કેમ રૂએછે ? ’ ત્હારે
તો હું અનુત્તર રહી
હતી. ”

“ ને અતે જેવા વનની મઢૂલી ! સધ્યાએ હું તરતની મિત્રા
લઈ આવ્યો હતો ને આશ્રમના પશુપક્ષીઓની સેવાથી નિવૃત્ત થઈ
ત્હારી પાને તું બેઠી હતી ત્હારે બાલાએ પૂછ્યું : ‘ માઈ ! આને
મહાપૂજા થશે ? ’ ”

“ ને મ્હે ત્હને પૂછ્યું કે મહાપૂજા થશે ?, ને ત્હારા નયનથી
પેલી જ્યોતિ પ્રગટી. ત્હને યાદ છે સુમન ? ”

સુમન અને સુધા પૂર્વ-સ્મરણોમા ગૂંથાયા હતા ત્હારે ફક્ત-
કુળના દેવઆત્માઓ સ-રસ આ માનવકથા સુણતા હતા. દેવ-
ભૂમિમા પણ સુધાથી પૂર્વપરિચિત ‘ સુમન ’ સમ્મદ અણુચિત્ત-યો
બોલાઈ ગયો તેથી એક દેવપુરુષને સ્મિત આવ્યું. તે સ્મિતના પ્રકા-
શથી સુધા-સુમન જાગી ઊઠ્યા ને જોયું તો આશાના પાંગો ઉપર
પણ એવી જ ભાત ચિતરાઈ હતી

બહુ લાલલાઈ ઉમરવાડિયા

કાલિદાસ અને લવભૂતિનાં સાહિત્યમાં*

“બાપુ, આજે સવિતાનારાયણ આવ્યા હતા.”

“આપણે ત્યાં?” મહે’ વિસ્મય પામી પૂછ્યું. સવિતાનારાયણ, એ ગૂંજરાતની ઉગતી આશા છે. એમની ચિત્રકલા કોઈક દહાડે પણ ગૂંજરાતના નામને દીપાવશે એમ મહારી શ્રદ્ધા છે. જેવા કલા-કુશલ છે તેવા જ તે સાધુજન છે. વિમળા એમની કને ત્રણેક વર્ષ થયાં ચિત્રકલા શીખે છે.

“હા! આ દેરે પ્રદર્શન માટે વિમળાબહેને રામાયણમાંની વસ્તુ લઈ એક ચિત્ર કર્યું છે. છાયા-પૂરવણી માટે એ તેઓ લઈ ગયા હતા. વિમળાબહેન અહીં હશે એમ ધારી એઓ અહીં લાવ્યા હતા.

“વસ્તુ શું લીધું છે?”

“અશ્વમેધ યજ્ઞ.”

“એ કંઈ બહુ ચિત્રાચિત ભાગ નથી. વિમળાએ એમાં કલાની વિશેષતા શી અર્પી છે?”

“એમણે ઇતિહાસ ઉપરથી બહુ મજાની દ્રશ્યતા કરી છે. રામચન્દ્રના હાથમા સુવા છે, વસિષ્ઠે એમાં આબ્ય નાખ્યું છે અને રામભદ્ર સુવર્ણપ્રતિમા સીતાને અનિમેષ સજલ નયને જોઈ રહ્યા છે; તે વેદિને બદલે જમીન ઉપર જ હવિ ઢાળતા દેખાય છે. જરા દૂર વાલ્મીકી એ બાળકને લઈ બેઠા છે. એમની બાજુમાં શૃંગી છે. સહુ રામભદ્રની અવસ્થા જોઈ અનુકમ્પિત થયા છે;

* એક અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંનાં ચોરાંક પાનાં

એટલું જ નહિ પરંતુ અગ્નિમાંની યજ્ઞનારાયણની છાયા મ્હાન જ્ઞાનાઓ પહેંચાડી જમીન ઉપર પડતું હવિ અધવચ્ચે જ ઝીલી લે છે. ઠાર પામે ઉભા ઉભા મારતિ અને લક્ષ્મણ આંસુમંત્રી આખે વસિષ્ઠ બણી જોઈ રહ્યા છે, અને મ્હાન મ્હોંએ વસિષ્ઠ આપ્રયર્થ ઉપર નજર કરી બેઠા છે. સવિતાનારાયણ કહેતા હતા કે ચિત્ર બહુ જ ઉત્તમ થયું છે. ”

“ ધન્ય ! રામચન્દ્રના સ્નેહયજ્ઞની પરાક્રાંતિ આમ ચીતરનારું હૃદય ખરેખર જ સ્નેહવાળું હશે. વિમળાના હૃદયમાં આવી રસમયતા હશે એની મ્હને કલ્પના થે નોતી ”

વીણા ચૂપ થઈ ગઈ. તહેને શરી બોલાવવા માટે મ્હેં જ પૂછ્યું : “ નારાયણ અહીં કેટલો વખત બેઠા હતા ? ”

“ કલાકેક બેઠા હશે. અમ્હેં હેમને બધે ફેરવીને બંગલો દેખાડ્યો. તેઓ પુસ્તકાલય અને મંદિરની રચના જોઈ બહુ જ ખૂશી થયા. ”

“ બીજી કંઈ વાતો થઈ ? ”

“ હા, પહેલાં તો અમ્હેં વિમળાના ચિત્ર વિશે વાતો કર્યાં હતા. એ ચિત્ર નીચે કંઈક સૂચન-નામ-લખવાનું હોવાથી મ્હને વિમળાએ સૂચના કરવા કહ્યું. ”

“ મ્હેં ખાને પૂછ્યું તો એ તો બહુંએ વાર ચિત્ર સ્હાણું જોઈ ગઈ અને પછી આસુ હોતી બોલી : ‘ એવા ચિત્ર નીચે તે શું લખાય ? અપિયાયા રોદિત્યપિદલતિ વક્ત્રસ્ય હૃદયમ્ એમ લખો. ’ નારાયણ તો માત્ર ‘ પ્રતિકૃતિ ’ એટલું જ સૂચને છે. થોડીવાર વિચાર કરી મ્હેં સૂચ્યું કે મૃદૂનિ કુસુમાદપિ, લોકોત્તરાણાં ચેત્તાંતિ-એમ લખીએ. વિમળામ્હેને પલ્લુ એ જ ચાલ્યું હતું, એટલે એ જ મૂકવાનું કહ્યું. ”

“ સુવર્ણ પદક મેળવ્યા પછી નારાયણ પોતે કેમ પાછું કંઈ કરતા નથી ? ”

“ એક દહાડો વિમળા મ્હેન કહેતાં હતા કે એમને કુટુમ્બ અને એવા સંયોગોને લીધે પરચુરણ કામ કરવામાં જ બહુ ટાલણેપ અને

કલાક્ષેપ કર્યો પડે છે. ‘હંક વર્ક’ માં એમને પડવું પડે એ તો જેને તાજમહાદ્દ બાંધવાની ઉમેદ હોય તેને રસ્તે ખડી ફાડવા બેસાડવા જેવું છે ! એથી પાછો ‘માસ્ટર પીસ’ ક્યાંથી સુરે ? ”

“ ખરું છે વીણા; પરંતુ તું અને વિમળા ધારો તો એમાં કંઈ કરી ન શકો ? ”

“ તેથીસ્તો વિમળાએ શરૂ કર્યું શીખવાનું. પણ નારાયણ પોતે એવા તો લાગણીવાળા અને આત્મ-પરીક્ષક છે કે પોતે જેટલું કામ કરી નાખે એથી જરા પણ વધારે બીજાનું સ્વીકારના નથી. ”

“ એ પોતાનો ફાલિયો-ચિત્રસંગ્રહ-લાવ્યા હતા કે ? ”

“ ના, પણ એક બીજું હાયાચિત્ર વિમળાને દેખાડવા લાવ્યા હતા. ”

“ એ શા વિષે હતું ? ”

“ એમાં બે ભાગ કર્યા છે. એકમા કવિ ભવભૂતિ એકાન્તમા બેઠા છે. મધ્યરાત્રી વીતી ગઈ છે. પામે સરસ્વતીની આખી હાયા-મૂર્તિ છે; અને કવિના હૃદયમાં જેમ જેમ મુરચ્છા આવે છે તેમ તેમ સરસ્વતી તેને અક્ષરરૂપ અર્પે છે. એટલે વાગ્વશ્યેવાનુવર્તેતે ! ઉપર આકાશમાં સપ્તર્ષિનું નક્ષત્ર દેખાય છે. એમાં અરુન્ધતીનું હાયા-શરીર પ્રસન્નરોમાય બની કવિને આશીર્વાદ આપે છે કે ‘વિશુદ્ધ દામ્પત્યનું રહસ્ય તંને જ સંભળજો.’ વેદકાળથી પતિમય જીવનના પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત અરુન્ધતી છે. સરસ્વતી અને અરુન્ધતી વચ્ચે વાદળાઓમાં અનેક ગૃહસ્થ સંસારો ઝીણી નજરે દેખાય તેમ મૂલ્ય

છે. તેમાં “આશૈશ્વચાત્” પ્રેમપોષણથી માંડી “જરસા અદાયોં રસઃ” એ પ્રસંગ સુધીના અનેક સ્વયંક પ્રસંગો છે.

આજ ચિત્રના બીજા ભાગમાં કવિ કાલિદાસ બેઠા છે. એમના શરીરમાં જ સરસ્વતીની છાયા દેખાય છે અને સમપોષિત વિલાસમાંથી પ્રસાદમય કવિતાં જનતી બન્ય છે. ઉપર ચન્દ્રનો પ્રકાશ ખીલી રહ્યો છે. ચન્દ્ર આડી એક વાદળી, ચન્દ્રનો પ્રકાશ ભવભૂતિ તરફ પડવા નથી દેતી, પણ તે જ વાદળી અરુન્ધતીનાં સ્પષ્ટ દર્શન કાલિદાસને થવા નથી દેતી. કવિ કાલિદાસ અને ચન્દ્રની વચ્ચેના આકાશમાં ગૃહસંસારનાં ચિત્રો છે: માન, ભોગ, પ્રેમ, મર્વ, વિવશતા અનુભવનાં જન આ ચિત્રોમાં છે, પરન્તુ એમાં મ્હોટો ભાગ યુવાનોનો છે. વૃદ્ધ તો ક્યાંક છે; જોમની સહયારિણીઓ યુવાન છે. અન્ય વૃદ્ધો ક્યાંક નિવેદથી તો ક્યાંક રોગથી નિશ્ચેષ્ટ પડ્યા છે. આખું ચિત્ર સ્વયંક છાયાઓથી બરપૂર છે. વિમળા કંઠનાં હનાં કે પૂર્ણ થયે આપણે એ ચિત્ર ખરીદી લઈશું અને એ મિત્રે નાશયજ્ઞનો કંઈક મુન્દર સત્કાર કરીશું.”

“અવશ્ય વિમળાનો એ અભિલાષ મ્હને બહુ જ ગમે છે. વારુ, એ ચિત્ર જોઈને પછી કંઈ વાતચિત થઈ?”

મ્હને ઉત્સુકતા અને અસ્વસ્થતા થઈ. આ મુદ્દમ વિષય ઉપર વિમળા ને કંઈ બોલી હોય એના ઉપર જ મ્હારા જીવન-માત્રની દયા અને દિશા નક્કી થાય એમ લાગ્યું. હું સ્વસ્થ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરતો સાંભળવા લાગ્યો. વીણા થોડીક વાર ચૂપ રહી; જાણે શું બોલવું તે વિચારતી ન હોય! પણ પછી તરત જ તેણે કહ્યું: “હા, વાતો તો ઘણી થે થઈ. વિમળાએ ચિત્ર બારીકાથી નિહાળીને કહ્યું: ‘સવિતામાર્ગ! કાલિદાસનો જેવ વિષય જ એવો હતો, એમ લ્હમને નથી લાગતું?... ..”

‘એ ખરું છે!’ સવિતાનારાયણ બોલ્યા: ‘પણ જેવ વિષયની પસંદગીમાં જ એવની મનોવૃત્તિ જણાય છે. પોતાની દક્ષમ

જ્યારે રૂઢ થઈ ત્યારે એકે ઉત્તર રામકથા તો બીજાએ દુષ્યન્ત કથા વર્ણવી, એ જ એ બેનાં સંસારપરત્વે દૃષ્ટિગિન્દુ દાખવે છે.....
ભવભૂતિના હૃદયમાં એકપ્રાણ અને એકપત્નીપત્ની નામક જ ઉતરી શક્યો. કાલિદાસના સર્વ નામક દક્ષ છે.’

આ વિષયમાં મહે પણ કંઈક વિચાર કર્યો હતો એટલે મહે પણ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો: ‘છતાં એકપત્નીપત્ની અજનો શોક વર્ણવતા કાલિદાસે સંસ્કૃત સાહિત્યનો શિષ્ટતમ ભાગ લખ્યો અને દક્ષતાનો અંશ પણ નામકમાં ન આપ્યો એ પણ ખત ને ?’

‘ના, એ ખરેખર નહિ. અજવિવાપ ભવભૂતિના રામવિવાપને તોલે ન જ આવે. અજવિવાપ એ કનારસિક કથાધરની ઉત્તમ કૃતિ માત્ર છે. દરુણ કવિના લખવાની વૃત્તિ થતા સરસ્વતીએ પોતે જ બાળે એ કાવ્ય લખ્યું હોય એટલું એ સુંદર છે ખરું, પણ રામવિવાપ તો શોકાર્ત સરસ્વતીની જ અશ્રુધારા હોય એવો છે.....
ઈન્દુમતી જતા અજનો તો માત્ર જીવનનો આનન્દ ગયો પણ સીના જતા રામનું તો જીવન જ ગયું.’

‘જો ઉત્તર રામચરિતની કથા કાલિદાસે કહેવાને ઉચિત ધારી હોત તો ખરું જ સુંદર રીતે-ભવભૂતિ જેટલી સુંદર રીતે તો જરૂર-કહેત.’

‘પણ બહેન, કાલિદાસે એ કથા કથા નથી કહી? એણે જ રામચરિતનો ઉત્તર ભાગ તો કહ્યો જ છે, છતાં રામને પણ દક્ષના અપાત્રી હોત તો તે આપે એમ લાગે છે. કાલિદાસના દુષ્યન્તાદિ નામકો ધણી પત્નીઓ રાખે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ચિર પરિણીતાઓ ઉપરનો સર્વ ભાવ નવોઠા ઉપર ઢોળી નાખવામાં તે ખરું દક્ષતા દાખવે છે. પરિગ્રહ વહુત્વેપિ દ્વે પ્રતિષ્ઠે કુલસ્યમે । બાળે એકપત્નીપત્ત ભૂક્ષેયુકે પણ ન આવી જાય એટલી સંભાળ કાલિદાસ રાખે છે! અજના લગ્ન પછી અજને એક જ સ્ત્રી નોતી એમ બાળે વાચકને ઉત્સુકતાએ સમજાવતા હોય તેમ તે તરત જ લખે છે કે
‘વસુધામતિ દસ્તગામિનીમ્ અકરોદિન્દુમતીમિવાપરામ્ ।’

મહેને લાગ્યું કે સામાન્ય કવિસપ્રદાયનાં રૂઢ વાક્યોનો ભૂતાર્થ લેવામાં નારાયણ ભૂય કરે છે; એનો તો ભાવાર્થ જ લેવાયો નોંધયે.

‘ને એમ જ હોય તો તે અજ્યુષે જ વિલાપમા દહાવે છે તેનું કેમ? અજ્યુષે એ દહાવે છે કે નનુ શબ્દપતિઃ ક્ષિતેરહં ત્યયિ મે ભાવનિવન્ધનારતિઃ । એ કેવળ શબ્દતત્ત્વ જ લેખીએ તો ય પીજું દૃષ્ટાન્ત લઇએ. સીનાલાગનો જે પ્રસંગ પત્યર્ પિંગળાએ એવા કરણ - રસથી ભર્યો હોયો નોંધએ તે પ્રસંગના આરંભમાં જ’ આ બહુપત્નીત્વપ્રિય કવિ લખે છે કે સીના લાગ પછી લુભુજૈ પૃથિવીપાલઃ પૃથિવીમેય કેવલામ્ । કાલિદાસના રામચન્દ્ર ન્યારે કેવલાં પૃથિવીમેય લુભુજૈ, તેજ કાણે ભવભૂતિના રામચન્દ્રના મીરાતાં હૃદયનો અણુએ અણુ દુઃખથી આર્ત થઇ રહ્યો હતો. છદ્મના પરિવદામિ મૃત્યવે સૌનિકેઘૃહશકુન્તકામિઘ. આ બન્ને કવિના આશ્રમદર્શન કરો. રાજદરબારના estheticity ભર્યા વાતાવરણને કાલિદાસે કંપવના આશ્રમમા ય પેસાડી દીધું છે ! એની આશ્રમકન્યાઓ અભ્યાસરત આવેથી જેવી નથી, પરન્તુ પરસ્પર નર્મવાંચમા ચતુર, લતાવૃક્ષના પ્રકૃતિસમ્બન્ધમા ય સૂચનો રહમજતી અને ચિત્રકર્મ પરિચયથી આભરણો-કથા કથા પ્લેગય એ ધ્યાનમાં રાખતી કન્યાઓ છે !’

વિભળા વિચારમાથી જગતા હોય તેમ બોલ્યાઃ ‘.....કાલિદાસ સ્વસ્વતીનો અવતાર કહેવાય છે તેવા જ છે, પણ ભવભૂતિ, એ કવિ નહિ પણ પયગમ્બર-teacher-છે. એમણે દુનિયાને પયગામ દેવાનો છે અને એમનો પયગામ લૉન્ડન્સેડ સંબંધી છે. કાલિદાસ તો દુનિયા, જેવી દેખે છે તેવી ગાઈ સંબંધાવે છે. માત્ર એના જાનથી દુનિયામાં એક જ મનોહરતા અને ગસમયતા આવે છે.’

‘તદમારા શબ્દોમા અમ્હારી વાતોનો સાર આવી જાય છે. જડ અને ચેતન સૃષ્ટિને સંદેશ કહેવા ખાતર કાલિદાસે કંઈ જ રચ્યું નથી.....એ તો બ્રહ્મ ચિન્તારો છે અને અવન્ત આકૃતિ ચિતરે’

છે. દુનિયા છે તેવી કાં છે અને અન્યથા કાં નથી એ સંબંધી કંઈ પણ હઠાપોહ કરવા તેને દરકાર નથી. ભવભૂતિ હૃદયની અને હૃદયના અનુભવોની કથા લખી વાચકની સહૃદયના વાંગ્છે છે. એને પોતાની કથનશૈલિ પ્રત્યે વાચકગણની પ્રથ્વસાદૃષ્ટિ અનુભૂત કરવાનો મોહ નથી.’

‘માટે જ વિમળાએ એને teacher કહ્યો ખરુંને ? એનામાં કવિતા નથી એટલી સાધુતા છે. એ સાધુતા વિના મહાપુરુષોના હૃદયોના રંગ પીછીમાં ઉતરી ન શકે.’

‘એમસ્તો; નહિતો ભાસની ધારી જેવા મૂર્ખ પ્રમાણે સ્વીકારાય. મહાપુરુષોના હૃદય તો ‘આગમ પ્રધાન’ અને ‘સુલભ પર્યવસ્થાન’ હોય. વર્તમાનનાં દાખવ્યા સુખ ભોગવવા સારૂ ભૂતકાળના દીધાં વચન ભૂસાય અને વર્તમાનમાં પણ અનેક રંગ ધરે તે મહા-પુરુષનાં લક્ષણ હોય તો તો વર્તમાન આદ્યક્રિતિઓ ટાણે સ્ત્રીજને કાન બંધ કરવા અને જેન કાર્યાધલ પેઠે કહેવું કે Never marry a man of greatness.’ વિમળા વેગથી બોલતા હતા.

જતાં ધારીના વાક્યો જ દુનિયામાં સાચા પડતા લાગે છે. પોતાની નબળાઈનો ખચાવ કરવા આવા શબ્દબેલ-sophistry-બુદ્ધિપ્રધાન પુરુષ જાતિએ અનાદિ કાળથી ગોઠવી રાખ્યા છે અને સર્વ સામાન્ય નિર્ભયજાતને શુભરૂપે વર્ણવીને પરપ્રતારણા બેગી આત્મવચનના પણ કરી લીધી છે.

જેટલો અણુધાર્યો વેગ વિમળાના પૂર્વ વચનોમાં હતો તેટલું જ અણુધાર્યું મૌન તેણે ધર્યું. અમ્હે જીજ્ઞા એક બે વિષય ઉપર વાત કરવા વૃથા પ્રયત્ન કર્યો, પણ વિમળાની અસ્વસ્થતા ન સહમગ્નય તેમ વધતી લાગી. થોડી વારે સવિતાનારાયણ ગયા.”

x x x x x

ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ બૂચ

વિલાપ

દરત મને શું દહે છે? “મારા પ્રિયતમ !
અહીં આવ. મારું અને તારું સંલગ્ન થઈ ગયેલું
છે. મને તારે માટે જ હૃત્પત્ત કરી છે. જો, હું
કેટલી બધી સુંદર છું ?

“ અદૃશ્ય હવામાં ઉભેલી વનદેવીની પેઠે તારી તરફ રોહ-
બરી દૃષ્ટિથી જોઉં છું અને તારા જવાના માર્ગમાં આડી પડી, તને
રોહી રાખવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

“ મારા પ્રિયતમ ! સર્વદા હું તારી જ વાટ જોઉં છું.

“ મારી તૃણાન્ધાદિત ધરા પર નજીક ને નજીક આવના તારાં
ચરણોને હર્ષોન્મિલિત આંખથી સુખન કરું છું.

“ મારા જાડની ડાળીઓ વતી તને બોલાવું છું અને સ્પર્શ
કરું છું; મારા મુંવાળા હાથ તારા ક્રેમળ મુખપર ફેરવું છું. છતાં મારા
પ્રગલ્ભ પ્રિયતમ ! તું તો તેવો ને તેવો જ નિર્દય રહ્યો.

“ મારી આંખમાંથી આંસુ વહે છે, તે લૂછવાને બદલે તું તો
આધો ને આધો નામે છે; મારા હૃદયમાંથી હના નિઃશ્વાસ ફૂટેલ
છે, તે ઝીલવાને બદલે તું તો સામા ફેટે છે.

“ પવનથી હાલતી મારી ડાળીઓ વતી સધ્યા સંમનના
આકાશમાં તારાપર દૃષ્ટા સટ્ટેતા લખી મોકલું છું, પણ તું તો તે
ઉકેલવાની પણ કૃપા કરતો નથી.

“ મારા પ્રેમને-હડા હડા પ્રેમને-મે તો બળ્યો નહિ.

“ મારા નિષ્કૂર વશ્વજન ! મારા રખડુ રાજા ! આવ, તારી જ
હડાડેલી ધૂળમાં તું ચૂંગળાયો છે.

“ તારે માટે હું કોમળ પુષ્પોની શય્યા પાથરીશ; તને રસાળ બોજનનો થાળ પીરસીશ; તારું આસન પરિમલવાળાં પુષ્પોથી ગૂંથીશ; તારા આવવાના માર્ગમાં સુંવાળો ગાલીચો પાથરી રાખીશ; અને અહોનિશ મારા મુખથી પંખા વતી તને વાયુ ઢોળીશ.

“ મારા પ્રભુ ! હું તને પૃથ્વીનો રાજા બનાવીશ અને હું તારાં ચરણોની દાસી બની રહીશ.

“ અને હું મારો આત્મા તારા આત્માને નિશ્ચિંતતાથી સોંપી હર્ષોન્માદથી નાચીશ. ”

પ્રભુદાસ

અતિ નિરાશા

—ગજ—

રૈનારને રાખી સદા દુણેલ અશ્રુસાગરે;
એ કૂર કિસ્મત ! આં મુઘી રે ક્યાં મુઘી તું હસ્યા કરે ?
ધડી કેંકે ગઈ, દિવસો ગયા, માસો ગયા, વર્ષો ગયાં;
ભાંગી નિગરચક્રી, હળુ શું પીસણાં બાકી રહ્યાં ?
હાય ! આ કેવી કસોટી, કે તું કાલ્યુ આ નિગર
રાખે પરાવી છળીએ, પણ બન ગાવા દે નહિ ?
માલિક દયાળુ છે ? હરો; આ દુઃખ દિલ માને નહિ;
સાગર ભર્યો એ ક્યા ? અરે, હું ગિન્દુ ચે પામ્યો નહિ.

સ્વ. ગિરિધર

જેમ ઇતિહાસમાં એમ માનવજીવનમાં, મ્યારેક એક અનેરી પક્ષ આવે છે. એ એક પક્ષ જ હોય છે; અને વિશુદ્ધ અથવા સંસ્કૃત આત્માને અકસ્માત એમાંથી વિકાસનું પ્રથમ દર્શન થાય છે. અક્ષ-બત્ત, મનુષ્યના જીવનમાં આ હમેશનો બનાવ નથી, પરંતુ તેથી તેની સત્યતામાં જરા પણ શંકા રહે તેમ નથી.

વસ્તુતઃ માનવજીવન ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયું છે. ઉદાર, ઉદાત્ત અને સંસ્કૃત હૃદય બન્ને ઉદુપનમાં સહજ જાય છે; એનો એ જન્મસિદ્ધ સંસ્કાર છે; એના વર્તમાન પર જૂતની પ્રતિજ્ઞા અસર છે. અધમતામાં પણ માનવજીવન એટલું જ સરળ અને શંકા કે ભય વિના વહે છે; જેમ એક વેપારી જન્મે ત્યાંથી મૃત્યુ પામે ત્યાંથી દમેલાં પોતાના કાર્યમાં નિર્ભયરીતે ગાડું ચલાવે જાય છે તેમ. એને જેમ, છે ત્યાંથી હવે ચડવાનું દ્વાર અર્ધ અધકારમાં છે તેમ જ, છે ત્યાંથી નીચે ઢળવાની પગથી પણ અર્ધ અધકારમાં છે. એના જીવનમાં વ્યવહારિક સાહસ સિવાય બીજું સાહસ નથી, પૈસા સિવાય બીજી ચિંતા નથી, મ્યારેક શોક થાય તે સિવાય બીજું

માનસિક દર્દ નથી. એ માનવજીવનનું ખીલું દૃશ્ય. ત્રીજું દૃશ્ય ભય-
કર લૂટારાનું છે. એનાં સદ્ગુણોની ઉપર દુર્ગુણનાં ધાત્રાં પડે છે.
એનામાં સાહસ છે, પરંતુ ક્યારેક પશુ કરે તેવું; એનામાં બહાદૂરી
છે, પરંતુ વાધના જેવી; એનામાં માનસિક દર્દ છે, પરંતુ ક્યારેય
તદ્દન સ્પષ્ટ ન થઈ શકે તેવું. એનામાં જે ઉચ્ચ સંસ્કાર છે તે
પૃથ્વરણને અભાવે શાંત નિદ્રામાં પડ્યા છે. એ સંસ્કારને જગવ-
નાર વસ્તુ પાર્થિવ હોવી જોઈએ, કારણકે ખીજ વસ્તુમાં એને મોહ
નથી. પરંતુ એ પાર્થિવ અંશમાં ક્યારેક દિવ્ય અંશની છાયા આવે
ત્યારે એના ઉચ્ચ સંસ્કાર પર અદ્ભુત અને સચોટ અસર કરે. ખીલું
કાંઈ નહિ તો સાહસથી જે સંસ્કાર સહજ જ વૃદ્ધિ પામ્યા છે, તેને
લીધે એની માનસિક ક્રિયામાં ખીજ અનેક સુક્ષ્મ કુત્તમ સંસ્કાર ખીજ
રૂપે પ્રવેશ કરી રહે છે અને જીવનના વિકાસમાં અગત્યનો ભાવ બળવે છે.

પ્રતાપમશ્વર ત્યાં હોયો હતો. એને કોઈ
પિછાની શસ્ત્રું નહિ એટલે એ વધારે નિશ્ચિંત
હોયો. એક વૃદ્ધ રોસો પોતાના બે ન્હાના
છોકરા સાથે ચોકમાં બેઠો હતો. લોકની ઠંડ
જમતી હતી. એક બે સ્ત્રીઓ પણ કુતૂહલથી
છોટે હલી હલી, શું થાય છે એ જોવામાં
તલ્લીન હતી. એટલામાં ત્યાં અલી જમાદાર
આવ્યો. લલિતપદ્મના વિખ્યાત બહાદૂર
પુત્રોમાં એની ગણના હતી. એની ધોળી
દાદી તરફ લોકોને માન હતું અને એની ગરુડના
જેવી ચંચળ આખમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.
લલિતપદ્મના નરેશનો તે વિશ્વાસપાત્ર નોકર
હતો. તે જનનો આરણ હતો અને આરણને
સહજ બહાદૂરી, ગુજલકિત ને નિમકહલાલી
એ મુણા એના જન્મથી જ સાથે આવ્યા

હતા. એના વૃદ્ધ શરીર પર લલિતપદ્મના લોકોને એટલો વિશ્વાસ હતો કે તેની જ્યારે હાજરી હોય ત્યારે ગમે તે લૂટારાનો ભય હોય છતાં જાણે ભય નથી એમ આખા નગરના લોક અપ્રતિહત વ્યવહાર ચલાવે જતા. અત્રી જમાદાર લલિતપદ્મ નરેશના મહેલના મુખ્ય દરવાજા પર બેસતો. અને એ બેસતો ત્યારે લોકો જાણતા કે લલિતપદ્મ સહીસલામત છે.

પોતાના પ્રખ્યાત પ્રતિસ્પર્ધીને આરેલો એક પ્રતાપમથ જરા દૂર ખસ્યો. પરંતુ જ્યારે અલી જમાદારે તેના સામે જોયું અને કાંઈ આશ્ચર્ય ન દેખાડ્યું ત્યારે પ્રતાપમથ સમજ્યો કે સાધુના વેપમાં પોતે સલામત છે.

પ્રતાપમથ એક પ્રખ્યાત લૂટારો હતો. કહેવાતું કે એની પાસે જોજામાં જોજા દસ કરોડ રૂપિયા હતા ! પ્રતાપમથ લૂટારો હતો, છતાં સાધારણ સ્ત્રીને એની આંખપર જેટલો પ્રેમ અને વિશ્વાસ જન્મતો તેટલો લલિત-પદ્મના નરેશપર પણ ન થતો. સ્ત્રીઓ પ્રતાપમથ સામે ખુલ્લે મહેરે ચાલી જતાં શરમાય નહિ. ક્યારેક તો લૂટ પૂરી થયા પછી સ્ત્રીઓ પોતાનાં પ્રારાં જન્મ્યાં વારતે એકાદ ધરેલું માગી લેતી; અને પ્રતાપમથ હંદાર દિલથી બધું પાછું આપી દેતો ! એના મહેરા પર સૌંદર્ય ન હતું, પરંતુ ભવ્યતામાં ગુપ્ત રહેલી પવિત્રતાની છાપ હતી. એની નિર્મળ અને વિશાળ આંખમાં એક એ રાના શેરડા સિવાય બીજું કોઈ ચિન્ન ન હતું કે જ્યાં માણસ એને લૂટારો લેખે. એ આંખમાં ક્યારેક તો મધુર સ્નેહની પાછળ કરુણ રસ મળે એવું હૃદયંગમ કાવ્ય ચિતરાઈ રહેતું. પ્રતાપમથ મૂળ તો લલિત-

પટ્ટન નરેશનો વશદાર સરદાર હતો. નરેશની આંખમાં બ્યારે વિકારની છાયા આવી ત્યારે આ જીવનપર્યંત દ્રઢ રહેલ સરદારે આ રસ્તો લીધો. ક્યારેક તે છૂપા વેપમાં આવી રીતે આમમાં આવી ચાલ્યો જતો.

અલી જમાદારને આવેલો બોધ લોકોએ તેને માનથી રસ્તો આપ્યો. સારંગી વગાડનાર વૃદ્ધ પુરુષના અહેરા પર દુઃખની અનેક કરચલી પડી હતી, છતાં એ કરચલીમાંથી એનો દ્રઢ અને આગ્રહી સ્વભાવ તરી આવતો. એનો મોટો છોકરો આશરે અગીઆર વર્ષનો હતો. એના કંઠમાં એક જાતનું માધુર્ય હતું. એનું પૃથક્કરણ કરવું જોડણ મુશ્કેલ હતું તેટલું જ મુશ્કેલ એનો મોહ અટકાવવાનું હતું. ક્યારેક મનુષ્યના કંઠમાં લાલિત્ય નથી હોતું; હલકમાં રમ્ય માધુર્ય હોય છે. અને એ માધુર્ય સ્મૃતિમાં બહુ જ ઉંડો સંસ્કાર મૂકે છે. વૃદ્ધ ડોસો સારંગી મિલાવતો હતો અને ન્હાનો છોકરો મોટાની સાથે ક્યારેક મૂર મિલાવતો હતો.

અતે ડોસાએ સારંગી છેડી.

વૃદ્ધ ડોસામાં ગમે તેમ પણ કરણ રસની અદ્ભુત મિલાવટ હતી. એ સારંગીને માત્ર છેડતોજ હતો અને મોટો છોકરો ગાતો હતો. ડોસો ક્યારેક ભાવાર્થ સમજતો ત્યારે હસતો. પરંતુ એ હાસ્યમાં કરુણ રસની એટલી ધાટી છાપ હતી કે લોકોના હૃદય પાણી પાણી થઈ જતાં. મોટા છોકરાએ ગાયું:

દૂંદૂં મળે ના રોશની, આવી નજર ક્યારે ચરે;
ક્યા જાઉં વિણ કે મોહિની? ના કેં સૂઝે, આખો રડે.

આરામ ધૂડીબર પામવા ક્યાક્યા ચમન શોધી લઉં;
વિશ્વાસમાં જોણે મૂકી ક્યાં ઝૂકવું સરને હવે?

એ જિંદગીના નરથી આ જિંદગીમાં નર છે;
એ ના મળે તો જિંદગી આ ધૂળથી ચે ધૂળ છે.

ગાનની આખાદ અસર પ્રતાપમત્ર પર થઈ. એનું હૃદય ખુલ્લું થયું. એ કાંઈક સમજ્યો હોય તેમ લાગ્યું. લોકો પૈસા આપી વિખરાઈ જવા લાગ્યા. અલી જમાદાર આજે આનંદમાં હતો.

“ક્યાં રહેવું બાવાજી ?” તેણે પૂછ્યું.

વૃદ્ધ ડોસાએ નીચે જોયું. તે મનમાં જ બોલ્યો: “બાવાજી ? !”

એક પામે ઉભેલા વૈસ્યે ફરી સવાલ પૂછ્યો: “બાવાજી ! જમાદાર પૂછે છે કે ક્યાં રહેવું ?”

મોટા છોકરાએ જવાબ આપ્યો: “ત્રીકમગદ.”

“ઓ બડા ભારી રાજ.” અલી જમાદારે કંઈક ગર્વમાં કહ્યું: “બડા ભારી રાજ. રજપૂત રાજ. કુછ ન કુછ દેતે જાઓ, ખિરાદરો !”

લોકો જેને જેમ શાંત્યું તેમ વિખરાયા. અલી જમાદાર આગળ આગ્યો. વીંટી કાઢી બોલ્યો: “લો મહારાજ !”

પ્રતાપમત્ર હજી વિચારમાં જ હતો. એ આજે આરામમય સ્થાનની શોધમાં હતો. આજ દિવસ મુઠી આરામ શું છે એ તેને ખબર ન હતી.

ગાન બંધ થયું. માત્ર સારંગીની ધૂન જામી રહી હતી. ડોસાના કરણ મહેરામાં આહું સ્મિત ફરકતું હતું. એની આંખ ધડીમર પ્રતાપમત્ર પર ફરી. એને કાંઈક સાંભર્યું હોય તેમ તરત જ એણે દૃષ્ટિ પાછી ખેંચી લીધી. અલી જમાદારના મદાની સ્વભાવમાં આજે થેયજા આવી હતી. એ પણ ડોસાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યો. હાથ પર આડો હાથ રાખી સારંગી બજાવવા લાગ્યો ને મોરેથી બોલવા - એના પોનાના મનથી તો ગાવા-લાગ્યો:

એ જિંદગીના નૂરથી આ જિંદગીમાં નર છે;

અલી જમાદારને પોનાનો એકનો એક યુવાન વીધ વર્ષનો પુત્ર યાદ આગ્યો. એ જ એની જિંદગીનું નર હતું. ગાન બંધ થયું, પરંતુ એના જુદા જુદા બાવ ધડીમર લોકમાં અસર ઉપજાવી રહ્યા. પ્રતાપમત્ર મનમાં બોલ્યો:

“આરામ ધડીમર પામવા, ક્યાં ક્યાં ચમન શોધી લઉ ?”

તેને આજે અચાનક આરામ જોઈતો હતો. તે પાછો જવા ફર્યો એટલામાં ડોસાએ ધસારત કરી બોલાવ્યો. આસપાસ કોઈ નથી એ જોઈ ડોસાએ પ્રતાપમણને કહ્યું: “હું તમને જોળખું છું. મેં તમને ક્યાંક જોયા છે.”

પ્રતાપમણ ચમક્યો: “કોને મને? ભૂલતા તો નથી ને?”

“મૃત્યુંને કોઈ ભૂલે?”

પ્રતાપમણ સ્વસ્થ થયો અને શાંત રીતે બોલ્યો: “હું તમને પછી મળીશ. ક્યાં ઉતર્યા છો?”

ડોસો જરાકે હસ્યો. પ્રતાપમણ શંકામાં પડ્યો; પરંતુ થોડીવારમાં શંકા હટી ગઈ. એના હૃદયને આઘાત થયો. એ વિચારવા લાગ્યો કે ‘ન સમજી શકાય તેવો રમણીય શોક આજે મને કેમ થાય છે?’

ડોસાએ જવાબ વાળ્યો: “નદીકિનારે ધર્મશાળામાં આઠ વાગ્યે આવજો;—તૈયાર થઈને જ આવજો.”

પ્રતાપમણ વળી ચમક્યો. ડોસો બચંકર લાગ્યો. પણ એણે સ્વસ્થ રહીને જ જવાબ દીધો: “ફિકર નહિ.”

અને તે ત્યાંથી તરત અદસ્ય થઈ ગયો.

રાત્રે બ્યારે પ્રતાપમણ પાછો આવ્યો ત્યારે એના ગહેરામાં એક જાતની શાંતિ હતી. પરંતુ એ શાંતિ નિરાશા તરફ વળતી હતી. એ આંખો ત્યારે ચંદ્રના મુંદર પ્રકાશમાં ડોસો સારંગી છેડી રહ્યો હતો. આજે પ્રતાપમણના હૃદયનો કોઈ અજાણ્યો પ્રદેશ પગિવર્તન પામતો હતો. એનું હૃદય ડોસાની સારંગીમાં હતું. એણે એક મુંદર સુવર્ણહાર ડોસા પાસે મૂક્યો: “મહારાજ ! આજે કોઈ પરિવર્તનની ઘડી છે ! આટલું સ્વીકારો.”

ડોસો હસ્યો. એ જ હૃદયમન્યન દરે તેનું હાસ્ય !

“મહારાજ ! હું તુઝ છું, બેટ તુઝ નથી.”

ડોસો ફરી હસ્યો; આસપાસ જોયું; પછી ધામેથી બોલ્યો: “પ્રતાપમણ !”

પ્રતાપમહા એક કુદકે આધો થઇ ગયો. એ બડક્યોઃ ડોભો મ્હને જાણે છે.

ડોસા વધુ ધીમેથી બોલ્યોઃ “ જીવાનું કારણ નથી. નીચે બેસ.”

પ્રતાપમહા નીચે બેસી ગયો. ડોસા જાણે કેમ એને ડોસાના શબ્દમા અવિશ્વાસ જોતું કાઠ ન લાગ્યું.

“ આજથી ત્રણ વર્ષ પહેલાનો સયમ સભાર. સાબરે છે ? ”

પ્રતાપમહા ડોસાની નજીક આવ્યો. ડોસાની કાળી નિસ્તેજ મૂર્તિમા ભસ્મ મિવામ એ કાઠ વધારે ન કળી શક્યો. ડોસો ફરી બોલ્યોઃ “ આજથી બરાબર ત્રણ વર્ષ પહેલા તું પંડિત રમાનાથને ત્યા નંદગામમા મહેમાન હતો એ સાબરે છે ? ”

પ્રતાપમહાનો અહેસા ફિક્કો પડી ગયો. એ વૃદ્ધ ડોસાની તદ્દન નજીક આવ્યો. પંડિત રમાનાથનું ચિત્ર સ્મૃતિમા ખડું થયું; એ ધડીબર ધૂલ્યો.

“ હા, યાદ છે.” એણે યત્નતઃ જનાજ દીધો.

“ પ્રતાપમહા ! ” પંડિતે આઘાદશક સ્વરમા બોલવાની શરૂઆત કરીઃ “ ભૂત કરવી એ એક વાત છે; ભૂતને ભૂરી જવી એ બીજી. તું અત્યારે જે દાર મ્હને આપ્યા આવ્યો છે તે મ્હારી જ પુત્રીનો છે. ” વૃદ્ધનો સ્વર ધૂજતો દેખાયોઃ “ આ દાર ત્હારી પામે છે; અને યમુનાનો પતો નથી. ”

પ્રતાપમહા ગભીર જની ગયોઃ “ પ્રિય દેવ ! તું મ્હાગ પિનાનો મિત્ર છે, મ્હારો પિતા ગુણ પરમપવિત્ર હિતેન્દ્રુ છે. અનંત આઘાતની અમલ પ્રતિઘાપૂર્વકે ક્ષુદ્રુ છુ કે આ દાર લગ્નિપદ્ધતના નરેનના ધરમાથી આવ્યો છે. માટે યમુના ત્યા હોવી જોઈએ ”

વૃદ્ધના રિક્તા અહેસા પર હઝાસ આવ્યો. એણે દાંધક નિશ્વસ કર્યો દેખાયો.

પ્રતાપમહા પછી કાઠ બોલ્યો નહિ. તે દુરત ત્યાથી ફર્યો. આજે એના પગ્ગિર્વાનની ક્ષણ હતી. તે ધડીબર પોનાની મુગ

સ્થિતિમાં આવ્યો હતો. કેટલીક ગલી વટાવી તે એક ખંડિયેર જેવા મકાનમાં આવી પહોંચ્યો. આ પ્રતાપમકુનું તદ્દન ખાનગી રથાન હતું. બહારથી એવું ખંડિયેર દેખાતું હતું કે અંદર કાંઈ હશે એમ કોઈને શંકા જ પડે નહિ. પ્રતાપમસ્ત્ર અંદર ગયો, વેપ બદલાવ્યો અને ત્યાર પછી ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો.

લલિતપદ્મના ત્રણ દિવસ પછી જૂન પડી કે પ્રતાપમસ્ત્ર નજીકમાં છે. કેટલાકે ચલાવ્યું કે એ તો હમેશાં શહેરમાં આવે છે. અલી જમાદાર કમ્મર કસી તૈયાર થયો. પરંતુ જે દિવસ ન થયા ત્યાં તો શહેરમાં ભયંકર ક્રોધેરા ફાટી નીકળ્યો. લોકો મૃત્યુના નામ આગળ પ્રતાપમસ્ત્રને ભૂલી ગયા. હજારો માણસો નિરાધાર થઈ પડ્યા. માતા પિતા અને સંતાન વચ્ચેનો નૈસર્ગિક સંબંધ પણ તૂટ્યો. માત્ર આ સર્વ વ્યવસ્થામાં એક જ વિરલ પુરુષ મૃત્યુની દરકાર રાખ્યા વિના, મૃત્યુશય્યાપર તરફડતાં બચ્ચાને માતાપામે, પુત્રને પિતા પાસે અને નિરાધારને કોઈ આધાર પાસે લઈ જતો હતો. એને મૃત્યુનો ભય ન હતો. એ વિરલ પુરુષ તે પાંડિત રમાનાથ.

લલિતપદ્મના એક નિર્ધન ખૂણામાં તદ્દન કંગાલ હાલતમાં એક સ્ત્રી મૃત્યુશય્યા પર પડી હતી. આખું ઘર ‘ગરીબી, ગરીબી’ પોકારી બેસતું હતું. પ્રતાપમસ્ત્ર એક દિવસ ત્યાંથી પસાર થતો હતો. એ પોતાના શુભ વેપમાં હતો, છતાં ઓળખાઈ જવાની ધાસ્તી ધણી હતી, તેથી અપાટન થઈ જતો હતો. પ્રતાપમસ્ત્ર ધડીબર ત્યાં યોગ્યો. અંદરથી દરણુ સ્વર આવતો હતો. તે અંદર ગયો. એક સુંદરી મૃત્યુના મુખમાં હતી, પરંતુ મૃત્યુની ડાયામાં પણ એની રમણીયતાની અદ્ભુત છટા પ્રસરી રહી હતી. પ્રતાપમસ્ત્રે અવગાળ્યું. તે તેની શય્યા પાસે બેસી ગયો. એટલામાં નજીકના ઘરમાં કોઈક મરી ગયું. ફિટર નહિ. તે અટકી રહ્યો. તેને જીવનમાં આજે નવીન સાહસનો અનુભવ થયો. આ સાહસમાં સૌંદર્યને બદલે દરણુ હતી; લેવાને બદલે દેવાનું હતું. આ સાહસમાં સ્વાર્થત્યાગ હતો. પામેના એક બીજા ઘરમાં ખીલતું

કોઈક પણ મરી ગયું! તેનું એક પાત્ર વર્ષનું નિરાધાર જેવું બાળક પ્રતાપમસ્ત્ર પામે આવી ચડ્યું. તે દિવસે જૂદા માણસે ગાયેલી લીટી પ્રતાપમસ્ત્રને હજી પાદ હતી. એનું હૃદય પીગળી ગયું:

“આરામ ઘડીબર પામવા ક્યાં ક્યાં ચમન સોધી-લડ?”

તે દિવસે પોતે આરામ સોધતો હતો. ગાનની લીટી સુંદર અને હૃદયગમ લાગી હતી.

આજે એની પાછળનું આખું ચિત્ર ખડું થયું. એણે તે સ્ત્રીને જરા આગમ થાય એવી દવા આપીને શેરીમા ભગવાનું ગર કંપું. હવે એને ઓળખાઈ જવાની ધારતી ન હતી; પોતાના આગમની દરકાર ન હતી; નિંદગીની પરવા ન હતી.

ત્રણ દિવસ થયા. પેલી સ્ત્રી તદ્દન સ્વસ્થ થઈ ગઈ. આવાડીક થયું. તેના ચહેરા પર શુભાખી રંગની આછી છાયા આવી. નયનમાં સુંદર ઘેરા ગંભીર નીવાહાશની છાટ આવી. પ્રતાપમસ્ત્રનો આ આરામ હતો; એ એનું આનંદનું સ્થાન હતું; એના જીવનનો એ વિકાસક્રમ હતો.

એક દિવસે એ તેને ત્યાં શાંત બેઠો હતો, એટલામા કોઈએ કહ્યું: “અલી જમાદાર આવે છે.” પ્રતાપ હાથો નહિ. અલી આવી પહોંચ્યો. અલીનો યુવાન પુત્ર અહસ્માન ખૂનનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. દહેવારું હતું કે યસુનાના સ્નેહની ખાતર તેને કોઈએ મૃત્યુદાગ દેખાડ્યું હતું.

અલી જમાદારને અહસ્માન સજી મગી ગયો. યસુના પણ ત્યાં જ હતી. કોયેરાને લીધે ચારે તરફ, મરણુ પોકના અવાજથી વાતાવરણુ ભયંકર થઈ રહ્યું હતું. અલીએ પહેલ કરી. પ્રતાપે જવાબ વાળ્યો. અલીએ ઘા કરવા તકવાર ઉપાડી. પ્રતાપ બોલ્યો: “તું અને હું બન્ને જન્મ નથી. યસુનાને હું ચાહું છું, પણ તેના ચાહનારને મેં માર્યો નથી.”

“ઓ દાકર! હગમખદા! જજાન બંધ કર!”

અમી ધ્રુવો. પ્રતાપે એક સપાટે તેને અંદર ધસેલી દીધો; યમુનાને ન્હાના બાળકની પેઠે ઉપાડી લીધી ને ઘરપર સાંકળ ચડાવી અમીને કેદ કરી બહારવટીઓ રવાના થઈ ગયો !

પ્રતાપ ત્યારપછી ઘણો સમય દેખાશે નહિ. પાંડિતે સાંભળ્યું કે યમુનાને ઉપાડી પ્રતાપ જતો રહ્યો છે. વૃદ્ધ ડોસાને પ્રતાપ પર તિરસ્કાર ઇશ્યો. પોતાની પાસે તે રાત્રે પ્રતાપ જૂઠું બોલ્યો ! એને ખાત્રી થઈ કે યમુનાને પોતાને ઘેરથી ઉપાડી જનાર કુદ પ્રતાપ જ છે. વૃદ્ધ પાંડિતને હવે જીવનમાંથી જતાં પહેલાં અવશેષ કાર્ય પૂર્ણ કરવાનું મન થયું.

લલિતપદ્મન નરેશને એણે રીક્રમ્યો. અમી જમાદારની મિત્રાચારી બાંધી. અમી જમાદારે સમાચાર કહ્યા કે પ્રતાપ તેના યુવાન પુત્રનું ખૂન કરી, યમુનાને લઈ રવાના થયો હતો. એકનો પુત્ર મગાઈ ગયો હતો, ખીજની પુત્રી હરાઈ હતી. બન્ને એક થયા. સતત પ્રયાસને અંતે પ્રતાપનો પતો લાગ્યો.

પર્વતની એક મુંદર તળેટીમાં પ્રતાપે જીવન ગાળવું શરૂ કર્યું હતું. એનો જીવનક્રમ હવે બદલાયો હતો. ન્હાના વહેતા વહેળા પર સવારમાં યમુના અને પ્રતાપ ફરતા. આસપાસ, જંગલી રીતે આડા-અવળા ઉગેલા પુષ્પના મુંદર છોડ ખીલી રહેતા. સામે દાઢે વૃક્ષોની હારમાથી હજી સૂર્યના કિરણ દેખાતા ન હોય તે સમયે પોતાના ન્હાના ખેતરમાં એ બન્ને જતા અને થોડીવણી મહેનત કરી શાક-ભાજી ઉગાડતા. બપોરે એ બન્ને રામાયણ વાચતા ત્યારે યમુનાનું સંગીત અને પ્રતાપની કથા સાંભળતા આસપાસના બોળા કણુખી અને બહા રચારીઓની ઠંડ જમતી. કેટલાક ન્હાના બચ્ચા મોટી બેન (યમુના) પાસે, રવિવારે દોડતા દોડતા આવતાં. બહા અને બોળા મુસાફરો બપોરે વિશ્રાંતિ લેતા પ્રતાપના ન્હાના કુવા પામે જાડતા જૂથમાં બેસતા. બહારવટીઆના સાહસિક જીવનનું આ સંગીતમય રૂપાંતર હતું. રાજ સાયેનો એનો સંબંધ ધીમે ધીમે

બૂચી જવાયો અને પોતાની શાંત કુંપડીમાં પ્રતાપ આનંદથી દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો.

પંડિતના યાત્રી સ્વભાવમાં એક અઘાનનું વાદળ રહી ગયું હતું. યમુનાનું પેર તેને લેતું હતું. યમુનાને હરી, બ્રાહ્મણ પદમાંથી બહુ દરનાર પર પંડિતનો ચતુર્ભાવ જલ્દિ પામતો ગયો. લલિતપદન નરેશની સહાયથી અલી જમાદાર સાથે પંડિત કેટલાક બહાદુર ઘોડેસ્વારો લઈ પ્રતાપને શોધવા નીકળ્યા. ખેતરમાં નીચતે ઝાડની છીંગી છામા નીચે પ્રતાપ બેઠો હતો. અલીએ ખુલ્લો દૂધલો ન દરતાં રાત્રે અચાનક દૂધલો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પંડિતે અનુમોદન આપ્યું.

રાત પડી. યાત્રા નિર્ભય ચંદ્ર મુંદર વાતાવરણને મધુર બનાવતો હતો. પ્રતાપ અને યમુના સ્વચ્છ શળીઆમાં બેઠાં હતાં.

અલી જમાદાર અને પંડિત પાછળથી આવ્યા. પંડિતે નિશાન તાક્યું. એક ઘડાકે ગયો અને સાથે સાથેજ અલી શળીઆમાં ફર્યો.

પંડિત બીજું નિશાન તાકે તે પહેલાં અલીના હાથમાંની તક્તવાળ ખૂચવાઈ ગઈ હતી. એક ઝપાટો અને અલીનું માથું જુડું! પંડિતના ધૂજતા હાથમાંથી બંદૂક પડી ગઈ અને ઘોડેસ્વારોની ટુકડી નાકી! ઘડાકે સાબળી ખેડતો દોડી આવ્યા હતા. પંડિત તેમના હાથમાં કેદ હતો. પ્રતાપ શળીઆમાં પાછો આવ્યો. હવે જ એને ખબર પડી કે પંડિતની બંદૂકના ઘાથી યમુના નીચે પડી છે!

પ્રતાપે યમુનાને પથારીમાં મૂકી. પંડિત નજીક આવ્યો. પ્રતાપે તેને છૂટો કર્યો. યમુનાએ દીવાની આછી રોશનીમાં પિતાનું દરચ-લીઓવાળું જલ્લ વદન પારખ્યું! તેણે હાથ બેડવા અને તેને પામે આવવા દેવા પ્રતાપને કહ્યું.

“પિતાજી! આપ આ દાર્ઘ્યમાં—?” યમુનાએ બહુ જ ધીમેથી કહ્યું.

“બેટા! યમુના!” પંડિતે જીભમાં આવી કહ્યું: “પ્રતાપને પૂરી શિક્ષા ન થઈ! જો પુત્રી, તું ભોગ થઈ પડી!”

પ્રતાપ બડખો: “મહેને શિક્ષા?”

“બાપુ ! હશે. શાની શિક્ષા ?” યમુના બોલી.

“તને છેતરવાની—તને હરી લાવવાની.”

“બાપુ ! મને હરનાર અલીનો પુત્ર હતો. રાજની ખરાબ દ્રષ્ટિ થતા હું નાસી છૂટી અને તે માર્યો ગયો. પ્રતાપે મને કૌતેરામાંથી બચાવી.”

પંડિત સ્તબ્ધ થઇ ગયો ! તેણે પ્રતાપ સામે જોયું. પ્રતાપે જરાક આંખ ઉઘાડી. યમુના આજે જતી હતી !

માનવજીવનનો સંબંધ અને છેલ્લી ઘડી ! જ્યાર પછી એવા સ્વરૂપમાં આ સુંદર પૃથ્વી પર બે મનુષ્યો મળનાર નથી !—રે !—એ દુઃખદ દૃશ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના સામર્થ્યની બહાર છે. પ્રતાપના નયનથી છાનાં આંસુ ખર્ચ્યાં. જ્યાં આનંદ ક્યો હતો ત્યાં ઘડી પછી બોલી ન શકે તેવી યમુનાની પ્રતિમા હશે ! અને એ ઘડી પછી, એ પ્રતિમાને મૂઠીમાં લઇ ઉડાડી શકાય એટલી રાખ માત્ર અવશેષ હશે ! ઓ પરવરદિગાર ! જીવન શું છે ? બહારવટીઆનું કોમળ હૃદય કાવ્યમય બની ગયું. એણે યમુનાનો હાથ હાથમાં લીધો. એ સ્પર્શ છેલ્લો હતો ! પંડિત પસ્તાવાના સમુદ્રમાં ઉભો હતો. ઘડી ગઈ. યમુનાનું નયન છેલ્લી વખત પ્રતાપ તરફ ર્થુ; એવું કહેવા કે ઓ પ્રિયતમ ! કાલે ઝરા પામે તું એકલો જ રહેશે ! સાહસિક બહાગ-વટીઆનું જે હૃદય કદિ મૃત્યુથી નહોતું ધ્રુવ્યુ તે આજે સ્નેહથી ધ્રુવ્યું.

*

*

*

*

બીજે દિવસે સવિવાર હતો, તેથી ગોવિંદ પટેલનો ન્હાનો કૃષ્ણ, રામા રખારીનો વાજો, ન્હાની જમની અને એ બધામાં નામક જેવો મોટો હરિ સૌ દોડતા આવતાં હતાં. સાથે આજે પોક અને શેરડી લાગ્યા હતા. આજે તો એ બધા પ્રતાપ બાપુ સાથે મ્હોટાં પ્હેન (યમુના)ને લઈ નદીનો ધોધ જોવા જવાના હતા. છેલ્લી આનંદના પોકાર કરતા એ બધા દોડતા આવતા હતા.

પ્રતાપ એ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. પાંડિત બોલી જ શક્યો નહિ. એના શોકનું હૃદય પરથી મગજમાં સ્થલાંતર થતું હતું.

યમુના એક સપ્તાહ પર ફળીઆમાં અચેતન પડી હતી. હરિ સૌની આગળ હતો તે સમજ્યો નહિ, પણ પાછો હડયો. ન્હાની જમની દોડતી જ આવી. યમુનાને સ્ત્રી જાણી, હાથ પકડી, ગળે બાંધી પડીને બોલી: “મોટી બેન ! મોટી બેન ! હું પોંક લાવી છું ! તમારે ખાવો છે ?”

પ્રતાપે જમનીને લપ લીધી. એ રાઈ પડ્યો.

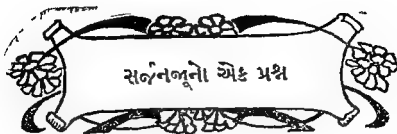
“બાપુ, મોટી ખેન હવે નથી.” તે બોલ્યો.

ન્હાની જમની સમજી નહિ. એનાં ચંકાભર્યાં નયનો પ્રશ્ન પૂછવા હૃદયમાં થયાં; એમ પૂછવા કે “સત્તાં છે ?”

વેદાંત કહે છે, આત્મા નિર્વિકાર છે. યમુનાનો આત્મા (બધા શુદ્ધ વેદાંતીઓને નમસ્કાર કરીને કહેવું પડે છે કે આત્મામાં રહન કરવાની શક્તિ છે) આ દૃશ્ય પર કરણાભય દ્રષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હતો. શુદ્ધ વાનાવરણમાં એની છાયામૃતિ કરણ નયનો દેવતી આ તરફ જોઈ રહી હતી. પ્રતાપ અને જમની !

“ધૂમકેતુ”

સર્જનજૂનો એક પ્રશ્ન

“ત્યારે તમે જશો ? પાછા જશો એ જ જગતમાં ?—દંબ અને દુહતાથી ભર્યક એ જગતમાં ?”

“હાજો, એમાં ખોટું શું છે ?” સ્મિત માથે, ચમકતી આંખે, વૃદ્ધે કહ્યું “તું જગતથી ખીંચે છે સાચાટે ?”

“ખીંટું ? જમતવી કું ખીંટું ? કુહા ?” યુવાનના મોઢા-પગ તુરંત જાગી ઊઠ્યા. “એનામાં સત્તા નથી મહેને બીજાગવગતી ! મહાગ ધિક્કારને પણ પાન નથી એ !”

વૃદ્ધના મોઢા પગનું સ્મિત વધારે પ્રકાશ્યુ ઝીણી આંખો કરીને એ યુવાન ભણી જોઈ ગયો યુવાને ચાલુ રાખ્યું : “તમે શું જાઓ ? કું આદર્શોના ઉપાસક છું. દુનિયા જોને ઇશ્વર દહે છે તેનાથી ચે મહારા આદર્શોને વધારે શુદ્ધ અને ઉચ્ચ માનું છું. તે ઇશ્વરે એવા જગતને મહે બાંધે જાણ્યું—બહુ મહાણ્યુ, અને પરિણામે મહેને પ્રતીતિ થઈ કે નીચ અને પામર મનુષ્યો મહારી સોમતને પાત્ર નથી,—માને પાત્ર નથી,—રે, ધિક્કારને પણ પાન નથી !”

ઉઠીને જોવા એમ બેઠેને સમુદ્રકાંઠે આ મંવાદ આવતો હતો. જગતી તળવની જ આરી ગઈ હતી અને ગેતીના વિશ્વાસ પટે વેગએના રાખના, છીપો અને લીસા કાકરા તડકામાં ચઢ્યકી ગયા હતા. કહીંક કહીંક, તણાઈ આવેલી લીલોતની કે જગત્ય પ્રાણીઓના કાકરા પણ નજરે પડતા હતા.

તે સર્વ તરફ, કે અનન્ત સાગર તરફ કે અગાધ આકાશ તરફ આમ કમે કમે દષ્ટિ ફેરવતો વૃદ્ધ પુરૂષ દિનાગ પગના એક ભાંગેલ કાળા ખડક પર ફૂંડેણીના ટેકા દઈને ખુશાલ અનેરે બેઠો.

હતો. વ્યાકુળ અને ધૂમતા મગજનો યુવાન તેની બાબુમાં સપાટ રેતી પર આમથી તેમ આંટા મારતો તેની જોડે વાન કરતો હતો.

તેના છેલ્લા ઉદ્ગારનો ઉત્તર વાળતાં વૃદ્ધે કહ્યું: “ત્હને ખબર નથી કે માણસ શું છે ને માણસની જિન્દગી શું છે. જો હોય તો ત્હને આવા બદવાદ ન ચૂએ.”

“ત્હને ખબર નથી અને ત્હમને ખબર હશે? પાંચ પંદર વરસ વહેલા જગતમાં આવવાથી કાંઈક અદ્ભુત સમજશક્તિ આવી જતી હશે, ખરુંને? અરે મહેં તો—”

નજીકના પ્લાડની મુઠામાં એક જળરદસ્ત મોઝું આ સમે અકાળા તેના અવાજમાં યુવાનના બાકીના શબ્દો ફૂંપી ગયા. ફરી શાન્તિ પ્રસરી. સાગરની ગર્જનાએ ત્હના જુસ્સાદાર બાપણમાં ખસેલ નાખી તેથી જાણે મ્હીડાયો હોય તેમ મુગા મુગા ત્હેણે આટા માર્યાં કર્યાં.

“હા, ત્હેં તો—શું?” પ્રશ્નાન્ત, નિશ્ચય સ્વરે વૃદ્ધે ત્હેને પૂછ્યું.

“મહેં તો ફુનિયા એટલી જોષ છે કે ત્હમે સાત જન્મે પણ બાપ્પે જોશો.”

“હશે. ત્હારા અનુભવો જરા વધારે વિગતથી કહી જઈશ?”

“શું કહું? સામાટે કહું? કોને કહું?” પછી સપ્તાયથી ખીડાયેલા હોડ પર આગળી દાખીને તે આંટા મારતો અટક્યો, વૃદ્ધની સામેસામે આવીને હોમો અને ત્હેની સ્થિર, આનન્દીઆંખો પર પોતાની કરડી નજર મારી. “કોને કહું? અહિં કોણ છે મ્હાડ? ભર્યા જગતમાં પણ કોણ છે? અને સામાટે કહું? માનવીમાં મ્હાગ દુખો ટાળવાની શક્તિ નથી; અને ઈશ્વરમાં શક્તિ છતાં તેની ઇન્ડા નથી.”

“તે કેમ બાપ્પું ઇન્ડા નથી? આટલી અથદા સામાટે?” પછી તે બેડો થયો અને ઇશ્વરાથી યુવાનને બાબૂમાં બેસવાનું કહ્યું. તેણે ડોકું ધૂણાવી ના કહી અને ફરીથી ધીરે પગથે આંટા મારવા લાગ્યો. વૃદ્ધે પગપર પગ ચડાવીને પલાડો માર્યો અને ટહાર બેસીને.

હાજીમહમ્મદ-
 રમારકે-અ ષ } યુનાન તેની બાબુમા આટા { ચિત્કાર
 ભારતો વાત કરતો હતો { અહરણ ગોસ્થકર

ક્ષિતિજની રેખા ભણી જોઈ રહ્યો. જરા વારે તેણે ફરીથી પ્રશ્ન કર્યો:
“આટલી બધી અશ્રદ્ધા શામાટે?”

“અને નહિ શા માટે? તમે જાણતા નથી કે એક વખતે હું કેવો પ્રભુભક્ત હતો. ધર્મેના લુખ્યા ઉપદેશોથી નહિ, પણ દેવિતા અને શ્રીકૃષ્ણની રસચિન્તનોમાંથી મૂળે તે પરમ સન્દેશ સાંપડ્યો હતો, જેણે અનેકને ઉદ્ધાર્યા હોવાય છે. મહેં તેમાં શ્રદ્ધા ધરી; તેની અમાપ શક્તિની, વિભૂતિની, ભવ્યતાની મૂળે આંખી થઈ. મહેં માન્યું કે મૂળે પણ એ તારશે, ધન્ય જીવન ભોગવવાની તક આપશે, માનવીનાં પારાવાર કષ્ટો કાપવાનું મૂળે બળ આપશે. આ પરથી મહેં કેં કેં મનોરથો ધડયા, કેં કેં યોજનાઓ રચી, કેં કેં તેજસ્વી ભાવનાઓનાં તેજ આજીવધારીઆ સંસારમાં અવતારવાનાં મન લીધાં.—”

તે શ્વાસ લેવા યોખ્યો. રૂઢામેના પડાક તરફ પગભર અનિ-
મિય નયને જોઈ રહ્યો; તેની ટોચ તરફ જોયું અને ટોચને માથે સગૌરવ ઝૂકેલ ગગન તરફ જોયું—જણે ત્યાં પોતાની અદ્ભુત ભાવ-
નાઓને સંદેહ રમતી જોઈ રહ્યો હોય!

વૃદ્ધે તેના સ્વપ્નને વીખ્યું નહિ. નિષેધ મૂર્તિ જેવા પોતાના સાથીને જોઈને તેની આંખો પણ આર્દ્ર થઈ.

એક મહામોજના અવાજે યુવાનની રસનિકા ઉંરાડી. “—મન લીધાં, અને પછી? પછી શું થયું? મનહર જણાતી માનવસૃષ્ટિના ઝેરી પાશ એક પછી એક મ્હારી ફરતા વીંટળાયા. જેમને માન આપવાનું મૂળે બચપણથી શીખવાયું હતું તે માણસોમાં—દુનિયા જેને ‘સગાં’ કહે છે તેનામાં—કેં કેં અનિષ્ટો અને અવગાહઓ મહેં જોઈ. તે પૂરેપૂરા દુનિયાદારીનાં માણસ; હું દુનિયાદારીનો પૂરો દુશ્મન. મ્હારો સંકલ્પ હતો કે હલકા થયા વિના દુનિયામાં રહેવું અને તેની ખેલદ હલકાઈ મટાડવી. આથી અમે વારંવાર અથડાઈ પડતાં. પણ આખરે તો એમનું જ કહ્યું થતું. મ્હારો અભ્યાસ, મ્હારી

પરણેલી જિન્દગી, મ્હારું કામકાજ અને મેવાના કાર્યો, એ સર્વમા પોતે માયું ન મારે તો પોતાની મ્હોટાઈ ઝાણી થઈ જાય એમ તેમને લાગતું. આમ છેક પરવશ પડેલા હું આખરે કંટાળ્યો. ક્યા જાઉં અને શું કરું એમ થવા માડ્યું. આપધાનના વિચાર આવ્યા; કોઈનો શ્રવ લઈ નાખવાનું મન થયું પણ કશું થાય તેમ ન હતું. મ્હારી શમિ માત્ર મરી ગઈ હતી—શોષાઈ ગઈ હતી.....” અહિં તેના દાત પીમાયા. ડ્રનાથી વાગેલી જમણી મુઠી કમ્બરે મૂકીને ઉભા રહેવાનો તેણે યત્ન કર્યો. પણ તેનો આનેશ અંકુશ બહાર ગયો હતો. તે બેસી ગયો. ધખી રહેલ માથાને બે હથેલી વચ્ચે નેરથી દાબી મળ્યું અને થોડીક વાર સૂંધી નીચું ધાલીને બેસી ગયો. પગી હાથે અને પામે એક ખાડામા ભરતીનું પાણી ભરાઈ રહ્યું હતું તેમાથી મ્હો ધોયું, અરસ થઈને રેતી પર બેડો અને આગળ ચલાયું.

“ એવામા દેવે મ્હારી રમાને હતી. દુષ્પતપતી મ્હારી દુનિયામા એ એક જ શીળી છાય હતી. તે ગઈ એટલે ધરમાર ને સગા-જ્ઞાવા મ્હારે છેક નકામા થયા હું ધગ છોડીને બટકવા નીકળ્યો. મ્હને હજી એ આશા હતી કે ક્યાક, પૃથ્વીના કોઈક આધા, અગોચર ખૂણામા, મ્હારા આદર્શને મ્હમજનહ કોઈમળી આવશે. પણ ઝોગ-ખીનાની ન્હાની સૃષ્ટિમા ન જડ્યું તે અગમ્યાની વિશાળ સૃષ્ટિમા એ ન જડ્યું. જ્યાં જોઈએ ત્યાં માણસે જાણે પરણે, હોશકરખથી, નરખા જ માર્ગો શોધવા માડેલા હોય પદ્ધતિએ મ્હડી બેઠેલ પુત્રો નીચનાથી જ એ નિભારી રહેવા જણાયા સત્ય કે નીતિ, અયમ કે ત્યાય, એ જાવનાઓ જૂલેથૂકે પણ તેમની પામે આવી શક્તી નહિ જાણે, એ સવળી મરી પગવારી હોય એવી રીતે જ વર્તવાની વાત અને છતાં, અહતાનો, ઉદ્વેગાઈનો, બેચરમ અવગા-હજોનો તો પાર નહિ.”

થોડીક થાક ખાઈને તેણે આગળ બોલવા માડ્યું:

“શાન્તિથી આ સ્થિતિનો વિચાર કરતા એક વિચિત્ર મત મહારા મનમાં બિચો અને સ્થિર થવા લાગ્યો. મહેને લાગ્યું કે આ મહિન સંસારને રચનાર ઈશ્વર જુદો અને મહારી નિર્મળ બાવનાઓનો રચનાર ઈશ્વર જુદો મનુષ્યો પાપી છે, પણ તેમના હૈયામાં પાપવૃત્તિ પ્રેરનાર, તેમના માર્ગમાં પ્રલોભન નાખનાર પ્રભુ નહિ તો બીજું કાણ છે? ધર્મબોધકો કહે છે કે તે પ્રલોભન આપણી કમોટી કરવા નખાય છે. પણ તે કમોટીમાંથી પાર ઉતરવા પૂરતું હૃદયબળ આપણામાં કેવલ હોય છે? હમેશા અનીતિનો જ માર્ગ આપણને બહાસો લાગ્યો છે. કુષ્કર્મના કડવા કળની બાજુ છતાં ઘણાખરા માણસો તેમાં જ મોક્ષ માને છે. જે સર્વશ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, પગમેશ્વર કહેવાય છે, તેણે આપણામાં આટલી બધી નખનાય બાજુમૂજીને શીદ મૂકી? આ પ્રશ્ન મહેને ગૂંચવાડામાં નાખ્યો.”

દરી તે અટક્યો. નમત્રા માટેવા સૂર્યને ધડીબગ નિરખી રહ્યો અને વૃદ્ધના પૂર્ણગમીર સુખ તરફ જોઈને પાણુ ચર કર્યું:

“આવે વખતે પ્રભુના શુભ હેતુ વિશે ચંકા હો એ કુદરતી હતું. પણ હજી મહારા અંતરના ઉડાણમાં કોઈક ધીમે સ્વર ગુંથ રહેતો. મહેને તે કહેતો કે સ્પૃય જગત ગમે તેવું દુષ્ટ લાગે, પણ સુદ્ધમ જીવનના વિશુદ્ધ અનુભવા ખોટા કે નકામાં નથી જ. આ આદેશમાં મહે મહારી બાવનાઓની સિદ્ધિનો માર્ગ પિછાન્યો. તે આદેશ દેનાર પ્રભુ જ સાચો, બીજો એક નહિ, એમ મહેને થયું. અને તે દિવસથી, એ ક્લુવ્યક, નિર્દય, બાવનાહીણ જગતને મહેને છેલ્લા પ્રણામ કર્યા. ત્યાં કદિ પણ પાછા ન ફરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને એકાન્ત શોધતો આ બેટમાં આવીને રહ્યો છુ.”

“અને અહિં તને સુખ છે? શાન્તિ છે? ત્હારા મનોરથોની ન્યોત પ્રકટાવવાના માધનો કે અવકાશ છે?” ભારપૂર્ણ, માર્મિક સ્વરે વૃદ્ધે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

યુવકે જવાબ આપતાં વાર લગાડી. પાંચેક મિનિટ ઓછાંદરે જમીન તરફ જોઈ રહ્યો. પછી ઓથો: “નથી, મુખ કે શાન્તિ તો રહેજો નથી. આ સ્થાન પણ મ્હારી શોધ કાજે છોડવું પડે એમ લાગે છે. મ્હારા અભિલાષ સિદ્ધ કરવાનાં સાધન કે અવકાશો ય અહિં નથી. પણ મ્હને હવે દુનિયાનું બહું કરવાની દરકાર પણ નથી. જે સુધરતાં ન હોય તેને સુધારવાં એ મ્હારું કામ નથી—તમારો “હાથર” એ કરશે, જે કોઈક દહાડો તેના દિલમાં દયા વસશે તો!”

મ્હેણું ગળા જઈને જુદા પુરુષે કહ્યું: “તંને કદિ એમ થયું છે, કે જેને તેં નીચ અને દુષ્ટ ધાર્યા છે તેમના હૃદયમાં પણ કેટલીક સ્હમજવા જેવી, ઓળખવા જેવી, જામિંઓ રહી હોય છે?”

“તે જામિંઓમાં શું સ્હમજવું કે ઓળખવું ‘તું’? નિરંતર એ તો એની એ જ હલકાઈ ને અવગાહ દર્શાવી રહેવાની.”

“ત્યાં જ ત્હારી જૂઝ યતી જણાય છે. તે જામિંઓનો સુદમ-તાથી અને ધૈર્યપૂર્વક તું અભ્યાસ કરે તો તને લાગવા માડે કે તે મક્તિન તે રામિષ્ટ વાસનાઓનાં ધાણ પડ હેડળ પણ કેટલાંક અગમ્ય તત્ત્વો રમી રહ્યા હોય છે. તેના હંડા અવલોકનમાં તલ્લીન યજ્ઞએ છીએ અને હપલક અનિષ્ટોની લાલ્ચિકતા અને અસ્પષ્ટતાની પ્રીછીએ છીએ, ત્યારે મનુષ્યને સ્વભાવથી જ નીચ માનવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી અને તેને છુટકારવાની વૃત્તિ થતી નથી.”

“પણ તે તત્ત્વો કેવા હોય છે તે તો ત્હમે કહ્યું નહિ!”

“હમણાં તેનાં લક્ષણ સ્હમજાવવાનું બને નહિ. મ્હારા ચબ્દોથી તને તેના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ થાય નહિ. એ અનુભવો જાતે જ લેવાના છે.”

“હં.....અને તે માટે જગનમા પણ પાહું જવાનું છે, ખરું?”

“ખરું જ. તું જગનથી બહુ વ્હેલો કંટાળ્યો છે. આકરા પણ અધરા ને એકતરશી અનુભવોએ ત્હારા સુકમાર દેવાને ઝડપથી

અને બહુ સહેલાઈથી ધાયલ કર્યું. પણ એકલી સુકુમારતાથી જીવન-સિદ્ધિ નથી; સમર્થતાની—અખૂટ સમર્થતાની—પણ પૂરી જરૂર છે.”

યુવક રેતી ઉપર બેઠો હતો ત્યાંથી હવે ઉભો થયો અને વૃદ્ધની પડખે ખાડક ઉપર બેઠો. તેના મ્હેા પરની વાકલતા કાષ્ટક ઔસગી હતી. સમી સ્થાનના ઠંડા પવને પણ તેના મગજને ગાન્ત કરવા માડ્યું હતું. પણ તે કાઈ બોલ્યો નહિ. વૃદ્ધ પુરૂષનું સભાષણ આગળ ચાલ્યું:

“સંસારના ફપણો જોઈને કે અનુભવીને આપણા નિર્દોષ, ઉત્કર્ષવાશ્વ લ્લધને આત્રાત ચાય છે, દુઃખથી એ સળગવા લાગે છે; પણ એ આગ સહે જ છટકે છે. અને અપાર ધૈર્ય વિના તે કેમ મ્હેવાય?—કે તેને ટાળવાના ઉપાય પણ કેમ શોધાય?”

“પણ એમ કરવામા વખત કેટલો બધો જાય? અને અનિષ્ટો શુ એવા નજીના કે અવગણવા જેવા છે કે તેની સાથે આમ અનિ નિરાતથી કામ પાડવાની મૃદ્ધતા આપણે કરી શકીએ?”

“અનિષ્ટો નજીવા નથી, પણ તેને ઉખેડવા માટે જે અતુલ બળની અપેક્ષા રહે છે તે ધીરજ વગર, સહન વગર, તપશ્વર્પા વગર નહિ સાપડે. આપણા જેવા સાધારણ માણસે આ તપશ્વર્પા સંસારમા રહીને જ કરવી ઘટે. સંસારના કડવા અનુભવો અને નિરર્થક અન્યાયોમાથી પણ જે પાડો શિખાય છે, જે સાધકશક્તિ સંપ્રદાય છે અને જે સુધારયોજનાઓ મુજે છે તે કામના એકાતવામથી કે માણસ-જાતથી ન્હાસતા ધ્રુવાથી કદિ નહિ મળે.”

“પણ વખત બહુ જાય’ ગમે તેટલું કરીએ ત્હેાંયે આપણી ધીરજ ખૂટે પણ દુનિયાની અધમના ન ખૂટે; અને અન્તે આપણા આદર્શો તો વણુમાધ્યા દર જ રહે—એટલા ને એટલા જ દર રહે.”

“આમ કરીને તું જાણ્યેઅજાણ્યે આદર્શોને તૃપ્તિના પ્રદેશમા ખેંચે છે. તેમનો ખરો પ્રદેશ ત્યાગનો છે. ‘આદર્શની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ’ જેવી વસ્તુ મનુષ્યલોકમા નથી. આદર્શો જાણે માટીની બનેલી બીજે

હોય તેમ તેમને હસ્તગત કરવા કાંઈક મારવાં એ મૂર્ખાઈ છે. મનના વિશુદ્ધ મનોરથોમાં એવું વાસનાતત્ત્વ શી રીતે શોધશે? તે મનોરથો અને મદ્યાભાવનાઓમાં જે સર્જનશક્તિઓ અને સાત્ત્વિક પ્રેરણાઓ નિરંતર વમે છે તે સર્વને આપણા હૃદમાં અખંડપણે સચેતન રાખીએ અને સંપૂર્ણ સિદ્ધિનો લોભ રાખ્યા વિના તે આદર્શ-જ્યોતના પ્રકાશથી સંસારજીવનને અને આપણા જીવનને તપાસતા રહીએ—એટલું જ આદર્શો ને ભાવનાઓ પ્રત્યેનું આપણું કર્તવ્ય છે.”

યુવક ખાત્ર પરથી ઉતર્યો. આયમવા આવેલા મૂર્ખનાં સહઅકાટિ કિરણો સાગરને હર તેજપાટ પાડી રત્નાં હનાં ત્યાં દષ્ટિઠેરવીને તે ઉભો રહ્યો. તેના શ્વ સાથીએ એવું કે ફરી. પાછું તેનું મન અસ્થિર થયું હતું, પણ તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. તેજપાટમાં કે કે અસૌક્રિક દશ્યો નિરખી રહ્યો હોય તેમ યુવાન તો ભાનભૂલેલ જોવા ત્યાં ને ત્યાં જ જોવા કરતો હતો. કેટલીક વારે તે ગણમણ્યો:

“પણ જગતને પરમેશ્વરે આવું બનાવ્યું જ શા માટે? તેની બુદ્ધને લીધે જ આપણે સુધારા માટે આટલાટલાં વક્ષ્યાં મારવાં પડે છે ને? ના, ના; એ કૃષ્ણ જૂદો, મ્હારી ભાવનાઓનો જૂદો.”

“મનુષ્યસમાજમાં પાછો જઈને મ્હાં કહેયું અજમાવી લેખશ તો ત્હારે એ કૃષ્ણ નહિ દેખવા પડે. તે વિચારે બહુ કર્યા, પણ કામ કાંઈ કર્યું નહિ તેથી તને આમ લાગ્યા કરે છે.”

“એ કોણ જાણે.....એ હશે.....”—ગાનુગણાટ ફરી મંડાયો. “મ્હને શી ખાતરી કે ત્હમાં કહ્યું ખરું જ પડશે? મ્હારા અનુભવ જૂદા છે. આદર્શો અવતારવાનુ—ત્હેનાં જાણે, પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનું મ્હાં બધું સ્વપ્ન એ અવગી દુનિયામાં સાચું પડવાનું નથી. હું અધૂરી સિદ્ધિનો તરસ્યો નથી; હું તો પરિપૂર્ણતા જુઓ છું. તે વિના જીવ્યું શા કામનું? અધૂરું કામમા વીરતા શી છે કે અદ્ભુતતા શી છે? એ તો બાળકની રમત.”

• “નથી, એ રમત નથી. રમતથી કાંઈક જૂદું જ તેમાં કરવાનું છે.”

આ વાન્ય પૂરૂ થાય ત્યાર પહેલાં યુવાને ઝડપ્પળા સમુદ્ર તરફ
ચાલવા માડ્યું હતું. શુ કરવું તેના પળખર વિચાર કરીને વૃદ્ધે પણ
હતાવળે પગલે તેની પાછળ જવા માડ્યું યુવાને પાછું વાળીને 'નેપું',
તરત દોડ મૂકી અને પાણી પાસે પહોંચતા વાર, એક માછી પોતાની
હોડી દરિયામાં સગ્રાવતો હતો તેમાં ફૂંકેા મારીને ચઢી બેઠો. માછી
ખૂંસ મારે કે વૃદ્ધ આવી પહોંચે ત્યાં પહેલાં તો જોરથી હલ્લેસા
મારતો મારતો યુવાન હોડીને કિનારાથી દૂર ને દૂર લાઇ જવા લાગ્યો.

વૃદ્ધે તેને સાદ ક્યાં, જરા અટકાવવાનું કહ્યું. હેબત ખાઇ ગયેલા
માછીને બાન આવ્યું એટલે તેણે યજમાનમ કરી મૂકી. પણ સમજું
નિર્ધરક હતું. યુવકની પાછળ પડવા આજીવનમૂ કેઇ હોડી, મળે,
કે ખીજી કાઈ જ નહોતું દર પળે હોડી વધતા વેગે પાણી કાપે
જતી હતી એટલે માછીથી તરીને પહોંચવાનું પણ હવે અગત્ય હતું.

આથમતો સૂર્ય અડધો પાણીની નીચે, અડધો ઉપર, એવી
રીતે રહીને જનપટને સુવર્ણગંગે ગમી રહ્યો હતો, હોડી તે તેજ-
વિસ્તારમાં સરતી હતી તે સૂર્યમાં જ જાણે, પોતાની ભાવનાઓનો
જ્યોતિર્દેશ જડવાનો હોય તેમ યુવક એકદંટે તેને નિહાળી રહેતો
અને હોડીને તે તરફ હઠાઈ જતો તેનું હૃદય હવે પ્રકુલ્ય હતું, વધને
આધુ સ્થિત વિરાજતું અને નયનોમાં અસીમ આલૃપ્તતા જણાતી.
“વિનોદકાન્ત”

ઉરટંકાર

૨

આંડાઈમાં રૂતો ઝૂકું,
ક્યાંહિં ખોટા મોહ લૂકું;
તેવે તીણા ચિત્તે વાગે
તારો ઉરટંકાર.

૪

ધાયે ઝુલ્મે ને અન્યાયો,
શોધું ના એના ઉપાયો;
એતાનો અણભિ ભાગે
તારો ઉરટંકાર.

૬

નેહ' ન્યાં છાના સંગીતો,
સૌંદર્યોનાં સાચા ચિત્રો;
દેવી એશુદ્ધિમાં નાખે
તારો ઉરટંકાર.

૧

*એકો ક્યાં છું-એ દેખું ના,
મોલે શું છું-એ સૂણું ના;
તો ચે મારે હૈયે લાગે
તારો ઉરટંકાર.

૩

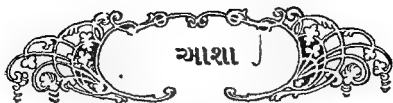
હોહ' રાતે વા ચોગાને,
હોહ' સંતાપે વા ધ્યાને;
રાતે કે સધ્યાએ ભગે
તારો ઉરટંકાર.

૫

ઝૂંકે ભે રમેલી વિલ્લેગે,
પીડાતો રહે કે રોગે;
આવી આનંદે બોલાવે
તારો ઉરટંકાર.

૭

લુહાં તારાં રૂપો કદ્યું;
બીની આંખે નેવા તંધું;
તેડી શું ના તુંને લાવે
તારો ઉરટંકાર?

આકાશસરોવરને પૂર્વ દિનારે સુવર્ણવીણા લાઇ હવા પ્રભાત-
સંગીત ગાતી; ને પક્ષીઓ એમા સર પૂરતા.

દુહાસ ને રસભરી વસન્તે જગતને ક્યારનું ચે પોતાની મોહ-
નળમા લપેટવા માડયું હતું.

કમળપત્રપર ઝીસેવા આકળબિન્દુઓ હર્ષપ્રપુલ્ક નયને નિહાળતો
હું રમતો હતો.

પણ, હવાના સંગીતથી ચે અનેરા ઝંકાર ક્રૂતા એ કેના નપુર
સંભળાતા હતા ?

કેના હતા એ હરિણી શા વિશાળ ને ચંચલ નેત્રો, જાણે
સ્થિતમે નાચવાની ન્હાનીશી નૃસંખૂમિ હોય એવા ઓષ સંપુટ,
કૌમારનો ઉમર ઓળંગી આવતા લાવિલ ઝરતા અંગ, ને અપૂર્વ
છટાબરોં એ દેહહિન્ડોલ ?

નયને ને વદને એને ચેતનના ચમકાઝ હતા; અગિઅંગ એને
ઉત્સાહના ઓજસ ઓપના.

અરણ્યનું આગમન થતું હતું ત્હોણે નિડર બનવાની ધૂતના કરી
ચમટી રહેલા તારવાઓ સ્હામે જાણે યુદ્ધ આરબી તેજબાણુ છોડતી
હોય એવી એની ચુંદડીના છેડાની ટિલડીઓ હવાના અજવાળામા
ઝબકતી હતી; ને ઓઢણીને ઓંચે રહી એનો છટો કેશકળાપ કટિમેખવા
સાચ સંતાકુટ્ટી રમતો.

રસ્તાને કઠિજ માડ પર હતું. હવાએ જાણે રંગોળી પૂરી હોય
એમ પ્રભાનના ગુલાબી તેજથી રસ્તો રંગાયો હતો, ને એ રસ્તે તે
દૂરથી આવતી હતી.

આવતાં આવતાં ઉંચે એણે મ્હારા તરફ જોયું. એ નયનથી,
એ વદનથી સમકાર ને હાસ્યનાં અગણિત તેજબાણ છૂટ્યાં !

પદ્યવાર હું સ્તબ્ધ થયો;—મુગ્ધ બન્યો.

આપણે શ્વાસ લઈએ એટલો અત્ય સમય તે, જાણે મ્હારે
આંગણુ ઊભી.

અનન્તકાળનું જાણે આજબાણ હોય—વર્ષોનો પરિચય હોય—એમ
હું આશ્ચર્યથી;—એને બેટવા દોડ્યો. એને ખભે હાથ મૂકી મેં કહ્યુંઃ
“તું મ્હારી યા.”

.....પણ મહેં કેને કહ્યું? વાદળની ધોરમંજીર ઘટા વચ્ચેથી
વિજળી સરકે એમ એનો ખભો—એ—મ્હારા હાથ તળેથી સરખી જઈ
દૂર દોડી ગઈ હતી !

પ્રભાતના આનન્દમાં મસ્ત થઈ કસ્તોલનાં પત્તીઓના સંગી-
તમાં એના નૃપુરનો ઝંકાર વિલીન થતો જતો હતો.

એ ઝંકારની દિશામાં હું પાછળ દોડ્યો...પણ ક્યાં ?.....

* * *

શરદતું એ સોહામણું મધ્યાહ્ન હતું.

આશ્ચર્યમાંના રૂના કુંગર જેવાં વાદળાઓના ઢગલા પાછળથી
ઘડી ઘડી હોકિયાં કરી સૂર્ય પૃથ્વીપર તેજછાયા ઢાળતો હતો.

મ્હારૂં પ્રિય ફૂલ મ્હારા હૃદયપર રાખી મધ્યાહ્નની ઘેન ચડા-
વતી શાન્તિમાં અધમીએલે નયને હું પડ્યો હતો.

પણ, મગમગમાં પડેલા લોકોના દરફરથી આવના, અમ્મોધિના
શેષ ગર્જન શા ઘોંઘાટની વચ્ચે થઈને એ અજાણ્ય ઝંકાર શાનો
સંજગાતો હતો ?

એ તો એ જ—પેલાં નૃપુરનો ઝંકાર.

મધ્યાહ્નનું ઘેન નયનપરથી ખંજેરી ઊંચી આખ કરી મેં જોયું.

પૃથ્વીપર તેજ અને છાયાનાં અવનવાં પગલા પાડના સૂર્યના
તેજમાં પ્રકાશનાં પુંજ ગાળું મંદ મુસ્કહરાટ કરતું એ વદન નજીક
આવતું હતું.

એ જ હાસ્યબાણ છોડના ચપળ નયન ! એ જ હાવધ્વનિ
હિડોલપર નાચતાં અંગ !

ભણે, કાણુજર તે મ્હારે આંગણ અટકી.

કે અનન્ત આર્દ્રણે ખેંચાયો હોડ' એમ હું દોડ્યો. એની
ઓઠણીનો છેડો પકડી મેં કહ્યું : "તું મ્હારી થા."

.....પણ મેં કેને કહ્યું ? જળમા મીન સરકે એમ એની ઓઠ-
ણીનો છેડો—એ મ્હારા હાથમાંથી સરકી જઈ દૂર દોડી ગઈ હતી !

સરોવરતટ પરની વૃક્ષકુંભેમાં મયૂરીઓનાં વૃન્દમાં શરદોત્સવ
ઉજવતા કે કલાપીની કેકના પડછન્દ સાથે બપોરની શાન્નિમા એના
નૂપુરનો ઝંકાર વિલીન થતો જતો હતો.

એ ઝંકારની દિશામા હું પાછળ દોડ્યો...પણ ક્યા ?.....

* *

પાનખર ઋતુના અનિમ દિવસો હતા.

સ્થિર-શાન્ત સન્ધ્યાના ઝાખા થતા જતા પ્રકાશમા પાદદા
વિનાની સુકી ડાળીઓવાળા વૃક્ષો ભયંકર દેખાતા હતા.

યાકેસે હૃદયે કપાળે હાથે દૃઢ એટલે હું બેડો હતો.

પણ, રસ્તાપર સંતાકુટકી રમતા બાળકોના કોલાહલ વચ્ચે થઈને
આવતા એ શાના ભયુકાર હતા ?

એ એ જ પરિચિત નૂપુરનો ઝંકાર.

યાકેલા પણ આતૂર નયને મ્હેં એ દિશામા જોયું.

રસ્તાપરના ફાનસના ઝાખા પ્રકાશમા અવરજવર કરતા
લોકોની પાછળથી, સૌન્દર્યતેજથી ઝગકતું એ હસતું વદન સમીપ
આવતું દેખાતું હતું.

એ જ હાસ્ય કાળા તેજસ્વી નયન ! એ જ હાસ્ય ઝારતા ઓટ !

પત્રવાર, તે, ભણે મ્હારે આંગણ ચોલી.

અદસ્ય આર્દ્રણે ખેંચાયો હોડ' એમ હું એની સમીપ ગયો.

પાસે જઈને મેં કહ્યું : "તું મ્હારી થા."

.....પણ મેં કાને ક્યું ? આખો ચોળી બેપું તો ત્યાં તો કે
ન હતું !

શીતળ પંડનની તીણી લહગીઓ સાથે ધમતી આવતી ચિ
ત્તની ગત્રીના સૂનકારમાં એના નૂપુરનો ઝંકાર વિલીન થતો જતો હતો

એ ઝંકારની દિશામાં—અધકારમાં—હું પાછળ દોડ્યો.....
પણ ક્યા ?

બચુભાઈ શાવળ

ના લલ્લો તહને

(૫૬)

તું મ્હને, તું મ્હને,—અરેરે એ જ હું તહને
હોઉં તો આશ ધી મ્હને !

૧

પૂતળે રમકડે મગસકું બોયું મોહીને,
પૂતળી આડનાર ના લલ્લો તહને.

૨

ખાસમાં પ્રેમની, સખાની, દિલવગીનણી,
આ ખપોગ, ખાસનોખ ના લલ્લો તહને.

૩

રૂપના સત્યના ધડું પાટ પ્રહર સોયમાં,
સત્યરૂપ રૂપસત્ય હજી મેં ના લલ્લો તહને.

૪

તું મ્હને, તું મ્હને,—અરેરે એ જ હું તહને
હોઉં તો આશ ધી મ્હને.

સ્થલ: ઔરંગાબાદ પાસે સતારા; ગોદાવરી તટ.

૧

મસ્તાની: (સ્વગત) ઓ આસ્માનની રાણી! ગોદાવરીનું અગ્રકર્તું રૂપેરી પાણી! પર્વતની સુંદર પરંપરા! આ સર્વની પામે મસ્તાની આજે પોતાનું નિગર ખાલી કરે છે. મસ્તાની સામે પુરુષોએ નજર કરી છે ત્યારે હેતું અગેઅંગ પ્રગટતું અભિમાન જોઈ એ બિચારા પોતે જ શરમાયા છે. મસ્તાની સામે વૈભવનો ભોગ ધરનારા, પોતાના હીરાનું તેજ મસ્તાનીના દાતના તેજ દગ્ગા શિકકું પડેલું જોઈ, વૈભવથી ન ખરીદાય એવી આ પ્રતિમા છે, એમ સમજી ગયા છે. મસ્તાનીનું શરીરસૌંદર્ય એ ધૈર્યની ચાપણુ છે. મસ્તાનીના અમર ઇતિહાસનો એ શ્રવણો લેખ છે. વીર પુરુષના-કોઈ અદ્ભુત સમયમર્તિના-એક જ દિશા તરફ ધસતા આત્મખયને રત્નેશ્વરેશ્વરના હિંતારવાની કુદરતની અનુપમ દશા છે.

પુરુષો મસ્તાનીનો ચહેરો જોવા માટે લાયક છે, હાથ પકડવા માટે નહિ. પુરુષો મસ્તાનીના વિદુષક થવા લાયક છે; પુરુષો મસ્તાની પાસે લોટવા માટે લાયક છે. મસ્તાનીનું ખીલતું ચૌકિય ચંદ્ર જોઈ શકે, ગોદાવરી જોઈ શકે, પર્વત જોઈ શકે; પુરુષ નહિ. પુરુષ ક્યા છે? રાજદાર્યમાં તો જે કપટી હતો, પરંતુ આત્માને ચડવાની નિસ-રણી જે રતેલ, તેમા પણ જે કપટી બની શક્યો તે આ પંચોતર વર્ષનો જરીપુરાણો નિઝામ-હલ-મુશ્ક ?! સારું હિંદુસ્તાન આજે તેનાથી મૂળ છે. ઓ! આજના હિંદુસ્તાનમાં પુરુષ ક્યા છે? આ નિઝામ-હલ-મુશ્ક આજનો વીર પુરુષ? મહારી માને મેળવવા માટે

તેણે દેખી હિંમત દર્શાવી? મહારા જાપને મારવા જોડલી! આ પુરુષ ને 'હિંદુસ્તાનનો વીર પુરુષ' હોય તો હિંદુસ્તાનની પ્રજા ન ખુસક છે. પ્રતાપ ને શિવાજી પછી પુરુષો પરવાર્યા ને ચાંદબીબી પછી સ્ત્રીઓ પરવારી. મસ્તાનીનું સાફ યોગન સાચવી રાખવા કુદરતે રચેલો આ અમન્ય યોગ છે! રંગપૂત-મરાઠા-મુસલમાન, ચોદા ધણા; લડનાર ધણા; પણ પુરુષ કોઈ નહિ !

મસ્તાનીના કૃષ્ણ કલાપમાં, અદ્ભુત ચિત્રકારે પોતે ન સમજી શકાય તેવી રીતે આ આસ્માનના જેવી આછી અને ઓછી છાપ રાખી છે! એના ચહેરા પર જરાકે સ્વામ રંગની છાંટ છે! અરે, મહેતે મહારા પોતાનાપર મોહ ચાય એવી કલા છે! મહારે સ્વરૂપ નથી; મહારે કલા છે. મહારે સૌન્દર્ય નથી; સાક્ષિત્યનો વહેતો પ્રવાહ છે. મહારામાં મપ્રમાણ અવમન્ય ધ નથી; શરીરબળ છે. જો હું પોતે જ ગઝલ છું, દર્દનો જીવંત ઇતિહાસ છું, રસની તૃપાનો ખરો ચિતાર છું, તો મહારે-ઓઠનાનામક, મહારે-કોના માટે ગઝલ ગાવી? કોનું દર્દ, સાંબળવું? અરે, કોની તૃપા છીપવવી? હિલ્હીનો સમ્રાટ આ બાક નાથે રમવા માટે, આસતો આવે. પણ સ્ત્રીના બાક સાથે વિનોદથી રમી શકે એને જ પુરુષ કહેવો? એ ફિરનાર, ફરીથી કહું છું કે હિલ્હીને સમ્રાટ સમ્રાટ હશે પણ પુરુષ નથી. મસ્તાનીને મયુરાસન પર સમ્રાટ સાથે બેસવાનો મોહ નથી; એને નીલા ઘાસની ગાદીમાં પણ પુરુષ સાથે બેસવાનો મોહ છે. કોઈ બડી પંડિત ગાર્ગી નામે થઈ ગઈ એમ કહેવાય છે ને? એ ગાર્ગીએ કહ્યું હતું કે જગનમા કોઈ પુરુષ નથી, અને એટલામાટે મહારે સ્ત્રીને સહજ લગ્ન નથી. આજે હું મસ્તાની, આખા હિંદુસ્તાનની સામે ઘરત માફ છું કે હિંદુસ્તાનમાં જો કોઈ પુરુષ નથી, તો મસ્તાની નામની કોઈ સ્ત્રી નથી. હું સ્ત્રી છું, પણ પુરુષ પામે. ચાંદબીબી પામે બધાને પુરુષ થવાનો અધિકાર નથી. સ્ત્રી અને પુરુષના બેદ એ સૌએ ઘોતપોતાના દોષ છપાવવા ઈર્ષા છે. જન્મથી સૌ ન સ્ત્રી, ન પુરુષ એવા છે, સ્ત્રી અથવા

પુરુષ તો થવાનું છે. જીવનનું જે અંતિમ લક્ષ્ય છે તે સૌએ હાથેકરી
સિદ્ધ થયેલું ધાર્યું છે. આજે હું કહું છું કે અમારી સતારાની
ઝાવણીમાં હું કોઈની સામે જીરખો ધડાં એવો પુરુષ નથી. કોઈની રોશની
એટલી તીવ્ર નથી; કોઈનામાં એટલી વીરત્વભરી ઝાપ નથી. પુરુષ
પોતાને વીર કહેવડાવવા માટે સ્ત્રીઓ પાસે જીરખા નખાવે છે ! અકર્માથી
જોઈને કહું છું કે પુરુષો મ્હારી પાસે જીરખો નાખે તો એમનું અંતઃ-
કરણ ડાખતું મટે. મસ્તાનીનો ચહેરો જોવો એ પુસ્પાતનની પરીક્ષા
છે ! સ્ત્રીઓનો જીરખો નાખવાનો જમાનો ગયો; હવે પુરુષોનો સમય
આવ્યો છે. ઓ પરવરદિગાર ! શું હિંદુસ્તાન અને શું હિંદુસ્તાનના
પુરુષ ! ગોદાવરી ! સતારા ! પર્યંતો ! તમારામાંથી ઇતિહાસ મળે છે
તેટલો કોઈ પુરુષના જીવનમાંથી નથી મળતો ! અફમોન ! બે.કતા
! વિનાની કયાઃ બલ્યતા વિનાનું સૌન્દર્યઃ પુરુષ વિનાનું સ્ત્રીજીવન,
(દાસી આવે છે)

મસ્તાનીઃ ચોક્કસ થયું ?

દાસીઃ હા.

મસ્તાનીઃ ક્યારે ?

દાસીઃ આજે જ સાંજે બાજીરાવ તથા તેના યોદ્ધા સુનિડો
આવશે. મિજબાની અને બેટનજગણા ધશે.

મસ્તાનીઃ ઠીક; ત્યારે હવે આપણે જઈએ ત્યાં વખત ધશે.
(નમુછે)

૨

(મિજબાનીના મંડપમાં બાજીરાવ આવે છે.
એક તરફ ચક્ર નાખી સ્ત્રીવર્ગ ખેડેલ છે.)

નિઝામઃ બાજીરાવ ! આ સતારાની જૂનિ જુદાએ બેદિસ્ત-
ના ચમત્ત જેવી બનાવી છે ! આ બાજૂ ગોદાવરીનો પ્રવાહ; આ
બાજૂ સાનપુડાની શિખરપરંપરા; વચ્ચે નીલાછમ ખેનર. દલાગ
તમને પડીબર શિકાર કરવાનું મન થાય તેવો આ પ્રદેશ છે

બાહ્યરાવ: સતારા તો પરમાત્માએ એકે મહારાષ્ટ્રમાં જ કહ્યું છે. એ જ પૃથ્વી પર આસ્માનનો સાચો સિતારો છે. આ જમીન સારી છે, ખેતર હરિયાળાં છે, ગોદાવરીનો તટ મનહર છે, પણ કોઈ-લાના ગ્રામ્ય અહીં નથી, અહીં સિંહાદ્રિની બગ્યતા નથી. અહીં રાયગઢ જેવા કિલ્લા નથી. સ્ત્રીઓ રાસડા શરૂ કરે તેવું આ સ્થળ છે: પુરોહિત શમશેર ખેલે તેવું નહિ. દક્ષિણનું પૂના-સતારા એ તો કુદરતની હારીગરીનો બેનમૂન બાગ છે! કાસ્તીરના કેસરની છટાવાળો મંદમંદ પવન એ તો લાંબો સામાન્ય પવન છે! ઓ, ફિરનારે સતારા ન કહ્યું હતું તો બાહ્યરાવ ક્યાં રહેત? સિંહાદ્રિ વિના મરાઠા ક્યાંથી હાથ પાડત? રાયગઢ વિના શિવાજીનું પરાક્રમ દિલ્હીમાં કેમ ખગ-ભગાટ પેદા કરત? વીરભૂમિ તો મહારાષ્ટ્ર છે.

નિઝામ: વીરત્વની સાચી પિઠાન તો અત્યારે પ્રપંચ રમાય તો થાય. નિઝામની વૃદ્ધાવસ્થા ચોતે જ પવિત્ર નીનિસાર છે. નિઝામ લડાઈમાં હુસ્મન છે તો લડાઈ પછી કાનો દોસ્ત છે, એ લોકમાં સામાન્ય બનતી કહેવત આડી આવે છે, નહિતર અત્યારે આ હુસ્મનોની સભામાં બાહ્યરાવ એકલો શું કરી શકે? સિંધિયા અને હોલ્કર અત્યારે શા કામમાં આવે? મસ્કરી છે; પણ ધારો કે હું અત્યારે કપટ ગમુ તો?

બાહ્યરાવ: દિલ્હીના સમ્રાટની સભામાં પણ બાહ્યરાવ તો બાહ્યરાવ જ રહે. અત્યારે આટલું સૈન્ય છે, પરંતુ ખુદ સમ્રાટનું સૈન્ય હોય તોપણ બાહ્યરાવના મનમાં ક્ષોભ થાય નહિ. બાહ્યરાવ કપટ નથી કરતો, પણ કપટ કેમ થાય તે જાણે છે. જ્યાંજ્યાં બાહ્યરાવ ત્યાંત્યાં એના સામંત, એ સામાન્ય સિદ્ધાંત-પછી શું નિઝામની દરબાર કે શું સમ્રાટની દરબાર-અધે જ લાગૂ પડે છે. નિયમ અને એને અપવાદ, એ બિચારા કહેવાના ચોદા માટે છે. મારો નિયમ સર્વજન અચલ છે.

નિઝામ: અત્યારે ઘડીબર ધારો કે હું કપટ રૂઝું છું. ક્યાં છે. અત્યારે તમારા સામંતો? રાજોજીને મહારાવ અત્યારે શું કરે?

ખાજીરાય: શું કરે? ખાજીરાય પોતે જ એક સંન્ય નથી? અને છતાં એના સામંતો તો હાજર જ હોય છે. અહીં અત્યારે પણ તેઓ હોય જ.

નિજંતમ: ત્હમે તો એકલા જ આવ્યા છો.

ખાજીરાય: મરહા એકલા હોય જ નહિ. શિવાજી મહારાજનો વાઘનખ એ અમારું ધ્યેય છે. શું સિંધિયા કે શું હોશ્કર, ખેમાથી એકેયને ન નિજામ કે ન દિલ્લીદરબાર રોકી શકે. જુઓને આ ત્હમારા જ સામંતો; અને એમની વચ્ચે—

(ચારે તરફ નજર ફેરવે છે)

મહારાજાવ હોશ્કર: અને એમની વચ્ચે મહારાજાવ હોશ્કર પોતાની અચળ શમશેરના જળથી બેઠો છે. શ્રીમંત પેશ્વા સરકારની આગળી લૂચી યાય કે તરતજ મહારાજાવનો દેહ એની પામે ટૂંકડે-ટૂંકડા થઈ જવા માટે તૈયાર છે.

રાણોજી: અને રાણોજીની બસ્ત્ર એ તો પરશુરામસ્વરૂપના વિશાળ ભાક્ષતું ત્રિપુંડ થવા માટે છે. એ શંકરના દેહ પર રાણોજીની બસ્ત્ર તો વૈભવ રૂપ છે. રાણોજીની આ શમશેર એ શ્રીમંત પેશ્વાએ અપેક્ષી વિભૂતિ છે!

(મરહા સામંતોની શમશેરો ચળકે છે)

નિજામ: એહો! મહારાજાવ હોશ્કર! રાણોજી સિંધિયા! રાણોજી: મગહી રાજ્યના સૂર્યની પાછળ રાણોજી છાયા છે! મહારાજાવ: જ્યાં મગહી રાજ્યનું હૃદય હોય, ત્યાં મહારાજાવનું ખૂન વહે છે.

(બેટનજરાણા યાય છે; સભા બરખાસ્ત થાય છે; સૌ જાય છે. મસ્તાની એ તરફ જોતી રહે છે.)

મસ્તાની: (સ્વગત) એ સૌથી પહેલો હડતો સ્વાર! કેટલું વીરત્વ! આજે પુરુષ જોયો. એનાથી ઘોડો શોભે છે. એની પાછળ

ચાલનારા પુરપ છે, એ અસાધારણ પુરપ છે. મસ્તાની આજે
શરમાય એવું સ્ત્રીત્વ મહણ કરવા તૈયાર છે. આજે હવે હું શરમાઉં.
એ પુરપન્વીરપુગ્ગ—સાયો. આપણે છેટેથી એની ઘોડાપરની છટા
એને ખીનાથી જુદો પાડે છે. શું પશુ કે શું મનુષ્ય, વીરત્વની પૂજા
એ માનવજીવનનો સહજ સંસ્કાર છે. બાજીરાવને જોઈ ઘોડો
અભિમાનમાં ખૂંખારે છે; રાણોજી અને અંહારરાવ એની પાસે
રહેવામાં અભિમાન લે છે; અને છેવટ, મસ્તાની પગ બાજીરાવને
પગલા નૈયાર છે !

(સૌ સ્ત્રીમંડળ ચાલ્યું જાય છે
મસ્તાની પણ સાથે જાય છે.)

૩

મસ્તાની: (એકાંતમાં સ્વગન) તે દિવસની અસરથી હજી
મસ્તાનીની રસનુષા છીપી છીપાલી નથી. અરે! બાજીરાવને જોઈને
આટલો બપોંદર ફેરફાર? હું મસ્તાની જ ન રહી !

ગોદાવરીના તરંગો ! મુંદર ચંદ્ર ! હરીઆળાં ખેતરો ! આ
બાળુ પર્યતમાલા ! જો, અનંત જીવનનો સંસ્કાર આજે જોસથી
બહાર નીકળતો હોય, મસ્તાનીનું સાઈ જીવન નાશ થવાનું હોય,
બાજીરાવના નેનમાં કાંઈ જાફ હોય, ગમે તે હો, પરંતુ આ
સાઈ યૌવન એની પાછળ કુરબાન છે ! રે ! વનવન રખડીશ,
ખુશ્ખા આકાશોઆકાશ પુકારીશ, સૈન્યેસૈન્ય શોધીશ, કાશ્મીરથી કન્યા-
કુમારી સુધી બમીશ, પરંતુ બાજીરાવ નહિ મળે ત્યાં સુધી આશમ
નામ ન જાણીશ. જો પરવરદિગાર ! મહારા હજારો જીવનના સંસ્કાર
વ્યર્થ થાયઃ છો થાય. મહારો આત્મા લૂટાયઃ બલે લૂટાય.
સમૃદ્ધિ જાયઃ નિઝામનો આગ્રય જાયઃ બલે જાય. એક વખત નહિ,
છો હજાર વખત જાય. કોઈ નવાબની પત્નીનું પદ જાયઃ બલે જાય.
અરે, નવાબનું સિંહાસન કે સમ્રાટનું મયુરાસન એ તો લાકડાના કટકા
છે ! મસ્તાનીને તો બાજીરાવની પાછળ જિંદગી ગૂમાવવી છે !

ઓ, આસ્માનની પવિત્ર રોશની! ઓ, અસંખ્ય દીવાઓ! આ મસ્તાનીના દીવાનાપણાના સાક્ષી રહેજો. મસ્તાની મુસલમાન છે: બાજરાવ બ્રાહ્મણ છે. પરંતુ બાજરાવ માટે સારો ધર્મ કુરબાન છે! એક નહિ તો હજાર નિંદગી, પરંતુ બાજરાવનો વીરત્વબોધ હાય આ સ્તિગ્ધ બાલ સાથે ન રમે ત્યાં સુધી એ બાલ ચંદના કિરણની નજરે જ પડશે! અરે હજાર નિંદગી; પરંતુ એ રોશનીમાં નિંદગી ગૂમાવવા માટે એક વખત પતંગિયું બનવું છે! ખુદાની કચેરીમાં બોલવાની તાકાત છે કે ઓ પરવરદિગાર, બાજરાવ ઉત્પન્ન ન કરજો, અથવા કરવો જ પડે તો મસ્તાનીને બાજરાવ માટે જ રાખી મૂકજો. બાજરાવ પાછળની ગરત, હવે ક્યામતના દિવસ સુધી છે! અમે ક્યારે ભેગા હઇશું? એના અંગ પ્રત્યંગમાં પરિચિત વીરત્વની છાપ છે; એના નયનમાં જાણે અનંત સમય પહેલાંના એકાદ ભેગાપનો ગુપ્ત ધ્વનિહાસ લખેલ છે! ઓ, બાજરાવ! પરવરદિગાર! બાજરાવ મ્હારે રસાયન છે; બાજરાવ મ્હારી આંતરતૃપ્તિ છે; બાજરાવ મ્હારા ચાકેલા હૃદયનો એક જ વિશ્રામ છે—આધાર છે! આત્મા ખીલી રોકે એવું એ એક જ સ્થાન છે. બાજરાવ ન હોય તો મસ્તાનીનું જીવન એ પણ મૃત્યુ છે!

અને હવે, ઓ આસ્માનના એક જ સિતારા, સાક્ષી રહેજો. મસ્તાની આજે પોતાનું જીવન નવી રીતે શરૂ કરે છે! ઓ પેલા દૂર દેખાતા બાજરાવનાં તંબુ! બાલ હવે બાજરાવના વીરત્વને મળવા સૌન્દર્ય અધીર બને છે. મસ્તાની આજે ઘોડેસ્વાર બનશે. ગોદાવરીના નિર્ભય જલપ્રવાહ સાક્ષી છે. હું હવે પ્રેમમાં દીવાની છું. મ્હારો એ મૃત્યુલેખ છે; મ્હારા આત્માનો એ અમર સંસ્કાર છે; એને લીધે જ હું મસ્તાની છું! (ઘોડેસ્વાર બની જાય છે)

૪

રાણેશ: આ સ્થળ જ સ્ત્રીના સૌન્દર્ય જોવું છે! જ્યાં જુઓ ત્યાં મુંદર નીલી ભૂમિ! અરે, ક્યાંય કોકણના પત્થર થવા છે?!

મહદારરાવ: કોઠણુ તો પરશુરામની પ્રિય ભૂમિ છે !

ખાણરાવ: કોઠણુના નિર્ભય જરાઓ ! કઠણુ શીલાઓ ! અરે, ઓરંગઝેબના હીરા કરતાં એ પત્થર હમેશાં વધારે વ્હાવા લાગ્યા છે ! કોણુ જાણે કેમ છે, પણ સતારાની ભૂમિ સંભારતા ન્દાનપણમાં માતા લાડ લડાવતી તે સાબરે છે ! અરે, દિલ્હીના સિંહાસન પર મરું, કે તાજમહાલની સમક્ષ મરું, એ કરતાં સતારાના પત્થર પામે મરું તો મૃત્યુનો આનંદ ઓર આવે ! ઓ રાણોજી ! હું ન હોઉં ત્યારે પણ હું સતારાના દરવાજા પાસે મરજો; પૂનાના મેદાનમાં મરજો ! મૃત્યુના જેવો બીજો શો આનંદ હોય ?

રાણોજી: પરશુરામનારની પૂનાના મેદાન પર એવી જ ધીનિ છે !

ખાણરાવ: પૂનાની જમીન પર સહુ હું ત્યારે મ્હારી વ્હાલી માનનો બોલો સાબરે છે ! અરે ! બાર વર્ષની વયે પૂનાના મેદાનમાં જે રમત રમ્યા તે રમત માટે જ બીજો મરવો કરતા પૂનામાં મરવાનું મન થાય છે ! પૂના ! ઓ પૂના ! તારાં ખડિયેર થયે ત્યારે ખાણરાવ પૂનાનો પત્થર હશે તો પણ રોષ પડશે ! મહદારરાવ ! સમય અનંત છે. દિલ્હી તૂટે છે તો બેવિધ્યમા પૂના પણ ક્યાં ન તૂટે ?

મહદારરાવ: પૂના તૂટે ત્યારે હિંદુસ્તાનના મેદાનમાં પણ ઓઓના રાસડા જ સંભળાતા હશે !

ખાણરાવ: ક્યાં વોતોએ ચડ્યા ? નિઝામને આજે હરાયો છે તે દાસે શિવાજી મહારાજનો ભગવો ખૂટો ઠેક અટકતી રીમ મુઘી પ્રકાવશે ! ત્યાં મુઘી મ્હને આરામ નથી. શિવાજી મહારાજે કહ્યું તેના મોખા બાજનું પણ હજી નથી થયું. ખાણરાવ દિલ્હીનો ડગમગતો રાજમુક્ટ પૂનાને ચરણે ધરી શિવાજી મહારાજનું પિત્ર-શ્રાદ્ધ કરશે !

(પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે)

પ્રતિહાર: મહારાજ ! કોઈ સ્વાર મગવા માગે છે.

ખાણરાવ: આવવા દે !

(પુરુષ વેશમાં મસ્તાની પ્રવેશ કરે છે)

હાજમહમ્મદ-
સ્મારક ગ્રંથ

મસ્તાનીનું લલિત સાન્દર્ભ
ચોમેર પ્રકાશી રહે છે

ચિત્રકાર:
નિખુવન પટેલ અને
રવિશંકર રાવળ

મસ્તાની: એવક મસ્તાનખાન મરાઠી રાજ્યના સિંતારા પાસે સ્વામીભક્તિ દર્શાવવાની તક માંગે છે.

ખાજરાવ: ત્હમે ક્યાં હતા?

મસ્તાની: નિઝામ સરકાર પાસે. એ છોડ્યું. આજે આપનું શરણુ ઇચ્છું છું.

ખાજરાવ: કંઈ?

મસ્તાની: રાજમંત્ર શુભમા હોય એ સ્વામીને ક્યાં ખબર નથી? પરકુશમંત્ર એ બર્ય રાજ્યનીતિ છે,

(ખાજરાવ હસી એકાતમાં જાય છે: પાછળ મસ્તાની જાય છે.)

મસ્તાની: ઓ મરાઠી રાજ્યના સર્વ!

ખાજરાવ: કેમ શું છે?

મસ્તાની: શું હોય? ખીજું શું હોય? આજે ખાજરાવને ઇતિહાસ બદલાવવો છે.

(એક પછી એક પુરુષ વેપ કાઢી નાખે છે. એમાંથી એના કૃષ્ણ કેશકલાપ બહાર પડે છે. બોજરાવ બેઠું રહે છે.

મસ્તાનીનું - લલિત સૌન્દર્ય ચોમેર પ્રકાશી રહે છે.)

મસ્તાની: નિઝામના જનાનાની રહેનારી મસ્તાની આજે વીર ખાજરાવ પાસે ભિક્ષા માગે છે!

ખાજરાવ: ત્હમે કેણુ?

મસ્તાની: ઓ! ત્હારા પ્રેમની ખાસી! હું મસ્તાની નિઝામની આંખિતા છું. વીરત્વની છાપ તારા એક બંચે ચહેરામાં બેઠું એ ચહેરા પર આચંકે છું. તારી રોશનીમાં બળનાર પતંગિયું છું. ત્હારા નયનમાં આત્માની જ્યોતિ જોનાર અંધાસી છું! હું દર્દી છું; તું મ્હારી આંખમાં છે. હું પગ છું; તું મ્હારો સર્વ છે. અંરે! ચાલક કરતાં પણ વેધારે દીન છું; ખાજરાવની મસ્તાની છું!

ખાજરાવ: અંરે? આ શું? મસ્તાની વેલી છે? હું કોણુ?

મસ્તાની: (પાસે જઈને) ઘેલી નહિ, દીવાની છે. ઓ, સારા આસ્માનના સિનારા! બાજીરાવને એનાં હજારો વર્ષનો પરિચિત સહવાસ થાય છે તેના તહમે સાક્ષી રહેજો. અરે ! તારી પાસે અંતરના અધ ગૂટે છે; રસાયન વહે છે; નસનસમાં આંતર-ગૂંધાના ગોપ પડે છે ! તારો અવગજ સાંભળનાં, જાગે તું મહારા જીવનને બોધાવતો હોય તેવું લાગે છે ! તારું નયન અનંત સમયના અધઘાટમાંથી ડોકિયું દહાડી આત્માને સાદ કરે છે ! (ખબાપર હાથ મૂકે છે) આ તારો સ્પર્શ અનેક વિદ્યાના પડમાંથી રસનો હલકનો પ્રવાહ વહેવરાવે છે ! અરે ! તારો હાથ ન અડે ત્યાં મુધી આ આસ્માની છાંટના બાલની મુરખી ઝાંખી લાગે છે ! તારો રહેરો મુરખ છે; એથી વધારે લાલિત્ય તારાં અંગ-પ્રત્યંગમાં 'છે. પણ લાલિત્યનો પ્રવાહ તો તારા આ બેઠી નયનમાંથી આવે છે ! (ફરી ખબા પર હાથ મૂકે છે) બોલ, બોલ ! પ્રિયનમ ! મસ્તાનીના સૌન્દર્યને તારું જીવનું સૌન્દર્ય મળી રહે ?

બાજીરાવ: અરે ! અભાવર્તના રમ્ય પ્રદેશનો શુદ્ધ આલ્સ્ય એક યવનીના સ્પર્શથી સ્થિતિબ્રહ્મ થશે ? હું ચોક્કો છું, પણ મને સૌથી વધારે પ્રિય વિશેષણ તો 'આલ્સ્ય' છે ! બાજીરાવના જીવનનો આખો ઇતિહાસ તપાસી એને વીર પુરુષ કહેવાની ના પાડનારા એને એક અદ્ભુત આલ્સ્ય કહેવા તૈયાર છે ! વિલાસ ? દિલ્હીના સમ્રાટ પામે: નિઝામ પામે: શાહ મહારાજ પામે ! બાજીરાવ તો દર્તનની આર્દ્રમૂર્તિ આલ્સ્ય છે ! ગોદાવરીના રમ્ય તટમાં વર્ષો પહેલાં સીનાનાં આશ્રયણ વેરામાં ત્યાર પછી આ પ્રદેશના મનકર સ્થાનમાં સ્ત્રીઓ સાથે નિઝામની સવારી ફરી છે ! આજે શુદ્ધ દાળીઆર નિઃસંક વિચારો કરે એવો મુંદર " અભાવર્ત " પ્રદેશ કરવા બાજીરાવ ચાલ્યો છે ! મસ્તાની, હું શુદ્ધ આલ્સ્ય યવનસ્પર્શને જીવનું મૃત્યુ સમજું છું ! મહારા સ્વયં શુદ્ધ દેહમાં એ સ્પર્શ શોભે નહિ ! શિવાજીનો બગવો ખૂંટો ધરદાવનાર આગ્રવો સ્થિતિબ્રહ્મ હોય નહિ ! હું મસ્તાનીનો સ્પર્શ

કંઈ એમાં સમસ્ત ભારતવર્ષનું બવિધ્ય લટકે છે ! અસાધારણ જવા-
બદારી વાળો મનુષ્ય સાધારણ માણસ જેવો વિલાસ કરી શકે નહિ !
અટકપર ભગવો ઝૂડો ફરકાવનાર મસ્તાની પાસે નમ્યો એનાથી
વધારે બપંકર ઇતિહાસ શો હોય ? રાણોજીને મસ્તહારરાવ જેની પાછળ
આત્મા તે મસ્તાની પાસે રમ્યો એનાથી વધારે દલકે શું ? નહિ,
ઓ મસ્તાની, નહિ ! બાજીરાવનું જીવન જુદાજ વાતાવરણનું છે !

મસ્તાની: અને રે પ્રિય ! બોલ, બોલ, બધા વાતાવરણનો આ
સરવાળો નથી ? ત્યારા શુદ્ધ બ્રાહ્મણ દેહને સ્નેહ પણ સ્પર્શ ન કરી
શકે એટલો બધો એ રસવિહીન છે ? અરે ! દેહ સ્નેહના સ્પર્શથી
વર્ણાતર પામે છે. જન્મથી શુદ્ધ માછીકન્યાનો પારાશર સાથેનો પ્રસંગ,
ઓ અદ્ભુત બ્રાહ્મણ, ત્હને યાદ છે ? દેહ જ્યારે સ્નેહના ખરા
તાપમાં તપે છે, ત્યારે આત્મા વિકાસક્રમમાં આગળ વધે છે. પછી
યવનનો દેહ બ્રાહ્મણાવસ્થાનું રૂપાનર પામે છે ! સ્નેહના બલથી રૂપા-
તર પામેલ હું બ્રાહ્મણ કન્યા છું ! રે, ઓ બાજીરાવ ! તું યવન ન
બની શકે તો હું બ્રાહ્મણ થવા તૈયાર છું ! અરે, માત્ર આ નામ
ન હોય ! તું જોઈ શકશે કે સ્નેહનો તાપ શુદ્ધ રજપૂત અને બ્રાહ્મણ
કન્યા જોડેલો જ દિવ્ય છે ! વીરપુરુષ ! તું કહે છે હું યવન છું ? શું
બાજીરાવને શમશેરનું જ જીવન છે ? અદ્ભુત જીવન નથી ? બાજી-
રાવનું રસજીવન આટલું સંકેતિત છે ?

બાજીરાવ: બાજીરાવની શમશેર એના બ્રાહ્મણપદના અભિમાન
રૂપે છે. મ્હાઈ રસજીવન એ આત્માના અનંત સંસ્કારમાં સાધનરૂપ
છે; અનંત સંસ્કારને ફેરવવા માટે નહિ. રસજીવન એ મ્હારા
આત્માનો વૈભવ છે; આત્માને જ ફેરવનાર કોઈ સ્થિતિ નહિ.

મસ્તાની: અને રે ! આ આત્મામાં જ દહ છાપ રૂપે રહે
એવી મસ્તાનીની રસકથા બાજીરાવના અનંત સંસ્કારને ફેરવશે ! અરે,
આ રસવૈભવ એ પણ આત્માની જ મુંદરતા છે ! આ સ્નેહજીવન

એ આત્માની જ કલા છે ! એ કલામાં-એ સૌન્દર્યમાં-આકાશ, યવન
એ ભેદ નાશ પામે છે ! નહિ કે એ ભેદ આવશ્યક નથી, પણ મેનકા
અને વિશ્વામિત્રની ભૂલ ભારતવર્ષના ધર્મપિતાની મા યવા યોગ્ય
મનાઈ છે ! અસાધારણ મનુષ્યની સુંદર ભૂલ એટલે શકું-તલા નહિ ?
આજીરાવ આવી ભૂલ ન કરે ? સુંદર ભૂલ કરવી, એ પણ જીવનની
એક કલા છે !

આજીરાવ : તારા શબ્દો લલચાવનારા છે; એથી વંધારે લલ-
ચાવનાર તારું સ્વરૂપ છે ! પણ રે મસ્તાની ! આજીરાવ જીવનમાં
ભૂલ કરે એવો ઇતિહાસ જ મરાઠા રાજ્યનું કવંઈ છે ! અને પૂનાનો
પેશ્વા કલંક રૂપે ઇતિહાસમાં જીવવા કરતાં અગમ્ય રૂપે મરવાનું
વંધારે પસંદ કરે છે !

મસ્તાની : રે, પ્રિય આજીરાવ ! મહારૂ યોવન તને લલચાવે
તો એ મસ્તાનીનો વેશ્યાતરીકેનો વિજય છે; અને પેશ્વાની અધમ
પુરુષ જેવી હાર છે ! પણ તને લલચાવનાર સંબંધ, ઓ પ્રિય, તું
ન કળે તેવો આત્માના બંધનનો છે ! તને જોતા, ન સમજી શકાય
તેટલો ઇતિહાસ ખુસ્સો થાય છે; ન વાચી શકાય એટલા બાવ
જન્મે છે; ન કળી શકાય એટલી લામણી થાય છે ! આજીરાવ
મસ્તાનીને ન સ્વીકારે તો મસ્તાનીની કાંઈ પર રૂલ વેગશે. જીવતા
ન સ્વીકારી લેને મરના પૂજશે. જીવતા ન જોઈ તને મગતાં રહેશે !
આજીરાવ સમજશે કે અટક પામે જીવનાર ભગવા મૂંઝામાં મસ્તાનીના
બરતકામની જરૂર હતી !

આજીરાવ : ઓ ! આજીરાવ મસ્તાનીને ઝોળાળે છે, સમજે છે,
પૂજે છે; પણ એના સ્પર્શથી ધ્રુજે છે !

મસ્તાની : દારણુકે હમેશાં રનેહના સ્પર્શની ધ્રુજારીથી જ
હૃદય વ્યક્ત થાય છે; હૃદય પચી આત્મા આવે છે. એ ધ્રુજારી
આકાશત્વના અભિમાનની ન હોય !

આજીરાવ : પણ આજીરાવનો નિશ્ચય આગ છે !

મસ્તાની: તો રે, ઓ પ્રિયતમ ! તારા ફેફસાના અસલ તાપમાં તપતા શરીર પર એક વાદળી ઝાંખા કરશે; તારા જંગલ-જંગલ રખડતા તાનમાં મસ્તાની શબ્દ ફૂંકશે; વનેવન બમતી આંખ સામે મૂર્તિ રૂપે તરશે. અરે ! તારા અંગેઅંગ પર ચોંટિલું હૃદય પાછું વળે તે પહેલાં મસ્તાની પોતાના આત્માના સુદ્ધ સ્વરૂપે તારી આસપાસ ફરતી હશે ! આ જીવનમાં નહિ તો હજાર જીવનમાં, પણ મસ્તાની બાજુરાવ પાછળ દોડવાની શરતમાં ઉતરી છે !

બાજુરાવ: મસ્તાની ! આ દુરાચલ શા માટે ? બાજુરાવ એક સ્ત્રીથી જનાયો એવું પાતું એના ઇતિહાસમાં ન શોભે ! હું માત્ર નિજામને જીતનાર ચોદો નથી; શાહ મહારાજની આજ્ઞા હોવાનાર સામંત નથી; રાજદારી ભેદનું પૃથક્કરણ કરનાર શુદ્ધ રાજદારી પુરુષ નથી; હું મનને જીતનાર બ્રાહ્મણ છું. મહાત્મા એ જ ખડું અભિમાન છે. હું અતરના અવાજને માત્ર આપનાર મેવક છું, મનના ભેદનું પૃથક્કરણ કરનાર રસમય પંડિત છું ! તું મસ્તાની, રસથી પ્રેરિત હો, આત્માના અખંડ પ્રવાહથી ધકેલાતી હો કે કોઈની રાજદારી કુનેહ રૂપ હો, પરંતુ બાજુરાવને કંચન કરતાં કામિનીનો વિવેક વધારે પ્રિય છે ! તારામાં શકુન્તલા જેવું મનોરમ સ્વરૂપ છે; એ સ્વરૂપને હું પવિત્ર સમજું છું. પણ હું તારા એ પવિત્ર સ્વરૂપને સ્પર્શે નહિ કરું ! બાજુરાવના તંબુમાંથી સૌન્દર્યપૂર્ણ પ્રતિમા અખંડ નિષ્કલંક કૌમાર્ય જળવી બહાર નીકળે, એ ઇતિહાસ મ્હને પોતાને જ ફરી ફરી વાચવાનું મન થાય તેવો છે ! તારી દર્શનમય ગઝલનો આ ઉત્તર છે; રસજીવનનો આ પ્રતિધ્વનિ છે; આત્માની કલાનો આ વિદાસ છે !

મસ્તાની: રે, સ્નેહના સુદ્ધમત્તવના અભ્યાસી ! જ્યારે આત્મા સ્નેહના વાતાવરણના પ્રવાહમાં હોય છે ત્યારે રાજદારી કુનેહ તારા અંતઃકરણમાં ઘડીબર પણ વાસ કરે છે ? મહારા દર્દની ગઝલ તું ધારે છે તેટલી જ નથી. મહારા જીવનનું ઘું એક જ કેન્દ્ર

છે. તું ન હો—તું ન સ્વીકારે—પછી મ્હારે કૌંભાર્ય જેવું કંઈ નથી.
 હું યવન છું, પણ ત્હારા વીરત્વ માટે ભગવા મુંડાને અટકની પાર
 રોપનારી! ત્હારા મનને જીતવાનો આ પ્રસંગ નથી. હૃદયનો વૈભવ
 જુદીની બહાર છે! હૃદયના વૈભવનું એક જ નિવાસસ્થાન આત્મા
 છે! કે પ્રિય! અસ્તાની આત્માના બળથી ધક્કેલાતી આવી છે. તું
 જ મ્હાર ચિન્તન છે, આત્માનો પ્રકાર છે, રસ અને રસાયન છે.
 તું મ્હારું શું નથી? રસ્તેરસ્તે ત્હારા માટે ફૂલ વેડે, ત્હારા
 સારંગીના રમેરમ પૂર્ણ, અરે, ત્હારા માટે સરીરના કુદડેકુદડા
 ફરી કે'લી દઈ, પણ ત્હને આ જિંદગીમાં—આવતી જિંદગીમાં—હજાર
 જિંદગીમાં—પણ એક વખત ચોક્કસ મળવાની! હું મ્હારા આત્માને
 શી રીતે છોડું? સંગીતમાંથી લાગણી શી રીતે દૂર થાય? ફૂલમાંથી
 મુગધ કેમ છૂટી પડે? બાજરાવ, ઓ પ્રિય બાજરાવ! તું નહિ
 મળે તો ત્હારી પ્રતિમા ધરીશ, તું નહિ મળે તો નદીના કાંઠે રેતી-
 રેતીમાં ત્હારું નામ લખીશ, પણ ત્હને હવે છોડું એ આત્મહત્યા છે!
 રે, તું જ મ્હારું ધર્મશાસ્ત્ર છે! તું જ મ્હારો ઈશ્વર છે!

બાજરાવ: અસ્તાની, કેને ખબર છે તું બૂધતી નહિ હોય ?
 બાજરાવમા શું છે ?

અસ્તાની: બાજરાવમા મ્હાગ જીવનપ્રવાહનો અખૂટ ઝરો છે,
 મ્હારા આત્માનું પ્રતિબિંબ છે, મ્હારા સંગીતનો અસસ અવાજ છે.

બાજરાવ: આ સ્નેહનો પ્રશ્ન છે, એમાં ન્યાય ત્રીજ દાયથી
 જ શોભે. રાજોજી!

(રાજોજી હાજર થાય છે)

બાજરાવ: આ ચાકરી સોધનાર યુવાન !

રાજોજી: એહનું આ કંઈ પ્રથમજ તોફાન નથી!

અસ્તાની: રાજોજી સિધિયા! ન્યાય દહેજો. આ સ્નેહનું
 પ્રથમ તોફાન નથી! અને આ નિર્દોષ તોફાન આત્માનો વૈભવ

નહિ? મહારાજ! પ્રજાભાથી રસજીવનનો નાશ થશે ત્યારે યાદ રાખજો કે બાહ્યગવ અને શિવાજી સ્વપ્ના થશે! ન્યાય આપો! મસ્તાનીનું આ કાર્ય એ પણ પેશાના ઇતિહાસનું એક જીવંત ચિહ્ન નથી?

રાણેજી: વીરત્વ પાછળ સૌન્દર્ય હમેશા રખાયું છે! સૌન્દર્યને સાચવનાર એ એક જ ધ્યાન છે! પેશા સરકારનો આ ઇતિહાસ નિષ્કર્ષક ગણાશે. મહારાજ! (મહારાજ આવે છે)

રાણેજી: મહારાજ! આ વીરત્વની પાછળ સૌન્દર્ય ભમે છે એ ઉત્તમ દૃશ્ય જો!

મહારાજ: વીરત્વ ને સૌન્દર્યનો વિરલ યોગ જોડેલો જ પ્રજાજીવનમાં નવા ચૈતન્યનો પ્રારંભ. આવા યોગનું કયું પ્રજાજીવનનો ઇતિહાસ ધકે છે. મહારાજ! થીમન પેશા સરકારના જીવનનું આ સ્મરણ વર્ષો પછી રસજીવનનો પૈભવ દર્શાવશે: આત્માની મુદ્ગતા પ્રકટ કરશે.

બાહ્યરાવ: ત્યારે ત્હમને આ યોગ ખૂંચતો નથી?

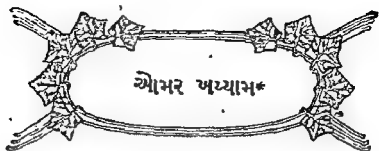
મસ્તાની: આવા વિજય યોગ ખૂંચશે ત્યારે શિવાજી મહારાજની ભૂમિ નીચે ઉતરશે. પરમ પ્રિય! આ આત્માની અમર મુદ્ગતા આજે એક રૂપે પ્રગટ થાય છે!

બાહ્યરાવ બાહ્યરાવે હમેશા જીતેલો વિજય સ્વીકાર્યો છે.

(રાણેજી અને મહારાજ ગહાગ જાય છે)

મસ્તાની: આજે આત્માને કોઈ ઉંચે લેતું હોય તેમ જણાય છે: આજે કોઈ સૌન્દર્યમાં નીતિતત્ત્વ પૂરતું હોય તેમ લાગે છે: આજે હવે પ્રકાશમાં પ્રવેશ થતો દેખાય છે! જો! બાહ્યરાવે આ જીવનમાં પ્રકાશ આપ્યો!

“ધૂમકેતુ”

ઓમર ખયામ

પાંચાહોના દોસ્ત, ધાર્મિક સૂરીવાદ અને ગણિતવિદ્યાના પંડિત ઓમર ખયામનાં સુસિદ્ધિત અને હૃદય. જીવનનાં અનેક વિવિધરંગી કામોમાંથી માત્ર ધૂરસદના વખતમાં બનાવેલી દવિતાની કડીઓ જ અત્યારે આપણે હોડે છે. પ્રાદબ્ધ કોષ્ટકોષવાર તો નાહકકાર કરતાં પણ વધારે રમૂજ તથા વિચિત્ર ધૂટના ઉત્પન્ન કરે છે. સુદમધુદિના તરફ ધણીવાર ઉવટ કાણુબંગુરુ થઈ જવા નિર્માયા

* ઝોરો ફાવદીકનો લખેલો આ લેખ મૂળ 'દાહીશ ઝોરુ ઇન્ડિયા' ના ૧૯૨૧ના નાતાલના અંકમાં સા. ધુરંધરે ચિતરેલાં 'સુંદર ચિત્રો દ્વારા ઉપાયો દતો. ઓમરના મદાભક્ત સદૃશ હાજમદમ્મદગાદગાદ' 'વીસમીસરી' મટે તેનો અનુવાદ કરવા અને આપ્યો દનો. એ સગર્ય અધિપતિ અને એના માસિકનું અકસ્માત કચ્છ અવસાન થતાં પડી રહેલો આ લેખ ઉવટે એમના જ રમારક-મંવમાં છપાય એ બાબનો સુચાય છે.

કપરના લેખમાં ઓમરની ફારમી કહીએ એમ ને એમ મૂળશાલી વાંચનારને દુર્ભેધ રહે, અને મૂળના અંધિય બાપાંતરનું મૂળશાલી પદમાં બાપાંતર કરવાનું મારી રાક્ષિ બદારે દોવાથી ઓમરની દવિતાની કહીએલું બાપાંતર પણ મદમાં જ આપ્યું છે.

સદૃશ હાજમદમ્મદ અવારખીઆ શિવલમે ઓમર ખયામ વિરે પણ ખર્ચ તથા થળી મદેનલ કરીને વિશાળ સાદિલ્ય એટલું કહું દર્ડ અને એ ફારસી કવિની રૂબારૂબાતોની એક સુંદર સચિત્ર મૂળશાલી આરુતિ બદાર પાડવાનો એમનો મનોરથ દતો. દેવકોપથી એ મનોરથ મનમાં જ રહી ગયો. દને તો એ સાદિલ્યસેવા કરે એવું માર્ક દેખાતું નથી—અનુવાદક

હોય છે, જ્યારે ભોગ અને સ્નેહ સળધી સાદા વચનો કાળો વખત
જીવવા ભાગ્યશાળી થાય છે. જે જ્ઞાન એક વખત લોક ઉપર પ્રભાવ
પાડનાગ મોટા મહેલ જેવું લાગે છે તે કાળક્રમે છિન્નભિન્ન થઈ જાય
છે અને ધૂળ પેઠે વીખરાઈ જાય છે, જ્યારે લાગણીના પ્રવાહમાંથી
હૃદયો મુંદર ધ્વનિ ચિરંજીવ બની દરેક આદમીના કાન સુધી પહોંચે છે.

ઓમર ખ્યામ નિશાપુરમાં જન્મ્યા હતા, અને બાળ્યાસ્થામાં
ફારસી સંસ્કાર અને ઇસ્લામી તત્ત્વજ્ઞાનની ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ અસર
તળે ઉછર્યા હતા. ઓમર ખ્યામને એવીસેનાના ગ્રન્થનો પરિચય
હતો. એમની યાદશક્તિ એટલી તીવ્ર હતી કે એમણે તે સુશિક્ષિત
તથા સુસમૃદ્ધ જમાનાની સર્વ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી.

એ વખતે મુસલમાન સંસ્કૃતિનું મદિર સમકાલિન આફ્રમમાંની
યોતાની સર્વશ્રેષ્ઠ પંક્તિ હજી ટકાવી રહ્યું હતું. આવા વખત દરમિ-
યાન જીવવાનું અને મરણનું જે સદ્ભાગ્ય હારિજના નંશીળમાં ન
હતું તે ઓમર ખ્યામના નશીળમાં હતું. જોકે એ વખતે
ખોરાસાન સેલ્જુક તુર્કોના હાથમાં હતું અને અધ્યઅસંધાન તથા
મલિકશાહના લશ્કરો ખગદાદની દિવાલો સુધી ફેરવે ગયા હતા,
તોપણ હજી ખગદાદના તખ્ત ઉપર આરબોનો ખયિય મેડો હતો.
વળી સેલ્જુક તુર્કો એવા સ્વભાવના હતા કે તેઓ યોદ્ધાજ વખતમાં
મુસલમાની સમાજજીવવસ્થામાં સહેલાઈથી બળી ગયા. ખાઇએન્ડાહન
લશ્કરની હારથી તથા તેના ગદેનઘાટ હાથેગિનસ રોમેનસના કેદ
પકડાવાથી તે ખુજમિજન જમાનાની શાત ગતિ વધારે શાંતિવાળી
થઈ. ઓમર ખ્યામ ઇ. સ. ૧૧૨૩ ની આસપાસ આ શાન્ત
વાતાવરણમાં મુજબ પામ્યા. એ વખતે બાવિ દર્શનની મર્યાદા આડે
કોઈ વાદળ દેખાતું ન હતું. બવિધ્યમાં યોદ્ધાજ વખતમાં ઇસ્લામ જાતિ
ઉપર, તે જાતિના દુનરો લોકો ઉપર અને તેની સભ્યતા ઉપર, તુર્કો
મેદાનોમાંથી ધસી આવતા જંગલી ટોળાઓની તવવાગ વડે જે ત્રાસ
અને જે આત્મંતિક નાશનો વર્ષાઈ વરસવાનો હતો એ વિશે એના

અથવા એ વખતે જીવના દોષ પણ માણસના મનમાં સ્ફેગ પણ દેખના આવવી સંભવિત નહોતી. હાકિએ આ નાચ નજરેનજર જોયો, અને તેના ગાને અનિશ્ચય ઊંઘાઈને ચક્ર ગયેલા અને હમેશ માટે ચાલી ગયેલાં તે જમાનાની ખુશખો અને ખૂબસુરતીઓને છેલ્લી વખત નવી જિંદગી આપી. આથી હવે, જોખર તો તે જમાનાના શિથિલ અને તરંગી ખુશખિયનજનો તથા આરામ અને સમવડવાળી નાસ્તિકતાનો કવિ હતો.

યાદ રાખવું જોઈએ કે ચાર સૈકાઓ સુધી મુસલમાની આક્રમમાં સૌન્દર્યની જિંદગીનો જ સ્વપ્ન સંભળાયો હતો. રંગ, રૂપ અને મોજશોખ, પ્રકૃતિની અને પ્રકૃતિના દેખાવની પાર જતા વિચારો, વિશાળ દૃષ્ટિવાળી અને સર્વ પદાર્થોને મહત્વ કરનારી જિંદગી,— આ બધું ઇસ્લામ આક્રમનું એ વખતનું સ્વરૂપ હતું. એની કેડ ઉપર આખા જગતની ચાવીઓ લટકતી હતી અને એના ઇશનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમનો વારસો રહ્યો હતો. જુડીઆ, ખ્રીસ્તીઆ, અને રીરીઆની દંતકથાઓમાં સંભળાતી સમૃદ્ધિ, શ્રીસતો વિશુદ્ધ યાદ અને રોમનો ક્ષત્રુપ વૈભવ, ખ્રિસ્તનો ત્યાગ અને બાર્થોલોમ્યન રાખ્યકુંડળનો બપોડો,—આ બધાં નામક અને યુરેટિસની સંસ્કૃતિમાં સમાઈ ગયાં હતાં. જે સમયે યુરોપને જંગલી ટોળાંઓ શરી ખાનાં હતાં, ત્યારે ત્યાં ફૂર જમીનદારો, અને એથીયે વધારે ફૂર પાદરીઓ પેટ ભરવા માટે કે લૂટ માટે એક બીજાનાં ગળાં રહેંસવા ને સોદી ચૂસવા તરડીઆં મારતા હતા ને મમરે ઇસ્લામની પાકેશાળાઓ અને એના પાદશાહોના મહેલો ઢગા અને નત્તજાનને આશ્રય આપતા હતા.

પણ જોખર લખતા હતા તે સમયે તો આરજ નત્તજાને હુઆં શિખર ઉપર ચડીને પાણું ઉતરવા માડ્યું હતું અને તત્તજાનના સંપ્રદાયોના વાદ્યુદ્યોમાંથી પાળ લડવા માડ્યું હતું. જુદિ-વાદનો દિવસ પૂરો થયો હતો અને નામવાદીઓ નવા બાળાસ્તિત્વ વાદીઓ વચ્ચેનો વાદ પગજાયમાં સમાપ્ત થયો હતો. આયોનો મુજ

લાગણીપ્રધાન સ્વભાવ પાછો ઉપર તરી આવ્યો હતો અને એ સ્વભાવે સેમાછટની ગુપ્ત તથા સ્થૂળદર્શી બુદ્ધિ ઉપર વિનય મેળવ્યો હતો. ઇ. સ. ૯૮૬ માં અલકુશીરીએ પોતાના રસાક્ષમાં, વિશ્વાંતર્ગત વિચારની આંતરપ્રેરણામાં, માત્ર બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાન કરતાં હૃદયનર જ્ઞાનને શોધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ પછી મનુષ્યત્વની મુક્તિ લાગણીઓમાં અને એના રત્નમાં પ્રકાશને જોનારા સૂત્રીઓ કિત્પત્ર થયા. આ મૂળીઓએ ખ્રિસ્તીઓની ભાવનાઓનો, શ્રીસત્તા જ્ઞાનવાદીઓના તર્કોનો તથા હિંદુ યોગીના ધ્યાનનો મેળ કરી લીધો. તેઓ ઉપદેશતા કે કેવળ બુદ્ધિ ખસ નથી.—એકલા સદ્-વર્તનથી જ નહિં ચાલે. માણસે ઈશ્વરી પ્રેરણાની સ્થિતિ મેળવવી જોઈશે—સ્વાર્થરહિત આનંદ પ્રાપ્ત કરવો જોઈશે. અને આ સ્થિતિમાં રહેલ જ સર્વ પદાર્થોને સમગ્ર લે અને સંપૂર્ણ લખના સુખમાં સર્વ સાથે ઐક્ય અનુભવે એ જ માનવ જીવનનું છેવટનું લક્ષ્ય છે. પોતાના સ્વભાવથી વિશ્વરૂપ અરીસામાં આભાસતી મુંદરના જ કેવળ સત્ય અને શાશ્વત છે; અને માત્ર પ્રેમમાં જ સુંદરતા સક્રિય અને દૃશ્ય થાય છે. બહારની-જગતની-આત્માઓને અનુસરતો આચાર હોવો જોઈએ, એ જરૂરનું નથી; પણ સર્વ પદાર્થોમાં અનુસ્થિત અને વિશ્વવ્યાપી તત્ત્વ કે વિચાર સાથે માત્ર પ્રેમના સાધનથી સંપૂર્ણ સંવાદ એ જ અંતિમ પુરપાઈ છે. છેવટે એટલું તો કબૂલ કરવું પડશે કે મનુષ્ય પાસે શું હતું અથવા તેણે શું કર્યું છે એ કરતાં તેણે શા વિચારો કર્યા—અને સૌથી વધારે તો એણે કેવી લાગણી અનુભવી—એ વધારે અગત્યનું છે. આ સિદ્ધાંત મુક્તીઓએ ખરેખર વિચાર-પૂર્વક-સંપૂર્ણ વિચારપૂર્વક-આપ્યો છે. એક માણસ સારો હોય કે ખરાબ હોય, દુનીયાના કાયદાઓ પ્રમાણે ચાલનારો હોય કે એનો ખંગ કરનારો હોય, પણ જે એનામાં સર્વ પદાર્થો સાથે સમભાવ હોય, જે પોતામાં રહેલ મુંદર વિશ્વની દિવ્યતા એ અનુભવતો હોય અને માત્ર મુંદરતાને આદતો હોય તથા રત્નહના જ શબ્દોને સાંભળાવવા છંદોતો હોય તો એનું સર્વ પ્રકારે દિન જ થાય છે.

શ્રી તત્ત્વતાનના સત્ત્વરૂપ આ દત્તિ ઓમરમાં જોઈએ તેટલી—
અરે, તેથી વધારે પણ—છે. તોપણ શિરાગ્રના મદાન દ્વારસી કવિ
હોશિએ જે સંપૂર્ણપણે સંજ્ઞામાં અને વિગુહ અર્થમાં પોતાની દત્તિ
પ્રકટ કરી છે તેવા રૂપમાં ઓમર નથી કરી શક્યા; સારે કેટલીક
બાબતમાં હોશિ કરનાં ઓમર મદદે પણ છે.

પથો અને ધર્મશિખાઓ સામેના વિરોધ અથવા નિયમ અને
રૂઢિ માટે ચંદાચીવનો નિરરકાર હોશિ ઓમર જેવા જુસ્સાથી નથી
દર્શાવી શક્યા. હોશિગ્રની પ્રતિબા પોતાના જમાનામાં જેટલો મનુષ્ય-
સમાજ જાળવવામાં આવ્યો હતો તેને બાથમાં લેતી હતી, અને જે
મરણ પામેલા જમાનામાંથી પોતે ગ્રેરણા મદ્દખ કરતા હતા તે
જમાનાની જડ રૂઢિઓને પણ તદ્દન સમભાવરહિત નહિ, એવા સંજ્ઞામાં
હોશિ પ્રકટ કરી શકતા હતા. ઓમર વધારે વિવેકશુદ્ધિવાળા અને
ઓછા સંવેદનશીલ હોવાથી બકિનાં વચનો તરફ કંઈવાશ અને તિર-
સ્કારજ દર્શાવતા. તેઓ કવિ તરીકે સૌન્દર્ય અને રુચિનેજ સરખો
જવાબ આપતા. એમનું બાણીનું બધું કામ તો મનોરંજક, માર્મિક,
બેદક અને નિર્દય ચાલખારૂપ છે. દૈવવાદ ઉપરના માર્મિક પ્રકારે
એમની કવિતામાં વારંવાર દેખાય છે. પ્રારબ્ધના લેખ માનુસ પોતાના
લલાટે લખાવીને જન્મે છે, છતાં એતે પોતાના વિવેક વગર પ્રથમથી
નિર્ધારિત પાપ માટે અદેખા ઈશ્વર તરફથી શિક્ષા સદન કરવી પડે
છે, એ, ત્રણેય સેમીટીક ધર્મો (યાહુદી, ખ્રિસ્તી અને મુસલમાની)
નો દૈવવાદનો ઉપદેશ બધા સૂત્રીઓને અચ્છેદ્ય અને પ્રમાણ વગર
માની લીધેલો લાગ્યો છે. ઓમરને તો એ નિરરકારપાત્ર પણ લાગ્યો
છે. આ વિષયમાં ઓમરે લખ્યું છે કે:

“આ લોકના ક્યા મનુષ્યે પાપ નથી કર્યું, એ તમે કહી
શકશો? અને પાપ ક્યાં વગર એ માણસ કેવી રીતે જીવી શક્યો
હોત, એ તમે કહી શકશો? તો પછી હું ખેલું કામ કરું અને તમે
મને ખેાડી રીતે સજા કરો એટલે તમારામાં અને મારામાં શો ફેર
રહ્યો, એ તમે કહી શકશો?”

વળી નીચેના જુસ્સાદાર પ્રશ્નદ્વારા એ દૈવવાદનો તિરસ્કાર કરે છે:

“મારી માટી મેળવનાર (દેહ ઘડનાર) કોણ હતું? ખરેખર હું તો નહોતો જ. રેશમ અને જિનનો મારો જીવો વણનાર કોણ હતું? ખરેખર હું તો નહોતો જ. મારે લલાટે મારાં સારાં અને ખરાબ કર્મો લખનાર કોણ હતું? ખરેખર હું તો નહોતો જ!”

તેને દુનીઆ હેતુવગરની રમત જેવી લાગે છે; કે જે રમતમાં મનુષ્યો અદક્ષ અને અવિજ્ઞાત હાથથી દેશવાતાં મ્હોરાંઓ રૂપ જ રહે છે.

“એ તો સ્પષ્ટ છે કે તે મહાન શેતરંજના ખેડાડી (ઈશ્વર) ની રમત માટે નિર્માણ થયેલા મ્હોરાઓ રૂપ જ આપણે તો છીએ. જીવનની પાટી ઉપર તે આપણને અહીંથી તહીં ફેરવે છે અને પછી મૃત્યુની અધારી પેટીમાં બધ કરી દે છે!”

પંથનો આશ્રય છેડી દેનાર અને ધર્મનિષ્ઠ તથા પ્રાચીન મનાવુસાર માણસોથી ત્યજાયેલા ઓમરના વ્યગ્ર આત્માને આ સંસારમાં ક્યાંયે આરામ દેખાતો ન હતો. તે લખે છે:

“હું મસ્જિદમાંથી બહાર નીકળી ગયો છું અને દીનના ચત્રુ જેવો મનાઈ છું. અદલાએ તે મને કંઈ માટીમાંથી બનાવ્યો છે? નાસ્તિક સાધુ પેઠે અને બદ્દમુરત વેશ્યા પેઠે, મને પરલોકમાં કંઈ આશા નથી અને આ લોકમાં કંઈ મુખ નથી!”

અનિશ્ચિનતા, અજેયતા, નિત્યશકા એ આખી મનુવ્યવસ્થા માટે સત્ય, અન્તિમ ને અનિવાર્ય નિયમ છે. તે લખે છે:

“તમે આ દુનીઆને જુઓ છો, પણ તમે જે બધું જુઓ છો તે કાઢ નથી; તમે જે બધું કહો છો અને સાંભળો છો તે કાંઈ નથી; વિશાળ પૃથ્વીની ચારે દિશાઓમાં કાઢ નથી; અને તમારા ઓરડામાં રાખેલા ગુપ્ત ખજાનામાં પણ કાઢ નથી!”

આ રીતે અહીં એવું જગત બાકી રહે છે કે જેમાં પંથો ખરા નથી એટલી જ વાત ચોક્કસ છે. વળી ‘આસ્માનમાં રહેલા કોઈ મુત્તનાન’ ની રમુજ માટે મનુષ્ય પહેલેથી દુઃખ ખમવા માટે નિર્ધા-

રિત થયેલું છે, એ પણ ખરું નથી. પણ આપણે સામાટે છત્રીએ છીએ અથવા આપણે છવનના બાનવાળા સામાટે છીએ અને આપણે સમજીએ છીએ તથા આપણને લાગણી થાય છે એમ કેમ માનીએ છીએ? આપણે અધિકારમાં અને ગાંતિમાં પાછા મળી જતાં પહેલા એક ક્ષણપર્યંત પરમાણુઓના અથવા આત્માના કયા સંલેગથી અને સામાટે આ સ્વપ્નનો અનુભવ કરીએ છીએ? આ પ્રશ્નો એવા છે કે જેનો કંઈ પણ ઉત્તર નંદાસીવને મળતો નથી. એમરે કહે છે કે:

“હજમાઓ પાને ઘણા વખત પહેલાં હું સીખતો હતો અને તેઓ જે જાણતા હતાં તે બધામાં પારંગન થઈ ગયો ગયો. હવે એ બધાનો સાર સાંભળજો: ‘હું માટીમાંથી ઉત્પન્ન થયો છું અને પવન પેડે ચાલ્યો જઈશ.’”

બુદ્ધિ અને દલીલો તકન વ્યર્થ છે. તેઓ આગ્રહરિત સત્ય-તત્ત્વકથને પહોંચવા માટે નિર્ણય શબ્દજાળ રૂપ છે. પણ જો આપણે કંઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તો જે અવ્યવસ્થિત એટલે દેખાય છે તેની અંદર જોને આપણે શોધી શકતા નથી તે તત્ત્વકથને ચક્રાચી માનવું જોઈએ.

‘કેટલાક, ધર્મમાં, આચારોમાં અને રૂઢિઓમાં સત્ય શોધે છે; કેટલાક, શંકાઓના તથા કુટુંબોના સમાધાન માટે સંપ્રદાયોમાં અધારે આધરે છે, પણ પાંદડાં પછવાડેથી એક અવાજ પૂકારે છે કે ‘અરે મૂર્ખાઓ! તમારો રસ્તો અહીં પણ નથી અને ત્યાં પણ નથી.’”

આપણને લાગણી થાય છે એટલી વાત તો એમરને પણ ચોક્કસ લાગે છે. શુદ્ધાબી જાત, પ્રિયાના મુખના ડાંબા ખૂણા ઉપર કાળો તલ, મોઝી, દિલ્લિરીબરેલી આંખો, મુસ્લ તથા ચક્રાગ્ર હાસ્ય, મૂર્ઝા આવનાં દીકું થવું ગાઢ આલિંગન;—આ બધા નિર્દોષ પામેથી જેને મનુષ્ય જન્મપૂર્વક મેળવે છે તેવા આનંદો છે. આપણી લાંબા કાળની શંકાઓ અને અપૂર્ણતાનું આ ઈનામ છે. શબ્દમાંથી આવી

આપણે શૂન્યમાં પાછા જઈએ છીએ. પણ આ માર્ગ તો વાડોની હારો ઉપરનાં જંગલી ફૂલોની વચ્ચે આવેલો છે, આપણે શરાબથી આપણાં દિલને ખુશ રાખીએ છીએ તથા ઈચ્છાએ તેમજ ઈચ્છા-ઓની તમિ સાથે હાથમાં હાથ મેળવીને આ માર્ગ ઉપર ચાલીએ છીએ. સ્નેહનાં ફુલો પણ એના આનંદો જેટલાં જ લહેજતદાર છે. છેવટ તો કદાચ સ્નેહ પણ કાંઈ વસ્તુ નહિં હોય, પણ જ્યાંસુધી એ છે એમ દેખાય છે ત્યાંસુધી તો એ જ ઉત્તમ છે.

“અરે મારા ડાહ્યા દોસ્ત, આ ગુમાની જગતને એક છેડેથી ખીખ છેડા સુધી જોઈ લે; પણ તું ખાતરી રાખજો કે શરાબ અને ગુલાબી ગાયોથી વધારે સાફ ખીજું કાંઈ તને એમાં મળશે નહિં.”

આ જ રીતે એમર જીવન સંબંધી પોતાની ફીલસુફીનો વારં-વાર ઉપસંહાર કરે છે કે:

“મધુર વસંતમા મેં હરિયાળો કાંડો શોધી કાઢ્યો અને ત્યાં શરાબ તથા સુંદર દૂરીને સાથે લઈને ગયો. પછી જોકે લોકો મને બેડોળ કુંતરો કહેતા હતા, તોપણ મને સ્વર્ગનો એ વિચાર ત્યાં નહોતો આવતો.”

“શરાબ વગરનું, વાસણીઓવાળા ગાયકો વગરનું તથા ધરાકી સારંગીઓના કોમળ સૂર વગરનું જીવન કાંઈ જ કામનું નથી. હું જન્મ-તને જોઈ વળું છું અને દેખું છું કે મોજશોખ મિવાય ખીખ તો આ જીવનમા કડવા ફળો જ નીપજે છે.”

“આજનો દિવસ મોજ કરી લે; કાલની કોને ખબર છે ?” એ જ આ ગૃહસ્થના જીવનનું મત્ર છે.

“ગુલ્લુગુલ્લુ ખગીયા તરફ ઉડી ગયું અને કમળની કળીઓ તથા ખીસેલા ગુલાબો જોઈને આનંદી સ્વરમાં પૂકારી રહ્યું કે ‘તમારા જીવનમા મોજ માણી લો, કારણકે આ નાસી જતો દિવસ ફરી નહિં આવે.’”

“બને તો ગાયકને, દૂરીને તથા શરાબને લઈ આવો; બને તો એક જગત મળેતો હરિયાળો મૂલો પસંદ કરી લે; અને પછી

એથી વધારે સારી સ્થિતિને શોધવાનું છોડી દો. નરક માટે બહુબલ ન કરો, પણ આથી વધારે સારું સ્વર્ગ મળે તો શોધી કાઢો. ”

આમ છતાં કેાઈ પણ વીર નર પ્રમાણે ઓમરને પણ એક નીતિમુત્ર છે, જે બધા વધારા જીવો અને ખુશ્ખા દિવના તથા નિર્લેપ સોગતીઓ માટે આખા જગતમા સર્વત્ર એકજ છે:— ‘ખીજ તરફ ખરાબ રીતે ન વર્તવું.’* અને બધીરીતે જોતા આ મુત્ર, ખરેખર, આ નહાની દુનીઆમા જેઓ સદ્ગુહસ્થ પેડે ખાનદાનીથી તથા ઉચી ખાસીઅતથી આવવા ઈચ્છે છે તેને માટે ઉચ્ચામા ઉચો શબ્દ છે. એનેટાલે ફ્રાન્સના ઉપદેશનું તત્ત્વ ઓમરે પહેલેથી કહી દીધું છે:

“જો બની શકે તો કેાઈને બીલકુલ પીડા ન કરશો. ખીજના જીવને બાળી નાખે એવી શુરસાની આગ કેાઈમા ઉત્પન્ન ન કરશો. જો દીર્ઘ શાન્તિ ભોગવવાની તમારી ઈચ્છા હોય તો તમારા હૃદયને ખીજવા દેજો, પણ ખીજને જરા પણ ઈજા ન કરશો.”

પરંતુ આ બધી પ્રમત્તવૃત્તિ અને વીરત્વવાળી ખુશમિજાજી છતાં પણ ઓમરને, બધી મહાન અને સુંદર વસ્તુઓ ક્ષીણ થતી અને નાશ પામતી જોઈને જે દિલગીરીભરેલા વિચારો આવે છે, તે વિચારોવાળી વૃત્તિમા નીકળતી તેની કવિતા તો સુંદરતમ છે. ઓમરની તે કડીઓએ માણસમત ઉપર સહુથી વધારે અમર કરી છે. તેમા નીચેની ત્રણ કડીઓ ખાસ પ્રખ્યાત છે:

“અરે જીવ! દુનિયાથી લોહીપ્રકાશ થવાનું તથા રોજના નશીમના ફેરફારો સહન કરવાનું કેના બાગ્યમા લખાયું છે? અરે, તારે આટલું જન્મી આ શરીરને છેડીને આગળ જવું હતું, તો પંજી આ શરીરમાં તે તું આવ્યો જ શમાટે?”

“આ શરાઈએ પણ મારી પેડે એક વખત એકના દુખો ચાખ્યા છે અને રનેહીના ઝુલ્લાઓની બેટ લીધી છે. એની ખામૂસા જે આ હાથો તમે જુઓ છો તે ઘણી વાર પાતળી કડે લટકેલા છે.”

“ જ્યાં બહેરામ પોતાની સત્તા ચલાવતો તે ગર્વિષ્ઠ ઓરડાઓમાં હોય જંગલી જૂડાનાં બચ્ચાંઓ અતરે છે અને જંગલી વાઘો ફરે છે; અને આ બાદશાહી શિકારી (સિંહ) પણ પોતાનો વારો આવતા તે મહાન શિકારી-મૃત્યુ-નો શિકાર થઈ જાય છે.”

આપણે ઉપરં જોયું તેમ ઓમર ઇંદ્રિ સંપત્તિમાં મહાવના તથા નવી પ્રદક્ષિણાની ઉત્તેજક અમર વગરના જમાનાના શંકાશીલ નાસ્તિક છે. તેઓ એવા ગંદાશીલ છે, કે જેને શું ખોટું છે એ ખબર છે, પણ કયા સત્ય જડતું નથી. તેથી મોજશોખના સાત ઉપભોગમાં ગારિયપણે તે ઢળી પડે છે; અને જ્યારે પોતાને પણ આ દુનીઆમાંથી પસાર થઈ જવાનો વખત આવે છે ત્યારે જે અધિકારને કોઈ પણ જાતના રહસ્ય વગરના અધિકાર રૂપે પોતે જાણે છે તે અધિકારમાં ઉદાસીનતાથી ચાલ્યા જાય છે. જે દુનીઆ પોતાને તદ્દન અમનોરંજક નહોતી લાગી તે દુનીઆને છોડી જતાં કદાચ તે સહેજ દિલગીર પણ થાય. કાગળકે જુવાનીમાં જ્યારે તદુરતી સારી હોય છે ત્યારે માત્ર જીવવામાં એક જાતનો આનંદ આવે છે, અને પછી, જેમજેમ વખત જાય છે અને સગીર નખળું પડતું જાય છે, તેમતેમ મનુષ્ય યાદદાસ્તમાં કોતરાઈ રહેલા ચુંળનોની કોમળ સુગંધ તથા ભાગ્યશાળી હોય તો જવનંત રાગના અમર અને યશસ્વી સ્મરણ સાથે રમે છે.

આ બધું વિચિત્ર રીતે આધુનિક-ચાલુ જમાનાનું-લાગે છે. આ ફારસી કવિની કવિતા, એની ચકાઓ, એની કડવાશ અને એના થોડા આશ્વાસનો—બધું જ આધુનિક લાગે છે. ઓમરની કવિતાની આ આધુનિકતાને લીધે આધુનિક યુરોપમાં એ એક જ પૂર્વનો સુખ્ય કવિ ગણાય છે. એ એકને જ યુરોપ ખરેખર ઓળખે છે તથા ચાહે છે.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

યમુના

૧

ચન્દ્રદાન્તનું યુવાન હૃદય જહુ ગૂંચવણમાં પડ્યું હતું. હૃદય-
અન્યન સમયે સ્વજનને પણ લખી શાન્તિ મેળવવા સિવાય અન્ય કોઈ
ઉપાય હોતો નથી. ચન્દ્રદાન્તે પોતાના મિત્ર ધીરેન્દ્રને પણ લખીને
હૃદયના બાવો વ્યક્ત કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું. તેણે લખ્યું:

“ પ્રિય ધીરેન્દ્ર,

જહુ લાંબા સમયથી હૃદયમાં ઘેાળાની વાત આજ કહેવા બેસું
હું. યમુનાનાં લમ કેટલી ન્હાની હમ્મરમાં મારા માતાપિનાએ ક્યો
હતાં તે તું જાણે છે. એ અનાથ છેાકરી પર તેમની મારા કરતાં
પણ વિશેષ પ્રીતિ હતી અને તેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ લમનો દ્વાવો
લેવાની તેમની વૃત્તિને તેઓ રોડી શક્યાં નહિ. યમુનાનું લમ સાત
વર્ષની વયે થયું તે વખતે તો હું પણ બાલક હતો.

લમ પછી યોડા જ સમયમાં યમુના વિધવા થઈ અને તેનો
આધાન મારા માતાપિના ઉપર થયો વિના ન રહેતો. તેઓ પણ
પોતાની બૂવને! પશ્ચાત્તાપ કરતા કરતા દુઃખમાં ડૂબી ગયાં અને
તરતમાં જ સ્વર્ગે સિધાવ્યા. મૃત્યુ સમયે મારી માના મને કહેતી ગઈ
હતી કે, ‘ યમુનાને બને ત્યાંસુધી જાણુ ત્રા ન દઈશ કે તે વિધવા છે.
અરેરે, તેનાથી એ દુઃખ કેમ સહન થશે? જાનની જાળજોથી તેને
દૂર રાખજે અને તેની સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી પાડી તેને સતોપજે. તે
દુઃખી થાય એવું કંઈ તું ન કરીશ. આટલું પણ તું કરીશ તો અમારાં
પાપોનું નિવારણ થશે.’ આ વાત જહુ જૂની છે અને તે તારા સ્મરણમાં
પણ હશે. પરન્તુ, મારે જે કહેવાનું છે તે અહીં પૂરું થતું નથી.

યમુનાને ગાંધી કાલે સોળ વર્ષ પૂરાં થયાં. આજ સુધી મારા અભ્યાસ સાથે મારું મુખ્ય કાર્ય યમુનાને અભ્યાસ કરાવવાનું રહેતું. અભ્યાસમાં તેનો ઉત્તમ ધણો હતો અને ચોક્કસ વર્ષમાં તે ઘણું શીખી ગયો. તેની જુદી જાડુ તીવ્ર છે અને તેની વાત્સ્યાવસ્થામાં તે ન સમજી શકે એવી વાતો પણ તે તરત સમજી જતી, એ મેં ધણીવાર જોયું છે. ધણી વખત તો એતી જમીને હું તેનો અભ્યાસ બંધ કરવા વિચાર કરતો, પરંતુ જ્ઞાન માટેની તેની લાલસા જાડુ ઉઘડી હતી અને તેથી જ આજ સુધીમાં તે જાડુ શીખી ગયો.

જગનની કુદ પ્રવૃત્તિઓમાં તે ઓછી પ્રેરાય તેની હું ખાસ કાળજી રાખું છું; પરંતુ હવે મને જણાય છે કે સમય પોતાનું કાર્ય તેના ઉપર પણ કરી રહ્યો છે.

યમુનાની આ અવસ્થા જાડુ જોખમથી ભરેલી છે. જ્યારે જ્યારે તેનામાં હૃદયના ભાવો ઉભરાઈ જતા હું જોઈું ત્યારેત્યારે હું ગભરાઈ જાઉં છું. એ ભાવો ઉછળી ઉછળી મારા હૃદય સાથે અથડાતા હું સાંભળું છું. અને એ વખતે મને એક જ વિચાર આવે છે, કે આવા સુકોમળ હૃદય ઉપર ખંજરના ધાજેવી વંધવની કૃષ્ણના દિદિ કેમ રહી શકશે? તેના વિચારો જાડુ ઉઘડે; કૃષ્ણના તીવ્ર છનાં ઉઘડે જ છે; પરંતુ એ સર્વની પાછળ છપાયેલું હૃદય નવનીત સમું એટલું તો નરમ છે કે જરા સરખી કઠોરતાથી પણ તેમાં ધાન થયા વિના રહેતો નથી."

ગાંધી કાલે રાત્રે જ તેણે મને કેટલાએક પ્રશ્નો પૂછ્યા. એ પ્રશ્નો જાડુ અર્થસૂચક છે. હું તે સર્વનો ઉત્તર આપી શક્યો નથી. હું ન સમજાવું તો તેને દુઃખ થાય છે; સમજાવું તો તેની વિધવા અવસ્થાને તે અનુકૂળ લાગતું નથી.

ધણી વખત તો મને એમ થઈ આવે છે કે તેના હૃદયનો અધિકાર મારા હૃદય ઉપર પ્રથમ હોવો જોઈએ. તે મારી પ્રિય સખી થઈ રહે એવો અધિકાર આપતાં પણ હું સંકોચ રાખું

નહિ. પણ તેમ ક્યાં પછી મારા હૃદયની અવસ્થા હું કહી શકતો નથી. પ્રેમથી કુછળના હૈયાની ઉર્મિઓ સામે મારું હૈયું અડગ હોયું રહી શકે કે નહિ, એનો મને બય રહે છે. તેના ઉર્મિપ્રવાહને મારું આખી હું તે પ્રવાહ જીવી લઉં તો જે રત્ન મારા માતા-પિતાએ મંબાળવા માટે મને મોખું છે તેના દુરપયોગ હું કદં હું, એમ લાગે. એવો દુરપયોગ કેમ પણ કાળે મારાથી નહિ થાય.

આવી સ્થિતિમા હું તને પૂછું છું કે હવે મારે શું કરવું? તેની કષ્ટે કષ્ટે બદલાની જાતી અવસ્થાથી હું ચારંવાર મંત્રમુગ્ધ બની જાઉં છું. સરસ્વતીની મૂર્તિ સમાન તેની મુદ્દ કાન્તિ મને બહુ દુઃખ કરે છે. એ દુઃખમાં મારો સ્વાર્થ નથી. હું તો તેનાંજ હિતનો વિચાર કરી દુઃખી થાઉં છું.

તે અનાથ છે, એમ તે બરાબર જાણે છે. મારા માતા-પિતાએ તેને ઉછેરી છે, એમ તે મમજે છે અને તેથી તે આ મૃદુ ત્યજી અન્ય સ્થળે જવાની કલ્પના પણ કરી શકતી નથી.

યમુના બાર વર્ષની હતી ત્યારે મેં તેને સમજાવ્યું હતું કે ઇવનપર્વત કુમારી રહેવું એ એક આદર્શમય ઇવન છે. તે વખતે તો તેને પણ એ વાત બહુ ગમી ગઈ હતી. હવે હું એ વાત પુનઃ તેની સાથે ચર્ચા કરું તેમ નથી. હવે એ વિચાર સમજાવવાનો મમય પણ ગયો.

હું દરોા નિર્જીવ કરી ગયતો નથી. તારા જેવા 'મુદ્દ'ની સહાય પામું છું.

સદૈવ તારો જ ચન્દ્ર.

૨

ચન્દ્ર પત્ર લખતો હતો તે સમયે યમુના પણ ધીરેન્દ્રનેજ પત્ર લખી રહી હતી:

“પ્રિય ધીરેન્દ્ર,

જન્મ, આટલું લખી તે અટકી ગઈ. વિશેષ તે લખી શકી નહિ. વિશેષ શું લખવું તેના વિચારોમાજ તે દૂષી ગઈ. ધીરેન્દ્રને તે

ધણી વખત પત્ર લખતી, પણ સામાન્ય વર્તમાન સિવાય અથવા કોઈ પ્રસંગની, પુસ્તકની કે વિષયની અર્થા સિવાય અન્ય કશું તેમાં લખાતું નહિ. હૃદયના વિચારો વ્યક્ત કરવા કે નહિ તે એ નક્કી કરી શકી નહિ, અને એસી રહી.

બગીચામાંથી તાર્જ પુષ્પો લઈ માલણ, યમુના પામે આવી અને બોલી: “શરોદાબાઈ નહાઈને આવે છે તેટલી વારમાં ફૂલનો હાર ગૂંથી રાખજો. મંદિરે જવાનો સમય થવા આવ્યો છે.”

યમુનાએ ધીરેથી કહ્યું: “હીક, જા.”

માલણ બહુબોલી હતી. જ્યાં જતી ત્યાં એ શબ્દો બોલી તેને તૃપ્તિ થતી નહિ. બહુ બોલવાથી ચતુરાઈ વધે છે, એમ પણ તે માનતી. યમુના વિશેષ કશું બોલી નહિ અને વિચારમગ્ન એસી રહી તે જોઈ માલણથી રહેવાયું નહિ. “બા, આજ કંઈ જાનત એસી ગયાં છો? હોય, બા; જીવાનીમા વિચારો પણ આવે. નાની હતી સારે હું મ બહુ તરંગો ઘડતી.”

યમુનાને માલણના શબ્દો ગમ્યા નહિ, પણ માલણને તેની ચિન્તા હતી. ડહાપણનો ખર્ચ કરી તે બોલી: “મુંઝાશે નહિ, બા; કોઈ વાર મારી વાતો સાંભળવી હશે તો બપોરે આવીશ. હમણું તો ઘણું મ દામ છે. અમારો તે કંઈ અવતાર છે? એ ઘડી.....”

યમુનાએ જમર મંકેતી કહ્યું: “તાર, હમણું તો જા.”

માલણ અનિચ્છાએ ત્યાંથી ગઈ.

યમુનાએ લખવાની શરૂઆત કરી:

“તમે તો ઘણા સમયથી આ તરફ આવ્યા જ નથી. શું બહુ દામ રહે છે? ચન્દ્રની તખીઅત થોડા સમયથી બરાબર જણાતી નથી. હું તેમને શો આનન્દ આપી શકું? તમે આવશો તો બહુ આનન્દ કરાવી શકશો. ચન્દ્રના પુસ્તકાલય માટે એ બહુ રમ્ય કાવ્યો આવ્યાં છે તે મેં વાંચવાં શરૂ કર્યાં છે. તમે આવશો તો તેમાંનો કેટલોએક બાગ ગાઈ મેંબગાવીશ. ચન્દ્ર નો હમણું

હું, વાંચના કે વંચાવના જ નથી. તમે જરૂર આવી જાઓ. પેલી મારી મેના હવે તો મોટી થઈ ગઈ છે; તે પણ તમને જતાવીશ. હમણાં હમણાં તે ઘણું બોલનાં શીખી છે. તેનો આઘાપ બહુ બહુ વધી ગયો હતો તેથી નો હમણાં તેને જમીયામાં મોટલી આપી છે. તમે નહિ આવો તો હું તેને રૂડાં શીખવી દઈશ. ”

૩

પત્ર લંબી યમુના ચન્દ્ર પાસે ગઈ. તે ધીરેન્દ્ર પરતું પત્ર પૂઠે ફરી ખીલવાની નંપારી કરેનો હતો. યમુનાએ પાછળથી આવી પૂછ્યું : “ ચન્દ્ર, શું કરો છો ? ”

ચન્દ્રે કંઈ જવાજ ન આપ્યો, પરન્તુ જરા ખિન્ન દેખાવો. એ જોઈ યમુના પણ ખિન્ન થઈ. તેણે ફરીથી પૂછ્યું : “ કેમ ચન્દ્ર, કંઈ બોલના નથી ? આટલા ઉદાસ કેમ જણાઓ છો ? તમને ન ગમે એવું મારાથી કંઈ કાર્ય થઈ ગયું છે ? ” એટલું બોલનાં બોલનાં યમુનાની આંખોમાં આંસુ હમણાં.

ચન્દ્રે ટીકું હસીને કહ્યું : “ કંઈ નહિ યમુના, તમે બહાર કેમ આઆ ? કંઈક વાંચો. વાંચવું ન ગમે તો યશોદાની માથે શિવાલયમાં જઈ આવો. ”

યમુના બોલી : “ હું વાંચતી જ હતી. પરન્તુ હાલે રાત્રે તમને પૂછેલો મોઠો દંડ પણ મમળતો નથી એટલે મુંઝાડ હું; તેથી જ અહીં આવી છું. ”

ચન્દ્રે આખો વિરસાતી પૂછ્યું : “ તમે એ મોઠો ક્યાથી વાંચ્યો ? ”

યમુના ચમકી. તેને ખ્દીનાં ખ્દીનાં ધીરેથી જવાજ આપ્યો : “ માવતીમાધવમાં તને લાલ ચાલીથી નિગાની કરેલો છે એટલે પાનાં ફેરવનાં ફેરવનાં મને એ મળી ગયો અને મેં વાંચ્યો. ”

ચન્દ્ર ધણી વાર સ્તબ્ધ થઈ બોલ્યો નહિ. યમુનાનું હૃદય ધમકા લાગ્યું.

અન્તે ચન્દ્રે કહ્યું: “તમે હમણાં તો જાઓ. એ સર્વતું તમારે કામ નથી. અત્યારે એ સમજાવવાનો મને સમય પણ નથી.”

યમુનાએ આવા શબ્દો કહી ચન્દ્ર પાસેથી સાંભળ્યા ન હતા. તે મનમાં બોલી: “મનનું સમાધાન થતું નથી ત્યાં મૂંઝી ગૂઢકાર્યમાં ચિત્ત કેમ રહે?”

તે ત્યાંથી ખસી નહિ. ચન્દ્રના ચરણમાં પડી મનનું સમાધાન મેળવવા ઇચ્છા કરી, પરંતુ ચન્દ્રની મુખમુદ્રાનું ગાંભીર્ય જ એવું હતું કે યમુનાની સર્વ શક્તિ હડી ગઈ. તેનો કંઈ ગદ્ગદ થઈ ગયો. તે બોલવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી.

“તમે આજે આમ કેમ કરો છો?” એમ કહી યમુના રડવા લાગી.

બહારથી યશોદાએ જૂમ પાડી: “યમુના બહેન, હું તૈયાર છું. ચાલો મંદિરે જઈ આવીએ.”

ચન્દ્ર કંઈ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. ગંભીર મુખમુદ્રા બદલી જરા સ્મિત કરવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો.

યશોદાએ આવીને કહ્યું: “બા, ચાલોને, આજે તો આપણને બહુ મોઠું થઈ ગયું.”

યમુના અશ્રુ લૂંછી અનિચ્છાએ ધીરે ધીરે ત્યાંથી ખસી ગઈ.

૪

પાસેના શિવાલયમાં હમેશા સવારે જવાનો યમુનાનો નિયમ હતો. યશોદા હમેશાં તેની સાથે જતી.

ચન્દ્રની માતાના મૃત્યુ પછી યશોદા ગૃહનું સર્વ કામ સંભાળતી. એ બાઈને ચન્દ્ર તથા યમુના માતા સમાન સમજતાં. યશોદા ગૃહાવસ્થાને દ્વારે ઉભી હતી, છતાંપણ ગૃહનું સર્વ કામ એ જાતે જ કરતી અને યમુનાને હાથ સરખો પણ લગાડવા દેતી નહિ. ચન્દ્રે યશોદાને સમજાવી રાખ્યું હતું કે યમુનાને તેની વિધવાવસ્થા મંજૂર નથી.

સુચના પણ કરવી નહિ; અને ચમુના તો તેને પ્રાણુથી વિશેષ પ્યા હતી. વળી સ્વભાવતઃ તે બહુ ઝોગઝોલી અને અગમ્ય હતી.

મન્દિરે જતાં તેણે ચમુનાની હૃદયવ્યથા પારખી લીધી, પણ તે કશું બોલી નહિ. જતાં જતાં માર્ગમાં ચરોદા દૂધા દૂધા નિઃશ્વાસ મૂકતી હતી.

તેજ સમયે ચમુના પણ નિઃશ્વાસ મૂકી રહી હતી. શિવાલયમ પહોંચતાં તેને વિચાર થયો: “આ મંસારમાં હું જ હાનિભાગિની છું. સર્વત્ર શ્રેષ્ઠ ભેડું છું, સર્વત્ર આનન્દ ભેડું છું, માત્ર મારા જ હૃદયમાં અંધકાર સિવાય કશું નથી.”

પ્રભુનાં દર્શન કરતાં કરતા તે વળી મનમાં બોલી: “દયાસાગર, તમે પણ તપ કરતાં કરતાં પ્રેમ અતુલ્યો છો; બગવત પાર્વતી સાથે તમે પણ અદ્વૈત સાધ્યું અને પ્રેમમય બન્યા છો. જગતમાં સર્વનું વાંચના તમ દરેક છો, છતાં હું જ એટલી કાં?”

ચરોદાએ બકિતપૂર્વક ઘંટા વગાડી પ્રદક્ષિણા કરી અને વારંવાર શિવને નમસ્કાર કર્યા. ચમુનાને હૃદયશૂન્ય બનેલી જોઈને તેણે પ્રાર્થના કરી: “હે શંભો, આ જિવારીના દુઃખનો પાર નથી. જોના ઉપર દયા કરો.”

મન્દિરેથી પાછાં ફરતાં ચમુનાએ નિશ્ચય કર્યો: “હૃદયને ખુલ્લું કરી યોગ્ય સ્થાને મૂકવામાં મારે શામાટે ડરવું જોઈએ? હૃદયની વ્યથા માર્ગ મળ્યા વિના ઘમશે નહિ. મારો માર્ગ હું પણ શોધી લઉં.”

યમુનાની સ્થિતિ બદલાતી જતી હતી. પહેલાની જેમ હવે નિઃસં-
કેય ચન્દ્ર પાસે જઈ શકાતું નહિ. કદી નહિ અનુભવેલા બાવો તે
હવે અનુભવવા લાગી. ચન્દ્રને જતો આવતો જોના હવે તેતુ હૃદય
ધબકવા લાગતુ. ચન્દ્રને પગલે પગલે તે પોતાનું હૃદય પાથરવા લાગી;
તેના સ્મરણથી ઘેલી થવા લાગી, તેના શબ્દ દ્વરથી સાબળી રોમાચ
અનુભવવા લાગી. હૃદયમાં ઈંધુ ઈંધુ વરન થવા લાગ્યું. એ તત્પ્રમા
તરવરાટ હતો, અસ્થિરતા હતી અને કંઈક ગમગટ હતો; અને આ
સર્વની પાછળ હોડો હોડો ભય તેને અમિત બનાવતો હતો.

વાચનગૃહમાં માવણે મૂકેલા પુષ્પો પડ્યા હતા. પુષ્પો લઈ તે
માળા ગૂંથવા બેઠી. એક એક પુષ્પમાં તેના હૃદયગમનુ એક એક
મિન્ટુ ટપકતું.

માળા ગૂંથી તેણે તે ચન્દ્રને મોકલાવી. યશોદા એ માળા
લઈને ગઈ ત્યારે ચન્દ્રે તેને પૂછ્યું: “આજ તો, ડોશીમાં, કૃપાની
માળા ગૂંથી છે ને શું?”

યશોદાએ કહ્યું: “ના બાપુ, એ મેં નથી ગૂંથી.”

“ત્યારે મેણે ગૂંથી?”

“યમુનાએ.”

ચન્દ્ર ગભીર થઈ ગયો તે વિગેર કશું બોલ્યો નહિ, તથા
યશોદા ત્યાંથી જતી ગઈ.

૫

ત્રીજો દિવસે ચન્દ્રને બે પત્રો મળ્યા. બન્ને ઉપર અક્ષર ધીરે-
ન્દ્રના હતા. એક પત્ર ચન્દ્ર પર હતું અને એક યમુના પર હતું.
યમુના પર ધીરેન્દ્રનું પત્ર આવેલું જોઈ ચન્દ્રને આશ્ચર્ય થયું. યમુ-
નાને તે પત્ર મોકલવાની તેની હિમત આવી નહિ. તેણે યશોદાને
બોલાવીને કહ્યું: “યમુનાનો કાગળ છે, તે તેને આપો.”

પોતાની ઉપગત પત્ર ચન્દ્રે વાંચ્યું:

“ પ્રિય ભાઈ,

તારૂં હૃદયમનન વાંચી હું ગમગાઈ ગયો છું. તારૂં સમાધાન કરવું એ મારી શક્તિની જહાર છે, એમ મને લાગે છે. પ્રશ્ન બહુ વિદ્ય છે, છતાં તેનો માર્ગ તું જ શોધી શકીશ. હું તો કશું જ વિચારી શકતો નથી. હું ત્યાં આવું છું, પરન્તુ તે પહેલાં મને લખવું જરૂર જણાય છે કે યમુના પહેનને દુઃખ થાય એવું તારૂં વર્તન હોવું ન જોઈએ; કેમકે તેમાં જ તમારૂં બંનેનું શુભ છે. મારી ઉપરના પત્રમાં તે લખે છે કે મારી તળીઅન બરાબર રહેતી નથી. હું તેનો અર્થ બરાબર સમજી શકું છું. તારૂં ચાતુર્ય અને હૃદયબલ ક્યાં ક્યાં ? હૃદયની અવસ્થા વ્યક્ત ન થઈ જાય એવી દૃઢતા પણ તારામાંથી ગઈ ? અહિંથી હું પહેલી તકે આવવા નીકળું છું.

સર્વદા તારો ધીર. ”

ધીરેન્દ્રનું પત્ર વાંચી અન્દને પેતાની ઉપર બહુ શરમ આવી. યમુનાને દુઃખ થયું હોય એ વિચારે તેને દુઃખ થયું. યમુનાને કદિ દુઃખી નહિ કરવાનું પોતાની માતાને આપેલું વચન તેને યાદ આવ્યું અને યમુનાના હૃદયનું સાન્ત્વન કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

યમુનાના પત્રમાં ધીરેન્દ્રે લખ્યું હતું કે : “ ઘણા સમયથી હું તમારી પાસે આવ્યો નથી, તેથી ત્યાં આવવા હું બહુ ઉત્સુક છું. બહુ સમયથી જૂલાઈ મચેલા જૂતા આનંદો આપણે તાજ કરીશું.”

પત્ર વાંચી યમુનાને ધીરજ આવી. તેને લાગ્યું કે ધીરભાઈ આગશે તો અન્દનાં સુખદર્શન થરાઈ થરાઈને થઈ શકશે; તેનાં હાસ્યનો, તેની વાતોનો આનંદ મેળવી શકાશે. ધીરભાઈ વિના અન્દ પામે ઉભી રહું એટલી હિંમત હવે મારામાં રહી નથી.

૬

તે રાત્રે અન્દને પૂછેલો શ્લોક યમુનાને પુનઃ યાદ આવ્યો. અન્દ પાસે જઈ તેનું રહસ્ય સમજી આવવાના ઘણીવાર વિચારો થયા અને ઉડી ગયા. એક એ વખત તો નિશ્ચય કરી તે અન્દના હાર

સૂત્રી જઈ પણ આતી, પરંતુ અંદર જવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. છેવટે પોતાના સુવાના ઝોરડામાં જઈ ‘માલતીમાધવ’નાં પાનાં ફેરવવા લાગી. દીવો માથા પાછળ ગોઠવી, સૂતાં સૂતાં તેણે શ્લોક વાંચવા માંડ્યો:

व्यतिपजति पदार्थान् आन्तरः कोऽपि हेतुः ।

न खलु बहिरुपाधीन प्रीतयः संश्रयन्ते ॥

વારંવાર વાંચવાથી શ્લોકનો અર્થ તો તેને સમજાઈ ગયો. “પદાર્થો” માં તે પોતાની અને ચન્દ્રની સરખામણી કરવા લાગી. હૃદયને રુચે એવો જ અર્થ તેમાંથી નીકળતો હોય, તેમ જણાવા લાગ્યું. વિચારમાં ને વિચારમાં આંખો ધેરાવા લાગી. હૃદયનો ભાર ફર થવા લાગ્યો. મન ઊડતું ઊડતું જણાયું. પુસ્તક છાતી ઉપર પડી ગયું અને અન્તે તે સ્વપ્નમાં પડી.

એક વિશાળ ઉદઘિતટ ઉપર ચન્દ્ર અને તે ચાસ્યાં જાય છે. ચન્દ્ર તેને સમજાવી રહ્યો છે:

“જૂઓ, યમુના! પ્રીતિ એ તો હૃદયનો એક ભાવ છે. તે કદિ સમજાવી શકાય જ નહિ. એ માત્ર અનુભવી જ શકાય. તમને મારા માટે હૃદયમાં જે ભાવ થાય, હૃદય જે ઉર્મિઓથી ઉછળી પડે, તે પણ એક પ્રકારની પ્રીતિ. સ્વભાવતઃ તે શુદ્ધ છે, પરંતુ અધિકાર વિના તે સ્થાનભ્રષ્ટ બને છે. અને પ્રીતિમાં જ કંઈ જીવનનું સાર્થક નથી. તમે વારંવાર પૂછો છો, પણ એ સર્વ સાથે તમારે શું કામ છે?”

યમુના બોલતી હોય તેમ લાગ્યું: “તારે હું તમારા ઉપર પ્રીતિ રાખું છું તેમાં શું ખોટું? તમારી સાથે પહેલા હું હરતી-હરતી અને આનન્દ કરતી. હવે તમે તેમ કરવાને અદસે મને “ભગવદ્ગીતા” જ વાંચવાનું સામાટે કહ્યા કરો છો? મારાથી શું “માલતી-માધવ” ન વંચાય?”

ચન્દ્રનું મુખ મ્હાન થયું. એવામાં સમુદ્ર ઉછળવા લાગ્યો અને મોજાં પગ સાથે અથડાવા લાગ્યાં. ચન્દ્રે કહ્યું: “આલો, યમુના, પાછાં જાઓ. સમુદ્રમાં ભરતી થાય છે.”

યમુનાએ ચન્દ્રનો હાથ મજબૂત પકડી ગમ્મ્યો અને દૃઢતાથી કહ્યું: “ નહિ, ચન્દ્ર, જવાબ આપો, નહિ તો હું સમુદ્રમાં જઈશ. ”

ચન્દ્ર કંઈ ન જોયો. એક મોટું સમુદ્રનું મોજી આવ્યું અને યમુનાને ઝપાટામાં લીધી; ચન્દ્રથી જૂરી પાડી નાખી અને ચન્દ્ર અલોપ થઈ ગયો.

યમુનાની આખો ઉડી ગઈ. છાતી પરથી પુસ્તક નીચે ઉડી પડ્યું હતું.

ધીરેન્દ્રના પત્રની અસર ચન્દ્ર ઉપર થઈ. તેને વિચાર થયો: “ યમુનાથી હું દૂર ને દૂર રહું છું એ તો ઠીક નહિ. એકવાર યમુના પામે જવું જોઈએ ”

યમુનાનું સ્વપ્ન ઊડી ગયું તે સમયે ચન્દ્ર દારમાં આવી ઉભો રહ્યો હતો. યમુનાને છાતી ઉપર પુસ્તક ગમ્મી ચૂતેલી જોઈ તે પાછો ફરવા વિચાર કરતો હતો, એવામાં યમુનાની આખો ઉડી ગઈ. તે જોઈ તેણે હસીને પૂછ્યું: “ કેમ, યમુના, બ્લિઓ છે ? એ તો હું છું, ચન્દ્ર. ”

યમુનાએ શરમાઈ જઈ કહ્યું: “ કંઈ નહિ, એ તો હું જરફ ચમકી ગઈ. ”

તે રાત્રિએ યમુનાને નિદ્રા બરાબર ન આવી. આખો મીથાની ત્યારે તે અને ચન્દ્ર બન્ને સાથે થઈ જતા અને જરાવામાં જુદા પડતાં. યમુના એમ ને એમ ગબરાઈ ગઈ.

સવારે યમુના વહેલી પથારી છોડી હતી. સ્નાન કરી, વહેલી પંનારી વાચનશૃંગની બારીમાં તે ઉભી હતી અને બાગમાં પ્રસરી રહેલી સવાગની નૂતનના નિહાળી રહી હતી. સ્વપ્નથી ઉપજેલો કોઈ આ અપૂર્વ ઓન્નવંથી ટકી શક્યો નહિ.

મોગરાના છેડા ઠળીઓથી બર્બો હતા. પંખીઓ ગાન ગાના ગાના ઉડતા હતા. વિવિધરંગી પનખ પુષ્પે પુષ્પે ફફડતા હતા.

એવામાં બાગમાં એકલી પડેલી મેનાએ
કિલકિલાટ કરી મૂક્યો. યમુનાએ સ્વર
દબાવી મેના જોવો જ અવાજ કર્યો. મેના
તે અવાજ સહન કરી શકી નહિ અને મેના
તથા યમુનાનો વિવાદ શરૂ થયો. મેના યાકી
નહિ. આખરે યમુના યાકી અને નિઃશ્વાસ
મૂકી બોલી:

“કેવી, આવા પ્રસંગે મારો પણ ઉપહાસ
કરતાં શરમાતી નથી?”

પાછળથી ચન્દ્ર આવ્યો. યમુનાએ તેને
જોયો નહિ. મેનાને તો રંગ ચડ્યો હતો તેથી
તે ચૂપ રહી શકી નહિ. યમુના તેનો આલાપ
સહન કરી શકી નહિ તેથી છેડાઈને બોલી: “ચૂપ.”

ચન્દ્રે ધીરથી પાસે આવી પૂછ્યું: “યમુના,
મેનાને બહુ ચીડવો છો?”

યમુનાએ ચમકી જઈને પાછળ જોયું. માથા પરથી સરી જવું
વચ્ચે સરખું કરતાં શરમાઈ જઈને તેણે કહ્યું: “એ મારો ઉપ-
હાસ કરે છે.”

ચન્દ્રે હસીને કહ્યું: “ઉપહાસ મેના કરે છે કે યમુના?”

યમુના ફરીથી શરમાઈ ગઈ. ચન્દ્ર હસતો હસતો ગયો.
યમુનાએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો. તેણે વિચાર્યું: “કેવી મધુરી એમની
વાણી છે? ન્હાની હતી ત્યારે કેટલી પ્રીતિ રાખતા? આજે જરાવાર
આનન્દ કરાવીને ચાલ્યા ગયા! આજે તો જરૂર પૂછી જોઈશ,
તેમને, આ સંવત્સરું કારણ.”

પરંતુ યમુના ચન્દ્રને કશું પૂછી શકી નહિ. પૂછવાની હિંમત
જ તેનામાં ન હતી. તેણે વિચાર કર્યો: “આમ ને આમ ક્યાં

સૂધી ચાલશે? એકે દામમા ચિત્ત પરોવાતું નથી, ત્યારે શામાટે અગાઉની જોમ ચન્દ્ર પામે જઈ શકતી નથી ?”

તે દિવસે બહાર જતાજતા ચન્દ્ર ચમુનાને કહેતો ગયો કેઃ
“ આજે ધીરેન્દ્ર આવવાનો છે. સાહે તેને લઈને હું આવીશ.”

ચમુનાને બોલવાની ઇચ્છા થઈ કે “ શામાટે આવે છે ?”
વળી એમ થયું કે “ શામાટે આવે છે તે તો હું જાણું છું, છતાં કેમ પૂછું ?”

પરન્તુ દંપ્ત બો'વા વિના ચન્દ્ર માથે વાતો ચાપ તેમ ન હતું. વાતો કરી હોય તો બો'વા વિના છૂટકો જ ન હતો. બોલવાની ઇચ્છા છતાં ચમુના કંઈ પણ બોલી શકી નહિ.

ચન્દ્રના ગયા પછી ફેરફારેક વાર સૂધી તે તેની પાછળ જોઈ રહી ‘ શામાટે મેં ચન્દ્રને કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો ? હું જ ન બોલી તેમા દોષ કોનો ?”

ધીરેન્દ્રના આવવાના સમાચાર જાણી તેને આનન્દ થયો. આશાના કિરણ તેના મુખ ઉપર રમવા લાગ્યા.

બપોરના તેને દેશી પ્રવૃત્તિ મુઠી નહિ. કોઈ હિમ્મત પદાર્થ મેળવવાની આશા બહુ જ પામે ચમકી રહી હોય ત્યારે કશું કાર્ય મુજબું નથી. ચન્દ્રના પુત્રકાલવમા જઈ ચમુનાએ અનેક પુત્રકો ફેરવી જોયા. એક પુત્રક લઈ, જગ જોઈ, બીજું લેતી, તેમા ગસ ન પડતો, એટલે ત્રીજું ઉપાડતી. છેવટે દુઝાટ બંધ કરી તે આમ-તેમ નજર ફેરવવા લાગી.

ચોખ્ખા દિવસથી તે ચન્દ્રના પુત્રકાલવમા આવી ન હતી. યરમમા ને યરમમા તે ચન્દ્ર પાસે જઈ ચકી ન હતી પણ, માસિકો અને પુત્રકો અવવસ્થિત પડેલા હતા. દેનલ ઉપર ચરોદા સાથે મોકલેલી પુષ્પમાળા એમ ને એમ રાક્ષણીમા પડી હતી. પુષ્પો દુઝાઈ ગયા હતા, પરન્તુ જે રીતે તેજે માળા ગોઠવીને મૂકી હતી તે જ રીતે તે પડી હતી.

ચન્દ્ર વિશેષ સમય અહીં જ કાદતો અને ઈચ્છાં મુજબ વાંચતો કે લખતો. “મારી આવી બેદરકારીથી ચન્દ્રને કેવું લાગ્યું હશે ?”
-એમ ચમુનાને થવા લાગ્યું.

એ પછી થોડીવારમાં તેણે સર્વ સુખવસ્તિત કરી દીધું અને ત્યાં જ બેઠી. બહુ વાર સૂઈ તે ત્યાં બેસી રહી. શૂન્યચિત્ત થઈને તે એક વિરાભાસન ઉપર પડી.

સાંજ પડી; ચમુના જલદી જલદી ઉઠી રસોડામાં જઈ યશોદાને કહેવા લાગી: “આજે તમે રહેવા દો. આજે તો હું રસોડા કરવાની છું.”

યશોદાએ આત્મસ્તાથી પૂછ્યું: “કેમ બહેન, આજે કાંઈ તમને ઈચ્છા થઈ આવી ?”

ચમુનાએ દૂંધામાં પતાવ્યું: “આજે ધીરેભાઈ આવવાના છે.”

૮

સાંજે ધીરેન્દ્ર આવ્યો ત્યારે લગભગ અંધારૂં થવા આવ્યું હતું. ચન્દ્રનું મુખ જોઈ તેને ઘણી ચિન્તા થઈ. ચન્દ્રના ખબરા પર હાથ મૂકી તેણે પૂછ્યું: “ચન્દ્ર, થોડા દિવસમા તું બહુ લેવાઈ ગયો. આમ ચિન્તા ક્યેં શું વળવાનું છે ? ચમુના કુશળ છે ને ?”

ચન્દ્રે હસીને ઉત્તર આપ્યો: “હા, સર્વ કુશળ છે.”

ધીરેન્દ્ર ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે ચમુના રસોડા કરી રહી હતી. યશોદા ચોક્કમાં બેસી પાનની રક્ષણ ગોઠવતી હતી. ધીરેન્દ્રે તેને પૂછ્યું: “ચમુ બહેન ક્યાં છે ?”

યશોદાએ ચન્દ્ર સામે જોઈ કહ્યું: “આજે તો બહેન રસોડા કરવા બેઠાં છે.”

ચન્દ્ર હસ્યો. ધીરેન્દ્ર પણ હસ્યો અને બોલ્યો: “ઓજ મારાં બાગ્ય ખીલ્યાં જણાય છે !”

ચન્દ્રે વિચાર કર્યો: “અત્યારે ચમુના અહીં ઉભી હોત તો ?”

યશોદાએ રસોડામાં જઈ યમુનાને ધીરેન્દ્રના આવવાના ખજર આપ્યા. યમુનાએ ધાર્યું: “અત્યારે હું અહીં ન હોંતી તો મારી શી અવસ્થા થાત? ધીરુભાઈને હું શીરીતે આવકાર આપી શકત? મારાથી બોલાવ ન કેમ?”

ધીરેન્દ્ર અને ચન્દ્ર વાતો કરતાં કરતાં ચન્દ્રના સપનગૃહમાં જઈ બેઠા. થોડીવારે યમુના આવી ઠારમાં ઉભી રહી અને નીચું જોઈ બોલી: “આવો, ધીરુભાઈ.”

ધીરેન્દ્રે કહ્યું: “ઝાઢો, યમુ બહેન, હવે તો ગૃહનંત્ર તમે હાથમાં લીધું જણાય છે!”

યમુના શરૂઆતને રહેજ હસી, પણ બોલી શકી નહિ. મનમાં વિચાર થયો: “ગૃહનંત્રની વાત સાંભળી હું કેમ શરમાઉં છું? ગૃહનંત્ર ચલાવવાની શું હું અધિકારિણી નહિ?”

થોડીવારે યમુનાએ કહ્યું: “ધીરુભાઈ, તમે આવ્યા તે બહુ સાફ ક્યું. તમારી આજઠાણ બહુ જરૂર હતી.”

જમતાં જમતાં ધીરેન્દ્રે જોયું કે યમુનાની રીતમાન પહેલાંના જેવી હવે રહી નથી. પહેલાંના જેવી સરસ વાણી હવે તે બોલતી નથી. પહેલાંના જેવું બાલહાસ્ય હવે તેનામાં જણાતું નથી. તેને બદલે હવે સરમ બરાબ ગઈ છે. નવનમાં, વાણીમાં, મુખમાં-સર્વત્ર હવે કંઈ જણાય છે. સરસતા જતી રહી છે તે નીક નથી થયું. ચન્દ્ર યમુના સાથે, જોઈું બોલે છે, અને યમુના ચન્દ્ર સાથે સકાચ રાખે છે. આવો બન્ધ તૂટવો જોઈએ.

જમી રહ્યા પછી ચન્દ્ર અને ધીરેન્દ્ર પાછા સપનગૃહમાં ગયા અને ચન્દ્રના પત્રગપર બન્ને મિત્રો બેઠા. યમુના ત્યાં પાન મૂકી ગઈ. ધીરેન્દ્રે તેને કહ્યું: “જમીને પછી અહીં જ આરજો. આપણે સૌ સાથે બેસીયું. હું અહીં વિશેષ રોગાઈ ચકું એમ નથી; અને મારે પેલાં કાન્યો સાંભળવાં છે.”

તેના ગયા પછી ધીરેન્દ્રે કહ્યું: “ચન્દ્ર, આમ ને આમ તે કેમ ચાલે? તું ન જોલે, ચમુના ન જોલે, ત્યારે જોલે કાણ?”

ચન્દ્રે કહ્યું: “મારામાં બીતિ પેસી ગઈ છે. હું તો સર્વદા તેનામાં થયેલા ફેરફારો દૂર કરવાના વિચારમાં જ રૂપી રહું છું. મને માત્ર એક જ વાત જણાય છે કે ચમુના હવે ન્હાની નથી. એક વખત મારે તેની સ્થિતિનું તેને બાન કરાવવું જ પડશે. તેને સમજાવવું જોઈએ કે તેને માટે જીવનનાં સુખો હવે રહ્યાં નથી. વિધવાને થોડા જીવન માટે તેને તૈયાર કરી, પરોપકારના કોઈ કાર્યમાં તેને જોડી દેવાના વિચારો હું કરી રહ્યો છું.”

ધીરેન્દ્રે કહ્યું: “એ તો ઠીક નહિ. એ વાતથી તેને બહુ દુઃખ થશે. તેનું હૃદય એટલું નરમ છે કે તેનાથી એ દુઃખ સહન થઈ શકશે નહિ.”

ચન્દ્રે પૂછ્યું: “તો બીજો શો ઉપાય છે?”

“હવે માત્ર એ જ ઉપાય છે કે અવિવાહિત જીવન ગાળવાના વિચારો તેનામાં ઠસાવવા.”

ચન્દ્રે કહ્યું: “જો તો બની શકે તેમ નથી, એમ મેં પહેલેથી જ તને લખ્યું છે. એ સમય હવે ગયો. કદાચ હું તેને, તું કહે છે તેમ સમજાવવા બહુ અને તે લક્ષ્ય કરવાનો જ નિશ્ચય બતાવે તો?”

“પરંતુ પરિણીત જીવનનો આદર્શ સમજાવી, થોડા પતિ મળી શકે નહિ તેમ સમજાવવું. અને થોડા પતિ મળી રહે તેટલા વખત પહેલાં પરિણીત જીવનનાં ફળો સમજાવી તેનામાં વિરાગ ઉપજાવવો.”

ચન્દ્રે હતાશ થઈને કહ્યું: “તું એટલું પણ જોઈ શકતો નથી કે તેનું ચિત્ત મારામા પરોવાયું છે? તે તો મારી જ સાથે લગ્ન કરવાની યાચના કરવાની.”

ધીરેન્દ્ર આ મુકામલ પ્રશ્નની જૂંચ લેતો રહ્યો નહિ. તેણે સહસા કહી દીધું: “હવે તો એક જ માર્ગ રહ્યો. તું અન્ય કોઈ સ્થળે તારું લગ્ન કરી લે.”

૯

આ વાત સાંભળી ચન્દ્રને બહુ માહું લાગ્યું. તેણે કહ્યું
 “જેને મારી ભગિની સમાન આજ્ઞાથી હું સાચવતો આવ્યો છું
 તેને વૈધવ્યમાં રહી મૂકી, લગ્નમુખમાં પડું એવો સ્વાર્થી હું નથી.
 મેં તો હવે લગ્ન નહિ જ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હું લગ્ન કરું તેજ
 ક્ષણથી તેનામાં વાસનાનો અંકુર થયા વિના રહે નહિ, એ હું
 ખરાબર જાણું છું. અને પછી તેનું જીવન કલુષિત થયા વિના રહે
 નહિ. તેનું શુદ્ધ જીવન ધૂળમાં મગી જાય, એ હું જોઈ ચકું નહિ.
 એવું જોવાનો સમય આવે તે પહેલાં ધરીરમાં પ્રાણ રહે નહિ.
 આપણે કેટલીએક નાની પણ બહુ કામલ વાતો સમજ્યા વિના બૂલ
 કરી બેસીએ તેનું પરિણામ કેવું આવે તે હું નથી જાણતો. યમુનાને
 મારામા વિશ્વાસ છે, માન છે. તેના જીવનનો માર્ગદર્શક બનીને
 આજ્ઞાથી હું રહ્યો છું. હું લગ્ન કરું તે ક્ષણથી તેનો આદર્શ ટળી
 જાય, તેની પવિત્રતા ડગમગવા લાગે અને તેનામાં વિકાર ઉત્પન્ન
 થાય. એ સર્વનું પરિણામ કેવું બન્યુંકર આવે ?”

ધીરેન્દ્ર તો આ સાંભળી ચક્તિ થઈ ગયો. ચન્દ્ર . હતાથી
 બોલતો હતો તે સમયે તેના મુખ પર સસંગ્રહી રહ્યું હતું. ધીરેન્દ્રે
 કહ્યું : “બાઈ, તારા વિચારો ઉચ્ચ છે-શુદ્ધ છે, પણ આપણા
 સમાજની, દેશના બહુ અમલ છે. ખરું વિચારતાં તો યમુના માત્ર
 સમાજની વાણીમાં જ વિધવા બની છે. એવી માત્ર નામથી ગણાતી
 ‘વિધવા ઉપર અંકુશ મૂકી તાલી નાખવાથી સમાજને સો લાભ થવાનો
 છે ? હું તો એમ પણ કહું કે યમુના સાથે તારું જ લગ્ન થાય તેમાં
 શું અયોગ્ય ? આવી સુકોમલ બાલાનું જીવન ક્યારાઈ જાય તેમાં તે
 કોનું હિત થનાર છે ?”

આ સાંભળી ચન્દ્ર તણી ગયો. તેણે હવલગળા બની જઈ કહ્યું :
 “હું જાણું છું કે આ પ્રમાણે બોલવામાં પણ તારો આગ્રય હલમ
 નથી. હું તને પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે પુનઃ આવી વાત તું મારી

પાસે ઠરીય નહિ. યમુના મારી બહેન છે. તેને દુઃખ થશે તો હું પણ તેના જોડે જ દુઃખી થઈશ, પણ તેને અપવિત્ર માર્ગે હું કદિ નહિ દોડું. એ વાત તો જવા જ દે. મારાં સર્વ સુખના ભોગે પણ યમુના સુખી થશે તો તેમ કરવા હું ચૂકીશ નહિ.”

એવામાં યમુના આવી. હાથમાં છાબડી ભરીને તાળ મોગરાનાં પુષ્પો હતાં તેમાંથી તેણે અંજલિ ભરીને બંને મિત્રો વચ્ચે પલંગ પર મૂક્યાં. મોગરનો સુગન્ધ સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો. ચન્દ્રે યમુના સામે જોઈને પૂછ્યું: “આ સમયે આટલાંબધા પુષ્પો ક્યાંથી?”

યમુનાએ કહ્યું: “મોગરો તો રાત્રે જ ખીસે ને?”

ધીરેન્દ્રે પૂછ્યું: “કહો બહેન, શી શી વાતો કહેશો?”

યમુના નીચું જોઈને મનમાં કહેવા લાગી: “વાતો તો સર્વ વિસરી ગઈ હું. વાતો કહેવા કરતાં સાબળવા અધીરી છું. મારી વાતો કહી બચ તેવી નથી.”

ચન્દ્રને લાગ્યું કે યમુના બોલશે નહિ. ધણીવાર સૂંધી કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. શાન્તિ સર્વેને વિચિત્ર લાગવા માડી. યમુના નીચું જોઈ રહી હતી, ચન્દ્ર પુષ્પો ઉછાળતો હતો. પણ ધીરેન્દ્ર તો બંનેના સુખ સામું જોતો જ રહ્યો. સર્વને બોલતાં સંક્રાંત્ય જણાતો હતો. છેવટે ચન્દ્રે કહ્યું: “આજે ઉઠનાટ ઘણો ચાલે; કંઈક પીવા માટે આપો.”

યમુના ત્યાંથી ખસી ગઈ. મૌનની સાંકળ તૂટી સર્વનો સંક્રાંત્ય દૂર થયો. ધીરેન્દ્રે કહ્યું: “મને તો આમાં કશું સમજતું જ નથી.”

ચન્દ્ર મનમાં બોલ્યો: “એ તારું કામ નથી. એ તો ‘વીતી હોય તે જ જાણે.’ મારો માર્ગ હવે હું જ શોધી લઉં.”

ચોડી વારમાં યમુના તાળ દાડમતું ચરખત બનાવી લાવી અને પાન બનાવવા બેઠી. સુખવાસ આપી ધીરે પાસે તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

૧૦

તે રાત્રે ચન્દ્રને નિદ્રા આવી નહિ. આખી રાત્રિ તેણે યમુનાના ભાવિના વિચાર કર્યા. યમુનાને સુખી કરવાના અનેક માર્ગ

તપાસી જોયા. યમુનાનું લગ્ન થયું જોઈએ કે નહિ, તે પણ વિચારી જોયું. તેનો જીવનનો આદર્શ બહુ ઉચ્ચ હતો. તે આદર્શમાં કાંતિ પહોંચાડવી, એ તો તેનાથી બની શકે તેમ લાગ્યું નહિ.

સવારે ધીરેન્દ્ર ગયો. જતાંજતાં કહેતો ગયો કે: “મારી સૂચના પર વિચાર કરી જોજો અને તારો નિશ્ચય જણાવજો.”

ચન્દ્રે કહ્યું: “સર્વ વાન પ્રભુને આધીન છે.”

આખો દિવસ ચન્દ્રે કશું કાર્ય કરી શક્યો નહિ. યમુનાનું મન પણ ક્યાંય પરાવાયું નહિ. બન્નેનાં હૃદયમન્યનની હદ આવી રહી હતી.

રાત્રે ચન્દ્ર બગીચામાં ગયો. બાગમાં જેસવા માટે રથજે રથજે શ્વેત શિલાઓ મૂકી હતી તેમાની એક ઉપર તે બેસે.

શીખ ઝાતુની શુદ્ધપક્ષની રાત્રિ હતી. દિવસના તાપ પછી રાત્રે થોડો પવન ફરફરતો હતો. આછી આછી શીતલતાથી શાન્તિ મળતી હતી. આકાશમાં ચન્દ્ર પ્રકાશતો હતો અને શીતલતા વધારતો હતો. ઠોંઠ ઠોંઠ સ્થામ વાદળ ફરતુંફરતું ચન્દ્રને છપાવતું હતું. એક વાદળ આવ્યું અને સર્વત્ર સ્થામના પ્રસરી; તે ગયું અને સર્વત્ર જ્યોત્સ્ના પ્રસરી. આમ અનેક વાદળ આવ્યાં અને ગયાં. અન્તે તો રજનીકાન્તનો પ્રકાશ જ ઝળહળી રહ્યો.

ચન્દ્રના હૃદયમાં પણ અનેક વિચારો આવ્યા અને ગયા. આનન્દ અને શોકની અનેક છાયાઓ આવી અને ગઈ. છેવટે તો તેના હૃદયનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ પ્રકાશી રહ્યું.

યમુનાએ બારીમાંથી જોયું કે ચન્દ્ર બાગમાં છે. ઉજ્જવલ ચાંદનીમાં શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી બેઠેલા ચન્દ્રનું દર્શન થતાં તેનું હૃદય ખજાના લાભ્યું. એ ધનકારાનો અવાજ કહી કહીને ઠાન સૂધી મંમળાતો હતો. છાતીપર બન્ને હાથ દબાવી એ ધનકારા સમાવવાના તેણે બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ તેમ કરવાથી તો છાતીમાં ચક્કર ચકા લાભ્યું.

હૃદય ચન્દ્ર પાસે દોડતું હતું. યમુના હૃદયપ્રવાહને રોકી શકી નહિ. પરવશ બનીને તે ચાલવા લાગી અને ધીમે ધીમે બાગમાં ગઈ.

ચન્દ્રની પાછળ જઈ તે ઉભી રહી. ધૂળતા સ્વરે તેણે ચન્દ્રને પૂછ્યું: “ચન્દ્ર, શા વિચાર કરો છો?”

“યમુનાના,” કહી ચન્દ્રે પાછળ જોયું.

યમુનાએ ચન્દ્રનાં ચમકતાં નયન જોયાં. ‘એ ચમકારાથી યમુનાનું હૃદય ખળભળી રહ્યું. ચન્દ્રથી હું જૂદી નથી, એ વિચારે તેનામાં હિમ્મત આવી. શિલા ઉપર ચન્દ્ર પાસે બેસી જઈ તેણે કહ્યું: “આજે મારા મનનું સમાધાન કરો.”

ચન્દ્રે પૂછ્યું: “શાનું?”

“પ્રીતિનું.”

ચન્દ્રે આશ્ચર્યચકિત થઈ પ્રરીથી પૂછ્યું: “પ્રીતિ? કોની?”

“તમારી અને મારી.” આમ કહી યમુના ચન્દ્રના પગ પાસે જમીન ઉપર બેસી ગઈ.

યમુના ઘેલી બની હતી; સર્વ જ્ઞાન ભૂલી ગઈ હતી. ઉર્મિપ્રવાહ અનિયંત્રિત ઉછળતો હતો. તે બોલવા લાગી: “હૃદયેગ, આજે તમારા હૃદયની અધિકારિણી કરો. હું હુ:ખી છું.”

ચન્દ્રના ચરણ પકડી છાતી સાથે લગાવી તે બોલી: “અહીં જ મારા પ્રાણ છે; અહીં જ મારું સર્વસ્વ છે. માત્ર આ ચરણમાં રહેવા દેશો તોપણ મારો ઉદ્ધાર થશે. હું અનાથ છું, એકલી છું, જગતમાં તમારા સિવાય મારું કોણ છે?”

ચન્દ્રે કહ્યું: “હો, યમુના, આ ઘેલાઈ છોડો. તમારા ઉપરથી મારો સ્નેહ કદિ ઝાઝો થયો જ નથી.”

યમુનાને આ વચનથી આશ્વાસન મળ્યું. તે તેના ચરણમાં શીરા નમાવી રડવા લાગી. રડતાં રડતાં કહેવા લાગી: “મારા અપ-

રાધ ક્ષમા કરો. હું અભાગિની થેલી જાતી છું; સર્વ જ્ઞાન મૂલી ગઈ છું; મને કશું મળતું નથી.”

ચન્દ્રના પગ ઉપર આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. યમુનાનું શીથ પગ ઉપર જ નમેલું હતું. ચન્દ્રના પગ આંસુથી ભીંજાઈ ગયા.

યોડીવારે યમુના ઉઠી. પોતાના બન્ને હાથ ચન્દ્રના કંઠમાં પરીવી છાતીપર મારું મૂકી બોલી: “આજે હું કૃતકૃત્ય જાતી છું. આજે મારું ભાગ્ય ફર્યું છે, માત્ર એટલું જ કહો. કે આ હૃદય ઉપર યમુનાનો અધિકાર છે.”

ચન્દ્રનું સરીર પાથરની પ્રતિમા સમાન શીતલ જાતી ગયું. યમુનાના કોમલ બાહુ તેના કંઠની આસપાસ મજબૂત વળગેલા હતા. શું કરવું તે ચન્દ્ર સમજી શક્યો નહિ. હૃદય દૃઢ રાખી યોડીવારે તે નિશ્ચયપૂર્વક બોલ્યો: “યમુના, આ મારું બહુ બપોર છે. તમારા મુદ્દ જીવનને આપ કલંકિત ન કરો. ઉઠો, તમારી અને મારી ઉપર કલંક આવશે.”

યમુના પણ તેટલા જ નિશ્ચયથી બોલી: “એક વખત તમારા મુખથી ‘તમારી જાતી છું’ એમ જણીશ નહિ ત્યાં સુધી હું ખસીશ નહિ. મારી પ્રીતિનું પાત્ર મેં જોધી લીધું છે; તેમાં કલંક થાતું? કહો, કહો, જલદી કહો; મારા હૃદયમાં વેદના ઘાપ છે.”

ચન્દ્રે કહ્યું: “શું કહું? બોલવા જેટલો મારું પણ જણાતો નથી. તમારી અને મારી આ પ્રકારની પ્રીતિનો સર્વદા અસંભવ છે.”

યમુનાએ ચન્દ્રની છાતીમાં મુખ છપાવી પૂછ્યું: “શામાટે?”

ચન્દ્રને આ કલંકમાંથી છૂટવાનો અન્ય કોઈ માર્ગ જણાયો નહિ. તેણે ડરતાં ડરતાં કહ્યું: “એ વાત બહુ દુઃખદ છે; તમારાથી એ દુઃખ સહન થઈ શક્યો નહિ.”

યમુનાની છાતીમાં શ્વલ વધ્યું. તેનામાં ગમરાટ વધવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું: “બોલો, બોલો; દરી દરફત નહિ.”

ચન્દ્ર બોલ્યો “શુ દુઃ ? આજ મધી છપાવી રાખેલી વાત તમને કહેતા હૃદય ચીરાય છે આ કાર્ય તમને ક્યકિત કન્નાડ છે કેમકે.....” ચન્દ્રનો કંઠ ભરાઇ ગયો. આખોમા ઉભગતા આસૂ સાથે તેણે બહુ મહેનતે ધીરથી કહ્યું “...કેમકે, તમે બા-નવિધવા છો, મારી બહેન છો.”

યમુના કહ્યું બોલી નહિ તેનો કહાચ્છેશ ધીમે ધીમે નગ્ન પડવા લાગ્યો છાતી તૂટી જતી હોય તેમ થના લાગ્યું છાતી પર હાથ મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો અને તે સાથે જ તે જમીનપર ઢગી પડી

૧૧

આખી રાત્રિ યમુના બિછાનામા અસ્વસ્થ પડી ગઈ છાતીનું દર્દ વધી ગયું હતું યશોદા આસૂ સારતી પથારી પર બેઠી હતી.

સનારમા યમુનાની ગ્થિતિ કંઈક સુધરતી જણાઈ “વ્યક્તિ-પ્રજતિ પદાર્થાન્ આન્તર કોડપિ હેતુ” એ લીંગ મગજમા ઘટા સમાન ગાજતી હતી. રાત્રિનો પ્રમગ બૂનાયો ન હતો હૃદય બળતું હતું જગતમા તે ત્યજાયેલી-એમ્લી-જણાતી હતી તેને કોઈ પોતાનું ન લાગ્યું હૃદયનું સમાધાન થયું ન હતું હૃદયનો કોઈ પથ હતો પ્રીતિથી ભેડી ગયે છે, એ વાન હૃદયમા કેતરાઈ રહી હતી તોપણ ચન્દ્રને પૂછાયેલી વાત તેને ખૂબના લાગી રાત્રિનો પ્રસંગ તેનું અગેઅગ બાગવા લાગ્યો.

ચન્દ્ર દુખિત વદને આખો દિવસ પથારી પાસે જ બેસી રહ્યો. યમુનાએ ચન્દ્ર તરફ નજર કરી ચન્દ્ર વણીવાર સૂધી યમુના સાથે ભેઠ રહ્યો. એ દષ્ટિવ્યાપારમા યમુનાએ ચન્દ્રને હૃદયનો છૂપો સંદેશ કહ્યો ચન્દ્ર તે સમજ્યો યમુનાને જણાયું કે પ્રીતિનું સ્વરૂપ શુદ્ધ છે, બાલ વ્યાપારને તે સાથે કર્યો સખધ નથી

વેઘે કહ્યું હતું કે યમુનાને શ્રમ આપવાથી બહુ નુકસાન થશે યશોદા અને ચન્દ્ર તેની સારનાર બહુ કાગળથી કરવા લાગ્યા

તે રાત્રે ચન્દ્રે ધીરેન્દ્રને લખ્યું “હૃદયદીપ ખૂટાઈ જવા આગ્યો છે હું હવે કશું ભેઠ શકતા નથી સર્વન અન્ધકાર છે

અન્દની સર્વ પ્રવૃત્તિ હવે ફૂળી ગઈ એમ સમજીને, મેં એક ભયં-
કર બૂલ કરી છે. યમુનાના હૃદય ઉપર મેં ઘા કર્યો છે. હાલ વિશેષ
હળી શકું તેટલો સમય નથી.”

ખીન્ને દિવસે સવારે, યમુના ફરીથી એભાન થઈ ગઈ. યશોદા
રડવા લાગી. વૈદ્ય આવ્યો. નાડ જોઈ તેણે કહ્યું: “હવે મારે
ઉપાય રહ્યો નથી.”

દીવો ઓલવાઈ ગયો; યમુનાનું હૃદય બંધ પડી ગયું હતું.

* * * * *

શહેર બહાર “યમુના-તીર્થ” એ નામનું સુંદર સ્થળ હતું.
અંદર એક શિવાલય હતું. અનેક મુસાફરો ત્યાં ઉતરતા. એક સમયે
એક મહાત્મા ત્યાં ઘોડો સમય વિશ્રાન્તિ લેવા માટે રોકાયા. જલ-
પાન કરી; આદ્યાય નરદ જોઈ, જતાંજતા તેમણે કહ્યું: “મનુ, તારી
લીલા અપાર છે !”

પાણી ભરી જતી સુંદરીઓ મહાત્માને જોઈને કહેવા લાગી:
“કેવો રૂપનો બંડાર છે ? જાણે સાક્ષાત્ હંચરનો અવતાર !”

મસ્તરામ હરગોવિન્દ પંડ્યા

જનવરની ભાષા જાણવાનો એક અખતરો*

જનવરોની ભાષા જાણવાની મનુષ્યોની જિજ્ઞાસા ઘણા પુરાણા વખતની છે. જનવરોના જુદાજુદા ઉચ્ચારના શા અર્થ થતા હોવા જોઈએ અને તેઓ પોતાના વિચાર દર્શાવવા કેવા પ્રયત્ન કરનાં હોવા જોઈએ, એ વિશે થોડી કલ્પનાઓ બાધવામાં આવી છે; તે સિવાય આ વિષયમાં વિશેષ સિદ્ધિ થઈ નથી. આ બાબત ચિન્તન કરતાં અને એક વેળા એવો વિચાર આવ્યો કે મનુષ્ય પોતે જનવરોની ભાષા સમજતા શિખવાને બદલે પોતાની ભાષા સમજતા જનવરોને શિખવે, તો એ માર્ગે છેવટે જનવરોની ભાષા જાણવામાં ક્ષેત્રમંદ થવાય કે કેમ, એ અજમાયશ કરવા જેવી છે. એ વિચારને મેં મનમાં અનેક રીતે ફેરવી જોયો અને ગોઠવી જોયો; વર્તમાન ઉદાહરણોની સારાસારતા મેં તોળી જોઈ. તેમ કરતા એક વાત મારા મનમાં ઠસી. પોપટને મનુષ્યની વાણી જોલતા શિખ્યાથી કાઈ લાભ થયો નથી. પોપટના વિચાર મનુષ્યો જાણી શક્યા નથી અને મનુષ્યના વિચાર પોપટને જાણી શક્યા નથી; અને વળી જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની મનુષ્યની અશક્તિનો આરોપ પોપટ ઉપર મૂકી “પોપટીઆ જ્ઞાન”ને હસવાસરખું જાણવામાં આવ્યું છે. આ અદ્વજ ગયેલો પ્રયાસ લક્ષમાં લેતાં અને લાગ્યું કે જનવરો પાસે મનુષ્યની વાણી જોવાવવાનો પ્રયત્ન હાલ ન કરવો, પણ જનવરો મનુષ્યોની ભાષા સમજતા શિખે, મનુષ્યોની લેખી ભાષા વાચતા શિખે, અને

* મારા સદ્ગત મિત્ર, શેઠ હાજમહમ્મદ અલ્લાખીઆએ તેમના “વીસમીસદી” માસિક માટે લેખ લખી મોકલવાનું અને ઘણી વખતે કહેલું, પણ કમનસીબે તે મારાથી જની શકેલું નહિ. આજ તેમના સદ્ગતવાનું અને એ ઉત્તમ સાહસવાળા મૃત્યું નજર અદા કરેલું.

—ર. મ. ની.

પણી, પોતાના વિચાર મનુષ્યોની લેખી ભાષામાં વખીને દર્શાવે, એનો પ્રયાન આ મંત્રધર્મા દર્શવે, એ સવાહરેડું છે.

કાર્ય કંઈક છતાં આખરે કુતરોદય થવાને એવી મને શ્રદ્ધા થઈ. ગધેડા, બળદ, મેઝ વગેરે પશુઓને મનુષ્યોએ મૂર્ખ કરાવ્યા છે. પણ તે ખરેખરા અકવવગરના છે, કે મનુષ્યો તેમની બુદ્ધિ-શક્તિને મમજી શક્યા નથી, એ વિગે મને મંત્ર છે. આ પ્રમંથમાં માગે એ સંશય દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અને એ પશુઓને ગેર-ઇન્માર થયેલો માન્ય પડે તો તે મટાડવો, એવી મારી દર્શાવેલ છે. પગલું, એ જનવરો માથે પ્રમંથ કેમ પાડવો અને તેમને મનુષ્ય-ભાષા સમજતા અને લખતા કેમ શિખવવી, એ મુશ્કેલી નહીં. રોજ તો જંગલમાં વમનાર પ્રાણી છે, અને, મનુષ્યની વસતીમાં તો પશુના મંદગતિઓમાં જ રોજ મગી જકે છે. મંદગતિઓમાં વિરોધી વૃત્તિથી ચર્ચા લેનારા પશુઓ અને મનુષ્યો સમક્ષ રોજને મનુષ્યભાષા મમ-જાવવાનો અખતરો દર્શવે, એ બર્થ છે. બળદ અને ગવેડા સાથે પશ્ચિમ પાડનામાં પણ કાઈ લાભ નથી એમ લાગ્યું, કેમકે અહિં-સાના ઘણા ઉપદેશ થયા છતાં બળદ શિંગડા મારવાની ટેવ મૂકી શક્યો નથી અને ગધેડો લાન મારવાની ટેવ મૂકી શક્યો નથી. તેમને મનુષ્યભાષા શિખવવા જતા શુભે શિખવેના માર ખાવો, એ વિપ-રીતતા ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરવાએ લાગ્યો નહિ. આ રીતે રોજ, બળદ અને ગધેડાને મૂકી દેવા પડ્યા.

આખરે અજમાયશ માટે કુતરો પર્મદ કર્યો. પાળેલો કુતરો પોતાનું પશુપદ્મ ઓણું કરી શકે છે, અકવ વાપરતા શિખી શકે છે, મનુષ્ય સાથે એકાનમાં રહી શકે છે, શિશુપ્રકાર સહેવાઈથી ચઢણું કરી શકે છે. કુતરના આવા આવા સદ્ગુણથી આક-ર્ષાઈ, સારી જાતનો કુતરો લઈ મેં તેને કેળવવા માડ્યો. પદાર્થોના નામ અને સાધારણ દ્રવ્યો વાંચના અર્થ તેને સમજાવવાનું અવક-ાન પડ્યું. પણ લેખી ભાષામાં તેને પ્રવેશ શી રીતે કરાવવો, એ

પ્રથમ આગળ અટકવું પડ્યું. કુતરો પંજમા પેન કે કલમ લઇને કમ્પોઝીટ, એ તો અશક્ય જણાયું. પણ અક્ષરો લખતાં શિખવતાં ખેલાં અક્ષરો વાંચતાં શિખવવાની વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ વધારે અનુકૂળ થઈ પડી. પદાર્થોનાં ચિત્રો અને નામ પુસ્તકમાં પાસેપાસે છાપી, ચિત્રો પરથી નામ અને નામ પરથી અક્ષરો શિખવવાની “ સચિત્ર બાળપોથી ”નો અભ્યાસ કુતરો કરી શક્યો. અમુક અક્ષરનો ઉચ્ચાર સાંભળતાં તે અક્ષર પોતાના પંજ વડે બતાવતાં તેને આવડ્યું; પણ અક્ષર લખીને લેખી ભાષા પ્રકટ કરવાનું તેને આવડ્યું નહિ. આટલે સુધી ચાલી અખતરો અટક્યો હતો, તેવામા એક જણને વાંકો વળી ધુરડી ધુરડીને ટાઈપરાઈટર પર આંગળીઓ દબાવતો મેં જોયો, અને એ દેખાવથી વિજળીના ચમકારા પેઠે મારા મનમાં વિચાર સ્ફૂર્યો કે કુતરાને ટાઈપ રાઈટરનો ઉપયોગ કરતાં કેમ ન આવડે ? અજમાયશ શ્લેષમંદ નિવડી. કુતરો ગૂજરાતી ટાઈપ રાઈટરના અક્ષર છાપતાં શિખ્યો અને બોલેલા તેમ જ લખેલા શબ્દ ટાઈપ રાઈટર દ્વારા પ્રકટ કરવા લાગ્યો.

કુતરાને હવે તેના પોતાના વિચાર ટાઈપ રાઈટર વડે દર્શાવતાં મેં શિખવવા માંડ્યું. કહેલા કે લખેલા શબ્દ તેની પાસે ટાઈપ રાઈટરથી છપાવવાને બદલે તેને પ્રશ્નો પૂછી તેના પોતાના વિચાર ટાઈપ રાઈટરના અક્ષરો વડે દર્શાવવાનો તેને અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો. ‘ તારે રોટલો ખાવો છે ? ’ ‘ તારે લાહુ ખાવો છે ? ’ ‘ તારે પાણી પીવું છે ? ’ ‘ તારે દૂધ પીવું છે ? ’ ‘ તારે બાગમા શરવા આવવું છે ? ’ એવા પ્રશ્નો તેને પૂછી તેની પાસે ‘ હા ’ કે ‘ ના ’ ના જવાબ ટાઈપ રાઈટર પર લખાવવાથી શરૂઆત કરી. તે પછી ‘ તારે શું ખાવું છે ? ’ ‘ તારે શું પીવું છે ? ’ ‘ તારે ક્યાં જવું છે ? ’ એવા પ્રશ્નો તેને પૂછી તેના ઉત્તર તેની પાસે ટાઈપ રાઈટર પર લખાવ્યા. ત્યાંથી તેને આગળ લઈ ‘ પેલો કુતરો કોને ભક્ષે છે ? ’ ‘ તું એ માણસને ભક્ષ કેમ ભક્ષે છે ? ’ ‘ તું પુઝડી શા માટે લલાવે છે ? ’ ‘ તું ધુરડે છે

સા માટે ?' 'તે' તારો એક કાન ઉઘો રાખ્યો છે ને એક કાન નીચો રાખ્યો છે તે ચાથી ?' એવાએવા સવાલ પૂછી તેને પોતાના વિચાર ટાઢપ રાખટર વડે દર્શાવવાની ટેવ પાડી. પ્રયોગ આ સ્થિતિથી આગળ લીધો અને કુતરો બ્યારે લાડ કરીને કાંઈ માનવાનો તીંગો અવાજ કરે કે નાપસંદગી બનાવવા બને, ત્યારે તેને મેં કહેવા માંડ્યું કે 'તારે જે કહેવું હોય તે ટાઢપ રાખટરથી લખ.' આ રીતે કુતરાના જુદી જુદી જાનના અવાજના અર્થ મને મમજાવા લાગ્યા, પણ, તે જાનજાતના અવાજ માણસની બાપામાં સ્પષ્ટ રીતે લખવાનું અશક્ય જણાયું ત્યારે મને જાન થયું કે માણસની બાપા જાનવરોની બાપામા ઉતારવી જેમ અધરી છે, તેમ જાનવરોની બાપા માણસની બાપામા ઉતારવી પણ અધરી છે; અને માણસની બાપા બધા વિચાર અને બધા ઉચ્ચાર પ્રકટ કરવા સમર્થ છે, એ અભિમાન ખોડું છે.

કુતરા કોઇ વખત 'ઉ ઉ ઉ ઉ.....' સરખા લંબાવેલા કચ્છાબરેલા સ્વર કંઠમાંથી કહાડે છે ત્યારે ભોકો કહે છે કે એ રીતે કુતરા રોય છે, અને, યમના દૂત જોવામાં આવ્યાથી કુતરાંને એવું રોવું આવે છે. આ ખુદામો મને ઘણા વખતથી અસંતોષકારક લાગતો હતો. કુતરાને લાકડી કે પથરો વાગે, અથવા કુતરાનો પગ ગાડી તળે ચગદાય ત્યારે કુતરો દુઃખની જે ચીસ પાડે છે તેનાથી આ દીર્ઘ અવાજ જુદો જ જાનનો છે. શિયાળવા પેડે કુતરાં આવા લાંબા સ્વર કાઢવામા સામેલ થાય છે, પણ, જે વચ્ચે ફર એવો છે કે શિયાળવા સામટા અસુક અસુક વખતને અન્તરે સ્વર કાઢવા મંડી પડે છે, ત્યારે કુતરા ગમે તે વખતે એ સ્વર કાડે છે, અને, એક કુતરું પ્રથમ સ્વર કાઢે છે ત્યારે બીજું કુતરું આરો હોય તોપણ ત્યાં રજૂરજુ તે સાંભળી એ સ્વર કાઢે છે, અને તે સાંભળી ત્રીજું કુતરું એ સ્વર કાઢે છે; અને એ રીતે ઘણાં કુતરાં જુદેજુદે ઠેકાણે રહ્યાં રહ્યાં એ ત્રામ ઉપજાવનારા સ્વર કાડે છે. શિયાળવાંના એવા સ્વર

દાખલ-
રમારક-અંધ

તે તારો એક કાન હતો રાખ્યો છે અને
એક ત્રીયો રાખ્યો છે તે સાથી ?

ચિત્રકાર:
રવિશંકર પંડિત

સાબળી કુતરા એ સ્વર કાઢવાનું શરૂ કરે, એમ પણ બને છે. કુતરા ભસતી વખતે જેમ ગુસ્સાથી દોડે છે, અથવા લાકડી કે પથરો પોતાના પર આવતો જોઈ ચીસ પાડીને નામે છે, તેમ આ અ્વર કાઢતી વખતે દોડતા કે નાસતા નથી, પણ, સ્થિર ઉભા રહે છે. આ વિનયશુભતા યમદૂતના દર્શનની માન્યતાથી વિરુદ્ધ જાય છે. હાથી કે દોડતી મોટર કુતરાને ભયંકર લાગના હોવા જોઈએ; પરંતુ કુતરા તેના દર્શનથી આવા સ્વર કાઢતા નવી, પણ, ગુસ્સે થઈ ભસતાભસતા તેની પાછળ દોડે છે. યમદૂત કુતરાને દેખાતા હોય તો કુતરા એ રીતે ભસતા ભસતા પાછળ દોડે, એ અંભવિત છે. અથવા, યમદૂતને પોતાની તરફ આવતા જોઈ કુતરા ખીના હોય તો તે ચીસો પાડીને નામે, એ પણ અંભવિત છે. પણ આ સ્વરને પ્રમંગે કુતરા આમાના એકે પ્રકારે વર્તતાં નથી. તેથી, આ વિચિત્ર સ્વરનો ખુલાસો મારા કુનગ પાસેથી ટાઇપ રાઇટર દ્વારા મેળવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. પ્રથમ તો તેને એવે પ્રમંગે પોતાના વિચાર અને દર્શાવવાની વૃત્તિમા લાવવાની મુશ્કેલી નડી. એવા અ્વર કાઢાડતી વખતે કુતરા બહુ આગ્રહી થાય છે અને કેમેકર્માં અટકતા નથી. તે વૃત્તિને લીધે મારો કુતરો આવા પ્રમંગ પછી સ્વસ્થતા કે શાન્તિ પામતો નહોતો અને તેને અટકાવ્યાથી નારાજ થયેલો રહેતો હતો, અને, તે કારણથી પ્રશ્નો કર્યા છતા ટાઇપ રાઇટર ઉપર પળે મૂકતો નહોતો. આવે વખતે તેને ધમકાવીને કે લાકડી ખતાવીને અટકાવવાને બદલે મેં તેની પીડ પર હાથ ફેરવી તેનું સાત્વન કરવા માંડ્યું. આથી તેની અપ્રસન્નતા દૂર થઈ, પણ, તેની અસ્વસ્થતા અને અશાન્તિ કાયમ રહ્યા અને પોતાના વિચાર દર્શાવવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામા એ અન્તગમ્યરૂપ રહ્યા. આવે પ્રસંગે મેં તેને આશ્વાસનના વચનો કહેવાનું આદ્યું અને એવા ધણા પ્રયત્નો પછી ‘તું આવી ખૂબ કેમ મારતો હતો ?’ એ સવાલના જવાબમા તેણે ટાઇપ રાઇટર ઉપર પળે મૂકવા માંડ્યો. પહેલી વાર તો એટલો જ જવાજ તેણે લખ્યો કે “ એ તો...સું કડું...? ” આજુ લખી તે

અટકી ગયો અને થોડી વાર સ્થિર રહી તેણે પ'નો ટાઇપ રાઇટર પરથી ઉપાડી લીધો. બીજી વારને પ્રમંગે તેણે જવાબ લખ્યો કે “બનાવ નહોતો બન્યો. એ લાગણીનો ઉલ્લેખ હતો.” અને અગાડી કાંઈ લખ્યું નહિં. ત્રીજી વારને પ્રમંગે તેણે જવાબ લખ્યો કે “આવા ઉભરા વખતોવખત કાઢવાનો અમારો જૂનો રિવાજ છે; અમારી જૂની ટેવ છે.” તેના આવા આવા છુટક જવાબથી પ્રકટ થયું કે એ સ્વર દિલગીરીના નિશાસા સરખા છે, અને એ દિલગીરી શી બાબતની છે એ જાણીને હું નારાજ થઈશ, એ કારણથી તે જાહેર કરવા અચકાવ છે. આખરે ધણે આગ્રહ કર્યાથી, અને મને ખોટું નહિં લાગે એવી ખાતરી પતાવ્યાથી તેણે લખ્યું કે એ સ્વરનો અર્થ કાંઈક આવો છે: “ધત્તી પરથી આપણું પશુઓનું રાજ ગયું અને જીવનમાર બેપગા માણસનું રાજ થયું.”

એક ઉદ્દગારના અર્થ વિશે આ બહુ લાણું વિવેચન થયું, અને, કુતરાના એ વિવાદ વિશે જોમને મારા સરખી નિગાસા નહિં હોય. તેમને એ વિવેચનમાં રસ નહિં પડે. બીજા છુટક પ્રમંગોના કુતરાના ઉદ્દગારના અર્થનું નિરૂપણ તેમને વધારે સચિદ્ર લાગશે.

એક વખતે રસ્તેથી એક ધણે ઉચો માણસ ઉંચી ટોપી અને લાખો કમલો પહેરીને જતો હતો. તેને જોઈ મારા કુતરાએ કાંઈક આવા શબ્દ કર્યા: “હુ હુ હુ હુ! હુ હુ હુ હુ!” બીજા કુતરાં દોડી આવ્યા તેમણે પણ એવા શબ્દ કર્યા. આ શબ્દોનો અર્થ મારા કુતરાએ ટાઇપ રાઇટર પર એવો લખ્યો કે: “ઉંચો ગયો-આખર્માં ગયો; નીચો જ-ધરતીમાં જ!”

મદારી સાથે લાવ મ્હોનાં માકડા અને રીંછ જતાં જોઈ, તેમ જ અજણવા માણસને ઘરમાં આવતો જોઈ કુતરા “હો! હો! હો! હો! હો! હો! હો!” એવા અવાજ કરે છે, તેના અર્થ કુતરાએ લખ્યો કે: “બહા આવી, કહાડો એને, કરડો એને, પાડો એને, પટકો એને!”

અગ્નિજ લોકનાં દાન કાપેલાં કુતરાંને જોઈ મારો કુતરો “હુ હુ હુ હુ” શબ્દ કરે છે, તેવો જ શબ્દ તેણે દાનમાં લોળીઆંથી ચણેલાં મ્હોટાં કાણાંવાળા મદ્રાસીને જોઈને ક્યો સારે તે શબ્દનો અર્થ પૂછતાં કુતરાએ લખ્યું કે “દાન કયો; દાન કાપીને ખાઈ ગયો!”

પ્રુક્લા મેદાનમાં બરાચેલી સભામાં એક વખત હું મારા કુતરાને સાથે લઈ ગયો. બાપણકર્તાએ પાટ પર ચઢી બાપણ કરવા માંડ્યું કે તરત જ કુતરાએ મ્હોં શાડ્યું અને “જો જો જો, હુ હુ હુ, હો હો હો” એમ બસવા માંડ્યું. બાપણકર્તા સાથે જાણે સ્પર્ધા કરતો હોય, તેમ તેણે બાપણ સાથે બસવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. કેમકે ક્યો તે અટક્યો નહિં. આખરે થોતાઓના પોકારને લીધે મારે કુતરાને લઈ બાપણમાંથી ચાલ્યા જવું પડ્યું. ઘેર જઈ મેં તેને તેના બસવાનો અર્થ પૂછ્યો. તેણે લખ્યું કે “જોણું પાત્ર ને અદકું ખરાડે; લાજ નહિં ને સાન નહિં.”

રસ્તેથી સરખસ જતું હતું, તેમા માણુમો હાથમા વાવટા લઈ કુદતા કુદતા અને ધૂણતા ધૂણતા ચાલતા હતા અને કઈંશ તથા કહોર નાદે પોકારતા હતા કે “અમે ડાહ્યા, અમે ખરા; તમે ગાંડા, તમે ખોટા; કોની મગદૂર છે કે સામો થાય? કોની તાકાદ છે કે ઉક્ષટો ચાલે?” આ જોઈ મારો કુતરો આમતેમ દોડતો અને પુછડી હલાવતો બસવા લાગ્યો કે “વાહ વાહ વાહ, વ્હાહ વ્હાહ વ્હાહ, વો-ઓ-વો, વ્હો-ઓ-વ્હો.” સરખસ ગયા પછી ઘણા વખત સુધી તે આ પ્રમાણે દોડતો અને પુછડી હલાવતો ભગ્યો. આ શબ્દોનો અર્થ તેણે એવો લખી જતાવ્યો કે “વ્હાહ આલ્યું, ફેહર આલ્યું; ભાગ ચઢી, અક્કલ ગઈ.”

કુતરાના શબ્દ અને તેના અર્થ ઉપર આપ્યા છે ત્યાં દરેક પ્રમંગે ‘લગમગ’ એ વિશેષણ ઉમેરવાની જરૂર છે. કેમકે પશુઓના શબ્દ ખારીખીથી બરાબર રીતે દર્શાવવાને જોઈતા અક્ષર અને ચિહ્ન મનુષ્ય-ખાયામા નથી. કુતરાં બસતી વખતે સ્વર લંબાવતાં વચમાંથી હુચ્ચાર

બદલના જાય છે, તે દર્શાવવું તો અશક્ય છે. અને, મારા કુતરાએ મને ઘણી વખત લપ્પીને કહ્યું છે કે “અમારી ભાપાના વિચારને મળતી છાયાજ તમારી ભાપામા જતાવી શકાય છે. અમારા ઉચ્ચારના પૂરેપૂર્ણ અને ખરેખર અર્થ મનુષ્યભાપામા જતાવી શકાય તેમ નથી.”

રમણુભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

પ્રાસ્તાવિક સોરઠા

હિલગીર બ્હાવા દાગ, મીટી-ઊંચા લામળા;
બ્હાવા નિજ વઠનાગ, પારસ ન ખપે પાગદા.

હાડ ચામના હેત, હરખુડા હેરામણા,
મોનાથી મવિશેષ, સાચા દિવની સરભરા.

માગણુ માગે મોજ, મોટાં ઘરના માણુસા,
ભભકી જને ભોજ, અમે બિખારી ભાવના

શિયાળવાના મધઃ એક જ સાવજ એકવાઃ
અપ્તાગીને રગ મસારીના સ્થાપ નહિ.

વિહમડા મા વાન પાખ્યુ આ એ પરવરે,
માવડિયા માયાગ રોઝને માગે રોટલા

એગિયા જોવો આજ, દાડમ લાગે દેવતા,
રક્તડિયાને રાજ, મીઠી મોહનયાગ શી.

નામાકિતની એક કાણી મગ્તા કુતરી,
કાણિયા આને અનેક લૂખી આખો લૂછતા.

૨૫. “હિલગીર”

અનાદરેલ અતિથિ

તે નંદનવનના પ્રાસાદમાં મ્હારા પિતાનું સ્થાન છે. એ પ્રિય પિતાના હૃદયમાં એકદા હું રમતી ને તેભેમય હાસ્ય હસતી. તે બાલસ્મિત સારી થે દિશાઓ અજવાળતું અને પ્રજ્ઞાકરને ભરતું. કોઈ સત્કારશે તે સુંદર દિનનાં સ્મરણાં ?

ત્રિભુવનમાં એવું કોણ છે જે પિતાની આજ્ઞા અવગણે ? પિતા તે મ્હારો પ્રાણ છે; અને તેની આજ્ઞા મને શિરસાવંધ હો.

પિતાના વિશાળ અંકે એક દિ' મ્હાડ વિભક્ત હાસ્ય નર્તી રહ્યું અને ત્યાં તેણે આજ્ઞા કીધી કે “ જા, ખેટા, પેલા

ઉદ્યાનના પ્રાસાદમાં જઈ નિવસ. ઉતરશે ઉદ્યાનમાં અતિથિઓ; સત્કારજો તેમને પ્રાણના પરિભજો.” પ્રાસાદમાં નિવસવા તે શાન્તિમય ઉદ્યાન ખોળો મ્હેં ત્યજ્યો.

પણ ત્યારે હું ન્હોતી જાણતી કે મ્હાડ તે આતિથ્ય સ્વીકારવા કોણ અતિથિ પધારશે.

અતિથિનું આતિથ્ય એ તો ભારતનો પ્રાચીન મહિમા, અને સમસ્ત સુંદરીઓનો સ્વાગ છે. કોણ તેનો અભિલાપ નહિ આદરે ? મ્હને ય તે અભિલાપ જાગ્યો, ને પ્રયાણ પહેલા પિતાને છેલ્લું વંદન કીધું. પિતાએ આત્મિક પ્રેરણા પાછ ને સદ્ગોષ્ઠી કે: “ ખેટા, સહુ નાશવંત વસ્તુઓથી નિર્જંગ રહેજો.”

મહારા ઉઘાનમાં મળસ્કાનો બાલસૂર્ય પ્રદાશના માંડયો ને સારી
ય સટિનું સૌન્દર્ય સમેટાઈ ઉઘાનમાં ભરાવા માંડ્યું. તેની મનોહરતા
તે પ્રાસાદની ભવ્યતા વધારતું ને તે પર પડતો સુવર્ણો પ્રદાશ મહેનેય
મોહવિવશ કરતો.

મહારી વાડીમાં અગ્નિપ્રયા ને અનિમંત્રિત અતિથિઓ ઉતર્યા;
સહુએય તે ભગવા બેખે. એ દસ્યે મહેને શાંકર ને તેના શિષ્યોનું
બાન થયું. મહેં તેમને વૃક્ષની છાયા નીચે વામો આપ્યો. છાયા મૂઢી
વૃક્ષની છાયા સહુએ પર્મદ કરી અને અકેક જુદી જુદી શાખા પર
સહુ જઈ બેઠા. મહેં તો અંજલિ ભરીભરી અર્ધ્ય મહારા અતિથિને
પાટે અર્પ્યા; પણ હું નહોતી જાણતી કે આ ઉઘાન તે અતિથિઓનું જ
હતું. તેની આશિય મહારે રિત વર્ષતી ને મહારી પુણ્યવંતી વાડી ભરી-
ભરી ભાસતી. ઓ શાણા સંસારીઓ! કેઈ સેશો એ પુણ્યની પરિભળ ?

x x x x

ઉઘાનની આગ્રયદામાં કેદિય સૌ દસ્ય અદસ્ય રહી જોતી
ને અણુઅણુમાં પડયો પાડતી કે: “ સત્કારો, સત્કારો, સહુએય
આ અતિથિઓને.”

x x x x

અતિથિઓનું ઓજસ તો સારાય ઉઘાનમાં પ્રસર્યું ને નંદન-
વનનેય ભૂલાવે તેવો તે સુરમ્ય બન્યો.

એક પ્રભાતે ઉપા ગુલાબની અંજલિ ભરી નિજ અતિથિ-
સત્કારાર્થે આદાશને આગણે ઉભી હતી. સુખડે હાસ્ય અને હૈયે એને
ઉલાસ ઉભરતા. એ તો ઔદાર્યની મૂર્તિ. જાણે અતિથિના પુણ્યની
પ્રસાદી! મહતોની પ્રસાદી અવગણ્યાનું મહાપાપ કલાવતીને
લાગેલું, તે ઉપા જાણતી ને તેથી અગ્નિપ્રયા પ્રસાદની અવગણના
ન કરતી. ઉપાનો બંડાર ગતાવી મહારા એક અતિથિએ મહેને દણુ
કે: “ કુમારી, માગો આ અખૂટ બંડારની ભિક્ષા. હું અભિમાનિનીને
ભિક્ષા માગવી ન રુચી. મહારા ગર્વિષ્ટ હૈયે તે અતિથિના આદેશને

અવગણ્યા. પણ મહારા અતિથિ શકુંતલાના દુર્વાસા અતિથિ જેવા ન હતા. તે તો વસિષ્ઠ જેવા સુશીલ ને સુધીર હતા. તે ધન્ય પણે મહારે દેવે તેણે અપૂર્વ અહાલેકે જગાવ્યો. સારા ય ઉદ્યાનમાં તેના શિષ્યોએ પડ્યો પાડ્યો. ઓ સુમટ વીર અને વીરાંગનાઓ ! સુલુશો કોઇ એ પડ્યાના પ્રતિધ્વનિ ? અતિથિના અહાલેકે સારી ય શાખાઓ ડાલી રહી. પત્રેપત્રે ત્હેની મધુર સૂરાવલિ ગૂંથાઇ રહી.

અતિથિએ આજના અહાલેકમાં માગેલી મધુકરી આપવા કોણ અશક્ત હશે ? અતિથિએ માગ્યું : “ ભગવતી ! આપશો આ વૃક્ષમાં અખંડ વાસો ? ” અદૃશ્ય બેઠેલી મહારી કોકિલ કૂટલ હઠી : “ આપો આપો દેવને ય દુર્લભ એવા આ અતિથિઓને અખંડ વાસો.” હું તો ‘તયારતુ’ કહેતી હતી, પણ મહારી પૂઠે રહેલી ઉદ્યાનની કોઇ અંધારી દિશા રુદનમય સર મહારા અંતરમાં પૂરી રહી. તે ધ્વનિ મ્હને પરિચિત લાગ્યો. હું થંભી; પુનઃ સ્વસ્થ ચિત્તે તે સાંભળ્યો : “ બેટા, સહુ નાશવંત વસ્તુથી નિઃસંગ રહેજે.” અવાજ તો પરિચિત હતો; પણ તેમાં બહાદુરી, હિમ્મત અને દ્રઢતા ન હતી. તે ભયભીત, કંપિત ને રુદિત અવાજે મ્હને શંકિત કરી. વળી તેણે મહારા અંતરમાં કરુણ પ્રતિધ્વનિ કર્યો કે “ સંશય્યાત્મા પ્રણશ્યતિ । ” હવે મ્હને લાગ્યું કે જરૂર આ તો પિતાનો અવાજ. પૂર્વની સ્મૃતિ જાગતી હોય તેમ મ્હને થયું. નશ્વર ઉદ્યાન ને તેમાં વસેલ નશ્વર અતિથિઓનો સંગ મ્હેં અવગણ્યો. માગેલી મધુકરી ન આપી ને તેના સંગથી યે નિઃસંગ રહેવા ઇચ્છ્યું. મહારી વ્યાકૂલ સ્થિતિ અતિથિએ અનુભવી. સહુ યે ખાલી કમંડલે બિઠ્યા ને જતેજતે ઉચ્ચાર્યું કે :

“ મા હો વ્યથા, હો નવ મોહભાવ. ”

x

x

x

x

વિરૂપ વેરાનમાં—તે પ્રાસાદના ખંડિયેરોની સારી ય દિશાઓમાં—હવે તો શોધું છું મહારાએ અંતરધાન અતિથિઓને. નથી રુચતા હવે એ વેરાનની વિરૂપતાનાં ભયંકર ખંડિયેરો. હું તો હૈયાસૂતી એ

અતિથિઓ શોધું છું, ને જઈયું છું કે જ્યાં એ પ્રાસાદની મનોહર બઘ્યના ને ક્યા આ ખંડિરોની બમંદગતા! ઓ આકાશ અને પૃથ્વી! ઓ સૂર્ય ને ચંદ્ર! બતાવો, બતાવો, મ્હારા એ અંતરધાન અતિથિઓને. મ્હારી કોટિલ મૃદુલ પણ મધુર અવાજે બોલી લેતી કે:

“તેને ન શોધ, તુજને જઈએ નહીં તે.”

એ અવાજે મ્હને કંપાવી. એવી નિષ્કૃતાં માટે મ્હેં તેને ધમધાવી. તેરીસાથ, રોષ ને મ્હારા વિરૂપ વેરાનના વૃક્ષની બખોલમાં થડીબરના વિરામ દાજે જઈ ચૂતી.

મ્હારી કોટિલ મ્હને પ્રિય હતી, તેની મધુરના શાશ્વત હતી. તે મ્હાં નિખાવસ મખ્મ સદા ય આદરતી. એનો રોષ મ્હને અસહ્ય લાગતો ને તેથી જ હું તેને મનાવતી. તે માનતી, હંધામાં લપાતી ને ત્યાં રહી મધુર સ્વરે અમૃતમય સંગીત આગ્રાપતી; મ્હારા સરોવરના શ્લોકાણુને શાન્ત પાડતી ને ધીમુ ધીમુ ડોકાવતી.

હજી ય મ્હને મ્હાગ ખંડિર ને વેગનમાં અતિથિઓના બલુકારા વાગે છે: હુંને મ્હારી કોટિલ લેમની પદારથિ મંદિર, મઠી, વનદેશ ને સંસારની બાડીમાં પણ શોધી રલાં છીએ. પણ નથી તેને આદિ કે અંત. જો તે સ્વર્ગીય અતિથિને લાધે તો આદરીએ તે પર આસૂના અભિષેક ને પામીએ પુનર્જન્મે તે અતિથિઓનો પુણ્ય સંગમ. ઓ સંસારના લાણા સાધુ અને સાધ્વીઓ! પધારે તો મત્કારશે મ્હારા તે અતિથિઓને.

સ્વ. “ઐ. સુવર્ણ”

સુખી રાજ

એક નગરની મધ્યમાં રાજમહેલના એક ઉંચા
ગોખમાં સુખી રાજાનું પુતળું હતું.
તે આખું મોનાના પતરાથી મઢેલું
હતું. આંખને ઠેકાણે તેને બે પાણીદાઝ
નીવમ જડયાં હતાં, અને તરવારની
મઠમાં એક મોટું બેમૂલ માણિક જડેલું હતું.
રસ્તે જતાં આવતા લોકો તેની તરફ
આશ્ચર્યચકિત નયને જોઈ રહેતા અને તેની
શોભાની ખૂબ પ્રશંસા કરતા.

એ નગરનો એક અધિકારી, પોતે કળામાં
કંઈક સમજે છે એવું લોકોને દેખાડવા ઇચ્છતો
હતો. તે કહેતો કે “ગ્રાડપર મોર શોભે તેવું આ પુતળું મહેલપર શોભે
છે;” પણ, વળી તેને કોઈ ગાડામાં ગણુરી એ બ્હીકે કહી દેતો કે
“પણ તે બહુ ઉપયોગનું નથી.”

એકવાર એક છોકરો અને તેની મા સા ચઢને જતાં હતાં.
છોકરો રમવાને ચાહે માગતો હતો અને રડતો હતો. મા છોકરાને
શીખામણ આપતી બોલી: “જો આ સુખી ગણ કેવો ડાલો છે ?
એ કાંઈ કાંઈ દિવસ રડે છે ?”

તે સારની જાળજથી મંઝાચેલો કોઈ નવયુવક ત્યા આવી ચડ્યો
અને પુતળા તરફ જોઈ મનમાં વિચાર કરતો બોલ્યો: “આ ગણ
નેવા ખરેખરે સુખ ભોગવનારા પણ દુનિયામાં છે ખરા!”

રાજા નિશાળ છૂટતી ત્યારે બાગકે ત્યા આગળ થઇને નીકળના. એકવાર એક છોકરો પુતળા તરફ જોઇ બોલ્યો. “કેવો રૂપાળો દેવ જેવો લાગે છે.” પછનાડે મહેતાજી આનતા હતા તે આ સામળી ઠરડાડીમા બોલ્યા. “અલ્યા ડાહ્યા, તે કેમ દહાડો દેવ જોયેના ખરા કે ?”

છોકરો બોલ્યો. “સાચેસાચા તો નથી જોયા, પણ સ્વપ્નામા જોયા છે.”

મહેતાજી તો આ સમળાને ચીકાયા. બાગકેને વગી સ્વપ્ના આવતા હશે, એ વાત તો એમના મનમા ઉતરી જ નહિ.

x x x x

એક રાત્રે એક પોપટ ઉડતો ઉડતો આ શહેરમા આવી પહોંચ્યો દોઢેક માસ પહેલા પોપટોનું એક મોઢું ટોળું ઉત્તર તરફ જતું હતું. તેમાથી આ ભાઇ જરા સ્થેરી હોવાથી પાછળ રહી ગયા હતા. ચોમાસુ ક્યારનું ચે વીતી ગયું હતું, અને લીનાંઝમ ખેનરોમા શિયાળું પાક તૈયાર થવા આ પો હતા. વળી જમણી, દાડમી ને બોરડી લૂખીઝૂખીને લગી રહી હતી. પાડીને રાતા ચોગ ચયેલા મગચાથી બર્પાબર્પા મરચીના છેડ તો એવા ફાની રણા હતા કે ન પૂઝો વાન. આ બધું જોઇને આ પોપટજીની દાદ લોભાઇ ગઇ અને એ ભાઇ આ બધું ખાવા પાઠગ રહી ગયા ખીન્ન પોપટો તો ચાલ્યા ગયા.

શિયાળું પાક ઉતરી ગયા, એટલે આ ભાઇ પણ કટાક્યા સોખતીઓ બધા ચાલ્યા ગયા હતા, એટલે પોતે એકલો પડ્યો અને બેચેન થવા લાગ્યો. તે રજડ્યો. “શિયાળાનો પાક તો બધો હવે લોકોએ ઉતારી લીધો છે, અને જમણી ને બોરડીમા પણ હવે કંઈ ઝાઝા દસ જેવું ગળું હોય એમ દેખાતું નથી, માટે અહીં હવે વધુ રહેવામા માય નથી.”

આખો દિવસ તેજે ઉડ્યા કર્યું. ઉડતો ઉડતો રાત્રે તે આ નગરમા આવી પડોઁચ્યો. નગરમા તો ધમાન અને ધોધાટ હતા, એટલે રાતવાસો કર્યા કર્યો તેનો એ વિચાર કરવા લાગ્યો એવામા રાજા મહેલના ઉચા જોખમા બેઠેલા રાજાના પુતળા પર તેની નજર પડી.

“વાહ વાહ ! આ ઠેકાણુ ભારે છે એકાન, અને વળી બેસનાની મોઢ પશુ કેવી ? કેમ જાણે મારે માટે જ કોઈએ ગ્વી રાખેલી હોય નહિ ! ” એમ કહી તુરંત તેણે પુનઃજાના ખોળામાં પડાવ નાખ્યો.

“ જોહો ! આજ તો સોનાનું બિઝાનું મળ્યું ને શું ? ” પોપટે આમપાસ જોઈને કહ્યું, અને આનંદથી હાથવાની તૈયારી કરી. પશુ જ્યાં પોતાની પાખમાં માથું નાખવા જાય છે, ત્યાં ટપ લઈને જોડ પાણીનું ટીપુ તેની પીડ પર પડ્યું.

“ અરે ! આ તો નવાઈની વાત ! આકાશમાં જ્યાં ય વાદળાનું તો નામ સરખું થે નથી, કે નથી કાંઈ વગસાદની નિશાની બધે તારા ઝગઝગે છે, ને આ પાણીનું ટીપુ જ્યાંથી ? આ દેગની હના તો કાંઈક અજબ લાગે છે, બાઈ ! ”

એટલામાં બીજું ટીપુ પડ્યું.

“ આ ઠેકાણુ જ તદ્દન નકામું છે. આ પુનઃ આશ્રય આપવાને બદલે આમ હેરાન કરે, એ તે કેમ સહન થાય ? ” આમ વિચાર કરીને તે ઉડવા જાય છે ત્યાં પાણીનું ત્રીજું ટીપુ તેનાપર પડ્યું પોપટે અકાશમાં જોયે જોયું. “ અરે ! પશુ આ શું ? ”

સુખી ગાજની આખમાંથી આમ વહી ગયા હતા ! માને મહેના ગાયપર થઈ ઢગતા ઢળતા તે પોપટપર પડતા હતા. ચંદ્રના પ્રકાશમાં ગાજનો મહેરો ભગ્ન અને મુદ્દ દેખાતો હતો તેની આખમાંથી આમ સગતા જોઈ પોપટનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેણે પૂછ્યું. “ અરે બાઈ, તમે કોણ છો ? ”

“ હું સુખી રાજા છું. ”

“ સુખી રાજા ? ત્યારે રડો છો શામાટે ? આ તમારા આસૂથી તો હું પચાડી ગયા છું ” એમ કહી પોપટે પાખ પહોળી કરી.

રાજાએ જવાબ આપ્યો. “ હું જ્યારે જીવતો હતો ત્યારે મને બપોર સરખી થે ન હતી કે આસૂ શું કહેવાય. હું રાજમહેલમાં રહેતો. ત્યાં હું ખનું તો નામ સરખું પશુ સાબળેલું નહિ, એટલે મને સુખ

સિવાય બીજા શાનું જ્ઞાન હોય શકે ? દિવસે હું મારા મિત્રો સાથે આનંદ કરતો. રાત્રે નાચરંગ જમાવતો. મારા મહેલના બગીચાની આસપાસ એક મોટો ગઢ હતો. તેની બહારની દુનિયા કેવી છે તે જાણવાની મેં કદિ ચિંતા જ કરી ન હતી. મારી ચોપાસનું વાતાવરણ સુંદર ને સુખમય હતું. મારા હજુરીઆ અને મિત્રો મને ‘સુખી રાજા’ કહી પ્રોત્સાહના. અને જો વૈભવથી જ ખર્ચ સુખ મળતું હોય, તો હું સુખી જ હતો. મારું આખું જીવન એ રીતે પૂરું થયું. મારા મૃત્યુ પછી મારી યાદગીરીમાં લોકોએ મારું પુતળું કરીને અહીં બેસાડ્યું. અહીં હું એટલે બધે હવે હું કે હું અહીંથી મારા નગરનાં બધાં દુઃખો અને દરદો નજરોનજર નિહાળી રહ્યો છું. મારું હૃદય સીસાનું બનાવેલું છે તે પણ આ દુઃખો જોઈને પીગળી જાય છે. હું મારું રદન નથી રોડી શકતો.” આટલું બોલતાંબોલતાંમાં તો તેનો અવાજ ગળગળો થઈ ગયો.

પોપટ આ સાંભળી વિચાર કરવા લાગ્યો: “અરે, ત્યારે આ પુતળું નક્કર સોનાનું નથી ?” પણ વિવેકની ખાતર તેણે આ વિચાર મનમાં જ શમાવી રાખ્યો. રાજાએ ધીમા અને કંઈ અવાજે બોલતું ચાકુ રાખ્યું:

“આથે આપે, એક નાની અંધારી પોળમાં એક કંગાવ ધર છે. તેની એક બારી ઉઘાડી છે, અને તેમાંથી હું બેઠું છું કે એક બિચારી ગરીબ બાઈ દળલું દળી રહી છે. તેનો મહેરા શિક્કો ને ચિંતામયો છે. તેનાથી થોડે છેટે ખૂણામાં ચીથરંની ગાંઠા જેવી ગોદડીમા તેનો છોકરો તાવે પીડાતો પડ્યો છે, અને બિચારો “મા ! દૂધ. મા ! મારે દરાખ ખાવી છે.” એમ બોલતો તરફડે છે. એની મા પામે ધરમા જોળાના પાણી સિવાય બીજું કંઈ જ આપવાનું નથી. તે બિચારી શું કરે ? બાળકને કઈ રીતે સમજાવે ? ઓ બાઈ ! ઓ ખારા પોપટ ! તું કૃપા કરીને મારી તરવારની ઝૂંઘાંધી આ માણેક દાંતને એ બિચારી જાળીને ન આપી આવે ? હું તો અહીં જડામેલો છું, એટલે લાચાર છું કે અહીંથી ખસી શકું, તેમ નથી.”

પોપટે કહ્યું. “ભાઈ, મને તો વખત નથી. માગ જીજ બધા સાથીઓ કેદા’ડાના ગયા છે, તે મારી વાટ જોઈ રહ્યા હશે એ બધા અભારે કા તો ઉજ્જવની સુધી તો પહોંચી ગયા હશે અને મહા-કાયેશ્વરના દેવાલયપર કે ઈશ્વરેશ્વરની ગુફામાં ચક્ર મારતા હશે. મારે પણ ત્યાં જલદી પહોંચવું જોઈએ. અહીં હું વધારે નથી રોકાવાનો.”

રાજા મગજને સાટે જોડ્યો. “અરે, ભાઈ પોપટ ! તું મને નિરાશ ન કર. પ્રકૃત એક રાત મારી પામે રોકાઈ જ અને માત્ર આપણું કામ કર પેના મિત્રાગ છાકરાનો પ્રાણ જાવ છે.”

પોપટ જોયો. “છાકરા ? છાકરાના પ્રાણ જાવ તેમાં હું શું કરું ? છાકરા તો વગી પખીઓને બહુ હેગન કરે છે એ તો સાચું છે કે અમે બહુ ઉંચે ઉડી ચકીએ છીએ, નહિતર તેઓ તો પથરા ફેંકીને અમારો ઘાણ જ કહાડી નાખે એના હોય છે.”

આ સાંભળી રાજાનો ચહેરો મ્નાન ચતો જણાયો. પોપટને એ જોઈને લાગણી થઈ આવી તે જોયો. “તમે શોક ન કરો ચાલો, એક આજની રાત હું તમારી સાથે રહી જઈશ.”

રાજાએ કહ્યું. “ધન્ય છે ભાઈ, ધન્ય છે તને.”

પોપટે તરવારની ખૂંટાથી પેલું જેમૂન માણેક ચાચરડે ખેંચી કહાડ્યું અને તે લઈને નગરની અગાથીઓ ને જાપરાઓ ઉપર ઉડતો ચાલ્યો. નગરનું મોટું મંદિર તે વગી ગયો તે ઉપર અસંખ્ય દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ કેતરેલી હતી ત્યાંથી આગળ જતા નગરશેઠની ઉંચી હવેલી આવી રોકાણી અગાથીમાં ઉભાઉભા મુનીમને ગંધી આપી રહ્યા હતા. “જુઓ, આવતી કાનના જમણુ માટે બહુ તૈયાર રાખજે, હો અનાજ દગના આપી દીધું છે ને ? દગનારીઓ બહુ આળસુ અને મેદરકાર હોય છે.” પોપટ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. નીચે બજારમાં મારવાડીઓ રૂપીઆ મણુતા હતા તેનો ખણુખણુટ અને સગેરીઆની ખૂંટોનો કેલાહલ સંભળાતો હતો. એ બધું છોડીને તે પેના કુલાવ ઘર આગળ આવી પહોંચ્યો.

તેણે અંદર ડોકિયું કર્યું તો ઇશ્વરે તાવે-
બર્યો પયારીમા તગડતો હતો. તેની માં થાણીને
થંડી ઉપર જ ઉંડી ગઈ હતી. પોપટ અંદર
ગયો અને તેણે પેલું માણેક હળવે ગડીને
બાણની આગળમાં થંડી
ઉપર મૂકી દીધું. પછી તે
છોકરાની ઉપર ધીમેધીમે
આમતેમ હડયો અને તેના
નપેલા સગીરપગ પાખથી
પ્રતીભા પવન પાળ્યો. છોક-
રાને તેથી બહુ જ શાન્તિ
ચઠહોય એમ જણાયું અને
તગડ તેમીકી ઉડવા પડ્યો.

પોપટ ત્યાંથી બહાર
નીકળી ગયો પાને આવી પહોંચ્યો અને જો બન્યું હતું તે કહી સંભ-
ળાવ્યું. છેવટે તે બોલ્યો: “આપણી ટાક હતી, તો યે અને તો ગમ્મી
આવી હોય એમ લાગે છે.”

“એ ગમ્મીનું કાગ્નું એ છે, કે તારે હાથે પુન્ય થયું છે.”
ગાનએ કહ્યું.

પોપટને વિચારો આવવા લાગ્યા અને ધીમે ધીમે તે ટપમા પડ્યો.
અચાનક પડી. તે ઉડીને નદીએ ગયો અને પાણીમાં જગ એકબે
ફૂલપ્રી મારી, એવામાં ત્યાંથી કેઈ પક્ષીચાંચી નીકળ્યો. તે વિચા-
ગમા પડી ગયો કે આ ઝાતુમા અહીં પોપટ ક્યાંથી? તેણે તો ઘેર
જઈ તે દહાડાના છાપામાં આ વિષયપગ એક લાખો લેખ લખ્યો !
સૌ તે લેખની જ વાતો કરવા લાગ્યા, કારણકે તે એવી અવરી
બાપામાં લખાયો હતો કે ઘણાખરા તો એ સમગ્ર પથ શક્યા નહિ.

પોપટ વિચાર કર્યો કે આજ તો ચાલી નીકળવું છે, એટલે તેણે
તે દહાડો આખો નગર ઉપર ભટકવામાં ગાળ્યો.

કેટલોય વખત તે મોટા મંદિરના શિખર ઉપર બેસી રહ્યો. બીજા પંખીઓ તેને જોઈને અંદરઅંદર કહેલા લાગ્યા: “કેવો મજાનો પોપટ છે.” પોપટને આ સાબળીને બહુ આનંદ થયો.

ઝડાજ પડી અને ચન્દ્રમા હત્યો. પોપટ સુખી રાજ પામે ગયો: “કેમ ભાઈ! હું તો હવે ગઈ છું. મારા સરખું કંઈ કામકાજ?”

રાજ બોલી હત્યો: “અરે પોપટ! ઝડાયા પોપટ! એક ગત વધારે રહી જ ને!”

પોપટ કહ્યું: “ના રે ભાઈ, મારા મોખતીઓ તો આજે આગ્રામાં ધૂમતા હશે ને મોગવ બાદશાહના મહેલ પર હોર કરતા હશે, કે તાજ-મહાલના હોજમા નહાતા હશે. અહાહા! ચંદ્ર હશે છે ત્યારે એ તાજમહાલ તો શાહજહાનું શોકસંગીત જ બની ગયું છે. ચમુનાના જળ મંદાઓ થયા તે સંગીતમાં સુ પૂરતા વણા જ કરે છે.”

રાજનું તો પોપટના આ મધા પટપટારા તરફ ધ્યાન જ ન હતું. તેણે કહ્યું: “અરે ભાઈ, પણ મારું સાબળ તો ખરો. આ શહેરને સામે ખૂણે એક ધગ્ના કાતરિયામાં હું એક દરિદ્રી યુવાનને જોઈ છું. તે બિચારો દ્રૃષ્ટિયું વાળી નિરાગામાં માથું ઝૂકાવી બેઠો છે. તેના વાળ મઝેના ગુચ્છાદાર છે; તેની આખો વિશાળ ને કવિતાભરી છે. તે અત્યારે એક મનોગ્મ ઝમકભર્યું મહાકાવ્ય લખી રહ્યો છે. પણ હંડીને લીધે હવે તેનાથી લખાતું નથી. તાપણું કરવાને ધરમાં બળનથી સરખુ થે નથી, તો એકવાને ગરમ કપડા તો ક્યાથી જ હોય? બૂખને લીધે એ બિચારાને ચક્રર આવે છે.”

આ સાબળી પોપટના દિલમાં દયા આવી ગઈ. તેણે કહ્યું: “ચાલો ભાઈ, એક ગત હું વધુ રોકાઈશ. વાવો ખીંટું રત્ન હોય તો તેને આપી આવું.”

“હા દૈવ!” રાજ બોલી હત્યો: “હવે મ્હારી દને એકેકેય રત્ન નથી; પણ મ્હાગ આ બે નેત્રો બાકી ગયા છે. પાણીદાર નીલમના એ બનાવેલાં છે. તેમાંથી એક તું બેચી લે અને તેને આપી આવ.”

તે કેઈ જોરીની દુકાને વેચશે અને અને, બગતણુ વગેરે સામગ્રી લઈ આવશે ત્યારે એનું કાન્ય પૂરું થશે.”

આ સાંભળી પોપટ રડવા લાગ્યો: “બધા રાજા, તારી આંખમાંથી નીલમ કાઢવાં મારો જીવ નહિ ચાલે. ના બાઈ, મારાથ. એ નહિ બને.”

રાજા બોલ્યો: “અરે પોપટ! આ બહાના પોપટ! બહો ચક્રને હું હરું હું તેમ દર, જાણુ. અરેરે! આ! પેલા યુવાન કવિનું અંગે-અંગ દષ્ટિ છે. મારાથી એ નથી સહુ જાતું.”

પોપટે રડતાંરડતાં રાજાની આંખમાંથી નીલમ ખેંચી લીધું અને પેલા યુવાન કવિનાથર તરફ ઉડ્યો. કાનરિયાના છાપરા અને પછિત વચ્ચે એક બાંકોઈ હતું, તેમાંથી તે અંદર પડો. પેલા યુવાન તો બે હાથ વચ્ચે માથું નાખી ગમમીન હાથે વિચારમાં લીન થઈ બેઠો હતો. તેણે પોપટને: ૪૫૪૫૪ સાંભળ્યો નહિ.

એકાએક તે વિચારમાંથી ચમકી ઉઠીને જુએ છે તો પડખે કાગળિયાં પર જગદગાટ દરતું મુંદર નીલમ પાડ્યું છે! આનન્દના આવેશમાં સજ્જ નયને તે ઉંચે જોઈને પોહારી ઉડ્યો: “હા, મેજુ! મ્હારી દર ચઈ ખરી! તારી લીલા અપાર છે.” તેના ચ્હેરાપર મુખની મધુરી છાયા ફેલાઈ રહી.

બીજે દિવસે પોપટ આખો દિવસ ચતોરમાં રમ્યો. વારંવાર તે ક્ષિપ્તિચાલ કરતો, પણ કોઈ તેનાપર બહુ ધ્યાન આપતું બન્યાયું

નહિ. સાજ પડ્યે તે પાછો રાજ પામે આવ્યો અને કહ્યું: “હું તમારી રજા જ લેવા આવ્યો છું.”

“અરે પોપટ, બાપુ ! હજી એક રાત—૫૩૫ એક જ રાત—વધારે રહી જ.”

“હવે તો, ભાઈસાહેબ, મને જવા જ દો. મને તો હવે મારા સોબતીઓનાં સ્વપ્ના આવે છે. એ બધા હવે તો ક્યાંય આગળ નીકળી ગયા હશે, એટલે મારે હવે ઝટ જવું જ રહ્યું. પણ પ્રિય રાજ ! હું તમને કદિ નહિ ભૂલું. આવતે વર્ષે હું પાછો આવીશ ત્યારે બે સુંદર રત્નો લેતો આવીશ અને આ બે ખાલી જગ્યાઓ પૂરી દર્શા.”

પણ રાજની નજર તો નીચે જ હતી. તેણે કહ્યું: “મારી સામે પેલા નીચેના ચોકમાં એક બિયારી દાતણ વેચનારી છાડી ઉભી છે. તેનાં દાતણ બધા ગટરમાં પડી બગડી ગયા છે. તે કંઈ પૈસા ઘેર નહિ લઈ જાય, તો એનો બાપ એના હાડકા ભાગી નાખશે, એ દુઃખે એ બિયારી રહે છે. નથી એને ઝોડણું, કે નથી પહેરવાને સારી ધાધરી. ટોઢે એ બાપડી ચરચરે છે. ભાઈ પોપટ, તું મારી આ બીજી આખ બેચી કાઢીને તેને ન આપી આવે ?”

આ સાંભળીને પોપટ તો કહ્યો: “ના, ના; બહા રાજ, ના. એ કામ કરતાં હવે મારૂં કાળજીનું કશું નહિ કરે. અરે હાથ ? એ બીજી આખ જાય, અને તમે સાવ આધળા ?! એ કેમ જોયું જાય ? ના, મારાથી એ નહિ થાય.”

ગળગળે સાહે રાજ બોલ્યો: “બાપુ, હું કદું છું તેમ બલો ચઢને કર ને ! આ ! પેલી બાપડી છાડીને તમ્મર આવે છે !”

પોપટે હસકા બરતાબરતાં રાજની બીજી આખ બેચી કાઢી. તે હડયો અને પેલી છાકરી ઉભી હતી ત્યાં આગળ ચઢને દડદડાટ કરતો નીકળી ગયો. જતાં જતાં તેણે છાકરીના હાથમાં નીલમ પડતું મેલ્યું.

છાકરી તો એ જોઈને ખૂશખૂશ ચર્ચાગ્ર. “અહાહા ! કેવો મઝાનો પાચીકા ?!” એમ બોલતી તે આનંદથી દોડતીદોડતી ઘેર ગઈ.

દહાડા રાજ્યો, હોં ! પણ આવ, મને મારા હોડ પર ચૂમી લે. તારી પ્રીતિની તો હદ નથી.”

રવિએ ખાતો પોપટ બોલ્યો: “મારા વડાદા રાજા ! આ સાચીએ કને જવાની તૈયારી નથી. મને યમરાજનાં તેડાં આવ્યા છે. મને લાગે છે કે હું હવે વધારે નહિ જીવી શકું. મારે હવે તમારે ચરણે જ લાગી નિદ્રા લેવાની છે.” આટલું કહી તેણે રાજાના હોડ પર ચૂમી લીધી. તરત તે રાજાના પગ આગળ મુકું થઈ પડ્યો.

એ જ ઘડીએ એ પુત્રાની અંદર કંઈક તૂટ્યું હોય એવો કડાકો થયો. રાજાના પુત્રાની અંદર ઉતારેલા સીસાના હલ્કના શરીરને એ કુકડા થઈ ગયા !

દર વાતાવરણને ચીરતી કોઈ ચિયાગતી કારખી ચીસ કડકડતા ચિયાગતી હીમ પડતી રાતની ભયાનક શાંતિમાં મળી જતી હતી.

* * * * *

બીજે દહાડે સહેર-કોટવાળ કોટલાક અધિકારીઓ સાથે રાજા મહેલના ચોકમાં થઈને નીકળ્યો. આ ઝડપના નજીક આવના તેમણે સહજ હસે જોયું.

“અરે ! આ સુ ? જુઓ તો ખરા ! આ સુખી રાજાનું પુતળું કેવું થઈ ગયું ? !” એક જણ કોટવાળનું ધ્યાન ખેંચી બોલ્યો.

“અરે, તદ્દન જ કદરૂપું !” બીજાએ ટાપશી પૂરી. તેને હા જ હા કરવાની બહુ અમ્મી ટેવ હતી. જરા પામે જઈને તે બાઈ પુતળાને નિરખીને જોવા લાગ્યા: “અરે કોટવાળ સાહેબ, આ જુઓ તો ખરા ! તેની તરવારની મૂઠમાંથી રત્ન પણ પડી ગયું છે, ને આખો પણ ઉખડી ગઈ લાગે છે !”

“અને શરીર પરના સોનાનું તો નામ નિશાન પણ નથી રહ્યું.” ત્રીજે જણે બોલ્યો અને લાગણી વિનાનું ખુશામતી હાસ્ય કરી તેણે ઉમેર્યું: “હેં હેં હેં...! આને તે કોઈ રાજા કહે ? નયો બિખારી જેવો જ લાગે છે ને ?”

“અને પેલુ શુ પડ્યું છે?” કાટવાળ સાહેબે રોશમા પૂછ્યું.

“આ એના પગ આગળ ને?” એક જાણુ બોલ્યો: “એ તો મરેલા પોપટ જેવું કંઈક લાગે છે.”

“શી કદંગી ટેવ પડી છે પક્ષીઓ ને? અહીં જ આવીને મરે છે.” કાટવાળ માહેમ ગુસ્સે થઈને બોલ્યા અને હુકમ કર્યો: “આજે નગરમા ઢંઢેરો પીટાવો કે પખીઓને અહીં આવીને મરવાની મનાઈ છે.”

શિસ્તદોર સાહેબ સાચે હતા. તેમણે આ હુકમની નોંધ પોતાની માદીસુકમા કરી લીધી.

“પણ આ પુતળું હવે અહીં સારૂ નથી લાગતું.” કાટવાળ સાહેબ બોલ્યા.

“ના રે, જરા પણ નહિ.” ખીજાએ હા છ હા બણી.

“ઉલટું આ ઝરખાની શોભા બગાડે છે. કોઈ જુએ તો પે શું કહેવાય?” ત્રીજાએ ઉમેર્યું.

“એ હવે કાઢી નાખવું જોઈએ.” કાટવાળ સાહેબે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

છેવટે સર્વાતુમતે એ પુતળુ સાથી કાઢી નાખવામા આવ્યું. તે દિવસે વિદ્યાપીઠના કળાના આચાર્યે બાપણુમા જત્યાવ્યું કે તે પુતળામાથી શોભા ગઈ એટલે તે નકામુ થયું.

તે આખું પુતળું કાસાતું હતું, એટલે તેને ગાળી નાખવાનો હુકમ કરવામા આવ્યો. પણ ધાતુ ગાળનારા લુહારને ત્યાં સૌને નવાઈ લાગી. પેલું સીસાનું હૃદય કેમેક્યું ગળ્યું જ નહિ! લુહાર કંટાળીને બોલી ઉઠ્યો: “આ તે શુ કહેવાય? આટલી બધી ધાતુમા રક્ત આ સીસાનો કટકો જ નથી ગળતો. હું તો મહેનત કરી-કરીને થાપ્યો.”

સૌને આશ્ચર્ય થયું, પણ તેમણે કહ્યું: “કંઈ નહિ. ન ગળે તો ચાલશે. એને કાઢી નાખો.”

છેવટે તે સીસાનું હૃદય કચરા ભેગું ઉઠરડા પર ફેંટી દેવામાં આન્યું. ઉઠરડા પર પેલા પોપટનું મુઠું પણ પડ્યું હતું. તેની અડો-અડ જ એ હૃદય જઈને પડ્યું !

૨ * * * *

પરમાત્માએ દેવપાર્વદને આજ્ઞા કરી કે “ જાઓ, નીચેના પેલા નગરમાંથી બે અમૂલ્ય વસ્તુઓ શોધી લાવો.”

દેવપાર્વદે પેનું સીસાનું હૃદય અને પોપટનું મૃત સરીર ઉઠરડા પરથી લાવીને હાજર કર્યા.

પરમાત્માએ કહ્યું: “ ધન્ય ! તમે ખરેખર અમૂલ્ય વસ્તુઓ લાભ્યા છો. આ બે જીવાત્માઓ અતિ કુચ્છ કેદિના છે. ”

અને એ જ ક્ષણે એ બે પદાર્થોમાંથી બે તેજસ્વી જ્વાળાઓ નીકળીને પરમાત્મસ્વરૂપમાં બળી ગઈ.*

કેશવ ચંદ્રારાણા

* ઓસ્કર વાઈલ્ડની નાવો ઉપરથી ધણી ફેરફાર સાથે

તાજની વાર્તા*

તાજની અધિષ્ઠાત્રી

દુનિયાની સાન નવાઇઓમાનો એક આગ્રાનો તાજમહેલ છે. એનું નામ, એને બંધાવનાર પાદશાહ શાહજહાની માનીતી બેગમ રાણી મુમતાઝ મહાલ (મહેલનો ગિરનાજ) પરથી પડ્યું છે. આ રાણીનો બાપ અસરખાન, જહાંગીરની સ્ત્રી રાણી નૂરમહાલનો બાઈ થતો. આ નૂરમહાલ “ નૂરજહા ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એનો બાપ મિઝા ગયાસબેગ તહેરાનનો હતો, અને તે અકબરના વખતમા હિંદુસ્તાનમા પોતાનું નસીમ અજમાવવા આવતો હતો, ત્યાં રસ્તામા જ આ નૂરજહાન જન્મ્યાનું આપણને વિદીત છે. એ પછી તે જહાંગીરના વખતમા રાજ્યનો ખજાનચી બન્યો અને, ઇતમુદ-ઉદ્દૌલાના નામથી બણીતો થયો. આવી રીતે મુમતાઝ બેગમ ઇતમુદ-ઉદ્દૌલાની પૌત્રી થાય.

ઈ. સ. ૧૬૧૨ માં બ્યારે શાહજહા “ શાહજહા ખુરમ ” હતો ત્યારે આ મુમતાઝ માત્ર ૧૯ વરસની વયે તેને પગણી. એ વખતે શાહજહા સાચે જ ૨૧ વરસનો હતો, છતાં એને ક્યારની ચે એક સ્ત્રી તો હતી. ગમે તેમ, પણ આ બીજું લક્ષ, એ ખરેખર રનેહ-લક્ષ હતું, અને શાહજહા તેને વધતા જતા પ્રેમથી ચહાતો હતો. મુમતાઝ પણ તેની ખરેખરી વફાદાર પત્ની તરીકે જ હતી, અને એ

* મિ. ઇ. બી. હેવેલ કૃત “ આગ્રા અને તાજ ” નામના પુસ્તકનો અભ્યાસ થયા પછી, ચારપાયવાર તાજ નિહાળ્યા પછી, થોડા ફેરફાર સાથે.

ધણે બાગે શાહજહાની દરેક સુસાધરીમા કે લશ્કરી ચલાઈમા સાથે જ
ગહેતી, એટલું જ નહિ, પણ એ ગજદાગબારમા જવાબદારીવાળા
કામોમા પણ બાગ લઈ ગઈતી. એનામા અપ્રતીમ સૌન્દર્ય હોના
ઉપગત એ ઘણી જ ઉદાર અને સ્નેહાળ હતી. મોતની સજા પામેલા
ગુન્હેગારો એની દયા વડે વણી વાગ કુમરી જતા. શાહજહાથી
એને ચોદ છોકરા થયા. ઇ. સ. ૧૬૩૧ મા, શાહજહા ધુરાનપુરમા
ગાદીએ બેઠા પછી ચારેક વર્ષ થયા હશે એટલામા એને પ્રસુતિ
થઈ અને એ પ્રસુતિમા જ એ અકાન મરણ પામી. પૂરા ૨૦ વરસ
પણ એ પ્રેમી યુગન સાથે ન રહી યશુ બાદશાહ આ બનાવથી
હિલગીરીમા ધણો જ ગિરફતાગ બની ગયો. એક આંઝાડીઆ સુધી
એ કોઈ પ્રધાનને મળ્યો નહિ, કે ગાજ્યનુકર્ષ પણ કાર્ય કર્યું નહિ.
એને રાજ્યમાથી નિષ્ણત ચર્જ જવાનો પણ વિચાર થઈ ગયો. જે
વરસ સુધી દરમાગમા મખન શાહ પગાયો. આ પછી શાહજહાએ
પોતાની એ પ્રેમમૂર્તિને કમગના ચિત્તમરણીય રૂપમા ખડી કરવાનું
ધાર્યું એની આ પતિન ધાગબામા રાણીની સ્નેહવરા પ્રત્ય પળ
જોડાઈ અને તાજમહેન બંધાયો.

તાજ કેમ બંધાયો ?

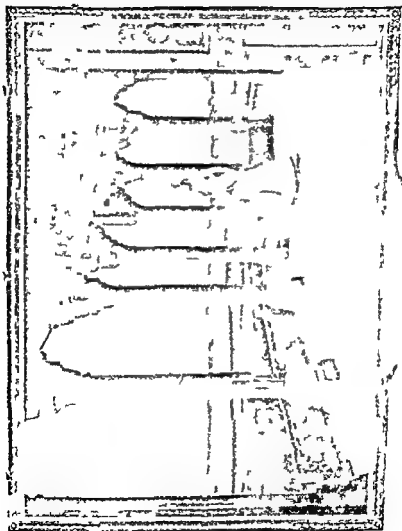
ઇતિહાસમા એ એક એવો કાગ હતો, કે બ્યારે આખા સોમ
મધની બુદ્ધિ મદાન સ્થાપત્યકીય કૃતિઓમા કેન્દ્રીબૂત થયેલી હતી,
અને કના, જમાનાના સંલેપ સારરૂપ હતી કારણકે તાજ કોઈકોઈ
એક મુખ્ય બળિ િ જ કૃતિ નહેતી, પણ એ કલાના મદાયુગની એક
પગમાગ રૂપ હતો. ઠેક અખ્યગના વખતથી હિંદુસ્તાનમા ઈગન,
અરબસ્તાન અને મુખ્ય એશિયાના ઉત્તમોત્તમ રચયતિઓ, કલા-
ધરો અને કારીગરો યુગન દગ્ગારમા આવના ગહેના હતા; અને
આ વખતે તો મદાગાજ્યની સઘળી મ પતિ જ તેમને દમ્નક મોપાયેલી
દોવાથી, તથા સોમમધના સામગ્ર જગને દીધે, તાજમહેનની કારી-
ગીરીમા સ્વભાવિષીતે કથી જ ઉદ્ભવ'ગ્યાઈ નહિ.

હાલમહામલ-]

બેગમ અમતાજ મહાલ

[-૨મારક-અંધ

તાર્તારના જૂના રિવાજ પ્રમાણે કબરની જગ્યા માટે એક બાગ—
 જીવનનાં ચિર્ન રૂપ ફૂલ અને ફૂલગ્રાહ જ્યાં વાવેલા હોય, અને મૃત્યુ
 અને શાશ્વતતાના ચિર્ન રૂપ ગંભીર શરૂનાં ગ્રાહો જ્યાં ઉગેલા હોય
 એવો બાગ—પસંદ કરવામાં આવ્યો. આવો બગીચો મુગલ કાળમાં
 માલિકની હયાતીમાં પિહારભૂમિ તરીકે રખાતો અને તેના મરણ પછી
 તેની છેવટની આરામની જગ્યા તરીકે વપરાતો. જૂની પરંપરા પ્રમાણે
 એ કોઈની પાસેથી બંજાતકારે કે લુચ્ચાઈ કરીને લેવાતો ન હતો,
 પણ ન્યાયસર લેવાતો. એવો એક બાગ રાજા જયસિંહને હતો.
 તેને બાદશાહની ખાનગી જગીરમાંથી કંઈક ગૃહ આપીને એ બાગ
 લેવાતો લેવામાં આવ્યો. પછી શાહજહાંએ તુરત મકાનની ઘટના
 (design) કરવાને રાબતના હોશિયારમાં હોશિયાર સ્થપતિઓની
 એક સભા નીમી. દુનિયાના ઘણા પ્રખ્યાત મકાનોના નકશાઓ બતા-
 વવામાં અને ચર્ચવામાં આવ્યા. એમ પણ ધારવામાં આવે છે, કે
 બિરોનિયો વેરોનીયો નામનો ઇટાલિનો કોઈ સ્થપતિ એ વખતે
 મુગલોની ચાકરીમાં હતો, અને એણે પણ કેટલાક નકશાઓ રજૂ
 કરેલા. આ બનાવથી ઘણા લેખકો તાજ એની કંપના પ્રમાણે થયો
 છે, એની બૂમબરેલી માન્યતામાં દોરાયા છે. પણ છેવટે નો યોજના
 (design) પાસ થઈ તે તો ઉસ્તાદ ઇસ્મા નામના એક માણ-
 સની કંપના પ્રમાણે હતી. એ એશિયાઈ તુર્કસ્તાનના રમ'માંથી
 આવેલો, એમ કહેવાય છે. બીજી જગ્યાએ એમ પણ લખાયું છે કે
 એ શિરાઝ શહેરમાંથી આવેલો હતો.

મુખ્ય મિઝીઓ ઘણા જુદાજુદા દેગમાંથી આવ્યા હતા.
 મુખ્ય ઠડીઓમાં બગદાદ, દિલ્હી અને મુલતાનમાંથી, ધુમટ બાઘ-
 નારાઓ સમરકંદ અને એશિયાઈ તુર્કસ્તાનમાંથી, જહાંગીરના કરનારા
 કોનોજ અને બગદાદમાંથી તથા લહીઆઓ—પત્થર પર લખાણો
 કરનારા—શિરાઝમાંથી આવેલા હતા. હિન્દુસ્તાનના દરેક ભાગે અને
 મધ્ય એશિયાએ એના બાધકામના પદાર્થોમાં શણે આવ્યો. જય-

સમા અરખી લીધીમા વખેલા છે, એ જાણે કે આ સ્વર્ગના ઉદ્ધા-
નમા દાખલ થવાને શુદ્ધ આત્માને આમત્રે છે

૫મી, દરવાજામા પેસવાને પગથાગ પર ચઢતા જ અંદરના બગી-
ચામા પડતી કમાનથી નિર્મિત થયેલી frame-ચોકકા-માથી
તાજનું પહેલું દર્શન થાય છે પછી, દરવાજા વટાવી અંદર જઈને
તેતા, લાખી ફ્રેસ્કોની છેડે આકાશની ભોલમાથી તરી આવતી
તેની વાનિત્યભરી બાહરેપા જરા પ્લોળી નહેતના શાત પાણીમા
પ્રતિબિમિત થયેલી સુદર પરીના જેવી લાગે છે તેનું ગૌરવ વર્ણન
સ્વેન દ્રવ્ય શુચિતાનો જ જાણે આત્મા હોય તેમ, જમીનપર એવું
જાણે જ્ઞાને ને એટલું કામગાથી ઉભું રહેલું લાગે છે, કે જાણે તે
હમણા પતવારમા પાણુ આકાશમા ઉડી જશે. હવે પછી તાજનું
ખડ દદ, અને આ જગ્યાએથી તેનું ખડ અનંત દગારું નથી એ
જાણે જ પામે અને નાનો લાગે છે પણ તેના દદનું ખડ માપ તેના
અરણ પામે ફરતા, રંગને-ગી કમળોની કનીઓ સરખા વાગતા,
મનુષ્યોથી આગી સકારો

હાનમા બગીચાના ઝાડોની વ્યવસ્થા મૂળ પ્રમાણે નહિ હોય,
પણ અસનના, નહેરની બન્ને બાજુએ આવી ગહેવા ગભીર વડના
ઝાડો આપત્તની રેલાઓને મદદ કરે છે અને આપણી દ્રષ્ટિ તાજ પર
ચિત્ત કરે છે ગીચા સમાન લાગતા પુષ્પકમારાઓ પણ આપત્તને
બરોમર અનુરૂપ થઈ મારો સુખેજ જામે છે

અદિથી જરા આગળ ચાલીને આપણે ફ્રેસ્કોની નહેતની
વચ્ચેના ચોગસ ફરાગ પાને બાગી પડોગીએ, અને એના પરવાર
પગના બાક પર બેસીને તાજનું નજીનું દસ્ય નિહાળીએ પરવાર
પગના ચાગ બિનારાઓ વચ્ચે આગી રહેલો તાજ અલ્પથી નજી પડે
છે એ બિનારાઓ તાજ રૂપ મુખનાથી તહેનાનમા દાસીરૂપે બગ છે.

અદિ આજુબાજુ વાનાવ મુ એવું તો યાંન આ પવિત્ર
સ્થાને છે કે બહુ મોટેથી બોલના આપણો ઇવ પજ ન ચામે ફરા-

પુરે આરસ આપ્યો, ફેતેહપુર ગિદ્દીએ ગતો રેતાળ પત્થર, પળને મર્યાદાનત પત્થર, ચીને એક જાતનો લીલો, મજબૂત અને પહેનદાર પત્થર, રિંગેટે લીલો, જૂગપડતો કિમતી પત્થર, સિલોને વુદાવુદા આકાશી ગંગા “લેપીસ, લઝુના અને સેશયર્સ”, અરબખાને એક જાતનો ચૂનાળ પત્થર અને માણે, બુવખડે પત્થર, અને હીંગએ, અને ધિંગે એક જાતનું અમરખ અને કિમતી જાખૂડા ગતો પત્થર આપ્યા. એની રચનામા વીમ હજાર માણસો દામે લાગેના હતા આ કામમા રોકાયેલા અધિકારીઓને મોઝા મોઝા પગાર મળતા. મહાનમા અદાલત દ્ર વ ખર્ચાયા ઉપરાત ધરાનના અત્યુત્તમ રેશમી ગાલીયાઓ, મોનાની દીવીઓ અને મહા તેજ આપનારી મીઘુખત્તીઓ વગેરે સામાનો પાછળ પછી લાખ્યો રૂપીઆ ખર્ચાયા હતા કેવલા ૫ લાખ રૂપીઆનું મોતી ભરેલું એક પાનું અદરની કબજાને દાકાને બનાવવામા આ યુ હતું આ પાનું ઇ સ ૧૭૨૦ મા અમીર હુમેન અમલીખાન આગ્રાની લૂખા પોનાના ભાગ તરીકે લઈ ગયો કબજાની આસપાસ હાથ ન્યા આરસની આગપાર ફેરેલી પડી છે, ત્યા પહેલા ગ્લનજડિત મોનાનો કડોડો હતો. એ ઇ સ. ૧૬૪૨ મા લઈ લીધો, તાજને વળી એ અદ્ભુત રૂપાના કમાડ હતા આ કમાડ ઇ સ ૧૭૬૪ મા જાટ લોકોએ લૂંટીને ગાળી નાખ્યા. આ બધી કિમતી ચીજો સાથે, અને સારી ઉદાગ ગણુની પ્રમાણે, એમા કુન ખર્ચ ચાર કરોડ રૂપિયા જેટલું થયું છે

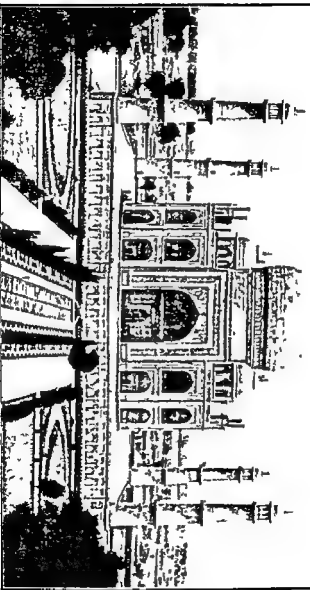
એમ કહેવાય છે કે શાહજહાનો વિચાર પોનાને માટે એવો જ એક ખીજો રોજને તાજની જરોગર મામે, જમનાના સામા કિનારાપર બાધાનો, અને એને અને તાજને એક મોટા પૂનથી બેડી દેવાનો હતો, પણ એની આ યોજનામા ઔરંગઝેમે ગાદી ઉપર આવિતી મારેલી તરાપથી ખલેન પડી અને એ અધૂરી જ રહી. કેમકે પાપા ખોદાયા પછી તરત જ ઔરંગઝેમે આ અડચણુ ઉભી કરી તાજના પગથા પર જમના તરફના ભાગ પર આપણે ઉમા

મ્હોએ તે સામે નજર દરીએ, તો આ મોજાનાની શરૂઆતના અર-
થેયો નજરે પડે છે.

તાજનું નિરીક્ષણ

આપણે ફાટથી તાજ તરફ જતા વચમાં “તાજ ગાર્ડન”
નામથી જાણીતો બગીચો આવે છે. તેમાં લગભગ વચ્ચેનાં વિદેશી-
રિવા મણીના પુતળા નજદીક આવતા જ તાજના ધુમટાનું દર્શન
થાય છે. એ વખતે તો તાજ ધણો ન્હાનો અને નજીક લાગે છે.
તેના દંદનું અને અંતરનું માપ ત્યાંથી નથી દેખાતું. ત્યાંથી તો તાજ
ધણે દૂર છે. એ બગીચો પસાર કરી ગળા પાછી ઘોડી વારે તાજની
આસપાસના મકાનો દેખાવા માડે છે. એ મકાનોથી જ તાજની
વિભૂતિનો આપણા દિવને સ્પર્શ થવા માડે છે. આસપાસના આ
બધા મકાનો તાજની મપૂર્ણ યોજનામાં આવે છે. એમાં, અંદરના
યોગાનમાં જતા પહેલા જમણા હાથ તરફ જે સુદર મકાન દેખાય
છે તે “સાહેબી છુર્જ”ના નામથી ઓળખાય છે. આવા ચાર શુરતે
સુમતાજ મહાલની તહેનાતમાં મહેનારી ચાર દાગીઓની યાદગિરી
માટે બંધાવેલા છે. એ ઘણા મુંદર છે; એની રચના ઘણી મનોહર
છે અને મુગ્ધ સ્થાપત્યના ઉત્તમોત્તમ કાળના એ છે. પણ તાજ
જેવા પાંખી એનું સૌન્દર્ય ઝાંખુ પડી જાય છે.

આ વટાવ્યા પછી આપણે તાજના દરવાજાની આગળના વિશાળ
યોગાનમાં દાખલ થઈએ છીએ. એને રસ્તી જે કમાનોની હાર લાગી
રહી છે, એ મુસાફરોને ઉતરવાની ધર્મશાળા છે. ત્યાં મંવતસરીને
દિવસે તાજને માટેના ફંડમાંથી ગરીબોને દાન અપાતા. આપણે
આ યોગાનની વિશાળતાનો ખ્યાલ લઈ એકદમ જ તાજ જોવાની
તરામાં તાજના દરવાજામાં ન પેસતા, દરવાજાપરના શણગારની
હિચકી અને તેના પ્રમાણને નિરખી લઈએ; કેમકે, પાછળથી તાજ
દક્ષિણા આવી ગયા પછી એ પણ ઝાંખા પડશે. દરવાજાની મુખ્ય
કમાનને ફરતી કિનારના આકારમાં ફરતના વચનામૃતો કાળા ચાર-

ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟ]

ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ

[୧୩୧୩-୧୩]

રાની અંદરના કમળોનું ધ્યાન ડોળન આ શાનિનુ સૂચન કરતા લાગે છે. અહિંથી જમણી ને ડાબી બાજુની ફગસઅધીને છેડે પાછા બે ગના પત્યગના મહાનો દેખાય છે, તે રોજના ગ્લોકો અને કોફારીઓ માટેની છત્રીઓ છે. તેનું પ્રમાણ પણ ધણુ મરસ છે.

અહિંથી ઉડીને હવે આપણે તાજના પરચાગ પામે આવી પહોંચીએ અને તે ઉપર ચઢી બહારની સુખ્ય પ્રવેશ-દમાનની આસપાસની શણગારકૃતિ જોઇને જના સુમનાજ અને તેનો શિગ્ગર આશક શાહજહા પડેલા છે, ત્યાં દાખલ થઇએ. ફર્ગ્યુસનેX સાચું જ કહ્યું છે કે "અર્ધ ખુલેલા દારોમાથી અને ફરવી આવતા ગ્રાખા અજનાણાની કોમળ છાયામા દેખાતા એ વિગુહ સૌન્દર્યનુ વર્ણન કરવાને રાખ્દો નથી મળતા" કબરને ફગ્તો આગપાર કોરેયો આગમનો પડેલો જ એક અપ્રતિમ દૃનિ છે. એ જાણે સુમતાસ્તો ઝીણો વણેનો યુગ્મો જ છે! કાદીમિરીની બધી સામગ્રી શાહજહાને હસ્તક હોના છતાં અને કાગીમરોને પૂરતુ સ્વાતંત્ર્ય હોવા છતાં, આ કામ દમ વગસતુ છે! સુમનાજ મહાલ અધ્ધમા પડેલી છે. તેની કમગ ધંગની પુષ્પો વડે કદિ ન કરમાય એવા મગીચાવી પ્રકુલ્ય છે. આ જહતગ કામ સુગમ દલાકારોની એક જાહુધ કનાજ છે.

કમગ પરતું લખાણુ આમ કે "અર્લુમન્દ (નસીમનાન) ખ્યાનુ જોગમ સુમનાજ મહાલની પ્રસિદ્ધ કમર. શ્વત્યુ હિજરી ૧૦૪૦ (ધ. સ. ૧૬૩૧)"

કમગને મચાણે, આપણા ઉપનિષદની "પૂર્ણમદ્ દર્જમિદ્ પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદચ્યતે ।" વગેરે સચાને યાદ વાવતી પકિત છે: "તેજ શાશ્વત છે, તેજ અપૂર્ણ છે" અને કુરાનમાથી નીચેનો ફકરો છે "એજ પરમેશ્વર છે એનાથી બીજો કોઇ પણ નથી. ગુપ્તમા ગુપ્ત અને જે વ્યક્ત છે તે, એ જાણે છે. એ દયાળુ અને

X હિંદી સ્થાપત્યપદ ઇલિફાસ લખનાર એક માન્ય લેખક

કૃપાળુ છે.” એક બાળુ પર આમ લખ્યું છે: “જેઓએ મ માને છે કે અમારો પ્રભુ પરમેશ્વર છે તેઓ પરમેશ્વરની વધારે નહીં છે.”

શાહજહાંની કબર પરનું લખાણ આમ છે: “રાઝવાન (સ્વર્ગીય બીયાનો માણી) મહાન ચક્રવર્તી બાદશાહની પવિત્ર આરામગાહ અને પ્રખ્યાત કબર. તેનું રહેઠાણ સ્વર્ગમાં છે અને વાસો તારાઓથી પ્રકાશિત આકાશમાં છે. મુખના સ્થાનના એ રહેવાસી છે. કબીરાનનો તે બીજો શાહજહાં બળિયો રાજા છે, એની કબર હમેશા પ્રગ્લ્લ રહે અને એનું રહેઠાણ સ્વર્ગમાં રહે. તે આ નાશવંત દુનિયામાંથી મુસાફરી કરીને હિન્દી ૧૦૭૬ (ઈ. સ. ૧૬૬૬) ના રજા મહિનાની ૨૮ મી તિથિએ રાત્રે શાશ્વત પરલોકમાં સિધાબો.”

જોનારને સહજ જ લાગશે કે આ કબર આ જગ્યાએ પછીથી જ મુકાઈ છે. તાજની યોજના સાથે એની ગોઠવણનો વિચાર થયેલ લાગતો નથી. અને આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે શાહજહાંનો વિચાર તો પોતાને માટે બીજોજ તાજનદીને સામે કિનારે કરવાનો હતો.

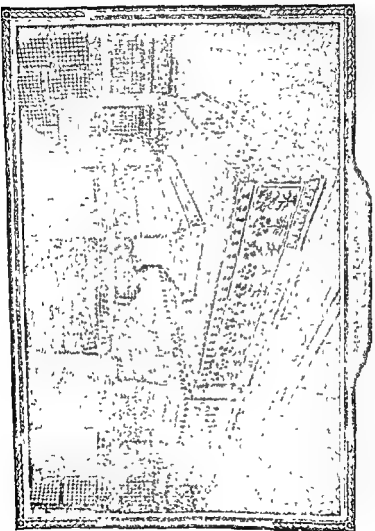
આ બંને કબરો દેખાવતી છે. તેની અંદર સાચેસાચા મૃત-દેહ દેખાયા નથી. મૃતદેહ પર દરેલી સાચી કબરો તો આ કબરોની નીચે બોધનળીઆમાં છે; જ્યાં એક ચીડી વાટે જઈશકાય છે.

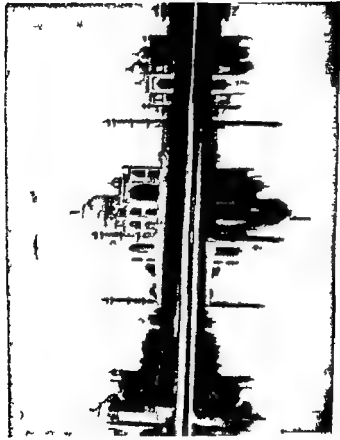
આ અમત્કારિક મકાનની બીજી નવાઈ તેની સ્વરવાહક શક્તિની છે. કબરની જગ્યાએ એ ઉગાવળા અવાજને સહન કરી શકતું નથી; પણ જો કોઈ ધીમા મૂઠ્ઠા અવાજથી ગાય, અને ખાસ જો કોઈ પડળના મુર ગાય તો એ સુરનો ધ્રુમટમાંથી પડેલ પડી, અસંખ્ય વાર પુનઃસ્વરિત થઈ તેના એક મનોહર રણકારો જામી રહે છે. ઉપરની ગોલેરીમાં-ફરતા રવેસમાં-એ સ્વર કોઈ અપ્સરાના ગાન જેવો લાગે છે. “એ ઉપરના અને આસપાસના વાતાવરણમાં બમ્બા દરે છે. એ લીસા આરસપર મૂઠ્ઠા સ્વ-કળો નીતરે છે. એ ઉંચો ચડે છે; નીચે ઉતરે છે.....એ એ જ મૂળ તત્ત્વ છે, જેનાં મીઠાં સ્વપ્નાં બને છે. એ તાજનો આત્મા છે, સ્નેહની ચૂરણનો સૂર છે.”

५५० अक्षरे]

१६०० पृष्ठ, १०१०,

[—३५०० अक्षरे]

દાદ મહમદ--]

મુમનામ પ્રતિબિમિત તાબ

[સપ્તમ અથ

કબરવાળા મુખ્ય અધિકારીઓરડાની આસપાસ જે આઠ બીજી નાની નાની ઓરડીઓ છે, ત્યાં મુસ્લિમો કુરાન મળતી અને ગાયકો હિંદુ તથા ઈર્શની ગીતો મૃદુ અવાજે ગાતા.

મુમતાઝ મહાલની મૂર્તિને છોડીને હવે આપણે બહાર આવીએ. તાજની બન્ને બાજુએ રાતા રેતાળ પથ્થરની મસ્જિદો આવેલી છે. એનું 'વાઝન'નું કામ અને બીજી ચિત્રશૃંગાર બહુ કુશળ કાઠિનો છે. તાજની સામે ઉભા રહેતા જમણા હાથ તરફની મસ્જિદના ઓટલા પર, તાજ પરનો જે દગલ ધણેજ ન્હાનો લાગે છે, તેના ખરા માપનું તેનું જ ચિત્ર પાડેલું છે તે પગલાથી માપી જોવાથી તાજના કદનું જ્ઞાન થશે. મસ્જિદના નદી તરફના છેડા પરથી તાજનો, નદીનો ને દૂરના કિનારો, એમ શાહજહાની એ ત્રિપુરીમંગમનો દેખાવ જોવાની શક્ય છે તેમજ નદી બરપૂર હોય તે વખતે, નદીને માથે પાગથી એ મસ્જિદોની વચ્ચે પાણીમા પ્રતિબિંબિત થયેલો તાજ કાંઈ અપૂર્વજ દેખાવ રજૂ કરે છે. આ ઉપરાંત તાજને જુદેજુદે વખતે જોવાનો છે. ચંદ્રવારમા ઉપાના સમયે રંગી આકાશની જોયમા; બપોરે મધ્યાહ્ન સમયે; સાંજે સૂર્યાસ્ત સમયે તેની નહેરના શાત પાણીમા પ્રતિબિંબિત થયેલો; પૂર્ણિમાની રાત્રે ચંદ્રની સામે તેની તેજસ્વિતાની હગ્ધિદર્શન કરી શકાય; અને અંધારી રાત્રે અંધકારમાથી જાણે કાંઈ સ્વપ્ન પ્રકાશિત જ્યોતિ ઉપમા બહાર નીકળી આવતો હોય તે વખતે. અને હજુ એક જગ્યા રહી જાય છે. કિનારાના શાહજહાના મહેલના મુખ્ય મુર્જમાથી. વાચનાર 'સાથી જોતી વખતે તું ખ્યાલ કરજે કે શાહજહાનો પ્રેમા'હાદ તું અનુભવી શકે છે?

તાજની સ્થાપત્યશૈલિ

છે'ના યોડાએક વર્ગો ચમા'તો એમજ મનાવું આશુ કે તાજની યોજના કોઈ યુરોપિયનના હાથની છે. સામાન્ય મુદ્દિને એવી ટેવજ પડી ગયેલી, કે કોઈ ઉત્તમ કામ જુએ, એટલે એનું માન યુરોપનેજ આપે. પશ્ચિમના લેખકોને પણ એવી ટેવ હતી. કાંઈ પણ પોતાને

ચાલ હોય તેનું સૌન્દર્ય એ જોતા ત્યારે તેનું મૂળ તેઓ પશ્ચિમમાં જોવા
 નિકળી પડતા ! આ મનને ટેકા આપનાર હકીકત એ હતી કે
 શાહજહાના વખતમાં ઇટાલીનો કોઈ જિયોનિયો વેરોનિયો નામનો
 રથપતિ હતો; અને એનું પ્રખ્યાત મયુરામન બનાવવાને માટે ફ્રાંસનો
 “ઓસ્ટિન દ બરો” નામનો એક મોની રાજામાં આવ્યો હતો.
 ઇટાલીના રથપતિનો તાજ માટેનો નકશો તો પાસ નથી થયો,
 એમ આપણે પહેલા જાણ્યું. એણે કદાચ ત્યાના આરસના જડતર
 કામ પર કેટલીક મૂચના કરી હોય. બાકી ક્યાયે એનો હાથ
 જણાતો જ નથી આ પછી ફ્રાંસના મોનીએ તાજમહેલના રૂપાના
 કમાડો ઘડ્યા હોય, એવું મબરે છે. એ વખતના ફ્રાંસના સોનીઓ
 હોશીઆર હતા. તેપણ જે ધાતુકામ નજરે પડે છે, એનો ધાટ તો
 જગ ય પશ્ચિમનો નથી લામતો. એ ઘડવાની પદ્ધતિ-ટાકણા વગેરે-
 કદાચ એ સોનીની મૂચના મુજબ થઈ હોય. અને છેલ્લી વાત એ જ
 છે કે તાજની કંપના જ પશ્ચિમમાં નથી એનો ભાવ જ પૌર્વાત્મ છે.
 અને આ આપણે હવે પંડીના પ્રકરણમાં જાણીશું.

તાજમાં પશ્ચિમનો હાથ નથી જ, એવું સમજ્યા પછી હવે
 આપણે એમાં ક્યા ક્યા હિંદુ અને ક્યા ક્યા મુસલમાનીને ધરાની
 હાથ છે, તે જાણવાનું રહે છે. હિંદુસ્તાનના મ્યાપત્યમાં જ્યારથી
 મસ્જિદો અને કબરો થઈ, ત્યારથી મુમલમાની તત્ત્વ દાખલ થયું જ
 કહેવાય. અણીઆળા કમાનેનો બહોળો વાપર મુમલમાનોએ કર્યો.
 આપણી પામે એનો આકાર હતો, પણ એની ગચના ન હતી.
 આટલી સીમે આપણી અસવથી ચાપની આવતી ગચના અને
 મ્યાપત્યકીય બીજા વિભાગોમાં બગાડ. આપણી પાસે પત્યગનું
 ખોદકામ પણ હતું. નરી સપાટી આપણે બાએ જ ગાળતા. ચિત્ર કરવાની
 જગ્યાએ પણ આપણે પત્યગ ઘડીને મૂર્તિ કરતા, કે કોઈ કૂંપરેલ
 કરતા. આ બધું હુમાયૂં સુધી ચાલ્યું. ગુલશનના મકાનો બધા આપણે
 હાથે ઘડાયા છે. હુમાયૂંની કબર પહેલી એકાએક ધરાની રજમાં

યઈ. ખોદકામ ચાલ્યું ગયું અને જુદાજુદા રંગનાળા પત્થરોને જડીને આકાર થવા લાગ્યા. આપણે જોઈશું તો જણાશે કે હુમાયૂની કબરના મકાન પર છત્તું પણ નથી. એ ગુદા ધરાની કહી શકાય. તાજ-મહેલની રચના એના પરથી સુચિત થયાનું મનાય છે. હુમાયૂની કબર પછી આખાં મકાનો ધરાની ઢબમાં નથી થયાં. એ પછીનું- કે સાથેસાથે જ બંધાતું-ફતેહપુર સિક્રી પાછું આપણે હાથે જ ઘડાયું છે. ત્યાંનો શણગાર પણ ઘણે ભાગે હિંદુ જ રહ્યો છે. શણગારમાં ધરાની તત્ત્વ નૂરજહાં લેતી આવે છે. તે ખીલતું ખીલતું તાજ-મહેલમાં પરિણમે છે. તાજમહેલનો શણગાર ધરાની ઢબનો છે; તાજમહેલનો બગીચો ધરાની છે; પણ પાછા તાજમહેલના ધુમટો હિંદુ છે. એની ગોઠવણી આપણામાં “પંચરાત્ર” ના નામથી ઝાળખાય છે. ખુદ તાજ પર જોઈશું તો પાછું છત્તું નથી, પણ તેના ચાર મિનારા પર છત્તું છે. તેના પરના ધુમટો તો તદ્દન હિંદુ છે. તાજમાં ગિલકુલ ઘડાઈ નથી, સફાઈ છે; ને તે ચોક્કસ ધરાની છે. આ સફાઈ તેમાં કોમળતા લાવવા માટે છે. કોઈને એમ જ થાય કે આટલી બધી સાદાઈ છતાં તે આટલો મનોહર કેમ લાગે છે ? તેના રંગની ગેળવણી-જડતરકામ-બહુ સુંદર છે.

એક બીજું મુસલમાની તત્ત્વ તેમાં એ છે કે મુસલમાનોને પોતાનાં ધાર્મિક મકાનો કે પૂજ્ય મકાનો હમેશાં આકાશની નિર્મળ ભોંયમા જ દેરવા ગમે છે. તેની પછવાડે બીજાં મકાનો પાછાં આવે, એ એમને ગમતું નથી. તેઓની જુમામસ્જિદો હંચા પરચાર પર, ગામના કોઈ પણ મકાનથી હંચે, આકાશગામી જ દેરવા એ લોકો મથરો. એની પછવાડે ઝાડ પણ નહિ રાખે ! આનું કારણ એમ છે કે એમના ધર્મની મૂળ જગ્યા અરબસ્તાન, સપાટ બૂમિપ્રદેશ છે. નિર્મળ આકાશની છાયા તળે જ, લાંબી નજર જઈ શકે ને સઘળું સ્પષ્ટ આકૃતિમાં જ દેખાય ત્યાં તેઓ વિહરેલા, એટલે તેમને હમેશાં સ્પષ્ટ રેખાથી મર્યાદિત રૂપ જ ગમે.

તાજની સુકુમારતા એમની છે. એ લોકો સુકુમારતાના પૂજક છે. પ્રભુને પણ એમણે માથુકું રૂપ આપ્યું છે. આપણે તો દેવીમાં પણ પૌત્ર્ય બળ કલ્પનારા. આપણે પ્રભુને આરાક તરીકે પૂજ્યો છે. એટલે એ ભાવપ્રદર્શનનું માન પણ સુસલભાનોને જ ધટે છે.

તાજનું ભાવદર્શન

જે લોકો તાજનો ભાવ નથી સમજી શકતા તેઓ એમાથી ખામીઓ જ કહાડે છે; અને તાજપર એવી અમંથ્ય ચર્ચાઓ થઈ છે. આવી ખામીઓ કહાડનારાઓ પૌર્વાત્ય સૌન્દર્ય-વિચારના આત્માથી પ્રેરેપૂરા જાણીનાં નથી હોતા. શ્રીસનાં કહેવાનાં સિદ્ધ સમયનાં મહાનો કે પુતળાંઓ સાથે તાજની સરખામણી કરવી, એ 'નકામું' છે, કોઈ હોમરને મહાભારત સાથે, કે કાલિદાસને શુરિપિંડસ સાથે ન સરખાવી શકે. કોઈ પણ કથાની કૃતિ તેનો આંતરભાવ જાણ્યા વિના બીજાને સુઘળલે 'સરખાવી' જકાય જ નહિ. એ તો, પહેલો એનો ભાવ જણાય, પછી એનો સાક્ષાત્કાર થાય, સારે જ તેની કિંમત વંસી શકે. હિંદુ સ્થાપત્ય હમેશાં આધ્યાત્મિક જ હોય છે. હિંદુ દારીગર પોતાની કૃતિ દ્વારા હમેશાં એ તત્ત્વ જ દર્શાવવા પ્રયાસ કરે છે. એને એ દાત્તનિક મળવ રૂપો દ્વારા બતાવે છે. જ્યારે તેનું રૂપ બતાવતું, એ સુસલભાની ધર્મમાં નિષિદ્ધ હોવાથી સુસલભાની કલાધર હમેશાં ભાવાત્મક રૂપમાં જ બતાવવા કોશિશ કરે છે. આ બાબતમાં મુગલ કલાકારો ખાસ ફતેહ પામ્યા છે. અલ્પજ્ઞતા કામોમાં આપણે તેની મહત્તા અને ગૌરવ જોઈ શકીશું. મુગલાઈ મહેલોમાં, જનાનાનાં આવામોમાં આપણે ચોક્કસ એક લાવણ્ય જોઈ શકીએ છીએ. તાજમાં આ વ્યક્તિત્વની ભાવના જેટલે જરૂર સૂધી લઈ જવામાં આવી છે, તેટલી બીજી કોઈ મુગલકૃતિમાં દેખાતી નથી. એ તો આબેહુલ સુમનાજી મહાલ બેગમ જ છે.

સર એડવિન આર્નોલ્ડે નીચેની કવિતામાં કુનીઆ પરનાં બીજાં સ્થાપત્યથી તાજ કેવી રીતે જુદો પડે છે એ બરાબર બતાવ્યું છે:

“ નથી એ સ્થાપત્ય, ખીજના જેવું,
પણ એક બાદશાહના પ્રેમનો ઉત્તર જુસ્સો,
જીવંત પથરમાં ઘડાયેલો, પ્રકાશનો, અંતરિક્ષમાં ઊડતો,
આત્મા અને બાવનાને સૌન્દર્યનું મૂર્ત સ્વરૂપ આપતો;
+ + + + જેમ કેમ એરે
ફેવી સૌન્દર્ય વાળો, આપણી દ્રષ્ટિએ ખુલ્લો થાય છે-
કેઈ અવધૂર્ય રૂપવતી સ્ત્રી-
અને લોહી ધબકે છે, આત્મા હ્રોળે છે,
અને મન ભક્તિ કરવા અર્ધ ધુંટણીએ લગે છે,
પ્રાણ પોતાની ગતિ શૂલી ભય છે;
એવો તાજ છે.”

આ કાષ્ઠ કવિની તરંગી દૃષ્ટિનાં હૃદયન માત્ર નથી, પણ તાજના બાવનું ખરેખરે ઊંડું નિરૂપણ છે. સ્થાપત્યશાસ્ત્રના ઉપયોગ-વાદનાજ કાનુનો પર રચાયેલી એ સામાન્ય સમાધિ-કબર-નથી, પણ એ મુમતાઝના જોણુ લાવણ્ય અને સૌન્દર્યનું સ્થાપત્યકીય આદર્શો દ્વારા ખડું કરેલું બાવાત્મક મૂર્ત સ્વરૂપ છે. તાજ એક સ્ત્રી થવાને જ હૃદયથી હતો. તેની આખી બાવનામાં, તેના દરેક વિભાગમાં અને તેની દરેક લીટીમાં મંચોજકોના એક જ હેતુનો આવિર્ભાવ છે. પોતાના તરણુ સૌન્દર્યમાં કાન્તિવાન એ મુમતાઝ મહાય પોતે જ છે. ઊગતા પ્રભાત સમયે, ઝળહળતા મધ્યાહ્ન સમયે કે રૌપ્ય વર્ણની ચાંદનીમાં, ચળકતા જ્વનનાના દિનારા ઉપર હળુ એ વિચરે છે, એ હજી કેમ વધારે નિગૂઢ વિચાર આપે છે: એ આર્થ સ્ત્રીઓના લાવણ્યને હિંદે આપેલો મોઘો અર્ધ છે.

આ બાવ સમજાઈ ગયા પછી તેને સ્થાપત્યના ઉપયોગવાદી કાનુનો પર થયેલાં મકાનો-પુરાણો, પોસ્ટ ઑફિસો કે યૂરોપનાં શ્રીસ રોમનાં મકાનો-ની સાથે સરખાવો, એ કેટલું બાલિશ લાગે છે? દીકાદારો, કે નહિ સમજનારાઓમાં કેટલાક બાવબધિર થયેલા

હોય છે, કેટલાકો વર્ણુઅંધ હોય છે, અને કેટલાક દેશમાં અમુક જગાએ અમુક જનના જ આવિર્ભાવને કે સૌન્દર્યને સમજી શકે એવા હોય છે. પણ જે કોઈ તમા પૌર્વાત્ય સૌન્દર્યની દેખનાનો સત્ય રીતે સાક્ષાત્કાર કરી શકશે, તે તો એમાંથી વાંકે દેહાડતો અંધ થઈ, મુગલ દેશની એ વિસ્મયકારક કૃતિના અનિ મૃદુ અને રમ્ય મુગલદંતું અમીમ આનંદથી જરૂર રસપાન કરશે.

ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક

પાપ દૂર કરવાની દવા

R.

દુઃખ... ...તોલા ૫)
નિયમિતપણું...તોલા ૧૫)
પવિત્રતા... ...શેર ૧૨૫)
ધીરજતોલા ૧૦)
નમ્રતાશેર ૧૨૫)
સખાવત... ...શેર ૩૦)

આ સર્વ ચીજોને સારીરીતે એકઠી કરી એક મજબૂત ખાંદ-
ણીમાં નાખો અને તેમાં

આશા... ...શેર ૧)

રોડા. પછી તેને નેડીની કાપમાં નાખો. તે કાપને ઇંધિરના પ્રેમના
અગ્નિ ઉપર મૂકીને ઉકાળો. તેને વારંવાર સારીરીતે ધાર્મિક
પ્રાર્થનાઓ વડે હવાવો. આથી ગર્વનો મેલ ઉપર દેખાશે નહિ.
આ પ્રમાણેના ઉકાળો દેહાડમાં ત્રણ વાર કરતા રહેશે તો પાપનો
રોગ દૂર થશે.

(રૂ. દાણમહાબળની હાથરીમાંથી)

હું કેમ પરણ્યો

હું ઉમરેઠનો રહેવાશી હું ને એ પૈસે સુખી છું. મારો ધંધો ધીરધારનો છે. ઉમરેઠ ને આસપાસના ગામેમા મારા ધરાક છે. અવારનવાર હુવરાણીએ મારે જવું પડે છે. ચાલુ સાહે ધાકપાહો, લૂટારા ને બહારવટીઆનો ત્રાસ વિશેષ છે, તેથી મારે ઘણી સાવચેતી લેવી પડતી હતી.....મહિનામા ડાકોરના એક આસામીનો વામદો હતો, તેથી મારે ત્યા જવું પડ્યું. રૂપીઆની રકમ મોટી હતી. હજાર કે એ હજાર લાવવાના હતા. તેથી ઘેરથી સાદા ને ફાટયાતૂટયા લૂગડા પહેરી હું નીકળ્યો. માવે સાધારણ ટોપી હતી. મારૂ ગામ એવું સાદું છે, કે ગમે તેવા કપડા પહેરે તો યે ચાલે. મહાત્મા ગાંધી હજુ હવે ખાદી માટે લડત ચલાવે છે, પરંતુ અમે તો મૂળથી ગંજીવું પહેરવામા માન સમજીએ છીએ. એવા કપડા પહેરી આપણે નીકળ્યા. શકન મારા થયા, એટલે જતા કાંઈ અડચણ પડી નહીં. ધરાકને ઘેર મિષ્ટાન્ન જાપટી રૂપીઆ એ હજાર તેની પામેથી દેઠાવ્યા. મારી ફાટલી ટોપીની અંદરના અસ્તરમા એ હજારની નોટો મેરવી દીધી ને બંદા ડાકોરથી ચાલી નીકળ્યા. ડાકોરથી ઉમરેઠનો રસ્તો એકાકાર છે: જાણે ડાકોર ઉમરેઠનું પડ ન હોય ! ઉમરેઠમાથી ઘણાને રોજ ડાકોગ્રાપના દર્શન કરવાનો નીમ હોય છે, ને તેવા લોકો પગે ચાલી રોજ ડાકોર જઈ આવે છે. એ કારણે રસ્તે કાંઈ ખાસ મો હોતો નથી. પરંતુ હાલમા બહારવટીઆના ત્રાસથી જવરજવર ઓછો થયો છે, ને મને નીકળતા કાંઈક મોડું થયું, એટલે મનમા પાકી દહેશત હતી. તેથી સાવચેતીના હુપાય તરીકે નોટો ટોપીમા ધાલી ખપાટા મંધ હું ચાલ્યો.

ડાકોરથી ઉમરેઠ આવતા સહિસૌંદર્ય જોવાનું ખાસ મળતું

નથી. તોપણ શિયાળાનો દડાડો હતો, એટલે ખેતરોમાં લીલો હરી-
આળો પાકે હતો. પાકના દાણા જળક્રમ નહોતા. કોઈનાં ફૂંડામાં દૂધ
બરાબું હતું. એવા દૂધબર્યા કેસરનો પરાગ સાંજના પવનને સુવાસ
આપી રહ્યો હતો. આંગાના મોરની કણ્ઠીઓ વિદરસીને એ પવનને
વધારે મધમધાવી રહેલી હતી. હવે મહુડાંના ઝાડ ઉપર સવારે ટપ-
કવાનાં મહુડાં પાકીને ગય ચક્ર એ ઝાડોની શોભામાં એર વધારો
કરતાં હતાં. આયમતા જતા સૂર્યનાં છેવટના રંગબેરંગી અને મોટે
ભાગે લાલ કિરણો ટેક સુધી રસધી બરેલા એ યજ્ઞો ઉપર પથરાઈ
પાછાં ફરતાં હોવાથી ઝાડો ઉપર મોનેરી તેજનો અમલ થયો હતો
અને તેથી, આકાશમાં જથ્થાના રંગો સાથે ઝાડ સ્પર્ધામાં કુનરેલા
હોય, એવો ભામ થતો હતો. અહીંતહીં વાડો ઉપર વેવાઓ ને
ચેલીઓ ચરી શોડાના ઝાડ ઉપર લચી રતાં હતાં. ચોભાસું તરતું
ગયેલું, ને પાછોતર વરસાદ, એટલે એ કુદરતી લગામડપો ઉપર
નાનાં, નાનાં સુરેખ બહુરંગી ફૂલો ખીલેલાં હતાં; હમબુનાં જ ખીલેલાં
એટલે તેમની મીઠી ને તાજી વાસ આપણા નાકમાં ચઢી ટેક મગજ
ઉપર નાજગી પાવરતી હતી. કવિઓ કે ચિનારા ચિતરે તેનું સૃષ્ટિ-
સૌંદર્ય આ નહીં હોય; પરંતુ મામડાંમાં જે દેખાવો જોઈએ અને મોને
માણીએ છીએ, તેનું ચિત્ર આ વખતે મારી આંખે પડ્યું.

સૃષ્ટિસૌંદર્ય સાથે પ્રકૃતિગાન શુધ્ધાનું હતું. પોપટ મેના ત્યાં
મધુર વાણી બોલતાં નહોતાં; પરંતુ ચકલીઓ ચીં ચીં ને કાગ કા કા
કરતાં. પીવના પાકે હવે ઝાઝા ચવા છે, તોપણ હવેના દીવેવથી
દગવા થયેલા કેસરો મીઠો ધ્વનિ ફરથી ખેંચાઈ આવતો હતો;
ને કોઈક ફરતા કોલ્ડાના શેરડીના રસ જેવા મધુર સ્વર તેની સાથે
હરીફાઈમાં બેગાઈ કાન ઉપર અથડાતા હતા. મારું મન ચક્રોળે
ચલ્યું: પ્રેમના ઉદ્ધવાસના તરંગો આવવા લાગ્યા. શેરડીનો પૂલ મેં
દયાગમો વટાવ્યો હતો, પણ મોઢું ન ચાપ એ માટે આવ્યાં નકામાં
સમજામાંથી નામન ચક્ર મેં અપાટાપથ ચાલવા માંડ્યું.

૨

‘ મોટા પગલા ’ એ આવી પહોંચ્યો. ‘ આખા લીમડામા એક ડાળ મીઠું, કે રણછોડ રંગીયો. ’ એ ગોપ-કાવ્ય મને સાભર્યું. લીમડો ફર હતો; ડાળ મીઠું હતું કે નહીં તે જોવાની પરવા નહોતી. પગલાને નમીને ઝટ ચાલ્યો. એથી થોડે આવે વાવ આવી તે જોવા ન ઉભો રહ્યો, ને આગળ જ ચાલ્યો. પાચેક મિનિટમા સતા તવાવડી આવશે. હાલ તો ખાડો રહ્યો છે; પાણી યે નહોતું. એ તવાવડીની જગા ચોર ને લટારાને ફાવે તેવી છે. એ ત્રણ ગસ્તા ભેગા મળે છે ને તવાવડીનો ખાડો ફરથી જણાતો નથી આ વખતે ભગવાન સૂર્યનાગમણુ બરોબર ક્ષિનિજ આગળ આવ્યા હતા. વખત રાણીકાળીનો હતો. જેનો હું તવાવડી નજીકથી જતો હતો, તેવામા બુકાની બાધેલા ને હાથમા ભાવે લીધેલા ત્રણ જણ બાજૂ ઉપગની વાડેથી નીકળી મારી સામે આવ્યા. મારા હોસકેમ ઉડી ગયા. અમારી વચ્ચે દશેક કદમનું અંતર રહ્યું હતું. ત્રણમા જે મુખી જેવો હતો તેણે ફરમાવ્યું: “ ખમરદાર! ત્યા જ ઉભો રહે. ”

હું ખમરનો ને દેખીતી હિમત ધાગણુ કરી બોલ્યો “ આ ઉભો, શું છે ? ”

“ શું છે, તે સમજતો નથી ? પાસે જે હોય તે ધરી દે ”

આટલી વાત દરમ્યાન મને કાષ્ટક ધીરજ આવી હતી. મેં યુક્તિમય મારી ટોપી આવે અક્ષણી ફેંકી, ને કહ્યું “ લો આ ‘ ફારી સરખી ’ ટોપી ને આ લૂગડા. ”

એટલું બોલી લૂગડા ઉનારતા ઉતારતા મેં કાષ્ટક રોક સાથે વિનવવા માડ્યું: “ બિશુક બ્રાહ્મણના આટલા લૂગડા લઈ તમે તાલેવન થાને. ”

આ ટોળ સહ કરેલી વિનવણીની અસર થઈ. કદાચ એમ પણ હોય કે લૂગડાનો ઢાળકો જોઈ તેમની ખાત્રી થઈ હોય, કે આની પામે કાંઈ નથી. મને તેમ હોય, પણ મુખીએ કહ્યું: “ ના, તું બ્રાહ્મણ છે, તેથી તને જવા દઈએ છીએ. ” લૂગડા પહેરી, ટોપી

કુપાડી મેં ચાલવા માડ્યું, કે ઘરે પાછો મુખી મારી પામે આપ્યો, ને પાછળથી મારી પીઠ કપર હાથ મૂકી તેણે પૂછ્યું: “ઓ લાડ-મદદ, આ પાછળ આવે છે તે કોણ છે?” મેં પાછા વળી નેયું તો કાંઈ અી આવતી હતી. મુરબ આડ્યો. કિતિજમા પહોંચ્યો હતો, એટલે હજી પુષ્કળ અજવાળું હતું, તેથી તે બાઈએ ધરેલુંગાડું પહેરેલું હતું, એમ જણાતું હતું. મને બીક લાગી કે ગળેને આ ઓઠો તને સનાવે કે લૂટ. તેથી, કે કોણ જાણે કેમ, મારા મોંમાંથી નીકળી ગયું, કે “મને શું કામ પૂછો છો, એને જ પૂછો ને!”

એવામા તે બાઈ પામે આતી પહોંચી. તને હૃદયીને મુખીએ પૂછ્યું: “બાઈ, આ તારા કોણ થાય?”

માફ દેહેનું સાંબળું દોય, અગર હથીઆરખંધ ધાડપાડ્યો જોઈ તે ત્રાસી ગઈ હોય; ગમે તેમ હોય, પણ તેણે જવાબ વાળ્યો: “કોણ તે વળી મારા ધરવાળા-વર-થાય.”

આ નવાઈ સાંભળીને હું તો આશ્ચર્યથી દિગ્ભ્રૂત થઈ ગયો. સાથે બાઈની હિંમત ઉપર દ્વિદા થઈ ગયો. મેં ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા માંડયું, એટલે મુખીએ નિર્ણય બદલે કહ્યો: “જા, બહેન જા, તું બાહ્યણની સ્ત્રી છે, ને તારા વરને અમે હમણાં છોડી દીધો છે, તો તને પણ જ્યાં દુઃખે છીએ. તારી જોડે માલમતા તો રીક છે, પણ લગવાન તેનો બદલો અમને આગળ ઉપર આપશે.”

એ બાઈ ઉતારણે મારી પાસે આવી લાગી. પાંદડાની માફક તેનું આખું શરીર ધ્રૂજતું હતું. તેને ઘણી ખીક લાગી હતી. મને પકડી પાડી તે બોલી: “મને સારો સંધાન મળ્યો; ડેડ સુધી. ઇશ્વરનો પાડ.” તેના ખીકથી થરથરતા ધાટામાં કાંઈક અજ્ઞાન મોહિની મને લાગી. રૂપાની ધંટડીનો અવાજ કાંઈ હીસામમા નહોતો. સ્વરનાં કાંઈ અપૂર્વ મોજાં મારા કાનને અથડાયા. મેં તેના સાનુ જોયું, ને તેજ ક્ષણે તેણે “કાણુ તે વગી માગે ધરવાળા” એવો આપેલો જવાબ માદ આપ્યો. તે નીચું જોઈ ચાલતી હતી, તથા મેં જારીશથી તેને જોઈ.

૩

આ મૂર્તિ કાંઈ અજ્ઞાન હતી. કવિઓ કે સૌંદર્યપ્રેમીઓ વખાણે તેટલું રૂપ એનામાં નહોતું; પરંતુ રૂપથી પણ કાંઈક અધિક તેનામાં હતું. તે અદર્શ હતું. તે મદમાની નિંદર ચાલતી હતી; હું માત્ર જેવોતો હતો. ધ્રુક્તાએ તેને ચોડી કણકે ધડી નહોતી, પરંતુ તેના દરેક અંગમાં અને ઉપાગમાં જોબન ખીલી નીકળેલું હતું. ગુલાબી સંદેહાદને બદલે ચંપકવર્ણી છાટ તેના શરીર ઉપર હતી. વિંધેલું નાક, રંગેલા મન અને છુટેલા છુટલા ઉપર મને સ્વાભાવિક અણ-મનો છે, છતાં તે બધાની હાજરી અહીં બાધકારક લાગી નહોતી. હમુંદમું થતું તેનું મોં, બરાવદાર ગાંધમા પડના આડા, બેપરવાઈથી દોળેલા માથાની હાલતી લટો, અતિ વિચિત્ર અણીઆળી આંખો, મને પરવશ બનાવવા બસ હતી. હું પરજોડો હતો, પણ મારી વડ નાન-પણમાં ગુજરી ગયેલી ને દન્યાની અછત, એટલે શરી કાંઈ વિવાદ

થયેલો ન હોવાથી શંક્યા છતાં હું કુંવારો હતો. મારું લક્ષ આલવામાં નહોતું. હું તો આ સ્ત્રી તરફ ઘડી ઘડી જોઈ રહેતો. મને ઠાકરો વાગતી તેની પરવા નહોતી. 'ઠાકર વાગે ત્યારે મને સમજાણુ આવે' એવું અત્યારે નહોતું.

એક પવનનો ઝપાટો આવ્યો ને તેનું માથું ઉઘડી ગયું. અહાહા ! કેવા મોટાં ચોટલો, ને કેવા સુંદર વાળ ! તે માથું ઉઘાડું રાખે તો જ હીક ! પણ તેણે માથે એટલી લીધું. તેણે સહેજ પાનજો કાઢો ખંજીરો પહેર્યો હતો. તસનસનું કાપડું અંદર હતું. કાપડું થરીરને ટાઈટ રાખે છે, ને તેથી કેડ ને છાતી બંને અરસપરસ પ્રમાણમાં રહી શકે છે, હાલના કોર્સેટની મારફત બંધાણની આરપાર તેનું નાણુક પેટ કાપડના ઉપલાણુ સુધી અડધું સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. આપણે તો બાન બૂધી ગયા, ને પૂછ્યું: "બાઈ, ક્યાં રહો છો ?"

"ઉમરેક." દુકાન જવાળ મળ્યો.

"ઉમરેકમાં ક્યાં ?"

".....પોળમાં." ફરી દુકાન જવાળ મળ્યો.

'કામાતુરાણાં ન મયં ન લજ્ઞા' એ પ્રમાણે આપણે તો પૂછ્યું: "પરણેકાં છો ?"

આ શબ્દો સાંભળી તે ધણી ચીડાઈ, ને બોલી: "એવું શું કામ પૂછો છો ? મેં લૂઠારાને કહ્યું કે તમે મારા ધરવાળા છો તેથી ? કહ્યું માટે કાંઈ થઈ ગયા ? બોલ્યા તો બોલ્યા, પણ હવે મને સનાવણી નહીં. તમે તમારે રસ્તે ને હું મારે રસ્તે લો આ 'વડા' આખ્યાં."

ગર્વથી, નિરસદારથી, આટલું બોલના આ 'ગામરેની ગેરી'ની બ્રમર હંચી ચડી. તેથી તે વધારે ખૂબસુરત જણાઈ. કુદરતી સુંદરતા જેને મળી હોય છે તેને ચીડ્યાથી તેની મોહકતા વધે છે. એ "ગર્વ-મેક્કરી, અલગેલડી, દનદની વેવડી" આજેના પ્રેમાર્પિત વર્તુળના પ્રમાણે

"વેવ જાણે દેમની, અવેવ રૂથે રૂધી;

અલિત મિત્ર થયું મારું, ને મર્થ કનત્વ જૂની."

લાગવાથી તેણે માફ—તેના રક્ષણ કરનારનું—જે અપમાન કર્યું તે હું ભૂની ગયો. તેને હજી ઓર ચીઢવી તેનું રૂપ ખીલવવાનો મને વિચાર આવ્યો. સુંદર માનુનીને ચીઢાયેલી તમે કદિ જોઈ છે? આ તો અપેક્ષવર્ણી હતી, ને ગુસ્સાની લાલી ફરી વળવાથી તેનું મોં સુવર્ણ-મય કાંતિથી ઝગઝગી ઉઠ્યું. કેમ જાણે મારો ભાવ તે સમજી હોય, એમ તેણે ક્રોધમયે અવાજે કહ્યું: “મજા ભાઈની પ્રીત! તમે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, પણ તેના બદલામાં હું કંઈ અપમાન સામીશ નહીં, સમજ્યા? તમારે ને મારે શું?”

તે આ બોલ ભાગ્યે જ બોલી રહી હશે, એટલામાં બાજુની વાડ પાછળ ખખડાટ થયો, ને નજીકના છોડામાંથી એક આકૃતિ બહાર આવી. એકદમ મારી નજીક તે દોડી આવી. પાસે આવતા જણાયું કે એ પેલો મુખી હતો. આવતા જ તેણે ગુસ્સામાં પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ અલી! તું તો કહેતી હતી ને, કે એ તારા ઘરવાળા છે? ને હવે કેમ કહે છે કે તમારે ને મારે શું? એમ દાગીના લઈ છટકી જવાશે નહીં. મને પહેલેથી જ શક હતો, કે ‘દાગમાં કાંઈક કાળું’ છે. તમે ખતે વરવહુ નથી. ઉતાર તારા દાગીના.”

હું ચોભીસો થઈ ગયો, ને પેલી તો શિયાવિયા થઈ ગઈ તેનું મોઢું રકુંરકું થઈ ગયું. કાંઈ પણ દયા રાખ્યા વિના મુખીએ ભાલો ઉગામ્યો ને પોકાર્યો: “માને છે કે નહીં? એ તારા વર થતાનું કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.”

કોઈ પણ એશઆરો ન રહેલો હોવાથી કંપવાયુ થયો હોય એમ ધ્રુજતી તે આવીને મારી કોટે વળગી. એક દીન મુખ કરી જાણે મને વિનવતી હોય તેમ મારા મોં સામું જોઈ તે મુગી ઉભી. તેના બંને હાથ મારા મગા આસપાસ વીંટાયેલા હતા. તે દરેક પળે વધારે સખ્ત જંઘનમાં માફ ગળું બીડતા હતા. હવે શું કરવું? મેં તેના સામું જોયું. મેં શું જોયું? તેના કપાળે ચાંદ્રો નહોતો ને હાથે માત્ર અકેકે મોનાની ખંગડી હતી. શું તે વિધવા હતી? વધારે

વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. મને એક વિચાર સ્પષ્ટ થયો. મેં તને માનભેર બચ્ચી કરીને કહ્યું: “વહાલી, લૂટારા પોતે જુદા હોય, એટલે બીજાને જુદા માને. તેઓ વળી સોજી, એટલે આપણે ઠીકીયું તે માનવાના નથી. હરો; જતારી આપ તું તારા માગીના.”

માગ વર્તનનો ભાવ તે બરોબર સમજી, ને દાગીના હિતારવા લાગી, એટલામા પેલો બોલ્યો: “એવું મા બોલો. મેં તમારી તમામ વાનચીન સાબળી છે. મને પહેલેથી વહેમ હતો, કે બાઈ જુદું બોલી છે, એટલે હું તમારી પાછળ પાછળ છુપાતો લપાતો ચાલ્યો આવું છું. તેણે તમને કહ્યું નહોતું, કે તમે તમારે રસ્તે ને હું મારે રસ્તે? બોલો, તમે જુદા કે હું? લૂટારા પણ પોતાનું વચન પાળે છે.”

એક પણ વિચાર કરી અપૂર્વ શાંતિ ધારણ કરી મેં હિતાર આપ્યો: “તમે રજેરજ સાચું બોલ્યા છો, પણ મૂળ વાન એમ છે, કે અમે બંને ધણીધણીઆણીને બનવું નથી, ને ક્યારનાં બૂદાં રહીએ છીએ,

ને તેથી જ તમે સૌથી પહેલાં મને પૂછ્યું કે 'એ તમારી જી સગી થાય, ત્યારે મેં કશું કે એને પૂછો. અહીં અચાનક અમારો ફરી ભેટો થવાથી મમાધાન માટે હું એને સમજાવતો હતો, ને તે માનતી નહોતી; દગ્ગમાન તમે ફીક આવી લાગ્યા. તમે અમારો ફરી સંબંધ ફરી આપ્યો. તમે જોયું ને, કે એ કેવી મારે તામે થઈ ગઈ ! ”

મારા બોલવાને એ બાયડીએ ટેકા આપ્યો: “ મેં મારી બૂલ જોઈ છે. હવે હું પરતાઈ છું. ” અને ગળામાથી કંઈ ઉતારી મુખી તરફ ફરી તેણે આગળ ચલાવ્યું: “ હે બાઈ, આ એક કંઈ મને બહુ બીક લાગે છે. તારો ભાલો ફર મૂક. ”

આ વાતચીતથી મુખીનું હૃદય પીગળ્યું. ગળગળો થતા તે બોલ્યો: “ બહેનો વગર ને બળી જાન. જાઓ બાઈ, જાઓ. મારે કાઈ નથી જોઈતું. પણ યાદ રાખજો, કે તમે લડી પડેલા વગર હવે જો અહીંથી જઈ એકલા એક જ ધરમા નહીં રહો, તો તમે જાને જુદા છો, એમ માની તમને જાનેને ધેર આવી આ બાવાથી ડાગ ફરીશ, ને વરણાર લૂટી લઈશ. એમ ન કહો તો મનેની આજ્ઞા છે. ”

આટલું બોલી એ ઝટ દોડ મુખી નાશી ગયો.

૪

લૂટારાથી છૂટ્યા તો ખગ, પણ અમારી ખરી મુશીબત તો હવે શરૂ થઈ. અમને આ શું મુશ્કેલી? હવે શું કરવું, કમા જવું ને કેમ વર્તવું? મને ખગાવો થયો. મારું અંતઃકરણ મને ઉત્ખવા લાગ્યું. મેં આ શું કર્યું? અને હવે શું કરવું? એટલામા તે બાઈ બોલી: “ બાઈ, તમારો ઉપકાર માનુ છું. તમે ન હોત તો એ મુલો મને મારી નાખત, કે આખર લેત. એનો ભાલો જોઈ હું તો ચરચરી ગઈ છું. ”

હું સામળી રહ્યો. ધેર અધારી રાત શરૂ થઈ હતી. અમે ‘ વડા ’ મા હતા. એ લગભગ ગામની બાગોળ દહેવાય. ત્યાં ઉભા રહે દાઈ વળે તેમ નહોતું, તેથી છેવટે મેં કહ્યું: “ ચાલો બહેન, આપણે હવે જતા રહીએ. ”

“હા, પણ હવે પેલા મુઆની ધમખીનુ શુ? આપણે શુ કરીશુ?”

“ગામમાં તો બહુજ પડશે. એમ એની ધમખીથી ડગી ગયે ઠઈ પાડ આવશે? તમે તમારે જે જાઓ, હું તમને મૂંઝા આવીશ.”

“ના બાઈ, એમ ન થાય. ને તે પણ આજે ને આજે? તમે જોયું ને, કે એ મકો કેમો હમણા ફૂગી નીકળ્યો હતો? પાછો મુનો આપણી પુકે લાગેલો હોય તો?”

“ત્યારે શુ કરવું? આજનો દિવસ ત્યારે, હા તો હું તમારે વેર આનુ, કે હા તો.....” એમ બોલી હું અચકી ગયો.

“કે હા તો હું તમારે ઘેર આવુ.” તેણે વાક્ય પૂરૂં કર્યું ને ઉમેર્યું. “હા, ચાલો.”

અમે ચાલવા માડ્યુ. ‘નાના પગના’ એ આની, દર્શન કરી, મન સાફ કરી અમે બંને મારે ઘેર આવી પહોંચ્યા. એ વખતે ગાનનો પૂર્ણ અમલ શરૂ થયો હતો.

ઘેર તો આંચો. પણ હવે જ મારી મૂઝવણ શરૂ થઈ હતી. શરૂઆતમાં અમુકીય દોવા છતાં એ મૂઝવણ હવે મને ખરેખર સાનની હતી. માવિત્રી જેટલી નિર્દોષ અને પવિત્ર સ્ત્રી આમ એક-એક ભાગ ધરમા આવી ચડી હતી. ઘર ઘણું નાનું હતું ને હું એકલો હતો. આ મારી કમોડીનો વખત હતો. ગાન તો ગમે તેમ કરી પસાર કરી, પણ સવારમાં તેણે એને ઘેર જવા ચોખ્ખી ના પાડી, એને તો હજી બહારગીઆનો ભાવો દેખાયા કરતો હતો. એને માટે ખાવાપીવાની તથા કપડાવસ્ત્ર લાવવાની મોકલવું મારે હતું પડી. મૂંઝ વાદો અને મેંગના લૂમડા ખરીદવા, એ કેટલી સરમનું હામ? નવાગ્રામે મે તેને પૂછ્યું કે રસ્તામાં એ એકની કેવી રીતે આવી ચડી. તેણે ખુલાસો કર્યો: “હાકોરથી મંગાવ્યો જોઈ હું સાડા પંચ વાગે નીકળી અમે સૌ મેટી ઉપર બીસામે ખાવા બેઠા. હું જગ દાસીઓ લઈ મેટીની અંદર ઉતરી, ને સૌ મને બૂલી ગયા, ને ચાલ્યા ગયા; ને હું એકની પડી ગઈ.”

આમ ને આમ એક દિવસ, બે દિવસ ચાલ્યા ગયા. મારી મુંઝવણ વધતી ગઈ. મને હવે લોકનિંદાનો ડર લાગ્યો. આવી રીતે ઘરમાં બેસી છૂપી ક્યા સુધી રહે ? ને એમ સાપનો ભારો બળવાળી શી રીતે રખાય ? એ તો ઠરની મારી અને ઘેર જવાની વાત કરતી જ નહોતી. છેવટે મારે ખુલ્લેખુલ્લું કહેવું પડ્યું: “ જુઓ લક્ષ્મી ! ”—તેનું નામ લક્ષ્મી હતું—“ આમ ને આમ દહાડો દહાય નહીં. તમે ને મેં શી ચોરી કરી છે, કે આમ છાનું રહેવું ? ”

“ ત્યારે શું કરવું ? ”

“ તમે તમારે ઘેર જાઓ, ને મને છૂટો કરો. ”

“ એ કેવી રીતે બને ? બહારવટીઆએ આપણને એક જ ઘરમાં રહેવાનો હુકમ કર્યો છે. જુદા પડીએ તો છવ બોધાએ. ”

“ પણ માથે અપવાદ આવે તેનો વિચાર કર્યો ? ”

કાંઈક ખસીઆણી પડી તે બોલી: “ હા, એ વાત ખરી. પણ શું બાઈ બહેન એકલા ઘરમાં નથી રહેતા ? ”

“ આપણે કાંઈ ભાઈ બહેન નથી; ને આપણે દહીએ તે કાંઈ લોકો માને નહીં. હવે માત્ર બે રસ્તા છે. કા તો છૂટા પડવું...કે કાં તો..... ”

“ કે કાં તો.....શું ? કેમ અચકી ગયા ? ”

“ કહું ? તમને બોલું લાગશે ? ”

“ ના, કહો; મને બોલું નહીં લાગે. ”

“ કાં તો છૂટાં પડવું કે કાં તો ભેગાં રહેવું. ”

“ પણ ભેગાં રહેવાની તો તમે ના કહો છો ને ? ”

“ આવી રીતે નહીં. ”

“ ત્યારે વળી કેવી રીતે ? ”

“ જે રીતે રહેવાય તે રીતે—દુનિયાની ચાલતી રીતે—પરણીને. ”

“ મેં ક્યારે ના કહી છે ? હું તો ક્યારની એજ કહું છું; પણ તમારા લક્ષમાં ક્યા વાત આવે છે ? ”

આમ વાત નકી થઈ. ઉમરેડમાં નાતજાત સમક્ષ એ કાર્ય થાય નહીં. વળી એ બાઈ કાણ છે તેની પણ મને ખબર નહોતી,

એટલે છાનાંમાનાં મુંબાઈ જઈ શેઠ લગવાનદાસ માધવદાસના આશ્રય નીચે પુનર્જન્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. રતોવાઈ અમે ઠાકોર જઈ ત્યાંથી ટ્રેનમાં બેસી મુંબાઈ ગયાં.

૫

મુંબાઈમાં પુનર્વિવાહના હોંઝમાં.....મહિનાની મુદ્દ પાંચમે અમારું લગ્ન ઇચ્છેયોઈ થયું. આગેવાન મુધારાવાળા સમક્ષ અમારો હસ્તમેળાપ થયો. પહેલું મંગળ શરી રહ્યા કે તુર્ન જુઠાની બાંધેલો તે હાથમાં બાલો ગાલેલો એવો એક માણસ હોંઝમાં દાખલ થયો. તેને જોઈ મારાં તો હાજી ગઈ ગયાં! બહારવટીઆનો મુખી આમ ત્રીજી વખત અમને સત્તાવવા અણીની વખતે ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યો? અમને જોઈને તેણે બાપણુ કર્યું: “અસ્થા ગ્રાહણુ! વાહ તારી ચતુરાઈ? તું કહેતો, તો ને કે તમે પરણેલાં છો? એવું જુદું બોલી આ બાઈનું ધરેલું બચાવ્યું; ને કહેતો ગયો કે અમે લટારા જુદા. તું જુદો કે અમે? ને પાછું ધરેલું બચાવ્યાના બદલામાં એ બાઈને આજે પરણવા નીકળ્યો છે?” તમને શી સિક્કા કરવી?”

અમે બંને લેવાઈ ગયાં, કેમકે એણે બાલાવાળો હાથ ઉચો કર્યો હતો. અમારાં ઉતરેલાં મોઢાં જોઈ એણે ઉમેર્યું: “અરો. તમે પરણેલાં નહોતાં તે હવે પરણ્યાં. ચાલો વિધિ પૂરી કરી નાખો. મારે જવાની ઉતાવળ છે, કેમકે, નહીંતો અહીં તમે અધિકારીઓ બોલાવ્યા છે તે મને--બહારવટીઆને--પકડવાનો આ પ્રસંગ જવા દેરો નહીં.”

અમે ચારે મંગળ દેરા પૂરા ક્યાં અને પરણી ગયાં. એક હજાર રૂપીઆની નોંઠ લક્ષ્મીના હાથમાં મૂકીને જતાજતાં મુખીએ આશીર્વાદ આપ્યો: “તો આ મારો ચાંદ્રો. રામરામ. દુ જી હું. મારાથી બીજો નહીં. હવે દુ પ્રસન્ન થયો છું. તમે બંને પરણ્યાં. ઈશ્વર તમારું જોડું મુખી રાખે. લક્ષ્મી! તારું દેવાનન કૃપાળુ ગેલ બહેન આવજો!”

અમે કાંઈ પણ બોલીએ તે પહેલાં તો જેમ આંચો હતો તેમ તે પોખારા માપી ગયો.

અમે અમારે મુકામે ગયાં. મુખી જરોજર લગ્ન પ્રસંગે ક્યાંથી આવી ચડયો અને તેણે ચાંલ્લો શામાટે કર્યો એ હું કાંઈ સમજ્યો નહોતો. મારા મનમાં એ વાત ઘોળાયા કરતી હતી, તેથી ઘેર પહોંચતાં જ મેં લક્ષ્મીને પૂછ્યું: “વહાલી, મુખી વિચિત્ર માણસ જણાય છે. તે આંચો શું ને ગયો શું? તેણે આપણને ઠરાવ્યા શું ને ચાંલ્લો કર્યો એ શું? ખાન ન ખાન, પણ કાંઈક વહેમ પડતી વાત છે.”

આ સાંભળી તે હસી પડી. આ વિચારવાની વાત હતી; આમાં હસવા જેવું કશું નહોતું. તેથી મેં સવાલ કર્યો: “હસે છે શું? આમાં મસ્કરી જેવું શું છે?”

“ધણુંય. તમે ન સમજો.”

“કહે જોઈએ, મારા સમ.”

“લો ત્યારે કહું છું. હવે છપાવવા કાંઈ કારણ નથી. એ મુખીને હું ઝોળખું છું, કેમકે તેની વડુને ને મારે બહેનપણું છે; ને મેં જ તેને અહીં તેડાવ્યો હતો.”

એ સાંભળી હું સડક થઈ ગયો. તેણે આગળ ચલાવ્યું: “મેં તમને જોયા ત્યારથી જ હું મોહી પડી હતી. કહું, પહેલા ક્યારે જોયા?..... કાકાએ નાત કરી ત્યારે હું જન્મવા આવી હતી, ને તમે પીરસતા હતા. તે પહેલા મેં તમને કદિ જોયેલા નહોં. ઉઘાડે શરીર તમે કેવા કામણુગારા લાગતા હતા! વિચારોની કરચલીઓથી શોભતું મોહું ને ઉપસેલું તમારું કપાળ; મસ્તીખોર અણીઆળી ભુખરી આંખો; વાંકી લાંબી ચોટલી; મોટા કાનછેરીઆં; ભરાવદાર, ગુચ્છાદાર વાંકડી મૂઝ; પાતળું શરીર; માંસલ સ્નાયુઓ; એ સૌથી હું મારું ખાન-સાન ગુમાવી બેઠી. જેમજેમ પછી તમને વધારે વાર જોયા, તેમતેમ ઉન્માદ વધતો ગયો. ગમે તેમ કરીને તમને પરણવું એ નિશ્ચય કર્યો. અને તે વાત મારી બહેનપણીને

હહી. તેણે તેના ધણીની મદદ માગી. તે તમારા ઉપર દેખરેખ રાખતો અને જે દિવસે તમે ઠાઠાર ગયા તે દિવસે તેણે શિખવ્યા પ્રમાણે તમારી પાછળ હું આવી લાગી. હું બાળરાડ એટલે ઉપાડે છે અને તમારી સાથે લગ્ન કેવી રીતે ગોઠવાય ? તેથી આવો રસ્તો બેજે બેજે શોધવો પડ્યો.”

હવે મારાથી છાના રહેવાયું નહીં; તેથી વચમાં. સવાલ કર્યો: “પણ મેં તે વખતે મુખીને એવું ન કહ્યું હોત કે ‘એ મારી કોણ છે તે બાગત એને જ પૂછો’ તો શું થાત ? પછી તારા કાવ-ત્રાતો મેળ કેમ ખાત ?”

“ઈશ્વર પાંધરો હોય તે સદાય કરે જ, ને તમને જુલાવી તમારા મોમાં એવા ચખ્છો મૂકાવે જ. આમ થયું હોત તો શું થાત, એ પ્રશ્ન હાલ નથી. તમે જવાબ આપતાં જુલ્યા, ને પકડાયા-મારી જાળમાં રસ્તો એ વાત ઉધાડી પાડવા મેં મુખીને અહીં બોલાવ્યો. વળી તેણે મદદ કરી, એટલે તે હાજર રહે તો સારું. પકડાવાની દહેશતથી તેને બિચારાને ચાલું જતું પડ્યું. હીક ચાંસ્ત્રો કરતો ગયો! પણ એ ચાંસ્ત્રો કરતાં પણ મારા કપાળમાં ચણેલા નવા ચાંસ્ત્રાને હું વધારે કિંમતી ગણું છું.”

“હું પણ તને મેળવી મુખી છું. પરંતુ વહાલી, તું જખરી તો ખરી. અસહના વારામાં સ્ત્રીઓનાં-કન્યાઓનાં-હરણ થતાં. આજે તે પુરુષનું—વરનું—હરણ કરી બતાવ્યું છે !”

“તમે પક્કા છો. તમે પહેલું માંડું હરણ કર્યું તે જૂલી જાઓ છો. તમે પહેલું માંડું મન કર્યું, એટલે હરણ કરનાર તમે સ્તો.”

“તે મેં કાંઈ જાણી જોઈ કર્યું નહોતું. તું મારા ઉપર મોહી પડી હતી, તેની મને ક્યાં ખબર હતી ?”

“હશે, પણ મને ઘેર લઈ જનાર પહેલાં તમે હતા એ વાત તો ખરી ને ?”

“ હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ? ”

-૨૧૨-

નિર્જન વનવગડે અક્ષી વાદળો ! જાળ શાં દોળવાં અમથાં ?

રણે રમદોળવાં અમથાં ?

એવાં હૈયાસૂતાં સમિપ નિતક શાં ખોલવાં અમથાં ?

હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ?

—નિર્જન૦

ચાતક જાગવણુ ટાંગવળે, મેઘ ચડયો ધનધોર;

ગર્જન કિન્તુ જુકૂકાં જગ એવુંય નડોર;

છોછરા સરવરને શીદ મલિન જળે અંધોળવાં અમથાં ?

ઝવાહીર ઝખોળવાં અમથાં ?

એવાં હૈયાસૂતાં સમિપ નિતક શાં ખોલવાં અમથાં ?

હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ?

—નિર્જન૦

મુગન્ધમિઠ્ઠા લિખ્ખડા, રસમાં દડવા ઝેર;

મુખમિઠ્ઠાના મોહ શા, જો ના મંનના મેળે ?

ગરજુ જગવગડે વણુ પાત્ર, પ્રણય શો દોળવો અમથો ?

હરેહર જોડવાં અમથાં ?

ઉજળડ મરુભૂમિમાં રસિક હૃદય શાં ખોળવાં અમથાં ?

છવન શીદ રોળવાં અમથાં ?

—નિર્જન૦

મેહબીના મંસારમા, જુડું મુખજળ ઘાટ;
મેઘી સરસો સ્નેહની, આધી હુન્ની વાટ:

દિટ્ઠ્યા સડેવ વાડીમાં ફૂવડા પંચા દેારવા અમથા ?
દગ્દ દિલ વ્હોગવા અમથા ?

લાધે પાત્ર પરમ ત્યા હૃદયો રસ તરબોળ મન ગમતા:
હશે કન્થોવના પથ ક્યા ?

—નિર્જન૦

કેશવ હ. શેઠ

“નેનાકે નીરમે ભીંજત ટીકો”

-કવિઃ-

જા દિન કંથે બિદેસ ચલે સખી ! તા દિનમે બહુ લાગત જીકો,
અંગ સગાર ઉગાર્યો લાગત, માનુનીકો મન: લાગત શીકો;
સેજ સમે કમવા લાઇ ખ્યાકુલ, સીસ રલો લટકી તરુનીકો,
કહે કવિ ગંગ, સુનો સાહ અકખ્ખર, ‘નેનાકે નીરમે ભીંજત ટીકો.’

હાથમહામહા-
રમારક અંધ

“નેનાકે નીરમે બીજવ દીધા”

{ શ્રીમાન પ્રશોવન
વિવરણ }

लक्ष्मी-
राम-चित्र

राम-चित्र

मौल मयन

{ निरुद्ध
म. रामचन्द्र

2000—Lakshmi Art, Bombay, 8

અદ્વૈત મંથન

—અંજની ગીત—

ત્રેમાબ્ધિ કેરી ઉર્મિઓ,
સૌન્દર્યોની સ્ત્રી-મૂર્તિઓ;
જડ પુરુષ ખડકોને મંગે,
મૃએ અદ્વૈતે.

પડાતી ને પાછી જાતી,
અનંતતામા ફેરા ખાતી;
તોડીને પીગાળી અતે,
ભેટે અદ્વૈતે.

દશાળ્ય પરમાર

સૌન્દર્યની શોધ

૧. અભ્યાસખંડને એક ખૂણે અદ્ભુત દેખનાઓ ગૂંથતો દયા-
વિદ કે ચિત્રકાર બેઠો હતો. નિરંતર તે વિચારમગ્ન દીસતો.
કાળાં ધનધોળ વાદળ ધેરાતા એના મુખ પર ઉદાસીનતા છવાતી.
સૌન્દર્યની કે પ્રતિમાને-નિજ એવાની અનન્ય મૂર્તિને--તે અત્યંત
પર ચિંતરવા મથતો.

ધીમે ધીમે ક્રિયા આકાશમા સપ્તરંગી ધનુષ પ્રગટતું. ચિત્ર-
કાર એના મુઠ્ઠા આજ રંગો ને એની વર્તુલ રેખાઓ બેઠું રહેતો.
એ રી આખોમા જીવંત ચેતન પ્રકાશતા. હર્ષધેસો ચર્ષ તે બોલી ઉઠતો:
“સ્વર્ગપ્રાન્તની ઓ અપ્સરસુન્દરી ! મુજ જીવનખડે તું પધાર. તહાર
મનોહર મુખકુ તું મઠને બતાવ; તુજ સ્વર્ગભૂમિના નવરંગી ખુરખા
તું પળેક વાર અળગા કર.”

વરસાદના જલગિન્દુઓ ટપ ટપ નીચે પડતાં ત્યારે એને
આશ્ચર્ય લાગતું. મનમાં વારંવાર એ બોલતો: “આ જલગિન્દુઓ
જેવા જ પવિત્ર ને પાવનકારી એનો આત્મા હશે.”

વરસાદ બંધ થતો અને આવમતો સૂર્ય જલબીના પૃથ્વીપટપર
અવનવા તેજસ પુંજ છાટતો. એવે રમણીય સમે, નિર્જન અભ્યાસ-
ખંડ પાછળ મૂકી, દુન્યવી જનસમૂહની વચ્ચે ચઇ એ આમળ મધ્યે જતો.

ફૂલલબર્ષા આમ્મજનો એના દેવ શા દીપતા દિદાર તરફ જોતા. એના કાળા લાંબા વાળ જોઇ, ને જોઇ એની આત્મતેજબરી ઝીણી આળો, તે સંશયે ચઢતા કે આટઆટલું સૌન્દર્ય એને ક્યાંથી લાધ્યું !

પણ એતો સ્વ-સ્ત્રી સૌન્દર્યપ્રતિમા શોધતો; સારા જગતને વિસ્મૃતિ પંથપર નાખતો, ઉન્મત્ત બની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહરતો.

આતુરતાભરી શોધવૃત્તિથી તે પ્રત્યેક લલનાનું સુસુન્દર, સુરેખ ને સુરમ્ય મુખનું નિરખી રહેતો. “ મુજ જીવન સર્વસ્વ છાઇ રહેતી દિવ્યવાસી સ્વપ્નસુન્દરી—મુજ કલ્પનાસ્ત્રી દિવ્યાંગના—મ્હારી જ પવિત્ર, નિષ્કલંક ને સૌન્દર્યવતી હૃદયરાસી—તું તો નથી ?” આ શોધનો સ્પષ્ટ ભાવ તો એની આંખોની પ્રત્યેક રેખામાં પણ જડેલો હતો.

ગ્રામવાસી ગ્રામ્ય લોકો એના ચાળા પાડતા-ખીજવતા. એના ગયા પછી ધીમેથી વાતો કરતા: “ એ તો ભટકેલ છે—તરંગી છે,”*

મનુભાઈ કલ્યાણજી દેશાઈ

* અંશેજી ઉપરથી

परिवर्तन

બી. એના દિગ્રી મેળવી અપૂર્વ પોતાને ગામ પાછો શરતો હતો. તેના ગામની નજીકમાં થઇને એક નાની નદી વહેતી હતી. જિનાગામ તો એનું પાણી મુકાર્ષ જતું, પણ અત્યારે તો વર્ષાઋતુનો આગંબ થઇ ચૂકેલો હોવાથી તે બે કાલામાં વહેતી હતી.

અપૂર્વ એકો હતો તે વહાણુ ધાટ પર આવી પહોંચ્યું. જુલોની ઘેરી ઘટામાંથી ડોલિયા દરનું પોતાનું ઘર અપૂર્વને દેખાયું. પોતાના આવવાની ખબર તેણે કોઇને પણ અગાડથી કહેવડાવી નહોતી, એટલે કોઇ સામુ આવ્યું ન હતું. ખયાસીએ સામાન ઘેર પહોંચાડવા માટે તેની માથે આવવાનું હતું, પણ અપૂર્વે તેને ના પાડી અને પોતેજ સામાન હાથમાં લઇ વહાણુમાંથી કિનારા પર ઇત્કાંગ મારી. દુર્ભાગ્યે વગમાળને લીધે જમીન કપસણી બની ગયેલી હોવાથી તેણે સામાન સહિત જમીન ટેલીને સાથાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યો !

આ વખતે એક મીઠો મીઠો હાસ્યધ્વનિ મંત્રગાયો. એ હાસ્યનો આવ દંઈ એવો નિયિત હતો, કે એ સામગીને ઝાડ પર એટલાં પંખીઓ પણ ચમગીને હડી ગયાં. અપૂર્વ ઊભે પાછો પહેલાંની મારફત શાત અને ગંભીર મંદેવા પ્રયત્ન કર્યો. તેની આ ચેષ્ટાથી તો એ હાસ્ય ઉઘડું વધ્યું. આવી બેઠીરીને પોતાનો સત્કાર દગનારની ચોષમા અપૂર્વે ચારે તરફ પોતાની દિશિ ફેરવી. થોડે દૂર ઊટના દગવા પર એક હોશી બેઠી બેઠી દસતી હતી. અપૂર્વ તેને એગખી દારી. તે તો તેના પડોશીની પુત્રી મૃદુમણી હતી. પહેલાં

તેના પિતા નદીકિનારે રહેતા, પણ હમણાં જે વરસ થયા નદીનું બહુલું બદલાવાથી તે અપૂર્વના ધરની બેઠે ઘર બંધાવી રહ્યા હતા.

મૃદમયીનું વર્તન બહુ જ વિચિત્ર હતું. ગામના સોઠા તેને ગાડી દહેના. ગામની ઝીઝો-અને તેમાં જે ખાસ કરીને તો વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ-મૃદમયીના આવા સ્વભાવને લીધે બહુ ચિંતાતુર રવા દેરતી. તે ગામના છોકરાઓ સાથે રમતી, પણ પોતાની હામરતી છોકરીઓ સાથે રગવાનું તેને ન ગમતું. અનંતરાયની એકની એક અને લાડ-ધેણી છોકરી દોવાથી તે હલ્લન બની ગઈ હતી. તેની મા પડોશની ઝીઝોને મોઢે વારંવાર મૃદમયીના વર્તન વિષે રોડણાં રડતી અને તેનું ભવિષ્ય બમડવાનો બધો વાક અનંતરાયને શિર દોળતી. પતિ ગુરમે થશે એ બીકે મૃદમયીને શિક્ષા કરવાની પણ તેની હિંમત ન આવતી.

મૃદમયીનો દેખાવ છોકરી કરતાં છોકરા જેવો વધારે લાગતો. તેના દૂંઢા ગુછગિયાળા વાળ ખખા મુધી લટકતા. તેની વિશાળ

કાળી આંખમાં લગ્ન કે ભયની છાયા સરખી થે ન જણાતી. એક વાર તો તે ગામના જમીનદાર આવ્યા હતા, ત્યારે તેને જોઈને ખીન સોકાની પેઠે તે જરા થે જીની ન હતી; અને કેડમાં નાંતું બાજકે તેડી પોનાના દૂંદા ગુઝળિયાળા વાગ હલાવતી હલાવતી તે કેડ ઘાટ મુઘી તેને જોવા ગઈ હતી !

અપૂર્વને આગળ પણ એકાદ એ વાર મૃદમથીના વિચિત્ર વર્તન સાથે કામ લેતું પડ્યું હતું. ઘણી થે વાર કામમાં ગુચવાથેથી હોપ ત્યારે—અને દુરસદે પણ—તે આ છેકરી વિષે વિચાર કર્યા કરતો. અત્યારે તેણે દરેક પોનાના વિચિત્ર સ્વાગતથી તે ખૂંચ ન થયો. મૃદમથીના હાસ્યમાં એ જ મધુરતા હતી, જ્યાં અત્યારે તે તેને કેમ ન રૂઝું, તે એ ન સમજી શક્યો. સામાન ખલાસીને સોંપી તેણે ઘર તરફ આશ્વના માંડ્યું. આ દૃશ્યમાં બધુંજ અદ્ભુત ઘટનામય અને રહસ્યમય જણાતું હતું. નદીનો પ્રવાહ, વૃક્ષોની ઘેરી ઘટા, બાલમૂર્ચનો પ્રકાશ, પળીજનનું સંગીત ને અપૂર્વ કિરોરાવસ્થા વગેરે બધુંજ અતુલ્ય હતું. ફક્ત ઈંટોને દગશે આ સુંદર ચિત્રને મક્કિન બનાવી રહ્યા હતા. પણ એ દગલા પર બેઠેલી મૃદમથી શું આ મક્કિનના ન ઢાંકી દઈ શકે ?

૨

વિધવા માતા અપૂર્વને ઘેર આવેલો જોઈ હર્ષધેલી થઈ ગઈ. બપોરે જાણી પરવારીને તેણે અપૂર્વને પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું : “ બેટા, હવે તારે લગ્ન કરવા તરફ લક્ષ આપવું ઘટે. ” આવા દમકાની આશા અપૂર્વે અગાઉથી રાખી જ હતી, અને તે તેને માટે તૈયાર પણ હતો. પહેલાં તો ‘ અભ્યાસમાં ખલેલ થાય ’ એ જ્ઞાને તે આ વાત ઉઠાવતો, પણ હવે તો એ બહાનું પણ નહોતું. માએ કહ્યું : “ મેં કન્યા સોધી મૂકી છે. હવે કંઈ વિચાર કરવાનો છે જ નહિ. અમે તારા જ આવવાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. ”

“પણ હું કન્યાને જોવા માગું છું.” અપૂર્વે વચ્ચે કહ્યું. આવી વિચિત્ર માગણી માતાને ગમી તો નહિ, પણ તેને ના કહેવાની તે હિંમત ન કરી શકી.

૩

અપૂર્વે જોવો વિદ્વાન માણસ આ ગામડિયણ છોકરીને પોતાના બધા પરિચય આપવાને આટલો બધો ઉત્સુક શામાટે રહેતો હશે તે અમે નથી કહી શકતા. આ મૂંઝાણ છોકરી તેની પરવા ન કરે અને ગોપાળની સાથે જ રમવાનું પસંદ કરે, એમાં અપૂર્વને તે શાનું ખોટું લાગતું હતું? તે એને શામાટે જણાવવા ઇચ્છતો હતો કે કલકત્તાના આગેવાન માસિકોમાં પોતાના લેખો છપાતા હતા. પોતાનું લખેલું પુસ્તક થોડા જ વખતમાં પ્રકટ થવાનું છે, અને પોતાની દ્રંકમાં જિંદગી જાતના સુંદર નોટપેપર છે, એવી એવી વાતો તેને જણાવવાની એને કેમ ઇચ્છા થતી હતી?

સાંજે માતાએ અપૂર્વને પૂછ્યું: “કેમ, કન્યા જોઈ? પસંદ છે ને?”

સંકોચથી અપૂર્વે કહ્યું: “હા; તે જોમાથી એક પસંદ છે.”

માએ કહ્યું: “જોમાંથી એક? એટલે? એનો અર્થ શું?”

ઘણા જ વાદવિવાદ પછી માતા સમજી શકી કે અપૂર્વની પસંદગી મૃદુમથી ઉપર ઉતરી હતી. આ સામળતાં જ તેને ખી. એ.ની ડિગ્રીમાં પરીક્ષક સક્તિની ખામી જણાઈ! મા દીકરા વચ્ચે ખૂબ વાદવિવાદ થયો. છેવટે માને કબૂલ કરવું પડ્યું કે મૃદુમથી એક ન સુધારી શકાય એવી તો નથી જ. વળી એ કંઈ ઓછી સુંદર નથી. એના ખોડખાંપણ વગરના સૌન્દર્યમાં કંઈક અજળ આકર્ષણ તો છે જ, પણ ખીજી જ પહે તેને એના કાપેલા વાળ વાદ આગ્યા. એ સાંભરી આવતાં જ માના મ્હો પર તિરસ્કારની છાયા આવી ગઈ. મનમાં ગમે તે ભાવ થયા, પણ અપૂર્વ તેને ચહામ છે, એ જાણીને તેને સંમતિ આપવી પડી.

અનંતરાયને આ સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા. તે નદીના ઘાટ પર દૂર આવેલા એક સ્ટીમર કંપનીના સ્ટેશનપર નોકરી કરતો

હતો. ટિકિટો વેચવી, સ્ટીમર પર માલ ચઢાવવો ઉતારવો, એ તેનાં દરરોજનાં કામ હતાં. ત્યાં તેને નાની-ઝૂંપડીમાં રહેવું પડતું. ઉપવા સમાચાર સાંભળી તેની આંખમાં આંસ આવ્યાં. પણ તેમાં હર્ષનાં કેટલાં અને શોકનાં કેટલાં, એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. તેણે રજા માટે સાહેબને કલકત્તે અરજી કરી. પણ છોકરીના લગ્નને માટે રજા આપવી, એ અંગ્રેજ મેનેજર સાહેબને બહુ અગત્યનું કામ ન જણાયું, તેથી અરજી નામંજુર થઈ! આથી અનંતરાયે લગ્ન મુલતવી રાખવા માટે અપૂર્વની માતાને લખ્યું. પણ ત્યાંથી યે અરજી નામંજુર થઈ! આખરે અનંતરાયે નિરાશ થઈ પોતાના હમેશના-અનંત-કામમાં ચિત્ત પરોવ્યું!

અહીં, મૃદુમયીને તેની માએ અને મામતી બીજી સ્ત્રીઓએ શિખામણ દેવા માડી કે હવે તો તારે તારું વર્તન સુધારવું જોઈએ. સાસરે કંઈ આમ નહિ ચાલે. આવા રમતિયાળવેડા, અંચળના, ખડખડાટ હસવું, છોકરાઓ સાથે રમવું, ગમે તેમ ખાવુંપીવું, વગેરે તારી સાસુ ચાલવા દેશે નહિ! આ બધું સાંભળીને મૃદુમયીના મનમાં તો ફસી જ ગયું કે લગ્ન પછીની જિંદગી બહુ જ દુઃખભરી છે. લગ્ન એટલે જિંદગી સુધીની જોલ, અને અંતે ફાંસીની સજા! તેણે હાંત ક્યકચાવીને કહ્યું: “મારે નથી પરણવું.”

૪

પણ મૃદુમયીને પરણવું તો પડ્યું. હવે તેને માટે તો જાણે, આખું જગત સાસરાની ભીંતો વચ્ચે સમાઈ ગયું! સાસુ તેને ઘરનાં કામ-કાજ સોંપવા લાગી, અને કપડા આપવા લાગી કે “હવે તું કંઈ નાની નથી. તારૂં આતું વર્તન અમારા ઘરમાં નહિ ચાલે.” આનો અર્થ મૃદુમયીએ એવો ક્યો કે મારે મારા વર્તનને યોગ્ય સ્થળ શોધી લેવું! તેથી તે જ સાંજે તે ઘરમાંથી ગૂમ થઈ ગઈ! તેને શોધવાને બહુ યે મહેનત કરી, પણ બધું ફાગડ. છેવટે તે ક્યાં છપાઈ હતી તે જોવાને કહી દીધું. આ બનાવ બન્યા પછી સાસરે રહેવું તેને અસહ્ય થઈ પડ્યું.

રાત્રે અપૂર્વે તેને શયનગૃહમાં પૂછ્યું: “શું તું મને નથી ચહાતી ?”

મૃણ્મયીએ કહ્યું: “ના; હું તમને દિદિ જ નહિ ચાહી શકું.

તમે શામાટે મારી સાથે લગ્ન કર્યું ?”

આ સવાલનો જવાબ અપૂર્વે આપી ન શક્યો. યૂનિવર્સિટીએ પણ એ નહોતું શીખવ્યું. તેણે મનમાં જ કહ્યું: “કાંઈ દિદર નહિ. આ ઉદ્ધત હૃદયને પણ હું ગમે તેમ કરીને વશ કરીશ.”

ખીન્ને દહાડે સામુએ મૃણ્મયીને ઓરડામાં પૂરી દીધી. તેણે બહાર નીકળવાનો માર્ગ ન જોવાથી કોંઈ બરાબરને દાંત વડે રમખાંડના ચીરેચીરા કરી નાખ્યા, અને પોતાના બાપને ખૂસો પાડવા લાગી.

આ વખતે અપૂર્વે આવી તેના વાગ સમા કરવા માંડ્યા. મૃણ્મયીએ તેનો હાથ તરછોડી નાખ્યો. અપૂર્વે તેના કાન આગળ મ્હોં રાખીને કહ્યું: “મેં છાતુ'માંતુ' બારણું ખોલી નાખ્યું છે. ચાલ, તને બહાર લઈ જાઉં.”

મૃણ્મયીએ જોરથી માથું ધ્રુણવીને ના કહી. અપૂર્વે તેનું મ્હોં ઉંચું કરીને કહ્યું: “જો, બહાર કેણુ ઉભું છે ? જોપાળ તારી સાથે રહેવા આવ્યો છે. તારે જ્યું છે કે નહિ ?”

“ના.”

આ જોઈ જોપાળ હસતો હસતો દોડીને જતો રહ્યો. અપૂર્વે મુગ્ધ બની એક બાજુએ બેઠો. મૃણ્મયી રેતી રેતી ઉંધી ગઈ, એટલે તેણે બહાર જઈ બારણું બંધ કર્યું. ખીન્ને દહાડે મૃણ્મયીના પિતાનો કાગળ આવ્યો. તેમા પોતે લગ્ન પ્રમંગે ન આવી શકવા માટે શોક પ્રદર્શિત કર્યો હતો અને પોતાની વ્હાલી પુત્રીને અનેક આશીર્વાદ લખ્યા હતા. હાથમા કાગળ લઈ તેણે સાસુ પામે જઈ કહ્યું: “મારે મારા બાપા પાસે કુશીર્ગંજ જવું છે.”

જવાબમાં સામુએ તેને અનેક મ્હેણાં સંભળાવ્યાં અને કહ્યું: “વાહ ! બાપની શી વાત કરવી ? બિચારાને રહેવા ઘર તો પૂરું મળતું નથી; તે વળી તમને ક્યાં રાખશે ?”

મૃદમધી પોતાનાં ઓરડામાં જઈ રોવા લાગી. રાત્રે અપૂર્વ ઉંઘી ગયો એટલે તેણે હળવે રહીને બારણું ઉઘાડ્યું અને ઘરની બહાર નીકળી ગઈ. આકાશ વાદળોથી ઘેરાયેલું હતું; પણ તેને મારે પૂરતો પ્રકાશ હતો. ક્યે રસ્તે ચઢીને કુંદીગંજ જવાશે, તેની એને ખબર ન હતી. જે રસ્તેથી ટપાલી જતો હતો તે રસ્તે બધાં માણસ જતાં હશે, એમ તે ધારતી. તેથી તેણે એ ટપાલીના જ રસ્તો લીધો. સવાર સુધીમાં તો તે ચાલીને લોચ યઈ ગઈ.

આ વખતે પક્ષીઓ પ્રાતઃકાળનું સ્વાગત ગીત ગાઈ રહ્યા હતાં. મૃદમધી ગામની બજારમાં આવી પહોંચી હતી. એક રીતે તો તેની સુસાદરી અહીં જ પૂરી થઈ. તેણે ટપાલીની ડાંગની કડીનો અવાજ સાંભળ્યો. તેની પામે જઈ મૃદમધી બોલી: “મારે મારા બાપા પાસે કુંદીગંજ જવું છે. તમે મને ત્યાં લઈ જશો?” પેલાએ તો એટલો જ જવાબ આપ્યો કે “કુંદીગંજ ક્યા આબું તેની મને ખબર નથી!” આટલું કહીને તેણે ટપાલીની હોડીવાળા ખલાસીને જમાડ્યો અને તેમાં બેસી રસ્તે પડ્યો. તે બિચારાને દયા બતાવવા જેટલો પણ વખત ન હતો! મૃદમધીએ એક બીજા ખલાસીને બેઈ બૂમ પાડી અને પોતાને સામે માર લઈ જવાને કહ્યું. એટલામાં કેાઈએ કહ્યું: “અરે, તું અહીં ક્યાંથી?”

મૃદમધીએ આગરતાથી તેના તરફ બેઈ કહ્યું: “વનમાળી, મને મારા બાપા પાસે કુંદીગંજ લઈ જા.”

વનમાળી તેના ગામનો જ હતો અને તેનો સ્વભાવ સારો પેટે નજીવો હતો. તેણે કહ્યું: “તારે તારા બાપા પાસે જવું છે ને? ચાલ, બેસી જા મારા વહાલુમાં. હું તને લઈ જઈશ.” મૃદમધી તેના વહાલુમાં જઈને બેડી. એટલામાં તો આકાશ વાદળોથી ઘેરાઈ ગયું અને જોતજોતામાં મૂઝળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. આખી રાતના યાદ અને હળગરોને લીધે મૃદમધી ઉંઘી ગઈ. તે જાગી ત્યારે તેણે બેઈ કે તે પોતાને સાસરે પોતાની પથારીમાં જ સૂતેલી છે!

અપૂર્વે માને કહ્યું: “એને કુશીર્ગજ મોકલવામાં શો વાંધો છે?” માએ જવાબમાં તેને સારીપેડે મેણાં માર્યા. તેને ન સમજાયું કે આટલી બધી સારી કન્યાઓ છોડીને અપૂર્વે આને જ યામાટે પમદ કરી હશે.

૫

મધરાત થઈ. અપૂર્વે મૃદમયીને જગાડીને કહ્યું: “તારે તારા બાપા પામે જવું છે ને?” મૃદમયીએ હા પાડી. તેણે પહેલી જ વાર અપૂર્વે તરફ કૃતઘતાથી જોયું. મૃદમયી તૈયાર થઈ તે દરમ્યાન અપૂર્વે એક પત્ર લખી ઓરડામાં મૂક્યો, અને પછી બંને એક બીજાના હાથ પકડી અંધારી રાતે નિર્જન રોડીઓ અને મહોલ્લાઓમાં ચઢીને આનંદપૂર્વક માર્ગ દાપવા લાગ્યાં.

ઘાટપર જઈ બંને વહાણમાં બેઠાં. મૃદમયીના મનની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. તેને તો ઉંધ જ આવી ગઈ. બીજે દહાડે જાગી ત્યારે તો તેના આનંદનું પૂછવું જ શું? મુદર લીલાં લીલાં બેતરો, મોટાં બજારો ને ચહેરો માર્ગમાં આવતાં હતાં. કોઈ કોઈ સ્થળે ઘાટપર પુષ્કળ વહાણો લંગર કરી પડેલાં હતા. તે દહાડે તેણે અપૂર્વને અનેક સવાલ પૂછ્યા: “આ બધાં વહાણો ક્યાંથી આવતાં હશે? એ ક્યાં જાય છે? એમાં શું ભરેલું હશે? પેલા ગામનું નામ શું? આ કયો ઘાટ? વગેરે” અપૂર્વ સાચાખોટા-જેમ આવે તેમ-જવાબ ફેંક્યે જતો અને મૃદમયી પણ તેમા જ મંતોષ માનતી.

બીજે દહાડે તેઓ કુશીર્ગજ પહોંચ્યા. અનંતરામ એના અનંત હિસાબ લખ્યા કરતો હતો. સામે એક નાના મેજપર થોડકા-બંધ રજિસ્ટરો અને ચોપડા પડ્યા હતા. તેને કાને “બાપા” શબ્દ પડ્યો ત્યારે જ તેને તેમના આગમનની ખબર પડી. પુત્રી અને જમાઈને જોઈને તેની આંખ આંસથી છલકાઈ ગઈ. આ યુગલનું સ્વાગત કેમ કરવું, એના વિચારમાં તે પડ્યો. તે પોતે તો બહુ જ સાદો ખોરાક લેતો, પણ આ અતિથિયુગ્મને એવું ભોજન તે શે

જામાડાય ? મુદ્દમયી બોલી: “ જાપા, તમે ચિંતા ન કરશો. અમે હાથે જ ભોજન બનાવી લઈશું. ”

અપૂર્વે પણ આ વાતને ટેકો આપ્યો. આ નાનકડી કુપડીમાં આજે આનંદ તો સમાતો નહોતો. આખો દહાડો માણસોથી ભરેલાં વડાણ આવળ કરતાં અને સાંજે તો બધું મુનકાર બની જતું. મુદ્દમયીની રમોઢમાં ઘણી બૂલો ચતી અને તેથી જામતી વખતે મરકરીઓ ચતી. આમ ત્રણ દિવસ વીતી ગયા. આ આનંદનો હવે અંત આવવાનો હતો, કારણકે અનંતરાયે પણ પુત્રી-જામાઈ ઘેર જાય એ જ યોગ્ય ધાર્યું.

બંને જણ ઘેર પહોંચ્યાં. અપૂર્વની મા મ્હોં ચઢાવી બેઠી હતી.

૬

અપૂર્વે કાવદાનો અભ્યાસ કરવા માટે કલકત્તે જવાની ઇચ્છા દેખાડી. માએ બેદરકારીથી કહ્યું: “ એ તો બધું જાણ્યું; પણ તારી વડુનો શો બદામત્ત ક્યો ? ”

“ કેમ વળી ? એમાં બદામત્ત શો કરવો તો ? ” અપૂર્વે કહ્યું: “ એ અહીં જ રહેશે. ”

“ ના; એ મારા ભેગી નહિ. એને તારી સાથે લઈ જા. ”

“ ઠીક. જેવી તમારી મરજી. ” અપૂર્વે ખિન ચહેને કહ્યું અને પછી તે કલકત્તે જવાની તૈયારી કરવામાં મૂકાયો.

તેણે મુદ્દમયીને કલકત્તે આવવાનું કહ્યું; પણ તેણે તો ના પાડી. અપૂર્વે પૂછ્યું: “ શું તું અને નથી આહતી ? ”

આ સવાલનો જવાબ તે ન આપી શકી. અપૂર્વે ફરીથી કહ્યું: “ શું હજી ગેપાળથી છૂટા પડવું નથી ગમતું ? ”

“ ના. ”

“ હું તો કદાચ એ ત્રણ વર્ષ સુધી ચે પાછો ન આવું. ”

“ પાછા આવો ત્યારે ગેપાળ માટે એક મહેનો ચાલુ રહેના આવશે. ”

“ ત્યારે તારો વિચાર અહીં જ રહેવાનો છે ? ”

“હા, હું મારી મા પાસે રહીશ.”

દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી અપૂર્વે કહ્યું: “દીક; હવે જ્યાંસુધી તું મને અહીં આવવા કાગળ નહિ લખે, ત્યાંસુધી હું નહિ આવું. હવે તું સ્વતંત્ર છે.”

મૃદુમયીએ કંઈજ જવાબ ન આપ્યો. તે રાત્રે અપૂર્વને જરાયે ઉંઘ ન આવી. સહવાર પડતા તેણે મૃદુમયીને ઉડાડીને કહ્યું: “જવાનો વખત થયો છે; માટે ચાલ, તને તારી મા પાસે પહોંચાડી આવું.”

હેતુપૂર્વક મૃદુમયી ઉડીને બેઠી થઈ. અપૂર્વે તેના બંને હાથ પકડીને કહ્યું: “મેં તને તારા બાપા પાસે જવામાં મદદ કરી હતી. આજે હું તેનો બદલો માગું છું.” ~

“શો ?”

“મને પ્રેમથી એક ચુંબન આપ.”

આવી ઘેલી વાત સાંભળીને મૃદુમયીએ હસી દીધું. ખીજી પળે તેને ગંભીર થયેલી જોઈ પોતાનું મોં તે તરફ ફેરવી અપૂર્વે તેના ગાલ પર એક ચુંબન કર્યું. મૃદુમયી ફરીથી હસી પડી !

૭

પિયેર ગયા પછી આશ્ચર્ય સાથે મૃદુમયીએ જોયું કે તે ઘર હવે તેને પહેલાં જેટલું ગમતું નહોતું. ત્યાં તેને એન જ નહોતું પડતું. વખત જવો બહુ દોલસો લાગતો. તેને ખજર ન પડી કે પહેલાં આ ઘરમાં શું હતું અને હવે શું નથી. થોડા દિવસ વીત્યા એટલામાં તો તેને આખું ગામ વેરાન જેવું લાગવા માંડ્યું. કોઈ પણ વાતમાં, કોઈ પણ સ્થળે, જણે રસ જ ન હોય, એમ તેને થયું. તેને હવે કલકત્તે જવાનું મન થયું. તેને એટલું તો સમજાયું કે છેલ્લી રાત્રે તેના જીવનમાં કંઈક અદ્ભુત ફેરફાર થઈ ગયો હતો ! જાડ જેમ પાછી ગયેલાં પાંદડાને ખેરવી દે છે તેમ તેણે પોતાની ઉદ્ધતાઈનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. તેના હસવાનો ધ્વનિ પણ બદલાઈ ગયો. ગોપાળ સાથે રમવા જવાનો વિચાર માત્ર આવતા જ તેને ગભરામણ થવા

માંડ્યું. છેવટે એક દહાડો તેણે પોતાની માને કહ્યું: “મા; મને મારે સાસરે મૂકી આવ.”

સાસરે જઈને મૂંઝમથી સાસુને પગે પડી. સાસુએ હર્ષથી આગીર્વાદ આપી વહુને હડાડી. એક જ પગમાં સાસુવહુમાં મંપ થઈ ગયો! અણુજનાવનું વાદળ દૂર થઈ ગયું અને આંસુઓના વર્ષાથી આકાશ નિર્મળ અને ચમકતું બની ગયું.

પૂર્ણ યૌવનમાં આવના મૂંઝમથીના શરીર અને મનમાં એક પ્રકારની ભેચેની થવા લાગી. તે મનમાં તે મનમાં બડબડતી પોતાના સ્વામીને પ્રૂઢવા લાગી કે “હું તમને બરોબર ન ઝાળખી શકી, તો તમે યામાટે એટલી ધીરજે ન રાખી? તમે યામાટે મને જોર જુલમથી તમારી સાથે ન લઈ ગયા? મેં તમારું કશું ન માન્યું, તો તમે યામાટે મારી જક દૂર ન કરી?”

આજ અચાનક તેને અપૂર્વની તે દહાડાની હેતુબરી દૃષ્ટિ અને મધુર સ્વંબનનું બધું રહસ્ય સમજાઈ ગયું. હવે જ તેને માદ આનંદ કે પોતાના તેડાન્યા વિના અપૂર્વ પાછો નથી આવવાનો તરત જ તેણે અપૂર્વ આપેલો ખુંદર નોટપેપર ઠાક્યો અને ઠાગળ લખવા માડ્યો. કંઈ પણ મંત્રોધન કર્યા વિના જ તેણે મોટા મોટા અક્ષરે ઠાગળ લખવો શરૂ કર્યો:

“તમે મને ઠાગળ કેમ ન લખ્યો? તમારી તખીઅત કેમ છે? તમે જલદી ઘેર આવો.” ઠાગળ શું લખવું તે ન સમજાયું. બહુ વાર વિચાર કરીને છેવટે તેણે લખ્યું: “હવે મને જરૂર ઠાગળ લખજો. તમારા સમાચાર લખવાનું જૂઠતા નહિ. માજી આનંદમાં છે. ગઈ દાયે રાતે આપણી લાલ ગાયને વાજરડો આવ્યો છે.”

હવે તો કાંઈજ લખવાનું બાકી નહોતું રહ્યું! અને બાકી રહ્યું હોય તો તેને ખબર નહોતી. દરમાં પત્ર જીડીને તે પર તેણે ઘણા જ પ્રેમથી “શ્રી અપૂર્વ કૃષ્ણરાય, કલકત્તા.” એમ લખ્યું. સરનામામાં આથી વધારે બીનું કંઈ લખવું પડે છે કે નહિ તેની એને

ખબર નહોતી, અને તેથી જ તે પત્ર અપૂર્વને ન પહોંચ્યો હોય તો તે માટે અમે પોસ્ટખાતાને જવાબદાર નથી ગણી શકતા.

૮

રત્ન પડી તો એ અપૂર્વ ઘેર ન આવ્યો. માએ વિચાર કર્યો કે મારાથી નારાજ થયો હશે, અને મૃદમયીએ ધાર્યું કે મારા દાગળથી નારાજ થયા હશે. બંને જણે કલ્પકત્તે જવાનો મનસુભો કર્યો; અને અપૂર્વને ખત્તર આપ્યા વિના જ તેઓ કલ્પકત્તે ગયા. અપૂર્વના બનેલી કલ્પકતામાં રહેતા હતા તેમને ત્યાં તેઓ હત્યા. બનેલીએ અપૂર્વને પત્ર લખી જણાવ્યું કે “તમારા મા અહીં આવ્યાં છે, તો તેમને મળવા આવજો. આજે રાત્રે જન્મવાનું પણ અહીં જ રાખજો.” અપૂર્વ આ વખતે પોતાની પ્રતિજ્ઞા ભૂલી જઈને પત્ર લખવા બેઠો હતો, પણ તે ન લખતાં તે બનેલીને ત્યાં ગયો. માને જોઈ તેણે પૂછ્યું: “ઘેર બધાં ખુશીમાં છે ને?”

“હા; હું તને તેડવા જ આવી છું.”

અપૂર્વે પરીક્ષા પાસે હોવાનું બહાનું કાઢ્યું, પણ બનેલીએ એ સાંભળીને મશ્કરી કરવા માડી ને મોટી બહેને તેમાં ટાપશી પૂરવા માંડી, એટલે તે વધારે ન બોલી શક્યો.

આ મશ્કરીથી અપૂર્વ બહુ જ ચીડાયો. ‘તેણે પોતે જ આવવા ના પાડી હશે,’ એમ ધારી તે પૂછવાનું સાહસ ન કરી શક્યો.

વાળુ કર્યા પછી મોટી બહેને તેને ત્યાં જ સૂઈ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. અપૂર્વે ના કહી. બનેલીએ કહ્યું: “આજે હવે રાતને પહોર નહિ જાઓ તો શું બગડી જવાનું છે? ત્યાં કેણુ તમારી રાહ જોઈને બેઠું છે?”

બહેન બોલી: “ના ના, ભાઈ; તમે બહુ જ ચાકી ગયા છો એટલે આજે હવે અહીં જ રોકાઈ જાઓ. જાઓ પેલા ઝોરડામાં સૂઈ જાઓ.”

બતાવેલા ઝોરડામાં અપૂર્વ ગયો. ત્યાં સંપૂર્ણ અંધકાર હતો. બહેને પૂછ્યું: “દીવો લાવું?”

અપૂર્વે ના કદી પલંગ શોધી કાઢ્યો. એ જ વખતે આમૂષ
જોયી બરેલા બે કોમળ હાથ તેના ગળાની આમપાત્ર વીંટળાઈ ગયા
અને ઓછાંપુટે ક્ષોધ પ્રદેશ પર ચુંબન કર્યું !

. પહેલાં તો અપૂર્વ ચમક્યો, પણ બહારથી મક્કરીના રૂપમાં
“હીવો છાતું કે ?” માંત્રગનાં તે સમજી ગયો કે આ તે જ ચુંબન
છે, કે જે પહેલાં હસનાં હસનાં મન્યું હતું અને આજે પોતાની
મેળે જ મગી રહ્યું છે.”

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

● રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની વાર્તાનો અનુવાદ

આશાનો સન્દેશ

—રામ વિદ્યાલ—

માનવી ! નહિ નહિ વધ્ય નિરાશ,
તુજ પ્રકૃતિમાં બર્ષો પ્રકાશ; ... કુવં

: આ તો ક્ષણિક નિમિર આભાસ,
નથી એ કારણ થવા નિરાશ; ...માનવીં

લાખ વાર પડી આપડી ભય,
એક દિન આવક બેશું ચાય; ...માનવીં

વિદ્રાગલ વચ્ચેની વાટ,
વીર નરોને લખી લલાટ; ...માનવીં

પ્રતિ જનમાં રહ્યું પ્રમાણ,
લક્ષ્યે જઈ સદુ લેશે લ્હાણ; ...માનવીં

સ્વ. ગિરિધર

હાલમહામહા-
રમારકમથ

}

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

{

ચિત્રકર-
શ્રી રામરાવ

હાજમહમ્મદ-
રમારક-એ

મીડી મૂળવણી

{ ચિત્રકાર
પુલિન બિહારી

મીઠી મૂંઝવણ

—કવિગીત—

૧

જ્યારે જઈ હું પ્રિયતમને વાસ રાતે એકલી,
ગાના ન પક્ષીગણ, હલે અનિલે ન, હાર ગૃહો તણી
જે પાસ પોળની શાંતિમા સારો વખત ભભી રહે;
કિંતુ નૃપુર મુજ ચરણના મધુ રવ કરે હા! પદપદે,
ને મુજને લગિજત કરે.

૨

જ્યારે હું જેસીં અટારીએ પ્રિયતમ તણો પદરવ મૂંઝું,
પણો ન હાલે વૃક્ષપર, નદી-સલિલ શાન્ત થઈ જતું,
જણે પડી અસિ રિથર કે નિદ્રસ્થ રક્ષક પદ પડે;
ઉન્મત્ત હર પણ ધનધમે; ના જાણું શાન્ત કરે ક્યમે,
ના જાણું શાન્ત કરે ક્યમે.

૩

જ્યારે પિયુ અહીં આવીને મુજશું અડોઅડ જેસતા,
તન ધ્રુજતું, નયનો હલે, થાયે રજનીં સ્થામલ મહા,
વાઈ અનિલ દીપ ઝૂંઝવતો, તારક મુખે પડેલો કરે
આ મેઘગણ; પણ હૃદય મ્હારે હીરલો ઝળક્યા કરે;
ના જાણું ક્યાં સંતાડું એ.*

‘વિવિત્સુ’

અતિ-પતિના ચોતરા

ગોધરાની એક બાગેળે બે ચોતરા છે. ચોતરા ઉપર મોઢું વડનું ગાંઠ છે. વડની અનેક વડવાળાઓ ચોગરદમ પ્રસરીલી છે અને ચોતરા ઉપર વડની ઘટાથી ઉનાળાના સખ્ત તાપમાં પણ ઠંડક રહે છે. જતા આવતા મુસાફરો અહીં ઘડી વિસામો લે છે. બેતરમાંથી ભારા લઇને આવતી સ્ત્રીઓ ઘડી રડી અહીં ભારા ઉતારે છે અને ગાડાવાળા જરા પોરા ખાવા, બગેળેને જરા આરામ આપવા, અહીં ગાડાં ઉભાં રાખે છે. ગારે માસ અહીં એક પરખ બેસે છે તેનું પાણી પી તરશ્યા વટેમાર્ગીઓ તરથ છીપાવે છે.

ઋણાતુર્બંધથી, એક દિવસ બપોરે હું આ સ્થળે જઈ મહા. વિકટ સંસારમા, આટલું ક્ષણિક, પણ સુખ આપનાર સ્થળ ભેઠ, ચોતરા બંધાવવાની અને પરખો બેસાડવાની આપણી પ્રાચીન રીતમાં કેવું પુણ્ય રહેલું છે, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. મહેં મોં ધાધું, પાણી પીધું અને થોડીવાર બેઠા પછી હાવાનો સંદેશ કરતો હતો, એટલામાં પાણી પાનારી ડાહીએ મહારી સાથે વાતો કરવા માંડી, એટલે બેઠો. મહારે ગામ, નાત, ક્યાં જતું, ક્યાંથી આવ્યા, વગેરે સવાલોના જવાબ આપ્યા પછી મહેં ડાહીને પૂછ્યું કે આ ચોતરા કાણે બંધાવ્યા અને પરખ કાણે બેસાડી છે. પૂછનાં તો પૂછ્યું, પણ પછી વિચાર આવ્યો કે એ બિચારી શું બચતી હશે? આવાં સ્થળોના ઇતિહાસ જ આપણા દેશમાં કાણ બચે છે? પણ એ મહારી શૂન હતી. ડાહી તરત જ ટદાર થઈને બેઠી અને ચોતરાનો ઇતિહાસ કહેવા લાગી.

“ બહુ વર્ષ થયા. હું નહાની બાળક હતી તે વખતે આ ચોતરા બંધાયેલા. અમારી પાડોશમા એક બ્રાહ્મણની છોકરી રહેતી હતી. એનું નામ અતિ. તેર વર્ષે એ પરણી. પરગામથી જન આવી હતી. લગ્ન બહુ ધામધૂમથી થયા હતા; અને વરકન્યા વિદાય થયા તે દિવસ પણ મહેને હજી ચાલુ છે. ” આટલું કહેતાકહેતા ડોશીની આખમાથી આમૂ પડવા લાગ્યા. ડોશીએ આગળ ચલાચું: “ શરણામ્રઓ વાગી; ગાડા જોડાયા; વરકન્યાને છોડાગાઠણ કરીને એક વહેલમા બેસાડવામા આન્યા. અમે બધા વળાવવા ગયા. આ જગ્યા સુધી રોતારોતા ને ગીતો ગાતા અમે આવી પહોંચ્યા. એ વખતે ગાડી નહિં, ટપાલ નહિં, તાર નહિં. પાછા અતિ જ્ઞેનના મ્હો ક્યારે જોઈશુ તે થે નક્કી ન્હોતું. એ વખતે તો પગમા જવુ ને મરવું બે ય બરાબર. વર્ષ ૧૦ મહિને કોઈ આવતાજતા સાથે સંદેશો આવે. નહિતો ‘ કાળો-તરિયો ’ કોઈ મોત થયું હોય તો અગુબ કાગળ લાવે અને બ્રાહ્મણ કે ભાટ કંઈ શુભ પ્રસંગ હોય તો કંકોતરી લાવે. સાસરામા સુખ-દુઃખ હોય તે બિચારી બાળક છોકરીઓ શીઝશીઝને વેડે. વેગ-જાતી વાટ, ને મસ્તામા ભો, એટલે સાગ સંગાથ વગર ન અવાય કે ન જવાય.

“મારગડો ભૂલી, અરેરે, મારગડો ભૂલી;
પરદેશી પખી, અમે છીએ, પરદેશી પખી.
બાપે રે મને પરદેશમા દીધી,
મુવા સુધી ખખરો ના લીધી,
અરેરે મારગડો ભૂલી.”

એવા એવા ગીત અમે તે વખતે ગાતા ને રોતા. હવે તો ગાડીએ કરીને એ બધું દુઃખ ગયું.

જનની સાથેસાથે અહીં સુધી બધા આબ્યા; મળ્યા, બેટયા, આખરે છૂટા પડ્યા. અમે બધા ગોધગ તરફ વળ્યા ને જન જનને રસ્તે પડી. બધાં પાછા શ્યાં, પણ એક છોકરો ક્યાક ભરાઈ રહેલો.

એનું નામ પતિ. એને અતિ સાથે એટલો બધો રનેડ કે એમનાં
ફળ ખોળિયાં જ જુદાં; જીવ એક હતો. ન્દાનપણથી સાથે રમેલાં
ને સાથે ઉઝરેલાં. પણ એ નાતે વાલિયા. બાકી સાખ પાડોલી.
એ બિચારો, અતિ વગર કેમ રહેવાશે એના જ વિચારમાં ગાંડા
જેવો ઘણ ગયો. બધાં પાછાં ફર્યા, પણ એ પાછો ન ફર્યો. ધીમેધીમે

આ જ વડના ઝાડ ઉપર એ સ્થાયી.

કાળોઓમાં બરાબર આપે જતી

અતિને એ જોયા કરે અને રૂએ.

વળી અતિ દેખાતી બંધ થાય, એટલે

વધારે ઉચે સ્થડે; વળી દેખાય, વળી પાછી

દેખાતી બંધ થાય, એટલે વળી વધારે ઉચે

સ્થડે. એમ કરતાં કરતાં એ છેક ટોચ

સુધી, પહોંચ્યો, ને જોવાય ત્યાં સુધી

અતિને જોઈ. ઘેર બધાં પતિની શોધ-

ખોજ કરવા લાગ્યાં અને જીવ ઉંચા

થયા. અહીં બિચારાને ટોચ ઉપરથી

પણ વ્યારે અતિ દેખાતી બંધ થઈ,

ત્યારે એને તમ્મર આઝ્યા અને ઘમ્મ

લઈને નીચે પડ્યો ! પડ્યો તેવો જ

એ મરી ગયો ! શોધતાં શોધતાં બધારે આ ભાગોળેથી એનું મડકું

હાથ આપ્યું ત્યારે બધાં સમજ્યાં કે એનું મોન સાચી થયું. એક ગોવાળે

એની ઝાડ ઉપર સ્થડવાની બધી વાત વિગતવાર કહી. શુદ્ધ પ્રેમને માટે

આપેલા આત્મજલિદાનની આ કથા ગોધરામાં ઘેરેઘેર ફેલાઈ ગઈ.

ગામવોકે ઉધરાણું કરીને પતિની યાદગીરીમાં આ ચોતરો બંધાયો."

આ વાન સાંભળીને સ્થાઈ હૈયું પણ બરાબર આપ્યું. શ્રી મહે
પાણી પીધું અને ડોહીને પૂછ્યું: "મા, આ વાત બહુ હૃદયબેદક છે.
પણ એ તો પેલા ચોતરનો ઇતિહાસ થયો; ને અહીં તો એ ચોતરા છે."

ડાશીએ કહ્યું: “ભાઈ, આ બીજા ચોતરાની વાત પણ કહું છું. હજી મારી વાત અધૂરી છે.” એમ કહીને એણે પાછી વાત શરૂ કરી: “ચોતરો થયો. સગાંવહાલાંએ. શોક મૂક્યો. પણ બિચારી અતિને આ વાત કોણ પહોંચાડે? આર મહિને અતિ પાછી આવી. સાસરેથી નીકળી એનું ગાંડું અહીં આવી પહોંચ્યું. ભાગાળ જાળખી, વડ જાળખ્યો, પણ ચોતરો એને નવો લાગ્યો. તેથી ગાડાવાળાને તેણે પૂછ્યું: “ભાઈ, હું મઠ ત્યારે તો આ ચોતરો નહોતો. એ કોણ બંધાવ્યો?” ગાડાવાળાએ બધી વાત માંડીને કહી. એ બિચારો શું જાણે કે આ જ અતિની પાછળ પેલા પતિએ પ્રાણ-ત્યાગ કર્યો હશે?!

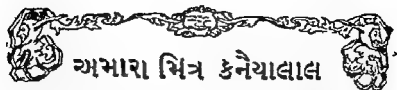
અતિ એ વાત એક ચિત્તે સાંભળી રહી. વાત પૂરી કરી ને ગાડાવાળો જુએ છે તો અતિ ગાડામાં મરેલી પડેલી!

ગામમાં શરી શોક ફેલાઈ ગયો. શરીથી ટીપ થઈ ને ગામલોકે પતિના ચોતરાની પાસે જ અતિનો ચોતરો બંધાવ્યો.

શરી ડાશી રેવા લાગી. શરી મેં પાણી પીધું. વધારે વાર હું એ સ્થળે બેસી શક્યો નહિ!

હરિપ્રસાદ પ્રજ્ઞરાય દેસાઈ

અમારા મિત્ર કનૈયાલાલ

૨૧. રા. કનૈયાલાલના નામથી હવે કોણ અપરિચિત રહ્યું છે ? કોણે સાબળ્યા નથી એમના મન અને વિચાર-સાહિત્ય વિશેના, ક્યા વિશેના, મંગીન વિશેના, ગૃહકથા વિશેના, રાજ્યકારી, ધાર્મિક સામાજિક અને નૈતિક વિષયો વિશેના, અર્થશાસ્ત્ર વિશેના અને એવા એવા અનેક પ્રશ્ન અને વિષય વિશેના ? જગનમા એવો કોઈ પણ પ્રશ્ન હશે કે જેના ઉપર કનૈયાલાલનો સચોટ મન નહિ હોય ?

અમે એમના મિત્રો આ મહાન વ્યક્તિની આ પ્રચ્છદ પ્રતિભાથી અનેક વેળા વિપત્તિમા આવી પડ્યા છીએ; અનેક વેળા એમની માયી મવાહ પ્રમાણે વર્તન કરવાથી જગનમા હાસીને પાત્ર થયા છીએ; પણ પરિણામ ખગન આવે તો કનૈયાલાલ પોતાની અદ્વિતીય તર્કબુદ્ધિથી એનો મગ્નો દોષ અમારા ઉપર જ મૂકે છે, એટલે એમનામા જે ન્યૂનતા છે, એ પોતે બેધ સક્તા જ નથી. અગત્યા મનુષ્યો જ્યારે એમના સમાગમમા પ્રથમ આવે છે, ત્યારે તરત જ કરોળિયાની જાળમા માખી મપડાય તેમ, એમની બોલવાની હટાથી, એમના હાવભાવથી અને એમના કર્કશ પણ મોટા ધાટાથી મોહ પામીને એમની જાળમા સપડાય છે. પછી કમે કમે, ધીમે ધીમે, વખત જતા જેમજેમ આવા મનુષ્યો એમને વધુ આગળતા જાય છે, તેમ તેમ એમની જાળમાથી છટવાના ચત્નો કરતા જાય છે.

સગવાને પણ પ્રથમ કનૈયાલાલ વિશેધણો જ ઉંચો મત હતો. અને એક વખત તેણે કહ્યું હતું કે “કનૈયાલાલમાય તો કનૈયાલાલ જ છે. દરેક વિષયમા પોતે એકા છે.” કનૈયાલાલ મારેનું આ વર્ણન આમેદન છે. દરેક વિષયમા તે સંપૂર્ણ માહિતી ધરાવે છે. કોઈક કાર્ષક વખત તેમની આ માહિતી ખરી પણ પડે છે, એમ મારે

કળ્પ કરવું જોઈએ; પણ સાધારણરીતે તેમના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખનાર માણસ વગર મોતે માર્યો જ નથી છે.

પાછળથી અનુભવ થતો ગયો તેમતેમ સરલાના મતમાં ફેર પડતો ગયો અને આખરે એક વખત તો એ એટલે સુધી બોલેલી કે “કનૈયાલાલ કનૈયાલાલ શું કર્યા કરોછો? એ પોતે જોઈશું બરાબરરીતે જાણે છે, તેટલું જો કામગીર ઉપર ઉતારી લઈએ તો એક કામગીરું પાનિયું પણ નહિ ભરાય!”

આવા અમારા મિત્રમંડળમાંના ઘડોમાં સર્વ જોવા શોભતા, પોતાના ઘાંટાથી જ સત્તુઓની દલીલોનું ખંડન કરનાર આ પ્રમાણ-શાળી પુરુષનું આખું જીવનવૃત્તાંત આ સ્થળે આપી શકાય જ નહિ. માત્ર એમના ચારિત્ર્યના વિવિધ અંગોમાંના એકાદ અંગનું જ અહિં તો નિરૂપણ છે. અસ્તુ.

અમે જ્યારે પહેલાં ગૃહસ્થસાર ચલાવવા માંડ્યો, ત્યારે સરલા ઘણી નાની હતી. (એક વખત હું અને સરલા અમારા મોઢીને ત્યાંથી સામાન લેતાં હતાં, તે વખતે મોઢીએ મને કહેલું કે ‘નાનાભાઈ, આ તમારી ભત્રીજીનું વેશવાગ કર્યું કે નહિ?’ આ ઉપરથી ઘેર આવીને સરલા રડી હતી અને જગતમાં પોતે તદ્દન જ નકામી છે, એવી શંકાથી તેને ખહુ દુઃખ થયું હતું. પરિણામે અમારે જૂના મોઢીને રૂબરૂ આપવી પડી હતી!) આને લઈને જો કોઈ મનુષ્ય સલાહ આપતું તો ખહુ ઉપકારથી તે સ્વીકારતી હતી. એટલે જ્યારે એ કનૈયાલાલના સમાગમમાં આવી ત્યારે કનૈયાલાલ માટે તેને એકદમ માન આવી ગયું. બાજીનું શાક કેમ કરવું ત્યાંથી માંડીને બિલાડીને આંચકી આવતી હોય તો તે કેમ મટાડવી ત્યાં સુધીના દરેક વિષયમાં કનૈયાલાલ સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા હતા, એટલે જ્યારે જ્યારે કનૈયાલાલ અમારે ત્યાં આવે ત્યારે ત્યારે સરલા એમની પાસેથી કાંઈક કાંઈક નવું નવું શીખી લેતી હતી. અલગત, આ નવાં પ્રાપ્ત કરેલાં જ્ઞાનથી શોષવું પડતું અમારે જ!

એક વખત કનૈયાવારે ચૂનો કેમ સગાવવો, એ મંબેધ સરવાને જ્ઞાન આપ્યું. ગૂજરાનમાં ચૂનો સગાવતા કોઈને આવડતું જ નથી, એની એમની માનના હતી માત્ર કનારગામમાં એક માણસ જ આ અદ્ભુત કલા જાણતો હતો અને તેમની પામેથી પેતે મહા મહેનતે સીંખી લાવ્યા હતા, એમ એમનું કહેતું હતું. આ કલાની વખત, મહેનત અને કોશ્સાનો, તેમજ કાકડી મૂકવા માટેના ધાસ-લેટનો ધણો જ બચાવ થાય છે, એમ તેમણે સરવા સમજા પૂરવા કરી આપ્યું અને તે જ વખતે તેમણે આ કલા સરલાને ગિખવી મરલાએ તગત જ એ કના અમારી ચાકરડીને શિખવી.

અમારી ચાકરડી અમર એક નમૂનેદાર ચાકરડી હતી. તે વાદ-વિવાદમાં કોઈ વખત ઉતરતી જ નહિ. તેને પોતાને પોતાના વિચાર કે મન હતા જ નહિ. અમે જે કાંઈ કહેતા તે એ વાધા વિના કમળ ગળતી અને પછી તે કાર્યને કોઈપણ દેગ્દાર સિવાય અને પરિણામ અમથી કોઈપણ જોખમ પોતાને માથે લીધા વિના પોતે કમળી કનૈયા-લાનની ચૂનો અગાવવાની રીત જનારે એને સમજાવવામાં આવી ત્યારે એણે માન એટલું પૂર્યું “તમે મારી પામે આ રીતે ચૂનો સગાવવા માગો?”

“હા, અમર, ” અગાએ કહ્યું. “હવેથી આપણે ચૂનો આવી જ રીતે સગાવશું.”

“હીં, બાઈ ” અમરે જવાબ વાળ્યો.

બીજે દિવસે સવારે અમે મોડા હયા અને દાનજી કમળે બહાર જોડવા ઉપર નિશ્ચિત જોડા એ ન્યુમ્બેધર વાચના માંડ્યું અને મરલાએ રાક મોળના માંડ્યું એ પ્રમાણે પા કના યો, અડધો કનાક યો અને પોણો કના પણ થયો, પગલું મ્હાની નિશા ૧૧ કનાય જણાઈ નહિ, એટલે મરનાએ જમ મારી “અમર !”

અમર આવી અને કહ્યું પેટ જોડી “કેમ, બાઈ ?”

“તું જાણે છે કે ધનિયામાં લમણા ફેરલા વાગ્યા છે અને મ્હાનો વખત ક્યાગ્તો મધ મોડો છે ?” સગલાએ પૂછ્યું.

“ હા બાઈ.” ઉત્તર મળ્યો.

“ ત્યારે ત્યાં તૈયાર થઈ છે ? ” સરલાએ પૂછ્યું.

“ ના બાઈ.” ઉત્તર મળ્યો.

“ ત્યારે આજે કોઈપણ વખત તૈયાર થશે ખરી ? ” સરલાએ કટાક્ષમા પૂછ્યું.

“ જો ખરૂં પૂછાવો તો,” અમરે જવાબ વાળ્યો: “ મને તો લાગે છે કે તૈયાર નહિ થાય.”

“ પણ કાઈ કારણ ? ચૂસે સજગતો નથી ? ”

“ ના બાઈ, સજગે છે તો ખરાબર; પણ ત્યાં માટે પાણી લેના હાથ લાખો કરીએ એટલામા પાણી હોલવાઈ જાય છે.”

અમરને આ પ્રમાણે જોવો સવાય પૂછાય તેવો જ અને તેટલો જ ઉત્તર આપવાની બહુ ખરાબ ટેવ છે. એક વખત જ્યારે હું એની આવી પ્રકૃતિ જાણતો ન હતો, ત્યારે મેં મારા ઓરડામાથી ધાટો પાડીને તેને પૂછ્યું કે “ કેટલા વાગ્યા છે તે તું જાણે છે ? ” આના ઉત્તરમા “ હા જી ” એટલું બોલીને તે પાછી પોતાને કામે વળગી. એએક મિનિટ પછી મેં ઓરડામાથી બહાર નીકળીને અમરને બોલાવીને જ્યારે કંઈ કે “ તે મને ટાઇમ કેમ કહ્યો નહિ ? ” ત્યારે એણે શાત ચિત્તે જવાબ આપ્યો કે “ મેં તો માત્ર એટલું જ જાણ્યું કે હું વખત જાણું છું કે નહિ, એટલું જ તમારે જાણવું હતું; બાકી વાગ્યા છે તો સાડાચાર.”

સરલાએ પાછું પૂછ્યું: “ પણ તેં સજગાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો ? ”

“ હા બાઈ,” અમર બોલી: “ મેં ચાર વખત સજગાવી જોયો. તમે કહો તો ફગી પાછી સજગાવી જોઉં.” અમરને એવી રીતે કામ કરવામા બિલકુલ સંતાપ ન હતો.

આ ઉપરથી સરલાએ પોતે જ ચૂસે સજગાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મને પણ આ પ્રયોગ જોવાની ઇચ્છા થઈ, એથી હું પણ ગયો. સરલાએ પ્રયોગ શરૂ કર્યો. હું અને અમર પ્રયોગ જોવા ઉભા રહ્યાં.

અડધા દલાદ પછી સરવા યુદ્ધમાંથી પગભથ્થ મેળવી પાછી હતી. ચૂકો તો પોનાનો શાંત, કંડો દેખાવ જ્યે ને તેવો કાયમ રાખીને અમારો ઉપહાસ કરતો હોય તેમ જોઈ રહ્યો.

પછી મેં બીકું ઝડપ્યું. મેં મારાથી બનતું કર્યું, કાગ્નિકે એક તો મારે નહા પીતી હતી અને બીજું એ કે જે કાંઈ સરવા નહિં કરી શકે તે મેં કર્યું, એમ કહેવામાં હું ગર્વ માનતો હતો. કનૈયાયાવની દલાની, પદ્ધતિથી જે કાંઈ અનુષ્ઠ ચૂકો સગમાવી શકે તે અનુષ્ઠ જગનમાં નામાદિત થવો જ જોઈએ, એમ મને તે દિવસના અનુભવ પછી જણાયું. સાધારણરીતે પણ ચૂકો સગમાવવો, એ ખાવાનું કામ નથી; પણ એમાં જે બ્રાહ્મણી કનૈયાયાવની સાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે સગમાવવો, એ તો યજ્ઞબર્યુ જ કહેવાય, એમ મારું માનવું છે. જે તે દિવસે મને વિજય મળ્યો હોત તો એ દષ્ટાદત મારે મારાં સર્વ જોગખાણ-પાગખાણવાળાંઓમાં કદીને મોટાઈ મેળવવાનો મારો ખાસ ધરાદો હતો.

પરંતુ મને તેમા વિજય મળ્યો નહિં. મેં આસપાસની પછી વસ્તુઓ સગમાવી, મારો રમાય, મારાં ધોતિયાનો છોડા, પાળી

ગાળવાનો કકડો અને મારો પોતાનો હાથ, તેમ જ સગલાના પગની પાની. આ સર્વ વસ્તુઓને તો ચોડી ઘણી અસર થઈ, પણ ચૂલાને તો જરા યે અસર થઈ નહિ. જાણે શાયરપુર તીજેરી બનાવવાના વસાણામાંથી જ તેને બનાવ્યો નહિ હોય, તેમ તેને જરા પણ આચ લાગી નહિ.

હું અને સરલા ચૂલાની આસપાસ નિરાશ હૃદયે બેઠા. હવે શું કરવું, એવું પણ અમને ભાન રહ્યું નહિ, એટલામાં અમર બોલીઃ “બાઈ, કહેતાં હો તો આજનો દિવસ જૂની રીતે જ ચૂસો સળગાવું ?”

તરત આ વાક્યને સરલાએ પકડી લીધું. “હા, અમર, એ જ પ્રમાણે કર; અને હવેથી રોજ એ જ પ્રમાણે કરજે.”

વળી એક વખત કનૈયાલાલે અરબસ્તાનમાં કૉંશી જે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે કૉંશી તૈયાર કરતાં અમને ચિખવ્યું.

અરબસ્તાનમાં જે લોકો ઘણીવાર કૉંશી પીતા હશે, તો એ દેશમાં ગંદવાડતું કાંઈ માપ જ નહિ રહેતું હોય ! આ કૉંશી બનાવતાં કનૈયાલાલે આઠ પ્યાલા, ત્રણ રકાબી, બે પાતેલી, પાચ ચમચા, એક જાજમ, બે દુવાલ અને પોતાનું આખું શરીર, -આટલી ચીજો બગાડી; અને બે પ્યાલા, એક રકાબી અને એક કાચની કિટલી, - એટલી વસ્તુઓ ફેડી!

અલખત, બ્યારે કૉંશી તૈયાર થઈ, ત્યારે અમે આખીને પછી પીવાની ના પાડી, એટલે કનૈયાલાલ ચીડવાઈ ગયા અને રોજ ખરાબ કૉંશી પીવાની ટેવ પડી ગઈ હોવાથી અમે સારી કૉંશી પી શકતા નથી

અને તેની કદર બહુ શક્તિ નથી, એમ પોતે કહેવા લાગ્યા. માત્ર એના સ્વાદની મીઠાશનો પૂરાવો આપવા કનૈયાલાલ પોતે ચાર પ્યાલા કૉંશી પી ગયા. પરિણામે, અમારે બાડાની ગાડીમાં એમને ઘેર લઈ જવા પડ્યા; જ્યાં એમને સાતેક દિવસ મંદવાડ ભોગવવો પડ્યો!

તે વખતમાં કુનૈયાલાલને એક કાકી હતી, એમ મને સાંભરે છે. કદાચ કોઈ વિષયમાં કુનૈયાલાલ પોતે સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા નહિ હોય-એમ અલગત, જયસ્ને જ બનતું-તો તે વખતે પોતે કહેતા કે “એક દામ કરો; હું મારા કાકીને પૂછાવી જોઉં, એટલી ધીરજ ધરો.” અમે તે વખતે યુવાન હતાં અને સંસારનાં દુઃખોથી અજાત હતાં, એટલે ધીરજ રાખવાનું કબૂલ કરતાં અને છેવટે અનેક ઉપાધિ વેડતાં.

એક વખત કુનૈયાલાલનાં આ કાકીએ કુનૈયાલાલની માસ્ત્રત વાદને ધરમાંથી કહાડવાની દવા અમને મોકલાવી. અમે તે વખતે એક નાના, જરીપૂરાણા બંગલામાં રહેતાં હતાં. તેમાં શટ, ચીરા અને બાંકાંનો સુમાર જ ન હતો. બિચારા ખાભોચિયામાં રહેતા દેડકાઓ પણ ધણીવાર ભૂલથી અમારા રસોડામાં આવી ચડતા હતા. અનેક ઉંદરોએ પોતાની ન્યાતની શારીરિક સ્થિતિ સુધારવા માટે અમારા બંગલાને કસરતશાળા બનાવી હતી, અને અમારાં રસોડાને રાતે રાતે વાંદાઓ પોતાની ‘ધી યંગ વાદા નેશનલ યુનીઅન’ માટેના મકાન તરીકે વાપરતા હતા. સવાર પડે ત્યાં સુધી ધણા વાંદાઓ પોતાના કુંડુંબ સાથે જુદી જુદી શટમાંથી ત્યાં આવીને દિવસનો શ્રમ ઉતારવા નિર્દોષ આનંદ કરતા હતા.

ઉંદરોની હાજરીથી સરલાને એટલો બધો સંતાપ નહોતો થતો, તેમ જ દેડકાનું આગમન પણ દરરોજ નહોતું થતું, એટલે સરલા તે સહન કરી લેતી હતી; પણ વાદાની સામે તેને સખત વાંધો હતો. અમર પણ સરલાના મતને મળતી થતી હતી. એવામાં કુનૈયાલાલને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તાબડોતોળ તેમણે પોતાની કાકીને પૂછાવીને દવા તૈયાર કરાવી લીધી અને તે અમને આપી. સાથે સાથે

તે દવા ઠી રીતે તૈયાર કરવી, એની રીત પણ એમણે એક કાગળ ઉપર લખીને અમને આપી. અમે દવા રમોડામા મૂકવા માડી. વાદાઓને તે ભાવી હોય, એમ લાગ્યું અને બધી ખાઇ ગયા ! જ્યારે પૂરી થઈ રહી, ત્યારે અમે વધારે નહિં મૂકી એટલા માટે દિલગીર થયા હોય એમ જણાયું. પણ એકે વાદો મૃત્યુ પામ્યો નહિ !

અમે આ વાત કનૈયાલાલને કહી. પણ ઉત્તરમાં એમણે ગંભીરાર્થથી માત્ર એટલું કહ્યું: “ખાવા ઘા, ખાવા ઘા, એમનું મોત ભરી રહ્યું છે.”

આ દવા વાદાને એકદમ મૃત્યુ પમાડતી નહિ હોય, પણ એના શરીરનો બાધો જ ધીમે ધીમે તોડી નાખતી હશે, એમ અમે માન્યું. દિવસે દિવસે વાદો નિસ્તેજ થતો જશે, એના સગાવહાલાઓ અને ડોક્ટરો ક્ષયરોગના ઉપચારો કરશે તેમ છતાં પણ એને સુધારો નહિં જણાય, અને અંતે એક દિવસ જ્યાં આપણને સર્વને જવાનું છે ત્યાં આ શાન્તી દુનિયાનો ત્યાગ કરીને વાદો મૃત્યુ પામશે, એમ અમને જણાયું.

આ ઉપરથી અમે ગાંધીને ત્યાંથી પાઠા વસાણા ખરીદ કરીને મોટા જથ્થામા દવા બનાવી અને મૂકવા માડી. ધીમે ધીમે અમારા આખા લક્ષ્મણાના વાદાઓ અમારા ઘરની મૂલાકાત લેવા લાગ્યા. વગર ઝોળખાણના, વગર પિઠાણના વાદાઓ પોતાના બૈરાછોકરાઓને લપ્પલપ્પને અમારા ઘરમા રોજ ગતે આવવા લાગ્યા. રોજ વાદાની સંખ્યામા વધારો થવા લાગ્યો અને એક અડવાડીમા તો ન્યાત-જાતનો ભેદ રાખ્યા વિના એકેએક જાતના વાદા રાતે અમારા ઘરને જ વિશ્રાંતિસ્થાન સમજવા લાગ્યા. માઇલોના માઇલના વિસ્તારમા, માત્ર જે બિચારા વાદા અપંગ હશે અથવા તો જેઓ માદ-ગીને બિઠાને પટકાપ પડ્યા હશે, એમના સિવાય એકેએક વાદો અમારા ઘરનો મહેમાન થઇ ગયો. “મહેમાની કરખે ના થોડી” એમ જાણે અમને કહેવા માગતા હોય તેમ એમની વૃત્તિ થઇ ગઇ

અને તેમજ પોતાની જાતિની રાજકીય, ધાર્મિક તેમજ સાંસારિક મુશ્કેલી પરિપેદા પણ અમારા ધરમા જ ભરવાના કરાવે સર્વાનુમતે પસાર કરી દીધા.

આથી એક ઝગટે અમે આખા શહેરમાંથી વાંદાનો સંતાપ દૂર કરી શક્યું, એવા વિચારથી કુનૈયાલાલ ખૂશ થયા. વાદાઓ દસ દિવસ થયાં આ ઝેરી દવા ખાતા હતા, એટલે મૃત્યુ હવે દૂર નહિ રહ્યું હોય, એમ કુનૈયાલાલ કહેવા લાગ્યા. આથી હું પણ ખૂશ થયો, કારણકે આ પ્રમાણે હજારો અને લાખો વાંદાના બંડારા રોગ કરવા અને તેમની પરોણાચારી કરવી, એ દામ ખરચાણુ હતું, એટલે મને ચિંતા થવા માંડી હતી. હું અને કુનૈયાલાલ એક રાતે આ વાદા-ઓને દવા ખાતા જોવા ગયા. કુનૈયાલાલે ધારીધારીને જોયું તે ઉપરથી કહ્યું કે “એમના પગમાં પહેલાંના જવું જોર જણાતું નથી.” જો ખરું પૂછવો તો, મને તો એમ જ લાગ્યું કે એમના જોવા લડવા અને તાંદુરસ્ત વાદા મેં અગાઉ જોયા જ ન હતા.

જોકે એક વાદો ખરેખર, આટલા લાખોમાંથી અમે મરેલો જોયો, પણ એમા દવાનો હાથ હતો નહિ. એણે ચોરીથી એક સામગ્રી મોટા જથ્થામાં પેટી દવા ઉપાડી હતી. પણ આ ચોરી પકડાઈ, એટલે બીજા ચારેક વાદા એના ઉપર તૂટી પડ્યા અને એને મારી નાખ્યો. વાંદાઓમાં તે આથી બહુ અગત્યગાઠ થઈ ગયો હતો અને આ ખૂન રાજ્યદારી ખૂન તરીકે જ તેઓએ ઠોપી બેસાડ્યું હતું; અને તેની વિધવાને મોટું પેનશન બાધી આપવાની હિલચાલ પણ થવા માંડી હતી. પણ આ સિવાય બીજા એકેય વાદો કુનૈયાલાલની દવાથી મરી ગયો હોય, એમ મારા જણામાં નથી. બીજા તો બધા હજીપુષ્ટ થઈ ગયા હોય, એમ જણાયું. ઉલટું, કેટલાક વાંદાઓ તો આ દવા લઈને પરદેશમાં જઈને હાજીઓ થઈ ગયા અને વાદાઓની જાતમાં ઉત્પન્ન થતી અનેક પ્રકારની નજગાઈ વચ્ચે રોગો ઉપર આ જ દવા આપવા લાગ્યા. આખરે અમે એક સાધારણ માણસે જતાવેલી દવા

બેએક પૈસાની લઈ આળ્યા, જેથી વાંદાની સખ્યામાં ઘણો ઘટાડો થઈ ગયો. નેકે આટલા બધા વાંદાઓ અને એકડા દર્ખા હતા, એટલે તેમને નિર્ભૂળ દેરવા, એ તો અસંભવિત જ હતું.

હમણાં હમણાં હું કુનૈયાલાલની દાણી વિશે સાંભળતો નથી. કદાચ અમારા કોઈ મિત્રોમાંથી જ કોઈને એમની સલાહથી બરાબર વીત્યું હોય અને તેથી તેણે દુઃખના માર્ગો ઉન્મત્ત થઈને તેમનું ખૂન કર્યું હોય ! ને એમ જ હોય તો એ મિત્રનો હું ઉપદાર માનવાની આ તહેર તક લઉં છું.

રા. કુનૈયાલાલના જીવનમાંથી આ માત્ર બેએક પ્રસંગ જ છે અહિં જણાવું છું. બધા જણાવતાં પાર પણ કેમ આવે ? *

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

* અંતિમ ઉપરથી

સોણાં

સખી, સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ ને!
મૂઝનાં કિરણિયાં તેજ,
મૂઝનાં કિરણિયાં તેજ,
ભાન લાખ લાખ પડે દિવડે!
સોનલીએ ધોયા એ દેહ:
સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ ને!

એક અંગોડલે વેણીની ગૂંથણી;
રોપ્યાં ફૂલડાં અનેક,
રોપ્યાં ફૂલડાં અનેક,
ફૂલડાંનાં ફાલ સખી દિવડે!
ફારમના મીઠાઓ મેઢ:
સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ ને!

યન ગન નાચે મોરશે;
ટંગા કેરા શોભનિયા રંગ,
ટંગા કેરા શોભનિયા રંગ,
રંગ અનેશ સખી, દિવડે!
આનંદ આધ અમંગ:
સ્નેહીનાં મોણાં લાખ લાખ ને!

હંચે હંચે ગગન મોદામણ,
તકડી તારલીઓનાં ગુંડ,
તકડી તારલીઓનાં ગુંડ,
ગુંડ કેરી ભાન સખી, દિવડે
વને વને વાદળીની ગૂંચ:
સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ ને!

હર એક હબુ આંગાવાડિયું;
 મીડા મીડા કેયલડીના બોલ,
 મીડા મીડા કેયલડીના બેલ,
 લાખ લાખ બોલડાની દિવડે !
 બોલના બોલ અમોલ:
 સ્નેહીના મોણા લાખ લાખ જો !

સાગરે હર્મિઓ રે ! નાચતી;
 લાખ લાખ હર્મિ કેરી ઝોળ,
 લાખ લાખ હર્મિ કેરી ઝોળ,
 એવી હર્મિઓ રમે દિવડે !
 અંતરનો બાધ્યો હિડોળ:
 સ્નેહીના મોણા લાખ લાખ જો !

ફૂલી ફૂલી આવે વર્મંત રે;
 વાડે વાડે વેલડીઓના ઢાળ,
 વાડે વાડે વેલડીઓના ઢાળ,
 ઢાળ એવા સખી, દિવડે !
 એવી આલી આશ કેરી જળ:
 સ્નેહીના મોણા લાખ લાખ જો !

હમ્મ એક આગણુ રસફૂલડું;
 ફૂલડાની ચાદલીઆ પાખ,
 ફૂલડાની ચાદલીઆ પાખ,
 પાખ કેરી ખૂબ આલી દિવડે !
 ખૂબની અમીઆળી આખ:
 સ્નેહીના મોણા લાખ લાખ જો !

એક માળાનાં લાખ મોતીડાં;
 મોતીડાંના નાના મોટા ઘાટ,
 મોતીડાંના નાના મોટા ઘાટ,
 ચળકે મોતીડાં સખી, દિલડે !
 મોતીડાંની મોઢેરી ભાતઃ
 સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો !

એક ઠાનુડો લાખ ગોપીઓ;
 ગોપીઓની ઘેલી ઘેલી વાત,
 ગોપીઓની ઘેલી ઘેલી વાત,
 એરી એ વાત સખી, દિલડે !
 વાત ભરી જંદાવન વાટઃ
 સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો !

સરવર સે'યલે લહરિયાં લેખો;
 લેખોના ઉડા ઉડા ભેદ,
 લેખોના ઉડા ઉડા ભેદ,
 ભેદો એ ઉડા ઉડેલીએ !
 ભેદોના ભલા શે ! ઉચ્છેદઃ
 સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો !

હસપતરામ પ્રાણરાંકર પાઠક

શ્રદ્ધા

તે એક ફિરિસ્તો હતો. પૃથ્વીપાટલે સૌંદર્ય ને કળા સીંચવા લેને દેવાતો હતો. સંસારમાં ઉપા અવતરતી ત્યારે તે યનોતે પગલે પૃથ્વી પર પધારતો. મંસારીઓ ઉત્સુક નયને મીઠા માંડી લેની રાહ જોતાં—લેને સત્કારતાં. તે કંઈ કંઈ ડુલ્લડાં વેરતો ને સંસારીઓ તે વીણી લેતાં. વીણી વીણી લેનો મનમાન્યો ઉપભોગ કરતાં ને ગુમ કે અતૃપ્ત નિજ પિપાસા છીપવતાં. વર્ષો સુધી આમ ચાલ્યું હતું. પણ માનવ સ્વભાવ જ અતૃપ્ત ખરો ને ?! તે તો સદાખરનાં પિપાસી જ રહ્યાં. પણ આવી અનંત પિપાસા કોની સંતોષાઈ છે જ ? અંતે કાળનો પડદો પડ્યો. ફિરિસ્તાની પૃથ્વીની અવધ પૂરી થઈ ને કંઈ-કંઈના કોડ અધૂરા રહ્યા. એક પાનખરની રુદવારે સારા ય મંસારમાં ગેબી ઘોપણા મુણાઈ. દુનિયાનો તે ફિરિસ્તો અદ્રશ્ય થયો હતો, એમ દશે દિશાઓ ખેલી. લેની રસદહાણુ ઝીલવા ઉત્સુક નયને આકાશમાં નેહ રહેલ સૌંદર્યધેવા રસિકો અને કલાવિદ્ દસાપૂજકો આભા ખની ગયા. સમસ્ત જગત પર નિરાશાનું એક ઠાળું વાદળ ઘૂમતું હતું.

સંસાર બહારની એક નિર્જન ટેકરી પર કોઈ અંધ બિંમુક-કન્યા ઉભી હતી ને ચોધાર આંસુ સારતી. જાણે અંધ નયનોમાથી અપૂર્વ તેજ પ્રગટાવી આકાશના ફિરિસ્તાઓને આકર્ષતી હોય, તેમ ધડીમર તે ગગન તરફ નેહ રહેતી;—જાણે પૃથ્વીની જડતાથી બંદીતી હોય, તેમ પોતાનો પાત્રવ મંકેલી લેતી. ટેકરીની નીચે એક વયોગ્ર યુરુપ ઉભો હતો ને આ લુબ્ધ કન્યાને નેહ રત્વો હતો. ધીરથી ટેકરી પર આવી લેણે તે બાળાને રુદનનું કારણ પૂછ્યું. પણ બાળા તો નિઃશબ્દ ઉભી રહી. માત્ર લેનાં અંધ નયન લેણે આકાશ તરફ ઉંચાં કર્યાં.

તે પુરુષ સહમળ્યો. એના રૂપેરી દાઢીવાળા મ્હેં પર સ્નેહ
સ્મિત ઇવાઈ રહ્યું. પણ એ સ્મિતમાં કાષ્ટક કટુભાવ-કાષ્ટક ઉપહાસ-
ની રેખાઓ હતી. “કેવી ઘેલી ! ગયું તે પાછું કોણ આવે છે ?”-
કદી સ્વાધી તે જતો રહ્યો. પણ તે અંધ આલિષ્ઠા તો ત્યાં જ ઉભી
રહી. મંધ્યા આયમી, પણ તે ત્યાં જ ઉભી હતી. મધ્યરાત્રિના
ભયાનક સ્વરો મંજગાયા, પણ તે સૌની વચ્ચે તે અંધ કન્યાનું
ઝાખું ગીત ગુંજી રહ્યું હતું. મધ્યરાત્રિનો ધોરતમ અંધકાર ચારે
દિશામાં રેલી રહ્યો. એવામાં અકસ્માત અધારના પડદાઓ ચીરી
કાષ્ટક અદ્ભુત તેજ આકાશ પરથી ઉતર્યું. બાળાને જોવાના નમન
નહોતા-અતુભવ કરવાનું શુદ્ધિ-માન રહ્યું નહોતું, અને જના લેના
મ્હેં પરની જ્યોતિ અંધકારમાં સુરપટરીતે રેખાતી હતી. જોત-
જોતામાં પેયો યકાશ હડતો હડતો આવ્યો ને અંધ બાળાને ઉંચકી
ક્રાંતિ હડી ગયો. દિશાઓ બોલી હતી : “ખરેખર ! સ્નેહની શક્તિમાં
કાષ્ટક અશક્ય નથી.” ટેકરી નીચેનો પેસો જુદા પુરુષ બબડ્યો :
“ખરેખર ! આટલા વર્ષો મ્હેં જુસો જ ક્યાં કાઢી.”

ઉમેદરામ વ્યાસ

છેલું ચિત્ર

૧

જગત માત્ર પાગળું નથી, આધળું પણ છે. ઇન્દુકુમારની કલા જગતે છેવટ સુધી કબજા ન જ કરી. એની પીછીનો રંગ ફરતો ત્યાં જીવતા મનુષ્યને બદલે જીવતો આત્મા આવતો. ઇન્દુના રંગમાં જેટલા બાવ હતા તેટલા બીજા ચિત્રકારોની જીવતી મૂર્તિમાં ન હતા. પરંતુ જગત બેકદર છે. એ દા પાગળું બની શકે, અથવા આધળું થઈ શકે. દા બીજાનું હોયું દોરાય, અથવા આંધ્રશ્રદ્ધામાં ધસી જાય. ઇન્દુની કલા બેકદર હૃદયદરાબાદમાં નિષ્કળ નિવડી. આજે એ ચિત્રકાર હૃદયદરાબાદ છોડી પૂના જવા રવાના થયો. હૃદયગદાદથી પૂના તરફ જતી ટ્રેનમાં એ નિરાતે મુમાશરી કરી રહ્યો હતો. પામે એક પાણી પીવાનું પ્યાલું, એક ન્હાની પોટલી અને એક ન્હાની પેડી પડ્યાં હતા. ચિત્રકારની સન્ય દ્રષ્ટિ આકાશમાં હતી.

એણે આકાશના બધા હિડતા રંગ પૃથ્વી પર આબેહથ હતાયો હતા. હવે તો પોતેજે આ ગાખા ભૂગ આકાશમાં રંગ થઈ મળી જાય, તો બિવિષ્યનો કોઈ ચિત્રકાર એ રંગમાંથી ગડતો આત્મા ચિતરે!

ઈન્દુ હવે આકાશ સાથે જ પ્રીતિ બાધી રહ્યો હતો. જો કોઈ વેશ્યા જાપાનનું ખારીદ દાખડ પહેરી નૃસ કરે, તો નકટ દુનિયા

પૈસા હડાવવા તૈયાર છે ! જે કોઈ એથી વધારે ખારીક કાપડ પહેરે તો વધારે પૈસા ખરચવા તૈયાર છે ! જગનિ માત્ર આકાશી રંગ ન લેખએ; કલા ન લેખએ; સુંદર ચિત્ર ન લેખએ !

ધન્ડુને પૂનામાં કોઈ જાણતું ન હતું. હૃયદરાજાદ તો એ જોડવાની ખાતર છોડતો હતો. એનું જિગર હૃયદરાજાદમાં હતું. હૃયદરાજાદમાં એને આનંદ હતો; પણ એ શુષ્ક સ્થાનમાં કલાની પિંગાન ન હતી. ધન્ડુએ એટલા જ માટે હૃયદરાજાદ છોડ્યું.

ગાડીને પૂના પહોંચવાને થોડી જ વાર હતી. સૌ સુખરૂપ પૂના જોવા આવુર હતા. પરંતુ પૂના એ ત્રણ કલાકના રસ્તા પર હશે, ત્યાં ગાડીને અકસ્માત થયો ! સામેથી આવતી શુક્ર ટ્રેન સાથે ધન્ડુની ટ્રેન અથડાઈ પડી ! હજારો મનુષ્યો નિરાધાર થઈ પડ્યાં. ધન્ડુ પણ ભયંકર ઇજાથી બેભાન થયો.

ધન્ડુ પૂનામાં સ્થાયી રહેવાના ઉદ્દેશથી જતો ન હતો. હજી એનો 'મૂલ્યિયો' હૃયદરાજાદમાં જ રહેવાનો હતો. એક ચિત્ર વેચનાર સિવાય ખીનું કોઈ હૃયદરાજાદમાં ધન્ડુનાં ચિત્રો ખરીદતું નહિ. એટલા જ માટે નિરાશ થયેલો ચિત્રકાર આખા હૃયદરાજાદમાં 'દીવાનો ધન્ડુ' એ નામથી જાણીતો હતો. માત્ર વેપારી દેકચંદ એનાં ચિત્ર હમેશાં ખરીદતો, ને કહેતો: "ચિત્રકારનું મૃત્યુ, એ ચિત્રકારની સૌથી પ્રખ્યાત જાહેર ખબર છે." ધન્ડુ હમીને જવાબ દેતો: "ત્યારે હું મરી જાઉં ?" દેકચંદ ગંભીર સુખ રાખીને સંત્રાણાવતો: "જરૂર; તમારા મૃત્યુ પછી આ દરેક ચિત્ર કલાવીરની બેનમૂન કૃતિ બનશે. ત્યાં સુધી જગત હજી તૈયાર નથી !"

૨

આ અકસ્માત પછી ધન્ડુને મૃત્યુ વડાણું લાગ્યું. ભૂલથી કે ગેણાળાથી જે મનુષ્યો અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા, તેમની યાદીમાં ધન્ડુનું નામ હતું. ધન્ડુએ એ જૂલ સુધારી નહિ. પૂનામાં એ જૂલ સુધારે તેમ કોઈ હતું નહિ. એટલે જગતે જાણી લીધું કે દીવાનો

ચિત્રકાર ઇન્દુ હવે નથી ! હૃયદરાજાદનો ત્હેનો એકાત ઓરડો શાત ધોરતો હતો. જ્યારે હૃયદરાજાદ અને આસપાસની દુનિયાને માલૂમ પડ્યું કે ચિત્રકાર ઇન્દુ હવે નથી, ત્યારે ન્હાના બાગકની માફક, જે નથી એને માટે જગતની લાલસા વધી ! હૃયદરાજાદ ઇન્દુના ચિત્રોની શોધમાં પડ્યું. ને ટેકચંદ એનો કુલ મુતખ્યાર હોવાથી એ મ્હોમાઝ્યા દામ લેવા લાગ્યો.

ન્યાયાધીશ તારિકાપ્રસાદે જીવના ઇન્દુને જોયો હતો; ને એ કલ્પનાના ભૂતને ચિત્રો ચિતરવાના ઢોંગ મૂકી દઈ કોર્મ વધારે નફા-કારક ધંધો કરવા શિખામણ આપી હતી. પણ આજે ઇન્દુના મૃત્યુ પછી તારિકાપ્રસાદને ઇન્દુની કૃતિ ખરીદી હતી. ઓ હંધુ જગત !

૩

ઇન્દુ પૂતાથી પણ ચા'યો ગયો હતો. તેના મૃત્યુ વિશે કાંઈ શંકા જ ન હતી. ઇન્દુ એક ન્હાના ગામડામાં ચા'યો ગયો ને ત્યાં ગામડીઆઓને રામકથા સંભળાવી પોતાનું ગાકુ ગળડાવવા લાગ્યો. નવરાસને સમયે એ નદીના કિનારા પર રેતીમાં, ટેકરીઓપર ને વૃક્ષોના ઝુંડમાં બહુ ગ્રમકતો. ગામડીઆઓને આ જગ વિચિત્ર લાગતું. પણ ક્યારેક, મનુષ્ય વિચિત્ર છે એમ ધારી ગહેરો તેને માગી નાખે છે, ત્યારે ગામકુ તેને નિભાવે છે. ઇન્દુની વિચિત્રતા ગામડામાં બૂલાઈ ગઈ ને ધીમે ધીમે એને ત્યાં ન્હાના ગામડાના બધા માણસો જેમતા થયા.

ઇન્દુને ત્યાં આનંદી હમેશા દુધ આપવા આવતી. મદિયારીનો આ જૂનો કોલડો હમેશા નવો જ રહેશે. દુધવાળી માથેનો મેદ જગત જોઈનેઈને જૂનું થયું છે, છતાં હજી એ મેદ એમ જ જોણાય છે. કદાચ આ કોલડો જૂનો યશે, ત્યારે જગત નવું ધડાડું હશે.

ઇન્દુ ચિનોમાં રગ પૂરતો ત્યારે આનંદી ક્યારેક તે જોવા હમી રહેતી. એમ કળા એ ચિત્રમય થવા લાગી.

એક દિવસ ઈન્દુને તાવ આવ્યો હતો. આનંદીના માયાળુ હાથ આ પરદેશીના ગરમ કપાળ પર ફરી રહ્યો હતો. ઇન્દુ ધીમે ધીમે આ મૂર્તિને ચિત્રમાં દોરવા મથતો હતો.

વખત જતા આનંદી ઈન્દુની શિષ્યા થઈ. તે કાઠક રમ લેતી પણ થઈ ને એની સ્વચ્છ બોલી વધારે સુંદર બની.

૪

એક દિવસ એને ખબર પડી કે ઈન્દુ પૂના જવાનો છે. પાછલા પહોરનો વરસાદ હતો ને ઈન્દુનું ણીકું છત્તછતિયાં પાણીથી ભરાયું હતું. ત્યાં આનંદી આવતી હતી. ઈન્દુ પોનાના પાસામાં ઉભો હતો. હજી સંધ્યા પડતી જતી હતી; ને આજે સંધ્યા ખીલી હતી. પોતાના નવરંગી સાળૂ સાચવી, તેને પાણી ન અડકે એમ જરા અદ્ધર લઈ આનંદી, જાણે મંગીતનો સૂર કંઠમાંથી આવે તેમ, ધીમે પગલે પાણીમાં છત્તછતિયાં પાડતી આવતી હતી ! એનું અંજર પાણીમાં સંભળાયું કે નહિ, તે ખબર નથી; પણ તે દાર પાસે આવી ઉભી ત્યારે એના સુંદર પગ પર ઝાઝર બોલ્યા વિના ન રહ્યું. એ આજો કેપાવ સંગીતમય-કલામય-હતો. ઈન્દુ જાય છે, ને કદાચ પાછો નહિ આવે, એમ હતું. તેથી આનંદી રજા લેવા આવી હતી.

“ હવે તમે જાઓ છો ? ” આનંદીએ કહ્યું.

“ હા, કદાચ. ”

આનંદી આખી પડી. “ હવે પાછા નહિ આવો ? ”

“ વળી ક્યારેક આવીશ. ”

આનંદીના ચહેરા પર કસણી છાપ પડી રહી. ઈન્દુ જોઈ રહ્યો.

“ એમ ગમરાઓ છો શું ? ”

આનંદી જરાક મીઠું હતી. એ હસતું-વધારે રોવડાવે તેવું હતું ! ચિત્રકારને એ ખૂંચ્યું. તે બોલ્યો : “ આનંદી ! હું પાછો જરૂર આવીશ. ”

આનંદી બહુ બળભેયું કરીને બોલી : “ મને જૂલતા નહિ, હો ! ”

હાલમહામલ
૨૫૧૨-૨૫

આનદી ધીમે પત્તે પાળીમા
હમહમિયા પાડતી આવતી દતી

મિત્રદી
રવિ ૨૨ પદિત

ધન્દુ ચિત્રવત્ સ્થિર ઉભો રહ્યો આનંદીનો સ્વર વિવેકમયો
ન હતો-દર્દભર્યો હતો આવી ધન્ય પળમાં મનુષ્યનો આત્મા દેખાય
છે. આત્મા દેખાય ત્યારે એ ચાગ કલા એટલી થાય છે । આનંદીના
સ્વરમાં સંગીત હતું; પરંતુ એ સંગીતની અસર થાય તે પહેલા
આખા ચહેરાપર પથગાયેલા કરણતાભર્યા ભાવ હૃદયમાં પેસી જાય
તેવું હતું ને આનંદી પોતે સૌન્દર્યમૂર્તિ તો હતી જ. એક કલાનો
ઉપાસક, આ ત્રણ કલાનો મંથાગ જોઈ સ્તમ્ભ ઉભો.

ધન્દુ તે આખી ગત્રિ, આનંદી જે સમયે “મને જુનતા
નહિ, હો” એ શબ્દો બોલી તે સમયનો એનો ચહેરો લાવવા
પીછી અને ગગ પગ જુનમ કઠવા લાગ્યો । પરંતુ અર્થ. આનં-
દીનો ચહેરો કનાની કમોગી કરાવે તેવો હતો.

ખીજે દિવસે ધન્દુ ગયો નહિ. આનંદી તો દુધ દેવા આવી
જ હતી પણ આજે ધન્દુ દુધ લેવાના નાસણને મદલે ગગનો ખાસો
લાગ્યો । ઘેતો ચિત્રાગ ।

આ વાતને ધણા દિવસો વીત્યા. ધન્દુ આનંદી સામું જાએ
છે, પણ મોનતો નની એક દિવસ ધન્દુએ કહ્યું “આનંદી ।”

“શું ?”

“એક કામ પડ્યું છે”

“ખાસો.”

“આ તારો ચહેરો મને ચિતરવા દે ।”

“હ્યો હ્યો, એનું તે હોય ?”

પણ ત્યાગ પછી આનંદી હમેશા ધન્દુ પામે વધારે વખત
ચોખતી ધન્દુ હમેશા એની સાથે નાતો કરતો બેઠો જ હોય ।

૫

જગન માન પામણુ કે આધણુ જ નથી, અંદેખુ પણ છે તે
ગામડામાં કોઈ મેચાગ ધર્મના ચાખના (૧) હમે, તેમને આ પ્રસંગ
હીક ન પામ્યો હવે તો ધન્દુએ સાચે જ પૂના જવાની તૈયારી કરી.
પાછી આનંદી આવી એ જ વેરમાં આજે રજુ કરસાદ હતો.

“ત્હમે જાઓછા? ” તે બોલી.

“હા; આ વખતે તો ચોક્કસ.”

“ક્યારે?”

“દાસે સ્વવારે.”

“અહને જૂલી જરો?”

“ત્હને જૂલી શકું?”

આનંદી પાછું તે જ બોલી: “મને જૂવના નહિ, હો!”

ચિત્રકાર ચીસ પાડી ઉઠ્યો: “ઓ આનંદી! ધડીબર એમ ને એમ રહે! બસ એમ જ. જરાક આમ. હં, બસ.”

એની પીછી દામ પર હતી, ને આખ આનંદી સાથે મળતી જતી હતી. એ દામ અપૂર્ણ રહ્યું, પણ ચિત્રકારને ગયેલું ચિત્ર પાછું મળ્યું હતું. તે આખી રાત્રિ તેણે એ ચિત્ર દોરવામાં દાદી. આખાદ એ જ આનંદી! જાણે, આખા બોલી રહ્યો છે: “મને જૂવના નહિ!”

ધન્દુ બીજે દિવસે ખૂના પહોંચ્યો. સ્ટેશને જ આનંદી મળી. તે રડી પડી.

“અરે, આનંદી! તું અહીંઆ?”

આનંદી ચિત્રકાર સામે જોઈ રહી. “કેમ ન આતું?”

“ના રે, ગાડી! ધર છોડાય?”

આનંદી તેના તરફ ફરી: “અહારા અરુણવની ચોખ સમાનતા, એટલો શુષ્ક જ કલાનો ઇતિહાસ છે? તમને કાંઈ થાય છે?”

ધન્દુ તેના તરફ હળી પડ્યો: “આનંદી! તારે કોઈ નથી?”

“ના, એક ત્હમે છો.”

આનંદીને એક જટલ કાપી સિવાય કોઈ જ હતું નહિ.

૬

ધન્દુ અને આનંદી હવે હંમદરાખાદ આવી પહોંચ્યાં છે.

ધન્દુ પેતાના એક મિત્રને ગુપ્ત રીતે મળ્યો.

“અરે, ધન્દુ! તું ક્યાથી? અરે! મરી ગયેલો માણસ?!” તે આતો બન્યો.

“ જો હું આ ઉભો ! જગતને ઠગવા આવ્યો છું ! ”

“ કેમ ? ”

“ તું શું કહેછે ? ઇન્દુના ચિત્રો હવે ”

“ અરે ! ન્યાયાધીશ તાગિશ્યમાદે તાઝ છેલ્લું ચિત્ર ત્રણ હજારે લીધું ! ”

“ ટેકચદની બવિધવાણી ફળી ખરી ! ” ઇન્દુએ જગ હાથમા કહ્યું.

“ હવે શું કરવું ? ”

“ તું શું ધારે છે ? ”

“ મ્હારો ખંધ ‘સ્ક્રીડિયો’ તું ખોવ. તેમાના ચિત્રો મૃત્યુ પામેલા દીવાના ઇન્દુના છે. તે વેચી માગ ! જગતને ફરી આટલું ઇચ્છા પછી હું પ્રગટ થાઉં. મ્હાગ મૃત્યુનો પૂરો લાભ લઈ વડું ! ”

“ એ જ વખતે ત્હારી ક્યામાથી સૌન્દર્ય ઉડી જશે ! ત્હાઝ વ્યક્તિત્વ ગુમાવ્યા પછી તને જગત પૂજે એટલું ખેવકુદ એ નથી. ક્યાવીર તો સમાજનો આદર્શ પુરુષ હોય ! ”

૭

ઇન્દુ પ્રગટ થયો, પણ જગત તેને વધાવી શકે તેવી રીતે. ટેકચદનો નફો ગયો ને એ જ વખતે ઇન્દુનું છેલ્લું ચિત્ર-“ મ્હને ભૂક્ષતા નહિ ” જાહેરમા આવ્યું. હંચદરાબાદ આજે થેલું હતું. ચિત્રમા જાણે સંગીત સાબળી શકાય છે, રંગમાથી જાણે ફોગમ છૂટે છે, જાણે લાગણી વીણી શકાય છે ! આનદીનું સૌન્દર્ય હંચદરાબાદ જોઈ રહ્યું ! જાણે ખુદ આનદી બોલે છે ! જાણે આનદીનો આત્મા ચહેરા પર ખીલી આવ્યો છે ! જાણે આનદી ગડાની ગહી છે ! કેટલું સુંદર !

x x x x x

પણ આ વાતને અડવાડીઈ ન થયું, ત્યાં આનદી અકસ્માત મૃત્યુ પામી ! ચિત્રકાગ એકનો ધરમા ધૂમી રહ્યો છે. હવે કોઈ ચિત્ર એને પ્હાઈ નથી કોઈ વાતપર એકું મન નથી આજે હંચદરાબાદની

આચા દ્રણી! ઇન્દુ ખરેખર 'દીવાનો' બની ગયો! આનંદીનું સ્મરણ એ જ ઇન્દુનું ધર થઈ પડ્યું. આખું હૃદયગાથાદ ખુલ્લી નગરે જોતું કે ઇન્દુ ત્યાં જ બેસી રહેતો. એણે ત્યાં એક ન્હાનું મંદિર બંધાવ્યું.

ઇન્દુ આજે કાંઈક શાંત ચિત્તે ધરમાં બેઠો હતો. એટલામાં આપાધીય તારિક્ષિપ્રસાદ આવ્યો. તેણે પાંચ હજાર એ 'હેલુ ચિત્ર' ખરીદવા માગણી કરી!

ઇન્દુ તેના તરફ ચમ્પ દટિયા જોઈ રહ્યો. કંઈ પણ બોલ્યા વિના તેણે માત્ર બારણા તરફ આંગળી બતાવી.

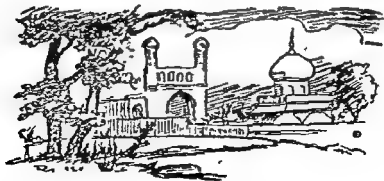
- "હીરુ; ■ હજાર! પછી પરનાશે, હોં."

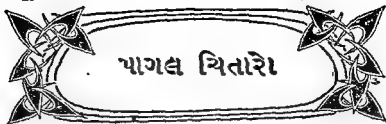
ઇન્દુએ આકાશ તરફ જોયું!

તારિક્ષિપ્રસાદે વધારે ન બોલતા પાછું શરૂ થોમ્સ ધાર્યું. તે પાછો ફર્યો. ધેલા ચિત્રકારે હાથમાં કલમ લીધી ને ચિત્ર નીચે લખ્યું:

"હવનસખી! આ તુજ વિના તે જગ કેને અરપિયું?"

"હૂમકેતુ"

૧

તે ચિત્રો ચિતરતો. ઠાળા ભમ્મર વાળનાં ગુછળાં વચ્ચે પાણી દાર આંખો, અને આનંદની ભલક કે વિશાદની ઠાળી છાયા વિનાતું યૌવનની સુંદરતાથી શોખતું મુખ જોઈ સૌ તેને ઝોળખી કાઢતાં કે તે જ પાગલ ચિતારો.

તેનું નામ સુનન્દ હતું, પણ સૌ 'પાગલ' કહેતાં. પહાડની તળેટીમાં આવેલા એક નાના ગામડાયા થોડે દૂર એક વહેણાને કાંઠે તેની ઝૂંપડી હતી. પંખીઓનાં ગાયન, ઝરણાંનો ખળખળ અવાજ, ઝાડોની શીતળ છાયા અને લીલાંછમ ખેતરો ઉપર પાકેલાં કણ્ઠુસ-લાંની સોનેરી છટા,—આ બધાથી ચોતરફ અપૂર્વ સૌન્દર્ય—અપૂર્વ સંગીત છાંય રહેતું. સવાર—સાંજ ભ્યારે હુમ્મસથી સ્વપ્નમૃદિ રચાતી, ઝંકાર કરતી પ્રસાન્ત રાત્રિ અને પાછલા પ્હોરનો નિર્જન સંગમ ભ્યારે સુનન્દનાં એકલવાયાં જીવનને સંસારથી દૂર પાડી નાખતાં, ત્યારે તે પોતાના વિચિત્ર અલૌકિક આનંદમાં ડૂબી જતો. કલ્પના પર કલ્પનાઓથી તેના અંતરના ખૂણેખૂણા ભરાઈ જતા. મનમાં માત્ર રંગ અને પીછી, પીછી અને રંગનું સામ્રાજ્ય ચાલતું.

આ વિચિત્ર માણસની પાસે કોઈ બહુ આવતાંજતાં નહિ, એ વાત ખરી; પરંતુ તેની ચિત્રકળાની ખ્યાતિ દેશપરદેશમાં ઝળાઈ હોઈ હતી; એટલું જ નહિ પણ રાજદરબાર તરફથી પણ તેનાં ચિત્રોની માગણી આવતી. જો તેનું મન સારી પાખડીએ હોય, તો તે

એ માગણી હોયથી પૂરી પાડતો; નહિતો ગજપુરુષોને પોતાની
ઝૂંપડીમાંથી રૂબરૂ પશુ આપી દેતો.

૨

આખી ગાંધી વગસાદ વરસ્યા પછી, વાળામાંથી ડોહીઆ
કરતા પ્રકાશથી પ્રાનદાગમાં ચોતરફ ઝગઝગાટ થઈ ગયો હતો.
જીના ધાસ અને પાદડા ઉપર આવ સૂર્યના મોનેરી કિરણો ચળકી
ગયા હતા. આજ ઉંચામાંથી ઉડતા જ મુનન્દના મનમાં કંઈક વિચાર
આવ્યો. ઝટપટ ગગ, પીછી અને ચિત્રપટ લઈ એક નાની ટિપાર્ઈ
ઉભી કરી તે પર એ બેઠો. દૂર અનાજના ખેતરોમાં સરાગની લહ-
રીઓથી તરંગલીલા ચાલી રહી હતી. ખેતરોને અતે ક્ષિતિજમાં
પહાડોની હારો નીલ આકાશ ઉપર ધ્રુસર વાદળોની પેઠે જણાતી
હતી. પાસે ઝગઝગાતું સ્વચ્છ પાણી એક કાળા પત્થર ઉપર ખગખગાટ
પડ્યા કરતું હતું. તેની ચોગચ વનવૃક્ષો પર અસખ્ય ગગમેગી
ફૂંસો ખીલી રહ્યા હતા.

સ્વપ્નાવિષ્ણની પેઠે મુનન્દ તે તરફ તાકી ગયો હતો. ઝરણાના
વેગથી હોડના પાદડા જરાજરા કંપતા હતા. ઉડતા પાણીના
ખિંદુઓ મોતીની પેઠે પાનગ પર થઈ નીચે સરી પડતા હતા.

મુનન્દ સ્વપ્નું જુએ છે; જાણે તે ફૂલઝાડોમાં એકાએક ચેતન
પ્રસરી રહ્યું છે, ઝરણાના દનકલ સગીનમાં જાણે કોઈ આનંદ-વાર્તા
ચાલી રહી છે, પવન ડોહ અદ્ય આનંદના આવેશથી જાણે પાગ-
લની પેઠે દોડાડોડી કરે છે.

અકસ્માત તેની નજર પડી ઝાડ, પાન, ફૂલ અને લીલા કુન્દ
ધાસના ગાલીમાંની વચ્ચોવચ્ચ એક અપૂર્વ નુંદરી-યુવતી-ઉભી છે.
અસખસના ફૂલ જેવો તેનો રંગ છે, યુનાનની પાખડી જેવા પાનના
પાનના તેના હોઠ છે; ચ પાની કળીઓ જેવી તેની કરાચુલીઓ પાદડા
પગલાં આમતેમ ફૂંસોની ચોધ કરે છે છતી આગળ ચણગહેના
છેડામાં એકા દરેલા ફૂંસો કોમળ લલ્લના તાલે તાલે ધબકાગ સાથે
ધીમે ધીમે ઢપે છે.

હાલમહમદ-
રમારક-મ્ર થ

... એક તરફી હબી છે

{ ચિત્રકાર
રવિરાકર રાવળ

સૌન્દર્ય દેવતાનો મનસ્વી પૂજક મુનન્દ વિસ્મયપૂર્વક અનિમેષ દૃષ્ટિ તો જોઈ રહ્યો. અહો ! આકાશના મુનીસ ચિત્રપટ પર કેવું સુંદર ચિત્ર ! દૂર હરિયાળા ખેતરો ઉપર થઈ મોનેરી મોજાઓ દિગ્-
ન્તની નીલિમા સાથે ભેટી પડ્યા છે; ઝરણાનું પાણી અવિરામ ધારે
ક'લોલ કરતું વધુ જાય છે; નીચે પાન ફૂલોના વામંતીકુંજમા પૂર્ણ
યૌવનના બહારથી ખીલતી એક તરણી ઉભી છે. વરસાદથી મુક્ત
થયેલો બાલ સૂર્ય પોતાના કિરણો રૂપી મુવર્ણધારાઓથી જાણે તેનો
અભિષેક કરે છે; જળકણ્ઠોથી શીતળ થયેલી પ્રભાતની લહરીઓ
આગ્રાહિત મેવકની પેડે તેને વ્યજન-પંખો-કરે છે; ઝરણાની સ્વચ્છ
સલિલધારા આનંદ-ગાને પાદપ્રક્ષાલન કરતી વહે છે.

એક નિમેષ માત્ર તેણે પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી જોયું. મુનન્દ
ચમકી ઉઠ્યો. અહો ! શાન્તિ ? ઓળખી, ઓળખી; તારા જેવી
જગતે જાકારો આપેલી ! હતભાગિની !! ચિરપરિચિત છતાં આજ
કેાઈ નૂતન સૌન્દર્ય-રંગે રંગાઈ આવી લાગે છે !

૩

શાન્તિએ મુનન્દના સંસારનો ભાર ઉપાડી લીધો ત્યારે
સૌને લાગ્યું કે હવે ' પાગલ ' નું પાગલપણું ચાલ્યું જશે; પરંતુ
તેના ઘાઈ ચિત્ત જથ્થામા નહિ. ઉલટું શાન્તિના સૌન્દર્યના નવામા
તે મોહિત થઈ ગયો. તેના હજારો વિચિત્ર ખ્યાલોમાથી જીવીઓ
ચિતરવાનો ખ્યાલ દશગણો વધી ગયો. હવે શાન્તિ જ માત્ર તેની
સર્વ જીવીઓનો આદર્શ હતી. દિવસ દો કે રાત દો, શાન્તિને
એક જ સ્થળે બેસી રહેવું પડતું. મુનન્દ ચિત્રપટ પર રંગ લગાડતા
લગાડતાં વિચાર કરતો કે શી રીતે આ દ્રાક્ષના જેવા મુગોળ
ગાયત્રી લાલી, તરવ-ચંચળ-નયનોનું મદમાધુર્ય અને તેના યૌવન-
પુષ્પિત દેહનું અલૌકિક લાવણ્ય પીછીના લીમોટાથી ચિત્રપટ ઉપર
લઈ લેવાય !!

જેમજેમ સુનન્દના ચિત્રોની વાહવાહ દેશપરદેશમાં યવા લાગી તેમતેમ નિત્ય નવો શ્રીર્તિનો લોભ તેના અંતઃકરણમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવવા લાગ્યો.

પરંતુ બીજા બાળુએ શાન્તિના સરવ અંતઃકરણમાં પતિ-પૂજની સામગ્રી અનાદરે લુપ્ત થતી જતી હતી, એક બિંદુ પાણી વાસ્તે જેમ ચાનક તરફડિયાં મારે છે, તેમ શાન્તિનું કોમળ અંતઃકરણ તરફડી રહ્યું હતું. પણ તે તરફ લક્ષ આપવાનો અવસર સુનન્દને ન હતો. ચિત્રકાર તરીકે તેની દૃષ્ટિ શાન્તિના અંગપ્રત્યંગની રેખાએ રેખાએ ફરી વળતી, ત્યારે સ્ત્રીત્વની અર્થાદાના ભંગથી લોભ, દુઃખ અને અપમાને શાન્તિનું દુઃખી અંતર હારી જતું. દિવાસે ટાગેલી જુદાજુદા અંગમરોડવાળી પોતાની છબીઓ જોઈ શાન્તિને એમ લાગતું કે પોતાના રૂપ અને લાવણ્યની તલેનસ ચોરી ફરી એ છબીઓએ તેના પતિના અંતઃકરણમાં પોતાને વાસ્તે જે સ્થાન હતું તે ઝૂંટાવી લીધું છે. તેની બંને આંખોમાંથી ધ્રુષિયાંના અમિ બહૂધી ઉડતો. પરંતુ એ ધ્રુષિયાં અને બક્તિ વ્યર્થ હતાં.

શાન્તિની સંધર્ગી મર્મ વેદના સાર્થક ફરી, શ્વેન પુષ્પના શુભ્રા જેવા એક મુદર બાળકે તેના ખોળામાં રમવા માડ્યું, ત્યારે તેના આંતરિક પ્રેમની અમૃતધારા માનુસનેહમાં ફેરવાઈ શનમુખે તે તરફ વહેવા લાગી.

સુનન્દના અંતઃકરણમાં વાત્સલ્ય-એહને ત્યારે સ્થાન નહોતું. તે સ્થળે તેણે સૌન્દર્ય-દેવતાની એક રાક્ષસી ચૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી. તેની વેદી આગળ દિવમે દિવમે અને ક્ષણે ક્ષણે પોતાના હૃદયની કોમળ વૃત્તિઓનું બિવિદાન આપી હવે તે ખાલી થઈ ગયો હતો.

૪

“અરે, આજ માફ કરો; માત્ર આજનો જ દિવસ. કીકાને બહુ જ અમુખ થાય છે. જુઓને, કેવો વધવડે છે?”

“કદિ તેમ બની શકશે નહિ. હવે માત્ર દસ દિવસો જ રહ્યા છે! આ વખતના પ્રદર્શનમાં દેશમાં સૌથી સરસ કલાકાર કોણ, એ નક્કી થવાનું છે.”

“શક્ત આજ જ; આજનો એક જ દિવસ. એટલી ભિક્ષા માગી લઉં છું; મને રત્ન આપો. અરે, આ બાળક કેટલો દુઃખી થાય છે?”

“હું! શું? તેમ નહિ બને. ઠીક કહું છું કે હવે નકામો મારો વખત બગડાવ નહિ. આ દસ દિવસમાં તને એક દિવસની તો શું, પણ એક કલાકની પણ છુટ્ટી મળી શકશે નહિ.”

પાસેના ઓરમાંથી બાળકના રડવાનો અવાજ મંભળાયો: “બા... બા...બો...બા...બા...”

“ઓ...સાંભળો, જરા સાંભળો; તમારે પગે લાગું; મને જવા દો, જવા દો.”

“વળી મારો વખત બગડાવે છે કે? તને કહી દઉં છું કે હવે બબડાટ કર્યો તો ઠીક નહિ થાય, સમજી? તું જાણે છે? આ ચિત્ર ઉપર હું એવાં દસ બાળકોને વિના મંકેએ ઓવારી નાખું!”

મુનન્દની આંખો તરફ જોઈ શાન્તિ ડઘાઈ મઠ. ગભરાયેલે અવાજે તે બોલી: “અરે! તમે ડોળા ન કકડાવો. ચાલો આવું છું. અરે હાય! કેટલું નિષ્કુર હૃદય! !.....”

પાસેના ઓરડામાંથી પાછો રડવાનો અવાજ સંભળાયો. મુનન્દે ઝટપટ શાન્તિનો હાથ પકડી, તાણી જઈ સ્ટુડિયોમાં કાચના કબાટમાં તેને પૂરી દીધી!...

“હા, બરાબર છે. હવે હાય જરા માથા તરફ આમ ધરી રાખ. હા, હા; બરાબર એ પ્રમાણે જ. ઓહ!.....ચરી આંખમાં પાણી? બધું ધૂળમાં મેળવવું લાગે છે! આંખો લૂછી નાખ; સારી પેડે લૂછી નાખ....સ! શ! હવે પેલા બારીના કાચ તરફ જોઈ જરા હસવું મોડું રાખ.....”

પામેના ઘરમાથી વળી રડવાનો અવાજ મંભગાવા લાગ્યો.
“આહ! શી પીડા? આ પણ એક મંનાપ જ લાગ્યો છે.” ખૂણા
તરફની બારીમા એક કાણું હતું. ઝટપટ મુનન્દે તે બંધ કરી દીધું.

આખો દહાડો બેઠા પંચી લગભગ સધ્યાકાળે શાન્તિને બહાર
જવાની રજા મળી. પાનગમાંથી છટેલી હુસીની પેડે તે બાગક પામે
દોડી જતા રડી પડી. એ વખતે અન્ત પામતા સૂર્યના લાવ કિર-
ણોથી ઘાસપાસો, ઝાડખીડ વગેરે રંગાઇ રહ્યા હતા. દૂર ગામડાના
ખેડૂતોના ઠેઠાગમાંથી ધુમાડાના ગોરેગોટા નીકળતા હતા. ખેતરો
વચ્ચેની સાંકડી કેડીઓ વાટે કેટલીક ગાયો અને બેંબો ધીમે ધીમે
ધર તરફ આવતી હતી.

મુનન્દ તકનીન થઇ એ સધ્યાકાળનો દેખાવ નોંધ રહ્યો હતો.
એવામા ઘરની ચાકરડીએ દોડી આવી રડતા રડતા કહ્યું: “અરે
બાઇ, તમે એક વાર આવી જાઓ. કીકો જાણે રીમાઇ ગયો હોય
એમ લાગે છે.”

“ઓહ! શું કહ્યું? કીકો રીસાઇ ગયો? જવા દે. ‘બધું
થયું બાગી જ’ જાળ.’ પણ, જરા રહે બેઠું...” અપૂર્ણ છબી સામે
કાણેક વાર નોંધ મુનન્દે કંઇક વિચાર કર્યો.....”

“હા, કીક; મૃત બાગકની છબી આ સમયે જ બરાબર લઇ
શકાશે. થોભ જરા, હું કાગળ પેન્સિલ લેતો આવું!.....”

૫

“બસ, આજની રાત છે”ની. કાલ સવારથી તને છૂટ. એક
વાર ચિત્ર તગ્ધ લે હવે! આખી ફનીઆ ફુંદો તોમે આની બેડી
ન મગે. આજ મારાથી બોવાઇ જાય છે કે મને ધન્ય છે! અહો,
ધન્ય છે મને!...અહા, કાલ રાજસભામા હજારો માણુઓ સમક્ષ
ચિત્ર ઉપરનો પડદો ખેંચી લઇશ. શાન્તિ, તને તેની કથના પણ આવે
છે, કે ત્યારે લોકોમાં કેવો ખળભળાટ થઈ રહેશે? શું ત્યારે બધા
એકે અવાજે એમ નહિ બોલે કે સૌથી સરસ કારીગર આ જ છે?”

“ પીછીનો માત્ર એક ટય; આ સ્થળે તકતકતા ગાલ ઉપર રંગનો એક જરાક હાથ;—અને પછી ? બસ, સર્વ સુંદર; બધી મહેનત સાર્યક !! બસ, આજ રાત્રે હું નહિ ઉંઘું. શાન્તિ ! પ્રભાતે સૂર્યોદયનાં પ્રથમ સોનેરી કિરણો ત્યારે બારીના કાચ વાટે તારા મુખમંડળ ઉપર પડે, ત્યારે તારા ગાલપરની ગુલાબી છટા સુંદર-રીતે હું ચિત્રપટ ઉપર લઇ લઇશ...તું આ સોફા ઉપર જ સૂઇ જા. મોહું બારી તરફ જ રાખજે...માત્ર આજની જ રાત, બસ. કાલથી તને રજા !!...”

બહાર છાપરા પર કેટલાંક નિશાચર પખીઓ એકાએક ચિત્કાર કરતાં ઉડી ગયાં. જેના શબ્દથી તે કણે મુનન્દ કંઈક ચમકી ગયો.

ચોતરફ શાંત હતું. ભોંતપરનું ઘડીઆળ માત્ર ટક, ટક, ટક, ટક, કરતું હતું. અતુક્રમે એક, બે અને ત્રણ વાગી ગયા. શાન્તિની ચિમળાયેલી દેહલતા સોશ ઉપર ઢળી પડી હતી.

મુનન્દની આખોમા આજે ઉંઘ ન હતી. હાથમા પીછી લઇ ક્યારે સવાર થાય, ક્યારે પીછીના છેલ્લા ટયથી ચિત્ર સંપૂર્ણ કરું, તેની બે આશ્વરતાથી રાહ જોતો હતો. બારીમાથી છબી ઉપર પ્રકાશ પડી ઝળહળાટ થતો જતો હતો. મુનન્દ આનંદ અને અભિમાનથી તે તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

લગભગ પાસ તો વાગી ગયા. પૂર્વ દિશાએ ઝાખું ઝાખું અજવાળું થવા લાગ્યું. મુનન્દની અધિરાઈ વધી પડી. બારી પાસે ઉભો રહી તે જોવા લાગ્યો કે હવે સૂર્યોદયને શી વાર છે. ક્યારે બારીના કાચ પર સૂર્યનું પહેલું કિરણ પડશે ?...

હવે વાર ન હતી. એક મિનિટ—બીજી મિનિટ. પીછી ઉપર રંગ લઇ, ધબકતી જાનીએ, અનિમેષ દૃષ્ટિએ, મુનન્દ શાન્તિના ઉંઘના મુખ સામે જોઈ રહ્યો.

કાચમાં થઈ સૂર્યની એક સોનેરી રેખા ધીમે રહીને શાન્તિના મુખપર પડી. ક્ષણવારને માટે તેના દુઃખપીડિત મુખ ઉપર આછી

હાસ્યહટા હવાઈ ગદી. એક પવવાગ તેના ચિત્રગાયેવા ગાસો ઉપર
યુવાનીના ઉછળના લોહીની લાલિમા તરી આવી ' '...

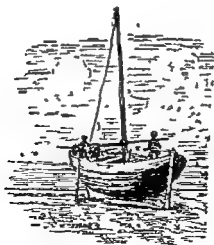
ધીમે ધીમે મુનન્દે ચિત્રપટ પર પોછીનો સ્પર્શ કર્યો. એક
નિમેષમા હખીના લાવણ્યમંડિત મુખ ઉપર ધ્યાનની પ્રભા ખીલી
નીકળી; અને તેની સાથે સાથે, મંધાકાગે પશ્ચિમ દિશાએ અસ્ત પામતી
લાવાઈતી પેંડે શાન્તિના ગાત્ર ઉપરની લાવાઈ ધીરે ધીરે લુપ્ત થઈ ગઈ...

સાર્થકતાના આનંદથી મુનન્દે ગાડાની પેંડે ચિત્તાર કરવા લાગ્યોઃ
“લીધો છે, લીધો છે, આખા લીધો છે. આ વખતે બસ, બધી
મહેનત સફળ ' સર્વ પૂર્ણ...શાન્તિ ' હવે તને ગમ છે....”

આતુરતાપૂર્વક દોડી જઈ, શાન્તિને છાતી સાથે આપી મુનન્દે
કરતા મુનન્દે ચમકી હાથો ' ગાંભીરી કીલુ મરીગલના પ્રાણુદીન—
ચેતનદીન—શીતળ જાણી ' ' *

ઉદયગીત મૂળગી વ્યાસ

* બ ગાળી ઉપરથી

રોશની પરિષદ

સ્વાગત મહાના પ્રમુખ સેન્ટ ફિટસનમેને સવ રોશનીના

અમદાર વચ્ચે પોતાનું બાપણ વાચનું શરૂ કર્યું: “ પ્રમુખ વર્ય, પ્રતિનિધિ બંધુઓ અને પ્રેક્ષકો! આપ સર્વને હવે આ પરિષદ બરવાના કારણો

તો મુવિદિત છે. લોકો કહે છે કે લોકશાસનનો મુગ આવી લાગ્યો છે. બોયે તેના બોર વેચાય છે. લીગ આ/ નેશન્સમા પણ તેમ છે, કુતા કાન્દરન્સમા પણ તેમ છે, અને નેડા કાન્સેસમા પણ એવું જ છે. આજે એશિયાના ચીનાઓ જાગૃત થયા છે; યુરોપના ટર્કો અને રશિયનો મુધરે છે, અને અમેરિકાના હબસીઓ પણ હજુ બોગને છે. એ સર્વ મારા કથનને પુરવાર કરે છે. સાદા સડેલ કુતાઓમા જે મુધરે છે, તેમને પણ સમાજને સ્થાન આપવું પડ્યું છે. સિકારી કામમા, જામુસી કામમા, બરજના પ્રદેશોમા સેવા કરવા, ગાડીએ જૂતવામાં, ઘેર ચોપી કરવામાં, અરે, એટલું જ નહિ પણ છેક મહાનુભાવોના પુસ્તકાલયોમા અને શરવાની ગાડીઓ સંધી પણ તેઓ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. અને બંધુઓ, તે

જ્ઞાને લીધે? કેવળ પોતાની લાખકાતને લીધે. ‘ જોડા કોંગ્રેસ ’ માં
 પણ તેનું જ બન્યું. તેઓ એવન વિનાના—મુઝા દોરના ગધાનાં ચામડાં
 જ્ઞાને પ્રતાપે? માત્ર તેઓ તત્પર થયા, બાકી બચાવા, કમાવાયા,
 રંગાયા, વીંધાયા, તેથી જ. અને હાથ તેઓ ચાંખીનોના આભૂષણનું ૫૬
 પાખા રહ્યા છે; અને જાણે ધગતી ઉપર પગ ન જગતો હોય તેમ
 વિજયમદ્યથી ચમચમ કરી ચાલે છે. એટલું જ નહિ, પણ કોષકોષીય તો
 બહુધાર, વેલિંગ્ટન અને વિક્ટોરિયાનાં નામો મેળવી ચૂક્યા છે. સૂતાં,
 ઉઠતાં, ખેસતાં, તમામ નાચ મિજલસ કે ખાણા વખતે પણ તેઓ માનવી-
 ઓનો સહચાર અને સહકાર પામવાનું અદ્વિતીય માન ઉઠાવી રહ્યા છે.
 બંધુઓ, મને ખેદ થાય છે (આટલું કહેતાં તો સેન્ટ ક્રિસ્ટનસેન
 ‘ ૨૬ ૨૬ ’ કરતાં સહેજ વાર શિક્ષા પડી ગયા હતા) કે આપણે
 હતભાગી હિંદોઓ માફક અનેક બાપા, અનેક ધર્મ, અનેક પંથ,
 અને અનેક સ્થાનિજાતિમા વિભક્ત થયેલા છીએ. અને તે સ્થિતિના
 પ્રતાપે જ આપણો અધઃપાન થયો છે. બંધુઓ, જો આ સ્થિતિ
 ચાલુ રહેશે તો કોણ જાણે આપણે ક્યારે અસ્તિત્વવુક્ત બની આ
 સંસારમાથી રૂખમદ પામ્યા હોઈશું! ” આ વખતે આસપાસની
 સર્વ રોડનીઓ ઝાખી પડી ગઈ. “ પણ ખામોગ, બંધુઓ! આજે
 આપ સર્વ પાસે એ દુઃખી કહાણીનું પુનરુચ્ચારણ કરી આપને હતાશ
 કરવા નથી માગતો. પણ હું તો..... ” આટલું બોલતા મહાશય
 ક્રિસ્ટનસેન પૂર્વોત્સાહમાં આવ્યા હોય તેમ પુનઃ પ્રકાશી ઉઠ્યા.
 “...આપ સર્વને આગ્રહપૂર્વક વિનવવા માગું છું કે આપણે સર્વ
 આપણા સમૂહ-બળથી એકત્ર મળી આત્મિક મનમતાતઃ પતાવી
 દઈએ અને ગણની પરિષદના પરિણામે દિવસના ચોવીસે કલાક સારી
 આલમથી સત્કાર પામીએ. આ હેતુથી પ્રેરાઈ આપ સર્વ અત્રે
 આકર્ષાઈ આવ્યા છો તેથી હું આપ સર્વનો ખરા અંતઃકરણથી
 આભાર માનું છું. આપે જે જલ્દીન ઉઠાવી આપના સર્વ કાર્યો
 પડતા મૂકી, જે કિંમતી હાજરી આપી છે તે માટે આપ સર્વને

અભિનન્દુ' છુ. આપની સન્મતિ અને મન્નિષ્ટા ઉપર શિદ્ધ બની આપ સર્વને અભિનન્દી બેસી બઠ' છુ ' આ સમયે ક્રિટસનસેને એક સેંટને ઇજાતું ગાભીર્ય ધાર્યું હતુ અને 'સમ્ સમ્' કરતો તેમનો શ્વાસો-ન્ધ્વાસ સમાધિચ્ચ યોગીના શ્વાસોન્ધ્વાસની જેમ અત્રાવ્ય બન્યો હતો.

ત્યારબાદ પ્રમુખસ્થાનેથી પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ સંસ્કા-ગયેલા એવા ઇયેક્ટ્રો-વિદ્યુત્-નામે મુટકમગદ્ગ બનેલા મહાશયા ઉઠ્યા. સર્ા રોગનીઓ ગાભીર્યથી મ્થિર અને ઉત્માહથી સતેજ બની રહી પ્રમુખ મહાશયાને નીચે મુજબ ઉદ્ગાર કાઢ્યા

“ પ્રતિનિધિ બંધુઓ અને પ્રેક્ષક ભાઈઓ ! આપ મર્વંએ મને એક અમળાને આ જોખમભર્યા દામ માટે પસંદ કરી આપની વીરતા અને સ્ત્રીસન્માનવૃત્તિ (Chivalry) તુ દર્શન કરાવ્યુ છે. હુ માત્ર વક્તવ્ય શરૂ કરૂ તે પહેલા મારી અપતા, અપૂર્ણતા અને અયોગ્યતાનો ખ્યાલ મારે આપને આપનો વ્તેજએ મને લાગે છે કે આ પરિપક્વના વિનાદામ્પદ કાર્યનો તોડ આપણા યુક્તર્જ અને સારી આલમથી સન્માનિત એવા દાદા એકાક્ષરશ્ચની પવિત્રતા, મયમ અને દીર્ઘદષ્ટિ દારા થયો હોત તો એ બહેન હતુ. હુ આગા રાખુ' છુ કે આપ સવંએ મને એક અમળાને પ્રમુખસ્થાને નિયુક્ત કરવામા આજે જેવી ઉદારતા બતાવી છે, તેનીજ ઉદારતા મારી માથે મહકાગ કરી આ પરિપક્વનો વ્યવહાર નિવિધને સમાપ્ત થતા સુધી આપ બતાવે જશો ભાઈઓ, આપ સર્વ જુદા જુદા પ્રાત-પ્રદેશોમાથી સાધર્મ્યને લીધે આદર્પાંછ અત્ર એકત્ર-મિલિત-થયા છો; અને સેંટ ક્રિટસનમેને તેમના સત્કારક વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેની જે મનનીય ભાપણુ આપ્યુ છે તેમાથી આપણે સર્વંએ આવી પરિપત્નો હેતુ બઢ્યો છે.

આપણે પ્રકાશના પ્રમગ્ધા, આપણા ખાણાપીણામા, આપણા સામાજિક દરજ્જામા ભયે જુદા હોઈએ, તોપણ એક પ્રજા તરીકે ઉભા રહેવાના તત્ત્વો તો આપણામા સાજાત છે અને તે સામૂન તત્ત્વોને શુદ્ધ કરી એકસંખીથી પ્રજા નિર્માણ કરવા આપણે કટિબદ્ધ થવું

પટે છે. આપણે પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓથી સંસ્કારિત થયા છીએ. આપણે પણ ધૂન તૈલાદિ પૂર્વની ઓલાદ તેમજ દેરાસીન ઝંસ આદિ પશ્ચિમની ઓલાદથી સંમિશ્રિત છીએ. આપણે બંને તત્ત્વોને સંઘડવા ભેદ્ય છે. આપણા ઉપર ગુજરાતી અભ્યાસારોથી જાગૃત બની આપણે આપણો સ્વાયત્તતાસનને સિદ્ધાન્ત સ્વચ્છંદી માનવગત પામે કૃત્રિમ કરાવવો ભેદ્ય છે. અરે, ખ્યાલ કરો. આપણે કોણ ? હુનિયાના દેવો જે પ્રજાજના બનેલા, આજ્ઞાની ઘટમાળ જે જ્યોતિષી નિમગ્નિ, યોગીઓ જે જ્યોતિ-મહા જ્યોતિ-ને યોગદાર ઉપાસી રહ્યા છે અને વેદના પ્રજ્ઞાઓ જે પરબ્રહ્મ-દિવ્ય પ્રભા-ને પ્રાર્થી રહ્યા છે તે મહા જ્યોતિના આપણે હજાર વારસો છીએ. આપણે મૃત્યુર્મ નથી. આપણે તો ચેતન છીએ, ચેતન ! આપણા ઉપર હાય અનેક અભ્યાસાર ગુજરે છે. આપણને ગિરમિટિયા બનાવી આપણી માનુષ્યમિત્તજની કીજના પ્લાન્ટર્મના હાયમાં સપડાવવામાં આવે છે; અને ત્યાંના ગુરામાં રહેનાર, ચામડાં ઓડનાર જંગલીઓ વચ્ચે આપણે સમઘડું પડે છે. દક્ષિણ અમેરિકાના મનુષ્યાદારીઓના પંજમા આપણને સપડાવું પડે છે. લાપ્લાડ, આઇસલેન્ડની કંકણી કંકણીમાં પણ આપણે જવું પડે છે; અને સહરાના રણમાં કે મેસોપોટેમિયાના ધીક્તા પ્રદેશમાં બગવું પડે છે. વામાચારીઓના વામ મંદિરોમાં, સહેલાણીઓના રેલોડમાં, દીવાનખાનાઓમાં, વૈર ઔદિસના ઘસ્ટાઓ વચ્ચે, હાંટેલગ્રાહી ધમાલીક જીવન ગાળનારા ઘડેરીઓમાં, પુસ્તકવચોમાં, રેલ્વે રોડન અને તાર ઔદિસોમાં હજારો કરી જે અધેરી નિશાચરોની હાજરીમાં હૃદયે રહી આપણે બળ્યા કરવું પડે છે. પ્રભુનો આદેશ શો હતો ? અને આપણો શો ઉપયોગ થાય છે ? પ્રભુએ તો જગતના કલ્યાણ માટે આપણને પેદા કર્યા. પણ જગતના કલ્યાણમાં આપણા ઉપર અતિયોગ આદરે છે. આપણે મહેલાઓમાં, જલસાઓમાં, રોડનીમાં એક સાથે બળી આપ્ય ચક્ર છે છીએ. અને બળતાં બળતાં માનવ મૂર્ખાને હસ્યા

કરીએ છીએ ! સિદ્ધરશાહ તેની મહે-
લાતમાં અનેક દીપમાળ પ્રકટાવે, ત્યારે
જગતને ખરો પ્રકાશ આપનાર કૌન્ડુશિયસ
ખિચારો પતંગીઆં એકાં કરી જ્ઞાન
સંગ્રહ કરે ! પેલો જ્ઞાન ખિચારો
તેલના કોડિયાતું વરદાન માગે, ત્યારે બાહ-
રાહી મહેલાતો જાણે આપણા વડે સળગી
રહી હોય નહિ, તેવી બબૂકી ઉઠે ! વિદ્યાના
વ્યાસગીઓ ખિચારા એરડિયાતું કોડિયું
ન મળે તેથી સડકપરના મુધરાઈ ખાતાના
દીવાથી પોતાનો અભ્યાસ ધપાવ્યે જાય,
ત્યારે બીજી બાજુ ઠાળા અક્ષરોને ફટી
મારનાર, જીવનને 'મુક્ત્યે ન તુ મુક્ત્યે'
માનનારા શકડેરાવો હોટેલમાં અને થીએ-
ટરમાં આપણા અતિયોગ કર્યે જાય !
આવા અત્યાચાર અને અસમાનતાબર્યા
વર્તન આપણાથી સાંખી શકાય જ નહિ.
આપણે જગતને બતાવી આપવું જોઈએ કે
અમારા વિના તમારું જીવતર અંધકારમય

છે. અમને પક્ષપાત ગમતો નથી. અમારો યથાર્થ ઉપયોગ
કરો તો જ અમે તમને પ્રકાશ આપીશું; નહિતર અમે વેર લઈશું.
અમે જ્યાંમુખી સાત્ત્વિકતાથી રીતસર પ્રકાશ આપ્યે જઈએ
છીએ, ત્યાંમુખી હીક છે; નહિતર જો અમે વિર્યા તો પછી
તમારે બચવાનો એકેય આરો નથી. અમે અત્યાર મુખી તો માત્ર
હરાવો જ પસાર કર્યા છે અને તમને ચેતવ્યા છે, પણ હવે જો તમે
નહિ ચેતો તો અમે અમારું પોત પ્રકાશીશું, અને તમને બરમ કરીશું.
અમારી સત્તા કંઈ કમ નથી. અમારા માંહેના કેટલાક રાજસી
વૃત્તિવાળા (જેવા કે કેરોસીનબર્યા દીવાઓ) અને તામસિક વૃત્તિ-

વાળા (જેવા કે મગમગી મલાલો, આમના હંકાવ દાદાઓ) નો વિશ્વાસ તો પછી અમારાથી વાર્યા વારી રહ્યો નહિ. માટે તમે અમારથી જ ચેતજો. ધ્યાનમાં રાખજો, કે તમને બહુમ દગવાતું અમારું અન્યાય જ્ઞાનુધી અમાગ બાધામાં છે, ત્યાનુધી તો અમે તમારી અમ્ય દેશને લાવી રહીશું. આગળ પણ અમે આ અત્ત વાપર્યા છે, અને હવે પણ વાપરી રહીએ છીએ. ઉત્પાદની મેળી આગમાં, મુ'બાદની પ્રેસની આગમાં, કે જ્યાં જુઓ ત્યાં અમારો જ પગલો છે. લાદાના મહાનવાસી જાપાનમાં લાના દારોગાઓ ગાંધીભર અમાગથી ચેતવાની તાલીમ આપ્યા કરે છે. અમારું અવમાન કે અપમાન જગત્ સુધે કે જસ જાના, એ ધ્યાનમાં રાખજો. પાણી પણ અમાગ હપર દારી નહિ કરે. અરે, એ જ પાણીનો મહાસાગર કે જેની તમે મહા હાથે, તેમથી આખરે તો અમારો વડો શાંતિનિ વડવાન જ નીકળે' અમે હમ ચક્રુ તો પૃથ્વીનું પૃથ્વીની જ્યાગામુખી રૂપે શાંતિ નીકળીશું અને તમાગ ચોંમ્પી જેવાને જેમ હડાવી દીધા, તમાગ જાપાન જેવાને જેમ નાશુ કર્યા છીએ છીએ, તેમ તમને સર્વને અમે ધારીશું ત્યાંથી શાંતિ નીકળીને હતા ન હતા છીએ. એ મમથે પછી પાણી નમારુ વગધુ નહિ રહે, જમીન કે જગતમાં પણ તમારે માટે જમ્યા નહિ રહે; દાગુકે ત્યાં વનોમાં પણ ખુદ અમે પેતે જ ધારીશું ત્યાં હાવાનહ રૂપે દેખા દેશું. પછી ક્યા જગો ? શું આકાશમાં હરો ? ના, તેમ પણ તમે નથી કરી રહ્યાના, દાન્યકે ત્યાં પણ અમારી માતા વિગળીના અમમથી તમે બમ્મ જનમો. ક્યાથે તમારો હંપાય નહિ રહે. માટે ચેતો. અમારી મેવાનો ચોંચ લાજ હો, અને અમારો મહાગ અને સુપયોગ કરો "

આ સમ્બે નીકળના નીકળતામાં તો ક્રિસ્ટનસેનનો મહારક વિનાગ 'સમ્ મમ' અવાજથી વધી 'મલુ મલુ' અવાજ કરવા લાગ્યો; મીણમતીના વોલ્વેટો ટોડી નેડ દાડી જગવા લાગ્યા; હાંડી ગ્રાસ

વગેરે વિવિધ રંગમાં પ્રકાશી ઉઠ્યાં; હાલ કાઢા અને મચાલો
જાણે શાકું શાકું ચર્ચિત્તાં; અને ભીંતિયા ચીમનીઓ, ટાંગવાનાં લેંખો
અને ટેબલલેખો પણ તેમની કાચની ચીમનીઓના વાર્યા ન રહ્યા.
જાણે ગ્રામ્ય નાચ શરૂ કર્યો હોય તેમ તેમણે વિવિધ પ્રકારે મેડો
છોડવી શરૂ કરી અને તેમ કરતાં વારની ચીમનીઓને ઢાળી કરી
નાખી. જ્યારે બીજા જગ્યાએ સુંદર મંજાના થાળમાં રૂપાની દીવી
ઉપર રૂપાના પાત્રમાં તપતા પૂ. શ્રી ૧૦૦૦૮ શ્રીમાન એકાક્ષરજી
ઉર્દે મહાતુભાવ ધ્રુતાચાર્યજી પણ, અવનત મુખે જપ જપતા યોગી
જેમ યોગનિદ્રામાંથી જાગે ને જરા ઉચું મસ્તક કરી પ્રદુક્ષ વદનથી
આસપાસની પરિસ્થિતિ નિહાળે તેમ, પોતાના ધ્યાનમાંથી જરા
જાગૃત થયા અને ભૂરી આખોથી દીકાને જોયાં કર્યું. તે મુજબ
પ્રજાપતિના ધડેલા મૃતપાત્રમાં જેણે પૃથ્વી જ્યારે એક વખત ઉજાડ
હશે ત્યારે પ્રધાનપદ ભોગવેલું એવા, મૃતપાત્રમાં છતાં પણ મૃત નહિ
પરંતુ અમૃત, અને અદ્યપણે દીપતા શ્રીયુત ઓરંડચંદ પણ જરાક
ઝખમ્યા, અને તે મુજબ તેમના દૂર દૂરના કુટુંબી, એક જ ક્ષેત્રમાં સાથે
ખીલેલા, ખેલેલા, અને મહાલેલા તેવા તલ, સરસવ, આદિ વંશના
તેમના પિતરાઈઓ પણ તેમની હાથા હા કરતા હોય તેમ સ્હેજ ઝખમ્યા.

શ્રીમતી પ્રમુખ મહાશયાતું ગોખીને કંઠાચ કરવા લાયક બાપણુ
સામળ્યા બાદ સમા તે દીપોત્સવીની રાત્રે વિખેરાઈ અને બીજી રાત્રે
વિવિધનિર્ણાયક સમિતિ મળી. તેનો કાર્યક્રમ પ્રકટ કરવાનો વ્યવહાર
નહિ હોવાથી દૂંધમા જણાવીશું કે તેમાં થયેલી ગરમાગરમ ચર્ચા,
વિચારોની ઉદ્ઘાપોહ અને પ્રમંત્રે પ્રમંત્રે ઝરેલી ચક્રમકને અંતે, છેવટે
પ્રાતઃ-સાપ-સ્મરણીય શ્રી ૧૦૦૦૮ શ્રીમાન એકાક્ષરજીની દરદેગીથી
અને અંતઃજોના પ્રજામાં તેમણે દર્શાવેલી ઉદારતાથી સદુ સારા વાનાં
ચર્ચા, અને આખરે સર્વ પક્ષ સમાધાની ઉપર આગ્યો. પ્રતિનિધિઓ
ઉપરાઉપરી અને રાતના ઉજાગરાથી પોતાની ઘેરાતી આંખો અને
શ્રમિત ગાત્રોને આરામ આપવા સારંદ 'નમસ્તે જ્યોતિ યદ્ગણે'

પહેલા નહિ) આપણામાં રાષ્ટ્રહિતવાદનો ગુસ્સો ઉછળશે અને આપણે અત્યાચારી, કૃતઘની માનવસમાજ ઉપર આપણો અમલ બેસાડી શકીશું. માટે આપણે એવો ઠગવ કરવો જોઈએ કે:

" હિંદુસ, ડીરૂઝ, હિબ્રેય, ખ્રીસ્તીય, બર્માઓઈય, પેર્સીય, ગેસ, મિનરલ ઓઈય, ઓનિમલ ઓઈય, વેનિટેશન ઓઈય, વગેરે વગેરે રૂપ, રંગ, ધાટ, કદના ઉત્કૃષ્ટ નિકૃષ્ટ સર્વ પ્રકારના, જૂતકાગમાં થયેલા અને અત્યારે વપરાશમાં ઘડી ગયા હોય તેવા, વર્તમાનમાં પ્રચલિત તેમજ ભવિષ્યમાં જે પ્રચાર પામે તે સર્વમાં, એક પણ અપવાદ સિવાય, અને કરોડો પણ મતભેદ કે ધૂણા રાખ્યા વિના, બંધુભાવ ખીંચે તે માટે ઉપાયો યોજવા, ઉપદેશોનો મોકલવાં, પેંન્ડલેટ વગેરે સાહિત્યો દ્વારા લોકમત ફેળવવો અને ન્યાય મેળવવા તથા સર્વને ન્યાય આપવા તૈયાર થઈ રહેવું, "

આ ઠરાવ મૂકાયો ત્યાં તો કાચના પ્યાલામાં ઘોંચાઓ નાચવા મડયા. દામરામાં બંધાણીઓ ખો ખો કરી બળખા કાઢે અને પડકારા કરે તેમ દશમાં સૈકાના હુલાય કાઢડાઓ પણ પોતાના ગુલ-મોગરા ખેરવી સતેજ થઈ ગયા, તેમજ ખૂબના સુમરોએ, મિત્રો જોમ તાળી લે દે તેમ, માહોમાહે (પાદડીઓ વતી) તડાક તડાક અવાજ કર્યા. હેંમ્પોએ પણ આકાશવૃત્ત શરૂ કર્યું.

એવામાં મજકુર ઠરાવને ટેકા આપના એરડ્યદ ઉઠ્યા. " બંધુઓ, તમે અમને તમારામાં ભેગવવાની અને નિભાવી લેવાની જે પરમ ઉદારતા દર્શાવી છે તે માટે હું મારા ચાતિજનો, કે જે અસાર સુધી પોતાના રેગાડાપણાને લીધે, પોતાની ચિંતા અને દીર્ઘચિંતાપણાને લીધે અધમાનસ્યમાં સમડ્યા કગ્તાર હતા, અને અત્યજને નામે ભંડાતા હતા, તેમના તરફથી આપનો આનાદ માનું છું. અમે પણ અમારી પ્રાતિક પગિપદમાં હવે એવા ધ્યાને લઈશું કે જ્યાં દુઃક મુદતમાં આપને જલ્લાપ આવશે કે આપે જે ઉદારતા દર્શાવી છે, તેને અમે પાત્ર જ હતા. અમે હવેથી પતરાની ચક્રચક્રિત

ધોડી ઉપર, મુંદર ખાપના મુંદર જાનસમાં સ્થાન લાઇશું અને દિવાલો
રીતી કરી, કે હાથ ચીકણા કરી વારંવાર કંટાળો આપીશું નહિ.”

ચાવુ દરાવને ટેકા આપવા, સાયપ્રાનરૂઝમરમરણીય થી
૧૦૦૦૮ શીમાન ધૂનાધાર્યજી (જરા હર્ષે યજ્ઞ ગયેલા હોવાથી
ધૂનતા ધૂનતા) ઉડ્યા અને પોતાની બૂરી આંખો ટીકી વાચવા
લાગ્યા: “મારા વિદેશવાસી જ્ઞાનાઓ તથા મારાં પ્રિય બાળકો !
પૂર્વની ઓપાદમાં સાત્ત્વિકતા વહે છે. કેરોસીનનો રંગ તેમાં નથી.
ગમે તેટલા બધા આપણે હોઇએ, તથાપિ આપણે તો માનવ-
મેવામાં અવનત મુખે તપ્યા કરવું જોઇએ. આપણે ઐરંડચંદ
આદિને હલકા ગણ્યા, અવમાન્યા, તેથી આપણે કાંઈ કાંઈ જાણ્યા
નથી. ગિયારા ઐરંડચંદમાં દૂધળો હોવા ઉપરાંત ધણું ય સાઈ છે.
તેમનામાં પૂર્વની સૌમ્યતા છે. પશ્ચિમની દુર્ગંધ નથી, રંગનો નથી.
જુઓ, આપણી સૌમ્યતાથી-સાત્ત્વિકતાથી-આપણે સ્વતંત્ર છીએ,
પુણ્ય પાત્રમાં મદાલીયે છીએ. વળી અત્યારે દેશકાળ આવો છે;
નહિતર યાદ કરે! જ્યાંજ્યાં મારે માટે રૂપ બાળો છો ત્યાંત્યાં
મારે માટે સુવર્ણ હતું અને રત્નજડિત બાજકે હું વિરાગતો.
સોરઠી સોમનાથનો હું મશાલચી ! હાથ ! આજે આ દયા ? ! ”
આટલું બોલતા બુઝર્મ દાદાને તમ્મર આવવા લાગ્યાં. પામેના સબ્બોએ
તેમને બેસાડી પંખો નાંખી શાન કર્યાં. આખરે તે અધૂરું બાપણ
શીમાન ધૂનાધાર્ય વિષ્ણુદેવતાના રહસ્યમંત્રી ઐરંડચંદ અને કોપ-
શ્દાસ મિથિન હાંડીશનસે વાંચવું શરૂ કર્યું: “મારા (ધૂતાંચા-
ર્યના) લાભ તો અનેક છે, પણ મારા આર્યકુળનાં બાળકો પૈકી
કોપશ્દાસ, તિલકચંદ, સર્સવસેન, કપાસીદાસ, ઐરંડચંદ વગેરે પણ
પરમ શાન્તિથી માનવમેવામાં હાજર રહી લાભ આપે છે. હવે
મારા આર્ય તનયોને ‘હું’ ને મદેશો પાડવું હું તે એ છે કે પ્રિય
બાળકો ! તમે પરમ શાન્તિથી માનવહિતાર્ય જીવન ધખાળો જાઓ.
તમારા હક્ક માટે લડો, ન્યાય મેળવતાં ચિર સુખાવહું પડે તોપણ

શું ? પણ તમે કદાપિ ગેસ, કે પેટ્રોલની ઉચ્ચના ધારણ કરશો નહિ.
જો કરશો તો તમારે તમારું સ્થૂલ ઓગાળી નખાવી નળીઓ વાટે
વહેવું પડશે; સ્વતંત્ર રહેવાને બદલે દીનના પતરામાં, પિત્તળની
કેમોમાં પૂરાવું પડશે. વળી તમારી ઉપર અતેદાનેદ પ્રકારનાં
અંકુશો મુકાશે ! વાટ ચડાવવાની કળ રૂપી અંકુશો અને
ચીમનીઓથી ગૂંચળાવું પડશે; આસપાસ વાળાના બંધથી બંધાવું
પડશે. અને તેમ કર્યું તમારે નહિ જ પાલવે; કારણકે તમારામાં
પશ્ચિમના ગેસ કે પેટ્રોલના સદ્ગુણો નથી-સદન કરવાની તાકાદ
પણ નથી. તમે તો સુસ્ત છો; તેમના જેવા ચપલ નથી. તમે
પાકા ઝાડ નીચે બૂબે મરે તેવા છો. તમારા પાત્રમાં તમારા
માટે ખાણુંપીણું હોય, પણ તે તમારી વાટ દ્વારા ઉચ્ચવાની
યે તમારામાં ચાલાકી નથી. જુઓ, આ બેડા ક્રિટસનસેન. બંને
તેમનામાં કળા ન હોય, બંને હાડલા જેવા ગણાતા હોય, બંને
ઉચ્ચ હોય, બંને 'સણ સણ' કરી આત્મસ્થાધાનો દોષ બહારી લેતા
હોય, તથાપિ તે મહા ખંધા છે. એ કેટલા સાંકડા માર્ગ વાટે
ખોરાક ખેંચી લાવે છે ? છે તમારામાં તેવી આકર્ષણશક્તિ ? વાળથી
પણ બારીક છિદ્ર વાટે પોતાનો ખોરાક ખેંચી શકે તેવી કેશાકર્ષણ
શક્તિ છે તમારા કોષમાં ? વળી અંત્યજો એરંડચંદ આદિને તમે
ધૂતકારો છો, પણ તેઓ તમારાથી કાંઈ બહુ ઉતરતા નથી.
એ તો જોનજોતામાં સુધરી જાય એવા છે. નહિતર જુઓ પશ્ચિ-
મની પાઉડરની બત્તી કેવી ગંધાય છે ? સેની ગંધ કરતા તો એરં-
ડચંદની ગંધ ઓછી છે. માત્ર આજ નાખના પ્રકાશ પર જ તમે
મોહી પડો છો ? માત્ર બાલ બાસથી જ તમે અંબાજ જશો ? પાઉડર
બત્તી કે ગેસ બત્તીથી અંબાજ જાઓ છો, પણ જુઓ તો ખરા
તેમનું અંગરંગ કેટલું મલિન છે અને કેટલી ગંધ મારે છે. ત્યારે રા.
એરંડચંદ આદિ અંત્યજ જાતિઓમાં આપણું પૂરું સાધર્મ્ય છે.
તેમનો આત્મા પશ્ચિમના જેવો સડો કે ખજો મારતો નથી.

માત્ર બાહ્ય રૂપે ધૃવોત્પાદક ગણાય. પણ તે તો એ જોતજોતામાં સુધારી નાખશે, માટે આપણે એમની ધણા ન કરવી જોઈએ. ”

આ બાપણ વંચાઈ રહ્યું કે પૂર્વના વિભાગમાં ગંભીરતા-આર્જિતા-જ્ઞાઈ રહી હોય તેમ કોપરદાસ, તિલકચંદ, આદિનાં નયનો ઉપરથી જાણાતું હતું. પશ્ચિમના વિભાગમાં પાડડરદાસ તો આજા બની ગયા, અને લાવ ગાસજોડે તથા એવા ગંધાના તેયોએ તો જાણે પોતાની દુર્ગંધ છુપાવવા ત્યાં ને ત્યાં મીઠાનો રેચ લીધો હોય એમ જણાવા લાગ્યું; કારણકે તે વખતે અદ્યો જૂટતી ન હતી. કદાચ જૂટતી હોય તો નહિં જોવી.

ત્યારબાદ પહેલો ઠગવ પસાર થયો. બીજો ઠગવ મૂકવા “મેગર્સ ગેસ એન્ડ કો.” વાળા-ઉમા થયા. તેઓ બોલ્યા: “આ અપૂર્વ પરિપક્વના દખ્ખથી ઉત્કૃષ્ટોચન અને પ્રદુષ્ટવદન બની હું આપ મહાતુમાવો પામે એવો ઠગવ રજુ કરું છું કે પૂર્વની તારીફ અમે સાંભળી છે. પૂર્વની રોશનીએ મહાન શીલમુરો, પંડિતો, વિદ્વાન-ચાત્રીઓ અને ખુદ દેવોની પણ મેવા કરી છે, માટે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. તેને હું જોટલું અભિનંદુ તેના કરતાં વધારે અભિવંદુ છું. પણ હવે પૂર્વની રોશની ઝાંખી પડવા લાગી છે. આર્ય કુટુંબ ધસાઈ ગયું છે. કારણ દુનિયા માંસાહારી બની ગઈ છે. બીરબક્ષી બનવાથી ધૃતાચાર્ય વિષ્ણુદેવન...” એટલામાં મહામાંથી અવાજ આવ્યો: “સામગ્રીતરૂપસ્મરણીય શ્રી ૧૦૦૦૮ શ્રીમાન એકામ્બરજી, ધૃતાચાર્યજી, વિષ્ણુદેવત હો” એટલે વળી પાછા મેગર્સ ગેસવાળા તે શબ્દા-ભિધાનવડે બોલવા લાગ્યા: “સામગ્રીતરૂપસ્મરણીય શ્રીમાન ૧૦૦૦૮ શ્રી ધૃતાચાર્ય વિષ્ણુદેવનું તેજ લીધુ પડ્યું છે. તેમનું આર્ય કુટુંબ ઉછરી ચકતું નથી, કારણકે ખેતી થતી ગઈ છે અને તે જગ્યાએ કારખાનાઓ વધી પડ્યા છે. વળી તેમા ઝાંખવ એન્ડનેા ચકાવ-વામાં, મત્રો પૌલિશ કરવામાં, કાવનેમા ચકાવવામા વગેરે વગેરે ખાનાઓમાં ચરણી અને વનસ્પતીજ તેલો પણ ખૂટી પડ્યાં છે

અને હાલ તે અગાઉ જેટલા સુલભ નથી, તે તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. અમારા પિતરાઈ કેરોસીન પણ ઘસાઈ ચાલ્યા છે. માત્ર ચાળીસ પીસતાળીસ વર્ષમાં જ તેનો સઘળો જથ્થો ખૂટી પડશે, એમ કહેવાય છે. આવે સમયે આપણે બહુ વિચાર કરવો ઘટે છે. પૂર્વનું આર્ય કુટુંબ માણસોમા આહાર-ઔષધ દ્વારા પણ પોપણ આપી શકે તેમ નથી, ત્યારે તો અમારી દ્રવ્ય છે કે અમારે પશ્ચિમવાસીઓએ પૂર્વને મુક્ત કરી તેની જગ્યા જ્યાંજ્યાં શક્ય હોય ત્યાંત્યાં લેવી. પૂર્વ અને પશ્ચિમની એકસંપથી રૂપી તાક ઉપર જ પૃથ્વીનાં મંડાણ મંડાવા નોંધએ; અને તેથી હવે આપણે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંકુચિતતા દૂર કરી 'એક પિતા પ્રભુજી' જાણી આપણો જીવનહેતુ સ્પષ્ટ કરવો નોંધએ. તેથી હું નીચે મુજબ ખોળ કરાવતી દરખાસ્ત મૂક છું:

‘આ અપૂર્વ રોશની પરિપદ પૂર્વ અને પશ્ચિમની રોશનીમાં એક સાધવા ઉપરાંત, દીર્ઘાયુ ટકી રહેવા માટે આપણા માંહેના ઉપયોગી બંધુઓનો માનવઆહારમાં ઉપયોગ થઈ શકતો હોય તો તેમ થવા દેવા બલામણુ કરે છે; અને તેની

જગ્યાએ માનવસેવામાં ઉતરતી પંક્તિના બંધુઓ હાજર રહે એમ સૂચવે છે. આમ એકસંપથી અતિયોગ કે અલ્પયોગમાંથી બચી જઈ માનવકક્ષાણુ સાધવા ઉપરાંત આપણે પોતેપોતાનું દીર્ઘાયુ ટકાવી શકીએ.”

“મેથર્સ ગેસ એન્ડ કો.” ના ઉપલા કરાવમાં સુધારો મૂકવા “મેથર્સ હરિકેન-ડિગ્રેસ એન્ડ કો.”વાળા બંધુ ઉભા થયા અને કહ્યું:

“વિદ્વાન સ્વામિમાની બંધુઓ! અલ્પજાત ધૃતાચાર્ય વિપ્લવવતના અભાવે માણસોના શરીરમાં પ્રાંસજાં

દેખાય છે તથા પશુમેદ-ચરખી-નો દગો ચાપ છે, અને જીલું કોપરદાસ કે કંપાનીદામનો ઉપયોગ પણ ચાંપ છે. માટે રોશની ખાતામાથી મુક્ત કરી તેમને માનવઆહારમા ગોઠવવા જોઈએ. પણ જરૂર પ્રમાણે હિંદુઓના દેશમા તેમના દેવની એવામા દાનજર ગ્રહે, એટલે અપવાદ રાખવો જોઈએ. વળી તિવડ્યાંદ વગર પણ માણસો ચક્ષાત્રી ન કરે. તેના અમાલે બહુ દગો ચાલે છે, માટે તેમને પણ મુક્ત કરવા જોઈએ અને કેરોમીન વગેરેનો ઉપયોગ તેમને રચાને કરવો જોઈએ, એવી જે દરખાસ્ત છે તેમા મહજ સુધારો કરાવવા માગું છું. તે એ છે કે જેમ પૂર્વના આર્ય કુટુંબમા ધૃતકારાતા એરડદાસ, તેમ આપણામાં તે એરડદામથી પણ એ ડગલાં ચડે તેવા હવાલ દાકડા માટે પણ વિચાર કરવો જોઈએ. નામ 'હવાલ દાકડા' પણ ગુણ જુઓ તો 'હગમ દાકડા!' કારણકે, ગાસસેટ હવાલ તો કરના નથી, પણ ઉલટો ગર્વથી ધુમાડો કાઢી, હવાને બગાડે છે, કાપ પેદા કરે છે અને ગંધગંધના ગોટા તે તો જુદા. જો એરડદાસનો ઉદય થાય તો હવાલ દાકડાને પણ ચીમનીના જખ્તામા રાખી આપણે જરૂરો બચાવવો અને કાપ તથા હવાનો બિગાડ અટકાવવો."

આ સુધારો સ્વીકારાયો અને આખરે પૂર્વ અને પશ્ચિમની રાજનીતિનું ઐક્ય, તથા વાજખી સુધાગ વધાર કરી દીર્ઘાયુ થવાનો હગવ પણ જાગૃત્તા બહુમતીથી પમાર થયો. જોકે આખરે મોડું તો થઈ ગયું હતું, છતાં માત્ર એક જ હગવને માટે બીજા દિવસ સુધી મુલતવી રાખવું, જો અનુચિત કાર્યાથી કિનાવલે કિનાવલે ચીજો હગવ મળાયે અને તે મુકવા માટે પ્રમુખ મહાડવાના કંપમાથી જ એક "નેશની પોટેસ્ટેશન" હવા. તેઓએ કહ્યું: "ઉપવા એ કરાવથી મહિમાની મનમતાનગ નામક યોગ અને આપણો અનિયોગ બંધ-યોગ નદિ થતા ખરો યોગ જ થશે. આપણે પૂર્વ અને પશ્ચિમને તથા ભિન્ન ભિન્ન અખિઓને જે સંદેશ પાડ્યા અને એમની દાક મારી તેની સાથેસાથે માનવસમાજને પણ એક છેલ્લો સંદેશ

પાડવી દઈએ. અને તે માટે હું ત્રીજા ઠરાવ તરીકે આ સંદેશો રજૂ કરું છું કે: “માનવીઓ! અલખત જોકે અમે તમારા હિતને માટે પેદા થયા છીએ, તોપણ ધ્યાનમાં રાખજો કે અમે તમારા સ્વચ્છંદ માટે પેદા થયા નથી. માટે હૃદયપણ્યપૂર્વક અને અતિ વિવેકથી તથા નિષ્પક્ષપાતપણે અમારો ઉપયોગ કરજો.”

ઉપલા ઠરાવના સમર્થનમાં તેઓ આગળ બોલ્યા: “હિંદના ઉંધણુસી દેશી રાજાઓ મસાલો સળગાવવામાં આપણો મસાલો કરે છે; અમેરિકનો તેમનાં ઢોરોની કાંડમાં આપણી પાસે પહેરો બરાવે છે; પશ્ચિમના રોકફેલરો, કાર્નેજીઓ અને પૂર્વના તાતાઓ આપણને પાણીને મૂલે પાત્રાપાત્રનો ખ્યાલ સરખો એ ન રાખતા ઘણા પાખંડી-ઓને ત્યાં વેચે છે, અને ત્યાં ગુલામની માજક મેવામાં આપણને હાજર રાખે છે. ગરીબોનાં ઝૂંપડામાં, ઝાંતીઓની મદલીઓમાં, વૈજાનીનાં દીવાનખાનાંમાં, જગતના અંધારા ઉલ્લેચવામાં-હુલ્લગવામાં-જેટલી મજા આપણને આવે છે તેટલો જ ત્રાસ આપણને એ શ્રીમન્તોના નાચ-રંગોમાં, રંગભૂમિઓમાં, રેસ્ટોરામાં, અને રેલ્વેઓમાં જણાય છે.

મનુષ્યો! અબાગી મનુષ્યો! ‘ય ત્રોપજીવિન મનુષ્યો’ શાંતિ, દયા, આરામ કે પ્રાર્થના શું તેનો દંધ તમને ખ્યાલ છે? અમને અમાગ ચેતનને લીધે થાક ન સંભવે, પણ અમને તમારો થાક લાગે છે. તમારા તમાશા-મિજલમોમાં અમારો બહોળો હાથે તમે ઉપયોગ કરો છો તેમાથી માડમાડ બચીને બધાં રંદ માનવીના ઝૂંપડા તરફ ધસતા હોઈએ, ત્યાં વળી મોઢા મૂલ દઈ અમારો ઉપયોગ સેન્ટો બનાવવામાં, મત્રો ચલાવવામાં, રેલ્વે દોડાવવામાં, રંગો બનાવવામાં, અમારા કચરાપૂર્ણમાંથી મીણજતીઓ બનાવવામાં કરો છો. તમારી તૃષ્ણા તો સદા અતૃપ્ત રહે છે. અને આમ અમે રંદ મનુષ્યોના રખવાળા કરવા જઈ ચકતા નથી. હવે જો તમે નહિ ચેતો તો અમે અસહ-કાર કરીશું; તમારી સાથે તક્લાક કરીશું, અને તમને નેતર જેવા પાંશરાદોર કરીશું. અમારા વિના તમારી મૂતી દીવાદાંડીઓ તમારી

સ્ટીમરોને જળસમાધિ લેતી બચાવી શકશે નહિ; તમારાં વિમાનો અને આકાશયાનો ઉંચે જ ગતિપ્રપ્ત બની નહ બનશે; તમારી રેલ્વે ગાડીઓ અથડાઈ જઈ ચૂકેલું થશે; તમારા બહેર રસ્તામાં બધાં વાહનો ત્યાં મોટર, ટ્રામ, સાઈકલ, ટપ્પા, માલુસ, ઢોર આદિની અથડાઅથડી થશે; છવોની પામખાલી થશે અને અબજોની ખુવારી થશે. માટે હજી પણ ચેતો અને અમારો ચોખ્ખો ઉપયોગ કરો.”

ત્યાર પછી, બ્રાહ્મણો પહેલાં જોમ લહરમાં આવી રોશની છેલ્લી વાર સંપૂર્ણ તેજથી ઝળકી ઉઠે છે, તેમ સર્વ રોશનીઓએ એક સામરો બ્રાહ્મણ કર્યો અને સમસ્ત રોશનીમંડપ ઝળહળતા તેજના અંબાર રૂપ થઈ રહ્યો. જોતજોતામાં સર્વ મેંદની ‘જ્યોતિર્વે બ્રહ્મ’ની ઘોષણા કરતી વિખેરાઈ અને... ..

જેહું છું તો કંઈ ન મળે ! આથી મને તો બીક લાગી. હું બરકડો અને જાગી ઉઠ્યો. અને પછી કેમ કરી હું જ ન આવી. મને લાગ્યું કે જાગનાં પહેલાનું સ્વપ્ન તો સાચું પડે છે ! રખેને આ સ્વપ્ન પણ સાચું પડે, એ વિચારે હજી પણ હું નિદ્રા તજી વારંવાર બહેબાકો જાગી ઉઠું છું.

હાલ્લાલાલ હરગોવિન્દ જાની

એણે પ્રજાનું શું કલ્યાણ કર્યું?

ઠાકોર સાહેબની છેલ્લી ધડી હતી. તે જ્યાં સુના હતા ત્યાં સંપત્તિ શાન્ત નહોતું. થોડો ધીરે પગલે, મંથાળીને આવતા જતા હતા, અને એક બીજાના કાનમાં વાતો કરતા હતા. અને જ્યાં ઘણાં માણસ થોડો અવાજ થાય એમ વાતો કરે, ત્યાં પણ એક જાતની ગરબડ-એક જાતની ધમાલ-મચી રહે છે, તેવી ધમાલ જણાતી હતી. નાનુક તબિયતના માણસોથી આવેો અવાજ પણ સહન થઈ શકતો નથી. પણ હવે આ વાત મહત્ત્વની રહી નથી. ડૉક્ટરોએ કહ્યું કે: “હવે ઠાકોર સાહેબ કાંઈ સાબળતા નથી. તે સાબળી શક્તા હોય એવું કોઈ ચિન્ન જણાઈ નથી. જો તે સાબળી શકતા હોત તો તેમના પલંગ આગળ ઘુંટણ પર પડી ઠાકોર સાહેબના માથા ઉપર હાથ ફેરવતી હસકા બરતી રાણીની તેના ઉપર કંઈક અસર થયેલી જણાઈ આવત.

આખા ઉપર તેજ ન આવે માટે, યજ્ઞ દિવસથી પલંગ આગળના પડદા પાડેલા જ રાખવામાં આવતા. આજે ઉતાવળ, ગરબડ અને દુઃખને લીધે આખો ઉપર આવતું તેજ અટકાવવા સારૂ પડદા પાડવાનું પણ સૌ ભૂલી ગયા હતા. પરંતુ આ બાબત પણ હવે મહત્ત્વની રહી નહોતી. ડૉક્ટરોએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે હવે ઠાકોર સાહેબ કાંઈ શક્તા નથી.

ઘણા દિવસથી-છેક છેવટ સુધી-ઠાકોર સાહેબ પામે જવાની મરવાનગી, ખિદમતગારો સિવાય કોઈને પણ નહોતી. હવે તો જેમને

આવડું હોય તેમને માટે ઠાકોર સાહેબના ઝોરડાના દરવાજા ખુલ્લા હતા. દારણુકે હવે આ બાબત પણ મહત્વની રહી નહોતી, ઠાકોરોએ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે ઠાકોર સાહેબ હવે કોઈને ઝોળખના નથી.

ધણા વખતથી ઠાકોર સાહેબ આ રીતે પડી રહ્યા હતા. આજે તેમનો એક હાથ પક્ષગંતી ઇસ ઉપર પડ્યો હતો અને કાંઈક બોલતો હોય, એમ જણાતું હતું. રાણીએ તે હાથ દેખીતી મૃદતાથી પોતાના હાથમાં લીધો, પણ ઠાકોર સાહેબના હાથને તે હાથ લાગ્યો જણાતો નહોતો. આખરે નેત્ર અને મુખ બંધ થઈ ગયા અને હૃદય પણ ધટતું બંધ થયું !

મૃત્યુ પામવા છતાં, ઠાકોર સાહેબની મુખમુદ્રા ઉપર શી સુંદરતા, શું તેજ છે, એમ તેમનાં માણસો કહેતાં હતાં! રાત્રીનો સમય હતો. સૌએ જાણ્યું કે ઠાકોર સાહેબ મરણ પામ્યા છે. પેડીવારે સૌ સૌને ઠેકાણે પડી ગયું. ઠાકોર સાહેબને કાંઈક શુદ્ધિ આવી. તેમને મન સરળ રાત, સમસમાકાર અને અન્ધકારમય લાગ્યું. તેથી તેમને કાંઈક આશ્ચર્ય થયું, કાંઈક આનન્દ પણ થયો. જાણે પોતે સ્વર્ગમાં હોય તેમ, તેમને કાંઈક અનિર્વચનીય મુખ લાગ્યું. રાતજોડે આગળના બગીચામાં થઈ ધીરે સુંદર પવન આવતો હતો. ઝોરડામાં બિજ બિજ કુમુદોનો મધુર મુવામ પ્રમરી રમેા હતો. પક્ષગ આગળ નીચે એક બત્તી સળગી રહી હતી. ઠાકોર સાહેબનું શરીર કિમતી કાસ્તીરી સાવથી ડાંકેલું હતું; તેમનું માથું અને મ્હોં ખુલ્લાં હતાં. તેમની આજુબાજુ પાંચ સરદાર પહેરેગીર તરીકે રાખવામાં આવ્યા હતા; પણ અત્યારે તે તે પાંચેય ઉંડતા હતા.

ઠાકોર સાહેબ કાંઈક જાગૃત થયા. તે વખતે તેમના હૃદયમાં એટલો બધો સતોષ હતો કે તેમને પથારીમાં હાથડું પણ ગમ્યું નહિ. રાતજોડેના ટાવર પરથી અગ્નિમારના ટોકોરા થયા હોય તે કાંઈક હાલ્યા અને દસના હમતા પેલા થયા.

“ હજુ મારે ધણું કરવાનું છે અને મને લઈ લેવામાં આવે છે એ તો અન્યાય છે,” એવી લાગણી ઠાકોર સાહેબને ઘડી હતી

તે તે એશુદ્ધ થતા જતા હતા તે વખતની એક બીના તેમને ત્યારે યાદ આવી. તેમના કાન ઉપર તે વખતે એવો અવાજ આવ્યો હતો કે “ઠાકો, તારા મૃત્યુ પછી હું તને એક કલાક આપીશ ઠાકો સાહેબ જીવ્યા હોત તો સાડા”, એમ કહેના પાંચ માણસ માટલા સમયમાં તું મેળની ચક્રીય તો શરી તાર મૃત્યુ થશે નહિ મને હું દીર્ઘાયુ ભોગવીશ ”

આ એક કલાક તેને મળ્યો હતો. પણ હવે તો કનાકમાથી રખત ઝોછો થતો જતો હતો. તે વિચાર કરવા લાગ્યા કે પ્રગ્નમા પર્વતો તો મારા ઉપર પ્રેમ નથી, પરંતુ મારા પાંચ માણસ પણ એવા નહિ નીકળે ? રાજ્યમા હજુ મારે ધણી સુધારા કરવા છે. તે પોતાના આરડામાથી બહાર નીકળ્યા, ત્યાં વળી તેમને એમ થવા લાગ્યું કે મેં કંઈ ઝાઝું કર્યું નથી. જગતમા, રાજ્યમા, ધણી બાનતો સારી થઈ શકે એવી હતી, પણ તે મેં કરી નથી. તે પોતે એમ ધારતા હતા કે હું મરણ પામીશ ત્યાં સત્તુ જશે, પણ અહીં તો સત્તુ એમ ને એમ જ હતું !

તે ચાલતા માટલા. ગજમહેલના દરવાજા ખુલ્લો તે અટક્યા, અને પહેલા ક્યા જતુ એ વિશે વિચાર કરવા લાગ્યા. પહેલા રાણી પામે તો નહિ જ. તે અત્યંત ખિન્ન દર્શો. અને તેની પામે એ ગિયતિમા જતુ, એ વિચારથી તે વ્યાકુળ થઈ ગયા-નિયિય પડી ગયા. હમણા તો તેને ન જ મળતું. પુનર્જીવનની ખાતરી થવા પડી, હું જીવતા છું, જીવતાનો છું, એ જાણી તેને આનંદ થાય. હું નિર્વિદ્ને એને ભેગી શકું ત્યારે જ હું તેને મળું. એક કલાકમા કેટલીક મિનિટ તો ઓઝી થઈ. બાગના ટકોગ પહેલા તો પોતે જીવતા થઈ ગયા હશે; મરણ તો સ્વપ્ન મમાન થઈ જશે’ આ વિચારથી તેમનામા આનંદ સાથે કાંઈક ખિન્નતા પણ આવી ગઈ.

વળી તેમને વિચાર આવ્યો “ પણ આખરે મરણ તો પડશે જ.” તેમણે ગજમહેલ તરફ પાછા વળતા માણ્યું.

ફરી તેમને વિચાર આવ્યો: “પણ હું કેમ આગતથી બચ પામ્યો નથી; અને મારે કરવું તો ને જ લેઈએ. પાંચ માણસ તો શું, પરંતુ પાંચસો માણસ પણ મને મળી જકે.” ચંદ્રના પ્રકાશમાં, આ વિચારથી તેમના મુખ ઉપર રમતું સ્મિત સ્પષ્ટ જણાતું હતું.

તે દરવાજામાંથી બહાર નીકળના હતા ત્યાં તેમણે ઓટલા ઉપર એક બાગદને ધણું જ રડતું જોયું.

ત્યાં આગળના એક પહેરેગીરે તે બાગદ આગળ જઈ પૂછ્યું: “તું કેમ રડે છે?”

છોકરું રડનાં રડતાં બોલ્યું: “મારાં બાળપણના મિત્રો મર્યા છે; કારણકે ઠાકોર સાહેબ મરણ પામ્યા છે. તેઓ ક્યારે પાછા આવશે? હું તો હવે ધાક્યો છું. મને જૂખ લાગી છે. મને કાંઈ પણ ખાવાનું મળ્યું નથી. માફ રમકડું બાગી ગયું છે. ઠાકોર સાહેબ જીવના થાય તો સાફ.”

ફરી તે બાગદ રડવા લાગ્યું. ઠાકોર સાહેબને બાળકનાં વચનથી અત્યંત આનંદ થયો. “પ્રારંભ તો સારો થાય છે. એકે તો જ્યેમ કશું કે હું જીવું તો સાફ!”

તેમને પોતાને બાગદ નહોતું. તે બાળકને જીવું રાખવાને તે પ્રયત્ન કરત, પરંતુ અબ્બ સમયમાં તેમને પોતાનું કાર્ય ફરી લેવાનું હતું.

હવે તે પોતાના એક મિત્રને ત્યાં જતા હતા. સૌ કરતાં આ મિત્ર ઉપર તેમની પ્રીતિ વધારે હતી. એ કેવો ઉદ્વિગ્ન થઈને બેઠો હશે, એ વિચાર સાથે તેમને કાંઈક આનંદ થયો.

“બિચારો નંદારસિંહ! તેની જગ્યાએ દુહોડતો મને પણ કેટલું લાગે? તે જીવે છે એ સાફ છે. તેની બેટા હું સહન ફરી ચકત નહિ.”

પોતાના મિત્રના મકાનના કોમ્પાઉન્ડમાં તે પેલા તો જણાયું કે બત્તીઓ આમતેમ ફરતી હતી અને ઘોડા ઉપર જીન નખાનાં હતાં. અધે ધમાવ જોવામાં આવતી હતી. તેમનો મિત્ર જણાતો નહોતો. ખુશ્કા દરવાજેથી તે અંદર પેલા દીવાનખાનામાં પણ તેમનો મિત્ર

નહોતો. દરેકદરેક ઓરડા તેમણે તપાસી કાઢ્યો, પરંતુ તે ત્યાં પણ નહોતો. તેમને ધારણી લાગી. નંદારસિંહ દિલ્લીરીથી મરણ તો નહિ પામ્યો હોય !

આમ કરતાં કરતાં, જે ઓરડામાં તેઓ ધણીવાર સાથે બેસી વાતો કરતા હતા ત્યાં તે આવ્યા; પણ તેમનો મિત્ર ત્યાં પણ નહોતો. પણ એમ જણાવું હતું કે તેને બહાર ગયે લાંબો સમય થયો નહિ હોય. પુસ્તકો અને પત્રો આમતેમ વિખરાયેલાં પડ્યાં હતાં.

એક નાની છબી બોંય ઉપર પડી હતી. ઠાકોર સાહેબે તે ઉપાડી લીધી. તે પોતાની જ છબી હતી. છબી પડતાં તેનું ફેમ ભાંગી ગયું હતું. તે ચિત્રથી જાણે પોતે દાઝના હોય તેમ તેમણે એ જમીન ઉપર ફેંટી દીધું. સઘડીમાં દેવતા ઝગઝગાટ સળંગતો હતો. એક કાગળના ટુકડા તેની પાસે પડ્યા હતા. તે તેમણે ઉઘાડીને જોયા, તો તેમણે નંદારસિંહને લખેલા છેલ્લા પત્રના તે ટુકડા હતા. અત્યંત શ્રમથી તેમણે તૈયાર કરેલી એક યોજનાનો આ પત્રમાં અહેવાલ હતો. તેમણે તે ટુકડા સઘડીમાં નાખ્યા. એટલામાં કાંઈક અવાજ થયો અને લાખી મુસાફરીથી આવેલાં હોય એવા દેખાવવાળા એક પુરુષ અને સ્ત્રી તેમને માલુમ પડ્યાં.

પુરુષ બોલ્યો: “નંદારસિંહ ક્યાં છે ?”

સ્ત્રીએ કહ્યું: “નવા ઠાકોર ધીરસિંહજીને મળવા ગયા હશે. પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. ધીરસિંહજીના રાજતંત્રના વિચાર જ કાંઈક બિન્ન છે. ઠાકોર સાહેબને ને ધીરસિંહને બનવું નહિ. અને નંદારસિંહજી મહર્ષિ ઠાકોર સાહેબના વિશ્વાસુ, એટલે ધીરસિંહજીની તેના ઉપર કૃપા થતા વિલંબ લાગશે, એમ એનીને, અભારથી જ નંદારસિંહજી ધીરસિંહજીની પ્રીતિ મંપાદન કરવા ગયા હશે. મહર્ષિ ઠાકોરે કરવા ધારેલા ફેરફાર મુખનામરેલા હતા, તે તેણે સ્વીકારવું પડશે. નંદારસિંહજીની ઠાકોર સાહેબ ઉપર પ્રીતિ હતી તે ખરી વાત, પણ માણસે આત્મહિત પણ જોવું જોઈએ ને ? આપણે અહીં રાજ-

હારમાં “લામણી” એ શબ્દ ન જોઈએ. ઠાકોર સાહેબના મરણ પછી તે ચાલી નીકળ્યા છે. હું તેમનો રસાલો તેમની પાછળ મોકલું છું.” પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું: “જરાજર છે.” આ ગૃહસ્થ નજીકના રાજવાડાનો મંત્રી હતો. ઠાકોર સાહેબે તેને ઝાળખી લીધો હતો. તે બોલ્યો: “હું પણ નંદારસિંહજીની પાછળ જ જાઉં છું. ખાનગી રીતે તમને કહું છું કે ઠાકોર સાહેબના મરણથી રાજ્યનું કાંઈ અંદિત થયું નથી. રાજ્યતંત્ર કેમ સ્થાવરું, તેનો તેમને કાંઈ ખ્યાલ જ નહોતો. તેમણે વળી, મને એક એવું કાર્ય કરવાનું કહ્યું હતું કે જોને પરિણામે તેમના રાજ્યમાં જ કાંઈક મોટી ઉચલપાચલ થઈ જતી. હવે તો હું ધાર છું કે આપણું જ ધાર્યું થશે; કારોબાર ઉત્સાહપૂર્વક ચાલશે; નોકરોને વધારા અને ખીજાઓને બક્ષિસો, ઇનામો વગેરે મળશે.

ઠાકોર સાહેબ હવે આથી વધારે સાબળવા ઉભા રહ્યા નહિ. તે ચાલતા થયા.

જતા જતા તે બોલ્યા: “જેવા ? આ માત્ર સમયને અતુલ સરનારા, રાજકોહી, પ્રજાને રંજીતનારા, અધમ અમલદારો !” હું તો હવે મારી પ્રજામાં જઈશ.

ટાવરના ધડિમાળમાં સવા અગિયારનો ટકોરો થયો.

એક હજુરીના ઘર આગળ ઠાકોર સાહેબ આવ્યા. હજુરી અને તેનો છોકરો બંને વાતો કરતા હતા.

છોકરો બોલ્યો: “મોટાભાઈ ! ઠાકોર સાહેબ આપણને ધણી ગમ્મન કરાવતા, ખર ? કેટલીકવાર અમારી નિસાગમા આવીને મિઠાઈ પણ લેવાવના.”

હજુરી બોલ્યો: “હા ભાઈ, નોકરો ઉપર પણ તેમની ધણી મહેજાની હતી. ઠાકોર સાહેબ હજુ પાંચ વર્ષ પણ જીવ્યા હોત તો આપણું દુઃખ-દળદર બધું જ શીટી જતી.”

ઠાકોર સાહેબ પ્રસન્ન થતા એક લેખકના મકાન આગળ આવ્યા. ત્યાં મિત્રો એકઠા થયા હતા. ટેબલ ઉપર કૅફીના પ્યાલા ગોડવાઈ ગયા હતા. ચર્ચા ચાલી ગઈ હતી.

એક લેખક બોલ્યો: “ ઠાકોર સાહેબ તખ્તનશીન થયા અને યુરોપના પ્રવાસે જઈ આવ્યા ત્યારે સારા હતા. લોકોમાં તેઓ સેજાતા; તેમના મહોદલાઓમાં જતા; તેમની જરૂરિયાતો જોતા; તેમના સુખદુઃખની તપાસ રાખતા. તેમના અબ્યુઝ - માટે તેમણે યાજ્ઞાઓ સ્થાપી, પ્રુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં, ઔષધાલયો ઉધાડ્યાં, ન્યાયમંદિરો સ્થાપ્યાં, વિદ્યોદી નક્કી કરી, લોકોની દાદરિયાદ સાંભળવાની ઉત્સુકતા બતાવી; પણ હવે તો સઘળું બદલાઈ ગયું છે. ‘બહુને લોકો સામા થાય છે. રાજતંત્ર-રાજસત્તા નબળાં પડે છે; માટે લોકોને બહુ બહુવવા નહિ’ એવી મંત્રીઓની ઉધી સલાહ તેમણે સાંભળી અને તે પ્રમાણે તેમણે કર્યું પણ ખરું. હવે નવા રાજતંત્રમાં શું થાય છે તે જોવાનું છે. ”

બીજો લેખક બોલ્યો: “ અમે તો રાજના તંત્રમાં માનતા જ નથી. અમારે તો પ્રજાતંત્ર જોઈએ છીએ. દેશી રાજ્યો અત્યારે આત્મભોગ આપી, પોતાની સત્તા છોડી મોટી સત્તા પ્રજાને આપશે તો ઠીક છે, નહિતો જગતનો પવન જ જુદો છે. દેશી રાજ્યોએ કાલ્યા થઈ જઈ ઈંગ્લાંડના જેવા નિયમિત રાજસત્તાવાળા પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના કરવી જોઈએ. આપણા ઠાકોર સાહેબે પોતાની થોડી પણ સત્તા છોડીને રાજતંત્રમાં પ્રજાની સત્તા કાંઈ વધારી છે ? ”

ઠાકોર સાહેબ અહીંથી પણ વ્યાકુળ થઈ આગળ ચાલ્યા. એક દારીગરના મકાન તે આગળ અવી પહોંચ્યા.

જુવાન છોકરો બાપને કહેતો હતો: “ દાદા, ઠાકોર સાહેબે પ્રજાનું શું કલ્યાણ કર્યું ? રંગપુરના મહારાજનું સન્માન કરવામાં બે સાળ રૂપિયાનો ધુમાડો કર્યો ! ઠાકોર સાહેબે રાજ્યમાં નવા દુનર-ઉદ્યાગ દાઢવામાં, દારીગરોને ઉત્તેજન આપવામાં થોડા પણ પૈસા ખર્ચ્યા છે ? રાજ્યની ખાસ મદદથી રાજ્યમાં એકાદ ટાંકણીનું, એકાદ મોપનું, એકાદ પેન્સિલનું કે એવું બીજું કોઈ એક પણ દારખાતું ઉત્તું થયું છે ? ” ઠાકોર સાહેબ અહીંથી પણ ચાલ્યા.

બે નાગરિક રસ્તામાં હોવા હતા.

એક નાગરિક બોલ્યો: “ ઠાકોરે પ્રગ્નનું શું બધું કર્યું ? બુઝો, પેલા કલાલના મકાન આગળ તોશન ! દારૂથી પ્રગ્નની શારીરિક, માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અવનનિ થાય છે, એ શું તે સમજતા નહોતા ? પ્રગ્નની પાયમાલીમાથી પ્રગ્નનું કલ્પલ લેવું, એ કોઈ સારા રાગને તો રોજી નહિ. આ બાબતમાં જોયું કાંઈપણ કર્યું નહિ તેને સારો કેમ કહેવાય ? સારો ગઈકનાં તો દારૂની દુકાનનું નામનિશાન પણ ન રહેવા દે. ”

હવે તો માત્ર પા કલાક જ રહ્યો. હવે તો તું મારા નિખાલસ, ભોળા, ‘ સરકારને માખાપ ’ ગણનાર ખેડૂતો પાને ગઈ. એ લોકો તો મને જરૂર આશ્ચર્ય આપના હશે.

એક ખેડૂત પોતાની સ્ત્રીને કહેતો હતો: “ તોજલું કે ? ઠાકોર સાહેબ ગુજરી ગયા. ”

સ્ત્રી બોલી: “ મૂઝો, એ મરી ગયો તો. તું તો કહેતી જ હતી, કે એનું સત્પાનાય જાશે. દીકરીએ પણ એનો દારો ન રહેશે. બપો-નિયામાં દારોને ચાર નહિ, ખેડૂતને ખાવા ધાન નહિ ! ખેડૂતનું ધન દારૂ. પ્રાણુથી પણ અધિક એવાં એમનાં દારૂ તે વખતમાં ટપોટપ મરનાં હતાં. ખેડૂતનાં બાગક દૂકા રોટલા માટે રજાગનાં હતાં. એવા ખોટા વખતમાં પણ એ રૂઢિને ક્યા આવીતી ? જાણીઓ કરી, પરનાં વાસનુકસણુ દરરાજ કરી, ખેડૂતને પકડીપકડી જોશમાં બેસાડી વિગોડી લીધી ! નિકંદન જાણે એવા ગમગમોનું;—તેઓ નરકમાં પાડે !! ”

હવે માત્ર દસ જ મિનિટ રહી હતી.

ઠાકોર માટેને વિચાર્યું: “ હવે તો બમ ચપ્પ. ખાટીનાં ત્રણ માખસ દમજા જ મગે ને કહે કે ઠાકોર સાહેબ સારા હતા, તોપણ હવે તો મારે જીવનું નથી. એ જીવનું પણ નિરપેક્ષ છે. ”

ચંદ્રની આજૂઆત્મુ ગાઠ વાદળ આવી રહ્યાં હતાં. સપ્ત સીનજ પવન વાતો હતો. ઠાકોર માટેનું વિચાર કરવા સાચા: “ એક

હાલમદમ-
રમારક-અ ય

} રાણીએ તેને ચપ રહેવાની સ્વાખા
વિક રીતે સુચના કરી

{ ચિતકાર
રવિરાજ રાવળ

બે બાળક શિવાય માફ કોઈ જ નહિ ? ! ” આ સમયે તેમને આશ્વાસનની જરૂર હતી. “ ભલેને બીજા ત્રણ માણસ ન મળે, પણ જતાં-પહેલાં એકાદ માણસનું પણ આશ્વાસન મળે તો સાફ. હા, એની તો મને ખાતરી જ છે ! ત્યાથી તો મને સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ-સંપૂર્ણ પ્રીતિ મળશે જ. ચાલ, ત્યાં જઈ. હવે યોડી મિનિટ બાકી છે. પરંતુ, કદાચ ત્યાં પણ નિરાશા મળે તો ? તેના કરતાં તો પાછા જઈ મૃત્યુશય્યા ઉપર સહ જઈ એ જ સાફ નહિ ? પણ બચથી હું કોઈ દિવસ પાછો હોયો નથી. ”

રાણીના દીવાનખાના આગળ તે આવ્યા. રાણી તાપતા હતા. તેના વાળ ખભા ઉપર વિખરાયેલા પડ્યા હતા. તેને જોતા જ, પહેલાં તો ઠાકોર સાહેબને તીવ્ર મનોવેદના થઈ. તેને માટે સંદેહ કેવો ?

રાણીને હાથે પોતાની આપેલી વીંટી હતી. તે ઉપરનો હીરો ચળકતો હતો. તેની પાસે કોઈ દાસ દાસી હતા નહિ, તેથી તેમને આશ્ચર્ય થયું. જેને આશ્વાસન આપવાની પોતાને ઇચ્છા થઈ હતી તે વિચારમાં લીન થઈ ગઈ હતી. “ કાંઈ જોલે છે ? માફ નામ લે છે ? ” એવા વિચાર ઠાકોર સાહેબને થવા લાગ્યા. પણ તે તો મૌન ધારણ કરી રહી હતી !

એટલામાં કાંઈક ધીરો અવાજ થયો અને બીંતમાંનું એક શુભ દાર ખૂંચ્યું. આ દારની ખબર માત્ર પોતાને કે રાણીને જ હતી, એમ ઠાકોર સાહેબ જાણતા હતા. બારણામાંથી એક કદાવર, ભવ્ય પુરુષ નીચે ઉતર્યો અને રાણી આગળ આવી ઉભો. કાંઈ અવાજ નહિ કરવા રાણીએ તેને સ્વાભાવિકરીતે સ્થૂંચના કરી. એક ક્ષણમાં તે ઉભી થઈ. તેઓ પરસ્પર બેટમાં.

રાણી જોલી : “ અનેક તર્કવિતર્ક કરતી હું અહીં બેઠી હતી. તમે આવ્યા ત્યારે જ મને શાન્તિ થઈ-આનંદ થયો. તેનો હાથ કેવો ઠંડો લાગતો હતો ? અહીં એકલા તો મને જામ લાગતો હતો કે તેનું ભૂત કદાચ મારી પાછળ આવશે તો ? ! પણ તે તો છે જ

નહિ. મારી ધાત્તી ગઇ છે. હવે આપણે નિશ્ચિન્ત છીએ. આપણે મુખથી રહી ગયીશું.” તેણે પેલી વીંટી હાથમાંથી દાઢી, વીંટીને મુખપ્રાન કર્યું અને પેલા પુરુષને તે આપી.

× × × × ×

દાવરમા રાત્રીના ખારના ટકોરા થયા. પહેરેગીર જાગ્યા ઠાકોર સાહેબ બિછાના ઉપર મરેલા પડ્યા હતા. પણ તેમની મુખમુદ્રા બદલાઈ હતી. તેના ઉપર ખિન્નતા આવી રહી હતી.

ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ

ગલનું ફૂલ

“બા, મારે ફૂલ દે; મારે રમવું છે.” અમરકુમાર અધરાતે જાગી ઉઠ્યો. આઠ દિવસ થયા તે માદો હતો.

“અત્યારે ફૂલ કેવું ? સાજનું ફૂલ મહે ખરું ?” અમરના પિતા ડૉક્ટર દમન બરાડી ઉઠ્યા.

“આપું છું હો, બેટા. દીવો 'કરવા દે.' લીલાનો માયાણુ સાદ આલ્યો.

હથેલીમા થોડીનાર ફૂલ રમાડી લઈ અમર બોલ્યો. “બા, હવે ઉંઘ આવે છે; ઉઠું ત્યારે પાછું આપજો, હો આ લે” લીલાએ પોતાના હાથમા ફૂલ લીધું, પણ એને તે મરમ લાગ્યું. “અમર, તને તાવ આવ્યો છે ?” દહી લીલાએ અમરનો હાથ તપાસ્યો. પણ એનું શરીર ઠંડું થતું જણાયું. બોગામા લઈ સુવડાવતા અમરનો શ્વાસ જોસભેર આવતો સાબળ્યો. મહો ઉપર નજર ફેરવતા શ્વામ ડાયા ફેલાતી દેખી. લીલાને ધ્રાસ્તો પડ્યો “આ અમરને જીવો ને.” દમનની પથારી તરફ વળી તેણે કહ્યું.

“એમા ગબરાય છે શું ?” દહેતા ડૉક્ટર સાહેબ ઉઠ્યા અમરને પેટે હાથ ફેરવી જોયો “સાધારણ તાવ છે, શરદીનો.”

“હન્દા પાંચીમા આ પૂડીકી પાઈ દે.” દરદીને દવા દેતા હોય તેવા સાટે ડૉક્ટર બોલ્યા.

લીલાએ દવા પાઈ દમન પાછો સૂઈ ગયો. લીલા બાપીની ગત જાગતી બેઠી.

એને આશ્ચર્ય થયું કે ડૉક્ટર દરદીઓની આવી સંભાળ લેના હશે? અમરનો શ્વાસ દરેક પળે વધતો ચાલ્યો. લીલાએ ધીમે ધીમે પ્રગટાવ્યો. થોડી વારે ડૉક્ટર ભગીનેબુએ છે, તો અમર નિશ્ચય થઈ લીલાના ખોળામાં પડ્યો હતો. લીલા

ખેબાન હતી. દીવો ઝાંખો થતો. હમન ઘડીભર વંબી ગયો. 'અમર નથી,' એ વિચારે દિલગીર થયો. પણ સાગથી એનો વિષય ન હતો. હાં. હમનનું તત્ત્વજ્ઞાન તદ્દન સાફ હતું. આત્મા જેવું કંઈ છે, એમ એ માની શકતો ન હતો. પાંચ તત્ત્વોથી સૃષ્ટિ ચાલે છે, એ પોતાના મનને તે મજબબજે ટકાવી રજો હતો. કુદરતથી વિશેષ પરમાત્મા જેવું મોઢ

હોય, તે એની ખુદ્દિ અહણુ કરી શકતી નહિ. તે કહેતો કે એક એવી જગ્યાએ શોધ થોડા વરસમાં જાહેર થશે કે મનુષ્યને જેમ કુદરતી જન્મ ને મરણ ઉપરાંત અકસ્માત, આત્મહત્યા, ખૂન વગેરે કૃત્રિમ મોત છે, તેમ આખી સૃષ્ટિને કૃત્રિમ જન્મ પણ હોઈ શકે! જે કોઈ પણ જીવંત પ્રાણીની, પાંચ તત્ત્વોનું બરોબર પ્રમાણ બતાવતી, પૃથક્કૃતિ કરી શકાય તો તેને કુદરત પેઠે કૃત્રિમરીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય. એ કહેતો કે કુદરતના નિયમો ઉપરનું બંધારણ પણ કુદરત છે. દીક્ષા સાથેની વાનગીતમાં વારંવાર આવી બાબત ચર્ચાતી, પણ ડૉક્ટર સાહેબનું સુકકું પૃથક્કરણ દીવાને ગળે ન ઉતરતું. દીક્ષા એક જ દલીલ મૂકતી, કે આત્મા ન હોય તો તત્ત્વો કોઈ નથી; તથા કુદરત બનાવનાર એક પરમતત્ત્વ હોયું જોઈએ.

દીક્ષાને શુદ્ધિમાં લાવવા ડૉક્ટરે અત્યંત પ્રયત્ન કર્યો. બધા ડૉક્ટરી પ્રયોગો ને દવાઓનો ઉપયોગ થયો, પરંતુ એ ન બન્યું. ડૉક્ટરને અંતઃકરણ ડાખતું હતું. એક સાધારણ મુઝાં પણ ન ઉતરી શકે? મુઝાં ચડાવવા માટે જોઈએ તેટલી ઝેરી દવાઓ છે, છતાં એવી એક પણ અસરકારક દવા નથી કે જેથી મનુષ્યની મુઝાં ઉતરે! આવા કડવા અનુભવો એમને આગળ પણ ધણા થયેલા. પણ બચાવ તરીકે એ પોતાનો કાચો અનુભવ અને તેને લક્ષને થતી દર્દની પૃથક્કૃતિની જૂલ આગળ ધરતા. પરંતુ જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ પોતાનું પરતંત્રપણું એમને ચોકણું દેખાતું ગયું. આવે પ્રસંગે ડૉ. હંમન ખૂબ ખીજતા, પણ કુદરત કાંઈ મનુષ્યની નોકર નથી, કે જે આર તમાચાનો માર ખમી લે! કુદરતના આવા ઘાતકી વલણને લીધે અમેરિકાના પ્રખ્યાત ડૉક્ટરો સાથે તેમણે પત્રવ્યવહાર કર્યો. એમના જવાબનો સારાસ એ નીકળતો હતો કે 'સાયન્સ માતા' જ્યાસુધી સંપૂર્ણ શોધ ન કરી શકે ત્યાસુધી આવું વલણ મૂંઝે મ્હોંએ સહન કરી લેવું!

નિરૂપાયે સવાર થતાં સગાંસંજોનીને જોલાવી અમરકુમારને એની માતાના જોળામાથી લઈ યથાવિધિ અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. ડૉ.

દમન ત્યારબાદ પોતાના ખાનગી દવાખાને સીધા-આ. અંતે બહુ સમયે લીલાને લાન આપ્યું. જીવનનું અમૂલ્ય ઝાંસરી ગયું હોય, પ્રાણની ચેતના પીગળી ગઈ હોય, જિંદગીમાં મોટામાં મોટું નુકસાન થઈ ચૂક્યું હોય, એવી લાગણી નળી. થોડીવારે પોતાનો ખોળો ખાલી છે, એવું નેયું. એનું દર્દ વધવા માંડ્યું. પણ એની નિરાધાર દશામાં કોઈ દિવસ મદદ મળતી હોય, એમ આપું આશ્વાસન એને મળ્યું. છેવટે વસ્તુસ્થિતિ સમજાઈ. અમર પોતાના ખોળામાંથી ગૂંચ ધયો હતો અને એ ઉઠે ત્યારે એને મધનું ફૂલ રમવા આપવાનું હતું ! રાત્રે અમરને ખોળામાં લીલા પછી રું થયું, તેની એને યાદ ન હતી. સ્વજનને જે ચીજ વ્હાલી હોય તે ચીજ, એ સ્વજન ન હોય ત્યારે અતિ વ્હાલી લાગે છે. લીલા ઝટ દોડી અને જે ખ્યાલમાં ફૂલ ટાક્યું હતું તે લઈ નેયું. રાત્રે જેટલું પ્રયત્ન હતું તેટલું જ એ અત્યારે પણ હતું ! જાણે અમરજ દસતો હોય, એવી તેજધાર એમાંથી ઝડતી. લીલા અજબ થઈ ! સાંજનું ચૂટેયું ફૂલ અત્યાર લગી પ્રકૃતિ સ્થિત રહે, એ એક આશ્ચર્ય હતું. પણ લીલાને એવાં આશ્ચર્યના ક્યારેક અનુભવ હતા. તે ખાનગી કે પરમાત્માની અદ્ભુત લીલા અદ્ભુત છે. મનુષ્યનું મગજ એ ગૂંચ ઉઠેલી યંત્રે નહિ. આ છેલ્લા પ્રયત્ને એના આત્મા ઉપર અચ્ચત અસર કરી. ફૂલને અમર પેડે રમાડી મખમલની એક ઝુંદર દાખડીમાં ધીમેથી મૂક્યું. આસપાસ પાડોશીને ત્યાં તેણે અમરની પૂછપરછ કરી. સૌ તરફથી એક જ ઉત્તર આવ્યો : “ લીલા, અમર મરી ગયો. ” કોઈનું આ ખોલવું તે સાચું ખાની ઘટ્ટી નહિ. અમરને કોઈ સંતાડી રહ્યું છે, કે કોઈ ઉપાડી ગયું છે, એ વિચારે તેને ગાંડી બનાવી. ફરીવાર તે મખમલની દાખડી ઉપાડી મધનું ફૂલ રમાડવા લાગી.

એટલામાં ડૉ. દમન આવી લાગ્યા. શરીર આંખે લીલા તેમની સામે તાપી રહી. “ જુને કહેશો, અમર ક્યાં ગયો ? ”

ડૉક્ટરે સાંભળ્યું, પણ જવાબ 'આપ્યા વિનાં' તે કોટ, હેટ, બૂટ, ઉતારવા ગયા. લીલા એમની પાછળ દોડી. "ડૉક્ટર, ખોવશો?" હમને અનુમાન હતું કે એ ગાડી થઈ છે.

"અમર માદો હતો તેની તો તને ખબર છે ને? ગઈ રાતે અમર ગુજરી ગયો. તું જોભાન હતી. અમે અગ્નિદાહ દઈ આપ્યા."

ડૉક્ટરના ચપ્પેા તે સાંભળી શકી નહિ; સાંભળ્યા તેટલા સાચા મારી શકી નહિ.

"અમર માદો હતો, પણ મરે તો નહિ. એને લાવી આપો. આ કૂચ મ્હારે એને રમવા આપવું છે."

ડૉક્ટરે આજે જ જાણ્યું કે જૈરીજાત આટલી મૂર્ખ હશે! અમર એમનો પ્રથમ પુત્ર હતો, પણ ડૉક્ટરની પ્રેક્ટિસ ધીકતી ચાલતી એટલે 'વિઝિટ'ના બમણા દર રાખવા છતાં એમને ઘેર રહેવાની કે કુંડું સાથે વાર્તાવિનોદ કરવાની કુરસદ મળી ન શકતી! આપ્યા દિવસનો થાક એ રાતે ઉતારી નાખતા. જે યોડો વખત મળતો તે દવાના મિક્શરો તૈયાર કરવામાં અને દર્દોના અન્વેષણ કરવામાં જતો. આથી જ ડૉક્ટરને અમમ્ના મૃત્યુથી જાહુ શોક થયો નહિ. વળી પાંચ તરવો સપ્રમાણ ટકી ન શક્યા અને અમર ગુજર્યો, એ સેકડો મકદા ચીરનાર અને હળરો દર્દીઓને મરી જતા એનાર ડૉક્ટર સાહેબને મન સાધારણ બનાવ જ હતો! સાયન્સની સંગતનો જે મુખ્ય હોય છે તે ડૉ. હમનમાં ધણી વખત થયા આવેલો હતો. આવી જ બેદરકાર વૃત્તિથી એ પોતાની પ્રેક્ટિસ ચલાવે રાખતા. ડૉક્ટરની આવી વર્તણૂક છતાં મૂર્ખ માણસો દરરોજ બાટલીઓ લઈ ઉભા જ હોય! દર્દીઓની ભીડ અને ભયંકર દશા જોઈ શકા જ ચાય કે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી દર્દ મટ્યા કે વધ્યા?

"કાંઈ ગાડી થઈ? ગયું પાછું આવતું હશે?"

"તમે ડૉક્ટર હતા તો માગ એકના એક અમરને કેમ જવા દીધો? તમારી દવાથી માદા સાબળ ન ચાય તો તેને દગિયામાં નાખો!"

“પૈસાની પ્રાપ્તિ એમાંથી ચાલ છે; નહિતર જૂએ મરીએ. કીર્તિ પણ એમાંથી જ સંપાદન ચાલ છે. લોક સારે નામે બોલાવે છે, તે એનો પ્રતાપ.” ડૉક્ટરનો હૃદયપ્રધાન જવાબ ગાજ્યો. હીલા ચમકી.

“ ડૉક્ટર, જો એક અમર ન જીવ્યો તો લાખો પૈસા શા કામના છે ? પણ મારો અમર મર્યો નથી જ. એ સુકુમાર છે. જુઓ આ ફૂલ. અધરાતથી એ એની રાહ જોઈ રહ્યું છે. એ એટલું જ તાલુ છે. અમર જેટલું જ સુકુમાર છે. આ ફૂલ તાલુ છે ત્યાં સુધી અમર દર્શક હોવો જોઈએ. તપાસ કરાવો.”

ડૉક્ટરે ફૂલ હાથમાં લીધું.

“ હવા બીની ને બેજવાળી છે તેની આ અમર છે. સાયન્સના નિયમો તું ક્યારે સમજે છે ? ”

“ ડૉક્ટર, બીજા ફૂલો ખરીને સવાર ચનાંતર કરમાઈ જાય છે. જરા નજર કરો.”

“ લે જો, આ જાંખૂં પડવા માંડ્યું.” ડૉક્ટરે બચાવની દલીલ દાડી.

“ એને મારી પાસે લાવો. જુઓ, તે પાછું તાલુ થયું.”

અજાણથી વચ્ચે દમને લેયું કે હીલાના હાથમાં જતાં જ ફૂલ પ્રકુલ થયું હતું. હીલા બોલી: “ ડૉક્ટર, વનસ્પતિને પણ અતિ તીવ્ર લાગણી છે. માત્ર માણસો જ આટલાં દુઃખ બને છે. ફૂલ સાથે તમારે સહનિતા નથી, એટલે એ દર્શમે. વળી અમરને તમે રોકે બોલાવ્યો પણ ન હતો; તો તેને પ્યાડું આ ફૂલ અમર દીન ને હિંમત થતો તેમ જાંખૂં પડે એમાં શી નવાઈ ? મિશ્રચરના કીડા બન્યા એટલે તમે આ વાન સમજી ન સકો. દર્દનાં જાંબુઓ હોય અને ચેપ લાગે તે તમે જાણી સકો, પણ વિષની આત્મિક એકતા તમે નહિ પરખો.”

“ એ શાસ્ત્રનાં ધર્તીય ચ્દારી કને ન ચાલે.” ડૉક્ટર બોલ્યા.

એટલામાં એક મોટર ડૉક્ટરને તોડવા આવી. ડૉક્ટર જમ્યા વિના કોટ-હેટ-ગ્લૅઝ પહેરી ચાના થયા. એકલી પડેલી હીલા લાગણીના પ્રયત્ન વચ્ચે લીધે ગયું. હાથમાં પડી. હાથમાં તેને એક

વિચિત્ર સ્વપ્ન આગ્યું. જાણે અમરકુમાર દોડતો આવી પોતાની કને ફૂલ માગે છે. પોતે ફૂલ આપે છે ને અમર એને હસતો હસતો રમાડે છે. ઘડી પછી અમરનો દેહ પીગળે છે અને પાંચ તત્ત્વો છૂટાં થાય છે. એનો સુદૃઢ દેહ ઉડી ફૂલની અંદર પ્રવેશ કરે છે.... ...

અચાનક દીલાની ઉંઘ ઉડી ને સામે જુએ છે તો હસતું ગલતું ફૂલ પડ્યું છે ! હવે દીલાની શંકા દૂર થઈ. એ ફૂલ જ અમર છે. અમરનો દેહ બદલાઈ ફૂલરૂપ થયો છે. સહૃદયતાના આકર્ષણે ખેંચાઈ એક આત્મા ખીજ આત્મામાં રહે છે; અને તે પણ જેટલે અંશે સહૃદય તેટલે જ અંશે. જાણે અમર ફરી મળ્યો હોય એવી લાગણી દીલાને થઈ.

ઘોડો વખત ગયો કે ગામના ઝાળખીતા અને સગામંબંધીઓ ખરખરો કરવા આવ્યાં. પણ દીલા તો ફૂલને રમાડતી હતી-હસતી હતી. આ જોઈ બધા ચકિત બન્યાં.

“ દીલા, અમર સાંજે ન જ થયો કા ? ” એક ઘરડી સ્ત્રી બોલી.

“ મા, એ તો સાંજે થઈ ગયો, પણ ડૉક્ટરની દવાથી નહિ. ”

“ દીલા, કેટલે વાગે ગુજરી ગયો ? ” એક આધેડ વયની સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

“ કોણ કહે છે કે ગુજરી ગયો ? કોઈ ડૉક્ટરનું માનશો નહિ. એ તો એવા જ છે. ”

દીલાનું બોલવું બધાને ગાંઠ જણાયું. “ ત્યારે અમર ક્યા છે ? અત્યાર જોઈએ ? ” એક ડાહીલી માઈ ઉઠી.

“ જુઓ, આ મખમલની ટાંગડીમા રહ્યો. અહો ! એ કેવો હમે છે ! શું તમે કોઈ જોઈ નથી ગકતા ? ડૉક્ટર તો નથી માનતા. શું તમે પણ એવાં છો ? જાઓ, તમારામા સ્નેહની લાગણી જ નથી. નફામાં ખોટો શોક શું કામ દેખાડો છો ? ”

સૌ એને ગાંડી ગણી ચાવી નીકળ્યા. સૌએ ધારું કે એકના એક પુત્રના મરણને લીધે એનું ફટકી ગયું છે.

“પૈસાની પ્રાપ્તિ એમાંથી થાય છે; નહિતર જૂએ મરીએ. ધીર્મ પણ એમાંથી જ સંપાદન થાય છે. લોક સારે નામે બોલાવે છે, તે એનો પ્રતાપ.” ડૉક્ટરનો હુદ્દિપ્રધાન જવાબ ગાજ્યો. લીલા ચમકી.

“ ડૉક્ટર, જો એક અમર ન જીવ્યો તો લાખો પૈસા યા કામના છે ? પણ મારો અમર મર્યો નથી જ. એ સુકુમાર છે. જુઓ આ ફૂલ. અધરાતથી એ એની રાહ જોઈ રહ્યું છે. એ એટલું જ તાલું છે. અમર જોઈતું જ સુકુમાર છે. આ ફૂલ તાલું છે ત્યાં સુધી અમર ઢહોક હોતો જોઈએ. તપાસ કરાવો.”

ડૉક્ટરે ફૂલ હાથમાં લીધું.

“ હવે બીની ને બેજવાળી છે તેની આ અસર છે. સાયન્સના નિયમો તું ક્યારે સમજે છે ? ”

“ ડૉક્ટર, બીજાં ફૂલો ખરીને સવાર થતાં તદ્દન કરમાઈ જાય છે. જરા નજર દેશ.”

“ લે જો, આ જાંખૂ પડવા માંડ્યું.” ડૉક્ટરે બચાવની દલીલ દાલી.

“ એને મારી પામે લાવો. જુઓ, તે પાછું તાલું થયું.”

અજાણી વચ્ચે દમને જોયું કે લીલાના હાથમાં જતાં જ ફૂલ પ્રયુક્ત થયું હતું. લીલા બોલી: “ ડૉક્ટર, વનસ્પતિને પણ અતિ તીવ્ર લાગણી છે. માત્ર આલસો જ આટલાં કરે જને છે. ફૂલ સાથે તમારે સંબંધના નથી, એટલે એ કરમે. વળી અમરને તમે દોરે બોલાવ્યો પણ ન દતો; તો તેને ખાઈ આ ફૂલ અમર દીન ને ઉદાસ થતો તેમ જાંખૂ પડે એમાં યી નવાઈ ? મિત્રવરોના હાથે જન્મા એટલે તમે આ વાત સમજી ન શકો. દર્દનાં જાંખુઓ હોંડે અને એપ લાગે તે તમે જાણી શકો, પણ વિશ્વની આત્મિક એકતા તમે નહિ પરખો.”

“ એ શાસ્ત્રનાં ધર્મોગ દ્વારી કને ન ચાલે.” ડૉક્ટર બોલ્યા.

એટલામાં એક મોટર ડૉક્ટરને તેડવા આવી. ડૉક્ટર જન્મ્યા વિના ડોટ-ડોટ-બટ્ટ પહેરી ચલાના થયા. એકની પગેની લીલા લાગણીના પ્રજન વેમને લીધે ગદ્દ લપમાં પડી. કંપમાં તેને એક

વિચિત્ર સ્વપ્ન આન્યુ. જાણે અમરકુમાર દોડતો આની પોતાની કને ફૂલ માગે છે. પોતે ફૂલ આપે છે ને અમર એને હસતો હસતો રમાડે છે. વડી પછી અમરનો દેહ પીગમે છે અને પાચ તત્ત્વો છૂટા થાય છે. એનો મુક્ત દેહ ઉડી ફૂલની અંદર પ્રવેશ કરે છે.....

અચાનક દીવાની હાંધ ઉડી ને સામે જુએ છે તો હસતું મલતું ફૂલ પડ્યું છે ' હવે દીવાની જંકા ફૂલ થઈ. એ ફૂલ જ અમર છે. અમરનો દેહ બદલાઈ ફૂલરૂપ થયો છે. સદૃશ્યતાના આકર્ષણે બેંચાઈ એક આત્મા બીજા આત્મામાં ગહે છે; અને તે પણ જોઈએ અંશે સદૃશ્ય તેટલે જ અંગે. જાણે અમર ફરી મળ્યો હોય એવી લાગણી દીવાને થઈ.

થોડો વખત ગયો કે ગામના ઝાળખીતા અને સગામંધીઓ ખરખરો કગવા આવ્યા. પણ દીવા તો ફૂલને રમાડતી હતી-હસતી હતી. આ જોઈ બધા ચકિત બન્યા.

“ દીવા, અમર માને ન જ થયો કા ? ” એક ઘરડી સ્ત્રી બોલી.

“ મા, એ તો સાને થઈ ગયો, પણ ડૉક્ટરની દવાથી નહિ. ”

“ દીવા, કેટલે વાગે ગુજરી ગયો ? ” એક આધેડ વયની સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

“ કાણ કહે છે કે ગુજરી ગયો ? કેણ ડૉક્ટરનું માનશે નહિ. એ તો એના જ છે ”

દીવાનું બોલતું બધાને ગાઠ જમ્યાયુ. “ ત્યારે અમર ક્યા છે ? ખતાવ જોઈએ ? ” એક ડાહીવી ગાથ ઉડી.

“ જુઓ, આ મખમનની લાગડીમાં રહ્યો. અદો ! એ કેવો હમે છે ! શું તમે કાંઈ જોઈ નથી શક્તા ? ડૉક્ટર તો નથી માનના. શું તમે પણ એવા છો ? જાઓ, તમાગમાં સ્નેહની લાગણી જ નથી. નખામાં ખોટો શોક શું કામ દેખાડો છો ? ”

સૌ એને ગાંડી ગણી ચાલી નીકળ્યા. સૌએ ધાર્યું કે એના એક પુત્રના મરણને વીધે એનું દૃષ્ટી ગયું છે.

રાતના નવ વાગે ડૉક્ટર દમન ઘેર આઝ્યા. વાળૂ કરવાની જરૂર ન હતી, કારણકે દરદીઓને તપાસવા જતા એ વાળૂ જોટલો મુંગીન નાસ્તો થઇ ગયો હતો. પોપાક હિતારી પરઆર્થ પોનાના પક્ષગે લોટી ગયા. ખાંચ મિનિટમાં તો એ ઘસઘસાટ હાથવા લાઝ્યા! લીલા હજી જાગતી હતી. ફૂલને ખરોખર દબાય નહિ તેમ દાઝડીમાં મૂકી દીધું, ને દાઝડી પોતાને પડખે રાખી સુઇ ગઇ.

જગત દમનમાં જો જડવાદ જોશે તો લીલામાં માત્ર અંધ-શ્રદ્ધા દેખશે. એક પૈસાપૂજક છે તો ખીન્નું કેસપનાપૂજક છે. પરંતુ ક્ષમ સ્થિતિ હવ્યનર છે તે સમજાય એમ છે. સાયન્સના અભ્યાસીઓમાંથી દિવ્ય શ્રદ્ધા હઠી જાય છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ જગતને જડવાદના શ્રમમાં નાખી દુઃખી કરી જાય છે. ત્યારે આત્મપૂજક પરમ શક્તિનો પ્રભાવ સ્વીકારી આનંદી ને મંત્રાવી રહે છે એટલું જ નહિ, પણ જાતે નિર્દોષ રહી જગતને નિર્દોષ કરી જાય છે. આજે પણ રસાયણના કહેવાના પ્રયોગોથી જો દવાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે તે કેટલી નિષ્ફળ નીવડી છે! અને આખા સાયન્સનો ઉપયોગ વિનાશક યત્રો ઉત્પન્ન કરવામાં નથી થયો? માનવજાતિની પ્રગતિ અર્થે જ એ શબ્દ, એટલી માનવસ્વભાવની ખાતરી નથી. ખીન્ન વર્ગના માણસોને સમાજ અંધશ્રદ્ધાશુ કહીને જ અટકાવી નથી, પણ 'વેદીમાં દોર' કે 'ગાંડાં' પણ લેખે છે.

સત્યારે હઠી લીલા પ્રથમ ફૂલની સારવાર લેતી. ફૂલ પણ એટલું જ પ્રકુલ્લ રહેતું. પણ જો દમન કદાચ અડકતો તો એની પાછીઓ સહેજ ખીડાઈ જતી. આમ ચલાથી તે ખીન્નતે પાંચ લીલા દર્દે એની સાથે ચર્ચામાં ઉતરતી નહિ. ફૂલ તાન્નું રહેતું જોઇ દમનને કેંક વિશ્વાસ બેડો. બેજવાળી દવાનું કારણ જોઈ છે, એમ થતું ગયું, પણ એ પૈસાપૂજક મટ્યો નહિ. લીલાનું વચન તરે દરજું બાવથી બર્પુ રહેતું. તેના અવાજમાં અજન્મ કાકુલ્ય પ્રમટતું હતું. આ બનારે એના ચિહ્નમાં એને ઘણી ઉમન કરી. ડૉક્ટર જડવાદને

છેક છેલ્લે પગથિયેથી એક પગથિયું ઉપર આવ્યાઃ બાળક એ માબાપના વિકાસનું પગથું છે. લોક હજુ લીલાને અરધી ગાંડી લેખતા.

પણ હવે લીલાની તબિયત લયડી. ડૉક્ટરને ખબર ન પડી કે દર્દ કયું છે. ખીખ મોટા ડૉક્ટરો પણ ધૂવડની મારફત મૂંગા ચાલ્યા ગયા. લીલા કહેતી કે મારે દવાની જરૂર નથી. આ ફૂલ એ મારો પ્રાણ છે. ડૉક્ટરને જીવન યુ, તે લીલાની માંદગીમાં જ લાગ્યું. લીલા જશે તો એકસો ચમચ, એ વિચારે એને ગુદિમાં આપ્યો. પણ એના પુરાણા ડૉક્ટરી વિચારો-મતો-હજુ એવા જ હતા!

લીલાના સ્થૂપ જીવનની છેલ્લી રાત હતી. ડૉક્ટર શોકાતુર ચહેરે પથગ પાતે પડેલી ખુરશી પર બેઠા હતા. લીલા પોતાનું ફૂલ લઈ મોઢો અને ગાંઠ, હાતી અને લવાટ ઉપર રાખતી હતી. લીલાના છેલ્લા હચકા સંભળાયાં. એકદમ એ બોલી: “ડૉક્ટર, હું જાઉં છું... અમર તમને સોપું....એ ફૂલ અગવજો. તમારી મહાદયતા વધશે તો તે એટલું જ તોરું રહેશે. મહારા આત્મા ખાતર આટલું નહિ કરો?”

લીલાના ઠંડા ગાલ ઉપર ડૉક્ટરના આસુ ખરતાં. ગલનું ફૂલ ઝાંખું થતું.

“અશોક”

વસંતખેલન

૧ ૧

-અનુક્રમ-

સૃષ્ટિ આજે વસતે શી જામેથી અનુરાગમાં !
 નવોદા, સંગમાં આગી રહે છે એક ખાગમાં
 નિર્મળા આજમાં ચંદ્ર કલાપૂર્ણ ઝલો ખોલી,
 મૃદિને દીમુદિ ઢરી ઝાઢાડે ઝાઢણી ઝીણી.
 છાયેલાં ચાદનીથી એ હમે તાળ તણકુરો,
 અનિલે ડાવતા છેડે પગલ પાથરે ફૂલો.
 સરોમાં વાયુની સંગે વારિની ઘેરીઓ રમે,
 -નિલા દસ્ત લખાવી કુમુદિયુ કોડા કરે
 હસ ને હસોના નેડા દંડમાં દંડ ગ્રોડને,
 સૂતેના શાંતિથી કેવા ! કરે છે આખ નેધને.
 જામી છે જામી મીઠી, જામી છે ગસધન લાં,
 આઠારે ખાખે છે સિતારી વનવેલતા.
 છુએ એ સૃષ્ટિની લીલા દંપતિ રનેલીઓ નના,
 પોતાને-મૃદિને જાણે નંમમાં બલતા દના
 તાળવે ઠાનવું એક નાવડું બાધ્યુ ને પજે,
 પિયુ ત્યા પ્રેમદા સાથે ખેલવી બંધ છુદા દરે.
 લાયને આપોને રડા વિલાને હોળમાં લઈ,
 હમરે નાવને સ્વામી, મુદરી નેધ એ ગુડે
 પશીક ગોઠી મીઠી નાવમાં દંપતિ દરે,
 પિયુ આખપથી બેતો-મૃદિઆ ચંદ્ર બે રીસે.

Illustration by the artist of the book

નારોનાં બલને માપે માપતી નાયનું બલ,
મુંદરી ચિંતવે ચિત્તે: “હસે એને ચડ્યો થમ.”

+ + + + +

મુંદરી હોડ્યું હોડે; પરંતુ કેટલી દણ ?
વારિની વીચિએ જેનું આસથી હેજળે ઉર.

ધોંમેથી શુંજતો વાયુ ઉરાડે વજ્ર પ્યારોનું,
હોડતી ઝોડણી ધાંધ પિયુને દાખવે નવું !

મર્યાદ તૂટતી જોઈ કપોલે લાડી જો ચડે,
લીલાધી વજ્રને રોડી રાખવા મુંદરી મયે.

પરંતુ રોકતાં એને હસેમું હાથથી જતું.
હસેમું હાથમાં લેતાં ઉરથી વજ્ર હોડતું.

મર્યાદ રાખવી કેમ નાવને હાડનાં છત્ર ?
ચક્રી અનિલે દીધી મુંદરી એમ ગ્રેમદા.

રમ્ય અદ્ભુત આ લીલા સ્વામી જોઈરજો હતો,
અનિમેષ દેગે જાણે રંગને પી જતો હતો.

હવે ત્યાં જૂમતાં ટક્કે પર્જીનું જોડણું રમે,
પાંખતી ગાપટે તોડી વૃદ્ધિ એ પુષ્પની દરે.

પુષ્પ એ પડનાં નીચે વધાવે વ્હાળીનું ઉર,
તે ઠાંગે વાયુએ મુઝા ઉપરે મેગજો જાય.

વાયુની કૂટનાં જોરે ઝોડણી હાથ ના-રડી,
ઉરેથી હોડીક વજ્ર;—મર્યાદા મ તૂટી ગઈ.

એટલે સરિખા સ્વામી વડી જાયો અચાનક:
“રહેવા દે સખી ! હાથા થટે ના આડ્યો થમ.”

“ તને હંદાવનારાએ સખીકૃત્ય કયું મમ,
“ અહા આ વાયુએ કેવું દાખવ્યું દર્શન પ્રિય !”

+ + + + +

વદી એ ખારો પામેથી હલેમું લેઇ લે પતિ,
સાગ ને ભયથી મુઝા ફમળાં પલે રું ધ્રૂંછ.

મૂઝાઇ મુંદરી જતા બહીકથી, આંખડી મોંચી,
પતિના હિરમા હિર રૂપાવે વેગથી જમ !!

હરિલાલ મૂળશંકર મૂળાણી

શીલાદિત્ય

શીલાદિત્યનો જન્મ પણ નહોતો થયો તે સમયે વલ્લભીપૂરમાં રાજા કેનકમેનના વંશનો છેલ્લો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે વખતે રાજનગર વલ્લભીપૂર નજીક વલ્લભી પ્રદેશમાં સૂર્યકુંડ નામે એક અતિ પવિત્ર કુંડ હતો. એ કુંડની એક બાજુએ આવેલા એક વિશાળ સૂર્યમંદિરમાં એક ઘણો વૃદ્ધ પુરોહિત રહેતો હતો. તેને એક પણ પુત્ર, કન્યા કે બાલ્યદેહ, કોઈ પણ હતું નહીં. અનન્ત આકાશમાં સૂર્ય-દેવ જેમ એકલા, તેમ જ આકાશ જેવા આસમાની મોટા સૂર્યકુંડને તીરે, આદિત્યમંદિરમાં તે તેજસ્વી બ્રાહ્મણ પણ એકલો જ-એક જ સ્વજન વિનાનો-હતો. મંદિરમાં દીવા, ઘંટધ્વનિ, ઉદય-અસ્ત બંને વખતની આરતિ, બધું તેને જ માથે હતું. નોકર નહીં, ચાકર નહીં, એક પણ ખીજો ભક્ત કે શિષ્ય નહીં. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બિચારો એકલો હમેશા ત્રીય શેર વજનની પિત્તળની આરતિ સજાગી, બેઉ મંથા વખતે આગનિ ઉતારતો હતો; હમેશાં એ જ ફૂંજી હાથે રાક્ષસ રાજના રાજમુકુટના જેવો મન્દિરનો મોટો ઘંટ વગાડતો; અને મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો કે જો એકાદ સોગતી મળે તો આ ધરડી ઉંમરે તેને માથે બધો બાર નાખી નિશ્ચિન્ત ચાઉં.

* સુમત્રા નામની બાજ વિધવાના રૂપથી આકર્ષાઈ સૂર્ય મનુષ્યનું રૂપ લઈ તેને વર્યા. અને તેનાથી બે સંતાન થયાં...સૂર્યે તેમને નાના પત્થર મંત્રીને આપ્યા જેનાથી, તે જેને મારે તેનો નાશ થઈ જતો. એટલે તેનું નામ શીલા+આદિત્ય=શીલાદિત્ય.
(રાસમાળા પા. ૯)

સૂર્ય દેવે ભક્તતું મનોરાજ્ય પૂર્ણ કર્યું. એક દિવસ પોપ માસની શરૂઆતની ધુમ્મસમા ચોતરફ અંધકાર છવાઈ રહ્યો હતો. સૂર્યદેવ અસ્ત થયા હતા. વૃદ્ધ પુરોહિત સાંજની આરતિ પૂરી કરીને મંદિરનાં મોટાં લોખંડી ખારણાં મહામહેનતે બંધ કરતો હતો, તેવે વખતે, પડી ગયેલ મહેરે એક બ્રાહ્મણકન્યા તેની પાસે આવીને ઉભી રહી. વસ્ત્ર તદ્દન શાટેલાં, પરંતુ દેખાવે પરમ સુંદરી ! એમ લાગ્યું કે ટાકની બહીકે કોઈએક સન્ધ્યા-તારા આ સૂર્યમંદિરનો આશરો શોધે છે ! બ્રાહ્મણે જોયું તો કન્યા મુલકણી, અને વિધવાનો વેશ છે. તેણે પૂછ્યું : “ કાણ છે ? શું માગે છે ? ” તે બ્રાહ્મણ કન્યા કમળના જેવા કમળ હાથ જોડીને બોલી : “ પ્રભો ! આશ્રય માગું છું. બ્રાહ્મણ કન્યા છું અને ગૂંજરાતના વેદવિદ બ્રાહ્મણ દેવાદિત્યની એકની એક કન્યા છું. મારું નામ મુભગા. લગ્નની રાત્રે વિધવા થઈ છું, તેદોપથી મને અભાગણી ગણીને દેશનિકાલ કરી દીધી છે. પ્રભો, મારે મા હતી, પણ હવે તે પણ નથી. મને આશરો આપો.” બ્રાહ્મણે કહ્યું : “ હે અનાથિની, અહીં તો મુખની આશા રાખે છે ? મારે ત્યાં અમ નથી, વસ્ત્ર નથી; હું તો છેક દરિદ્ર, બન્ધુહીન છું.”

બ્રાહ્મણ આ વાત કહેતો હતો, પરંતુ કોઈ, જાણે તેના અન્તરમાં કહેતું હોય તેમ તેને લાગ્યું કે : ‘ હે દરિદ્ર, હે બન્ધુહીન, આ બાલિકાને તારી સાથી કર ને તેને આશરો આપ.’ બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો કે આને આશરો આપું તો ખરો, પણ વળી વિચાર્યું કે મંદિરમાં આવી, વરસો સુધી એકલે આ સૂર્યદેવની પૂજા કરી, તે આજ છેવટની દશામાં કેના હાથમાં પૂજનો ભાર સોંપી નિશ્ચિન્ત થાડું ? બ્રાહ્મણ મૂંઝાવા લાગ્યો. તે વખતે ઓચિંતું સન્ધ્યાનો બધો અંધકાર ભેદીને પૃથ્વીની પશ્ચિમ દિશામાંથી સૂર્યનું એક કિરણ આ દુઃખી બાળાના મુખ ઉપર આવીને પડ્યું. ભગવાન આદિત્યદેવે જાણે પોતે જ પોતાને હાથે દેખાડી દીધું કે ‘ આ મારી સેવાદાસી છે. હે મારા પ્રિય ભક્ત, આ બાલિકાને આશ્રય આપ. હમેશને માટે

આ દુઃખી વિધવા મારી સેવા કર્યા કરશે.” બ્રાહ્મણે હાથ જોડીને સૂર્યદેવને પ્રણામ કર્યા અને દેવાદિત્ય બ્રાહ્મણની કન્યા સુભગાને સૂર્ય-મંદિરમાં આમંત્રણ આપ્યો.

ત્યાર પછી ઘણા દિવસ વહી ગયા. સુભગા મંદિરનું બધું કામ શીખી ગઈ હતી; માત્ર પોતાના કોમળ હાથે ત્રીસ શેર વજનની આરતિ તે કેમે કરી ઉપાડી શકતી નહોતી; એટલે આરતિનું કામ તેા વૃદ્ધને જ કરવું પડતું. એક દિવસ સુભગાએ જોયું તેા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું ઊંચું શરીર જળે કમલો થઈ પડ્યું છે; આરતિ ફળળા હાથમાંથી પડી ગઈ છે. તે દિવસે સુભગા વલ્લભીપૂરના બજારમાં જઈ એક શેર વજનની નાની આરતિ લઈ આવી તે બોલી: “પિતા, આજ સાંજે આનાથી સૂર્યદેવની આરતિ કરજો.” બ્રાહ્મણે હસીને કહ્યું: “સવારે જેનાથી આરતિની શરૂઆત કરી છે, તેનાથી જ સાંજની પણ આરતિ કરીશ. નવી આરતિ રાખી મૂક. હાલ નવે દિવસે નવી આરતિથી સૂર્યદેવની પૂજા થશે.” તે દિવસે બરાબર એ પહોર દિવસ થયે, પ્રહાસથી આખું જગત તેજોમય થઈ ગયું હતું તે સમયે, વિધવા, અપવિત્ર, અભાગણી સુભગાને (પોતાના અવસાન પછી એ નિરાધારનું રક્ષણ શું, એ વિચાર કરીને) બ્રાહ્મણે સૂર્યમંત્રની દીક્ષા દીધી. એ મંત્રના પ્રભાવે સૂર્યદેવ પ્રત્યક્ષ થઈને બક્તને દર્શન આપે. એ મંત્ર ઇવનમાં એટલી વધારે વાર ક્રોધપણ ઉચ્ચારે તેા જ્યારે ઉચ્ચારે ત્યારે ઉચ્ચારનારનું નહીં મરણ થાય. તે પછી સંધ્યાકાળે, સંધ્યાના અંધકારમાં આરતિને અતિ, બૃહાદ્દ જતા દીવાની પેઠે બ્રાહ્મણનેા ઇવનપ્રદીપ ધીરે ધીરે બૃહાદ્દ ગયો. સૂર્યદેવ સમસ્ત પૃથ્વીને અંધકારમાં મૂકી અસ્ત થયા. સુભગા એટલી પડી.

પહેલાં થોડા દિવસ વૃદ્ધને માટે દરખાંતમાં કાઢવા પછી સુભગાના કેટલાક દિવસ પોતાને હાથે ચોતરફનું જંગલ સારસુર કરી ત્યાં પ્રજાસનાં ઝાડ રોપવામાં નીજગી ગયા. વળી કેટલાક દિવસ મંદિરના પર્યટની દીવાલ, દરસઅંધી વગેરે સાફ કરી તેની ઉપર વેલ,

પાંદડાં, ફૂલ, પંખી, હાથી, ઘોડા, પુરાણુ ઇતિહાસનાં ચિત્રો આલેખવામાં ગયા. આખરે સુભગાને કાંઈ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું નહોતું, એટલે ફૂલ ફળના બાગમાં તે આમતેમ ફરવા માંડી. કમે કરીને એ નવીન બાગમાં ઘોડાં ફળ પાકવા લાગ્યાં; ઘોડાં-ફૂલો ઉઘડવા માંડ્યાં; અને ઘોડાં ઘોડાં પંખીઓ અને ઘોડાં ઘણાં બાળકો પણ આવવા લાગ્યાં. પતંગિયું માત્ર એક બે ફૂલનું મધ ચૂસીને સન્તુષ્ટ થતું, અને છોકરાંનાં ટોળાં ફૂલ તોડી, ફળ પાડી, ડાળ બાંગી, બધું વેરણુછેરણુ કરી મૂકતાં. સુભગા તો કોઈને કાંઈ કહેતી નહોતી; માત્ર હસીને જ બધું તોશન સહન કરતી. જાડની નીચે હરિયાળા ધાસ ઉપર જુદા જુદા રંગનાં વસ્ત્રાણાં છોકરા છોકરીઓ રમત રમતાં. એ બધું જોતાં જોતાં સુભગાનો આખો દિવસ વીતી જતો.

કમે કરીને વર્ષાઋતુ આવી. ચોતરફ કાળાં વાદળાંઓની ઘટ્ટા, વિજળીના ચમકારા અને ગડગડાટ થવા લાગ્યા. એ વખતે એક દિવસ પવનનું જોસબેર તોફાન સુભગાના નવીન બાગના ફૂલને વિખેરી, પાનને ખંખેરી, તેના હોંશથી ગોઠવેલા માંડવાને વેરણુછેરણુ કરીને ચાક્યું ગયું. પંખીનું ટોળું પવનના સપાટાથી ઉડી ગયું. છોકરાંનાં ટોળાં પણ ટોણુ જાણે ક્યાંય ગૂમ થઈ ગયાં. તે વખતે આવણુની ધારામાં સુભગા એકલી બેઠી બેઠી, માબાપની યાદ અને લગ્નની રાતની, સુંદર વરના હસતા મ્હોડાની વાત મનમાં લાવી લાવી રેવા લાગી. તે વિચારવા લાગી: “હાથ” આ નિર્જન, સાથીહીન પરદેશમાં કેવી રીતે આખું જીવન એકલું વીતાવીશ?” હરણીની આખો પેઠે સુભગાની બંને દાળી આંખો આંખથી ભરાઈ રહી. તેણે જોયું તો પૂર્વમાં અધકાર, પશ્ચિમમાં અધકાર, ઉત્તરે, દક્ષિણે, ચોતરફ અધકાર. તેને લાગ્યું કે એક દિવસ આવા અધકારમાં જ તેણે આ મંદિરમાં આશરો લીધો હતો. આજ પણ તે જ દિવસના જેવો અંધકાર હતો. એ જ નિઃશબ્દ પ્રચંડ સૂર્યમન્દિર. પરંતુ હાથ, ક્યાં છે તે જદ્દ આલણુ! જેણે તે દિવસે આ અનાથ હતબાગી સુભગાને આશરો આપ્યો હતો!

મુભગાની ઠાળી આંખમાંથી આંસૂનાં બે ટીપાં વરસાદનાં ટીપાની માફક અંધકારમાં નીચે પડ્યાં.

મન્દિરનાં બધાં બારણાં બંધ કરી મુભગાએ દીવો સળગાવી દેવની આરતિ કરી. તે પછી મનમાં કોણ જાણે શુંયે થવાથી મુભગા મૂર્ચ્છાભૂતિની સામે ધ્યાન ધરીને બેઠો. ક્રમે ક્રમે તેની બંને આંખ સ્થિર થઈ ગઈ. ચોતરફથી તોફાનનો મુસવાટ, વાદળોનો ગડગડાટ, જાણે દર-અનિ દર-આસ્યો ગયો. મુભગાના મનમાં હવે શોષ રહ્યો નથી, કંઈ દુઃખ પણ રહ્યું નથી. તેના મનનો અંધકાર જાણે સૂર્યના તેજથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયો છે. મુભગાએ ધીરે ધીરે, બહીનાં બહીનાં, વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની પાસેથી ક્ષીણેલા સૂર્યમંત્રનું ઉચ્ચારણ કર્યું. તરત જ જાણે સમસ્ત પૃથ્વી જાગી ઉઠી હોય, મુભગા જાણે સાંજગતી હોય, તેમ ચોનરૂ પાંખીનું ગાન, વાંસળીનું તાન અને આનન્દનો કક્કરવ થઈ રહ્યો. તે પછી મોટા મોટા ગંભીર ગર્જનથી સમસ્ત આકાશ કંપી ઉઠ્યું; ચોનરૂ જગાંહળાં થઈ રહ્યું. તે મન્દિરની પથ્થરની દીવાલ, લોખંડનો દરવાજો, જાણે આંગથી ગંગી પડ્યાં અને સાત આસ-માની ઘોડાની પીઠપર તેજના રથે ચઢી કોટિ કોટિ અગ્નિ સમાન જ્યોતિર્મય-પ્રકાશમય-સૂર્યદેવે દર્શન દીધાં. એ પ્રકાશ, એ જ્યોતિ મનુષ્યોની આંખથી સહન થાય નહીં. મુભગા બેઠું હાથે મ્હોં ઠાંકી દબને બોલી: “હે દેવ ! રક્ષા કરો, ક્ષમા કરો. સમસ્ત પૃથ્વીનો પ્રભવ થશે.” સૂર્યદેવ બોલ્યા: “બહીશ નહીં, વલ્લે; વર માગ.” આટલું બોલનાંમાં સૂર્યદેવનો પ્રકાશ ક્રમશઃ ક્ષીણ થઈ ગયો, માત્ર એક રંગીત કિરણ સધવાના મેંવાના સિન્દુર પેઠે મુભગાની મેંથી પ્રકાશિત કરી રહ્યું.

મુભગાએ કહ્યું: “પ્રભુ, હું પતિપુત્ર વિનાની છું, વિધવા છું, અનાથ છું. મને બહુ એકંદુ લાગે છે. મને એવું વરદાન આપો કે જ્યાં મારે આ પૃથ્વીમાં રહેવું ન પડે; જ્યાં જાનજમાથી છૂટી જઈ આજે જ તમારા ચરણ-તગમા માફે મરણ થાય.”

સૂર્યદેવે કહ્યું: “વલ્લે ! દેવતાના વરદાનથી મૃત્યુ થાય નહીં, દેવતાના શાપથી મૃત્યુ થાય. તું વરદાન માગ.”

અભિમન્યુ-
મહા-અભિ-
મન્યુ-અભિ

સુભાગા બેઠ હાથે મ્હો દાકી દધ બેળી

{ ચિત્રકાર
રવિરા કર રાવળ

સુભગા સૂર્યદેવને પ્રણામ કરી બોલી: “પ્રભુ! જો વરદાન આપો તો મને એક પુત્ર અને એક પુત્રી આપો. હું તેમને ઉછેરી મોટાં કરીશ. પુત્ર તમારા જેવો તેજસ્વી. પુત્રી-ચંદ્રની કળા જેવી સુંદરી. ...”

મૂર્ધદેવ “તથાસ્તુ” કહીને અંતર્ધાન થયા. ધીરે ધીરે સુભગાની આંખ મીચાઈ ગઈ. તે પત્થરપર પડી રહીને સૂઈ ગઈ. ચોતરફ ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડવા માંડ્યો. એ વખતે સવાર પડવા આવ્યું હતું. સુભગા હંધમાં સાંભળવા લાગી કે તેના બાગેલા માંડવા પર બે સુંદર પંખી સુંદર ગાન કરી રહ્યાં હતા. ધીમે ધીમે સવારનો મોતેરી પ્રકાશ તેની આંખપર પડ્યો. તે ઝટપટ ખેડી થઈ; ત્યાં તેણે વજ્ર ખેંચાણું લાગ્યું. જોયું તો બે કામળ બાગક પોતાના બોળા પાસે સૂતાં છે. સૂર્યદેવણું વરદાન શબ્દ. સુભગાએ દેવના જેવાં બે સુંદર સન્તાન પોતાના બોળામાં લીધાં. બધા માણસોની આંખથી અણુદોઢ, નિર્જન મંદિરમાં જન્મ થયો, એટલે સુભગાએ બન્નેનાં નામ ગાયેબ અને ગાયેબી રાખ્યાં.

સુભગા, ગાયેબ અને ગાયેબીને લઇને મંદિરની બહાર આવી ત્યારે પૂર્વમાં સૂર્યનો ઉદય થતો હતો અને પશ્ચિમમાં ચંદ્ર અસ્ત પોતાનો હતો. સુભગાએ જોયું તો ગાયેબના મુખ પરણું તેજ કંમે કરી વધવા લાગ્યું અને ગાયેબીના કાળા વાળમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ ધીરે ધીરે ઝંખે થઈ ગયો. તે મનમાં સમજી કે ગાયેબી આ જગતમાં લાખો કાળ જીવશે નહીં.

ગાયેબ ધીમે ધીમે મોટો થયો અને નીચાળમાં બાણના માંડ્યો, તથા ગાયેબીએ પોતાની મા પાસે મંદિરનું કામકાજ શીખવા માંડ્યું. ગાયેબ જેવો યસ્તાન અને તોણની હતો, તેવી જ ગાયેબી ડાહી અને ચાન્ત હતી. ગાયેબીની પામે કેટલીયે નાની છોકરીઓ હાંશે હોંશે રમવા આવતી; ત્યારે ગાયેબના તોફાનથી નીચાળના બધા છોકરાઓ હેરાન હેરાન થઈ જતા. આખરે તેઓ

બધાએ એકઠા મળીને સલાહ કરી કે ગાયેજ આપણા કરનાં લખવામાં, વાંચવામાં અને અંગતગમમાં, બધી રીતે મોટા છે, માટે આપણે બધા મળી ગાયેજને ગજ કરીએ અને આપણે તેની પ્રતિ શ્રદ્ધાએ. તેમ ઘરે એટલે પછી ગાયેજ આપણા પર જીલમ કરી દાક્ષી નહીં. એમ વિચારી બધા એકઠા મળી ગાયેજને 'રાજ રાજ' કહી દાંધ પર ચડાવી નાચવા લાગ્યા. ગાયેજ આનંદમાં હસતો હસતો એ બધા નાના છોકરાની દાંધ પર બેઠો હતો, એવે એક ધણે નાનો છોકરો બોલી કહ્યો: "હું ગજનો પૂજારી, મંત્ર બોલી રાજને નિલક કહું." એટલે છોકરાનાં ટોળાંએ એક માટીના દગલા પર ગાયેજને બેસાડી દીધા. ગાયેજ ખરેખર રાજની જ પેઠે તે માટીના સિંહાસનપર બેઠો. પેલા નાના છોકરાએ તેના કપાલ પર તિલક કરી કહ્યું: "ગાયેજ, તારું નામ હું જાણું છું, પણ તારી માનું નામ શું? આપનું નામ શું?"

ગાયેજે કહ્યું: "મારું નામ ગાયેજ, મારી બેનનું નામ ગાયેજી, માનું નામ મુનમ્મા, મારા આપનું નામ—શું?"

ગાયેજ જણ્યો ન હતો કે તે સૂર્યદેવનો વરપુત્ર છે. તે પોતાના આપનું નામ બોલી શક્યો નહિ અને લાજનો માર્ગો મેળો નીચું કરી રહ્યો. એતરફ છોકરાનાં ટોળાં હો હો કરી તાળીઓ પાડવા લાગ્યાં. ઘરમથી ગાયેજનું મેલો લાલચોળ થઈ ગયું. એક લાલચી તે માટીનું સિંહાસન ઘૂંટી કરી, લાલ મુદ્રાથી છોકરાઓને આમતેમ ફેંટી ગુસ્સાથી ધૂનતો ધૂનતો ગાયેજ એકદમ દેવમંદિરમાં આવીને ઉભો રહ્યો.

મુનમ્મા ગાયેજીના હાથમાં એક નાનો પિત્તળનો દીવો આપીને સૂર્યદેવની આરતિ કેમ ઉનારવી, તે શિખરવી હતી. એ વખતે ઝાપટાંબંધ ગાયેજે હાથેથી થઈ પિત્તળનો દીવો ઝૂંટવી લઈ, જોરથી દૂર ફેંટી દીધો. દાગાની દીવી પત્થરની દીવાલ સાથે જોરથી અથડાઈ અને તેના બાંગીને ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા. તેની સાથે સૂર્યદેવની મૂર્તિનો એક ટુકડો તે દીવાલ પરથી ખસી પડ્યો. મુનમ્મા બોલી કહી:

“અરે ગાડા ! આ શુ ક્યું ? સૂર્યદેવની મંગલ આગતિ ભાગી નાખીને દેવતું અપમાન કર્યું ?”

ગાયેએ કહ્યું : “હું દેવતાને ઓળખતો નથી; સૂર્યને ઓળખતો નથી. બોલ હું કેનો દીકરો ? નહીં બોલ તો હું તારી સૂર્યમૂર્તિને જળના કુંડમાં હાવી દઈશ.”

જોકે એ અતિ ભારે મૂર્તિ ભીમ આવે તો પણ ઉપડે નહીં તેની હતી, છતાં સુભગાને ગાયેબના ક્રોધપૂર્ણ વીગ્દેહ જોઈને એમ થયું કે એ કોણ જાણે શુ ચે કરશે ? તેણે એકદમ ગાયેબના બંને હાથ પકડીને કહ્યું : “બેટા, ગાન્ત થા; સ્થિર થા. હવે સૂર્યદેવતું અપમાન કરીશ નહીં. તારે પિતાના નામનું શુ કામ છે ? હું તારી મા છું હું, ગાયેબી તારી બેન છે; પછી તારે શાની ખોટ છે ?”

ગાયેબ ગડતા ગડતા બોલ્યો : “ત્યારે હું શુ નીચ, નિદવા યોગ્ય, અપવિત્ર, ભીખારીથી પણ અધમ છું ?”

આ વાત સુભગાને જાતીમાં તીર પેડે વાગી. તે બંને હાથે મ્હો ઢાકીને બેસી ગઈ અને મનમાં વિચારવા લાગી : “હાય ભગવાન ! શુ ક્યું ? આ છોકરાને શી રીતે સમજાવું ? શી શિખામણ આપું ? ગાયેબ ગાયેબી નીચ નથી, અપવિત્ર નથી, મૂર્ચના સન્તાન છે, બધાથી પવિત્ર છે, એ વાત કોણ માનશે ?” સુભગાને મૂંઝવે મંત્રની વાત યાદ આવી, પણ જ્યારે સાભર્યું કે બીજી વાર મંત્ર ઉચ્ચારવાથી નની મૂર્તિ થશે, આ નાની ઉંમરે ગાયેબ ગાયેબીને એકલા મૂકીને આ પૃથ્વીમાંથી હમેશ માટે વિદાય લેવી પડશે, ત્યારે તેનું માનહૃદય ઠકળી ઉઠ્યું.

સુભગા બોલી : “બાપુ, એ વાત જવા દે, ધીરજ ધર; ચાલો, આપણે બીજો દેશ ચાલ્યા જઈએ સૂર્યદેવને જ નાગ પિતા જાણ.”

ગાયેએ માથું હલાવ્યું કે બગેમો પડતો નથી

પછી સુભગાએ કહ્યું : “ત્યારે મન્દિરના બધા દરવાજા બંધ કર. હમણા જ તારા પિતાને જોવા પામીશ. પગનું હાથ, મને તું ફરી જાઈ રહીશ નહીં.”

સુભગાની બંને આખો આંસૂથી ભરાઇ ગઈ. ગાયેબી બોલીઃ
“ભાઈ, માને શું કામ હુખ દે છે?”

ગાયેબે જવાબ ન આપતાં મંદિરનાં બધાં બારણાં બંધ કર્યાં. સુભગા બંને બાજકોના હાથ પકડી સૂર્યમૂર્તિની સામે જઈને ધ્યાનમાં બેઠી. આજ મંદિરમાં સુભગા એકલીએ એક દિવસ મૃત્યુની ધમ્મી કરીને જે મંત્ર વિના બધે ઉચ્ચાર્યો હતો, તેજ જીવંતે થઈ પડનાર મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરતાં આજ તેના માનુહસ્યમાં કેટલો ભય-કેટલું હુખ-ચર્ચ હતું!

મંત્ર ઉચ્ચારતાંની સાથે સમસ્ત મંદિર જાણે સોલીના પ્રવા-
હથી ફૂંખાડી દઈને પ્રચંડ મૂર્તિમાં સૂર્યદેવે દર્શન દીધાં.

સુભગા બોલીઃ “ગાયેબ ગાયેબી કોનાં સન્તાન?”

સૂર્યદેવ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. જોતજોતામાં સૂર્યના પ્રચંડ
તેજમાં ભિખારિણી સુભગાનું શરીર જળીને ખાખ થઈ ગયું.

ગાયેબી રડી ઉઠીઃ “મા! મા!” ગાયેબે પૂછ્યુંઃ “મા ક્યા છે?”

સૂર્યદેવે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ; કેવળ પથર ઉપર રાખતો દગલો દેખાડી દીધો. ગાયેબ સમજ્યો કે મા હવે નથી. શુસ્તા અને હુખથી તેની આંખમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. મંદિરના ખૂણામાંથી સૂર્યમૂર્તિ કાતરેલો પથર ગાયેબે ઉચ્છેદને સૂર્યદેવને જોરથી માર્યો. યમ રાજના પાકાના માથા જેવો તે કાળો પથર સૂર્યદેવના મુકુટને લાગી બળતા કાપલાની પેઠે એક જગ્યાએ જઈ પડ્યો. સાથે સાથે ગાયેબ મૂર્છિત થઈ પડી ગયો.

ઘણી વાર પછી ગાયેબ જ્યારે જાગીને ઉઠ્યો ત્યારે તેણે જોયું
તો સૂર્યદેવ અંતર્ધાન થયા હતા અને તેના માથાની પામે ફક્ત
ગાયેબી બેઠી હતી. તેણે પૂછ્યુંઃ “સૂર્યદેવ ક્યાં?”

ગાયેબીએ તે કાળો પથર દેખાડીને કહ્યુંઃ “આ લે ભાઈ,
આદિત્યશીલા. આ પથર હું જોના પર દેંડીય તેનું નક્કી મોત
યશે. સૂર્યદેવ આટલું તને આપી ગયા છે, અને કશું છ કે હું તેના જ

પુત્ર છે. આજથી તારું નામ પડ્યું શીલાદિત્ય. તારા વંશ સૂર્ય-
વંશના નામથી પૃથ્વીપર રાજ્ય કરશે. અને તું રમરણ કરીશ. કે તરત
જ આ સૂર્યકુંડમાંથી સાત ઘોડાનો સૂર્યનો રથ તારે માટે બહાર
નીકળશે. રથનું નામ સપ્તાશ્વરથ. જા બાપ, સપ્તાશ્વરથમાં બેસી,
આદિત્યશીલા હાથમા લઈ પૃથ્વી જતી આવ. ”

ગાયેબે કહ્યું: “અને તને ક્યાં રાખી જાઉં ? ”

ગાયેબીએ કહ્યું: “બાપ, મને આ મંદિરમાં જ રાખી જા. હું
બાગનાં ફળ અને કુંડના પાણી પર જીવન વીનાવીશ. તું જ્યારે રાજ
થા ત્યારે મને અહીં આવીને રાજમહેલમાં લઈ જાશે.”

ગાયેબ ધણ જ ઉત્સાહથી મંદિર બંધ કરી, અંદર ગાયેબીને
રાખીને સાત ઘોડાના રથપર ચડી પૃથ્વીનો વિજય કરવા નીકળ્યો.
અને ગાયેબી તે રાખના કમલાને સૂર્યકુંડમાં પધરાવી “ઓ, મા !
ઓ બાપ ! ” કહી પથર પર પડકાઈ પડી.

તે ગંભીર રાતે જ્યારે આકાશમાં તારા ન હતા, પૃથ્વીપર
પ્રકાશ ન હતો, તે વખતે ઓચિંતું સૂર્યમંદિર ઝણઝણ અવાજથી
કંપી ઊઠ્યું. તે પછી એંશી મણ કાળા પથરની પ્રચંડ સૂર્યમૂર્તિને
તથા માખણની પુતળી જેવી સુંદરી ગાયેબીને લઈને અર્ધ સૂર્યમંદિર
જમીનની નીચે સરી જવા લાગ્યું. ગાયેબીએ નાસી જવા માટે
જીવતોડ મહેનત કરી, પણ નિષ્ફળ ગઈ. દીવાલ પકડીને હાંપાનો
પ્રયત્ન કર્યો, પણ પથરની દીવાલ પર પગ રહી શક્યો નહિ. આખરે
“બાપરે ! ” બોલી ગાયેબી બેબાન થઈ ગઈ. બધે અપકાર છાઈ રહ્યો.

+ + + + +

કેટલા દિવસ વીતી ગયા. ગાયેબે પોતાના સાત ઘોડાના રથ
પર સવાર થઈ, દેશપરદેશમાં ફરી, સૈન્ય એકઠું કરી, રાજ્ય ઉપર
રાજ્ય જતી લઈ, છેવટ વલબીપૂરના રાજાને સામસામા યુદ્ધમાં
આદિત્યશીલાની સહાયથી હરાવી, શીલાદિત્ય નામ ધારણ કરી,
રાજ સિંહાસન પર બેસી, પાંડ્યાજાના સાથીમાના મેદાને મંત્રી,

તો કોઈને સેનાપતિ જનાવી, જોટલા જૂના નોકરો હતા તે બધાને હાથે
કાઢ્યા, પછી મોટી ધામધૂમથી શીવાદિત્ય ચંદ્રાવતી નગરની રાજકુળમાં
પુષ્પાવતીને પરણી, આગમના ગયનમદિગ્મા વિગ્રામ કરવા ગયો.

+ + + + +

ગતિ મંજીર બની છે. ક્યાવધી પણ અનાજ સરખો આવતો
નથી. ચમ્મર દાળનારી હાથમા ચમ્મર ગળીને એક બાજુ દળી
પડી છે. માથાની પાસે મોનાનો દીવો ગ્રખો ગ્રખો બળી રહ્યો છે.
એવામા શીલાદિત્યે પોતાની બેન ગાયેબીનું બાળ મ્હો સ્વપ્નમા
દીકું. તેને લાગ્યું કે ધણે ધણે દૂરથી તે મુખ તેના તરફ જોઈ રહ્યું
છે. અને સૂર્યમંદિરની દિશામાંથી કોઈ તેને હાથ મારી રહ્યું છે:
“ બાઈ રે! બાઈ રે! બાઈ રે! ”

શીલાદિત્ય ચીસ પાડી જાગી ઉઠ્યો. તે વખતે સવાર પડવા
આગ્યું હતું. તરત જ રથપર ચડી, હરહર મંદિર તે સૂર્યમંદિર પાસે
આવી પહોંચ્યો. જોયું તો ભીમના બખ્તર શા મંદિરના બંને બાજુ
બંધ હતા. કેટલાય ઠાગના વેવ પાદડાએ મંદિરના બારણાને બંધ
લોખડની માફએ બાંધી દીધા હતા. શીવાદિત્યે પોતાને હાથે ઠાગ-
પાદડા ખસેડી મંદિરના બાજુના ઉઘાડી નાખ્યા. દિવસનો પ્રકાશ
પડવાથી આમાચીડિયા રહસ્યાટ કડી ઉઘાડા બારણામાંથી ઉઠી ગયા.
શીનાદિત્ય મંદિરમા દાખલ થયો.

ધ્યાનથી બેના તેને જણાયું કે જે ગયે સૂર્યવંતી મૂર્તિ હતી
ત્યાં એક મોટા ઠાગ પડાથી બંધે બધું દેહાઈ ગયું હોય તેમ
લાગતું હતું. શીવાદિત્યે જામ મારી: “ ગાયેબી! ગાયેબી! ક્યાં છે
ગાયેબી? ” અધકાગમાંથી જવાબ આગ્યો: “ હાય ગાયેબી! ક્યાં
છે ગાયેબી? ” શીવાદિત્યે મલાવ લાવવાનો હુકમ કર્યો. મથાવના
પ્રકાશમા શીવાદિત્યે જોયું તો ઉત્તર દિશા તરફ આવી થઈ જઈને
મંદિરનો અંધ કાગ સૂર્યની મૂર્તિ સાથે પાતાળમા પેચી ગયો છે!
કેવળ ઠાગ પત્થરના સાત ઘોડાના માથા, વાસુનીની કેબુની ચોં

હાજીમહમ્મદ-
સ્મારક-મંથ

}

સૂર્યમંદિરને દ્વારે શીલાશક્તિ

{ ચિત્રકાર: શ્રી. અવ-
નીન્દ્રનાથ ઠાકુર

જમીનપર પડી રહ્યા છે. જે ઓરડામાં ગાયેખીની સાથે શીલાદિત્ય રમતો હતો, જે ઓરડામાં આખો દિવસ રમી રહ્યા પછી બંને બાઈ-બહેન ગુર્જરદેશની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં માના મીડા બેળામાં બિંધી જતાં હતાં, જે ઘરમાં દેવદારના ઝાડના જેવી પિત્તળની આરતિ હતી, તે બધાંનું હવે નામનિશાન રહ્યું નથી!

શીલાદિત્યે તે પ્રયત્ન ખાડાના મુખ આગળ ઉભા રહીને હાંક મારી: " ગાયેખી! ગાયેખી!" તેનો કરુણ સૂર તે અધારી ગુરામાં આમતેમ ફરી અત્યંત દૂર પાતાળમાં ચાલ્યો ગયો. નિશ્વાસ મૂકી શીલાદિત્ય રાજમહેલમાં પાછો રહ્યો.

તે દિવસે રાજની આગાથી તે સૂર્યમંદિરને ચારે પાસથી સોનાથી મઢી લેવામાં આવ્યું. શીલાદિત્યે તે મંદિરમાં બીજી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી નહીં ને અધારા ખાડામાં સૂર્યના ઘોડા જેમ અરધા દેખાતા હતા તેમ જ રહેવા દીધા.

તે પછી શીલાદિત્યે પહાડોમાંથી આરસ મંગાવી સૂર્યકુંડને ચારે બાજુથી સુંદરરીતે બંધાવ્યો. બ્યારે કોઈ યુદ્ધનો પ્રમંગ આવતો ત્યારે તે સૂર્યકુંડને તીરે આવતો અને સૂર્યની ઉપાસના કરતો. તરત જ તેને માટે પાણીમાંથી સાત ઘોડાનો રથ નીકળતો. શીલાદિત્ય બ્યારે તે રથપર ચડીને લડાઈ કરતો ત્યારે તે લડાઈમાં એ જય જ મેળવતો.

આખરે એક વિશ્વાસઘાતક મંત્રી કે જેનાપર તે બધા કરતા વધારે વિશ્વાસ રાખતો, જેનાપર બધાથી વધારે સ્નેહ રાખતો, તેણે જ તેનું સલાનાશ વાળ્યું. એ મંત્રી સિવાય દુનિયામાં કોઈ બાણતું નહીં કે સૂર્યકુંડમાંથી શીલાદિત્યને માટે સત્તાશ્વરય આવે છે.

સિન્ધુની પેલી પાર રયામનગરથી ખારદ નામની એક જંગલી જાતિના યવન લશ્કરે વલભીપૂરપર ચડાઈ કરી. તે વિશ્વાસઘાતક મંત્રીએ તુરંત પૈસાની ખાતર દુસ્મનની સાથે મળી જઈ, ગાયના લોહીથી તે કુંડને અપવિત્ર કર્યો.

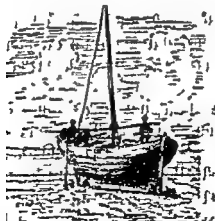
१। सदाधनि दिवसे शीलादित्यः सूर्यकुंडं हृषरं सूर्यनी उपासना-
 करवाप्तियोगे। पञ्च व्यागमनी भारुषोपायाद्येवत्यर्थं हारि साधयेत्
 नदी। शीलादित्ये साता। योऽनां साते नाग छनि धारं वार हार्क मारी
 परन्तु हार, कुंडं पोषी ज्ञेयं तेम हार हार। ८। ९। १०। ११। १२। १३।

शीलादित्य रान्तरय परं यदी शत्रु-मिसाभि रियो परन्तु ते
 युद्धमा तेनोप्राप्त्यो। व्यागमादिवसना युद्धतेन तेन सूर्यदेवमी साये
 सूर्यदेवना। वरपुत्र शीलादित्य पञ्च व्यास पाभ्योऽनां ८। ९। १०। ११। १२। १३।

१। परधर्मा शत्रु योर्नातुं मन्दिरे आगी अवलम्बामूरना नीश करी। १४।
 आहये गयो। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५।

१। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५।

+ अंगणा हारि १।

Abanindranath Thakur

26/10/20

હાજીમહમ્મદ-
રમારકે અથ

}

બા. ગાલના કલાપ્રણેતા
શ્રી. અ. નીન્દનાય ડાકુર

{ ચિત્રકાર
રવિરા કર નાવળ

A 9666-Lakshmi Art Bombay 8

ક્ષીણ થતા ચન્દ્રને

અનિમિષે રહી કાન્તિ જિતાં અતૃપ્ત મનો રહ્યાં,
 સુગલ રસવિલાસી કેરા વિચાર ચોળેં મંથો,
 જન જગતની હડી આચા કુળી ન કુળી થતી,
 અરર ! તું આ ત્યાં તે ક્યાંથી દશા અવળી પૂરી !
 હાહમિ હાહમી પ્રેમેઃ શિમે સ્વધા ઘનુ પૂર્વતાં,
 નિર્જ હાહમાં ચોષે પ્રીતે સુરત, અમોહકાં,
 જન દિલ અર્થા પીયુષે, નવ જનૌપમિ ખીલવે,
 હૃદય સમથે પાસા સૌના પડે સવળા બધે.
 તિમિર મુશ તે કીધું તે તને મેસવા મથે,
 હરમી હરમી જિતાં તા તે જનો ને તને જુએ,
 કસુદ વિક્રમેના ખીડેલ રહ્યું પેડી વૃક્ષે છે,
 પ્રતિભૂલ થયો વિધાતા જ્યાં ચતુ અવળી બધે.
 ઝૂકો ઝૂકો રલાં વૃક્ષો, મકાં કહે ક્યમ થઈ રહે ?
 અવનરસની બહેતી ધારાકંઠુ ફિખા ફિખરે ?
 દિનકર તપે હોયે નિસ્તેજે દેસાં નિષયે થતો,
 સુખ ફિખ તણી તુલા નિત્યે વિધિ સંમે રાખતો.
 ધરેજ ધર વં બાણ ! તારા નરો અવળા દિનો,
 જન સહો શકે નેવાં હુઓ પ્રિધિ-વરસાવતો,
 પુતરપિ વળી ખીલી રેશે મનોહર બિંબુ એ,
 દુઃખમરણમાં સહેને રેવાં મુખો મોહકાં બને.
 રતિપતિરામ ઉ. પંઠયા

મારો વિશ્રામ

મારા પ્રભુ! હું અપંગ તારી કૃપાથી જ મારી જાતને ધન્ય ખાતું છું. મારા નાથ! તારી અનહદ સ્નેહોર્મિ મિલાય અત્યારે બીજું કંઈ દિગોચર થતું નથી.

મારી અપંગ ગાડીમાં જ્યારે બહાર નીકળું છું ત્યારે રસ્તે ચાલતા લોકો 'ગાડી કેણે અપાવી?' એમ પૂછે છે. અને હું તેઓને બેધડક જવાબ આપું છું કે 'મારા ગળાએ મને આપી.' તેઓ મચ્છરીના સ્વરમાં મને પૂછે છે, પણ માગ નાથની બેઠથી હું શું કામ સરમાઉં? આ બેઠની કિમત તેઓ બિચાગ શું આપી શકે?

જ્યારે હું બહુ ચાંપી જાઉં છું અને પવનથી ફરજત લીમડાની ત્રીણી છામમાં થાક ખાવા ઉભો રહું છું, ત્યારે તેઓ ઘ્યા આવતી હોય એવા વચનથી, પણ તીવ્ર દટાક્ષપાતથી 'અહિં કેમ ઉભા છે?' એમ પૂછે છે. પણ તેઓને શી ખબર કે મારા દરેકેદરેક છિદ્રમાંથી દરિદ્રતાનો પગેરો નીકળી જાય છે.

કેકેદાણે છોદરાઓ મારી આસપાસ ટોળે વળે છે અને મને પ્રદર્શનમાં મૂકેલી કોઈ વસ્તુની પેઠે ટીક્યા કરે છે. અને કેટલાકો તો ચાળા પાડે ને ધૂળ ઉઠાડે છે. હું હમું છું અને તને મંબારતો મંબારતો કડવી દવા પી જાઉં છું.

તારી આવી જ ઇચ્છા હવે મારા નાથ? હસતું મોઝો ગળી હું મારે ઘેર આવું છું અને માગ કાચમાં ગૂંથાઉં છું.

પ્રભુદાસ

અનુતાપ

કોઈને મ્હોં નથી બતાવતો, તો યે લજ્જા મારો પીછો નથી છોડતી. ધૂપાઈને રહું છું, તોપણ મનમાં શાન્તિ નથી. દિનરાત ભૂલી જવાનો યત્ન કરવા છતાં યે સ્મૃતિની ગંભીર રેખા ભૂંસી નથી શકાતી. હૃત્પટલ પર તેનો ધા બરોબર વાગી ગયો છે. એ પર ધ્યાન પડતાં જ એ ધા તાળે થાય છે. મનની જવાબા આસની સાથે જ ભબૂખી ઉઠે છે. આંસુની અવિરત ધારા વહી વહીને સૂકાઈ ગઈ, પણ એ જવાબાને ન ખુઝાવી શકી. આસની ધમણથી એ તો હલકી વધારે ભબૂખી ઉઠે છે. પ્રેમ નાશ પામ્યો છે અને આશાની જડને કાઢી કાઢતરી કાઢતરીને ખાઈ ગયો છે. લોહી ઠંડું પડી ગયું છે, જીવનનો પતો નથી—કાણુ જાણે શો ધરાદો છે! ભવિષ્યની રાત અંધારી ધોર છે—એમાં એક પણ તારો નજરે નથી પડતો. વર્તમાન અત્યંત ક્ષણિક છે, પણ તેના રોમેરોમમાં વિકળતા છે. મન જાણે સૂકાઈ ગયું છે, અને હું પોતે, જાણે ખોવાઈ ગયો છું.

તે દિવસ પછી જ વિચાર કર્યો હતો—બસ, હવે ચેતી ગયો છું. આજ સુધી ઠગાયો છું; હવે નહિ ઠગાઉં. કામનો ત્યાગ કરી દમય-વાસનાને ધક્કો મારી હડસેલી મેલીય—સ્નેહનું ગળું પીસી નાખીય—હૃદયને શંસો દમ દમિ—અને ચૂપચાપ નિશ્ચેષ્ટ ભાવથી મૃત્યુના દિવસની રાહ જોઈશ. આ બધું યે કર્યું—કામ પણ ત્યાગ્યો, વાસનાને પણ ધક્કો મારી હડસેલી મેલી, સ્નેહનું ગળું પણ પીસ્યું ને હૃદયને

પણ શંસી દઈ દીધી. પણ ચૂપચાપ નિચ્ચેજ ભાવથી મૃત્યુના દિવસની
સહનું ને નોઈ શક્યા. આ બધાની સાથે સ્મૃતિ ને પણ મિટાવી દઈ
સહતો હોત તો એ બધું ચે સરળ થાત. અત્યારે એ સંધ્યું બનવા
છતાં સ્મૃતિ ન વચ્ચે આવીને બધું કામ બગાડી દે છે. તે મારી
ઉજ્જડ ને ઠંડી શાન્તિમાં આગ લગાડે છે. હું ચૂપચાપ નિચ્ચેજ
મનથી-મરણના દિવસો પૂરાં નથી કરી શકતો.

એ દિવસે મને યાદ છે-સારી પેઠે યાદ છે. તે દિવસે વરસાદ
વરસી રહ્યો હતો-પણ મૂળખાર નહોતો વરસતો; ઝરમર ઝરમર
વરસતો હતો. તે દહાડે, હા, તેજ દહાડે, એણે મને બોલ્યો-અથવા મેં
એને બોલ્યો-કઈ યાદ મિયા; કઈ ચ-બનેચે. બનેને બોલ્યો તે બેવામાં
વિપ હવું, પણ અમે તેને અમૃત માન્યું હો, બનેચે અમૃત
માન્યું. બૂચે બધી મિષ્ટિ અમે તેને દહાડે મરી ગયા હતાં, મિષ્ટિ અમે
સમજ્યાં કે અહીં મરણો છોએ. તે અમમાં અમે જિન દસ્યાં હતાં !
આહા મૂર્ખતાં મારા મારા જિન દસ્યાં મારા જિન દસ્યાં મારા જિન દસ્યાં

તે દહાડે પછી નહિ. ચરમાધને જતી રહી. એ મનમાં કિયું
કેવાં અપૂર્વ છો. મિષ્ટિ સૌ કિયું છે. એ વખતે હું નિર્જન બનીને
તેનાં સિદ્ધ મિષ્ટિ ને રહ્યો. તેણે મારી નિર્જનતા બોલ નહિ. આપા
પછી તેણે પાણું વાગીને બિયું ને નિહવું. માફ થવાનું કિયું બેના
તરફ ને કિયું. જતી વખતે મોઝમાં જે દાસ્ય. એ વિરી ગઈ હતી તેના
પેર મેં જાગર બિયુંની દીધી. મારા જિન દસ્યાં મારા જિન દસ્યાં મારા જિન દસ્યાં

તે પછી શું થયું હતું ? ઉભાં રહ્યો, હું મારા હું હો; તે પછી
એક દહાડે એ પાનતું જાડું આપેલાં આવી હતી. તે બધું હું મુઠી-
હા, મિલકું મુઠીએ મારી પેડીમાં રાખી મૂક્યું છે. મેં એ પાણું ન
દતું. તે સમયે મેં જિન પ્રિય મિષ્ટિ સમજીને રાખી મૂક્યું હતું. એ
વખતે વિચાર પડ્યું નહોતો કે એ મારા સદચર ચરો. કદાચિત્તે એ
માફ બધીચ-રત હું બધવા છતિહાસ હતો. કોરણે નમારે તે
હાથમાં આપ્યું. મરણના સારે તે બધું બધું ને રેસપૂજું હતું. તેના
માફ મારા જિન દસ્યાં મારા જિન દસ્યાં મારા જિન દસ્યાં મારા જિન દસ્યાં

મુગન્ધથી મગજ મ્હેકમ્હેક થઇ રહું હતું. પણ જેમજેમ તેનેતરસ
મ્હાતો ગયો, તેમતેમ મારી અને તેની વચ્ચે સરખાપણું થઈ ગયું.
આજ તેમા રસ નથી, અન્ધ નથી; તદ્દન સૂક પાદકું છે. હું પણ રસ-
ગન્ધ વિહારો છું. પાદકા જેવો થઇ ગયો છું. મારા જીવન અને, એ
પાનની વચ્ચે આવું સરખાપણું થશે, તેનો એ વખતે મને આભાસ
સગ્ગે થોડો ન હતો-એને પણ ન હતો.

એના પતિપર હું હમેશા નારાજ રહેતો. તે મારો મૂર્ખ અપ-
રાસી હતો પણ તે બોળો, સાચો અને હસમુખો હતો. મારા હજીકાને
તે હસીને સદન કરી બેતો અને હાથ બેડીને ક્ષમા મીંગતો.
એને લીધે તો એ નશી રહ્યો હતો. પણ એ દિવસથી તેના દહાડા
ક્યાં-તેનો સિતારો તેજ થયો. મારી કૃપાદષ્ટિ હજારાં ચાલી મે
મારી જી દારા સામગ્ર્ય કે તે આ બાગપરિવર્તનનું કારણ મોર્તાની
સ્ત્રીને સમજે છે. વાત ખરી હતી. હું સરખો માર્યો, જાણે ધિર-
તીમા સમાધ ગયો પણ અસલ વાત તો બીજી હતી. તે તો પાછળથી
મૂલી. એનો તો વિશ્વાસ ન હતો કે મારી જી આત્મચીણી છે,
પ્રરણીને કદમ આપવાવેત, જ મારાપર, માલિકની કૃપાદષ્ટિ થઇ અને
પગાર વધે. તે એને, લક્ષ્મી હાડીને બોલાવવાલાગ્યો હતો. પહેલા
મને તેના વિચારપર આશ્ચર્ય થયું, હજી પણ હવે તેણે કઈ નથી રહ્યું.
એને પેલી કહી? એણે તેણે સ્મરણમયતા જેવાં આસ હિંમોવા
માટે છે-વહો વખત મમા એ મારી પાસે આવવી હતી, કોઇ દહીડો
વેસા મગજ, તો કોઇ દહીડો જૂતા-હિરેલા-કપડા આમવા તે મને
મહું જ મારું સ્વસ્થો 'એટો' હાડીને બોલાવતી, પણ મારા હૃદયમા
હૃદયે તેને માટે માત્રાવિ નથી પ્રગળ્યો. એની સ્મર જ એવી હતી.
નાની નાની સાપણ જેવી આખો સુકપેલા, કરચલીવાળા, અપવિત્ર
હૃદય એને બિલાડી જેવી ચાન મને જરા પણ ન ગમતા હું સદા
એનીથી દૂર ભાગતો, એને કિટકારતો, માણે હતો પણ તે મોર્તાની લક્ષ્મી-
પત્ની નો કોઈતી તે દહીડો-તે પેલી સ્મર જ-તે આવી હતી, એમા

‘દંધ પણ તારતમ્ય ન હતું, પણ—મારી બુદ્ધિ’
 ચેતનમય અતી કે મલિન, એ દંધ નથી દહા
 થકતો પણ—મેં તારતમ્ય દહાડી લીધું! તે દહાડે
 હું તેને જોઈને હસ્યો. એક બેઆની બક્ષિશ આપી
 તેણે પોનાતી
 હુઆમર
 ઝીણી આ-
 ખોની ઝાંખ
 લૂછીને એક
 વાર બેઆ-
 નીની તરફ
 ને એકવાર
 મારી તરફ
 જોયું. મેં
 એને પામે

બેસાડી બહુબહુ વાતો કરી. અત્યારે તે યાદ નથી કરી શકતો.
 પણ તે વાતોનો પડછાયો અધારામાંના દીવાની પેડે આજ પણ
 માંદા મનોમન્દિરમાં ફાંપી રહ્યો છે. તેના દારા જ બધું થયું. એ
 છરી વડે જ મેં ધા કર્યો! તેને જ હાથે મેં એ મદન્યુ રૂપ—વૈવન
 ખરીતું! ચોરીનો આવ હતો; સસ્તામાં જ મળ્યો. થોડી મિડાઈ,
 થોડાં મુગન્ધી તેલ, થોડાં સાધારણ વસ્ત્ર; બસ.

તે દહાડે જ્યારે એણે આત્મસમર્પણ કર્યું, ત્યારે તે મદમાની
 હતી, પણ તેની આખમાં આંધ્રુ હતાં. તે પાપથી ડરી રહી હતી,—
 ચર ચર ફાંપતી હતી. પ્રલોભન બહુ બારે હતું. તે છતી ન ઘડી;
 દારી ગઈ. તેના હેતમાં જ્વાળા બેળેલી હતી, દર્પમાં બચ હતો, રસમાં
 વિષ હતું. દાગ-ચું ફડકડું હતું અને સરીર ફાંપતું હતું. મેં તેની
 પરવા ન કરી. મારી તરફ તરફી રહી હતી. રસ નહોતો જ હતો.
 મેં એને બૂધાવી રેવાને બહુ મેં વાતો કરીતી;—એ બધી મેં બૂઝી

હતી. પણ તેણે તો તે વાતોપર વિશ્વાસ કર્યો હતો. છેવટે તે એક ક્ષણભર હસી પણ હતી !

પણ હું એને ખડખડાટ ન હંસાવી શક્યો. અહીં મારું ધ્યાન ન હતું. પ્રથમ જ હું મત્ત થઈ ગયો. તે નોતરેલા બ્રાહ્મણની પેઠે મારા પ્રેમ અને અધિકારની પ્રતીક્ષા કરતી બેસી રહી. તે મને ખરા નિઃશ્વરથી ચાહતી હતી—આ વાત એ વખતે પણ હું જાણતો હતો—પણ એ વખતે તે વાતનું મૂલ્ય હૃદયે નહોતું ધર્યું.

તે દહાડે તેરસ હતી. જરાબર યાદ છે—શાસીની તારીખની પેઠે યાદ છે. પણ શાસીની તારીખ બિવિધની હોય છે—આ ભૂતની હતી. આશરે નવ વાગ્યા હશે. મન્દ વાયુ વહી રહ્યો હતો. રાત દૂધમાં નાહી રહી હતી. આકાશ હસી રહ્યું હતું. મેં મોઢલેલા ફલના ગળ્ફરા પહેરીને તે આવી. આંધનીએ તેનું મોઢું વધુ ઉજ્જવલ બનાવી દીધું હતું. હું તેના તરફ જોઈ રહ્યો હતો, અને તે બમની મારી ચારે તરફ જોઈ રહી હતી. એનો સ્વામી એ વખતે પણ મારો નોકર હતો.

એ વખતે હું પ્રેમનો કંગાલ ન હતો. મારા ધરમા પ્રેમસરોવર લહરીઓ મારી ઉછળી રહ્યું હતું. આ તો પ્રેમ નહોતો, પાપ હતું. તે વખતે મેં પાપની ખરવા ન કરી. મેં તે જોયું ન જોયું કર્યું. એ વખતે એને જોયા વિના કળ નહોતી વળતી; આ જ એનો વિચાર આવતા કાપી હતું છું.

બ્યારે એ ગરમાગરમ ચાળ મારા ભોગમાં હતો ત્યારે એક દહાડો—એ વખતે એનો પતિ મારો નોકર જ હતો—મેં તેના પતિને કંઈક કહ્યું હતું. એણે શું કહ્યું હતું તે જરાબર યાદ નથી, પણ એની બાપા ગામઠી અને અલંકારચત્ર હતી; તોપણ તેમણે ઉત્કટ

કહી શક્યો. મેં થોડું પાણી લઈને
તેને પીવા કહેલું. નિપજી સતેજ
જેવરે તે બોલી: “પાપી-વિશ્વાસ-
ઘાતી-દગાબોર-હટ; દૂર થા. તારું
મ્હોં ઠાણું કર! હું
તારા હાથનું પાણી
નથી પીવાની.” હું
કંઈ પણ ન કરી
શક્યો-મરી પણ ન
શક્યો. એ મરી ગઈ.

તે પછી? એજ મેહિનામાં મારા ઘરનો દીવો બજાઈ ગયો!
જે દહાડે મને માઈ બાળક મળ્યું, તેજ દહાડે મારી બી રવાના થઈ!
મેં રેતો નગીને રાઈ રાઈને તે બાળકને જીવતું રાખ્યું.

એક દહાડે હું મારા બાળકને ખવડાવતો હતો, એવામાં એક
આદમી આશ્રિા તેની સરતે બેસી જઈ હતી. દાંડીના વાળ વધી
વધીને ગૂચવાઈ ગયા હતા. આંખોમાં ચીપડાં ભર્યા હતા અને મ્હોં-
માંથી લાળ ટપકતી હતી. સરીર પર પેંચે મેહોંતું-રક્ત એક ચીથકું
હતું. છોકરાંએ એની પાછળ ધૂળ-ફાંકરા નાખી એને કનેડતા હતા.
તે મારી પાસે આવી મારા બાળક સામે ધૂરકવા લાગ્યો. બાળક
બહીને મારી છાતીએ વળગી પડ્યું. મેં તે દીવાનાને ફિટકાર્યો. તે

મારા સામે જોઈને હંધક બડબડ્યો. મેં જોને જાણખી કાઢ્યે
જાણખતું જ કહેલું હંધુ થઈ ગયું! લોહીની ગતિ અટકી પડી! મેં જોને
તરફ યોડા પૈસા ફેંક્યા અને કહ્યું: “જા, જા.” એણે પૈસા કાઢી
પોતાની પાછળ પડેલા બાળકોને લૂટાવી દીધા અને ફરી પાછો માર
બાળક સામે ઘૂઝ્યા અને બડબડવા લાગ્યો. બાળક ચીસ પાડી ઉઠ્યું
હું અંદર ચાલ્યો ગયો. તે વખતે મારે ઘેર કોઈ નોકર ન હતો. તે જ
રાતે મારું બાળક માઈ પડ્યું; અને ત્રીજે દહાડે તે પણ હંધુ થઈ
ગયું. મરતી વખતે તે હસ્યું હતું!

મેં ધર, બાર, દેધ, સમજું ત્યજ દીધું છે. પણ જોને ત્યજવા
ચાહ્યું તેને કાઢપણ રીતે ત્યજ નથી શકતા—કાઢ પણ રીતે નથી
ત્યજ શકતા!!x

અનુરસેન શાસ્ત્રી

x શ્રી. અનુરસેન શાસ્ત્રીના મૂળ હિંદી લેખનુ ભાષાંતર

નટરાજ

આ ખંડના મુખપૃષ્ઠ પરનું ચિત્ર નટરાજનું છે. તાંડવ નૃત્ય કરતા શિવ(નટરાજ)ની ચારતા ને સુંદરતા દક્ષિણના ધણા પ્રાચીન મૂર્તિશરો અને ચિત્રશરોએ અનેક મૂર્તિઓ અને ચિત્રોમાં પ્રકટ કરી છે. એ મૂર્તિઓ અને ચિત્રોએ આર્ય પ્રજાના જીવનમાં અનેરો ભક્તિરસ અને સૌન્દર્યપ્રેમ રેડ્યા છે. આપણી તરફના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી ૦ મહાદેવ વિશ્વનાથ હુરંધર આજ એ ચિત્રને ફરીથી જરા વધારે વિસ્તારપૂર્વક અને આધુનિક ચિત્રપ્રણાલિના રૂપમાં આપણી સમક્ષ મૂકે છે.

આસુરી વૃત્તિ ઉપરના વિજયનો આદ્ય સરલ ભાવ આ ચિત્રમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. મૂર્તિની આસપાસ તેની પ્રતિબાની તેજઆભા રૂપ વિંટળાયેલું સળગતા અગ્નિનું ચક્ર; પોતાની સ્થિતિ સમજાવતા સાકેતિક ચિહ્નોવાળા ચાર હાથ; ફડફડાટ કરી બેડી રહેલું ઉપરીય; ને મળામાં વિંટળાયેલો સર્પ;—એ બધું એકવાર જુઓ, અને પછી ખ્યાલ કરો કે બાળપણથી જ જાણે ગળપૂથીમા પવાઈ હોય તેમ વારંવાર સાબળી સાંબળીને શિવની કથા જોના અંતમાં કોતરાઈ રહેલી છે એવી આર્ય પ્રજાના હૃદય પર તે ચિત્ર કેટલી સચોટ અસર કરી શકે?

નટરાજના આ ચિત્રને લગતી એ કથાઓ છે. એક કથા એમ છે કે શિવજીએ નટરાજનું સ્વરૂપ લાઇને પોતાની પ્રિયતમા પાર્વતીને રીઝવવા માટે પોતાના દેવી ડમરૂના નાદ સાથે દેવોની સમક્ષ આ (ચિત્રમાં જોવામાં આવતું) તાંડવ નૃત્ય કર્યું હતું. શિવ-

છતુ મિત્ર, એ વિષ્ણુના ચખની પેઠે પ્રાણસ્પદ અને સર્ગકર્તાની
સદા રૂપ ગણાય છે

ખાંભી કથાનો સાર આ પ્રમાણે છે—એકવાર દસ હજાર
ક્રપિઓ, સંખ્યા ભરીને વાદવિવાદ કરતા હતા, ત્યાં શિવજી ઉપજ્યાદે
લીને ગયા. તેમને ક્રપિઓ સાથે—વાદવિવાદ—ચલે. તેમાં ક્રપિઓ
હારવાથી ચીઠાયા ને ગુસ્સે ચમા, અને ત્યાં તેમણે દેવમુદ્રિથી
મત્રબળ વડે શિવજીનો નાશ કરવાનો નિર્ણય કર્યો તેમણે એક
વિકરાળ વાઘ ઉત્પન્ન કર્યો વાઘે શિવજી ઉપર ત્રણ ત્રણ પથ
તેમણે તો મેદમદે હસતા વાઘને પકડીને પોતાના હાથની ટચવી
આગળીનો નખ વડે તેનું ચામડું ઉતરી નાખ્યું, અને તે નીચે
બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર હોય તેમ ઉતરીયના પેઠે તે આઠી લીધું આ
પ્રયત્નમાં નાસિપાસે ચર્ચાથી ક્રપિઓએ ફરીથી એક બર્ષદરે સેષ
ઉત્પન્ન કર્યો. સેષે શિવજી ઉપર ધસ્યો, પણ તેને તો એમણે દોષ
પણ આપાસ વગર પકડીને પોતાના ગળામાં લીટી દોધો. ક્રપિ-
ઓએ ફરીથી છેલ્લો પ્રયત્ન કરી ત્રિપુર મામતે એક ઢાંગણો,
કદરૂપો ને ક્રાંપણ રક્ષિત ઉત્પન્ન કર્યો શિવજીએ તેને પોતાના પગ તળે
દબાવી દોધો ને તેના બરડાની કશા દેવરી નાખી તેનો નાશ કર્યો
આમ, બ્રાહ્મણોની મેલિન શ્રુતિઓ ને રૂપ ધારણ કરી
આવી હતી તેનો નાશ કરી શિવજીએ તોડે નૃસિ આરબ્યુ અને
બધા દેવો તથા પેશસાધેયો યુનિત ચર્ચવા ક્રપિઓએ તે આશ્ચર્ય
અસ્તિ નયને નિહીક્યું

આ કથાનું રહેશ્ય આપણે આમ ઉઠેલી શકીએ—મીનક-
ગતિની વાસનાઓ—હવસ—તામસજ્વલિ—રૂપી પ્રાણી તો તે વ્યામ-
હવરડી પોતાના ઉત્તરીય તરીકે રાખે છે, માનવી મત્સર-અમુખા-
રૂપી સર્પને તે નરમ કરી નાખી પોતાના કંઠમાં ભાગ્યતી પેઠે ધારણ
કરે છે, ને અશ્વિની જ્વલિ રૂપ ત્રિપુરને, પોતાના પગ તળે, સદા, ચમુદી
રાખે છે. અને પગી પ્રજાનુ સીલામય વસ્ત્ર અપદ્-ચાલે છે

